

Predmet istraživanja je tradicijska kultura i društveni odnosi u naselju Krivi Put. Kako hrvatska etnologija još uvijek nema dovoljno etnografskih monografija, a time niti dostatan broj informacija o tradicijskoj kulturi, ovaj se zbornik čini prilično važnim, osobito što se stječe dojam da se izdavanje monografija o tradicijskom životu pojedinih hrvatskih mjesta smanjuje. Etnografsko istraživanje (prikupljanje građe o tradicijskom životu) osnova je etnologije i polazište za njezina poredbena proučavanja pa je ovaj zbornik doprinos istraživanjima hrvatske tradicijske kulture u cjelini ali i njezinoga odnosa spram drugih kultura. (G. P. Šantek)

Autori i urednice koncipirali su dva sveska Monografije tako da ostavlja prostora njihovu logičnom sadržajnom i metodološkom povezivanju. To se prije svega odnosi na analizu komunikacije bunjevačke skupine s užom lokalnom zajednicom, zatim izvanlokalnom komunikacijom, te napokon analizom i interpretacijom jedinstvenog i zajedničkog bunjevačkog identiteta. Zbog toga je temeljni cilj, pa i svrha ovoga djela, istraživanje bunjevačke tradicijske kulture u suvremenom društvenom kontekstu, a njegov temeljni doprinos je u istraživanju bunjevačkoga identiteta i etnogeneze holističkim pristupom što predstavlja inovaciju u hrvatskoj znanstvenoj praksi. (J. Grbić)

Usporedi li se ovaj monografski zbornik s drugim etnološkim monografijama pojedinih područja, uočava se znatan pomak u teorijsko-metodološkom smislu. Vidljiva je intencija voditeljica, da se temi pristupi što je više moguće holistički (...) kako bi se život Krivopučana mogao spoznati u njegovu što širem kontekstu. Posljedica sustavnoga istraživanja i interpretacije jest visoka kvaliteta ovoga zbornika. (V. Belaj)

Cijena: 180 kn

ISBN 978-953-175-343-2

9 789531 753432

PF press

ŽIVJETI NA KRIVOM PUTU

II.

PF press

ŽIVJETI NA
KRIVOM PUTU

svezak II.

ŽIVJETI NA KRIVOM PUTU

ŽIVJETI NA KRIVOM PUTU

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ETNOLOGIJU I KULTURNU ANTROPOLOGIJU
FF-PRESS
i
GRADSKI MUZEJ SENJ

Za izdavače

prof. dr. sc. Miljenko Jurković
Blaženka Ljubović, prof.

Urednice

prof. dr. sc. Milana Černelić
Marijeta Rajković, prof.
Tihana Rubić, prof.

Recenzenti

prof. dr. sc. Jadranka Grbić
doc. dr. sc. Goran Pavel Šantek

Lektura

Snježana Gabelić, prof.
Krunoslava Paripović, prof.

Prijevodni sažetaka

LINGUA-SOFT d.o.o., Mina Iveta Brčić, dipl. iur. (njemački)
Blaženka Klemar Bubić, prof. (njemački)
doc. dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević (engleski)

Grafičko oblikovanje

Boris Bui

Računalni slog

Boris Bui
Ivanka Cokol

Naslovnica

Augustin Perić

Naklada

700 primjeraka

Tisak

AKD

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 699389.

ISBN 978-953-175-266-4 (cjelina)

ISBN 978-953-175-343-2

Tiskanje ove knjige novčano su pomogli Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske i Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.

ŽIVJETI NA KRIVOM PUTU

Etnološka monografija o primorskim Bunjevcima

SVEZAK II.

Uredile:

MILANA ČERNELIĆ

MARIJETA RAJKOVIĆ

TIHANA RUBIĆ

 FF press

Zagreb, 2009.

ZAHVALE

Najsrdajnije zahvaljujemo svima koji su sudjelovali u nastanku obaju svezaka Monografije. U prvome redu, želimo zahvaliti Krivopučanima bez kojih život i kulturu krivoputskoga područja ne bismo uspjeli uobličiti u etnološku knjigu. Zahvaljujemo autorima priloga koji su vlastitim studijskim i terenskim istraživanjima, u razgovorima s Krivopučanima, njihova znanja, predaje i iskustva življenja na ovim prostorima, trajno dokumentirali i etnološki interpretirali u prikazima pojedinih etnoloških tema iz tradicijskog i suvremenog života.

Zahvaljujemo na podršci i savjetima našim recenzentima prof. dr. sc. Jadranki Grbić s Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu i doc. dr. sc. Goranu Pavelu Šanteku s Odjela za etnologiju i kulturnu antropologiju Sveučilišta u Zadru.

Tijekom naših višegodišnjih terenskih istraživanja, i u pripremi ovog, drugog sveska, u radu su nas podržavale i u realizaciji obaju svezaka bezrezervno nam pomagale: Blaženka Ljubović, prof., ravnateljica Gradskoga muzeja Senj, i Melanija Prpić, dipl. oec., tajnica Muzeja. Iskazujemo im veliku zahvalnost, kao bliskim suradnicama i predstavnicama ustanove koja je prepoznala važnost ovog izdanja te postala suizdavačem Monografije.

Zahvalu dugujemo i pojedinim pojedincima i ustanovama, koji su nam tijekom pripreme obaju svezaka priskočili u pomoć: zahvaljujemo kolegici prof. dr. sc. Jasni Čapo Žmegač, znanstvenoj savjetnici u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu koja nam je u trenutku pripreme i osmišljavanja strukture i sadržaja Monografije, za obradu ustupila preslike *Stališa duša* župe Krivi Put. Biskupu mons. dr. sc. Mili Bogoviću dugujemo zahvalu što je ovaj crkveni dokument učinio dostupnim za znanstvenu obradu. Jedan dio te građe obrađen je u zasebnom prilogu ovog, drugog sveska Monografije. Nadalje, zahvalne smo prof. dr. sc. Dani Pejnoviću i suradnicima s Geografskog odsjeka na Prirodoslovno-matematičkome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, na ustupanju topografskih karata za omote obaju svezaka Monografije. Naša zahvala ide i kolegici Sanji Lončar, prof., na njezinoj sadržajnoj i tehničkoj pomoći pri doradi tekstova za cjelinu o svadbenim običajima Krivopučana, planiranoj prvotno za ovaj svezak Monografije. Prilozi o svadbenim običajima su u konačnici svojim opsegom, kao i raznovrsnošću podataka i tema, prerasli okvire jedne tematske cjeline. Te priloge u skorije vrijeme planiramo objaviti u zasebnoj knjizi o svadbenim običajima Krivopučana.

Zahvalne smo gospodinu Mladenu Prpiću *Bradi* na provjeri točnosti podataka u popisu kazivača u oba sveska Monografije. Nije nevažna i ona „praktična“ pomoć „na terenu“ – svakim nam je dolaskom gostionica *Luka*, obitelji Tomljanović *Čone* u Podbilu, bila nezaobilaznom postajom.

Zahvaljujemo izdavaču *FF-pressu*, a posebice gospodinu Borisu Buiju, voditelju *FF-pressa*, i djelatnici Ivanki Cokol, na tehničkoj i organizacijskoj podršci u pripremi obaju svezaka Monografije.

Naposljetku, zahvaljujemo svima onima koji su omogućili tiskanje ove Monografije: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske i Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, ali i vrijedni prilozi donatora bez kojih ova knjiga ne bi ugledala svjetlo dana: Gradski muzej Senj (kao suizdavač), Gradsko poglavarstvo Senj, Senjsko muzejsko društvo, ogranak Matice Hrvatske Senj, Ankica i Josip Šojat, *AS inženjering* (Zlatko Prpić *Ropeta*), *Darko* d.o.o. (Darko Tomljanović *Čona*), Boris Lopac i članovi Mjesnog odbora Krivi Put.

Uredništvo

SADRŽAJ

Milana ČERNELIĆ – Marijeta RAJKOVIĆ – Tihana RUBIĆ

Uvod: ŽIVJETI NA KRIVOM PUTU 7

OBITELJ I LOKALNA ZAJEDNICA

Dragica HUSANOVIĆ-PEJNOVIĆ – Dane PEJNOVIĆ

DEMOGRAFSKI RAZVOJ KRIVOPUTSKE MIKROREGIJE DINAMIČKE
I STRUKTURNE PROMJENE U UVJETIMA ISELJAVANJA STANOVNIŠTVA 15

Tihana RUBIĆ – Danijela BIRT

OBITELJSKI ŽIVOT, ODNOSI I VRIJEDNOSTI 31

Tihana RUBIĆ – Marinko VUKOVIĆ

PODACI IZ *STALIŠA DUŠA* KAO IZVOR ZA ETNOLOŠKO ISTRAŽIVANJE
OBITELJSKOGA ŽIVOTA KRIVOPUČANA 57

Milana ČERNELIĆ

ŽIVOT ZADRUŽNE OBITELJI: DVIJE STUDIJE SLUČAJA 77

Enver LJUBOVIĆ

PREZIMENA, OSOBNA IMENA, OBITELJSKI I OSOBNI NADIMCI KRIVOPUČANA 91

ODIJEVANJE

Aleksandra VLATKOVIĆ

TRADICIJSKO ODIJEVANJE I TEKSTILNO RUKOTVORSTVO 111

PREHRANA

Jasmina JURKOVIĆ

TRADICIJSKA PREHRANA I PREHRAMBENA KULTURA 133

MEDICINA

Petra KELEMEN

SEGMENTI NARODNE MEDICINE 163

Petra KELEMEN

LIJEČENJE ZMIJSKOG UJEDA – PRIČA KAO DIO SJEĆANJA ZAJEDNICE 189

PUČKA POBOŽNOST

Marija KULIŠIĆ – Ivana VUKOVIĆ

MAJKA BOŽJA SNJEŽNA U PUČKOJ POBOŽNOSTI
NA PODRUČJU KRIVOGA PUTA 205

Marijana BELAJ

SVECI ZAŠTITNICI U POBOŽNOSTI KRIVOPUČANA 221

GODIŠNJI OBIČAJI

Aleksandra VLATKOVIĆ

GODIŠNJI OBIČAJI243

Nevena ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ – Aleksandra VLATKOVIĆ

KRIVOPUČANI I SVI NJIHOVI KARNEVALI259

VJEROVANJA

Petra KELEMEN

VJEROVANJA U NADNARAVNA BIĆA279

MOGUĆNOSTI KORIŠTENJA I PREZENTACIJE TRADICIJSKE BAŠTINE

Blaženka LJUBOVIĆ

ETNOGRAFSKA ZBIRKA O PRIMORSKIM BUNJEVCIMA

U GRADSKOM MUZEJU SENJ295

Milana ČERNELIĆ – Marijeta RAJKOVIĆ

MOGUĆNOSTI KORIŠTENJA ELEMENATA TRADICIJSKE KULTURE U

REVITALIZACIJI KRIVOPUTSKOGA PODRUČJA313

* * * TO LIVE ON KRIVI PUT325

* * * DAS LEBEN IN KRIVI PUT.....337

O AUTORIMA351

POPIS KAZIVAČA355

ŽIVJETI NA KRIVOM PUTU

ETNOLOŠKA MONOGRAFIJA O PRIMORSKIM BUNJEVCIMA, II. SVEZAK

Milana ČERNELIĆ – Marijeta RAJKOVIĆ – Tihana RUBIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

Pred vama je drugi svezak Monografije. U ovoj knjizi nastavljamo s prikazom života Krivopučana tijekom 20. stoljeća, odnosno, društvenih i kulturnih sadržaja, elemenata i pojava, koje smo istražili, promatrali i analizirali iz etnološke, kulturnoantropološke i demografske perspektive.

U prvome je svesku naglasak stavljen na povijesni prikaz područja i bunjevačkog fenomena, na jezične osobine Krivopučana, te na segmente tradicijske kulture vezane uz gospodarstvo, graditeljstvo, migracije, opskrbu vodom, tradicijski prijevoz, trgovinu i sajmovanje. Ovaj svezak u svom najvećem dijelu objedinjuje etnološke teme mahom iz duhovne i društvene kulture Krivopučana.

U uvodnom je prilogu prvog sveska Monografije objašnjeno kako je na osnovu preliminarnih terenskih istraživanja došlo do osmišljavanja prijedloga znanstvenoga projekta *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca*, voditeljice dr. sc. Milane Černelić, u okviru kojeg se istraživalo na širem području naseljenom primorskim Bunjencima (primorski prostor Velike Kapele i Velebita). U ovom svesku nastavljamo s prikazom višegodišnjih (od 2003. do 2007. godine), timski obavljenih, etnoloških istraživanja na području Krivoga Puta.

Etnološkim istraživanjima potvrđeno je kako su duhovna, društvena i materijalna kultura¹ u praksi isprepletene i međusobno neodvojive razine. Tim je teže bilo tematski i sadržajno izdvojiti pojedine priloge u "pripadajući" svezak. Ipak, opsežnost i raznovrsnost podataka koji su u okviru Projekta prikupljeni za područje Krivoga Puta, kao i financijski okviri, uvjetovali su podjelu Monografije o Krivome Putu na dva sveska. U tom je smislu podjelu priloga u dva bloka Uredništvo slijedilo prema kriteriju koji se uvelike sam "nametnuo". Na što točno mislimo? Autorski prilozi od strane Uredništva nisu bili strogo usmjeravani, kako u tematskom, tako i u sadržajnom i strukturalnom smislu; pridržavanje općih načela pisanja znanstvenoga rada bila je jedina ključna zadanost. Autorima se prepustila i konačna odluka o tome hoće li pojedinačni prilog biti pregledno-etnografskog karaktera ili će naglasak biti stavljen na etnološku interpretaciju prikupljene građe.

Hrvatska etnologija ima naslijeđe regionalnih i lokalnih monografskih radova i njezini počeci se uglavnom i vezuju uz regionalne monografije i Antuna Radića.² Potom slijedi razdoblje koje Dunja Rihtman Auguštin i Aleksandra Muraj utemeljeno ocjenjuju kao "etnološki zaostatak" (Rihtman-Auguštin, Muraj 1998:110), "dugovanja" (ibid.:111) u produkciji istraživanja i, susljedno tome, objavljivanja

¹ Do danas većim dijelom uvriježena podjela istraživanja i promatranja kulturnih pojava u okviru hrvatske etnologije, a koja začetke ima u preporukama Antuna Radića, s kraja 19. stoljeća.

² Primjerice vidi: Ardalić, Vladimir: *Bukovica*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena (ZbNŽO JS), XV, Zagreb, 1910; Lovretić, Josip: *Otok*, ZbNŽO JS, Zagreb 1898; Ivanišević, Frano: *Poljica*, ZbNŽO JS, Zagreb, 1905; Lang, Milan: *Samobor*, ZbNŽO JS, 17, Zagreb, 1912; Kotarski, Josip, *Lobor*, ZbNŽO JS, 20, 1915, Zagreb; Lukić, Luka, *Varoš*, ZbNŽO JS, 24, 1919; 25, 1921; 26, 1926; Žic, Ivan: *Vrbnik*, ZbNŽO JS, 21, Zagreb, 21, 1917. i 33. 1949; Bortulin, A.: *Beli (Cres)*, ZbNŽO JS, 33, Zagreb, 1949; Jardas, Ivo: *Kastavština*, ZbNŽO JS, 39, Zagreb, 1957.

regionalnih i tematskih etnografskih monografija.³ Ujedno ukazuju i na nedostatnost objavljivanja regionalnih etnografskih monografija do sredine 20. stoljeća, osvrnemo li se na istovremene prakse susjednih, europskih etnologija. (ibid.:110)

Tako se, primjerice, i u pripremi sintetskog djela *Hrvatska etnografija: Svagdan i blagdan hrvatskoga puka* pokazao izrazit nedostatak etnografske građe za mnoge hrvatske krajeve (usp. Belaj et. al. 1998). *Prikupljanje građe (opisivanje narodnoga života) je conditio sine qua non etnoloških i antropoloških znanosti, a dosad je na tom polju u nas još uvijek premalo učinjeno* (V. Belaj: iz recenzije prvog sveska Monografije).

I danas se rijetko u Hrvatskoj pojavljuje etnografsko djelo monografskoga tipa. Jedan od razlog tome leži, rekne bismo, u odnosu prema etnografskim podacima i opisima kao tek *pozitivističkom* dijelu posla. (usp. Rihtman-Auguštin, Muraj 1998:110).⁴ Povremeno se objavljuju reprinti ranijih monografija⁵ i stariji rukopisi iz Arhiva Odbora za narodni život i običaje pri Odjelu za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU).⁶ Pojedine su monografije objavljivane također na inicijativu njihovih autora.⁷

Dosadašnji objavljeni radovi naših suradnika na Projektu nerijetko su kategorizirani kao izvorni znanstveni radovi⁸ jer su etnografski sadržaji bili polazištem za etnološku interpretaciju. Time podvlačimo važnost etnografskog rada kao dijela ukupnog procesa etnološkog istraživanja jer provedba empirijski utemeljenog istraživanja predstavlja preduvjet utemeljenoj etnološkoj interpretaciji. Želimo stoga naglasiti da je svrha etnografije u osiguranju građe potrebne za provjeru i oblikovanje općih etnoloških i antropoloških teorijskih koncepata (Šantek 2006:65). Tako je, primjerice, prikupljanje etnografskih podataka, nikad ranije zabilježenih na ovome području⁹, bilo nezaobilaznim doprinosom za utvrđivanje širih etnokulturnih procesa bunjevačke subetničke skupine.

Temeljem iskaza mnogobrojnih Krivopučana, a u sprezi sa studijskim istraživanjem i etnološkom interpretacijom, dobila se sveobuhvatnija slika življenja na Krivome Putu. Interpretacija, iako u velikoj mjeri subjektivna, ako je potkrijepljena etnografskim činjenicama, predstavlja dobru osnovu i za buduće interpretacije: *Postojanje se različitih interpretacija stvarnosti (...) ne smatra nečime što je ugrožava, već se smatra posljedicom njezina različita sagledavanja* (ibid.:69). Ta se subjektivnost, u našem slučaju, odigravala (barem) na dvije razine. Prvo, iz subjektivnog ugla nositelja pripadajuće kulture. Rezultate istraživanja nastojali smo predstaviti *odozdo*, iz rakursa samih kazivača, odnosno, tematizirati pojave na primjerima

³ Ondašnji Zavod za istraživanje folklor (današnji Institut za etnologiju i folkloristiku) stoga je u ranim godinama svojega postojanja sustavno krenuo u objavljivanje monografskih zbornika, o čemu pišu D. Rihtman Auguštin i Aleksandra Muraj u prikazu pedeset godina djelovanja Instituta (1998): "Studije i građa o Sinjskoj krajini" (NU 5-6/1967-68), "Folklor Gupčeva zavičaja" (NU 10/1973), "Folklor otoka Brača" (NU 11-12/1974-75) i "Povijest i tradicije otoka Zlarina" (NU 17/1980; NU 18/1981).

⁴ Danas se nerijetko ni početnici u struci ne zadovoljavaju mogućnošću da im se pisani rad recenzira kao stručni, pritom najčešće nemajući na umu kako kvalitetna etnografska građa može biti relevantno polazište za pisanje izvornih znanstvenih radova.

⁵ Lovretić, Josip: *Otok*, ZbNŽO JS, Zagreb, (reprint, Vinkovci, 1988); Ivanišević, Frano: *Poljica*, ZbNŽO JS, Zagreb, (reprint, Split, 1987).

⁶ Primjerice vidi: Kutleša, Silvestar: *Običaji u Imockoj krajini*. Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Splitu, HAZU, Imotski, 1993; Grčević, Jure: *Kompolje*. Tekst dovršio i obradio Milan Kranjčević. Katedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke, Kompolje, 2000.

⁷ Primjerice: Hečimović-Seselja Mara (1985): *Tradicijski život i kultura ličkoga sesela Ivčević Kosa*, Zagreb; Jurić-Arambašić, Ante (2000): *Kijevo – Narodni život i tradicijska kultura*, Zagreb.

⁸ Vidi radove u: *Senjski zbornik* 30 (2003), 31 (2004), 32 (2005), 33 (2006), *Studia ethnologica Croatica* 16 (2004), 17 (2005).

⁹ Jedna od konačnih svrha našeg istraživačkoga rada, kao i izvorni doprinos cjelokupnog etnološkog istraživanja, iskazana je u recenziji prvog sveska: *Ovo je djelo po svojoj tematici apsolutno izvorno, jer se životom Krivopučana (i uopće Bunjevcima na sjevernom Velebitu) još nitko nije bavio, pa će omogućiti kvalitetnije sinteze i točnije interpretacije hrvatske tradicijske kulture* (V. Belaj: iz recenzije prvog sveska Monografije).

pojedinačnih kazivanja. Smisao takvog pristupa je razumijevanje *življenog iskustva* Krivopučana, a prilozi se temelje uvelike na emskoj perspektivi. (usp. Čapo Žmegač et. al. 2006:24) Osim traganja za „izvor-nim“ elementima *tradicijske kulture* na terenu, „oslušivali“ smo i “iščitavali” odnos Krivopučana prema vlastitoj *baštini* u suvremenom kontekstu; to smo također poimali relevantnom etnografskom građom, ali i korakom prema cjelovitijoj etnološkoj interpretaciji. Druga spomenuta subjektivna razina počivala je primarno na osobnom pristupu u istraživanju i interpretaciji obrađivane teme od strane autora priloga, ali je često bila određena i njihovim različitim profesionalnim, užestrukovnim interesima za temu.

U odnosu na velik broj dosadašnjih istraživanja u okviru hrvatske etnologije, bitna je razlika u pristupu istraživanju: čak i u opsežnim monografskim opisima pojedine se etnološke teme nisu podrobnije istraživale. Znanstvene monografije, osobito one s primarno etnološkim sadržajem, danas su vrlo rijetke. Većina monografija sadržava povijesne i zemljopisne podatke, podatke o stanovništvu i njihovim govornim osobinama, dok su etnografski i etnološki sadržaji najčešće svedeni na kratke opise lokalnih običaja, prije s dekorativnom, nego strukturalnom funkcijom. Također, nastojalo se okupiti mnogovrsne pristupe¹⁰ u istraživanju života i kulture Krivopučana, kako u etnografskom prikazu građe, tako i u etnološkoj interpretaciji. Sve teme istraživači su nastojali temeljito istražiti, koliko je to bilo moguće obzirom na rano nestajanje pojedinih elemenata tradicijske kulture (primjerice tradicijsko odijevanje). Nadalje, sadržaj kazivanja o pojedinim elementima tradicijske kulture, nastojalo se sagledati, a potom i prezentirati, u njihovom konkretnom prostornom i vremenskom kontekstu, pritom imajući u vidu niz različitih društvenih, političkih, ekonomskih i drugih čimbenika tijekom 20. stoljeća. Nastojalo se zabilježiti ono što Krivopučani znaju o nekoj tradicijskoj pojavi prema usmenoj predaji, a što iz življenog iskustva, kao i utvrditi kontinuitete i transformacije tradicijskih obrazaca i sadržaja, te istovremeno imati u vidu njihovu moguću buduću primjenu.

Naša su istraživanja na Krivome Putu (i drugdje među primorskim Bunjevcima) pokazala kako su tradicijska kultura, identitet njezinih nositelja i mogućnosti njihove primjene u suvremenom kontekstu, isprepleteni, te kako suvremena etnološka istraživačka metodologija nužno mora biti holistička. Rezultati takvoga pristupa daju potpuniji i slojevitiji uvid (i time *stvarniju* sliku) u istraživano područje i njegovu populaciju, te višestruko doprinose teorijsko-metodološkim promišljanjima i mogućim praktičnim rješenjima. U istraživanjima koja su prethodila svescima Monografije, nastojali smo slijediti taj pristup.

Tako je, primjerice, u istraživanju obitelji kao segmentu društvenog života, *težište stavljeno na promjenljivost obiteljskih prilika, odnosa i vrijednosti (društvene, obiteljske) koje svaka obitelj, ili pojedini članovi, eksplicitno i implicitno podržavaju ili odbacuju, a koje uvelike određuju život pojedinca i obitelji* (Rubić, Birt). Takav pristup predstavlja rijetkost u istraživanjima obiteljskih odnosa u hrvatskoj etnologiji, a vođen je, između ostalih, znanstvenim prijedlozima Dunje Rihtman Augustin koja je šezdesetih godina 20. stoljeća upozorila na značaj etnološkog bavljenja kolektivnim i individualnim vrijednostima u zajednici (Rihtman 1967).

Istraživanju se pristupilo i sa stajališta društvenog sjećanja, s fokusom na naracije unutar lokalne zajednice, koje oblikuju društveno sjećanje, u svojoj promjenljivosti, životnosti i neuhvatljivosti. Time se i kultura sagledava kao promjenljiva i otvorena struktura (Kelemen).

Pojedine autorice bile su istovremeno promatračicama (sa sudjelovanjem) običaja (dogadaja) kojeg su istraživale u trenutku njihova odvijanja, a u izravnom i posrednom kontaktu s Krivopučanima. Primjerice, u prilogu o spomendanu Majke Božje Snježne (Kulišić, I. Vuković) i u prilogu o suvremenim migracijama, u prvom svesku Monografije (Rajković). Na taj način približile su se fenomenološkom pristupu etnološkog istraživanja (usp. Mathiesen Hjemdahl, Škrbić Alempijević 2006), kojim se događaj,

¹⁰ Vidi više o pristupima u nastavku teksta.

kao kulturni i društveni fenomen, nastojao sagledati u trenutku u kojemu se on ostvaruje u suvremenoj praksi. U pojedinim istraživanjima i priložima takav je pristup kombiniran s "klasičnom" etnografskom metodom intervjua, a cilj je bio dobiti sveobuhvatniju sliku događanja.

Mnoge su teme ukazale na specifične okolnosti konstrukcije bunjevačkog identiteta ovoga kraja, a kroz prizmu njihova odnosa prema sebi i „drugima“ iz bližeg okruženja (Senjanima), njihove prilagodbe novoj sredini u čijem okruženju žive stoljećima, a čiji su sugrađani zadnjih četrdesetak i više godina. U nekim od priloga u ovom svesku Monografije prikazan je i suodnos Bunjevaca Krivoga Puta i građana Senja kroz određene segmente njihova tradicijskog života, njihove mijene, suprotnosti i interakcije. Najbolje se taj odnos iščitava u poglavlju posvećenom Krivopučanima i njihovim karnevalima (Škrbić Alempijević, Vlatković), ali se i u prikazima ostalih tema iščitava kompleksnost odnosa prema „drugima“.

Život Krivopučana u ovom je svesku Monografije prikazan kroz prizmu različitih etnoloških tema.

U prvoj se cjelini naslova *Obitelj i lokalna zajednica* analiziraju: demografske promjene za područje primorske padine Velike Kapele, tj. okolice Grada Senja, s naglaskom na promjenama u udjelima različitih sektora djelatnosti, dobnoj strukturi stanovništva i sl., a ponajviše uslijed iseljavanja s tog područja (Husanović-Pejnović, Pejnović); u tematskoj cjelini *o obiteljskom životu, odnosima i vrijednostima* obrađuju se teme vezane uz seosku društvenost i obiteljski život, analiziraju se prakse i vrijednosti obiteljskog života od prijelaza stoljeća do sedamdesetih godina 20. stoljeća, s posebnim naglaskom na međugeneracijske i rodne odnose unutar obitelji (Rubić, Birt); prikazuju se podaci iz crkvenih dokumenata (*status animarum*) za župu Krivi Put, za razdoblje od polovice 18. stoljeća do polovice 19. stoljeća. Daje se kritika promatranih izvora i analiziraju se kvantitativni podaci razvidni iz izvora, kako za pojedino kućanstvo, tako i za pojedina naselja (primjerice: smrt novorođenčadi, ponovno sklapanje braka i sl.) (Rubić, M. Vuković); prilogom se o dvjema konkretnim zadrugama na području Krivoga Puta, istraženih osamdesetih godina 20. stoljeća, pokazuje primjer izuzetno duge opstojnosti i varijanti zadružnih odnosa. Prilog donosi etnografske podatke o dvjema konkretnim zadrugama, a u zaključnom se dijelu ukazuje na niz podudarnosti između postupnog raslojavanja ovih dviju proširenih obitelji u nuklearnu obitelj, i dosad istraženih primjera proširene obitelji u Lici, među Bunjevcima u Podunavlju i nekim jugoistočnim dinarskim regijama (Černelić); donose se prezimena i etimologija njihova postanka, te rasprostranjenost i značenje obiteljskih i osobnih nadimaka (*špic nameta*), s detaljnim pobrojavanjem nadimaka onih osoba koje su danas stalno naseljene na području Krivoga Puta (E. Ljubović).

Druga tematska cjelina odnosi se na tradicijsko odijevanje i ondje se opisuju dijelovi muške i ženske odjeće, uporabnog tekstila i obuće iz prve polovice 20. stoljeća, uz osvrt na ulogu tekstilnih predmeta u konstrukciji identiteta primorskih Bunjevaca, odnosno, načine na koji Krivopučani poimaju vlastito tradicijsko ruho u suvremenom kontekstu i sekundarnim funkcijama (Vlatković).

Iduća tematska cjelina prikazuje tradicijsku prehranu i kulturu prehrane tijekom 20. stoljeća, s posebnim naglaskom na vrsti namirnica, pripravi hrane i obroka, kao i na simboličkim vrijednostima koje zajednica pridaje pojedinim namirnicama u suvremenom kontekstu (Jurković).

Tematski blok o narodnoj medicini sastoji se od dva priloga: analiziraju se pojedini postupci liječenja, kao i odnos suvremene lokalne zajednice prema fenomenu narodne medicine (Kelemen); drugi prilog se bavi postupcima liječenja od zmijskog ujeda i odnosom zajednice prema ugrizu zmije i izlječenju od ugriza, kao dio društvenog sjećanja zajednice (Kelemen).

Idućim se tematskim blokom prelazi na priloge o pučkoj pobožnosti: vjerovanje u Majku Božju Snježnu kao zaštitnicu istraženo je metodom sudjelovanja u događanju posvećenom toj svetici (Spomen-dan Majci Božjoj Snježnoj, 5. kolovoza), u sprezi s metodom intervjua, a s naglaskom na predajama o izgradnji crkve, molitvama, zavjetima i naracijama o svetici, na vjerskim praksama (obilazak oltara, ponašanje oko kipa, zahvale) i popratnim svjetovnim događanjima (Kulišić, I. Vuković); nadalje, pojedinačno se navode sveti zaštitnici u pobožnosti Krivopučana, s naglaskom na primarno duhovnom i društvenom aspektu vjerovanja u pojedine svece (Belaj).

Godišnjim su običajima posvećena dva priloga: prvim se prikazuju i analiziraju najistaknutiji, i u praksi zadržani, običaji (Vlatković); u drugom je prilogu tematski fokus na karnevaleskim događanjima, prikazu i problematiziranju karnevala kao dijela duhovne i društvene tradicijske i suvremene kulture (Škrbić, Vlatković).

Slijedi članak o vjerovanjima u nadnaravna bića (Kelemen), zanimljiv i dosad neistražen dio duhovne kulture ovog područja.

Jedan od značajnih ciljeva ove monografije jest upravo revitalizacija Krivoga Puta. Svezak je stoga zaključen tematskom cjelinom naslova *Mogućnosti korištenja i prezentiranja tradicijske baštine*, kojim se nudi niz konkretnih, stručnih prijedloga za daljnje upravljanje baštinom: prvim se prilogom prikazuje primjer muzejskog korištenja etnografske građe u Gradskom muzeju Senj, kao dijela kulturne i turističke promidžbe bunjevačkog kulturnog inventara i šireg senjskoga zaleđa (B. Ljubović); završnim se prilogom razmatraju mogućnosti korištenja elemenata tradicijske kulture u revitalizaciji krivoputskoga područja (Černelić, Rajković).

Kroz oba sveska Monografije vidljivo je kako područje Krivoga Puta obiluje prirodnim i antropogenim resursima te bogatim tradicijskim naslijeđem. Monografijom ukazujemo na važnost etnoloških istraživanja, te poglavito suradnje s drugim strukama (povijest, jezikoslovlje, demografija), u analiziranju mogućnosti stvaranja sadržajne osnove za ponudu agroturističkih proizvoda i ruralnog turizma u ovom dijelu Hrvatske. Tim bi se prijedlozima možda stvorila i osnova za povratak stanovništva na padine Velike Kapele i njihovo (samo)zapošljavanje.

Cilj Monografije stoga nije bio tek zabilježiti i predstaviti određeno, dosad neistraženo, zemljopisno i kulturno područje Hrvatske, mada ne umanjujemo ni taj doprinos obaju svezaka Monografije. Stručnim i znanstvenim priloziima okupljenim u oba sveska, također želimo potaknuti na razmišljanje o mogućnostima korištenja elemenata kulture krivoputskog područja, za koje smo istraživanjem pronašli tradicijska uporišta. Predlažemo oblikovanje ponude autentične domaće hrane na seoskim gospodarstvima i gastronomskim objektima u Senju i okolici. Na tom tragu preporučamo i oblikovanje suvenirne ponude te drugih oblika korištenja tradicijskih resursa u suvremenom društvu.

Stoga pozivamo na čitanje ove monografije u svrhu informiranja o tradicijskom i kulturnom naslijeđu, svojstvenom primorskoj padini Velike Kapele.

S tim u vezi, ubuduće predlažemo i moguće provođenje tematskih radionica u kojima bi se, primjerice, poučavalo i učilo o ručnoj proizvodnji i preradi domaćih sirovina u prehrambene svrhe (sirevi, pekmezi, čajevi i sl.), a s ciljem prezentacije lokalnih prehrambenih proizvoda, kao moguće osnove za (samo)zapošljavanje lokalnoga stanovništva.

Progresivan razvoj kulturnoga turizma u svijetu, posebice ruralnog turizma, svjedoči kako bi interes potencijalnih (kulturnih i drugih) turista za predloženo zasigurno postojao. Ovakvi 'mali' koraci prema odgovornom i sustavnom upravljanju baštinom, ponudi i revitalizaciji krivoputskog kraja, mogli bi se s vremenom širiti i na Ličko-senjsku županiju (danas najdepopuliraniji prostor Republike Hrvatske).

Da ostvarivost ovih prijedloga nije lak zadatak, potkrepljuju podaci da *tri najveća naselja u mikroregiji – Veljun Primorski (91 stanovnik), Krivi Put (58 stanovnika) i Podbilo (46 stanovnika) u posljednjem međupopisnom razdoblju karakterizira tip E⁴ s trendom - demografsko izumiranje. Doda li se tome, da istom tipu kretanja stanovništva pripada i područje Grada Senja, ali i Ličko-senjska županija u cjelini, tada se opravdano nameće pitanje o realnim mogućnostima demografske revitalizacije ovog dijela Hrvatske* (Husanović-Pejnović, Pejnović)

Ipak, odlazeći na terenska istraživanja na krivoputsko područje najmanje četiri puta godišnje, unazad nekoliko godina, svjedočili smo značaju 'malih' (lokalnih i regionalnih) 'koraka'. Godine 2005. popravljene je dio glavne ceste; nositelj sportskih aktivnosti NK „Bunjevac“ proširen je i pretvoren u Športsko-rekreacijski centar „Damir Tomljanović Gavran“. U prošlom svesku Monografije Blaženka Ljubović u

svom prilogu piše o mogućnosti realizacije projekta iskorištavanja snage vjetra na području Vrataruše, za proizvodnju električne energije koja bi također trebala unaprijediti gospodarski razvoj ovoga kraja (2008: 64). Već krajem iste godine postavljene su prve vjetrenjače na području Krivoga Puta¹¹.

Na trenutak smo život Krivopučana zaustavile, umiješale se, uzburkale ga i nadamo se potakle u konstruktivnome smjeru. U konačnici smo pokušale naznačiti što znači, što je značilo i što može značiti *živjeti na Krivom Putu*. Na Krivopučanima je, kao i znanstvenoj javnosti, da procijene je li to *pravi* put.

LITERATURA:

- BELAJ, Vitomir, Jasna ČAPO ŽMEGAČ, Jadranka GRBIĆ, Zorica VITEZ (1998): *Hrvatska etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*; Matica hrvatska, Zagreb.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna, Valentina GULIN ZRNIĆ, Goran Pavel ŠANTEK (2006): Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja. U: ur. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić, Goran Pavel Šantek, *Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 7-52.
- ČERNELIĆ, Milana, Marijeta RAJKOVIĆ, Tihana RUBIĆ (ur.) (2008): *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima, I svezak*, Zagreb: Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Gradski muzej Senj i FF-press, Zagreb.
- HJEMDAHL, Kirsti Mathiesen i Nevena ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ (2006): Kako „misliti u hod“ na proslavi Dana mladosti? Fenomenološki pristup Kumrovcu. U: ur. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić, Goran Pavel Šantek, *Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 139-165.
- RIHTMAN, Dunja (1967): *Pokušaj pristupa izučavanju društvenih vrijednosti. Vrijednosti kao prisutna dimenzija u ponašanju i odlučivanju*, Ekonomski fakultet, Zagreb.
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja, Aleksandra MURAJ (1998): Prvih pedeset godina etnološke misli u Institutu, *Narodna umjetnost* 35/2, Zagreb: 103-124.
- ŠANTEK, Goran Pavel (2006): Etnografski realizam i uloga etnologa religije. U: ur. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić, Goran Pavel Šantek, *Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 53-71.

¹¹ Vidi više na http://www.veleri.hr/-tbrdar/joomla/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=24&Itemid=68 (pregledano 6. ožujka 2009.).

OBITELJ I LOKALNA ZAJEDNICA

DEMOGRAFSKI RAZVOJ KRIVOPUTSKE MIKROREGIJE DINAMIČKE I STRUKTURNE PROMJENE U UVJETIMA ISELJAVANJA STANOVNIŠTVA

Dragica HUSANOVIĆ-PEJNOVIĆ
Učiteljski fakultet u Rijeci
Odsjek za učiteljski studij u Gospiću
Ante Starčevića 12, 53000 Gospić

Dane PEJNOVIĆ
Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek
Marulićev trg 19, 10000 Zagreb

1. UVOD

Prostorni pojam *Krivoputska mikroregija* odnosi se na šest prostorno izdvojenih naselja, razmještenih na raščlanjenoj zaravni jugozapadne padine Velike Kapele, u sjevernom dijelu Grada Senja. To su Alan, Krivi Put, Mrzli Dol, Podbilo, Veljun Primorski i Vrataruša (Ljubović 2008:54). Ukupno zapremaju površinu od 90,56 km² na kojoj je 2001. godine zabilježeno 495 stanovnika.

Obzirom da u stručnoj literaturi ne postoji pojam *Krivoputska regija*, niti je uvriježen među lokalnim stanovništvom, to nalaže potrebu kratkog obrazloženja opravdanosti izdvajanja homogene prostorne cjeline, odnosno regije, pod navedenim naslovom. Prostorna individualnost promatranog dijela velikokapske primorske padine u okviru Grada Senja temelji se na dva kriterija: prvo, izrazitim obilježjima tradicionalne (historijsko-geografske) regije i drugo, tradicionalnoj gravitacijskoj okupljenosti oko Krivoga Puta kao funkcionalnog središta.

Kada je riječ o tradicionalnim regijama, potrebno je napomenuti da je to specifičan oblik složenih prostornih cjelina, očuvanih u naslijeđenom prostornom okviru i svijesti stanovništva, koje su često u izvjesnom pomaku u odnosu na aktualni regionalni sustav. Pristup njihovom istraživanju temelji se na tri skupine kriterija: 1. kriteriju prirodne osnove, 2. teritorijalno-organizacijskom kriteriju i 3. socio-kulturnom kriteriju (Fürst-Bjeliš 1996:326). Krivoputska mikroregija homogena je s obzirom na sva tri izložena kriterija. Prvo, svojom prostornom izdvojenosti (sjeverno od duboko usječene poprečne udoline Senjske Drage), morfološkim obilježjima (glavninu prostora zaprema rasčlanjena visoravan između 500 i 850 m nv), kao i činjenicom što je to jedini dio potkapske primorske padine unutar prostornog okvira Grada Senja, jasno se razlikuje od ostalih područja te jedinice lokalne samouprave. Drugo, značajan čimbenik oblikovanja prostornog okvira tradicionalne regije bila je i teritorijalna organizacija, kako komunalna, tako i crkvena. Povezano s tim, Krivi je Put već 1789. godine postao župsko središte, a 1807. osamostalio se u posebnu župu, proširenu priključivanjem Veljuna i Francikovca koji su do tada bili u sastavu župe Senjska Draga (Bogović 2008:70). Ipak, ključno značenje za javnu percepciju prostornog obuhvata krivoputske regije, imalo je formiranje Upravne općine Krivi Put u sastavu Upravnog kotara Senj u Ličko-karavaskoj županiji 1886. godine (Ljubović 2008:60). Na taj način stečen upravno-teritorijalni identitet dodatno je osnažen osnivanjem Šumske uprave *Krivi Put* u okviru Ogulinske imovne općine 1903. godine (ibid.). Naposljetku, obilježja krivoputskog prostora kao tradicionalne regije upotpunjuje i njegova pripadnost zapadnodinarskom socio-kulturnom arealu. To se neposredno očituje u kulturnom pejzažu, obilježenom disperznom strukturom naseljenosti,¹ prevlašću dinarske graditeljske tradicije u profanoj ar-

¹ Prevlast disperzne naseljenosti u Krivoputskoj mikroregiji potkrjepljuje podatak da se njegovih šest naselja sastoji od ukupno 62 statistička dijela naselja (zaseoka), što znači da svako naselje prosječno uključuje više od 10 dijelova naselja. Takva struktura naseljenosti posljedica je uvjeta i načina naseljavanja tog prostora početkom i

hitekturi i okupljenim parcelama pojedinih gospodarstava (okupljenom posjedu), ali i karakterističnom novoštokavskom ikavskom govoru (usp. Čilaš Šimpraga 2008:124) te prepoznatljivom socio-psihološkim identitetom, temeljenom na dugotrajnom životu u porodičnim zadrugama i stočarskoj tradiciji.

Uz karakteristike tradicionalne prostorne cjeline, regionalna izdvojenost krivoputskog prostora u okviru Grada Senja, odnosno Senjske subregije, temelji se na tradicionalnoj funkcionalnoj okupljenosti oko Krivoga Puta kao lokalnog inicijativnog središta. Takva njegova uloga predodređena je središnjim položajem unutar mreže naselja tog dijela podkapelske primorske padine, posebno križišnim prometnim položajem, na sjecištu uzdužne županijske i poprečnih lokalnih cesta. Zahvaljujući takvom položaju, u tom su se naselju koncentrirale osnovne središnje funkcije – trgovina, gostionica, promet (pošta, autobusna postaja), škola, uprava (danas Mjesni odbor), župna crkva, a u novije vrijeme i sportski klub (*NK Bunjevac*) te udruga *Vrisak*, kojima je se u prošlosti zadovoljavalo, i danas zadovoljava, temeljne uslužne potrebe stanovništva tog dijela podkapelske primorske padine. Unatoč nadređenom značenju, izuzev par javnih zgrada, Krivi Put se fizionomski znatnije ne razlikuje od ostalih naselja Mikroregije; nema obilježja okupljenoga, već izrazito disperznog naselja (sastoji se od 10 statističkih dijelova naselja, odnosno zaseoka). Iako mu je zbog snažne depopulacije posljednjih desetljeća s jedne, i jačanja povezanog života s druge strane, većina središnjih funkcija atrofirala, on je do danas zadržao svoju tradicionalnu ulogu lokalnog središta okupljanja sjevernog dijela područja Grada Senja. To dodatno opravdava izdvajanje Krivoputske mikroregije, kao funkcionalno homogene prostorne cjeline, gravitacijski okupljene oko Krivoga Puta.

Kao krški prostor i ruralna periferija, Krivoputska mikroregija klasični je emigracijski prostor. U znatnijem broju iseljavanje je započelo nakon razvojačjenja Vojne krajine, od početka 70-ih godina 19. stoljeća i s promjenljivim se intenzitetom nastavilo do najnovijeg doba. U ranijem razdoblju, od početka 1870-ih godina do Drugoga svjetskog rata, temeljni potisni čimbenik emigracije bila je agrarna prenaseljenost, kao rezultat nesklada između prekobrojnog stanovništva i ograničenih potencijala krške prirodne osnove u uvjetima tradicionalnog gospodarstva. Nakon Drugoga svjetskog rata, a pogotovo od početka 1960-ih godina, iseljavanje se odvijalo u uvjetima polariziranog razvoja Hrvatske, pod privlačnim utjecajima razvijenijih gradskih središta, te zapošljavanja u inozemstvu. Uzroci, pulsiranje i odredišta iseljavanja ovdašnjeg stanovništva detaljnije su izloženi u prvome svesku Monografije *Živjeti na Krivom Putu* (Šarić 2008:15-43; Ljubović 2008:49-67; Rajković 2008:79-94; Rajković, Jurković 2008:95-119). Dugotrajni, a povremeno i veoma intenzivan mehanički odljev stanovništva ostavio je duboke negativne posljedice na suvremeni demografski razvoj i strukturu naseljenosti promatranog prostora. To se neposredno očituje u uznapređovalom procesu starenja i demografskom izumiranju, što je sugestivno prikazano u radu M. Bogovića (2008:69-75).

Cilj je ovog rada kvantitativna analiza demografskog razvoja Krivoputske mikroregije s težištem na međupopisnom razdoblju 1991.-2001. U okviru toga pobliže će biti razmotrena dinamička i strukturna obilježja stanovništva u naseljima promatranog prostora, kao osnova za ocjenu stanja i procjenu perspektive razvoja naseljenosti u tom dijelu ruralne periferije Grada Senja.

2. OPĆE KRETANJE STANOVNIŠTVA

Od naseljavanja početkom i tijekom prve polovice 17. stoljeća broj stanovnika Krivoputske mikroregije postupno se povećavao pod utjecajem visokoga prirodnog prirasta. Prvim popisom stanov-

u prvoj polovici 17. stoljeća (Pavičić 1990:146). Bunjevački doseljanici bili su organizirani u porodične ili kućne zadruge. One su istovremeno bile krvne i socijalno-ekonomske zajednice, ali i posjedovne jedinice i naseobinske ćelije. Gospodarsku osnovu zadružnih domaćinstava činilo je ekstenzivno stočarstvo, uz koje se u manjoj mjeri prakticiralo i poljodjelstvo. Kako im je zbog takvog načina gospodarenja trebalo mnogo pašnjačkih i šumskih površina, zadružni je posjed uključivao razmjerno velik prostor, najvećim dijelom pašnjak unutar kojeg su bile razbacane obradive površine. Domaćinstva su se nastojala smjestiti, ukoliko je to bilo moguće, u sredini posjeda. Tako je nastao specifičan tip disperznih (raštrkanih) gospodarstava s okupljenim posjedom koja su tijekom vremena prerasla u patronimičke zaseoke (nazvane prema prezimenu zadružnoga starješine, kućedomaćina), povezane u širu zajednicu sela (Pejnović 2007:37). Takvi, patronimički, zaseoci čine više od polovice ukupnog broja statističkih dijelova naselja Krivoputske mikroregije (usp. Korenčić 1979:603-609; Ljubović, 2008:52-54).

ništva, kojega je provela vojnokrajiška uprava 1835. godine, u naseljima Krivi Put i Mrzli Dol (u sastavu Krmpotske kumpanije Ogulinske pukovnije) registrirano je 114 kuća s ukupno 1.574 stanovnika (Fras 1988:192), što znači da je svako zadružno kućanstvo prosječno brojilo skoro 14 (13,8) članova. Dvadesetak godina kasnije, prvim modernim popisom stanovništva iz 1857. godine (kojim su obuhvaćena sva naselja na području tadašnje Habsburške Monarhije), u šest naselja današnje Krivoputske mikroregije ukupno je zabilježeno 2.545 stanovnika. Porast broja stanovnika nastavio se do početka 1880-ih godina, nakon čega je došlo do osjetnog demografskog regressa u razdoblju 1880.-1900.² U prvom desetljeću 20. stoljeća ponovo je zabilježen porast broja stanovnika, tako da je 1910. godine zabilježen apsolutni maksimum naseljenosti u Krivoputoj mikroregiji (3.169 stanovnika, odnosno 35 st./km²).

Opći porast broja stanovnika krivoputskog područja od sredine 19. stoljeća do Prvoga svjetskog rata posljedica je visokog prirodnog prirasta u uvjetima demografske tranzicije³ koja je bila temeljno obilježje njegova demografskog razvoja u tom razdoblju. To potkrepljuju i pokazatelji o prirodnom kretanju na području bivše općine (današnjeg Grada) Senja početkom 20. stoljeća (Tab. 1.).

Tablica 1: *Prosječne stope prirodnog kretanja stanovništva na području bivše općine (do 1992. godine), odnosno današnjeg Grada Senja početkom 20. stoljeća*

Prostorna cjelina	R a z d o b l j e - G o d i n a					
	1901.-1905.			1910.		
Općina/Grad Senj	Rodnost	Smrtnost	Prirast	Rodnost	Smrtnost	Prirast
		42,1	30,6	11,5	38,6	22,5

Izvor: 1.

Tablica 2: *Broj stanovnika i indeks promjene broja stanovnika Krivoputske mikroregije po popisnim godinama 1857.-2001.*

Godina	Broj stanovnika	Indeks promjene (1857. = 100,0)
1857.	2.545	-
1869.	2.645	103,9
1880.	2.921	114,8
1890.	2.889	113,5
1900.	2.707	106,4
1910.	3.169	124,5
1921.	2.780	109,2
1931.	2.582	101,5
1948.	2.443	96,2
1953.	2.249	88,4
1961.	1.799	70,7
1971.	1.073	42,2
1981.	591	13,2
1991.	483	19,0
2001.	495	19,4

Izvor: 2, 3, 4.

² Iskazano demografsko smanjenje 1880.-1900. (- 5.596 stanovnika) rezultat je kumulativnog utjecaja više čimbenika, prije svega intenzivnog egzodusa stanovništva u uvjetima agrarne prenaseljenosti, odnosno niske nosivosti krške prirodne osnove, što se u razdoblju velike ekonomske krize 1873.-1895. manifestiralo kroz problem elementarne prehrane stanovništva (*pasivni krajevi*). U takvim oklonostima stanovništvo krivoputskog područja masovno se uključilo u iseljavanje prema tadašnjim glavnim migracijskim odredištima. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća to su, prije svega, bile prekomorske zemlje, čemu je znatno pridonijela uspostava parobrodarskih linija, proširena mreža agencija i kredit za odlazak preko oceana (Holjevac 1967:25, 29). Drugo odredište bile su zemlje zapadne Europe, treće ravničarska područja Hrvatske, a manje i druge zemlje jugoistočne Europe (usp. Rajković 2008:97).

³ Demografska tranzicija teorija je etapnog prijelaza prirodnog kretanja stanovništva pod utjecajem društveno-gospodarskog razvitka s visokih stopa rodosti i smrtnosti na niske stope rodosti i smrtnosti, odnosno korjenitog preobražaja režima reprodukcije stanovništva (s neracionalne reprodukcije na racionalnu). U okviru takvog demografskog

Nakon toga počinje kontinuirana, a povremeno i veoma intenzivna, depopulacija koja je trajala do početka 1990-ih godina, dok je u posljednjem desetljeću 20. stoljeća ponovo zabilježen manji porast broja stanovnika (Tab. 2).

Kao rezultat depopulacije, do početka 1990-ih godina broj stanovnika Krivoputske mikroregije smanjio se za oko 85%, odnosno na samo 15,2% od njihova broja iz 1910. godine. Za usporedbu, broj stanovnika Grada Senja istovremeno se smanjio za 45%, odnosno na razinu od 55,0% njihova broja iz 1910. godine. Iskazane razlike u dinamici broja stanovnika odražavaju razmjerno nepovoljan položaj Krivoputske regije, kao izrazite ruralne periferije, u prostornim odnosima unutar područja Grada Senja.

Do početka 1960.-ih godina, temeljni uzrok depopulacije Krivoputske mikroregije bilo je iseljavanje stanovništva. Podrobnija analiza pulsiranja depopulacije pokazuje da su apsolutno i relativno najdublje «depopulacijske brazde» zabilježene u razdoblju 1910.-1931. i 1953.-1981., što posredno upućuje i na odgovarajuće potisne i privlačne faktore iseljavanja (Tab. 3).

Tablica 3: Promjena broja stanovnika Krivoputske mikroregije po međupopisnim razdobljima 1957.-2001.

Razdoblje	Ukupna promjena		Prosječna godišnja promjena	
	Aps.	%	Aps.	%
1857.-1869.	100	3,9	8	0,33
1869.-1880.	276	10,4	25	0,95
1880.-1890.	- 32	-1,1	- 3	- 0,11
1890.-1900.	-182	- 6,3	-18	- 0,63
1900.-1910.	462	17,1	46	1,71
1910.-1921.	- 389	-12,3	- 35	- 1,12
1921.-1931.	- 198	- 7,1	- 20	- 0,71
1931.-1948.	- 138	- 5,4	- 8	- 0,32
1948.-1953.	- 194	- 7,9	- 11	- 0,46
1953.-1961.	- 450	- 20,0	- 56	- 2,50
1961.-1971.	- 726	- 40,4	- 73	- 4,04
1971.-1981.	- 482	- 44,9	- 48	-4,49
1981.-1991.	- 108	- 18,3	- 11	- 1,83
1991.-2001.	12	2,5	1	0,25

Između dvaju svjetskih ratova iseljavanje se odvijalo pod naglašenim utjecajem ograničenih mogućnosti tradicionalnog gospodarstva da osigura egzistenciju prekobrojnog stanovništva. Do 1930. godine najveći je broj iseljenika odlazio u prekomorske zemlje, prije svega u SAD, ali je nakon uvođenja useljeničkih kvota, porastao interes za zapadnoeuropske zemlje. Pored zapošljavanja u inozemstvu, značajan broj Krivopučana u međuratnom je razdoblju iseljavao u ravničarske dijelove Hrvatske gdje su nastavljali sa sličnim obrascem socijalno-gospodarskog života, ali u znatno povoljnijim egzistencijalnim uvjetima nego u starom kraju. Reprezentativan primjer takvih unutarnjih migracija predstavljaju primorski Bunjevci Krivopučani na području Virovitice, čije je cikličko naseljavanje i prilagodba uvjetima života u novoj sredini detaljno obrađeno i prezentirano u prvom svesku Monografije (Rajković 2008:79-94, Rajković-Jurković 2008:95-119).

Drugi veliki val mehaničkog odljeva stanovništva iz Krivoputske mikroregije odnosi se na razdoblje poslije Drugoga svjetskog rata, s težištem na 1960-im godinama. Tadašnje iseljavanje sastavni je dio široko pokrenutog procesa socijalno-prostorne pokretljivosti stanovništva Hrvatske koje se odvijalo između

prijelaza izdvajaju se tri etape: 1. predtranzicijska (visoka stopa rodosti i smrtnosti i promjenljiv ali uglavnom uravnotežen prirast), 2. tranzicijska etapa s tri podetape: a) ranom (visoke stope rodosti, smanjivanje smrtnosti, porast prirasta stanovništva), b) zreloom (visoke stope rodosti, brzo smanjivanje smrtnosti, ekspanzija prirasta) i c) kasnom (niska stopa smrtnosti, smanjivanje rodosti, smanjivanje prirasta) te 3. poslijetranzicijska etapa (niske i uravnotežene stope rodosti i smrtnosti, nulta stopa prirasta ili prirodni pad stanovništva). Više o tome u: Wertheimer-Baletić, A., Stanovništvo i razvoj, *Mate*, Zagreb, 1999.

Tablica 4: Opće kretanje stanovništva Krivoputske mikroregije 1961. – 2001. godine.

Razdoblje	Promjena broja stan.		Prirodno kretanje		Selidbeni saldo		Tip kretanja stanovništva*
	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	
1961. – 1971.	-726	-40,4	-30	-1,7	-696	-38,7	E ⁴
1971. – 1981.	-476	-44,4	-52	-4,8	-424	-39,5	E ⁴
1981. – 1991.	-114	-19,1	-76	-12,7	-38	-6,4	E ⁴
1991. – 2001.	12	2,5	-53	-11,0	65	13,5	I ³

Izvor: 3, 4, 5.

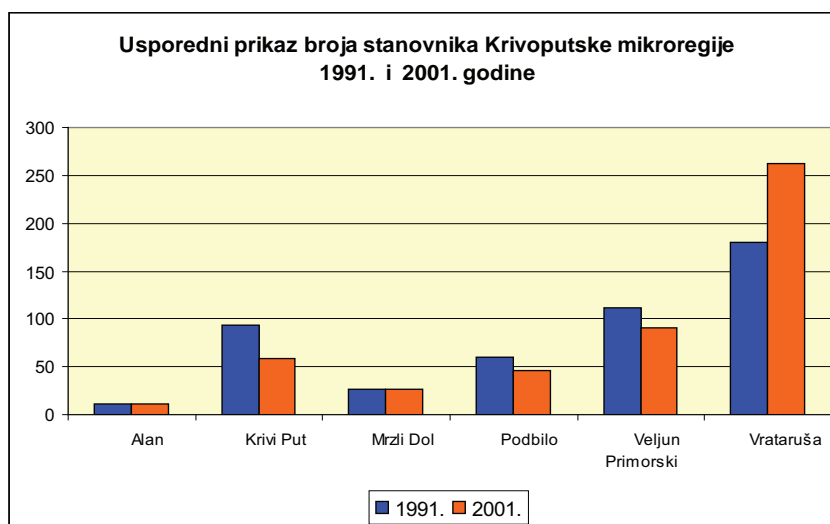
* Tipovi općeg kretanja stanovništva (prema: Friganović 1990:102): E⁴ – Demografsko izumiranje, I³ – Slaba regeneracija imigracijom.

slabije razvijenih ruralnih područja i gradova kao središta složenijega socijalno-gospodarskog života. U okviru toga, modernog, iseljavanja samo tijekom dva desetljeća 1961.-1981. godine s tog područja iselilo je 1.120 stanovnika, odnosno čak 62,3% od ukupnog broja stanovnika iz 1961. godine. (Tab. 4).

Glavno emigracijsko odredište stanovništva Krivoputske mikroregije bilo je najbliže gradsko središte – Senj, a od makroregionalnih središta – Rijeka. Temeljni motiv njihova preseljavanja bili su školovanje i zapošljavanje. Zbog blizine (oko 14 kilometara) i lakše dostupnosti, pritom je prevladavalo preseljavanje u Senj u kojem, prema nekim procjenama, danas živi oko 80% Krivopučana (Rajković 2008:85-86).

Dugotrajno, a povremeno i veoma intenzivno iseljavanje pretežno mladog i mlađeg stanovništva ostavilo je duboki trag u narušenoj biološkoj (dobno-spolnoj) strukturi, a posljedično i negativnom prirodnom kretanju stanovništva (denatalitetu). To se neposredno odrazilo u sve nepovoljnijim obilježjima općeg kretanja stanovništva tog ekzodusnog prostora. Ono je već sredinom prošlog stoljeća pripadalo tipu E³ s trendom izrazite depopulacije, a već od početka 1960-ih godina E⁴ kojeg karakterizira negativno prirodno kretanje i negativno popisom ustanovljeno kretanje, pri čemu je stopa prirodnog kretanja (smanjenja), manja od stope popisom ustanovljenog smanjenja, te trend demografskog izumiranja (usp. Friganović 1990:100-102). Takav trend općeg kretanja stanovništva – demografsko izumiranje – nastavio se 1970-ih i 1980-ih godina, praćen sve većim negativnim intenzitetom prirodnog kretanja (denataliteta).

Utoliko više iznenađuju statistički pokazatelji općeg kretanja stanovništva Krivoputske mikroregije, prema kojima promatrani prostor u posljednjem međupopisnom razdoblju, 1991.-2001., pripada tipu I³ s trendom slabe regeneracije imigracijom, za što međutim nema uporišta u prostornoj stvarnosti. Objašn-

Slika 1: Promjena broja stanovnika u naseljima Krivoputske mikroregije 1991.-2001. godine.

Izvor: 3, 4.

njenje je, u statistički utvrđenom, demografskom porastu naselja Vrataruša za 82 stanovnika, odnosno 45,6% prema broju njegovih stanovnika iz 1991. godine, po čemu je to jedino takvo naselje u promatranom prostoru. Pritom, također, treba napomenuti da dva naselja bilježe stagnantno kretanje broja stanovnika (saldo 0), ali riječ je o patuljastom (Alan, 11 stanovnika) i malom naselju (Mrzli Dol, 27 stanovnika), dok su ostala naselja mikroregije zabilježila više-manje izrazitu depopulaciju (sl. 1..).

Svojim položajem i funkcijama, Vrataruša se umnogome izdvaja u odnosu na ostala naselja Krivoputske mikroregije. To je jedino naselje promatranog prostora čiji statistički definirani teritorij participira u obalnom pojasu, 4-5 km zračne udaljenosti između naselja Senj na jugu i Sibinj Krmpotski na sjeveru. Zbog blizine i dostupnosti Senja, od početka 1980-ih godina na tom dijelu obale započela je dinamičnija građevinska djelatnost i doseljavanje stanovništva, mahom ranijih iseljenika iz gornjačkih naselja Krivoputske mikroregije. Na taj način u dvadesetgodišnjem razdoblju 1981.-2001., broj stanovnika naselja gotovo se udvostručio (sa 135 stanovnika 1981. na 262 stanovnika 2001.). Širenjem građevinske strukture i uključivanjem pridošlog stanovništva u socijalno-gospodarski život Senja, priobalni dio Vrataruše posljednjih se desetljeća sve više razvija kao prigradsko naselje. S druge pak strane, u tom pojasu smještene su dvije uvale – Bunica (auto-kamp) i Jelena, čija je turistička valorizacija potakla izgradnju kuća za odmor, odnosno turističku djelatnost (apartmani), uz trasu državne ceste (*Magistrale*).⁴ Određeni broj vlasnika (ili članova kućanstva) takvih kuća za odmor iz spekulativnih razloga prikazuje Vratarušu kao mjesto stalnog boravka, iako u tom naselju borave samo sezonski,⁵ što je dodatno pridonijelo, ali ne i presudno utjecalo da opće kretanje stanovništva 1991.-2001. u tom naselju pripada tipu I³ s trendom - slaba regeneracija imigracijom.

Za razliku od Vrataruše, opće kretanje stanovništva u gornjačkim naseljima ima suprotan predznak. U prilog tome svjedoči podatak da, poslije Vrataruše, tri najveća naselja u mikroregiji – Veljun Primorski (91 stanovnik), Krivi Put (58 stanovnika) i Podbilo (46 stanovnika) u posljednjem međupopisnom razdoblju karakterizira tip E⁴ s trendom - demografsko izumiranje. Doda li se tome, da istom tipu kretanja stanovništva pripada i područje Grada Senja, ali i Ličko-senjska županija u cjelini, tada se opravdano nameće pitanje o realnim mogućnostima demografske revitalizacije ovog dijela Hrvatske.

3. STRUKTURA STANOVNIŠTVA

Struktura stanovništva funkcija je prirodnog i mehaničkog kretanja, ali je istovremeno i njegov činitelj. Stoga sastav stanovništva treba promatrati u uzročno-posljedičnoj vezi s dinamikom stanovništva.

Iseljavanjem stanovništva, pretežno mladih dobnih skupina, mijenjala su se i strukturna obilježja stanovništva Krivoputske regije. To se neposredno odrazilo u kontinuiranom smanjivanju udjela mladih i porastu udjela stanovništva starijih dobnih skupina, odnosno u intenzivnom procesu starenja. Struktura stanovništva po dobi temeljna je osobina sastava stanovništva jer pokazuje potencijalnu vitalnost i biodinamiku stanovništva nekog prostora. U teoriji se razlikuju tri tipa dobnog sastava stanovništva: mlada, zrela i stara populacija. Mladim stanovništvom smatra se ono u kojem skupina do 19 godina čini više od 35% ukupne populacije, dok se starim smatra ono u kojem skupina od 60 i više godina čini više od 12% ukupnog stanovništva. Zrela je populacija ona koja nema izrazite značajke ni mladog ni starog stanovništva (Friganović 1990:112).

Analiza dobnog sastava stanovništva Krivoputske mikroregije pokazuje uznapredovali proces demografskog starenja. Prema popisu 2001. godine, udio starog stanovništva iznosio je čak 30%, a dobnii sastav pripadao je tipu 6 s obilježjem «izrazito duboka starost». Iako isti tip dobnog sastava karakterizira i Grad

⁴ O motivu gradnje i dinamici građevinskih aktivnosti u priobalnom pojasu Vrataruše svjedoče podaci da je 1971. u tom naselju ukupno registrirano 66 stanova, među kojima niti jedan za odmor, 1981. godine 62 stana, od kojih niti jedan za odmor, 1991. godine 121 stan, od kojih 61 za stalno stanovanje i 61 za odmor, dok je 2001. registrirano 190 stanova, od kojih 129 za stalno stanovanje i 61 za odmor.

⁵ Riječ je o općepoznatom fenomenu diljem hrvatskog dijela Jadrana; da bi izbjegli plaćanje poreza i prireza na dohodak, vlasnici apartmana ili pojedini članovi njihovih obitelji prijavljuju stalni boravak u turističkom mjestu gdje imaju kuće za odmor.

Tablica 5: Dobni sastav i tip stanovništva prema indeksu starosti Krivoputske mikroregije po naseljima 2001. godine.

Prostorna cjelina	Broj stanovnika	Dobni sastav stanovništva			Udio starog stanovništva	Indeks starosti	Tip stanovništva prema dobnom sastavu*
		Mladi (<19)	Zreli (20-59)	Stari (>60)			
Grad Senj	8134	1664	4345	2125	26,1	127,7	6
Krivoputska mikroregija	495	104	244	147	29,7	141,3	6
- Alan	11	2	8	1	9,1	50,0	4
- Krivi Put	58	11	20	27	46,6	245,5	6
- Mrzli Dol	27	4	9	14	51,9	350,0	6
- Podbilo	46	5	20	21	45,7	420,0	6
- Veljun Primorski	91	19	33	39	42,9	205,3	6
- Vrataruša	262	63	154	45	17,2	71,4	5

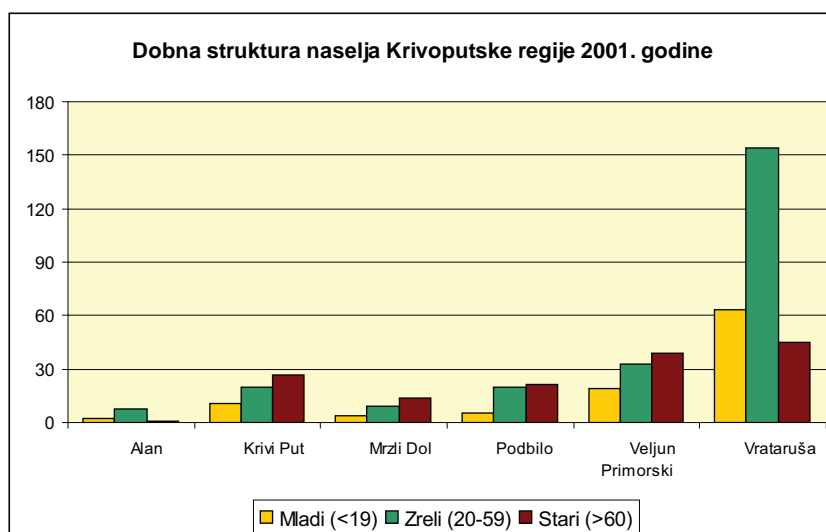
* Tipovi dobnog sastava stanovništva (prema: Nejašmić 2008:153)

4 – duboka starost, 5 – vrlo duboka starost, 6 – izrazito duboka starost

Izvor: 6.

Senj, osjetno veći udio starog stanovništva i veći indeks starosti pokazuju znatno veći stupanj ostarjelosti stanovništva te periferne ruralne mikroregije od prosjeka jedinice lokalne samouprave (Tab. 5).

Podrobnija analiza procesa starenja, po naseljima, pokazuje da najmanje staro stanovništvo ima Alan, a potom i Vrataruša. Kad je riječ o Alanu, to je samo još jedna potvrda pravila o atipičnim obilježjima patuljastih naselja, dok je u slučaju Vrataruše to rezultat imigracije pretežno zrelog stanovništva od početka 1980-ih godina. S druge pak strane, najnepovoljniji indeks starosti karakterizira «gornjačka naselja» - Podbilo, Mrzli Dol i Krivi Put, pri čemu se dobnii sastav stanovništva Podbila sasvim približio posljednjem i najnepovoljnijem tipu dobnog sastava – 7 s obilježjem «krajnje duboka starost» (Sl. 2).

Slika 2: Dobna struktura u naseljima Krivoputske mikroregije 2001. godine

Izvor: 6.

Pored negativnog utjecaja na reprodukciju stanovništva, što se izravno odražava u sve većem denatalitetu, pođmakao proces starenja neposredno utječe i na gospodarski i socijalni život krivoputskog prostora. Promjene u dobnom sastavu stanovništva zakonito prate i negativne promjene u mentalitetu, odnosno sustavu vrijednosti, pojedinca i društvene zajednice. To se, između ostaloga, manifestira i u

opadanju razine optimizma i slabljenju poduzetničkog duha. U takvim okolnostima, ne samo što su sve slabije mogućnosti za gospodarsku revitalizaciju, nego je i teško uspostaviti zadovoljavajući i uravnotežen socijalni život.

Pored dobnog sastava, najvažnija demografska struktura nedvojbeno je sastav stanovništva prema školskoj spremi. Ta struktura pokazatelj je opće razvijenosti društvene zajednice promatranog prostora i odražava osposobljenost njezina stanovništva za složeniji društveno-gospodarski razvoj, kao sastavni dio modernizacijskih procesa.

Kao ruralna periferija, Krivoputska mikroregija ističe se nepovoljnijom obrazovnom strukturom stanovništva u odnosu na prosjek Grada Senja. To se, prije svega, očituje u podatku da je otprilike trećina od ukupnog broja njezinih stanovnika starijih od 15 godina 2001. godine bilo bez škole, odnosno s nezavršenom osnovnom školom, dok je u Gradu Senju njihov udio bio manji od petine ukupnog stanovništva. Najnepovoljnijim obrazovnim sastavom među naseljima promatranog prostora ističu se Veljun Primorski, s gotovo dvije trećine stanovništva bez škole i s nezavršenom osnovnom školom, te Krivi Put, s oko 55% stanovništva u toj obrazovnoj kategoriji.

S druge pak strane, ovo područje ima veći udio stanovnika s višom i visokom stručnom spremom od prosjeka Grada. O čemu se zapravo radi? Taj prividni paradoks moguće je razumjeti jedino uz pomoć tabelarne analize apsolutnih i relativnih pokazatelja obrazovnog sastava stanovništva (Tab. 6 i Tab. 7).

Tablica 6: Stanovništvo Krivoputske mikroregije staro 15 i više godina prema završenoj školi 2001. godine.

Prostorna cjelina	Školska sprema						Nepoz.
	Stanovništvo starije od 15 god.	Bez škole i nezavršena osn. škola	Osnovna škola	Srednja škola	Viša/visoka	Znanstveni stupanj	
Grad Senj	4687	864	873	2458	444	10	38
Krivoputska mikroregija	410	134	47	170	48	0	11
- Alan	9	1	1	7	0	0	0
- Krivi Put	49	27	5	12	0	0	5
- Mrzli Dol	23	11	2	6	0	0	4
- Podbilo	43	16	6	17	4	0	0
- Veljun Primorski	73	47	7	18	1	0	0
- Vrataruša	213	32	26	110	43	0	2

Izvor: 7.

Tablica 7: Obrazovni sastav stanovništva Krivoputske mikroregije po naseljima 2001. godine.

Prostorna cjelina	Školska sprema						Nepoz. (%)
	Stanovništvo starije od 15 god. (aps.)	Bez škole i nezavršena osn. škola (%)	Osnovna škola (%)	Srednja škola (%)	Viša/visoka (%)	Znanstveni stupanj (%)	
Grad Senj	4687	18,4	18,6	52,4	9,5	0,2	0,8
Krivoputska mikroregija	410	32,7	11,5	41,5	11,7	0,0	2,7
- Alan	9	11,1	11,1	77,8	0,0	0,0	0,0
- Krivi Put	49	55,1	10,2	24,5	0,0	0,0	10,2
- Mrzli Dol	23	47,8	8,7	26,1	0,0	0,0	17,4
- Podbilo	43	37,2	14,0	39,5	9,3	0,0	0,0
- Veljun Primorski	73	64,4	9,6	24,7	1,4	0,0	0,0
- Vrataruša	213	15,0	12,2	51,6	20,2	0,0	0,9

Kao što je moguće uočiti, odgovor leži u podatku da je, oko 90% od ukupnog broja stanovnika krivoputskog kraja, koncentrirano u naselju Vrataruša, pri čemu je opravdano pretpostaviti - u njegovu priobalnom dijelu. Obzirom da je riječ o dijelu naselja koji je funkcionalno i fizionomski potpuno integriran u okviru proširene gradske aglomeracije Senja, realniju sliku o obrazovnom sastavu stanovništva Krivoputske mikroregije, odnosno stupnju zaostajanja za prosjekom Grada, moguće je dobiti njegovim izuzimanjem iz promatrane prostorne cjeline.

Obrazovna struktura stanovništva u uskoj je, uzročno-posljedičnoj vezi s društveno-gospodarskim razvojem promatranog prostora. Temeljne karakteristike tog razvoja zrcale se iz sastava stanovništva prema gospodarskoj aktivnosti i gospodarskim djelatnostima. Pritom udio aktivnog u ukupnom stanovništvu pokazuje razinu aktivnosti (što je veća ekonomska razvijenost, to je viši udio aktivnog stanovništva), dok socijalno-ekonomska struktura pokazuje dosegnuti stupanj preobrazbe u tranziciji, iz tradicionalnog u moderno društvo.

Analiza indikatora aktivnosti i zaposlenosti pokazuje da po stopi aktivnosti Krivoputska mikroregija neznatno zaostaje za prosjekom Grada Senja, dok je po stopi zaposlenosti gotovo izjednačena s prosjekom matične jedinice lokalne samouprave (Tab. 8).

Tablica 8: *Aktivnost i zaposlenost Krivoputske mikroregije po naseljima 2001. godine.*

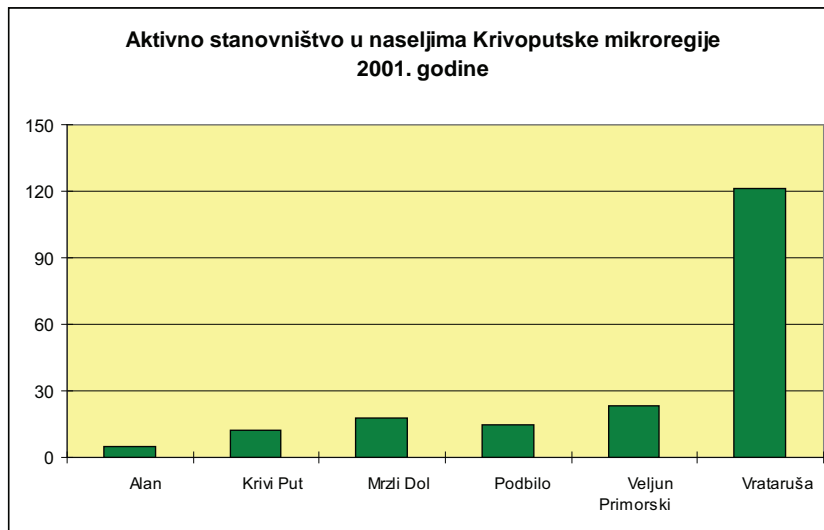
Prostorna cjelina	Ukupno stanovništvo 2001.	Aktivno stanovništvo		Zaposleno stanovništvo	
		Aps	Udio u ukup.st.	Aps.	Udio u aktiv.st.
Grad Senj	8134	3350	41,2	2.173	64,9
Krivoputska mikroregija	495	194	39,2	125	64,4
- Alan	11	5	45,5	4	80,0
- Krivi Put	58	12	20,7	5	41,7
- Mrzli Dol	27	18	66,7	3	16,7
- Podbilo	46	15	32,6	11	73,3
- Veljun Primorski	91	23	25,3	14	60,9
- Vrataruša	262	121	46,2	88	72,7

Izvor: 8.

Pritom među naseljima mikroregije postoje izrazite razlike u stopi aktivnosti, s rasponom između najnižih vrijednosti Krivoga Puta i Veljuna Primorskog s jedne, do Mrzloga Dola i Vrataruše s druge strane. Obzirom da najnižu stopu aktivnosti bilježe dva, poslije Vrataruše, najveća naselja tog dijela Grada Senja, to sugerira potrebu osnaživanja funkcije rada u naseljima gornjačkog pojasa, prije svega Krivome Putu kao njegovu nominalnom središtu. Iz podatka da 62,4% od ukupnog broja aktivnih, odnosno 70,4% zaposlenih stanovnika Krivoputske mikroregije otpada na naselje Vratarušu (priobalni dio naselja), te da se najvišom stopom zaposlenosti ističu gornjačka naselja na županijskoj cesti, Alan i Podbilo, nameće se zaključak da temeljno značenje za razvoj aktivnosti i zaposlenosti u pojedinim naseljima imaju blizina i dostupnost središta rada (Sl. 3).

Dok kod Vrataruše, kao prigradskog «cestovnog» naselja, takvo uopćavanje nije sporno, u slučaju navedenih gornjačkih naselja treba biti oprezniji jer je riječ o naseljima s malim brojem stanovnika, što podrazumijeva i «ekonomiju malih razmjera» koja je nerijetko otklon od uopćene zakonitosti. Upravo je to slučaj s Alanom u kojem se nalazi manji obiteljski pogon aluminijske i PVC stolarije. Slično je i u Veljunu Primorskom jer se tamo nalazi manja farma krava. To znači da većina (Alan) ili znatan dio (Veljun) od njihovih malobrojnih aktivnih stanovnika nisu uključeni u dnevne migracije prema središtima rada.⁶

⁶ Postojanje takvih proizvodnih pogona u perifernim i prometno slabije povezanim naseljima u pravilu se odražava i u organizaciji obiteljskog života. Muškarci, nositelji proizvodne djelatnosti, žive i rade u gornjačkim naseljima, a žene s djecom (koja pohađaju školu) preko tjedna borave u središnjim naseljima (Rijeci, Senju), tako da je obitelj na okupu vikendom (Izvor: usmeni iskaz Marijete Rajković, zasnovan na terenskom istraživanju).

Slika 3: Aktivno stanovništvo u naseljima Krivoputske mikroregije 2001. godine.

Izvor: 8.

Kako složeniji gospodarski razvoj prati socijalno prestrukturiranje stanovništva tradicionalnih područja (deagrarizacija), jedan je od važnih pokazatelja dosegnutog stupnja razvoja i preobrazbe društveno-gospodarske strukture udio poljoprivrednika u ukupnom stanovništvu, a pogotovo aktivnog poljoprivrednog, u ukupno aktivnom stanovništvu. Provedena tabelarna analiza broja i udjela poljoprivrednika na području Krivoputske mikroregije pokazuje neočekivano mali broj poljoprivrednika i razmjerno marginalno značenje poljoprivrede u gospodarsko-socijalnom životu tog dijela Grada Senja (Tab. 9).

Tablica 9: Poljoprivredno stanovništvo Krivoputske mikroregije po naseljima 2001. godine.

Prostorna cjelina	Ukupno poljoprivredno stanovništvo		Aktivno poljoprivredno stanovništvo	
	Aps	Udio u uk.st.	Aps.	Udio u uk.akt.st.
Grad Senj	207	2,5	10	0,3
Krivoputska mikroregija	12	2,4	10	5,2
- Alan	0	0,0	0	0,0
- Krivi Put	1	1,7	1	8,3
- Mrzli Dol	0	0,0	0	0,0
- Podbilo	3	6,5	3	20,0
- Veljun Primorski	4	4,4	3	13,0
- Vrataruša	4	1,5	3	2,5

Izvor: 9.

Iz izloženih podataka jasno proizlazi da preostali, mali broj poljoprivrednika (ukupno 12, od čega 10 aktivnih), od kojih je većina u staroj dobnoj skupini, ne može biti nositelj bilo kakve organizirano zasnovane poljoprivredne proizvodnje. Neovisno o postojećim resursima, sadržanim u prostranim pašnjačkim površinama, na visoravni potkapelske padine, mali broj uglavnom starih stanovnika ograničavajući je čimbenik za njihovu gospodarsku valorizaciju.

Pouzdaniji, sintetički pokazatelj društveno-gospodarske razvijenosti promatranog prostora predstavlja gospodarska struktura, temeljena na udjelu zaposlenih u četiri glavna sektora gospodarske djelatnosti: primarnog, sekundarnog, tercijarnog i kvartarnog.⁷ Iz tipa gospodarske strukture, ovisno o udjelu zapo-

⁷ Primarni sektor obuhvaća stanovništvo zaposleno u primarnoj proizvodnji (poljoprivreda, ribarstvo, šumarstvo i vodoprivreda). Sekundarni obuhvaća stanovništvo zaposleno u prerađivačkoj proizvodnji (rudarstvo, industrija, građevni-

slenih u pojedinom sektoru djelatnosti, moguće je uočiti karakteristične razvojne tendencije u procesu prijelaza iz tradicionalnog u moderno industrijsko i uslužno društvo, odnosno s gospodarstva temeljenog na primarnim djelatnostima (koje karakterizira manja podjela rada i veća ovisnost o prirodnim resursima) na industrijsku proizvodnju (obilježenu većom podjelom rada, tehničkim napretkom, mehanizacijom i racionalizacijom), a potom i uslužne djelatnosti (koje prati veća profesionalna i prostorna mobilnost, te aktivnosti vezane za slobodno vrijeme).

Komparativna analiza broja i udjela zaposlenih po sektorima djelatnosti pokazuje relativno visok udio zaposlenih u primarnom sektoru djelatnosti i Grada Senja i Krivoputske mikroregije. Pritom je višestruko veći udio zaposlenih u primarnom sektoru Grada Senja od državnog prosjeka (3,1%) pokazatelj njegova zaostajanja u socijalno-gospodarskom razvoju zemlje. Jednako kao što je i gotovo 40% veći udio tog sektora u socijalno-ekonomskoj strukturi Krivoputske mikroregije pokazatelj njezina zaostajanja u okviru Grada Senja (Tab. 10 i Tab. 11).

Tablica 10: Stanovništvo Krivoputske regije prema sektorima gospodarskih djelatnosti 2001. godine.

Prostorna cjelina	Broj zaposlenih	Sektori djelatnosti			
		I.	II.	III.	IV.
Grad Senj	2.173	239	552	829	553
Krivoputska mikroregija	125	19	24	42	40
- Naselje Vrataruša	88	8	17	27	36
- Ostala naselja (bez Vrataruše)	37	11	7	15	4

Izvor: 10.

Tablica 11: Socijalno-ekonomska struktura stanovništva Krivoputske regije 2001. godine.

Prostorna cjelina	Broj zaposlenih	Sektori djelatnosti			
		I.	II.	III.	IV.
Grad Senj	100,0	11,0	25,4	38,2	25,4
Krivoputska mikroregija	100,0	15,2	19,2	33,6	32,0
- Naselje Vrataruša	100,0	9,1	19,3	30,0	40,9
- Ostala naselja (bez Vrataruše)	100,0	29,7	18,9	40,6	10,8

Pravi pokazatelj stupnja zaostajanja Krivoputske regije u odnosu na prosjek Grada vidljiv je tek kad se razdvoje podaci za naselje Vratarušu i ostala naselja mikroregije. Naime, kao propulzivno prigradsko naselje, Vrataruša ima manji udio zaposlenih u primarnom sektoru i osjetno veći udio zaposlenih u kvartarnom sektoru od prosjeka Grada. Za razliku od toga, ostala naselja mikroregije bilježe gotovo trostruko veći udio zaposlenih u primarnom sektoru od prosjeka Grada, što uvjerljivo svjedoči o niskom stupnju preobrazbe u većini gornjačkih naselja.

Iskazane razlike u funkcionalnoj usmjerenosti između Vrataruše i ostalih naselja još više ističu pokazatelji o prve tri najzastupljenije djelatnosti u socijalno-ekonomskoj strukturi naselja Krivoputske mikroregije 2001. godine (Tab. 12).

narstvo i proizvodno zanatstvo). Tercijarni sektor obuhvaća stanovništvo zaposleno u neproizvodnim gospodarskim granama (uslužno zanatstvo, trgovina, promet, ugostiteljstvo, bankarstvo i slično). Kvartarni sektor obuhvaća stanovništvo zaposleno u negospodarskim (društvenim i državnim) djelatnostima koje se financiraju iz proračuna (uprava, obrana, prosvjeta, zdravstvo, znanost, kultura i slično).

Tablica 12: Gospodarska usmjerenost (tri vodeće djelatnosti) po naseljima Krivoputske mikroregije po naseljima 2001. godine.

Prostorna cjelina	Broj zaposlenih	1. djelatnost		2. djelatnost		3. djelatnost	
		%	djelatnost	%	djelatnost	%	djelatnost
Grad Senj	2.173	12,9	Prerađ. ind.	12,7	Hoteli i restor.	11,6	Trgovina
Krivoputska mikroregija	125	15,2	Javna uprava i obr.	14,4	Hoteli i restor.	13,6	Poljopr., lov, šumar.
- Alan	4	50,0	Prerađ. ind.	25,0	Hoteli / prijevoz	-	-
- Krivi Put	5	40,0	Poljoprivreda / prijevoz	20,0	Trgovina	-	-
- Mrzli Dol	3	33,3	Poljopr. / trg. / obraz.	-	-	-	-
- Podbilo	11	36,4	Poljopr., lov, šumar.	18,2	Hoteli / obrazov.	9,1	Prerađ.ind./ trg / prijevoz
- Veljun Primorski	14	28,6	Poljopr., lov, šumar.	21,4	Građevin. / hoteli	14,3	Prijevoz i skladišt.
- Vrataruša	88	20,5	Javna uprava i obr.	13,6	Hoteli i restor.	10,2	Obrazovanje

Izvor: 10.

Dok je najviše stanovnika Vrataruše zaposleno u javnoj upravi i obrani, u četiri od pet gornjačkih naselja najveći broj stanovnika još uvijek egzistenciju ostvaruje od poljoprivrede (u dva slučaja u kombinaciji s lovom i šumarstvom, a u druga dva s trgovinom i obrazovanjem, odnosno prijevozom). To jasno potvrđuje postojanje funkcionalne dihotomije u okviru Krivoputske mikroregije, sa sve izrazitijom razvojnom konvergencijom između gornjačkih naselja, naglašeniye ovisnih o tradicionalnim gospodarskim djelatnostima, i *Nove* Vrataruše (priobalnog dijela istoimenog statističkog naselja), usmjerene na djelatnosti kvartarnog i tercijarnog sektora. Dinamična socijalno-ekonomska transformacija Vrataruše odrazila se i u odgovarajućem procesu urbanizacije, tako da je već 1991. godine zadovoljavala kriterij za «jače urbanizirano naselje». Taj je proces dodatno ubrzan od sredine 1990-ih godina, s akceleracijom u posljednjem desetljeću.

4. ZAKLJUČNE POSTAVKE

Izloženi pregled demografskog razvoja Krivoputske mikroregije omogućuje izdvajanje nekoliko zaključnih postavki.

Primorska padina Velike Kapele na području Grada Senja ima jasno izražene karakteristike tradicionalne prostorne cjeline, a u manjoj mjeri i nodalno-funkcionalne regije (jer u uvjetima depopulacije i jačanja povezanog života slabi funkcionalno-gravitacijski utjecaj Krivoga Puta kao središnjeg naselja).

Današnja struktura naseljenosti u Krivoputojskoj mikroregiji utemeljena je u prvim desetljećima 17. stoljeća. Od naseljavanja društveno-gospodarski razvoj bunjevačkih doseljenika odvijao se u okviru porodičnih zadruga, a od sredine 18. stoljeća do 1870-ih godina i političko-pravnog sustava Vojne krajine. Nakon razvojačenja Krajine demografski razvoj mreže naselja temeljno je determiniran iseljavanjem prekobrojnog stanovništva iz tog gorsko-krškog prostora, niske prirodne i gospodarske nosivosti. Tadašnji egzodus u uvjetima agrarne prenaseljenosti odrazio se u depopulaciji tijekom osamdesetih i devedesetih godina 19. stoljeća. No, od početka 20. stoljeća priraštaj je ponovo nadmašio intenzitet iseljavanja, tako da je uoči Prvoga svjetskog rata (1910. godine) dosegnuta najviša razina naseljenosti (3.169 stanovnika, odnosno 35 st./km²). Nakon toga, počinje kontinuirana depopulacija, posebno intenzivna od početka 1960-ih godina pod utjecajem polariziranog razvoja (urbanizacije) Hrvatske i zapošljavanja u inozemstvu. Zahvaljujući pojačanom doseljavanju u priobalni dio naselja Vrataruša od početka 1980-ih godina, u posljednjem međupopisnom razdoblju, 1991.-2001. ponovo je zabilježen manji porast broja stanovnika mikroregije.

Složeniji društveno-gospodarski razvoj šireg područja Krivoputske regije, prije svega gradskih naselja – Senja, Rijeke i Zagreba, od početka 1960-ih godina potaknuo je postupno sve jače socijalno prestrukturiranje (deagrarizaciju), a od 1980-ih godina i polarizaciju unutar mreže njenih naselja. S jedne strane izdvojio se priobalni dio Vrataruše (uvjetno *Nova Vrataruša*), koja se posljednjih desetljeća razvija kao prigradsko naselje grada Senja, a s druge - sva ostala, tzv. gornjačka (na visoravni kapelske padine) naselja (Alan, Krivi Put, Mrzli Dol, Podbilo, Veljun Primorski i stari dio Vrataruše) koja su zadržala izrazita obilježja ruralne periferije. Ta dva prostorna pola karakteriziraju divergentne razvojne tendencije, što se neposredno odražava u dinamičkim i strukturnim promjenama njihova stanovništva u recentnom razdoblju. Među gornjačkim naseljima nešto manje negativnim obilježjima analiziranih indikatora izdvaja se Alan, što je moguće objasniti naglašenijom gravitacijom njegova malobrojnog stanovništva (11 stanovnika 2001.) prema Novom Vinodolskom, odnosno Crikveničkom primorju.

Zbog pozitivnog selidbenog salda Vrataruše 1991. - 2001. (82 stanovnika ili 45,6% u odnosu na 1991.), opće kretanje stanovništva Krivoputske mikroregije u posljednjem međupopisnom razdoblju ima obilježja tipa I³ s trendom slabe regeneracije imigracijom. Pritom, međutim, treba naglasiti da kretanje u većini gornjačkih naselja pripada tipu E⁴ s trendom - demografsko izumiranje.

Zbog dugotrajnog iseljavanja pretežno mlađih dobnih skupina stanovništva, promatrani prostor karakterizira ubrzani proces starenja (dobni sastav pripada tipu 6 s obilježjem «izrazito duboke starosti»), pri čemu se nešto manje nepovoljnim obilježjima izdvajaju Alan i Vrataruša.

Po obrazovnoj strukturi Krivoputska mikroregija zaostaje za prosjekom Grada Senja, što posebno dolazi do izražaja u gotovo dvostruko većem udjelu stanovnika bez škole i s nezavršenom osnovnom školom. I tu se nešto povoljnijim obilježjima izdvajaju Alan i Vrataruša, dok ostala četiri naselja u prosjeku imaju natpolovičan udio takvih stanovnika.

Krivoputska mikroregija ima mali broj poljoprivrednika (svega 12, od čega 10 aktivnih). U socijalno-ekonomskoj strukturi relativno istaknuto značenje ima primarni sektor djelatnosti, pri čemu Vrataruša ima manji, a gornjačka naselja gotovo trostruko veći udio zaposlenih u njegovim djelatnostima prema prosjeku Grada Senja. Razlike u razvijenosti i stupnju preobrazbe upotpunjuju i podaci da u socijalno-ekonomskoj strukturi Vrataruše prevladavaju djelatnosti kvartarnog (javna uprava i obrana, obrazovanje) i tercijarnog sektora (hoteli i restorani), a kod gornjačkih naselja poljoprivreda, lov i šumarstvo. Pritom je ponovo izuzetak Alan u kojem prevladava orijentacija na prerađivačku industriju.

Navedene razlike u razvojnim tendencijama, prije svega funkcionalnoj usmjerenosti, neposredno se odražavaju i u fizionomskim obilježjima naselja promatranog prostora. Tako Vrataruša (priobalni dio naselja) ima obilježja jače urbaniziranog naselja, dok ostala, gornjačka, naselja karakterizira tzv. depopulacijski krajolik.

Na temelju izloženih obilježja demografskog razvoja Krivoputske mikroregije moguće je zaključiti da će se postojeće razvojne tendencije nastaviti i u doglednoj budućnosti. Paralelno s njima odvijat će se i naznačeni procesi prostorne diferencijacije i lokalne polarizacije. Zbog malog broja stanovnika, uznapredovalog procesa starenja i registriranog trenda demografskog izumiranja, u gornjačkim naseljima nastaviti će se destabilizacija postojeće naseljenosti s perspektivom da neka među njima ostanu bez stalnih stanovnika. S druge pak strane, priobalni dio naselja Vrataruša (*Nova Vrataruša*), čiji je pozitivan demografski razvoj posljedica prostornog preseljavanja stanovništva gornjačkih naselja, sve više će se razvijati kao sastavni dio grada Senja.

Unatoč negativnim demografskim procesima u gornjačkim naseljima Krivoputske mikroregije, veličina prostora i vrijedna resursna osnova, uključujući prirodno i kulturno-tradicijsko naslijeđe, nalažu potrebu sveobuhvatnog promišljanja stabilizacije naseljenosti u tom dijelu ruralne periferije Grada Senja. To više, što je kroz to područje trasiran budući infrastrukturni koridor nacionalnog značenja (dionica autoceste Rijeka-Žuta Lokva), a krajem 2008. godine u neposrednoj blizini izgrađene i prve vjetroelektrane u sklopu «vjetroelegičkog polja» Vrataruše. Pritom je otežavajuća okolnost što jednako nepovoljni demo-

grafski procesi – trend demografskog izumiranja - karakteriziraju i šire područje, gradove Senj i Otočac, odnosno Ličko-senjsku županiju (Pejnović 2004:23-46). Unatoč postojećim problemima, u novije vrijeme stekle su se povoljne okolnosti koje otvaraju i drugačije razvojne perspektive tim i sličnim ruralnim područjima. To se odnosi na sljedeće: prvo, promjenu vrijednosne paradigme u postindustrijskom razdoblju čiji je sastavni dio drugačiji, proaktivan, pristup ruralnim područjima; drugo, aktualnu (globalnu i nacionalnu) gospodarsku krizu koja prije svega i najviše pogađa gradove (gradsko stanovništvo), što ističe potrebu revalorizacije resursne osnove šireg prostora; treće, postojanje razrađenog instrumentarija ruralnog razvoja sadržanog u strategiji ruralnog razvoja - ECOVAST-a i LEADER-ovu pristupu razvoju ruralnih područja, odnosno strategiji ruralnog razvoja Hrvatske; i četvrto, poticajne mjere iz predpristupnih fondova, a perspektivno i strukturnih fondova EU za usklađeni prostorni (regionalni i lokalni) razvoj.

Na taj način, promišljenim izborom razvojnih projekata, temeljenih na poredbenim prednostima Krivoputske regije (prostrano zaleđe iznad uskog pojasa podvelebitskog priobalja, s funkcijom «prirodne terase» i tranzitnim položajem, uz trasu buduće auto-cesta), trebalo bi potaknuti nove razvojne inicijative s ciljem zaustavljanja negativnih procesa u tom dijelu ruralne periferije Grada Senja.

IZVORI:

1. Kesić, B., Luković, G., Stipetić, V. (1973): Kretanje stanovništva i životnih događaja u Lici od 1857. - 1971 godine. U: Lika u prošlosti i sadašnjosti, zbornik 5, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 493-504.
2. Korenčić, Mirko (1979): Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857. - 1971., Djela JAZU, knj. 54, Zagreb.
3. Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. - 1991. po naseljima, knj. 4, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1998.
4. www.dzs.hr (Popis stanovništva 2001. godine).
5. Prirodno kretanje stanovništva 1963. - 2007., Interna baza podataka DZS, Zagreb.
6. www.dzs.hr (Popis stanovništva 2001. godine, Stanovništvo prema spolu i starosti, po naseljima).
7. Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001. godine, Stanovništvo staro 15 i više godina prema spolu i završenoj školi, po naseljima, DZS, Zagreb.
8. Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001. godine. Stanovništvo prema aktivnosti i spolu, po naseljima, DZS, Zagreb.
9. Popis stanovništva 2001. godine. Poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i spolu, po naseljima, DZS, Zagreb.
10. Popis stanovništva 2001. godine. Stanovništvo prema djelatnostima, po naseljima, DZS, Zagreb.

LITERATURA:

- BOGOVIĆ, Mile (2008): Župa Krivi Put, u: Živjeti na Krivom Putu, sv. I (ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, FF-Press i Gradski muzej Senj: Zagreb, 69-75.
- ČILAŠ ŠIMPRAGA, Ankica (2008): O krivoputskome govoru, u: Živjeti na Krivom Putu, sv. I (ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, FF-Press i Gradski muzej Senj: Zagreb, 69-75.
- FRAS, Franjo Julije (1988): Topografija Karlovačke vojne krajine: Mjestopis iz godine 1835., *Ličke župe*, Gospić.
- FRIGANOVIĆ, Mladen (1990): Demogeografija: stanovništvo svijeta, *Školska knjiga*, Zagreb.
- FÜRST-BJELIŠ, Borna (1996): Pristup definiciji prostornog pojma tradicionalne regije, u: Zbornik radova I. hrvatskoga geografskog kongresa (Geografija u funkciji razvoja Hrvatske), Zagreb, 12. i 13. listopada 1995., Zagreb, 326-330.

- LAGINJA, Ivana (ur.) (2004): LEADER, od inicijative do metode: Vodič za poduku o LEADER-ovu pristupu, ZOE - Centar za održivi razvoj ruralnih krajeva, Zagreb (www.zoe-centar.hr).
- LJUBOVIĆ, Blaženka (2008): Zemljopisni položaj i pregled novije povijesti Krivog Puta, u: *Živjeti na Krivom Putu*, sv. I (ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, FF-Press i Gradski muzej Senj: Zagreb, 49-67.
- NEJAŠMIĆ, I. (2005): Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima, *Školska knjiga*, Zagreb.
- PAVIČIĆ, Stjepan (1990): Seobe i naselja u Lici, Posebna izdanja Muzeja Like, knj. 1, Gospić.
- PEJNOVIĆ, Dane (2004): Lika: Demographic Development under Peripheral Conditions, Hrvatski geografski glasnik, 66/2, Zagreb, 23-46.
- PEJNOVIĆ, Dane (2007): Demografski razvoj i perspektiva naselja Krasno, u: Krasno: monografija u povodu 200. obljetnice Župe sv. Antuna Padovanskoga i 170 godina školstva u Krasnu (ur. Joso Vukelić), Krasno – Rijeka, 37-61.
- PEPEONIK, Valerija (ur.) (1984): Strategija za ruralnu Europu, ECOVAST – Europsko vijeće za sela i male gradove, Hrvatska sekcija, Zagreb.
- RAJKOVIĆ, Marijeta (2008): Pregled suvremenih migracija Krivopučana, u: *Živjeti na Krivom Putu*, sv. I (ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, FF-Press i Gradski muzej Senj: Zagreb, 79-94.
- RAJKOVIĆ, Marijeta, JURKOVIĆ, Jasmina (2008): Primorski Bunjevci Krivopučani na području Virovitice, u: *Živjeti na Krivom Putu*, sv. I (ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, FF-Press i Gradski muzej Senj: Zagreb, 95-119.
- ŠARIĆ, Marko (2008): Bunjevci u ranom novom vijeku: Postanak i razvoj jedne predmoderne etnije, u: *Živjeti na Krivom Putu*, sv. I (ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, FF-Press i Gradski muzej Senj, Zagreb, 15-43.
- WERTHEIMER-BALETIĆ, Alica (1999): Stanovništvo i razvoj, *Mate*, Zagreb.

OBITELJSKI ŽIVOT, ODNOSI I VRIJEDNOSTI

Tihana RUBIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

Danijela BIRT

Sveučilište u Zadru
Odjel za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ulica dr. F. Tuđmana 24 i, 23000 Zadar

„Srodstvo ujedinjava, ono stvara prava i moralne obveze kojih se ne možemo osloboditi“

(Fortes 1969:242, prema: Segalen 1997:43)

1. UVOD

Svaku obiteljsku zajednicu, bez obzira na brojnost članova, odlikuje promjenljivost i specifičnost obiteljskih okolnosti i ustroja unutarnjih odnosa. Istovremeno, obitelji postoje unutar općih društvenih normi i prihvaćenih simboličkih vrijednosti koje konstruira i podržava lokalna zajednica. Promjenljivost u strukturi obitelji sadržana je prije svega u činjenici da jedan oblik obitelji može u nekom vremenskom periodu biti zamijenjen drugim, kako prirodnim putem (rođenjem ili smrću člana), tako i mijenjom unutarnjih odnosa i okolnosti (uselj enje, iseljenje, sklapanje braka i dr.).

Za etnološko istraživanje obitelji zanimljivim se čine upravo različiti transformacijski procesi unutar jedne ili više obitelji, vezani uz emocionalnu privrženost članova, odnose poštivanja i autoriteta, raspodjelu poslova, raspolaganje imovinom, načine organiziranja dnevnih poslova, funkcioniranje obiteljskih okupljanja i sistema uzajamne pomoći, te uz mreže kontakata.¹ Te se promjene manifestiraju kako na praktičnoj, tako i na vrijednosnoj razini (individualne i kolektivne vrijednosti). One se mogu pratiti dubinski i dijakronijski, u to može biti uključena jedna obitelj, a može se uspoređivati i više obitelji jednu, na jednom, teritorijalno određenom, području (lokalna, regionalna zajednica i dr.). U svom smo se istraživanju odlučili za komparativni pristup.

Istraživanjem je bilo obuhvaćeno nekoliko podtematskih cjelina, koje su se dijelom oslanjale na prijedlog tema iz navedenih upitnica, a za koje smo smatrale da čine etnološki zanimljiv dio obiteljskih odnosa, vrijednosti i praksi, sagrađenih kroz kazivanja, sjećanja i interpretaciju lokalnog stanovništva. Naši su sugovornici uglavnom bili starije životne dobi (rođeni dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća) pa se podaci u ovom prilogu odnose ponajviše na prvu polovicu 20. stoljeća, preciznije, na razdoblje od dvadesetih do sedamdesetih godina. U radu su opisani i interpretirani: rodbinski nazivi, brojnost djece, iseljavanje radno sposobnog stanovništva s područja Krivog Puta u gradove, siromaštvo u prošlosti i implikacije na obiteljski život, rad u kući i izvan kuće, suživot dviju nuklearnih obitelji u jednoj kući, raspodjela obiteljske imovine te potencijalni i ostvareni obiteljski sukobi.

¹ Trodnevno terensko istraživanje obiteljskog života provedeno je tijekom svibnja 2006. godine, na slijedećim lokalitetima: Krivi Put, Žuljevići i Šolići (koji pripadaju naselju Podbilo), Francikovac i Gornji Veljun (koji pripadaju naselju Veljun Primorski), te Pavići, Popići i Katići (koji pripadaju naselju Mrzli Dol). Podaci su prikupljeni putem šire tematske upitnice, sastavljene na temelju pitanja iz Upitnica Etnološkog atlasa (UEA), koja se tiču obiteljskog i društvenog života određenog područja, pod signaturom: Fd 241/ 651 (tema br. 106-110, 112-114). Dio tema pod br. 112-114 u vrijeme pisanja ovog rada nije bio dostupan za pregledavanje.

Promišljajući o obitelji kao promjenljivoj srodstvenoj, društvenoj i kulturnoj zajednici (Usp. Čapo Žmegač 1998: 16, 256), promjenljivoj ponajprije u pogledu unutarnjih odnosa i brojnosti članova u jednome kućanstvu, istraživanje smo fokusirale manje na formalne: brojnost članova, a više na strukturalne aspekte obiteljskog života: odnose slaganja i sukobljavanja, međugeneracijsku pomoć unutar obitelji i dr. Razlog tako usmjerenog istraživanja je općenit nedostatak etnografskih podataka za ovu temu, odnosno, građe o obitelji i obiteljskim odnosima, a koja se ne dotiče isključivo teme tzv. zadružnih obitelji, već koja je usmjerena na praktičnu i vrijednosnu razinu svih oblika obiteljskog života.

U etnološkoj su literaturi prve i druge polovice 20. stoljeća² *zadruga*³ bile isključivim fokusom istraživanja. One su se time hipostazirale spram ostalih oblika obiteljskog života. Promatrane su bile u primarno dvama značenjima⁴: velika obitelj (pritom imajući na umu srodničku, krvnu pripadnost članova) i veliko kućanstvo (kad je riječ o nesrodničkim odnosima unutar kućanstva) (Čapo 1998: 253). U domaćoj etnologiji s kraja devedesetih godina 20. stoljeća, Jasna Čapo Žmegač najcjelovitije i kritički raspravlja o strukturi i funkciji tzv. zadruga, te je poima prije kao veliko *kućanstvo*, nego kao veliku *obitelj*⁵, „*jer njezino dinstiktivno obilježje* (spram nuklearnih obitelji, op.a.) *zapravo je zajedničko vlasništvo*” (Ibid.), a ne nužno srodnički odnos ili velika brojnost članova. Autorica se kritički osvrće na činjenicu da su dotadašnja etnološka istraživanja obitelji⁶ usmjerena na razdoblje od kraja 19. i prvu polovicu 20. stoljeća, bila fokusirana na zadruga, premda su (što je razvidno iz statističkih, kvantitativnih analiza) nuklearne obitelji u Hrvatskoj, u tom istraživanom razdoblju, prevladavale.⁷ Ista autorica je (1998) također upozorila na činjenicu kako u etnografskim izvorima iz 20. stoljeća «*pretežu opisi velikih obitelji i kućanstava s više bračnih parova, tzv. zadruga*», te «*izostaju opisi života u malim obiteljima koje su već početkom 20. stoljeća dominirale na širokom hrvatskom području*»⁸ (253). Time se dobiva pogrešna predodžba o tipu i brojnosti

² Vidi, primjerice: *Seljačke obiteljske zadruga, Izvorna građa za 19. i 20. st.* (1960.), Svezak 1 i *Seljačke obiteljske zadruga, Izvorna građa za 19. i 20. st.* (1992.), Svezak 2, Etnološki zavod Odsjeka za etnologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

³ U etnološkoj literaturi nailazimo na složenicu *seljačke obiteljske zadruga* (Gavazzi et. al. 1960, 1992); u povijesnoj i pravnoj literaturi korišten je termin *kućne zadruga* (Pavličević 1989; Utješenić Ostrožinski 1988.). U pravnoj je literaturi taj pojam različit u svom značenju spram *seljačkih radnih zadruga*, odnosno poslijeratnog socijalističkog radnog, poloprivrednog udruživanja (*zadugarstva*).

⁴ Razliku između mogućih srodničkih, kao i nesrodničkih veza, unutar jednog kućanstva, u osvrtu na stariju literaturu, najjasnije je istaknuo francuski sociolog Emile Sicard (1974). Njegov rad (izvornog naslova: *Problème familiaux chez les Slaves du sud*) je domaćim znanstvenim krugovima najcjelovitije predstavila Dunja Rihtman Augustin u knjizi *Struktura tradicijskog mišljenja* (1984.). D. Rihtman Augustin (1984.) je ukazala na značaj tumačenja strukture zadruga E. Sicarda kao zajednice „*po krvi ili srodstvu, po radu, životu i autoritetu*“, *naglasivši značajku autoriteta „starješina i njegova prava upravljanja i raspolaganja imovinom*“ (Sicard 1974: 30, prema: Rihtman-Augustin 1984:179), ali i višesmjernost odnosa autoriteta u zadrugi, a zadrugu je istovremeno označio i kao ekonomsku zajednicu (zajednički rad i život te mogući nesrodnički odnosi unutar nje). Značaj teksta E. Sicarda o zadrugama, prema D. Rihtman Augustin, izniman je u teorijskom smislu usustavljenja višeslojnog modela raznih odnosa autoriteta unutar zadruga (Rihtman-Augustin 1984:180). Kasnije, u kritičkim osvrtima na ranija istraživanja i pisanja o obitelji, Jasna Čapo Žmegač govori o obiteljskoj i srodničkoj zajednici kakva se u starijoj etnološkoj literaturi označavala terminom *zadruga*, namjerno koristi termin *kućanstvo* umjesto *zadruga*, što obrazlaže u poglavljima o seoskom društvenom i obiteljskom životu (Čapo Žmegač 1998: 271-284)

⁵ Vidi spomenuti tematski prilog: Ibid.

⁶ Primjerice, sredinom 20. stoljeća objavljena je većina samostalnih tekstova Milovana Gavazzija, nastalih tijekom prve polovice 20. stoljeća u kojima je M. Gavazzi, između ostalog, pokušao protumačiti porijeklo južnoslavenskih zadruga, osvrtao se (1978.) na problematiku zadruga u širem europskom društvenopovijesnom kontekstu, te na pojedinačne tradicijske djelatnosti u okviru zadruga. Početkom druge polovice 20. stoljeća (1960.) objavljena je, nadalje, pod uredništvom M. Gavazzija, publikacija *Seljačke obiteljske zadruga I (Izvorna građa za 19. i 20. stoljeće)*.

⁷ Čapo 1998: 254.

⁸ J. Čapo Žmegač upozorava da i «zato što su etnolozi tragali samo za velikim kućanstvima, nastao je manjak, gotovo (...) apsolutni nedostatak za sva hrvatska područja opisa života malih obitelji, a u jadranskoj zoni obitelji općenito.» (Ibid.)

kućanstava u Hrvatskoj na prijelazu stoljeća, a tu tvrdnju autorica potkrepljuje statističkim podacima za zadnja desetljeća 19. stoljeća. (Čapo Žmegač 2001:498)

U dosadašnjim radovima nastalim u okviru spomenutoga znanstvenog projekta, a objavljenima u *Senjskom zborniku* (1999, 2000, 2003, 2004)⁹, koji se tiču niza tema iz tradicijskog života Krivopučana, na više je mjesta ukazano na nedostatak ranijih etnoloških istraživanja na tom zemljopisnom i kuturnom području, te općenito na nedostatak etnografske građe¹⁰. Etnološki radovi Milane Černelić, voditeljice Projekta, dijelom nastali i temeljem ranijih¹¹ vlastitih terenskih istraživanja na području Like i Primorja, rijetki su ciljani etnološki radovi o obiteljskom životu nekog hrvatskog regionalnog područja.

U radovima se autorica bavi primjerima zadruga koje istražuje prema sjećanjima posljednjih živućih članova zadružne obitelji, rođenih početkom 20. stoljeća, a sjećanja se odnose na prvu polovicu 20. stoljeća. S obzirom na neuobičajeno dugu opstojnost unutarnjih zadružnih odnosa u tim obiteljima¹², ti su kazivači imali vlastito iskustvo življenja i privređivanja u obiteljskoj zadrugi. Etnografskim opisima i etnološkoj interpretaciji M. Černelić ne možemo prigovoriti na generalizaciji: zadrugu Rukavina-Jauci iz Smiljanskog Polja blizu Gospića autorica bilježi kao primjer neuobičajeno duge opstojnosti zadruga (sve do kraja 20. stoljeća), te ukazuje na unutarne promjene u brojnosti članova unutar te zadruga tijekom 20. stoljeća. M. Černelić toj zadrugi pristupa kao *studiji slučaja (case-study)*, a u opisima i interpretaciji odmiče se od generalizacija za cijelo regionalno područje. S tim u svezi, ističe promjenljivost prilika i razvojnih faza svakog konkretnog slučaja te upozorava na važnost istraživanja pojedinačnih slučajeva na jednom regionalnom području, te kako za općenitiji komparativni prikaz više zadruga trenutno ne postoji dovoljan uzorak pojedinačnih etnološki istraženih zadruga u Lici¹³.

Ipak, nažalost, niti tim etnološkim istraživanjima na području Like nisu obuhvaćene nuklearne obitelji; točnije, one koje nisu poznavale radnu i hijerarhijsku strukturu zadružnog života¹⁴, a koje su i na tom području (kao i u ostalim dijelovima Hrvatske) bile znatno brojnije¹⁵. Dakle, do danas ne možemo reći kako raspoložemo cjelovitom slikom obiteljskih odnosa u prošlosti Krivoga Puta.

Naposljetku, u prilogu obaju svezaka Monografije, često konzultiran izvor – Upitnice etnološkog Atlasa (UEA), za ovu nam temu također pokazuje ograničenosti. UEA¹⁶ obuhvaćaju teme u kojima se prepliću pitanja vezana uz društvene i obiteljske odnose u tematskim cjelinama poput one br. 106. *Vrste zadruga, osobina, dioba*; 107. *Rodaci i njihovo oslovljavanje*; 108. *Nekrvno srodstvo*; 109. *Selo kao zajednica*; 110. *Glavni oblici zajedničkog rada*; 112. *Podjela poslova po spolu*; 113. *Ženske svečanosti i povlastice*; te 114: *Znakovi vlasništva i zabrane*. Međutim, nema šire koncipiranih tematskih pitanja o obiteljskim

⁹ Vidi radove Milane Černelić objavljene u *Senjskom zborniku* 26 (1999.), 27 (2000.) i 30 (2003.), te: Danijele Birt, Jasmine Jurković, Petre Kelemen, Marije Kulišić i Ivane Vuković, Marijete Rajković i Tihane Rubić u *Senjskom zborniku* 31 (2004.).

¹⁰ Neke od tema koje se dotiču materijalne, društvene i duhovne kulture prvi put su, na području Krivoga Puta, istraživane u okviru spomenutoga znanstvenog projekta.

¹¹ Istraživanja provedena osamdesetih godina 20. stoljeća. Više o tome dalje u prilogu.

¹² Autorica navodi kako je u vrijeme ispitivanja (1981. godine) zadruga bila na okupu, a da je tako i ostala idućih deset godina nakon provedenog istraživanja (Černelić 1999:298).

¹³ Ibid.

¹⁴ Vidi više o tome dalje u tekstu, u odlomku naslova *Suživot dviju nuklearnih obitelji (dvojica braće sa ženom i djecom) u istoj kući*.

¹⁵ J. Čapo Žmegač je, donoseći opći pregled povijesnih i tradicijskih okolnosti, te etnološki zanimljivih značajki obitelji kao segmenta hrvatske seoske društvenosti, istaknula kako su: „početkom 20. stoljeća kućanstva u Hrvatskoj (...) u svim regionalnim područjima u prosjeku bila mala“ (1998: 254). Stoga, fokusiranje na zadružni oblik obiteljskog života, kao isključivi predmet dosadašnjih etnoloških istraživanja, predstavlja „značajni nedostatak u dosadašnjim pristupima i građi kojom raspoložemo“ (ibid.).

¹⁶ Pohranjene u Arhivu Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

odnosima, praksama i vrijednostima, koji bi za cilj imali sveobuhvatnije istraživanje ove teme. Pitanja koja su predložena u okviru UEA treba, međutim, generalno shvatiti tek kao polazište u istraživanju, jer obuhvaćaju osnovna pitanja na temelju kojih svaki istraživač treba, u proširenom obliku, prilagoditi upitnicu datom kulturnom i regionalnom području koje istražuje. Kritiku UEA, kao mogućeg izvora za etnološko istraživanje, već su donijeli neki od autora priloga u prvom svesku Monografije (Rubić 2008: 324; Rajković 2008: 267). Ovdje ćemo se kratko osvrnuti na nekoliko konkretnih napomena vezanih uz etnološko istraživanje teme obiteljskog života. Upitnicom za temu br. 106, šezdesetih se godina 20. stoljeća, u naselju Krivi Put ispitivalo o vrstama zadruga, osobinama i diobama. Iako smatramo problematičnim postavljanje pitanja Krivopučanima o *zadrugi* jer je termin nije lokalno upotrebljavani naziv za tip proširene obitelji, već predstavlja znanstvenu konstrukciju, u značenju velikih kućanstava sastavljenih od više *nuklearnih* obitelji, a razlikovni element spram nuklearnih obitelji je ponajprije zajedničko vlasništvo (Čapo Žmegač 2001:498). Termin zadruga unatoč tome koristi se i u Upitnici Etnološkog atalasa, koja sadržava podatke za naselje Krivi Put¹⁷. Ipak, uočljivo je (prema sadržaju upisanih odgovora) kako je kazivač precizno odgovarao na pitanja o diobi zadruga, po čemu se zaključuje da je uglavnom razumio da se pitanje istraživača odnosilo na oblik većeg broja ukućana i zajedničkoga vlasništva, te se čini i kako je govorio o njemu poznatim slučajevima dioba. Tema br. 107. Rođaci i njihovo oslovljavanje donosi nam niz odgovora na pitanje o rodbinskom oslovljavanju pobrojavanjem rodbinskih naziva. Ipak, ostaje nejasan kontekst oslovljavanja, kao i promjene u oslovljavanju i rodbinskim nazivima koje su se tijekom vremena zasigurno odvijale. Istaknule bismo dvije teme: br. 108. *Nekrvno srodstvo* i br. 110. *Glavni oblici zajedničkog rada*. Obje naznačuju značaj ostalih oblika društvenih odnosa, pored srodstvenih, u svakodnevnom životu. Te teme u okviru ovog priloga nisu obrađene, jer bi zahtjevale cjelovitije i ciljano, zasebno, istraživanje, što uvelike premašuje dosege ovog priloga; riječ je o susjedskim i prijateljskim odnosima, koje možemo promatrati kao neizostavan aspekt istraživanja društvenosti u svakodnevnom životu pojedinaca. Na pitanje: *Ima li čovjek u drugom kraju prijatelja s kojim se doduše rijetko viđa, ali kod kojega uvijek odsjeda kad dođe u o mjesto (prijatelj, ortak, ili?)*, odgovoreno je: *U mjestu gdje se često odlazi poslom čovjek stekne i dobroga prijatelja*. Iz ovog je odgovora razvidno kako je stjecanje prijateljstava u mjestu rada, različitim od onog u kojem se živi, moglo biti uobičajena pojava. Jasno nam je i kako spomenute okolnosti stjecanja prijateljstva pripadaju ponajprije dijelu muškog življenog iskustva, jer je poznato kako su uglavnom muškarci izbivali od kuće na kraće ili duže vrijeme radi posla u šumi i sl.¹⁸ pa nam ostaje nepoznato na koji način su obrasci *prijateljstva* i *sklapanja prijateljstava* na području Krivoga Puta, u prošlosti i danas, rodno određeni i različiti. Uglavnom, niti ovim odgovorom ne doznajemo mnogo o konkretnim iskustvima i intenzitetima *prijateljavanja*, ali nam odgovor naznačuje kako je vrednovano kao osobni kapital u kontekstu fizičkog rada i izbjivanja iz vlastite društvene zajednice. Tema br. 110. uključuje pitanja o glavnim oblicima zajedničkoga rada, sa i bez formalnog udruživanja. Zanimljiva su nam dva odgovora: *Uobičajeni način* (zajedničkoga rada, op.a.) *je da pomažu jedni drugima od prigode do prigode*. Ne saznajemo iz ovoga preciznije *tko* pomaže. U idućem odgovoru saznajemo koje su to bile *prigode* (žetva, kosidba, sadnja kumpira, gradnja kuće). Ipak, primjećujemo kako je međusobno pomaganje vrednovano kao normalitet, a (na trećoj stranici upitnice za ovu temu) pojavljuje se i izjava kojom se precizira *tko* pomaže: *Uobičajeno je da susjedi jedni drugima pomažu*. Ističemo u svezi s tim kako susjedstvo i susjedski odnosi jedna je od tema koja također zahtjeva ciljano istraživanje, kao još uvijek neistražen aspekt društvenih odnosa na području Krivoga Puta, a koju također nismo obuhvatili ovim prilogom.

Ciljanom etnografskom istraživanju obitelji, obiteljskih i rodbinskih odnosa, praksi i vrijednosti, kao aspektu društvenog života i odnosa na području Krivoga Puta, pristupilo se 2006. godine u okviru znan-

¹⁷ Zapisivač: Slobodan Šimić; kazivač: Milan Krmpotić.

¹⁸ Vidi više u nastavku ovog priloga.

stvenog projekta *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca*, voditeljice dr. sc. Milane Černelić.¹⁹ Istraživanjem je bilo obuhvaćeno nekoliko podtematskih cjelina, bez unaprijed zadanog i hipostaziranog oblika obiteljskog života. Ispitivane su sljedeće teme: rodbinski nazivi, broj rođene djece, utjecaj siromaštva na obiteljski život i dr. Sve navedeno predstavlja tek jedan segment mogućih tematskih jedinica koje mogu biti fokusom etnološkog istraživanja na jednom zemljopisnom i kulturnom području.

Već je Dunja Rihtman (1967.) upozorila na značaj istraživanja kolektivnih i individualnih vrijednosti u zajednici²⁰, kao mogućeg istraživačkog i interpretacijskog pristupa, za koji je etnologija dosad nedovoljno bila korištena. Vodeći se tim prijedlozima nastojalo se, u okviru ovog priloga, kvalitativno interpretirati vrijednosnu razinu obiteljskih odnosa i života, u sprezi s praktičnom razinom življenja na području Krivoga Puta u 20. stoljeću, do sedamdesetih godina.²¹ Zašto se u radu fokusiramo na to razdoblje? Sjećanja

Slika : Obitelj Juraja Prpića iz Krivog Puta, 1962. (foto Arhiv GMS)

¹⁹ Tekst je, u znatno izmijenjenom obliku, prethodno objavljen u *Senjskom zborniku*: Birt, Danijela, Rubić, Tihana (2006.): *Obiteljski život na području Krivog Puta od tridesetih godina 20. stoljeća do danas*. Etnografski prilog i prijedlozi za buduća istraživanja, Senj: 3. Rad predstavlja rezultat jednokratnog istraživanja obiteljskih odnosa na području Krivoga Puta. Temeljen je na propitivanju iskustava i vrijednosti, koje su imenovani sugovornici iskazivali na temelju priča iz vlastita djetinjstva (prije Drugog svjetskog rata) ili putem prisjećanja na događaje kojih su bili nosioci ili suvremenici (nakon Drugog svjetskog rata do sedamdesetih godina 20. stoljeća). Iskaze sugovornika na više mjesta citiramo, a sugovornike navodimo poimence u samom tekstu (u bilješkama). U svrhu ovog istraživanja ispitani su nama poznati, „razgovorljivi“ kazivači, s kojima je dosad uspostavljen blizak istraživački odnos (na području Krivoga Puta istraživački tim, pod vodstvom M. Černelić, istražuje od 2003. godine). Navođenje generalija kazivači tada nisu smatrali problematičnim, te su ih često isticali, iščekujući objavu imena i rezultata istraživanja u *Senjskom zborniku*. Detaljizirani pregled ispitanih osoba može biti orijentirao za neka daljnja terenska istraživanja na tom području, jer rad sadržava niz podataka o kazivačima: ime i prezime, *špic-namet* (nadimak), djevojačko prezime, godinu i mjesto rođenja, te mjesto stanovanja. Navođenje podataka o kazivačima predstavlja praksu nastavljenu iz dosadašnjeg istraživačkog postupka i produkcije znanstvenih radova unutar znanstvenog projekta *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca*. S obzirom da je riječ o višegodišnjem istraživanju, s kazivačima je uspostavljen blizak odnos, a većina ih je, u svrhu intervjuiranja, posjećena više puta i upitana o različitim temama iz tradicijske kulture krivoputskog područja. Tom prilikom kazivači su bili upitani i za generalije.

²⁰ Svoje je prijedloge u radu iz 1967. godine Dunja Rihtman primijenila na primjerima radne zajednice (radni kolektiv unutar poduzeća), no prijedlozi se odnose i na proučavanja na bilo kojoj drugoj tematskoj i društvenoj razini (Rihtman 1967).

²¹ Propitivanje obiteljskog života i odnosa u narednim bi istraživanjima trebalo individualizirati, u svrhu saznavanja različitosti pojedinačnih obiteljskih prilika, odstupanja od društvenih simboličkih vrijednosti, koje se, u okviru specifičnih

naših sugovornika koji su 2006. godine pripadali najstarijoj živućoj generaciji (oni rođeni dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća) sežu unatrag uglavnom na međuratno razdoblje, odnosno prvu polovicu 20. stoljeća. Sedamdesete godine 20. stoljeća, s druge strane, prepoznate su našim terenskim istraživanjima kao godine koje i sami kazivači percipiraju kao izrazit rez i prekid s dotadašnjim, dominantno "tradicijskim" (ručna proizvodnja, slabija dinamika pokretljivosti unutar užeg i šireg regionalnog područja, nepostojanje automobilske prijevoza, predindustrijsko razdoblje, i dr.) načinom života.

2. POIMANJE OBITELJI²²

Primjećujemo kako razgraničenja i interpretacije korištenih pojmova koji se tiču obitelji i obiteljskih odnosa (primjerice, *obitelj*, *proširena*²³ i *nuklearna*²⁴ obitelj i sl.), predstavljaju nužan, sustavniji dio budućeg etnološkog bavljenja temom obitelji.²⁵

Tijekom 20. stoljeća, prosječan broj članova unutar jedne stambene jedinice – kućanstva, varirao je ponajprije s obzirom na broj djece u kućanstvu. Iznosio je u prosjeku šest do sedam.²⁶ Uz to, nuklearna je obitelj (oženjeni sin sa suprugom i djecom) živjela u kući roditelja, tako da je u jednom kućanstvu paralelno živjelo jedno ili dvoje pripadnika starije generacije.²⁷

Na taj način kazivači najčešće i određuju pojam *obitelj* i *uža obitelj* – kao zajednicu triju generacija unutar jednog kućanstva. Danas *obitelj* u jednom kućanstvu čini najčešće roditeljski par s djecom, bez pripadnika starije generacije. Ipak, i danas ponegdje u jednoj obiteljskoj kući stanuje dvije ili više nuklearnih obitelji. Najčešće je taj suživot barem djelomično prostorno razgraničen - svaka nuklearna obitelj na zasebnom katu.²⁸ Nerijetko u istoj kući žive i jedan ili dva pripadnika starije generacije (roditelji), najčešće također u djelomično odvojenom dijelu kuće²⁹. Dakle, možemo reći da je općenito uočena tendencija uspostavljanja stambene autonomnosti nuklearnih obitelji zasebno, uspostavljanjem više malih prostornih jedinica (zasebnih kućanstava) u jednoj kući.³⁰

Ipak, odgovori na pitanje o razlikovanju *uže* od *dalje* obitelji, međusobno se razlikuju i u čvrstoj su vezi s različitim individualnim iskustvima, kao i s različitim obiteljskim odnosima i, unutar obitelji naučenim, vrijednostima.

Pojmove *obitelj* i *rodbina* kazivači vrlo često koriste kao sinonime, a u značenju šire mreže krvno ili ženidbeno povezanih srodnika. Nerijetko njima ipak razlikuju *obitelj* kao zajednica u užem (emocionalna bliskost, stanovanje u istom kućanstvu, prva tri naraštaja srodstva međusobno) te *rodbina* kao zajednica u širem smislu (rodbina s kojom nema kontakata, dalja srodstva). Osjećaj zajedništva prema daljoj, rod-

obiteljskih okolnosti, mogu kršiti, nadilaziti, duboko poštivati i dr. Tada bi navođenje generalija zasigurno bilo izostavljeno, a podaci bi se sveli, primjerice, na lokalitet, spol i starosnu dob ispitanika.

²² Popis sugovornika Krivopučana naveden je na kraju rada. U nastavku rada, neka imena u tekstu neće biti navođena, onda kada autorice procjene da bi podatak, primarno u svrhu zaštite kazivača, trebao ostati anonimn.

²³ Proširenim obiteljima mogli bismo smatrati višebrojne obitelji, sastavljene od nekoliko nuklearnih, kao i višegeneracijske obitelji, u jednom kućanstvu. Isto tako, termin bi se mogao odnositi i na *zadrug*e koje su, većim dijelom obiteljske zajednice, koje su i višebrojne i višegeneracijske, ali se pored toga, ističu i strukturom vlasničkih odnosa.

²⁴ Nuklearnim obiteljima smatramo one sastavljene od roditeljskog para s djecom, u jednom kućanstvu.

²⁵ Ipak, u okviru ovog rada, naglasak neće biti stavljen na značenjska određenja i pojamovnu diferencijaciju, jer, u razgovoru, ispitano stanovništvo nije razgraničavalo obitelji na razinama *nuklearnih* i *proširenih*.

²⁶ Usporedi ovu tvrdnju s podacima koje donose suatori dvaju priloga: o demografskim promjenama krivopučke mikroregije od 17. stoljeća do danas (Husanović-Pejnović, Pejnović) i o podacima koje donosimo analizom *statusa animaruma* za župu Krivi Put, u razdoblju druge polovice 18. stoljeća do polovice 19. stoljeća (Rubić, Vuković) u ovom svesku Monografije.

²⁷ Tomo Špalj *Cucin*, Špalji; Mladen Šojat *Bilin*, Francikovac.

²⁸ Dodatan kat je tijekom niza godina postupno dograđivan.

²⁹ Primjerice, s izdvojenom spavaćom sobom, katkad i kupaonskim prostorom, i sl.

³⁰ Više o tome vidi u odlomku: *Potencijalni sukobi: I njihov se već na štriku svada!*

binskoj zajednici je češće na simboličkoj (poštovanje), nego stvarnoj razini (suživot u istom kućanstvu, u istoj lokalnoj zajednici, kontakti)

Pojmove *obitelj* i *rodbina* kazivači katkad jasno razlikuju smještanjem istih u različit vremenski kontekst: *Obitelj, recimo, sada ja, kad imam svoju ženu, i moja djeca, a familija, isto to se zvalo, recimo, u kući, to neko zove familija, a neko kaže mi smo u familiji ili mi smo rodbina, a zovu se i familija u kući, a žena i muž i djeca. A ta familija u kući je bila, djeca strica i njegova, i dobro, to sve se računa – familija. Isto smo zvali familija, a sad se obitelj, otac i majka i djeca, da je to obitelj, a prije se kaže: Vid, puna kuća familije! Tu su bile tete i strici, baka i djed, ko što je bilo kod mene, njih dvanaestero. I stric, ako ste zajedno bili, stric, stričeva familija*³¹.

Dijelom uže obitelji smatraju se najčešće: *otac, mater i djeca*, a u širem obliku, i roditelji vjenčanog para, stric i strina te njihova djeca. Uočavamo kako stric (očev brat) ima simbolički istaknutu ulogu, određenu ponajprije patrijarhalno ustrojenim vrijednostima. Stric i stričeva obitelj, kako je već spomenuto, nerijetko su smatrani dijelom uže obitelji.³² Također, istraživanjem je otkriveno kako je na području Krivoga Puta bilo uobičajeno da braća žive zajedno u istoj roditeljskoj, kući i nakon ženidaba³³: *Sve dok se nisu podijeli. A kad su jeli i pili iz jedne čaše onda su bili familija*³⁴. Djeci u takvom kućanstvu je stoga suživot sa stričevom obitelji značio užu obitelj koja dijeli mjesto *pod zajedničkim krovom*.³⁵

S druge strane, širom se (*daljom*) rodbinom smatraju oni *od drugog, trećeg koljena, od bratića i sestranice djeca*³⁶. Taj je dio rodbine smatran važnim segmentom obitelji prvenstveno u simboličkoj smislu, na razini *poštivanja*: *Prvo se to sve puno poštivalo, di je i malo kapi krvi*³⁷. Ipak, i tu postoje razlike: ženina se obitelj, u odnosu na muževu, smatrala manje značajnom, a to eksplicitno potvrđuju svi kazivači. Takvo se vrijednosno poimanje u praksi manifestiralo u češćem i čvršćem održavanju kontakata s muževom obitelji i to, ističe se, prije temeljem odnosa poštivanja, nego zbog jake emocionalne privrženosti.³⁸

3. RODBINSKI NAZIVI

Temeljem provedenog terenskog istraživanja o obitelji i obiteljskim odnosima na području Krivoga Puta uočavamo nejasnoće i značenjske razlike u rodbinskom nazivlju; katkad se isti nazivi koriste za različite osobe. S druge strane, autorice ovog priloga su se tijekom terenskog istraživanja suočile s nedostatkom vlastitog iskustva sustavnog bavljenja temom terminologije srodstva, kao i simboličkim značenjima pojedinih naziva. Bolje poznavanje poznatih klasifikacija i terminoloških sustava, uvelike bi olakšalo etnološko istraživanje rodbinskog nazivlja.

Značajno je stoga spomenuti rad etnologinje Ive Pleše, kao istaknut prilog etnološkom promišljanju terminologije srodstva (1998.)³⁹. Autorica podcrtava značaj terminologije srodstva kao predmeta etnološkog istraživanja, obzirom da su nazivi *„povezani sa sustavima srodstva, a time i s pojedinim društvenim odnosima unutar neke skupine“*.⁴⁰ Rad I. Pleše je analiza temeljena na etnološkoj i antropološkoj literaturi, kojom se ciljano problematizira i propituje šira terminologija srodstva.

³¹ Tomo Špalj *Cucin*, Špalji.

³² Isti kazivač. U tom slučaju kod nekih je kazivača uporabljen i termin *familija*, kao sinonim *užoj* obitelji. Kazivač je nadodao kako je *familija* tek neznatno širi pojam koji može obuhvati sve one koji žive ili su donedavno živjeli u jednom kućanstvu.

³³ Vidi o tome više dalje u prilogu, u odlomku naslova *Suživot dviju nuklearnih obitelji*.

³⁴ Tomo Špalj *Cucin*, Špalji.

³⁵ Isti kazivač.

³⁶ Mladen Šojat *Bilin*, Francikovac.

³⁷ Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

³⁸ Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac; Mladen Šojat *Bilin*, Francikovac.

³⁹ Pleše 1998:59-78.

⁴⁰ Ibid.:77.

U svakodnevnoj komunikaciji, tijekom cijelog 20. stoljeća do danas, upotrebljavali su se rodbinski nazivi⁴¹, od kojih su se neki tijekom vremena mijenjali, nestajali, ili su bivali zamijenjeni drugima⁴².

Prema Williamu Havilandu⁴³, srodnička terminologija se prilagođava vrstama srodničkih skupina (spol, dob, naraštaj) koje postoje u svakom sustavu terminologije srodstva, i pomažu razlikovanju jednih od drugih rođaka, ispunjavajući dva važna zadatka: klasificirajući ili razdvajajući osobe unutar rodbine u slične ili posebne kategorije⁴⁴. Ipak, veliki broj naziva zabilježen prilikom istraživanja na području Krivoga Puta, ne znači istodobno da ti nazivi pokrivaju sve vrste i stupnjeve srodstva⁴⁵. Naime, očeva i majčina sestra obje su zvane *tetkom*, odnosno, *tetom*. U direktnom obraćanju uvijek je iza naziva slijedilo osobno ime osobe.⁴⁶ *Teta* ili *tetka* je jedan od rodbinskih naziva koji se prenio na osobe koje nisu dio rodbine: *Onda se [tijekom 20. stoljeća, op.a.] nije zvalo imenom, nego – teta, a svoje prave tetke koje su očeva sestra, majčina sestra zvali bi - tetka, a sada je došao običaj da se i svoje zove teta.*⁴⁷ Tako je i I. Pleše istaknula kako „preispitujući tvrdnju da u hrvatskom jeziku postoji poseban naziv za svakoga člana rodbine i svojte, odmah se mogu uočiti nazivi koji se u Rječniku rodbinskih naziva ponavljaju, odnosno, koji označavaju dvije vrste srodnika. Takav je naziv *tetka*, koji označava i očevu i majčinu sestru (...)“⁴⁸

Krivopučani su tijekom 20. stoljeća u direktnom obraćanju rodbinske nazive koristili kao iskaz rodbinske pripadnosti i znak poštovanja prema osobama koje su dio rodbine. Dodavanjem rodbinskoga naziva ispred osobnog imena osobe prema kojoj se vrši obraćanje, poput: *teta, strina, djed* i sl., osobi se iskazivao status u rodbinskom i društvenom kontekstu, odnosno, rodbinska se pripadnost isticala kao društvena vrijednost.⁴⁹

Najprisutniji zabilježen naziv za oca obitelji je *ćaća*, odnosno, *ćaće*, a pojavljuje se i naziv *tata*. Zanimljivo je kako se prilikom direktnog obraćanja sina ocu, koristio i drugi rodbinski naziv; nakon što mu se sin više puta obratio sa: *djede*, Marko Pavelić *Mijatini* je pojasnio: *Ha, to je od dragosti*. Takvi primjeri obraćanja roditelju s nazivima *djed* ili *baba*, potvrđeni su u više lokaliteta krivoputskog područja⁵⁰. Nakon rođenja djeteta (unuka/unuke), nazive *djed*, odnosno, *baba* ne koriste samo njihovi unuci u direktnom obraćanju, već i njihovi roditelji kada se obraćaju svojim roditeljima, u prisutnosti ili neprisutnosti unuka. Prema Markovim riječima, njegova je supruga svoju svekrvu (*punicu*) nazivala *majkom*, a nakon rođenja djece, *bakom*. Tome Špalj *Cucin* je, primjerice, svojeg oca *skoro zva ćaće, a poslije, kada je došao unučić, onda smo ga zvali dede, did, ja koliko se sićam*.

Rodbinski naziv za majku ima više lokalnih varijanti, a razlikuje se i među pojedinim obiteljima. Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivog Puta, primjerice, ističe kako se u njezinoj obitelji *kako pamti, oduvijek* koristio naziv *mlada mama*. U ostalim lokalitetima zabilježeni su nazivi: *majka* i *mama*, od kojih se ovaj drugi nešto rjeđe pojavljuje i to kod kazivača rođenih sredinom 20. stoljeća, dok stariji⁵¹ pretežito koriste naziv *majka*.

⁴¹ Neki autori upotrebljavaju termin *rodbinska imena*. Vidi: Ivanišević 1987:331; prema: Pleše 1998:63.

⁴² Vidi više o tome dalje u prilogu.

⁴³ W. Haviland je američki kulturni antropolog.

⁴⁴ Haviland 2004:246.

⁴⁵ Pleše 1998:73.

⁴⁶ Pavla Pavelić *Ćirilova*, Mrzli dol; Mladen Šojat *Bilin*, Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

⁴⁷ Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put.

⁴⁸ Pleše 1998:64.

⁴⁹ Postojanje mnoštva rodbinskih naziva, i njihova vrlo intenzivna uporaba u svakodnevnom diskursu, može značiti jak intenzitet simboličke povezanosti, bez obzira na činjenicu dijele li članovi u srodstvu isti fizički prostor, odlikuje li ih zajedničko stanovanje ili usmeni kontakt.

⁵⁰ Francikovac, Krivi put, Špalji i Žuljevići.

⁵¹ Rođeni tridesetih godina 20. stoljeća.

U prvoj polovici 20. stoljeća, do nakon Drugog svjetskog rata, bilo je obitelji u kojima su se djeca, prema naučenom obrascu poštivanja roditelja i starijeg, roditeljima obraćala sa – *Vi*. Govorilo se: *Vi ćaća, Vi mama*.⁵² S vremenom, u drugoj polovici 20. stoljeća, takvo se obraćanje roditeljima postupno izgubilo. Nazivi za kćer i sina se ne razlikuju među lokalitetima, već se svugdje koriste nazivi: *ćer* i *sin*. Roditelji supružnika međusobno se nazivaju *prijatelj* i *prijateljica* i njihov novi odnos, stečen sklapanjem braka njihove djece, nalaže da se međusobno *poštivaju*.⁵³

Kod naziva za *baku* i *djeda* postojale su razlike između pojedinih obitelji. Ipak, najuvrženiji nazivi su: *baba* i *djed*, *did*: *I dan danas mene moji zovu - baba. Ja sam to htjela, da oni mene zovu „po krivoputski“ – baba*, prisjeća se Zlata Tomljanović Pešina. Kao djevojka svoju je baku počela zvati *baba*, a ranije su je, sjećajući se, ostali članovi obitelji nazivali *starom mamom/majkom*. U Špaljima se baku također nazivalo *babom*.⁵⁴ Braća i sestre Tome Špalja Cucinog iz Špalja, svoju su baku (očevu majku) zvali: *stara majka*, a djeda *stari tata*, kako je zabilježeno i u Francikovcu.⁵⁵ Prema Tominim riječima, njegova su oca, kasnije, djeca nazivala *ćaće*, te je taj naziv u Špaljima postojao paralelno s nazivom *stari tata*: *Moja braća su zvali moga dida ćaće, a tako ga je i tata moj zva*.

Pojedini nazivi eksplicitno su određivani kao vrijednosno različiti, pri čemu korištenje određenih rodbinskih naziva odražava društvenu stvarnu ili prividnu diferencijaciju. Primjerice, Marija Prpić *Nikolčina* iz Francikovca kaže kako su se nazivi za baku i djeda, u Francikovu i Vrataruši koristili u obliku *stara mama* i *stari tata*, no, to su bili rjeđe korišteni nazivi i njima se isticalo *poznavanje starine*, *kako je prvo bilo*: *Ne svi, neki su zvali, a znate šta, to su vam više neki ljudi koji su kao htjeli kao da su oni odskočili kao od nas*.

Pavla Pavelić *Ćirilova* iz Popića, s druge strane ističe kako se razlikovanje vršilo na razini: katolička i pravoslavna sela. U pravoslavnim selima baku se nazivalo *starom mamom*, kao izraz poštovanja *jer ona je ipak rodila vlastitu majku*. Nazivi koji se izvode iz naziva baka i djed, jesu: *prabaka* i *pradjed*, odnosno, *prababa* i *pradid*.⁵⁶

Nazivi za dalju rodbinu, izvan uže obitelji, također su raznovrsni. U svakodnevnom diskursu mladi starije osobe (bilo iz rodbine ili izvan nje) ne oslovljavaju sa *ti*, već im se, iz poštovanja, obraćaju sa *Vi*. Ako je riječ o osobi koja je dio rodbine, u direktnom obraćanju se ispred imena uvijek stavlja rodbinski naziv. Pritom se uočavaju razlike u nazivlju rodbine s očeve i s majčine strane. Sami kazivači tu su razliku znakovito vrijednosno naglašavali, eksplicitno ili implicitno dajući veći značaj rodbini s muške strane. Majčin brat nosi rodbinski naziv *ujak*, dok, s druge strane, očev brat nosi naziv *stric*. Pretpostavka je da ta diferencijacija leži u vrijednosnom izdvajanju jednog u odnosu na drugog, u smislu patrijarhalnih obrazaca mišljenja i ophođenja. Ta se razlika ne proteže uvijek na ženske članove. Ne postoji razlika u nazivu za majčinu i očevu sestru. Obje su *tetke*, ili, u novije vrijeme, *tete*. Stričeva žena, ipak, dobiva naziv izveden iz njegovog - *strina*. Majčin brat *ujac/ujak* određuje naziv za njegovu ženu - *ujna*. Polovicom 20. stoljeća korišteni su nazivi *ujac* i *ujna*, što je zabilježeno u mjestu Špalji, u kojemu danas, kako ističe Tomo Špalj Cucin, njegovi nećaci njega nazivaju *ujom*, *jer to je sad po novoj modi*.

Djeca od strica i ujaka nose isti naziv - *bratić* i *sestrična*, odnosno, *bratućed* i *sestrana*, nazivi koji su se koristili u prvoj polovici 20. stoljeća. Ti nazivi koriste se za rodbinu s očeve, kao i s majčine strane.⁵⁷ Bratovo dijete naziva se *sinovac*, odnosno, *sinovka*.⁵⁸ Taj se naziv (i za muškarca i ženu) danas izgubio i

⁵² Mladen Šojat Bilin, Francikovac; Tomo Špalj Cucin, Špalji.

⁵³ Zlata Tomljanović Pešina, Krivi Put; Tomo Špalj Cucin, Špalji.

⁵⁴ Tomo Špalj Cucin, Špalji.

⁵⁵ Mladen Šojat Bilin, Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

⁵⁶ Milka Prpić *Markina*, Veljun.

⁵⁷ Tomo Špalj Cucin, Špalji; Zlata Tomljanović Pešina, Krivi Put.

⁵⁸ Marko Pavelić *Mijatina*(a), Zlata Tomljanović Pešina, Krivi Put; Milka Prpić *Markina*, Veljun; Tomo Špalj Cucin, Špalji.

zamijenjen je nazivima: *nećak*, *nećakinja*, što je prvotno označavalo isključivo tetku i djecu njezine sestre.⁵⁹ Djeca tetke i tetka, te ujaka i ujne, nazivaju se *nećakom* i *nećakinjom*, odnosno, *netjak* i *netjakinja*.⁶⁰ Naziv *netjak* doživio je tijekom druge polovice 20. stoljeća promjenu pa se danas češće koristi naziv *nećak*.⁶¹

Ženidbom i udajom se pridružuju novi članovi obitelji i rodbine. Time se povećava i broj korištenih rodbinskih naziva. Nazivljem se razlikuju muški i ženski rođaci stečeni udajom, odnosno, ženidbom. Mužev brat ženi postaje *djever*, odnosno *diver*.⁶² Žene od dva brata postaju *jetrve*.⁶³ Suprugova sestra ženi postaje *zaovom* ili *zavom*, dok žena njoj i njezinim roditeljima postaje *nevistom*.⁶⁴ Suprugu je sestrin suprug *svak*, a bratova žena *svastika*.⁶⁵

Nadalje, brat udane žene je njezinom suprugu *šurjak*.⁶⁶ Suprug njemu i njegovim roditeljima postaje *zetom*.⁶⁷ Ipak, suprug i ženin brat češće obojica koriste naziv *šurjak* u međusobnom obraćanju.

Pašanci, *paši* su jedan drugome muževi dviju sestara⁶⁸: *To je, ako smo nas dva uzeli dvije sestre, oženili, onda bi bili pašanci*.⁶⁹ *Paši, mi smo govorili*.⁷⁰

Nevjesta, *nevista* je mlada koja, nakon udaje i prelaskom u novo kućanstvo, svim ukućanima postaje *nevistom*. Ona je *nevista* ocu i majci i muževoj braći. Isto je kao i kod naziva *zet*; on bi ženinim roditeljima bio *zet*, ali ženinoj braći i sestrama je *šurjak*, odnosno *svak*. Osim naziva *nevjesta* koristio se i naziv *snaja*, ali vrlo rijetko. Većina kazivača ističe kako je taj naziv preuzet iz kontinentalnih krajeva Hrvatske.

Nevjesta i *zet* roditelje supružnika nazivali su *punicom* i *tastom*. Naziv *punac* rijetko se koristio u direktnom obraćanju.⁷¹ To su termini koji se koriste samo kada bi se eksplicitno objašnjavala njihova uloga u obiteljskom stablu, no, u svakodnevnom ophođenju se ne koriste. U razgovoru *nevista* *punicu* oslovljava - *majko*, a tasta - *tata*. U novije vrijeme, od sedamdesetih godina 20. stoljeća, mlade nevjeste svoje svekrve sve više nazivaju drugim rodbinskim nazivom: *teta*, ili im se obraćaju samo sa *Vi*: *Prije je bio je bio običaj zvati svekrvu majkom, koje bi ženske došle svoju svekrvu bi zvale majkom, a sada je zovu tetom, a neko zove mamom, a mene moje zovu mamom i babom*.⁷² Marija Prpić *Nikolčina* je u razgovoru podržala obraćanje sa *Vi* istaknuvši: *Ako muž poštiva moje roditelje, onda što ja ne bi njegove*. Nadalje, na cijelom ispitanom području Krivog Puta potvrđena je česta uporaba rodbinskog naziva *teta*, od sedamdesetih godina i u današnje vrijeme, primjerice, kako to Mladen Šojat *Bilin* ističe: *Ja znam puno mladih nevista da zovu svekrvu tete, a i punicu zove teta*.

⁵⁹ Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put.

⁶⁰ Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put; Tomo Špalj *Cucin*, Špalji; Marija Prpić *Nikolčina*, Mladen Šojat *Bilin*, Francikovac.

⁶¹ Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put.

⁶² Marko Pavelić *Mijat(a)*, Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put; Tomo Špalj *Cucin*, Špalji; Milka Prpić *Markina*, Veljun.

⁶³ Pavla Pavelić *Ćirilova*, Mrzli dol; Tomo Špalj *Cucin* Špalji; Marko Pavelić *Mijat(a)*, Žuljevići; Milka Prpić *Markin(a)* ova, Veljun.

⁶⁴ Tomo Špalj *Cucin*, Špalji; Mladen Šojat *Bilin*, Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

⁶⁵ Tomo Špalj *Cucin*, Špalji; Mladen Šojat *Bilin*, Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac. Tijekom istraživanja zabilježili smo šaljive stihove: *Imam ženu i svastiku, obadvije prave gimnastiku*, koje nam je bio rekao Mladen Šojat *Bilin*.

⁶⁶ Tomo Špalj *Cucin*, Anka Špalj *Cucina*, Špalji; Marko Pavelić *Mijat(a)*, Žuljevići; Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put; Mladen Šojat *Bilin*, Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

⁶⁷ Tomo Špalj *Cucin*, Špalji; Mladen Šojat *Bilin*, Francikovac.

⁶⁸ Marko Pavelić *Mijat(a)*, Žuljevići; Paola Pavelić *Ćirilova*, Mrzli Dol; Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put; Tomo Špalj *Cucin*, Špalji; Mladen Šojat *Bilin*, Francikovac.

⁶⁹ Marko Pavelić *Mijat(a)*, Žuljevići.

⁷⁰ Tomo Špalj *Cucin*, Špalji.

⁷¹ Marko Pavelić *Mijat(a)*, Milka Prpić *Markina*, Veljun.

⁷² Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put.

Rodbinski nazivi koriste se katkad i u razgovoru sa starijim susjedama, s nekim tko nije dio rodbine, ali koga se smatra bliskim: *Kod nas se zvalo tatinu sestru, rećemo tetka, nije teta, a ove babe što su bile od nas starije - teta, baba – teta, a tetka je tatina sestra ili mamina.*⁷³ Isto potvrđuje i kazivanje zabilježeno u Francikovcu: *Obično si komšiju starijeg zvaao stricom*⁷⁴ *Kako smo se kojoj naučili. Mi smo ovdje imali jednu, ta je bila, njezin muž je nam bio vjenčani kum, tu smo zvali, ja sam ju zvala kuma, a ovi su je svi drugi zvali teta Mara. A jednu smo imali baku, tu smo svi zvali - majka. A njezinog - ćaća, starog muža joj. Tako su zvali svi, i dica, i mladi i stari, ćaća i majka. To kako koga naviknu zvat. Nekome teta, nekome strina, nekome kuma i tako. I nije se prvo starim ženam govorilo ti, nego vi. Lipo pozdravi, a danas proleti ka majmun.*⁷⁵

Većina kazivača rodbinske nazive i danas koristi u svakodnevnoj komunikaciji. Obraćanje se često i ne vrši imenom, već, iz poštovanja i dragosti, rodbinskim nazivom. Mladi korištenjem rodbinskih naziva izražavaju poštovanje prema starijima: *Stariji se poštiva svako. Nema veze što je, je li rod, je li susjed i svakog.*⁷⁶ Obraćanje rodbinskim nazivom vrši se, bez iznimke, u padežu vokativu. Tako se, primjerice, kaže: *diveru*, ili, *svaku*. Muž i žena jedan drugog su, tijekom 20. stoljeća, prema kazivanjima svih kazivača, oslovljavali imenom, a to čine i danas.

Pojedini nazivi su doživjeli promjenu, nestali iz uporabe, ili su zamijenjeni već postojećim, drugim rodbinskim nazivom. Primjerice, *sinovac* i *sinovka* (bratov sin i kćer muškoj osobi) su zamijenjeni nazivima: *nećak* i *nećakinja*. Nazivi *bratučed* i *sestrana* zamijenjeni su nazivima: *bratić* i *sestrična*. Vremensko razdoblje, kao i razlog tih promjena, ne mogu se jasno odrediti. Najvjerojatnije je riječ o praktičnim razlozima, jednostavnosti oslovljavanja, ili pak u manjem značenju članova šire rodbine u svakodnevnom životu pojedinca (uslijed raseljavanja članova iz uže lokalne zajednice).

Bogat sustav nazivlja rođaka, koji se stječu ženidbom, kao što su: *zaova*, *diver/djever*, *jetrva*, *svak/svaja* i *pašanac*, zamjenjuje u novije vrijeme jedan uopćeni naziv - *šogor*, odnosno, za žensku osobu - *šogorica*.

Uporabna terminologija srodstva (nazivi koji se koriste u osobnom obraćanju) na području Krivog Puta danas (2006.) općenito pokazuju tendenciju za smanjenjem raznovrsnosti korištenih naziva⁷⁷.

4. UTJECAJ SIROMAŠTVA NA OBITELJSKI ŽIVOT

Kroz razgovor o obitelji kazivači su vrlo često isticali različitost današnjeg načina života u odnosu na vrijeme njihove ženidbe i udaje, ili ženidbe i udaje njihovih roditelja⁷⁸.

Sedamdesetih godina 20. stoljeća na području Krivoga Puta uslijedila je znatnija transformacija obiteljskih struktura, prije svega uslijed intenzivnijeg iseljavanja u obližnja urbana područja (u gradove Rijeku i Senj) te povremenih radnih migracija u druge hrvatske regije.⁷⁹ Otvaranjem tvornica u Senju⁸⁰ i državne pilane na Krivome Putu⁸¹, započela je industrijalizacija ovog kraja, što je utjecalo i na (trajnije

⁷³ Tomo Špalj *Cucin*, Špalji.

⁷⁴ Mladen Šojat *Bilin*, Francikovac.

⁷⁵ Pavla Pavelić *Ćirilova*, Mrzli Dol.

⁷⁶ Ista kazivačica.

⁷⁷ Isti nazivi upotrebljavaju se za više srodnika (primjerice, *bakom* postaje i prabaka) ili se stvara novi naziv, koji označuje više srodnika (primjerice, *didak* i *pradid* postaju: *dido*), kako, prema literaturi, uočava i I. Pleše (1998: 75). Na području Krivoga Puta takve i slične promjene potvrdili su svi ispitani kazivači.

⁷⁸ Opisi se odnose na prvu polovicu 20. stoljeća, za vrijeme *stare* (kako lokalno stanovništvo govori, a misli se na Kraljevina) Jugoslavije te prije, za vrijeme, i netom nakon Drugoga svjetskog rata.

⁷⁹ Odlazak u gradove i druga područja, te iseljavanje s područja Krivog Puta, šire su obrađeni u okviru priloga Marijete Rajković, o recentnijim migracijskim procesima, u prvom svesku Monografije, str. 79-94, kao i u prilogu o demografskim karakteristikama ovog područja Danice Husanović Pejnović i Dane Pejnovića, u ovom svesku Monografije.

⁸⁰ Primjerice, tvornica donjeg rublja „Neda“ u Senju.

⁸¹ Pilana u Alanu, zatvorena 1966. godine (Rajković 2008:85).

ili privremeno) rasipanje obitelji. Radna migracija zahvatila je mahom i direktno muškarce koji su čak mjesecima bili odsutni iz kuće (Usp. Rajković 2008:82-86). Vrlo je važno radne migracije promatrati u kontekstu utjecaja siromaštva na obiteljski život. Nerijetko su ljudi privremeno i trajno iseljavali, i ponajprije u potrazi za poslom, ostavljajući svoje obitelji (čitaj: žene i djecu), dok bi *imućniji* ostajali, što je protivno stereotipnom poimanju migracijskih procesa (Usp. Ibid.: 98). Kazivači ističu težak život *prvo*⁸², u pogledu mukotrpnog ručnog rada i općeg siromaštva - nepostojanja sistema mirovina i državne pomoći (što je uslijedilo u socijalističkom razdoblju). Ističući važnost uvođenja socijalnih državnih mjera za vrijeme *Titine* (socijalističke, op.a.) Jugoslavije, Milan Prpić *Markin* iz Veljuna se, primjerice osvrnuo na opis društveno-gospodarskih prilika prije i nakon Drugog svjetskog rata: *To su nekadašnja vremena teška bila. Nije se dalo do ničega doći. Ovo sad, otkad je Tito, to svi na njega galame, a Tito je majka bio, za radnika. Nije radio onaj 'ko nije tija radit, a svako je posa moga dobit! I najmanje dite! Samo ako hoćeš delat. To je prije bila muka Isusova. Za vrijeme stare Jugoslavije nije se posa' dobiva. I ono prvo, cijelu zimu traži sirota posla, dođe kući, i goli i bos, i dinara nije zaradila nigdje. Nije bilo zarade. A danas sve to, vidiš, dalo se omladini prednost, ... pa i treba i omladina imat, na njima ostaje, ali nekada se išlo i golo i boso i svakako. Nije bilo ni škole. To se počelo obnavljat tek kad je Tito doša, da je natera sve. Nije tu bilo nekih puteva, ničega, to je jedna pustinja velika bila.*

Slika 2: Pilana Alan, mjesto zapo. ljavanja mu. ke populacije, 60-te godine 20. stoljeća (foto Arhiv GMS)

Muškarci s područja Krivoga Puta su, do otprilike sedamdesetih godina 20. stoljeća, radili u šumi na izvlačenju trupaca, ili na izgradnji cesta⁸³. Primjerice, Milan Prpić *Markin(a)* iz Veljuna je radio na cestogradnji te se prisjeća kako je to bio dobro plaćen, ali mukotrpan i, u pogledu pružanja sistema socijalne sigurnosti (radnoga staža), nesiguran posao. Također, takvi su poslovi značili i višemjesečnu odsutnost. Prisjeća se rada na izgradnji cesta: *Od cesta, to je uvijek nesigurno, socijalno to, to je drugo, to se razlikuje od zarade, jer mi smo dobru zaradu imali, al' nam nije ni'ko prizna' to. I onda su ljudi patili, ja sam ti patija ka' Isus, I ti svi radnici, pješke kad se ide, put, zimi je iša' autobus jedan za Trst i ja sam sjeo u njega, u četiri sata je otiša' zadnji za Rijeku i sjedni sam i tamo do Vratnika točno u pol noći dođi, a mećava, oluja, snijeg do zubi! A kad dođeš moka pa čekaj autobus pa smrzneš se k'o led ledeni! Teško je bilo, radili smo k'o vrag, k'o životinje, zato sam ja reka', to vražje mjesto. Ja sam sretan što su mi dica napustila ovo.* Marko Pavelić *Vranićev* iz Pa-

⁸² Što se odnosi na vrijeme *stare* (Kraljevine, op.a.) Jugoslavije.

⁸³ Milan Prpić *Markin(a)*, Veljun; također usporedi prilog o tradicijskoj trgovini i sajmovanju autorice Tihane Rubić, u prvom svesku Monografije, str. 338-340.

veliča također se prisjeća rada u šumi kao teškog i mukotrpnog, te kako je rad započeo već sa 17 godina. Ipak, ističe kako je radni staž sjekača bio beneficiran, što opet ukazuje na mukotrpnost takvog posla: *Ja sam sve godine radio u šumi najprije u siječi drva, ručnom pilom, pa motornom, a onda na utovar elemenata, a kasnije sam otišao u Senj, trpali smo trupce na brodove i išli smo u šumu makljat celulozu sa drveta, jer to kao nije valjalo. Samo sam ja sad već dugo u penziji, 22 godine, a ja sam ima 35 godina staža kad sam otiša', jer mi koji smo radili u šumi imamo beneficirani radni staž kao sjekač. Svi kazivači ističu mukotrpnost kao osnovnu karakteristiku tih poslova, no, istovremeno i nužnost financijskog skrbljenja za obitelj: *Ja na terenu, na poslu, nema me kod kuće, al' morali smo držat' posa', nemaš što jest*⁸⁴.*

U potrazi za boljim životnim i radnim uvjetima, odlazak radno sposobnog mladog stanovništva s područja Krivoga Puta u gradove predstavljao je uglavnom stalnu tendenciju i proces tijekom čitavog 20. stoljeća.⁸⁵ Stanovništvo Krivoga Puta sa svojim je obiteljima iseljavalo najčešće u gradove: Senj⁸⁶, Rijeka⁸⁷, Novi Vinodolski⁸⁸, u kontinentalne gradove: Zagreb⁸⁹ Gospić⁹⁰ i Kutinu⁹¹, ili dalje, primjerice, na otok Rab⁹², vrlo često u Slavoniju⁹³ (Ćaćinci, Požega, Lasinje, Vinkovci, okolica Bjelovara), dijelom u Vojvodinu (Kikinda)⁹⁴, te čak u prekomorske zemlje: Ameriku⁹⁵, Kanadu⁹⁶ i Brazil (Brasillia)⁹⁷, u potrazi za poslom. Temeljne razloge iseljavanja lokalno stanovništvo vidi u općem siromaštvu kraja, u nezaposlenosti, slabom razvoju privrede, oskudnom tlu, jakoj buri i općenito slaboj naseljenosti stanovništva. Nepovoljne vremenske prilike su stalno prisutna karakteristika kraja, koja je tjerala ljude na iseljavanje: *Zimi je zlo. Pa zatvori promet pa tu dođe na osam dana da ne pročisti. I nestane struje i to je ono. Tu su i jake bure i vjetrovi. Jedino priko lita, nema di lipše nego tu, zato što je čist zrak, nema zagađenja*⁹⁸. Česta su, stoga, bila iseljavanja s krivoputskog područja u Slavoniju: *Težak je život ovde, tu nemaš ništa, to je sirotinja, to je zemlja porozna tu, nije rodna. Evo smo mi morali sijati pšenicu, ječam, zob, kukuruz, čak i proso i heljdu. Mor'o si, jer nisi imao prihode za kruh, mor'o si odnekud. I na mlinicu se vozilo tamo u Brlog, prema Otočcu, tu, malo dalje. Za kruh. A trebalo je i za stoku nešto, za svinje hraniti, mor'o si imat nešto ječma ili zobi, eto, tako. Najviše je naših ljudi zato otišlo u Slavoniju onda*⁹⁹.

Navodeći ove razloge, stanovništvo naglašava razumljivost stalne tendencije iseljavanja s područja Krivog Puta. To se posebice odnosi na stariju populaciju, u mirovini, koja, slijedom navedenih uzroka, odobrava odlazak svojih mladih s područja Krivog Puta i prethodnog raseljavanja svoje braće i sestara iz obiteljske kuće, također u potrazi za zaposlenjem.

⁸⁴ Isti kazivač.

⁸⁵ Usporedi prilog Marijete Rajković o migracijama Krivopučana, u prvom svesku Monografije, str. 82-85.

⁸⁶ Milka Prpić *Markina*, Veljun, Marko Pavelić *Vranićev*, Pavelići, Milan Cvitković, Katići.

⁸⁷ Milan Prpić *Markin*, Veljun, Milka Prpić *Markina*, Veljun, Milan Cvitković, Katići.

⁸⁸ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

⁸⁹ Milan Prpić *Markin* iz Veljuna: *Završio je četiri razreda osnovne i otišao ča. Nije se ni vraća onda, a šta će, tamo se i školova i oženija se. Ne samo on, tako su svi otišli odovuda.* Milka Prpić *Markina* iz Veljuna: *Otišao je kod moje sestre, svoje tete. I sestra moja, udana, je u Zagrebu.*

⁹⁰ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

⁹¹ Isti kazivač.

⁹² Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna: *Kčer je delala tu jedno tri godine, četiri. A onda se udala i otišla na Rab. Dečko je dela u Senju na brodu, tovario je trupce za Italiju, vozio iz Italije, dolazija tu, tako su se upoznali i... spasila se, dite moje, spasila.*

⁹³ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Milka Prpić *Markina*, Veljun; Pavla Pavelić *Vidina*, Veljun; Milan Cvitković, Katići.

⁹⁴ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

⁹⁵ Marko Pavelić *Mijatina(a)*, Žuljevići.

⁹⁶ Pavla Pavelić *Vidina*, Veljun.

⁹⁷ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

⁹⁸ Isti kazivač.

⁹⁹ Milan Prpić *Markin*, Veljun.

Iz obližnjih gradova poneki iseljeni mještani danas tek povremeno (najčešće ljeti) vraćaju u sela Krivog Puta (da provjete kuću, okopaju zemlju ili vikendom s manjom djecom proborave u rodnom mjestu).

Odlazak na rad, *trubom za kruhom*¹⁰⁰ (Usp. Rajković 2008: 96) te trajno preseljenje u gradove i druga područja Hrvatske, kazivači bez iznimke ocjenjuju dobrom odlukom, podvlačeći siromaštvo vlastitog kraja kao temeljni poticaj za odlazak. Najveći broj djece rođene dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća¹⁰¹ raselilo se iz obiteljske kuće nakon udaje ili ženidbe: *Nije moga' ovdje živjet svi, pa je ne'ko osta', ne'ko otiša, bježa'. Tak 'ko je bježa', taj je bija pametniji. Moj muž je ostao što nije volija ič' dalje, što je volija delat na zemlji, ali što sad ima od nje, nema ništa k'o ni mi* (ona, sin i snaha) *danas, ništa*¹⁰². Pritom u obiteljskoj kući ostaje jedno (najčešće muško) dijete koje dohranjuje i uzdržava roditelje u starosti (*starčenje*) te dobiva obiteljsku kuću u nasljeđe kao imovinu, dok se druga braća odriču svog dijela. Katkad je, tijekom 20. stoljeća, u kući ostajao najstariji brat, no, to nužno nije bilo pravilo: *Ha, koji će ostat nek' ostane, a mi drugi idemo ča i gotovo. Oni moraju ič' ča, a jedan mora oca i mater dohranit. Nema tu.*¹⁰³

Često bi u kući ostajao zadnji neoženjeni sin, jer bi ostala braća i sestre, oženjeni i udani, ranije odselili. Isto tako, skromnost imovinskih prilika na području Krivog Puta nije omogućavala nasljedstvo veće od obiteljske kuće, zbog čega su mlade obitelji mahom i iseljavale u druge krajeve (puno njih u Slavoniju) te i danas, kada su mnoge kuće ostale prazne, ne postoji interes za povratkom, niti potražnja drugih ljudi za prodajom i ponudom tih kuća na tržištu: *ono prvo*¹⁰⁴, *je bio taj običaj stariji da ono ostaje tobož na njemu* (najstarijem sinu) *imanje, ali to doli po Slavoniji, di ima što ostat, a vrag će ovdje ostavit što, što će mu ostat?*¹⁰⁵ Istovremeno, ističe nezadovoljstvo što je ostao u selu i naslijedio kuću: *Ostala je, vraga svoga, pa mi to porez nabije, što nemam mirovine kako treba. Svi otišli ča, odrekli se, meni ostavili, meni, za vraga moga. Meni ostavi i ja plaćaj porez od mirovine. Moga sam imat bar dvadeset kuna više od mirovine. A od toga ništa nemam, moj se sin, ni jedan, neće tu nikada vratit. Mogu doć ispeć janje, tu u ladovini, al da će on tu, vrag, nikad više. Ako dođe turizam jedino...* Također, Milan Zekonja iz Veljuna navodi slična razmišljanja u pogledu svog ostanka u selu: *Mora sam ostat radi roditelja. Radi oca i matere. Kud će oni? Svi su odšli, da ja odem, kud će oni? Sve je odšlo to po svitu.* Nakon što se oženio, jedno kraće vrijeme je još jedan brat živio u obiteljskoj kući dok se i on nije oženio, *tako da sam ja, prisjeća se Zekonja, osta ovdje radi oca i matere. Da nije bilo njih živih možda ni ja danas ne bi bija ovdje. Braća su se odrekla u korist mene, tako da sam ja samo vlasnik. Ali da ima tko, ja bi to sve prodao, da ima tko da hoće kupit, ja bi sve proda, i kuću i štalu i zemlju i traktor i sve bi ja proda. Bolje bi bilo da nisam ni ja ostā. Da nije bilo oca i matere, ne bi ni ja. Ne moš ostavit starčenje. Kud će?*

Također je i kćer katkad mogla ostati u obiteljskoj kući i naslijediti je¹⁰⁶. Ipak, čini se kako je to bila rijetka pojava, jer za takve slučajeve nije dobiveno konkretnih, kazivačima znanih, potvrda, mada bi se, daljnjim istraživanjem možda mogao zabilježiti neki slučaj, jer kazivači načelno govore kako je to bilo moguće. Isto tako govore o tome kako pri nasljeđivanju nije nužno vrijedilo pravilo najstarijega (Usp. Rajković 2008: 98), te da je kuća ostajala onom *koji hoće*, što dijelom govori o tome kako se kuća na području Krivog Puta nije smatrala posebno isplativom i vrijednom imovinom. Za takvo pimanje bilo je realne osnove, s obzirom da su kuće na ovom području bile skromnih i pojednostavljenih graditeljskih oblika, „*kao odraz čovjekovih osnovnih egzistencijalnih potreba i mogućnosti*“ (Šarić Žic 2008: 141).¹⁰⁷

¹⁰⁰ Isti kazivač.

¹⁰¹ To je dob ispitanih kazivača.

¹⁰² Pavla Pavelić Vidina, Veljun.

¹⁰³ Milan Prpić Markin, Veljun.

¹⁰⁴ *Prvo* se odnosi na početak 20. stoljeća, što je, direktnim pitanjem, na kraju razgovora precizirano.

¹⁰⁵ Milan Prpić Markin, Veljun.

¹⁰⁶ Marko Pavelić Mijatina, Žuljevići.

¹⁰⁷ Isti kazivač.

Zanimljiva je praksa, kao rezultat mnogobrojnosti djece i siromaštva, odlazak iz roditeljskog doma i mjesta stanovanja, što se nazivalo *služenjem, ići služiti*. Podaci o odlasku *na služenje* zabilježeni su u mjestima: Šolići¹⁰⁸ i Francikovac¹⁰⁹: *Naše mlade djevojke il' su čuvale govoda, il' su išle služiti, od Senja do Zagreba*¹¹⁰. Djevojke su odlazile u navedene gradove *kod gospode, pa su se tamo nešto i naučile i ostale*¹¹¹. Na služenje su djevojke odlazile tijekom prve polovice 20. stoljeća, jer *su se poslije rata*¹¹² *sve zaposlile u tvornicama, a inače su sve služile*¹¹³. (Usp. Vene 2008, u tisku)

Anka Šolić *Tutanova* iz Šolića jedna je od žena koje su kao četrnaestogodišnjakinje *išle služiti*. Razlozi su bili: brojnost djece (njih devetoro) i siromaštvo. Žene su u okviru *služenja* u gradovima obavljale poslove u kući i oko kuće: *Nas je bilo devetero djece, al' nigdje nije bilo ovako rada k'o sada ima. Ni tvornice, nigdje ništa. Otac bi otiš'o, on je bija obični zidar, iša' je sa rušakom, pitaj Boga kuda, pješice. I tako bi tad donija, jer ljudi nisu zimi išli, nego su bili kod kuće, i onda od čeg ćeš živit? Nas je bilo puno djece, išli smo služiti. Ovdje je bila jedna moja rodbina, ona je otišla u Rijeku pa je naučila i talijanski. Išle su žene prat veš, peglat, u gradove. A ova koja nije otišla, ta je ovako služila kod koga, il mu blago čuva il dite malo čuva il tako.*

Također su, sredinom 20. stoljeća, žene dnevno spravljale i nosile topli obrok muževima na radu u šumi. Anka Šolić *Tutanova* se prisjeća: *Išle smo u šumu kuvat ljudim'. Tu su se, jer ova naša šuma puna je bila ljudi od svakud. Bosanaca, tu su se drva izgonjala, šlajsa, moj je muž bija, on je ima konje, državne, pa sam i njemu kuvala, zato sam i ostala š njim onda u braku.* [smije se, op. a.]

Prema pojedinačnim etnološkim istraživanjima, *služenje* u mnogim hrvatskim krajevima nije bilo rijetka pojava (Usp. Ibid.). Iako je riječ o teškom fizičkom radu, mnogo je muške i ženske djece, kao i djevojaka s područja Krivoga Puta, bilo prisiljeno privremeno *ići služiti*, a zbog neimaštine: *Puno, puno je išlo. Nekom čuvat blago, neko se javio, budi i sirotinja, sto krpa ima na gaćami i bosu i da budu sve puni trnja i stučeni i košćice ove, sve budi krvava, dicit. Di je bilo jedno dite ili dvoje, onda je bilo bolje, a di je bilo više, tu je bilo dosta isto sirotinje. A bilo je, dosta, uvik puno dice. Nije bilo k'o sad. Onda nije bilo ni tol'ke pismenosti po selu. 'Ko je ima srednju školu? Onda nije se ni znalo*¹¹⁴.

5. BROJ ROĐENE DJECE – PAD NATALITETA, RAZLOZI I VRIJEDNOSTI

Do prve polovice 20. stoljeća žene su rađale veći broj djece u odnosu na danas (Usp. Rubić, M. Vuković, u ovom svesku Monografije). Iako je pored većeg broja rođene djece bila i veća smrtnost djece u odnosu na danas (Usp. *ibid.*), broj stanovnika na području Krivoga Puta u prošlosti je bio znatno veći nego danas, a razvidan je iz popisa stanovništva: „*vidljiv je rast stanovništva do 1910. godine, da bi nakon tog razdoblja broj stanovnika stalno opadao. Do pada stanovništva naročito dolazi nakon 1961. godine...*“ (B. Ljubović 2008: 50). Službeni popisi stanovništva mogu dakle potvrditi razlike u broju stanovnika u prošlosti i danas, te trenove opadanja broja stanovnika, uzrokovane ponajprije iseljavanjem i sve manjim udjelom mladog stanovništva: „*Današnji Mjesni odbor Krivi Put (...) po popisu iz 1981. imao je 599 stanovnika, a po popisu iz 1991. 449 stanovnika da bi po posljednjem popisu iz 2001. godine imao 495 stanovnika*“ (*ibid.*:51; Husanović-Pejnović i Pejnović, u ovom svesku Monografije).

¹⁰⁸ Anka Šolić *Tutanova*, Šolići.

¹⁰⁹ Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac; Mladen Šojat *Bilin*, Francikovac.

¹¹⁰ Isti kazivači.

¹¹¹ Isti kazivači.

¹¹² Drugoga svjetskog rata.

¹¹³ Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

¹¹⁴ Anka Šolić *Tutanova*, Šolići.

*Nekad, prvo, tako je kod nas prvo bilo u selima više rođene djece*¹¹⁵ (iako se istovremeno ističe i veća smrtnost djece), kao i veća brojnost obitelji koje su živjele na području Krivoga Puta: *K'o da se to znalo! Žena dok je bila sposobna rađala je, a danas se djeca planiraju. A malo se di da ih je bilo manje, osim da žena nije bila sposobna za roditi*¹¹⁶.

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća prisutan je bio velik broj rođene djece unutar jedne obitelji¹¹⁷. Veći broj djece, u odnosu na narednu generaciju i danas, bio je, prema kazivanjima kazivača, još do sredine 20 stoljeća, uobičajen u obiteljima na području Krivoga Puta: *Sve su tada imale. Neko 10, neko 12, neko 5*¹¹⁸. *Ne'ko je ima' osmero, ne'ko devetoro, al' nije ih bilo ispod četvero. Kod Luke ih je bilo 16 i njegov ćaća se dvaput ženio (smije se), a i kod Milana ih je bilo 18-tero. Ispod 8 je malo bilo*¹¹⁹.

Isti kazivači, rođeni dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća, uglavnom imaju dvoje ili troje djece, što pokazuje smanjenje broja rođene djece u smjeni samo jedne generacije. Razloge takvoj velikoj promjeni u broju rođene djece kazivači interpretiraju prije svega kao odraz vlastitih nastojanja da djeci pruže socijalnu sigurnost u vidu prehranjivanja, te osnovnog i (rjeđe) srednjoškolskog i stručnog obrazovanja. U skladu s predodžbom o vlastitim materijalnim mogućnostima neki su svjesno racionalizirali broj djece: *Da šta su, nego po sedmero, osmero, desetoro, po četrnaestoro! Posli su ljudi, vidilo, nije posla bilo, onda su mladi bili pametniji – šta će stvarat sirotinju kad nema kuda ni sobom*¹²⁰.

Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna zanimljivo pojašnjava zašto je imao samo troje djece, dok je njih braće i sestara bilo šesnaestoro: *Oooo, bilo nas je čuda, osmero mrtvih i osmero živih. Šesnaest ih je majka moja imala, tri puta po dvoje. trinaest puta rodit, a šesnaestoro dice!* (smije se) *Nije to zgodno hranit bilo, puno djece, a ja sam mora bit na poslu, a ona, to je već bilo, baba nam je došla. Poslije bi majka (žena njegova) volila, al ne moreš ti, od posla i malo novaca, a imali smo i blaga puno, stoka je (...) uvijek se držalo to... Ne možeš puno dice, kako ćeš š njim...*

Također, zanimljivo tumačenje razloga namjernoj *racionalizaciji* broja djece je ono Milana Prpića *Markinog* iz Veljuna, koje ukazuje na povezanost materijalnih mogućnosti i promjena vrijednosti u društvu s obzirom na to što djetetu *treba* pružiti: *Takav je tada običaj bio. Nije ga bilo tada sramota vidjet ni gola, ni bosa, moraš ih samo hranit. A već kad sam ja doša se to gledalo. E, a tek danas. A onda je to bilo: šta je koga bilo briga kol'ko će dice imat. Onda su i ljudi bili nepismeni, a poslije i danas je drukčije. Milanovi roditelji imali su šesnaestoro, a on ima dvoje djece (dva sina). Nadalje, Milan *Zekonja* iz Veljuna pojašnjava kako nije imao više od troje djece zato što je djecu trebalo školovati, a to je značilo racionalizaciju broja djece u korist osiguravanja kvalitete materijalne i socijalne sigurnosti djeci od strane roditelja: *A kud ćemo? Dosta je i njih troje. I njih troje je 30 godina trebalo školovat. Ovaj što je gluhonijem, osam godina je on u Zagrebu iša u školu, to je trebalo svaki misec platit, ček dolazi, nije ka i sada, sad plaćaju, i četiri godine poslije u Rijeci. Milanovi roditelji imali su jedanaestoro, dok on ima troje djece (dva sina i kćer). Marko Pavelić *Vraničev* iz Pavelića ima samo jednog sina, jer, kaže, *slabe su prilike bile kada je sin krenuo u školu* (šezdesetih godina 20. stoljeća).**

Potrebe prehranjivanja i školovanja često se ističu kao ključan element pri odluci o racionalizaciji broja djece; Milan Cvitković iz Katića navodi kako se broj rođene djece znatno smanjivao od vremena kada su (tridesetih godina 20. stoljeća) rođeni on i žena. Navodi konkretan primjer iz ženina rodnog

¹¹⁵ Kroz razgovor je utvrđeno da se kazivanja o tome kako je bilo *prvo*, odnose na vrijeme koje kazivači poznaju prema pričama starijih, najčešće roditelja ili baka i djedova, a proteže se od početka 20. stoljeća, prije Drugog svjetskog rata, do sredine 20. stoljeća.

¹¹⁶ Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put.

¹¹⁷ To je podatak iz kazivanja kazivača rođenih tridesetih godina 20. stoljeća, prema vlastitom sjećanju i sjećanju na roditeljske priče: desetoro (Milka Prpić *Markin(a)*a, Veljun), petnaestoro, pa čak i šesnaestoro (Milan Prpić *Zekonja*, Veljun) djece.

¹¹⁸ Anka Prpić *Buričeva*, Krivi Put.

¹¹⁹ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

¹²⁰ Anka Prpić *Buričeva*, Krivi Put.

mjesta Sevdara: *Za moga vremena, od moje žene, bilo je njih više, tamo od njene majke mjesto, iz Sevdara, iza ovoga brda gore. Njih je bilo osamnaest, ali je samo dvije sestre, sve ostali muški. Tak je bilo većinom, malo ih je bilo da je bilo dvoje, troje, većinom šestero, sedmero, desetoro, petnaestero, to je bilo dice... Al prije ljudi nisu ni radili, nisu imali ni staža, to je sve živilo od poljoprivrede, ako bi nešto blaga, konje, vole, krumpira, žita i onda se to prodavalo. To je bila zadruga dole, tu di je crkva.*¹²¹ *To je bila zadruga i onda se to prodavalo i dobije koji dinar i plati porez i tako. Preživljavali su za sebe. Kao razlog smanjenom broju djece navodi svoja razmišljanja istovjetna onima ranije spomenutih kazivača. Promjene društvenih vrijednosti i odnosa u pogledu odgajanja i školovanja djece, a time i veći materijalni izdaci, glavnim su razlogom namjernog smanjenja broja djece: *Ne morete više ni imat. Nekad se i nije gledalo tuđe, vi kad ste išli tu u školu. Tu treba knjiga sad i treba svega, a prije kad sam ja iša' onda je bila samo jedna teka i pločica. Ima si pločicu i ako si pogriješija, obrisa si pločicu. Danas je drukčije, ako ti nemaš, otkuda dinara? To da platiš dom u Zagrebu ili Rijeci? To su veliki izdaci. Treba školovat.**

Od sedamdesetih godina 20. stoljeća, zbog iseljavanja s područja Krivoga Puta (iz ekonomskih razloga) u selima ostaje starije stanovništvo: *Tu smo sad samo mi starci. Svaki od tih mladih, tamo je posa, dite drago, slabi su to životi ovdje za mlade ljude, di će radit?*¹²²

6. MEĐUGENERACIJSKA POMOĆ

Do sedamdesetih godina 20. stoljeća u obiteljskoj bi kući ostajao živjeti tek jedan od braće. To nije nužno morao biti najstariji sin. Braća i sestre bi se iseljavali onim redom kojim su se ženili i udavali. Zadnji neoženjeni bi ostajao u obiteljskoj kući, a *po običaju* bi istovremeno dobio ulogu onoga koji će se pobrinuti za *starčenje*, odnosno, uzdržavati roditelje do kraja njihova života.

Iako u razgovoru kazivači direktno ne povezuju brigu o roditeljima s naslijeđivanjem obiteljske kuće, čini se kako je reciprocitet pruženog i dobivenog ipak na taj način u svim slučajevima bio uspostavljen. Drugim riječima, oni koji su ostali u obiteljskoj kući i uzdržavali roditelje, naslijedili su obiteljsku kuću, dok su se ostala braća svojeg dijela sporazumno odrekla. Milan Prpić *Markin* iz Veljuna je, primjerice, ostao zadnji od braće i sestara u obiteljskoj kući te objašnjava: *Da, ovo su sve drugi išli, što se kaže, trbuhom za kruhom. Onaj je odša, odselija se tamo, onaj je odša, oženija se tamo, a otac i mater ostarili, nisu mogli nikud.* Kada govore o brizi za roditelje, kazivači to poimaju kao vlastitu dužnost, ne dovodeći u pitanje nužnost zbrinjavanja roditelja, iako vrlo često žale zbog ostanka na području Krivog Puta, smatrajući iseljenje u druga područja boljom, neostvarenom, životnom i radnom perspektivom. U tom smislu, međugeneracijska pomoć mladih prema starijima, predstavlja društvenu vrijednost koju članovi obiteljske i društvene zajednice često neupitno prihvaćaju, a koja znatno određuje obiteljski život. U narednom odlomku bit će više riječi o tome kako su žene, supruge, preuzimale brigu o muževim roditeljima, doselivši nakon udaje u njihovu kuću.

Tomo Špalj *Cucin* prisjeća se kako je *roditeljima bilo jako žao da to oni, a to je druga doba bilo, je žao da nije bilo muške djece, jer je bila i ona riječ: „Teško vatri po liskovoj grani i punici po zetovoj hrani“.* Kćer gotovo uvijek nakon udaje odlazi u drugo kućanstvo, udaljeno od kućanstva svojih roditelja katkad i više od desetak kilometara (kada je riječ o drugom lokalitetu) ili dalje. Stoga je nemoguće da ona vodi brigu o svojim roditeljima. Tu ulogu, koja prati žensku liniju, kao i ostali poslovi vezani uz kuću, brigu o djeci, preuzima nevjesta koja dolazi u kuću svekra i svekrve.

Zlata Tomljanović *Pešina* je do sedamdesetih godina 20. stoljeća živjela u Krivome Putu, a zajedno sa suprugom i sinovima gradila je kuću u Senju, gdje su se konačno preselili. Danas stanuje u Senju, u prizemnom dijelu kuće. Jedan njezin sin, sa svojom obitelji, ženom i djecom, živi na prvom katu, a drugi sin na drugom katu. Odnosi funkcioniraju, kako Zlata kaže, *dobro, bez sukoba.* Ona katkad kuha sebi,

¹²¹ Misli se na Poljoprivrednu zadrugu Krivi Put, koja je osnovana nakon Drugog svjetskog rata, op. a.

¹²² Milan Prpić *Markin*, Veljun.

a katkad joj ručak skuha jedna od dviju snaha. U svakodnevnom je kontaktu s mladima, što joj stvara određeni osjećaj sigurnosti, kako sama opisuje: *Uvijek je tu netko da se pobrine za mene. I ja sam njima tu.* Koliko je briga roditelja prisutna prema mladima s eksplicitnim ciljem da im se olakša i pomogne u svakodnevnom životu, slikovito nam dočarava iskaz Pavle Pavelić *Vidine*, majke, svekrve i bake: *Ja sama sebi kuham, a njima (sinu, snahi i unucima) pomognem blago pričuvat i tako što god, dok mogu, koliko im pomognem. Ona (snaha) ima dosta, i dice dvoje u školu slati i muža i svoga posla i uvik ima dosta posla. Treba svakoga razumit.*

Većina kazivača svojoj je djeci pružila mogućnost školovanja koju, ističu, sami nisu imali s obzirom na financijsku situaciju njihovih roditelja. Marko Pavelić *Mijatin(a)* je, primjerice, dva desetljeća radio kao šumski radnik i mjesecima je bio odsutan od kuće kako bi, kako ističe, *obitelji pružio dostojan život*, odnosno, djeci omogućio daljnje školovanje. Svo petoro njegove djece, nakon završene zanatske škole, odselili su iz Žuljevića. Nije im htio, kako objašnjava, *nametati svoju volju* kako bi ostali na obiteljskom imanju. Danas žive u Senju i Rijeci, ali ga redovito posjećuju i pomažu mu u poslovima u kući. Ovaj primjer nije jedini. Uzajamna međugeneracijska pomoć prisutna je, u većoj ili manjoj mjeri, u svakoj obitelji. Djeca osjećaju obvezu pobrinuti se za roditelje, što kao vrijednost, u velikoj mjeri postavlja lokalna, društvena zajednica. Izostanak pomoći prema starijima određuje se, primjerice, riječima: *To je bila sramota velika.*¹²³

Prihodi od države prema starijim osobama, u vidu mirovina, danas najčešće iznose sedamstotina kuna. Stoga su vrlo često djeca u radnom odnosu te dodatni honorarni poslovi, ili privatno skromno vrtlarstvo, nužan dodatni izvor prihoda. U tom smislu, prema jednom kazivaču, ni danas odnos roditelj - dijete nije doživio velike promjene.¹²⁴

Međugeneracijska pomoć uvelike je prisutna u slučajevima kada drugi izvori pomoći, (primjerice državna skrb i druga novčana sredstva) izostaju. Taj odnos reciprociteta je stalno prisutan, premda nijedan kazivač nije eksplicitno govorio o tome kako je njihova pomoć djeci povezana s očekivanjima da će djeca pravovremeno brinuti i za njih. Generacijama se, kroz odgoj unutar obitelji, s druge strane, unutar zajednice prenose i društvene vrijednosti poput onih iskazanih kazivanjem: *Je obaveza bila; nije to bilo u pitanju stariji član on je bio kao takozvani gospodar on se je pita najviše i njega se i slušalo a i u starosti i nemoći njega se i dohranilo nije to da si ga ostavio, obveza djeteta prema roditelju nije upitna.*¹²⁵

Većina ispitanih kazivača stalno živi u gradu Senju, u koji su doselili mahom tijekom sedamdesetih godina 20. stoljeća, kada su se intenzivno odvijale migracije s Krivoga Puta u Senj. Kao jedan od razloga preseljenja mnogi navode i školovanje djece i pomoć mladima. Ipak, rijetki su si školovanje u gradu doista mogli priuštiti: *Slabe su prilike bile. On kada je krenuo u školu onda je sam bio odavde, samo je on bio, nikoga više, on je 1960. godište.*¹²⁶ Zlata Tomljanović *Pešina*, primjerice, preselila je u Senj iz razloga što je njezina snaha rodila blizance i njezina je pomoć snahi u tom trenutku bila nužno potrebna. Nakon toga Zlata ostaje trajno živjeti u Senju.

Pomoć starijih mladima najčešće dolazi u vidu skrbi o maloj djeci (unucima). Potreba i praksa pružanja tog oblika pomoći najčešće se s obje strane ne dovodi u pitanje. Poima se, kako od strane mladih, tako i od strane starijih, kao nužnost i kao dužnost, prije svega emocionalna i moralna. Primjerice, Pavla Pavelić *Vidina* iz Veljuna živi u kući pored sina i snahe. Pavla je čuvala dvojicu unuka tijekom njihove predškolske dobi. Od šezdesetih godina do danas Pavla čuva *blago* na paši i brine oko njega u štali: *Nešto napravim, pomognem i to. Blago, nešto u štali, sijeno, hranim i tako.* Bavi se i ručnom izradom metli, što objašnjava na sljedeći način: *Ja to malo da ne kupujemo, jer kupimo, dademo 30 kuna i dva puta počistimo štalu i ona*

¹²³ Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac.

¹²⁴ Mladen Šojat *Bilin*, Francikovac.

¹²⁵ Isti kazivač.

¹²⁶ Marko Pavelić *Vranićev*, Pavići.

se razvali. *A ova dura po tri miseca, povežem žicom i dobro.* Sve navedeno primjer je radnog i materijalnog doprinosa starije generacije mlađoj, unutar obitelji.

Zanimljiv segment međugeneracijske pomoći unutar rodbine predstavlja pojava usvajanja djeteta. Takvi slučajevi zabilježeni su na lokalitetima Šolići¹²⁷ i Krivi Put¹²⁸.

Kazivačica iz Veljuna, primjerice, dana je na usvajanje majčinim roditeljima, djedu i baki, s kojima je živjela do njihove smrti i svoje 27 godine. Njezina majka potom se udala jer, kako kaže: *nije htjela za čovika ić s kojim je mene imala...* O proporcionalnom odnosu davanja i primanja od obitelji danas govori: *Kad sam bila mala, mama me je rodila i ostavila djedu i baki i udala se, a ja, kad su djed i baka umrli, ja sam ostala sama. Tako, poslije više nisam mogla živjet sama, otišla sam dalje. Trbuhom za kruhom. Oni su usvojili mene, ja sam dohranila njih i dobro.*

Nadalje, kazivačica iz Krivog Puta navodi kako se njezina majka, rodnom iz Matića, nakon smrti prvog muža, iz Šojatskog Dolca udala u Krivi Put *zato što nije imala nigdi, nije bilo dinara, nije bilo novaca pa je mislila da će joj biti bolje*¹²⁹. Potom je, uslijed neimaštine, majka svoje dvije kćeri dala na usvajanje. Jednu kćer je usvojio njezin brat, djetetov ujak, koji sa svojom ženom nije mogao imati djece. Drugu kćer majka je ostavila u kući s djedom i bakom, svojim roditeljima. Kazivačica smatra majčinu odluku razumnom jer kaže: *Oni su bili sami i zašto bi nju vodila gore, a ona (majka) je ovdje nas imala šestero sa drugim mužem, mojim ocem. To je bio običaj, al' nije bilo sredstava k'o danas. Ne'ko bi uzeo tuđe ako nije imao, ali obično su svi imali (djece) pa nitko nije uzimao.*

Slika 3: Tri generacije obitelji Ivana Prpića iz Krivog Puta, oko 1930. (foto Arhiv GMS)

7. RAD IZVAN KUĆE I U KUĆI – MUŠKI I ŽENSKI POSLOVI

Muškarci su, nakon ženidbe, bili oni koji su financijski privređivali za obitelj. Njihov rad je u svim ispitanim obiteljima bio izmješten iz mjesta stanovanja, bilo da se radi na manjoj (rad u šumi na području Krivog Puta) ili većoj (rad na cestama u drugim regionalnim područjima Hrvatske ili područjima ostalih republika bivše SFR Jugoslavije) udaljenosti od mjesta stanovanja.

¹²⁷ Pavla Pavelić Vidina, Veljun.

¹²⁸ Zlata Tomljanović Pešina, Krivi Put.

¹²⁹ Ista kazivačica.

Do sedamdesetih godina 20. stoljeća muškarci su radili pretežito u šumi ili na izgradnji cesta te je njihovo izbjivanje od kuće moglo trajati mjesecima: *Ja sam radija u Rijeci, po tri, četiri mjeseca nisam kući dolazija, nije se moglo. Nema, to ti je radno misto. Znao sam i doć kući, a popodne moram nazad*¹³⁰. Podjela na muške i ženske poslove postojala je u svijesti kazivača, kako u prošlosti, tako i danas. Na rad u šumi, ili na izgradnji cesta, odlazili su isključivo muškarci, a ti su poslovi na području Krivog Puta bili i najčešći način zapošljavanja muškaraca prije i nakon Drugog svjetskog rata te do sedamdesetih godina 20. stoljeća. Svakodnevni posao oko blaga, u polju i oko kuće, smatrao se također *muškim* poslom. Međutim, istraživanjem je zabilježeno kako su žene ne samo sudjelovale u takvim poslovima, iako ih i same smatraju *muškima*, već su ih obavljale same ili uz minimalnu pomoć muških članova. Razlog tomu najčešće je bila suprugova višemjesečna odsutnost od kuće, zbog rada u šumi ili na izgradnji cesta. Kazivanjima o različitim obiteljskim okolnostima uočeno je da su žene, nakon udaje, došavši u kuću suprugovih roditelja i u dnevnoj odsutnosti muževa, preuzimale najveći dio poslova u kući i oko nje, kao i brigu o djeci i o suprugovim roditeljima. Milan Prpić *Markin* iz Veljuna eksplicitno je, u prisutnosti žene, istaknuo potrebu za ženskim radom i brigom oko njegove majke kao relevantan razlog ženidbe, kada je Milan, s 23 godine, već bio zaposlen: *Ne bi se ja ni bija ženija, al kad je mater sama bila... Stara, ko sad ja i ona (supruga), a ja sam delal, jadan, kud ću, ako odem ća, 'ko će im pomoć'? Devet godina je majka bila bolesna u krevetu, nepokretna, ona nije mogla od nje (pokazuje na suprugu)... Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna također je istaknuo kako je njegova žena preuzela brigu o njegovim roditeljima: *Više se žena brinula nego ja, kad sam ja po poslu bio. Ona je onda š njima, dakako. Više ona nego ja. To se poštivalo starčenje.**

8. SUŽIVOT DVIJU NUKLEARNIH OBITELJI

Zanimljiv dio obiteljskih odnosa, zabilježen tijekom istraživanja na području Krivoga Puta, predstavlja suživot dviju nuklearnih obitelji, dvojice braće sa ženom i djecom, u roditeljskoj, kući. Potvrde o takvom suživotu dobivene su za mjesta Francikovac i Veljun¹³¹, kao oblik privremene ili stalno (no, bez eksplicitne namjere) proširene obitelji, ovisno o materijalnim prilikama. Ovaj se oblik stanovanja odvijao bez zajedničkog privređivanja i kuhanja, sa stalno prisutnom tendencijom zasnivanja samostalnog kućanstva, odnosno, iseljenjem jedne od dviju nuklearnih obitelji.¹³² Pritom naglasak stavljamo na privremenost i/ili tendenciju privremenosti, te na segment odvojenog privređivanja i kuhanja, kao temeljne značajke ovog suživota, a takav oblik ne predstavlja *zadružni* oblik obiteljskog života i stanovanja, kakav je osamdesetih godina 20. stoljeća zabilježila M. Černelić.

Milka Prpić *Markina* je istaknula kako su njezin otac i stric do kraja života živjeli u istoj kući u Veljunu, sa ženama i djecom: *Ima, ima i tog. Pa i tu su bili dupli u kući. Moj stric i moj tata. U istoj kući. Teško se živjelo, nemaš kud.*

Marija Prpić *Nikolčina* iz Francikovca je također na konkretnom primjeru pojasnila postojanje suživota obitelji dvojice braće pod jednim krovom u Francikovu, te, zanimljivo je, ističe, vrlo skladan odnos dviju jetrvi, što kazivači nerijetko negiraju, a o čemu će biti više govora dalje u tekstu: *Svekrva i njih su dva brata bila. Ona je i to su jetrve, od dva brata žene, one su bile jedno 40 godina skupa nikad se nisu svađale i poslije kada se ova odselila u Senj, strina Marinka, ona je kad je odlazila u Senj, ona je, moja svekrva, imala sestru, ali se radije navraćala kod svoje jetrve, nego kod sestre; jer ona je više života provela sa svojom jetrvom nego sa sestrom. Zato jer od ove jedne je muž poginija u šumi, od ove Marinke, a da je on bio živ onda bi se sigurno podijelili.*

¹³⁰ Milan Prpić *Markin*, Veljun; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Marija Prpić *Nikolčina*, Francikovac; Milka Prpić *Markina*, Veljun.

¹³¹ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

¹³² Narednim istraživanjima trebalo bi pojavu i jasnije vremenski precizirati te utvrditi je li riječ o raširenijoj pojavi, na kojim sve područjima Krivoga Puta te u kojem je obliku (primjerice, s ili bez zajedničkog privređivanja) postojala.

Kazivači redovito ističu kako su na suživot *pod jednim krovom* braća bila prisiljena zbog neimaštine i nemogućnosti da se jedan od njih (s obitelji) iseli u drugu kuću, drugo naseje, ili čak drugo područje Hrvatske, gdje bi otpočeo samostalan život. Takav suživot naročito je bio prisutan u međuratnom razdoblju i nakon Drugog svjetskog rata, u razdobljima velike neimaštine, te nakon pravne regulacije i naredbe o diobama zadruga.¹³³

Iseljavanje braće iz obiteljske kuće često bi se rješavalo *priženjivanjem*, odnosno, preseljenjem muškarca (supruga) u *nevistinu* roditeljsku kuću. Na području Krivoga Puta nije zabilježeno kazivanje ili stav o tome kako je odlazak mladoženje u kuću mladinih roditelja bio sramotan čin. Dapače, Krivopučani ga smatraju jednim od razumnih rješenja skućivanja. Ipak, ističu i kako je dolazak mladoženje u mladenkinu obiteljsku kuću zastupljen u daleko manjoj mjeri nego obrnuto.¹³⁴ To se događalo najčešće u slučajevima kada *nevista* nema braće, već sestre za koje se pretpostavlja da će otići živjeti k mladoženjinim roditeljima.

U međuratnom su razdoblju kućanstva bila pretežno višegeneracijska, uglavnom rodbinski povezana. Mladen Šojat *Bilin* iz Francikovca navodi primjer takvog suživota na primjeru vlastite šire obitelji: *Živija je sin, osta' sa ocom i majkom i babom i djedom. Pa čak i pradjed, četiri su znale biti, od neviste djece do svekra i svekrve unučad, prapradjed. Ja kad sam se rodija onda je moj pradjed bio živ.*

O mnogobrojnosti članova govori i kazivanje o često korištenom lokalnom izrazu: *Moja svekrva kada je došla ovdje onda su samo pričali da je za trinaestu žlicu uhvatila, što uznači da je trinaesta bila u kuću došla.*¹³⁵

Jedno vrijeme braća su živjela zajedno, dok nisu načelnim, usmenim, dogovorom podijelili imovinu, bez iseljavanja jednog ili drugog brata s imanja: *Sve se podijelilo i zemlja i kuća i blago i tako da su postali susjedi, a živjeli su dotad u istoj kući, u istoj prostoriji. Al nije bilo da su napravili novu kuću, nego u istoj prostoriji, kako je 'ko dobija, jednu, dvije prostorije, po veličini kako je bila koja familija. Ovdje je oduvijek bilo četiri, pet prostorija, to je drugo bilo, a bilo je di su braća podijelila sve, njih tri su brata bila u tri prostorije. Tu dolje na putu, špic-namet Pepići. To je bilo od tridesetih godina, od dvadesete pa naprvo, ja znam generaciju; znam djecu od te braće. Onda su se oni poslije razišli, jedan je od njih onda poslije i napravio kuću.*¹³⁶

Nakon Drugog svjetskoga rata takav se suživot uglavnom potpuno napušta, jer se i na državnoj razini uvode mjere kreditiranja; industrijska proizvodnja i zapošljavanje u državnim tvornicama i poduzećima postupno rastu, a time i životni standard.¹³⁷ Pa se i obiteljske kuće Krivopučana postupno proširuju i nadograđuju. Sve to utječe na napuštanje življenja dviju nuklearnih (roditeljski par sa djecom) obitelji u istoj kući, kao odraz materijalne nemogućnosti formiranja samostalnoga kućanstva.

Nakon godine dana zajedničkog življenja, jedna bi se obitelj iselila. Ipak, kako spominje Milan Prpić *Markin* iz Veljuna, bilo je slučajeva kada to nije bilo moguće. Spomenuo je primjer oca i strica koji su u istoj kući (nakon Prvog svjetskog rata) živjeli do kraja života, što je bio rezultat neimaštine: *Ma, do smrti su zajedno bili u toj kući. Ima je svako svoju sobu tamo... Nije to bilo lako, za rata prvog, kako si moga radija si. A sada 'ko ima puno djece – i država ga pomaže. A koga će onda država pomagat?*

Pavla Pavelić *Vidina* koja je rodom iz Veljuna, a živi u Šolićima, s druge strane osobno ne pamti videne slučajeve da su braća živjela zajedno u jednoj kući, a i ističe sveprisutnu tendenciju što ranijeg razdvajanja i osamostaljenja mladih. Prema pričama starijih, suživot dvojice braće s obiteljima u jednoj kući smješta

¹³³ Zakonska regulativa u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji; nastajanje novih kućanstava omogućeno je Temeljnim zakonom za Vojnu krajinu iz 1807. godine u kojem se to, pod propisanim uvjetima, omogućava (Pavličević 1989:274-279).

¹³⁴ Pavla Pavelić *Vidina*, Veljun; Milan Prpić *Markin*, Veljun.

¹³⁵ Mladen Šojat *Bilin*, Francikovac.

¹³⁶ Isti kazivač.

¹³⁷ Pavla Pavelić *Vidina*, Veljun; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun. Mladen Šojat *Bilin*, Francikovac.

u polovicu 19. stoljeća, a naglašava kako su tada, prema pričama starijih, pod istim krovom u tom slučaju živjeli i roditelji, svekar i svekrva, te kako je u takvom suživotu vladala sloga: *Prije možda 150 godina dva brata su znala skupa živjet i dvije jetrve i svekrve i sve zajedno. I dica i svi. I svi bili u jednoj kući i svim bilo dobro. A danas ne more ni'ko s nikim.*

Prema vlastitom sjećanju, ista kazivačica napominje kako bi se u Veljunu braća razdvojila čim se jednom od njih ukaže (materijalna, stambena) prilika: *To se vjenčaju, možda da su godinu dana i odma se podile. Pa makar je on ima jednu prostoriju, odma' se razidu. Podijele kuću i zemlju ili ode jedan dalje, ako ima kamo. Ide tražit boljeg života. Jedan ostane, jedan ode.*¹³⁸

9. PODJELA OBITELJSKE IMOVINE

Značajan segment društvenog i obiteljskoga života Krivopučana je i podjela imovine. Već je spomenuto kako je siromaštvo bilo najčešćim razlogom iseljavanja s Krivoga Puta te kako na ovom području uglavnom i nije bilo izdašnije imovine koja bi se među mnogobrojnom djecom mogla dijeliti. Stoga se iseljavalo najčešće sporazumno, uz usmeno odricanje od ionako skromnog dijela obiteljske kuće, u korist onoga koji bi u obiteljskoj kući ostajao.¹³⁹

Ukoliko bi pak dolazilo do diobe, one bi se nerijetko odvijale tajno. Kazivanja ipak svjedoče o tome kako je postojalo saznanje unutar lokalne zajednice o tome tko se, i na koji način, podijelio, čime se zapravo dovodi u pitanje *tajnost* tih diobi u praksi.

Ipak, ključna dimenzija *tajnosti* bila je sadržana u tome da se dioba ne obavi formalno, zakonski, već sporazumno i usmeno: *Tajna je (dioba) zato što to zakon nije znao.* To se radilo u svrhu izbjegavanja velikih troškova koje bi iziskivala formalna registracija promjena.

U Francikovcu je zabilježen podatak o saznanjima tamošnjih lokalnih ljudi o tome tko je i na koji način izvršio tajnu diobu u selu. S tim u vezi zabilježen je i zanimljiv termin: *lumeri*, kojim se označavalo kuće, odnosno, obitelji koje u tim kućama žive, a *lumeri* su se brojali prema saznanjima o internim podjelama unutar obitelji. Primjerice, kazivač iz Francikovca spominje kako je u Francikovcu polovicom 20. stoljeća bilo 24 *lumera*, *familije*, a u razgovoru je kazivačica iz Francikovca pojasnila: *Da, lumeri, kako bih rekla, kuće, imanja, a na što se kazivač nadovezao: Uvijek su računali: 21 lumer je u Francikovcu, 21 obitelj.*

Na pitanje kako se računalo ako su u kući živjela dva brata, kazivač je spomenuo kako su to bile dvije obitelji: *Ako su se podijelili, a za to nije zakon znao, to su bile tajne diobe i nisi smio reć.* Zanimljiva su konkretna kazivanja o pojedinačnim slučajevima takvih podjela, kojima se pokazuje da su lokalna znanja o podjelama unutar obitelji u selu bila više nego prisutna, koja smo odznali od jednog kazivača: *Kod Savića njih je bilo sedam, a njih su dva brata se podijelili, Nikola i Joso, Kurtiči i Cupiči, isto su dva brata, tu je bilo nekada, kad je bilo više djece, al' kad su se dva brata podijelila onda je sedam kuća nastalo. U moje selo je doša' Šojat i od njega smo mi, moji preci, ima to već 400 godina kad su se doselili, jedan je otiša u Šojatski Dolac. I od ta dva smo mi sedamnaest kuća, mi Šojati, smo nastali, moja obitelj, tako da smo krvno svi vezani. Za te diobe znalo se u familiji.* Na to je kazivačica nadodala: *A znalo se i u selu.*

Postupak dogovaranja oko podjele opisan je na sljedeći način: *Nije se tražio katastar, ni geometar da on to podijeli, zakonski svak je svoje uknjižio i katastarski oni su proveli tajnu diobu, ali su poslije i uknjižili da imaju sve dokumente. Oni su se dogovarali kad su došli na komad, kome će lijeva, kome će desna strana, nisu htjeli da na ovome predjelu jedan njemu, jedan meni, nego svaki komad popola, ali to se uvijek računalo da je ovdje možda bolja zemlja nego tamo... Svaki komadić se dijelija, tamo je parcela tebi, Marko, tamo tebi. Svaki komad se dijelio po braći. Ako je bilo više, na dva, i tako se dijelilo.*

¹³⁸ Kazivačica nije znala jesu li takve obitelji poznavale zajedničko privređivanje, na koji način se dijelila njihova imovina, odnosno, da li bi takve obitelji mogle biti interpretirane kao zadružne. Valjalo bi narednim istraživanjem konkretizirati i pojasniti strukturu više obitelji prema različitim kazivanjima te utvrditi najvjerojatnije paralelno postojanje više zanimljivih, različitih oblika obitelji na jednom prostoru u određenom, istom vremenskom okviru.

¹³⁹ Onaj koji bi u kući ostajao, uzdržavao bi roditelje.

Kazivačica također opisuje postupak dijeljenja, ali pritom ističe mogućnost nepravednih podjela, što je dovodilo do neslaganja unutar obitelji: *Oni su se dilili i onda će ovaj stariji, to će meni, a ovo tebi i onda opet drugi komad ovaj stariji, ovo meni, ovo tebi. A on sebi daje bolju zemlju, a ovaj mlađi veli: Bog vidi! I tako stalno. Nije svuda bilo baš ono fer.* Mladen Šojat *Bilin* je istaknuo kako je presudna bila dominacija autoriteta starijeg brata te je *Joso, stariji, on je dilio i veli: Brate Antonu, ovo meni, ovo tebi, ovaj komad popola. A on je sebi uvijek bolju zemlju... Tako su se dijelili. Nije samo to. I drugi su se tako dijelili, tako su se i Savići dijelili. Stariji je brat uzeo bolji komad.*

Budućim bi istraživanjem trebalo vremenski precizirati dobivene podatke, utvrditi je li možebitno riječ o nekadašnjoj diobi zadruga te utvrditi sličnosti i razlike vezane uz nasljeđivanje imovine između združnog i ostalih oblika obitelji.

10. POTENCIJALNI SUKOBI: I NJIHOV SE VEŠ NA ŠTRIKU SVAĐA!

Sukobi i neslaganja su, prema svim kazivačimaa, tijekom 20. stoljeća najčešće izbijali na sljedećim srodničkim razinama: između dviju jetrvi¹⁴⁰, između snahe i svekrve, između *neviste* i mladoženje spram svekra i svekrve, ili tasta i punice, te između braće i sestara (najčešće u u kontekstu podjele imovine).

Loš odnos dviju jetrvi, često istican u kazivanjima ispitanog stanovništva, odnosi se na neslaganja prilikom spomenutog življenja u istoj kući, pod jednim krovom, bez zajedničkog privređivanja i kuhanja, te s, primjerice, odvojenim prostorom za kuhanje i spavanje, kako bi se mogućnost dnevnog neslaganja svela na najmanju moguću mjeru. Ipak, zabilježen je i podatak, mada nepreciziran, o većem slaganju članova obitelji u prošlosti, što bi narednim istraživanjem trebalo precizirati, vremenski jasnije odrediti te uvidjeti o kojem obliku suživota je riječ: *Pa, prvo je to bilo, dite moje, stari naši, moji. Djed i baka pričali, to su znale bit po dve, tri jetrve skupa. Prije valjda 200 godina, Bog zna, a danas valjda ne more ni dva brata, još nisu ni, još u školu idu, a ovaj grabi sebi i ovaj sebi. Nije to više to*¹⁴¹.

Tijekom prve polovice 20. stoljeća često su, kako je spomenuto, prostor jedne kuće koristile dvije nuklearne obitelji, od dvojice braće. Iako su dijelili jednu zajedničku, veću prostoriju, u kojoj se kuhalo, žene u obitelji, supruge – *jetrve*, nerijetko su kuhale odvojeno i u kući su postojala dva otvorena ognjišta. Neslaganje između dviju jetrvi kazivači najčešće pripisuju *ženskoj naravi: Braća nigdje nisu da su bila zajedno dugo. Dok se ne požene jesu, a poslije ne. Ne slažu se više jetrve. Tako, da, tako je to priroda dala*¹⁴². Njegov otac i stric su sa svojim obiteljima jedno vrijeme živjeli u istoj obiteljskoj kući. S vremenom je stric na obiteljskom imanju izgradio zaseban dio, *oni su se podijelili i svaki je za sebe bija*. U takvoj situaciji dolazilo je i do sukoba i neslaganja, a lokalno stanovništvo potencijalne ili ostvarene sukobe u obitelji unutar jednog kućanstva najčešće pripisuje lošem odnosu između dviju jetrvi, navodeći pritom često spominjanu uzrečicu: *I njihov se veš na štriku svađa!*

Odnosi između svekrve i *neviste* također se često opisuju kao mjesta mogućih i često prisutnih sukoba. Primjerice, Pavla Pavelić iz Šolića, koja je živjela sa svekrvom, govori kako je njihov odnos bio čak relativno dobar, bez čestih nesuglasica, iako, prisjeća se: *Kako kad, ka i svaka svekrva i nevista. Kažu, kad nisi skupa, onda ste bolji, a kad jeste skupa, onda niste dobri.*

Ipak, razlozi potencijalnom neslaganju dviju nuklearnih obitelji ili dviju jetrvi, smatramo, nisu *prirodno*, kako to implicitno kazivači podcrtavaju, već društveno i kulturno uvjetovani. Obje mlade obitelji, bilo da je riječ o manjem ili većem stupnju (ne)slaganja, teže za uspostavljanjem vlastitog životnog prostora čim im se za to pruži prilika pa se braća najčešće razilaze, prema kazivanjima, nakon otprilike godine dana zajedničkog življenja, ako, u međuvremenu, jedan od njih za svoju obitelj pronađe drugo stambeno

¹⁴⁰ Zabilježen i istaknut u kazivanjima ispitanog stanovništva, a odnosi se na neslaganja prilikom spomenutog življenja u istoj kući, pod jednim krovom, bez zajedničkog privređivanja i kuhanja, te s, primjerice, odvojenim prostorom za kuhanje i spavanje.

¹⁴¹ Pavla Pavelić *Vidina*, Veljun.

¹⁴² Marko Pavelić *Mijatín(a)*, Žuljevići.

rješenje. Isto tako, razdvajanje prostora za pripremanje hrane, bio je, čini se, jednim od čestih načina da se sukobi u obitelji izbjegnu ili svedu na najmanju moguću mjeru. Kuhinja, kao tradicionalno *ženski* prostor, mjesto je u kući u koji žena (pod utjecajem društveno konstruiranih podjela i nepisane obveze prihvaćanja *ženske uloge*) upisuje svoja pravila i unosi iskustva i navike koje donosi iz obiteljskog doma. S obzirom da jetrve potječu iz različitih obitelji, mjesta, a često i različitih zemljopisnih područja, nije neobično što su sukobi mogli izbiti upravo oko poslova oko pripremanja hrane za obitelj, kao dnevnog i nužnog segmenta života unutar istog kućanstva.

11. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Prilog predstavlja opis i analizu pojedinih, etnološki zanimljivih, tema obiteljskog života i odnosa na području Krivoga Puta, a koje se odnose ponajviše na vremensko razdoblje od tridesetih godina do sedamdesetih godina 20. stoljeća (djelomično i do današnjih dana). Sve su teme istražene terenskim istraživanjem 2006. godine.

Prvi, teorijski dio priloga donosi nekoliko problemskih pitanja vezanih uz etnološko istraživanje obitelji, te naznačuje moguće tematske smjernice za daljnja istraživanja. Istraživanjem je bilo obuhvaćeno nekoliko podtematskih cjelina, sagledanih kroz kazivanja i interpretaciju lokalnog stanovništva, rođenog većinom dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća, koje čine etnološki zanimljiv dio obiteljskih odnosa, vrijednosti i praksi: rodbinski nazivi, brojnost djece, iseljavanje radno sposobnog, mladog stanovništva u gradove, siromaštvo u prošlosti i implikacije na obiteljski život, rad u kući i izvan kuće, suživot dviju nuklearnih obitelji u jednoj kući, raspodjela obiteljske imovine te potencijalni i ostvareni obiteljski sukobi. U istraživanju je težište stavljeno na promjenljivost obiteljskih prilika, odnosa i vrijednosti (društvene, obiteljske) koje svaka obitelj, i njezini članovi, podržavaju ili odbacuju, a koje uvelike određuju život pojedinca i obitelji. To su, primjerice: podjela na *muške* i *ženske* poslove, pravila pri nasljeđivanju imovine, briga o starijima i sl. Obradeni tematski blok predstavlja polazište za daljnja istraživanja i jedan segment obiteljskog i društvenog života na području Krivog Puta, te nipošto ne obuhvaća sve teme koje na jednom zemljopisnom i kulturnom području mogu biti predmetom etnološkog istraživanja, u određenom vremenskom okviru. Obiteljski život i odnosi na području Krivoga Puta još uvijek nisu sustavno etnološki istraženi i temeljitije istraživanje tih odnosa tek predstoji.

Etnologija je, s jedne strane pozvana istraživati (...) *ono što se naziva „idealnim“ sustavima i „apstrakcijama“ pod uvjetom da se takvima i označe*¹⁴³. S druge strane, komparativnim pristupom i metodom *studija slučaja*, etnološki treba istraživati različite svakodnevne prakse i pojedinačna iskustva obiteljskog života.

Podatci za područje Krivoga Puta svjedoče o preplitanju općeprihvaćenih društvenih vrijednosti, i pojedinačnih i obiteljskih razlika u praksi. Time doprinose sveobuhvatnijem, empirijski utemeljenom, uvidu o društveni i obiteljski život jednog regionalnog područja.

Sustavnih istraživanja obiteljskog života u hrvatskoj etnologiji nedostaje, pa bi tako trebalo nastaviti i s istraživanjima na području Krivog Puta. Dosad prikupljeni podatci naznačuju smjernice budućim istraživanjima te predstavljaju doprinos poznavanju društvenog života krivoputskog područja u razdoblju koje prethodi intenzivnijem iseljavanju u gradove, depopulaciji i modernizaciji područja.

LITERATURA I IZVORI:

BOGOVIĆ, Mile (2008): Župa Krivi Put, u: *Živjeti na Krivom Putu*, sv. I (ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, *FF-press* i Gradski muzej Senj; Zagreb, 69-75.

¹⁴³ Pleše 1998: 63.

- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna (1996): Konstrukcija modela obitelji u Europi i povijest obitelji u Hrvatskoj. *Narodna umjetnost*, 33/2, Zagreb: 179-196.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna (1998): Seoska društvenost, u: ur. Vitomir Belaj (et. al.), *Hrvatska etnografija, Svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb, 251-295.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna (1998): Elementi hrvatske seljačke kulture u prostoru i vremenu, u: ur. Vitomir Belaj (et. al.), *Hrvatska etnografija, Svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb, 9-20.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna (2001), Od lokalne do nacionalne zajednice: seljačka društvena struktura, u: *Hrvatska tradicijska kultura na razmeđu svjetova i epoha*, Zorica Vitez i Aleksandra Muraj (ur.), Zagreb, 497-541.
- ČERNELIĆ, Milana (1999): Zadruga Rukavina Jauci iz Smiljanskog Polja, *Senjski zbornik*, 26: 297-312, Senj.
- ČERNELIĆ, Milana (2000): Dvije zadružne obitelji na području Krivoga Puta. *Senjski zbornik*, 27:199-216, Senj.
- ČERNELIĆ, Milana (2003): Istraživanje tradicijske baštine, identiteta i etnogeneze primorskih Bunjevaca. *Senjski zbornik*, 30, Senj: 407-424.
- HAVILAND, William (2004): *Kulturna antropologija*, Naklada Slap, Zagreb.
- LJUBOVIĆ, Blaženka (2007): Zemljopisni položaj i pregled novije povijesti Krivog Puta, u: *Živjeti na Krivom Putu*, sv. I (ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, *FF-press* i Gradski muzej Senj; Zagreb, 69-75.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin (1989): *Hrvatske kućne zadruge*, Sveučilišna naklada Liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb.
- PLEŠE, Iva (1998): Neki aspekti hrvatske terminologije srodstva, *Etnološka tribina*, 21, Zagreb: 59-78.
- RAJKOVIĆ, Marijeta (2004): Prilozi poznavanju migracija Krivopučana, *Senjski zbornik*, 31, Senj: 261-286.
- RAJKOVIĆ, Marijeta (2008): Pregled suvremenih migracija Krivopučana, u: *Živjeti na Krivom Putu*, sv. I (ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, *FF-press* i Gradski muzej Senj; Zagreb, 79-94.
- RAJKOVIĆ, Marijeta (2008): Primorski Bunjevci Krivopučani na području Virovitice, u: *Živjeti na Krivom Putu*, sv. I (ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, *FF-press* i Gradski muzej Senj; Zagreb, 95-119.
- RIHTMAN, Dunja (1967): *Pokušaj pristupa izučavanju društvenih vrijednosti. Vrijednosti kao prisutna dimenzija u ponašanju i odlučivanju*, Ekonomski fakultet, Zagreb.
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja (1984): *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb, 165-185.
- RUBIĆ, Tihana (2008): Tradicijska trgovina i sajmovi, u: *Živjeti na Krivom Putu*, sv. I (ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, *FF-press* i Gradski muzej Senj; Zagreb, 323-352.
- SARTI, Raffaella (2006): *Živjeti u kući. Stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500.-1800.)*, Ibis grafika, Zagreb.
- SEGALEN, Martine (1997): Srodstveni odnosi u zapadnim (zapadnoeuropskim) društvima. Povijesne i suvremene perspektive, *Etnološka tribina*, 20, Zagreb:29-49.
- Seljačke obiteljske zadruge, Izvorna građa za 19. i 20. st.* (1960), Sv. 1, Etnološki zavod, Zagreb.
- Seljačke obiteljske zadruge, Izvorna građa za 19. i 20. st.* (1992), Sv. 2, Etnološki zavod, Zagreb.
- Upitnice Etnološkog atlasa (UEA), svezak III, Fd 241/651, teme br.: 106. *Vrste zadruga, osobina, dioba*; 107. *Rodaci i njihovo oslovljavanje*; 108. *Nekrvno srodstvo*; 109. *Selo kao zajednica*; 110. *Glavni oblici zajedničkog rada*; 112. *Podjela poslova po spolu*; 113. *Ženske svečanosti i povlastice*; te 114: *Znakovi*

vlasništva i zabrane, Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu.

VE NE, Lea: Djetinjstvo i odrastanje u Podgorju: služenje i dječji rad, *Senjski zbornik*, 35, Senj: u tisku.

PODAČI IZ STALIŠA DUŠA KAO IZVOR ZA ETNOLOŠKO ISTRAŽIVANJE OBITELJSKOGA ŽIVOTA KRIVOPUČANA

Tihana RUBIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

Marinko VUKOVIĆ

Državni arhiv u Zagrebu
Opatička 29, 10000 Zagreb

1. UVOD

U prilogu donosimo podatke iz popisa kućanstava i stanovništva za razdoblje od 1770. do 1890. godine¹, odnosno iz *Stališa duša* (lat. *status animarum*) župe Krivi Put.²

Cilj priloga je analizirati podatke o demografskim promjenama u naseljima: Krivi Put, Longovac, Šojatski Dolac, Veljun, Francikovac, Klarićevac, Vrataruša, Vodno i Šušanj³, te Mrzli Dolac⁴, te dinamiku promjena po pojedinom kućanstvu⁵ u stoljetnom razdoblju.

Broj članova obitelji po kućnom broju pratit ćemo za navedena naselja prema dvjema knjigama koje ukupno obuhvaćaju stoljetno razdoblje. Potom ćemo analizu nastaviti *individualiziranim* pristupom, odnosno, pažnju ćemo usmjeriti na nekoliko primjera obitelji/kućanstava unutar pojedinih župskih naselja. Pratit ćemo mijene u strukturi i broju članova po pojedinome kućnome broju. U prvom dijelu priloga pokazat ćemo kretanje broja nuklearnih obitelji (roditeljski par s djecom) u stoljetnom razdoblju, za cijelo područje Župe (Tablice 1, 2 i 3). U drugom dijelu, ustvrdivši to kretanje, detaljno ćemo, uz prateće grafičke prikaze, opisati pojedine obiteljske „slučajeve“⁶: unutarnje promjene u pojedinim nuklearnim i višegeneracijskim obiteljima na jednom kućnom broju; životnu dob pojedinaca u trenutku sklapanja braka i rođenja prvog djeteta; broj djece u obitelji; učestalost smrtnosti novorođenčadi, male djece i roditelja; učestalost ponovnog sklapanja braka nakon smrti bračnoga druga te sklapanja braka unutar Župe i izvan nje.

¹ Uzimaju li se u obzir godine rođenja upisanih osoba, podaci obuhvaćaju nešto uže razdoblje: od 1770. do 1857. godine.

² Prema korištenim *Stališima duša* (*status animarum*) koje obuhvaćaju razdoblje od 1770. do 1890. godine, Župi pripadaju sljedeća naselja za koja župnici bilježe podatke prema naseljima i kućnim brojevima: Krivi Put, Longovac, Šojatski Dolac, Veljun, Francikovac, Klarićevac, Vrataruša, Vodno i Šušanj, te Mrzli Dolac. Župa je u promatranom razdoblju obuhvaćala ukupno 9 naselja s pripadajućim zaselcima. U razdoblju koje promatramo naselju Krivi Put pripadali su zaselci: Anići, Gorica Krivoputska, Krivi Put, Longovac, Nikolići, Šošina, Šojatski Dolac, Špalji, Špinići, Zekanovići (Korenčić 1979: 603-605). Naselju Veljun (Primorski) pripadaju zaselci: Brezica, Burići, Donji Veljun, Francikovac, Francikovac-Matići, Gornji Veljun, Kuljići, Lopci, Lukci, Marinovići, Milčići, Petrovo, Rončevići, Šabani, Škopci, Veljun Primorski, Zečevi (ibid.). Naselju Mrzli Dolac pripadaju zaselci: Katići, Kostići, Lipo Jela, Lučići, Mrzli Dol, Pavelići, Pavići, Rusova Draga, Stanić Breg, Tamburi (ibid.).

³ Ova su dva manja lokaliteta pisana zajedno u *Stališima duša* koje promatramo, zato ih i ovdje tako navodimo.

⁴ To je podjela prema naseljima koju za to razdoblje nalazimo u *Stališima duša* koje promatramo. *Mrzli Dolac* naziv je za naselje koje se danas naziva Mrzli Dol.

⁵ Usporedi u prilogu Blaženke Ljubović o stanovništvu na području Krivoga Puta, str. 49, te u prilogu Mile Bogovića o povijesti Župe, str. 69-75. Oba priloga nalaze se u prvom svesku Monografije.

⁶ Vidi dijagrame obitelji dalje u nastavku rada.

U konačnici, nastojimo uvidjeti kako stališi duša, kao izvor podataka, mogu pridonijeti istraživanju obiteljskog i društvenog života, te kao nadopuna već unaprijed poznatih podataka dobivenih putem terenskih istraživanja na krivoputskome području, a u okviru znanstvenoga projekta *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca*⁷.

2. ISTRAŽIVANJE

Podaci u etnološkim prilogima u prvom i drugom svesku Monografije odnose se mahom na razdoblje od početka 20. stoljeća do sedamdesetih godina 20. stoljeća⁸, dok se podaci koje promatramo iz *stališa duša* odnose na ranije razdoblje: od sredine 18. do sredine 19. stoljeća (od 1770. do 1890. godine). Naizgled se može činiti kako podaci prikupljeni terenskim etnološkim istraživanjem⁹ metodološki nisu usporedivi s onima koje donosimo iz stališa duša jer odgovaraju različitom vremenskom i povijesnom kontekstu. Tu različitost i promjenljivost prilika određuju primjerice: društvenopolitičke promjene, pokušaji pravne regulacije društvenih odnosa (zakon o diobama zadruga) te demografska kretanja stanovništva¹⁰. Ipak, smatramo kako je ovim prilogom relevantno naznačiti neke uočene podudarnosti i poveznice među podacima iz ranijeg i kasnijeg razdoblja, onih koje smo sintetički utvrdili iz *stališa duša*, s onima prikupljenim etnološkim istraživanjem obiteljskog života Krivopučana, od početka 20. stoljeća do sedamdesetih godina.¹¹

Razdoblje koje smo obuhvatili ovim prilogom bilježimo kao vrijeme već *uhodanog* vođenja evidencije župljana. Iako je vođenje vrste dokumenta kao što su *stališi duša*, propisano već stoljeće ranije¹², 1733. godine je na inicijativu senjsko-modruškog biskupa Ivan Antuna Benzoniya (1730-1745), a uz odobrenje cara Karla I., izvršena evidencija pojedinih župnika u biskupijama u svrhu utvrđivanja financijskih prilika pojedinačnih župa (Hoško 2004:367). Kako spominje u svom radu teolog Franjo Emanuel Hoško, “do 1733. godine dohoci župnika i kapelana prije svega su bili doprinosi vjernika” (ibid.:370), a na osnovu svojih evidencija župnici su bili dužni Svetoj Stolici redovito podnositi izvještaje (ibid.:375). Upravo dakle takve prilike, koje nazivamo *uhodanim* vođenjem evidencije župljana, prethode razdoblju koje smo obuhvatili u ovom prilogu.

Arhivsko istraživanje¹³ proveli smo na temelju dviju knjiga: prva se sastoji od 240 rukom paginiranih stranica, a obuhvaća rođenja osoba od 1767. do 1852. godine, dok se druga sastoji od 60 stranica i obuhvaća rođenja osoba od 1800. do 1895. godine. Znatan dio podataka o rođenjima se iz jedne u drugu

⁷ U prilogu ćemo se posebno oslanjati na terenska etnološka istraživanja o migracijama (prilog Marijete Rajković u prvom svesku Monografije, str. 79-92), te obiteljskog života i odnosa (prilog Tihane Rubić i Danijele Birt u ovom svesku Monografije).

⁸ Vidi sve priloge u oba sveska Monografije, a posebno onaj o obiteljskom životu, odnosima i vrijednostima, suautorica Tihane Rubić i Danijele Birt u ovom svesku Monografije.

⁹ Terensko istraživanje provedeno je 2006. godine u selima: Krivi Put, Žuljevići i Šolići (koji pripadaju naselju Podbilo), Francikovac i Gornji Veljun (koji pripadaju naselju Veljun Primorski), te Pavići, Popići i Katići (koji pripadaju naselju Mrzli Dol). Vidi u bilješci priloga o obiteljskom životu, suautorica Tihane Rubić i Danijele Birt u ovom svesku Monografije.

¹⁰ Vidi više u prilogu Dragice Husanović-Pejnović i Dane Pejnovića u ovom svesku Monografije.

¹¹ Pritom, za cjelovitiju analizu i komparaciju smatramo potrebnim razmotriti podatke kako iz stališa duša tako i drugih arhivskih dokumenata (matice rođenih, vjenčanih i umrlih). Isto tako, ti se podaci moraju odnositi i na kasnije razdoblje (20. stoljeće).

¹² Vidi preciznije o *Rimskom obredniku* u nastavku priloga.

¹³ Na raspolaganju smo imali fotokopije stališa duša bez preciznih identifikacijskih oznaka i bibliografskih podataka. Stoga smo u početnoj fazi istraživanja sami identificirali, razgraničili, te odredili mjesta na koja se odnose, vremensko razdoblje koje obuhvaćaju, i za neke utvrdili broj stranica. Identificirali smo devet knjiga, prema sadržaju podataka u njima: Izvjestnice obiteljske iz Senja, 161 rukom paginirana stranica; Stališ duša župe Grada Senja 19./20. st.; Izvjestnice o rođenjima, smrtima, vjenčanjima za Senj 1925.-1943; Krivi Put – Status personalis, 60 rukom paginiranih stranica; Krivi Put (po mjestima): Malić, Alan, Francikovac, Veljun – rođenje, vjenčanje, smrt do 1870., 240 rukom paginiranih stranica. Na latinskom jeziku – broj domaćinstava, rođenje, vjenčanje i smrt, 19. stoljeće; Stališ duša

knjigu preklapa jer je (prelaskom na iduću knjigu) uslijedilo djelomično rektificiranje podataka. Time se jedan dio podataka ponavlja, čime se otvara mogućnost provjere podataka iz prethodne knjige, te praćenja rasta i grananja pojedinačnih nuklearnih obitelji po kućnim brojevima.

Isprva je trebalo ustvrditi kretanje broja nuklearnih obitelji unutar jednog kućišta, za čitavo područje Župe (Tab. 1, 2, 3).¹⁴ Taj smo broj išitali povezivanjem rodbinske pripadnosti (razlučivanjem i povezivanjem imena i prezimena osoba, te napomenama o rodbinskoj pripadnosti u odnosu na najstarijeg muškoga člana u jednoj nuklearnoj obitelji). Time smo dobili broj obitelji po pojedinom kućištu unutar prvih pedeset godina (prva knjiga) i idućih pedeset godina (druga knjiga) (Tab. 1).

Istraživani uzorak jest statistički nedovoljan, što može dovesti u pitanje njegovu reprezentativnost za određeno zemljopisno područje. Ipak, smatramo kako preciznija kvantitativna istraživanja donose relevantne spoznaje o ukupnosti društvenih i demografskih procesa, no pokazuju manjak u prikazima „slučajeva“, što je pak cilj ovog priloga. Odlučili smo stoga izdvojiti nekoliko primjera obitelji iz različitih naselja, pritom ne pretendirajući na tumačenje istih kao obrasca življenja na području Krivoga Puta.¹⁵ Nastojali smo brojke i imena pretvoriti u jednu „obiteljsku priču“ i na taj način podatke iz ovog izvora promatrati prije svega iz etnološke perspektive. S druge strane, kako podaci iz *stališa duša* potkrepljuju naše ranije spoznaje, dobivene etnološkim, terenskim, istraživanjem na području Krivoga Puta, uvidjeli smo kako su ti podaci postali relevantnom dopunom i svojevrsnom potvrdom ranije obavljenog terenskog istraživanja obiteljskog života Krivopučana.¹⁶

Primjere obitelji iz različitih naselja pratit ćemo po pojedinim kućnim brojevima, onako kako su podaci i vođeni u ovom izvoru, a zanimat će nas struktura obitelji, promjene broja ukućana i sl. Broj kućanstava po naseljima odabran je ne toliko srazmjerno veličini¹⁷ naselja¹⁸, koliko kriterijem raznovrsnosti unutarobiteljskih prilika: tri kućanstva iz Krivoga Puta (k. br. 4, 23 i 41), te po jedno iz Šojatskoga Dolca (k. br. 53) i Veljuna (k. br. 68).¹⁹

3. STALIŠI DUŠA: KRITIKA IZVORA

Važnost kvantitativnih izvora za proučavanje povijesti obitelji u Hrvatskoj na više je mjesta argumentirala i istaknula etnologinja Jasna Čapo Žmegač, baveći se gospodarstvenim i demografskim promjenama na hrvatskom selu kombinacijom kvantitativnih i kvalitativnih izvora (1996:190; 1996a:254). Pojedini suvremeni antropolozi također spregu kvantitativnih i kvalitativnih pristupa i izvora ističu kao nužnost u istraživanjima obiteljske i društvene povijesti u okvirima društveno-humanističkih znanosti (usp. Heady 2007).

Plovanije Krivoputske 1861. popisan po Ivanu Krstitelju Žaniću (1860-64); Stališ duša Krivi Put – 1829; te Stališ duša Župe senjske – 1889. s nadopisanim napomenom: „ne bijaše do sada nikakva“, početak bilježenja podataka: od mjeseca kolovoza. Zbog velikog obima arhivske građe, u okviru vremena kojim smo raspolagali u pripremi ovoga priloga (tri mjeseca), odlučili smo se za obradu tek jednog dijela knjiga: pod rednim brojem 4 i 5, koje su obuhvatile razdoblje po rođenjima od 1770. do 1890. godine.

¹⁴ Arhivskim smo istraživanjem namjeravali isprva obuhvatiti širi vremenski raspon jer smo raspolagali s fotokopijama devet knjiga koje su sveukupno obuhvaćale razdoblje od sredine 18. do sredine 20. stoljeća. Ipak, ubrzo smo uvidjeli kako bi daljnja analiza znatno premašila okvire jednoga priloga, te smo reducirali istraživani okvir. Trebalo je ograničiti ili vremenski raspon ili broj naselja. Odlučili smo se za prvo, s ciljem da u analizu uključimo veći broj naselja, a da istraživanje ograničimo na stoljetno razdoblje. Riječ je o naseljima prema stališima duša za župu Krivi Put: Krivi Put, Longovac, Šojatski Dolac, Veljun, Francikovac, Klarićevac, Vrataruša, Vodno i Šušanj, te Mrzli Dolac.

¹⁵ O rezultatima demografskih istraživanja opširno i pregledno doznajemo iz priloga Dragice Husanović-Pejnović i Dane Pejnovića u ovom svesku Monografije.

¹⁶ Vidi prilog Tihane Rubić i Danijele Birt u ovom svesku Monografije.

¹⁷ Pritom mislimo na brojnost kuća unutar pojedinog naselja.

¹⁸ Vidi bilješku broj 12 i tablice 2 i 3 u ovome radu.

¹⁹ Svako smo kućanstvo u radu prikazali dijagramom. Vidi u nastavku rada.

članovima obitelji i njihovom srodstvu u odnosu na gospodara, kao i o slugama u kućanstvu (npr. kod plemićkih obitelji). Zapisi su na latinskom jeziku vođeni do 1847. godine.²⁴

Knjige kojima smo raspolagali imale su takav, unaprijed zadan, tabelarni okvir u koji su upisivani podaci. Te je knjige puno lakše čitati i pretraživati, nego one deskriptivne. U takvim knjigama vrlo često svaki član kućanstva dobiva i određenu oznaku²⁵, prema svom srodničkome statusu unutar obitelji.²⁶ Ipak, knjige kojima smo raspolagali nisu imale posebnih oznaka, već su upisivani rodbinski nazivi (na latinskom ili hrvatskom jeziku) kojima je jasno označavano linearno srodstvo pojedinoga člana, definirano uvijek u odnosu na rodonačelnika, najstarijeg muškaraca: žena (*uxor*), kćer (*filia*), sin (*filius*).

J. Čapo Žmegač se u studiji gospodarstvenih i demografskih promjena hrvatskoga sela, na primjeru vlastelinstva Cernik, iscrpno koristila podacima iz demografskih izvora, a u istraživanju je koristila spregu više vrsta izvora, među kojima i *statuse animarume*. Osvrnula se onda i na (ne)pouzdanosti ove vrste crkvenog dokumenta kao izvora za istraživanje te utvrđivanje obiteljskih i demografskih promjena u prošlosti (usp. Čapo 1991). Njezina se kritika podudara s poteškoćama na koje smo sami nailazili pri obradi stališa duša za župu Krivi Put. Elementarna poteškoća pri korištenju ovakve vrste arhivskog gradiva kao izvora za obiteljsku povijest leži već u činjenici da su župnici, katkad i nekoliko puta na istome mjestu, dopunjavali i/ili ispravljali već upisane podatke²⁷, što uvelike otežava čitanje i razumijevanje podataka.

Drugo, iz ovog se izvora ne može sa sigurnošću reći od kada je neka obitelj obitavala na području Župe, odnosno, kada je doselila na ove prostore. Za to bi trebalo konzultirati ostale vrste arhivskih izvora, kao što su matice rođenih, umrlih i vjenčanih, u kojima su zastupljeni precizniji podaci, također vođeni prema pojedinim kućnim brojevima.²⁸ Temeljem ove vrste izvora nemoguće je provjeriti tko je bio rodonačelnikom pojedine nuklearne obitelji po doseljenu na ovo područje.

Također, prema *stališima duša* nemoguće je ustvrditi imovinskopravne i radne odnose unutar obitelji na pojedinom kućnome broju. Vodeći se etnološkim razlikovanjem nuklearnih od zadružnih obitelji

možemo valjano primijeniti na pojedinu kuću (stambeni objekt na pojedinom kućnom broju) jer iz izvora koje koristimo ne iščitavamo ništa o unutarnjim odnosima unutar pojedine kuće. Kućanstvo promatramo prije svega kao funkcionalnu jednicu unutar koje se odvija određen suživot barem u nekoj mjeri (zajednički ulaz, zajedničko vlasništvo nad objektom i dr.), bez obzira na željenost takvog suživota i tendenciju iseljavanja. Vidi o tome opširnije u prilogu Tihane Rubić i Danijele Birt o obiteljskim odnosima u ovom svesku Monografije, poglavito u odlomku naslova *Suživot dviju nuklearnih obitelji*.

²⁴ Na posljednjem Hrvatskom staleškom saboru održanom 23. listopada 1847. godine hrvatski je proglašen "diplomatičkim jezikom" to jest službenim, a na temelju čl. 120 Statuta staleža i redova kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije iz 1715. godine kojim su utvrđena prava Hrvatske. (Kolanović 1995:59).

²⁵ Izvor: <http://rodoslovlje.blogger.hr/post/status-animarum/57376.aspx>.

²⁶ Predviđeno je da svaki odrasli član kućanstva dobiva oznaku – veliko slovo – radi identifikacije rodbinskih odnosa. Primjerice, par je dobio oznaku A. Njihova su djeca dobivala oznaku malog slova – u ovom primjeru malo a. Drugi par u kućanstvu dobio bi oznaku B, njihova djeca oznaku b, itd. S protokom vremena, kako bi se tko od djece vjenčao, uz prethodnu oznaku dobio bi novo, veliko slovo, npr. K i bilo bi dopisano ime osobe s kojom je vjenčan. Njihova bi djeca bila upisana pod malim slovom k. Kada bi netko umro, u odgovarajuću rubriku bio bi upisan datum smrti, a njegovo ime obično bi bilo prekríženo. Ipak, treba reći kako knjige koje smo analizirali u ovom radu ne sadrže sve podatke i oznake koji se ovdje navode.

²⁷ Primjerice, bilježili su rođenje, vjenčanje i smrt župljana, zatim križali obitelji ili članove koji su odselili ili nadopisivali mjesto iz kojeg se žena udala. No često svi ovi podaci nisu bili unošeni, pa primjerice podatke o iseljavanju imamo samo u fragmentima. Isto tako, uzroci smrti samo su katkad bilježeni tako da o nezabilježenim uzrocima smrti iz ovih izvora možemo samo nagađati.

²⁸ Za potpuno razumijevanje odnosa unutar kućanstva potrebna je iscrpnija etnografska građa i poznavanje društveno-kulturnog konteksta u kojem je izvor nastao.

kriterijem imovinskopravnih i/ili radnih odnosa, a ne mnogobrojnosti obiteljskih članova po jednom kućnom broju²⁹, prisutnost više nuklearnih obitelji u jednom vremenskom razdoblju na jednom kućnom broju (što možemo iščitati iz ovih izvora), ne govori nužno u prilog da je obitelj bila zadržana.³⁰

Nadalje, nedostaju podaci o horizontalnom i dijagonalnome srodstvu članova obitelji po pojedinom kućištu te unutar naselja i unutar cijele Župe, kao što je i nemoguće ustvrditi vrstu međusobnog srodničkih odnosa³¹ članova iz različitih nuklearnih obitelji po jednom kućnome broju jer ne znamo u kojem su srodničkom odnosu najstariji muški članovi, oni od kojih se granaju daljnji podaci. Možemo taj odnos samo pretpostaviti ili provjeriti u ostalim izvorima, primjerice, matičnim knjigama.

Do podataka poput učestalosti smrti novorođenčadi i male djece, ponovnog sklapanja braka nakon smrti jednog od supružnika, smrti žena pri porodu i sl. iz ove vrste izvora možemo doći tek posrednim i sintetičkim zaključivanjem, ali pritom imajući na umu moguću nepotpunost (ili nečitljivost) svih podataka.

Stališi duša također tek sporadično sadržavaju podatke o nečijem zanimanju: *vojniki (soldati)* ili o iseljavanju: *otišao u Senj*³².

4. ŠTO DOZNAJEMO IZ STALIŠA DUŠA ŽUPE KRIVI PUT?

Pogledamo li krivoputska naselja od 1770. do 1890. godine, vidljivo je da sva naselja (Krivi Put, Longovac, Šojatski Dolac, Veljun, Francikovac, Klarićevac, Vrataruša, Vodno i Šušanj) imaju numerirane kućne brojeve u jednoj brojčanoj skali (3-93)³³. Primjerice, Krivi Put završava s brojem 45 pa se nastavlja na broju 91; naselje Longovac je od kućnog broja 46 do 50; itd. Mrzli Dolac jedino ima 16 kućnih brojeva (drugo najveće naselje iz Krivoga Puta) i on je pisan zasebno, od broja 1 do 16. (Tab. 1)

²⁹ Kućanstvo smo, kao zasebnu jedinicu stanovanja, identificirali na temelju kućnih (rednih) brojeva (koji se nižu na lijevoj strani svake stranice knjige), ali i imena i prezimena osoba te pripadajućih im napomena o linearnom srodstvu (žena, kćer, sin), koje polaze od njihove pripadnosti u odnosu na najstarijeg muškog člana (usp. Čapo 1991:75-87).

³⁰ Već je etnolog Milovan Gavazzi upozorio na činjenicu da *kod zadruga nije bitan broj članova, nego da se radi o načelu nepodijeljenoga odnosno nedjeljivoga zajedničkog imutka, o zajedničkom gospodarenju, o podjednakom korištenju svih zajedničkih dobara za sve članove, o poštivanju određenih pravila prigodom (načelno moguće) diobe toga imutka.* (1978:82).

³¹ O poimanju rodbinskih odnosa (u *bližem* i *daljem* smislu) vidi više u prilogu o obiteljskom životu, u odlomku o rodbinskim nazivima, suautorica Tihane Rubić i Danijele Birt u ovom svesku Monografije.

³² Podaci su najčešće pisani u natukničkim formulacijama i nečitkim rukopisom.

³³ Kućanstva su numerirana rednim brojevima u knjigama, a kreću se od rednog broja tri. Župni stan i crkva u Podbilu vode se pod rednim brojem 1 i 2.

Župsko naselje	Kućni broj	Broj obitelji u razdoblju 1770–1852. g. i 1800–1890. g.	Promjena broja obitelji u stoljetnome razdoblju
KRIVI PUT	1 ³⁴	crkva	
	2	župni stan	
	3	7 ³⁵ (3) ³⁶	- 4
	4	5 (2)	- 3
	5	4 (3)	- 1
	6	3 (3)	0
	7	3 (3)	0
	8	3 (9)	+ 6
	9	2 (1)	- 1
	10	2 (3)	+ 1
	11	1 (5)	+ 4
	12	1 (1)	0
	13	1 (2)	+ 1
	14	1 (1)	0
	15	2 (3)	+ 1
	16	3 (3)	0
	17	1 (4)	+ 3
	18	3 (4)	+ 1
	19	1 (1)	0
	20	4 (2)	- 2
	21	3 (4)	+ 1
	22	1 (2)	+ 1
	23	6 (12)	+ 6
	24	6 (2)	- 4
	25	1 (1)	0
	26	4 (3)	- 1
	27	3 (2)	- 1
	28	2 (3)	+ 1
	29	3 (3)	0
	30	5 (1)	- 4
	31	3 (1)	- 3
	32	6 (1)	- 5
	33	2 (5)	+ 3
	34	4 (1)	- 3
	35	1 (2)	+ 1
	36	7 (4)	- 3
	37	3 (1)	- 2
	38	4 (3)	- 1
	39	1 (1)	0
	40	5 (6)	+ 1
	41	4 (8)	+ 4
	42	2 (2)	0
	43	7 (6)	- 1
	44	3 (1)	- 2
	45	2 (2)	0
LONGOVAC	46	4 (2)	- 2
	47	1 (1)	0
	48	2 (2)	0
	49	1 (1)	0
	50	1 (1)	0

³⁴ Stališi duša ne započinju rednim brojem 1, već rednim brojem 3. Brojevi 1 i 2 odnose se na crkvu i župni stan.

³⁵ Broj izvan zgrade označava broj obitelji u pojedinom kućanstvu u razdoblju od 1770. do 1857. godine.

³⁶ Broj u zgradi označava broj obitelji u pojedinom kućanstvu u razdoblju od 1800. do 1890. godine.

ŠOJATSKI DOLAC	51	3 (4)	+ 1
	52	1 (1)	0
	53	4 (5)	+ 1
	54	2 (1)	- 1
	55	1 (3)	+ 2
	56	2 (1)	- 1
	57	4 (4)	0
	58	4 (4)	0
	59	3 (2)	- 2
VELJUN	60	1 (1)	0
	61	4 (5)	+ 1
	62	3 (3)	0
	63	4 (3)	- 1
	64	2 (3)	+ 1
	65	1 (2)	+ 1
	66	5 (4)	- 1
	67	2 (3)	+ 1
	68	8 (6)	- 2
	69	4 (2)	- 2
	70	3 (2)	- 1
	71	2 (2)	0
FRANCIKOVAC	72	4 (2)	- 2
	73	6 (4)	- 2
	74	2 (3)	+ 1
	75	2 (3)	+ 1
	76	1 (3)	+ 2
	77	2 (2)	0
	78	3 (2)	- 1
KLARIĆEVAC	79	2 (2)	0
	80	7 (4)	- 3
	81	1 (2)	+ 1
	82	4 (6)	+ 2
VRATARUŠA	83	6 (7)	+ 1
	84	5 (7)	+ 2
	85	2 (2)	0
	86	4 (1)	- 3
	87	2 (1)	- 1
VODNO i ŠUŠANJ	88	1 (1)	0
	89	2 (3)	+ 1
	90	2 (2)	0
KRIVI PUT	91	2 (2)	0
ŠOJATSKI DOLAC	92	3 (5)	+ 2
VELJUN	93	4 (5)	+ 1

MRZLI DOLAC	1	6 (4)	- 2
	2	6 (17)	+ 11
	3	5 (6)	+ 1
	4	4 (2)	- 2
	5	11 (6)	- 5
	6	5 (1)	- 4
	7	4 (5)	+ 1
	8	2 (1)	- 1
	9	2 (4)	+ 2
	10	1 (2)	+ 1
	11	7 (4)	- 3
	12	8 (2)	- 6
	13	4 (1)	- 3
	14	4 (6)	+ 2
	15	4 (6)	+ 2
	16	2 (3)	+ 1

Tablica 1: Promjena broja obitelji u krivopućkim naseljima od 1770. do 1890. godine. Tablicu, prema podacima iz Stališa duša, izradili T. Rubić i M. Vuković, 2009.

Ovo je bila prva tablica koju smo izradili na osnovu podataka iz *Stališa duša*. Pobrojali smo nuklearne obitelji po pojedinačnim kućnim brojevima u promatranom razdoblju. Potom smo prebrojali koliko nuklearnih obitelji u prvom pedesetogodišnjem razdoblju živi na svakom kućnom broju, u svim naseljima, a to smo učinili i za iduće pedesetogodišnje razdoblje. Iz toga su proizašle tablice 2 i 3, iz kojih je bilo razvidno kako je postojanje dviju nuklearnih obitelji na jednom kućnome broju daleko najprisutniji oblik stanovanja u promatranom razdoblju, a da su mnogoobiteljska kućanstva na području Župe bila rijetkost. Možebitno je riječ da je suživot dviju nuklearnih obitelji po kućanstvu, uočen kao oblik stanovanja koji prednjači nad ostalima, upravo onaj suživot dviju nuklearnih obitelji – dvojice braće sa ženom i djecom – koji je često i bio spominjan od Krivopučana tijekom terenskog istraživanja obiteljskog života.³⁷ (Tab. 2, 3) Taj se podatak, zabilježen za područje Krivoga Puta, djelomično podudara s ranijim razmatranjima J. Čapo Žmegač da je iz statističkih, kvantitativnih analiza razvidno kako su nuklearne (mali broj članova po kućištu) u Hrvatskoj u tom razdoblju prevladavale³⁸, iako u etnografskim radovima u 20. stoljeću *pretežu opisi velikih obitelji i kućanstava s više bračnih parova, tzv. zadruga, te izostaju opisi života u malim obiteljima koje su već početkom 20. stoljeća dominirale na širokom hrvatskom području*³⁹ (1998:253). Ovdje nije riječ o nuklearnoj obitelji po jednom kućnom broju, već o dvije nuklearne obitelji, pri čemu su najstariji muški članovi braća. Iz *Stališa duša* mi ne možemo provjeriti tu srodničku pripadnost dvojice najstarijih muških članova (rodonočelnika), jer ona ničim nije naznačena, ali možemo pretpostaviti da je bila riječ o dvojici braće na temelju vrlo često spominjanih primjera s terenskog istraživanja. Pritom, važno je spomenuti, takav suživot najčešće nije bio po volji dvjema obiteljima jer je bila prisutna stalna tendencija razdvajanja (iseljenja jedne od nuklearnih obitelji s kućišta), primjerice, uslijed čestih neslaganja.⁴⁰ Ona je

³⁷ Vidi prilog naslova *Obiteljski život, odnosi i vrijednosti*, suautorica Tihane Rubić i Danijele Birt, u ovom svesku Monografije.

³⁸ Čapo Žmegač 1998: 254.

³⁹ J. Čapo Žmegač upozorava da i zato što su etnolozi tragali samo za velikim kućanstvima, nastao je manjak, gotovo (...) apsolutni nedostatak za sva hrvatska područja opisa života malih obitelji, a u jadranskoj zoni obitelji općenito. (ibid.)

⁴⁰ Usporedi posljednji odlomak o mogućim sukobima u obitelji, u prilogu Tihane Rubić i Danijele Birt u ovom svesku Monografije.

bila odraz siromaštva i materijalne oskudice, koji se bez iznimke od strane Krivopučana povezuju s ovim zemljopisnim područjem, za sva razdoblja.⁴¹

Iz analize dviju knjiga za župu Krivi Put (prva knjiga obuhvaća razdoblje rođenja od 1770. do 1857. godine, a druga razdoblje rođenja od 1800. do 1890. godine) uočava se porast broja kućanstava (kućnih brojeva) unutar Župe. Tako se za naselje Mrzli Dol u razdoblju do 1857. godina bilježi 16 kućnih brojeva, dok se u prvoj polovici 19. stoljeća taj broj gotovo utrostručuje (40). Krivi Put je, kao jedno od triju najvećih župskih naselja⁴² u tom razdoblju, do 1857. godine, imao 46 kućnih brojeva, a potom se u prvoj polovici 19. stoljeća taj broj učetverostručuje (170). Dijeljenjem mnogoobiteljskih⁴³ kućanstava, osnivaju se nova i pridružuju im se novi kućni brojevi.⁴⁴

Broj obitelji po kućanstvu	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	Kućni brojevi	Ukupno kuća
KRIVI PUT	10	7	11	6	3	3	3	--	--	--	--	3-45, 91	43
LONGOVAC	3	1	--	1	--	--	--	--	--	--	--	46-50	5
ŠOJATSKI DOLAC	2	2	3	3	--	--	--	--	--	--	--	51-59, 92	10
VELJUN	2	3	2	4	1	--	--	1	--	--	--	60-71, 93	13
FRANCIKOVAC	1	3	1	1	--	1	--	--	--	--	--	72-78	7
KLARIĆEVAC	1	1	--	1	--	--	1	--	--	--	--	79-98	4
VRATARUŠA	--	2	--	1	1	1	--	--	--	--	--	83-87	5
VODNO I ŠUŠANJ	1	2	--	--	--	--	--	--	--	--	--	88-90	3
MRZLI DOLAC	1	3	--	5	2	2	1	1	--	--	1	1-16	16
Ukupno svi lokaliteti	21	24	17	22	7	7	5	2	--	--	1		106

Tablica 2: Prva knjiga, Stališ duša za župu Krivi Put; vremenski raspon 1770-1857. Tablicu, prema podacima iz Stališa duša, izradila T. Rubić, 2009.

Vidljivo je da na području Župe (ukupno 106 kuća) suživot dviju nuklearnih obitelji po pojedinom kućnom broju predstavljao najučestaliji oblik stanovanja. Visok je broj kućanstava s jednom nuklearnom obitelji, te tri i četiri nuklearne obitelji po jednom kućištu. Samo je jedan kućni broj imao jedanaest nuklearnih obitelji u pedesetogodišnjem razdoblju, dva su kućna broja imala po osam nuklearnih obitelji po jednom kućištu, pet ih je imalo sedam nuklearnih obitelji, a pet i šest nuklearnih obitelji imalo je ukupno četrnaest kuća (svaki po sedam).

⁴¹ Usporedi primjerice odlomak o utjecaju siromaštva na obiteljski život, u prilogu Tihane Rubić i Danijele Birt u ovom svesku Monografije.

⁴² S Veljunom i Francikovcem. Usporedi podatak u prilogu Mile Bogovića o povijesti Župe, u prvom svesku Monografije, str. 70.

⁴³ Mislimo na više nuklearnih obitelji.

⁴⁴ U trećem tabličnom prikazu ipak nismo obradili taj broj kuća koji je činio razliku u povećanju kućnih brojeva u odnosu na ranije pedesetogodišnje razdoblje. Željeli smo se zadržati na istom broju kuća (106), kako bismo mogli promotriti promjene, koje su se dogodile obzirom na povećanja ili smanjenja broja nuklearnih obitelji po pojedinom kućištu, u ovom stoljetnom razdoblju.

Broj obitelji po kućanstvu	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	17	Kuć. br.	Ukupno kuća
KRIVI PUT	12	9	11	4	2	2	--	1	1	--	--	1	--	3-45, 91	43
LONGOVAC	3	2	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	46-50	5
ŠOJATSKI DOLAC	3	1	1	3	2	--	--	--	--	--	--	--	--	51-59, 92	10
VELJUN	1	4	4	1	2	1	--	--	--	--	--	--	--	60-71, 93	13
FRANCIKOVAC	--	3	3	1	--	--	--	--	--	--	--	--	--	72-78	7
KLARIĆEVAC	--	2	--	1	--	1	--	--	--	--	--	--	--	79-98	4
VRATARUŠA	2	1	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	83-87	5
VODNO I ŠUŠANJ	1	1	1	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	88-90	3
MRZLI DOLAC	3	3	1	3	1	4	--	--	--	--	--	--	1	1-16	16
Ukupno svi lokaliteti	25	26	21	13	8	2	1	1	--	--	--	1	1		106

Tablica 3: *Druga knjiga, Stališ duša; vremenski raspon 1800-1890. Tablicu izradila T. Rubić.*

Iz ove, druge tablice, za čitavo područje Župe, također promatramo isti broj kuća (106) i primjećujemo kako je ponovno suživot dviju nuklearnih obitelji po pojedinom kućnom broju prednjačio nad ostalim oblicima stanovanja, posebno onima koji bilježe više od pet nuklearnih obitelji po kućištu, a da ne govorimo o onima koji broje, primjerice, 12 nuklearnih obitelji po kućnome broju (Krivi Put) ili čak 17 (Mrzli Dolac). Konkretno, za ovu posljednju, mnogoobiteljsku i mnogoljudnu zajednicu stanovanja, iz ove vrste izvora nemamo podataka koji bi mogli govoriti u prilog tome da je ta obitelj bila zadružna, iako je za pretpostaviti. Ali, mi to ne možemo tvrditi. Tek terenskim istraživanjem i komparacijom više vrsta izvora možemo uvidjeti unutarnje gospodarstvene, imovinske i radne odnose koji nam mogu posvjedočiti da je ta obitelj bila zadružna.⁴⁵

Na osnovu podataka iz izvora uvidjeli smo, dakle, kako je najveći broj kućanstava u svim župskim naseljima sastavljen od jedne do četiri obitelji. Uočljivo je kako broj kućanstava s manjim brojem obitelji (jedna do tri), i broj onih s pet obitelji, oko sredine 19. stoljeća raste, dok se broj kućanstava s četiri, šest, sedam, osam i više obitelji smanjuje. Osim toga uočavamo pojavu dvaju kućnih brojeva s velikim brojem obitelji (od dvanaest i sedamnaest obitelji). Navedeno je u skladu s poznatim spoznajama o demografskim promjenama u promatranom razdoblju. To je vrijeme porasta broja obitelji po kućištu, ali i porasta dioba obiteljskih zadruga općenito u Hrvatskoj, u vrijeme agrarne krize (Pavličević 1989: 262).

Godine 1857. proveden je prvi moderni popis stanovništva na području tadašnje Austrije⁴⁶ i tada se i bilježi porast stanovnika, trend koji se nastavlja sve do kraja 19. stoljeća.⁴⁷ Iz Stališa duša koje promatramo razvidno je da u drugoj polovici 19. stoljeća dolazi do porasta broja stanovnika, što se podudara s

⁴⁵ Da je ipak riječ o obiteljskoj zadrugi, konkretno za ovaj slučaj, ne potvrđuje nam ovaj izvor, već dokumenti poput onih koji svjedoče o njihovoj diobi. Dioba kućišta Prpić na kućnom broju 2 iz Mrzloga Dola, dokumentirana je u spisu koji se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, a koji navodi povjesničar Dragutin Pavličević u svojoj studiji: *Naša zadruga Prpić, kbr. 2 u Mrzлом dolu, podijeljena je tajno na 19 dijelova, a broji 180 duša, te smo se već razrodili, da se i međusobno ženimo.* (Pavličević 1989:83). Ovo kućanstvo (seljačka obiteljska zadruga) po tipologiji podijeljenosti pripada *tajno podijeljenima*. (Pavličević 1989:77). Za ostala kućanstva na području župe Krivi Put zasad, prema našim saznanjima, nema takvih podataka, premda bi cjelokupnu arhivsku građu za područje Krivoga Puta, a pohranjenu u Arhivu, tek trebalo sustavno i temeljito grupirati i istražiti.

⁴⁶ Usporedi prilog Blaženke Ljubović u prvom svesku Monografije, str. 50; te Dragice Husanović-Pejnović i Dane Pejnovića u ovom svesku Monografije.

⁴⁷ Usporedi prilog Dragice Husanović-Pejnović i Dane Pejnovića u ovom svesku Monografije.

podacima iz spomenutoga popisa. Moglo bi se pomisliti kako uslijed spomenutih demografskih promjena i povećanja članova obitelji po pojedinom kućištu (koje postaje prenapučenim), raste i broj kućišta (kućnih brojeva) u pojedinom naselju. Međutim, primjećujemo da se broj članova obitelji nije povećavao jednako u svim kućištima: dok na nekima broj obitelji u stogodišnjem razdoblju raste (čak i preko deset – naselje Mrzli Dolac), to nije slučaj i s manjim župskim naseljima (jer na mnogim kućnim brojevima broj nuklearnih obitelji pada). Tako da ne možemo govoriti o širem fenomenu širenja naselja i povećanja broja nuklearnih obitelji po svim kućnim brojevima unutar Župe, već prije o porastu onih naselja koja u razmatranom razdoblju već od ranije prednjače po svojoj brojnosti. (Tab. 1, 2, 3) Obzirom da, kao što vidimo, istovremeno u manjim naseljima stagnira broj kućišta, za pretpostaviti je kako su manja naselja u tom razdoblju stoga gravitirala većima (Mrzli Dolac, Krivi Put), te da je osnivanje novih kućnih brojeva u drugoj polovici 19. stoljeća značilo prije svega preseljenje jednog dijela nuklearnih obitelji u veća naselja unutar Župe, ili pak podjelu zadruga na manje obitelji. Porast kućnih brojeva i osnivanje novih kućišta omogućava u to vrijeme i zakonska regulativa u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, odnosno, *Temeljni zakon za Vojnu krajinu* iz 1807. godine, kojim se nastanak novih kućanstava, pod propisanim uvjetima, omogućava⁴⁸. Doduše, u praksi diobu nije bilo jednostavno izvršiti pravnim putem, to je iziskivalo zahtjevnu pravnu proceduru⁴⁹, a i demografski pritisak na kućanstva na početku 19. stoljeća nije bio presudan faktor diobama⁵⁰. Demografski porast stanovnika, uz postojeću zakonsku regulaciju dioba *zadruga*⁵¹, na području župe Krivi Put kreće izražajnije od polovice 19. stoljeća, što nam potvrđuju i podaci iz *stališa duša*. To se poklapa i s porastom registriranih dioba zadruga⁵², koje su se od tada formalno morale odvijati prema tek donesenom zakonu – *Ustavu Krajiškom o kućnim zadrugama* iz 1848. godine i prema *Krajiškom temeljnom zakonu* iz 1850. godine (Pavličević 1989: 280–283).

5. DIJAGRAMI OBITELJI PREMA POJEDINIM KUĆNIM BROJEVIMA

Nakon utvrđivanja kretanja broja obitelji po pojedinim kućnim brojevima i naseljima na području Župe, uvidjeli smo kako je suživot dviju nuklearnih obitelji po kućištima, u promatranome razdoblju, prednjačio nad ostalim oblicima stanovanja, da su mnogoobiteljska i mnogočlana kućišta bila rijetkost, te da se broj članova mogao znatno izmijeniti već unutar jednoga stoljeća. (Tab. 1) Primjer tome je kućni broj 2 u Mrzлом Dolcu: na tom je kućištu u prvoj polovici 19. stoljeća živjelo 6 nuklearnih obitelji, a nakon toga broj se uvećao na 17.

Pojedine smo obitelji, koje ćemo opisati u nastavku priloga te prikazati grafički⁵³, izabrali sljedećim kriterijem: veći broj obitelji donosimo iz najvećega župskoga naselja (Krivi Put), a po jedan primjer iz nekih manjih naselja (Šojatski Dolac, Veljun).

⁴⁸ Usporedi Pavličević 1989: 274–279.

⁴⁹ Usp. podatak s onima o *lumerima* i tajnim diobama u prilogu Tihane Rubić i Danijele Birt o obiteljskim odnosima u ovom svesku Monografije, poglavito u odlomku naslova *Podjela obiteljske imovine*.

⁵⁰ Usp. demografske podatke u prilogu Dragice Husanović-Pejnović i Dane Pejnovića u ovom svesku Monografije.

⁵¹ U etnološkoj literaturi nailazimo na složenicu *seljačke obiteljske zadruge* (Gavazzi et. al. 1960, 1992); u povijesnoj i pravnoj literaturi korišten je termin *kućne zadruge* (Pavličević 1989; Utješenović Ostrožinski 1988). U pravnoj je literaturi taj pojam različit u svom značenju spram *seljačkih radnih zadruga*, odnosno poslijeratnog socijalističkog radnog, poljoprivrednog udruživanja (*zadrugarstva*).

⁵² Treba pritom imati na umu kako je već prilično velik broj formalno obavljenih dioba, a da je pored toga poznato da se velik dio dioba odvijao i u tajnosti, bez formalne, pravno registrirane provedbe. Vidi više o tome u prilogu o obiteljskom životu, suautorica Danijele Birt i Tihane Rubić, u odlomku naslova *Podjela obiteljske imovine*, u ovom svesku Monografije.

⁵³ Dijagrame smo izradili na temelju podataka iz *Stališa duša*.

Kako smo ranije istaknuli, broj osoba i nuklearnih obitelji, po pojedinom kućištu, nije statičan čak niti u pedesetogodišnjem razdoblju. (Tab. 1)⁵⁴ Iz dijagrama koje donosimo u nastavku priloga, razvidno je kako su, po pojedinom kućištu, od sedamdesetih godina 18. stoljeća do sedamdesetih godina 19. stoljeća, najčešće živjele četiri generacije koje su se prosječno smjenjivale svakih 25 godina, a životna je dob članova bila oko 60 godina.⁵⁵

Pri «čitanju» dijagrama koji slijede, treba biti oprezan pri donošenju zaključka o broju članova po jednom kućištu u jednom vremenskom razdoblju. Letimičnijim bismo «čitanjem» dijagrama mogli pomisliti kako je riječ o istovremenosti življenja prikazanih članova na jednom kućnom broju. Oprezniji će čitatelj, prema godinama rođenja i umiranja, utvrditi kako je ovo ipak prikaz osoba koje su evidentirane po pojedinom kućanstvu za stoljetno razdoblje. Te su se osobe prirodno smjenjivale: umirale i rađale. Tako primjerice dijagram za kućni broj 23 u naselju Krivi Put, obrati li se pažnja na godine rođenja (i umiranja), gdje ih ima⁵⁶, pokazuje kako tek jedan dio prikazanih članova čini skupinu koja je u jednom trenutku živjela zajedno na jednom kućištu (trogeneracijska obitelj) (Dijag. 1): muškarac rođen 1789. godine, žena rođena 1802. godine (najstarija generacija); njihovo četvero djece, od čega dva sina sa suprugom (srednja generacija) i jedno žensko dijete najstarijega sina, rođeno 1846. godine. Već iduće žensko dijete najstarijega sina, rođeno 1848. godine, nije bilo suvremenicom muškarca rođenog 1789. godine, jer on godinu dana ranije umire.

U nastavku rada donosimo nekoliko izabranih primjera obitelji s ciljem da se u ovom dijelu priloga sada usredotočimo na «obiteljske slučajeve» kako bismo s jedne strane prepričali (u tekstu), a s druge strane grafički prikazali (dijagramima) raznovrsnost unutarnjih obiteljskih prilika, dinamiku širenja i smanjenja broja članova, učestalost smrtnosti male djece, kao i dinamiku ponovnih udaja i ženidaba nakon smrti bračnoga druga.

5. 1. OBITELJ NA KUĆNOM BROJU 4, ŽUPSKO NASELJE KRIVI PUT

Na ovom kućištu možemo također pratiti četiri generacije za stoljetno razdoblje i imamo podatke o postojanju sedam obitelji. Do polovice 19. stoljeća na ovom je kućnom broju živjelo pet obitelji, a nakon toga ostale su dvije. Razlog tomu je nejasan; možemo pretpostaviti da je došlo do iseljavanja.⁵⁷

Najstariji muškarac rođen je 1804. godine. Živio je 75 godina. Oženio se u dobi od 25 godina ženom iste dobi. Imali su petero djece, dvoje muške i troje ženske djece. Jedno muško dijete umrlo je u prvoj godini života.

Sin rođen 1832. godine ženio se prvi put u dobi od 25 godina ženom u dobi od 24 godine. Imali su petero muške djece. Nema podataka o razlogu zbog kojeg je umrla prva žena u dobi od 36 godina, može se pretpostaviti da je umrla pri porodu. Jedno muško dijete umrlo je u dobi od 22 godine u [Slavonskom] Brodu u bolnici. Ostala četvorica sinova osnivaju svoje obitelji. Sin rođen 1858. godine oženio se u dobi od 24 godine ženom iste dobi. Žena umire godinu dana kasnije. Može se pretpostaviti da umire pri porodu jer je u godinu dana braka rodila jedno (muško) dijete, koje kasnije umire u prvoj godini života. Iste godine, tri mjeseca nakon smrti prve žene, muškarac se ženi drugi put ženom starom 19 godina. Imaju troje djece, dva sina i kćer.

⁵⁴ Moramo napomenuti kako podaci koje iznosimo djelomično predstavljaju krnje podatke jer ovdje ne uzimamo u obzir podatke prije promatranog razdoblja, a niti one koji slijede. No, istraživanje u okviru ovakvog, manjeg priloga nužno se moralo u dijakronijskom smislu ograničiti.

⁵⁵ Iz prikazanih podataka vidjet ćemo da je samo jedna žena doživjela 80 godina.

⁵⁶ U dijagrame smo uvrštavali sve podatke kojima smo iz *Stališa duša* raspolagali. Tamo gdje nije navedena, primjerice, godina smrti, znači da niti u izvorima taj podatak ne nalazimo.

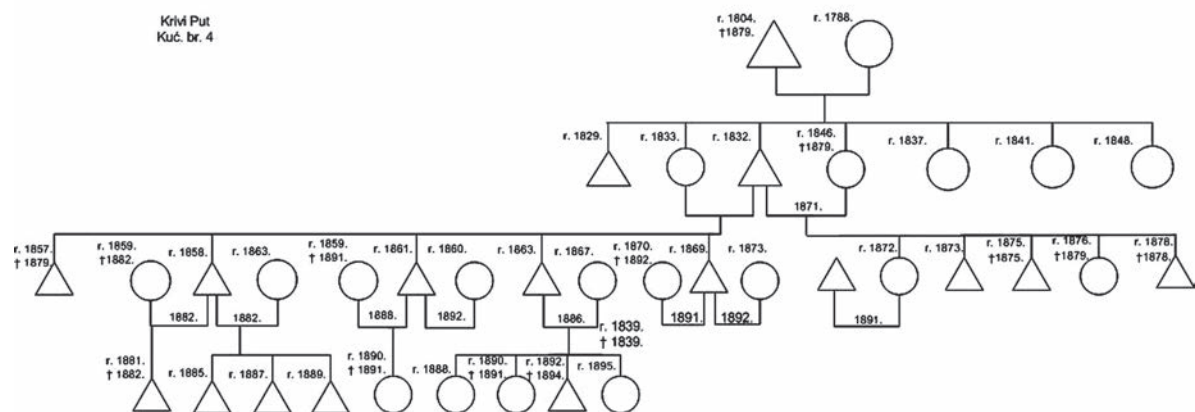
⁵⁷ Nema izravno pribilježenog podatka da je netko iselio, ali po podatku da je jedan član obitelji umro u [Slavonskom, op.a.] Brodu u bolnici, pretpostavljamo da su se neke obitelji u to vrijeme već bile iselile u Slavoniju. Više o iseljavanju u Slavoniju vidi u prilogu o migracijama Marijete Rajković u prvom svesku Monografije, str. 95-119.

Sin rođen 1861. godine oženio se, u dobi od 27 godina, dvije godine starijom ženom. Imali su jedno žensko dijete, koje umire u dobi od jedne godine. Iste godine umire i žena, u dobi od 32 godine. U dobi od 31 godinu muškarac se oženio drugom ženom starom 22 godine, s kojom nije imao djece.

Sin rođen 1863. godine oženio se u dobi od 23 godine ženom od 19 godina. Imali su četvero djece, troje ženske i jedno muško dijete. Ono umire u dobi od jedne godine, a još jedno žensko dijete u dobi od 2 godine.

Sin rođen 1869. godine oženio se u dobi od 22 godine ženom starom 21 godinu. Žena umire u 22 godini. Nisu imali djece. Drugi puta se ženi u dobi od 23 godine ženom starom 19 godina.

Muškarac rođen 1832. godine oženio se drugi puta u dobi od 39 godina ženom starom 25 godina, i s njom je imao petero djece, tri sina i dvije kćeri. Dvoje muške djece umire pri porodu, a jedno žensko dijete u dobi od 3 godine. Druga žena umrla je u dobi od 33 godine. Jedna se kći udaje u dobi od 19 godina.

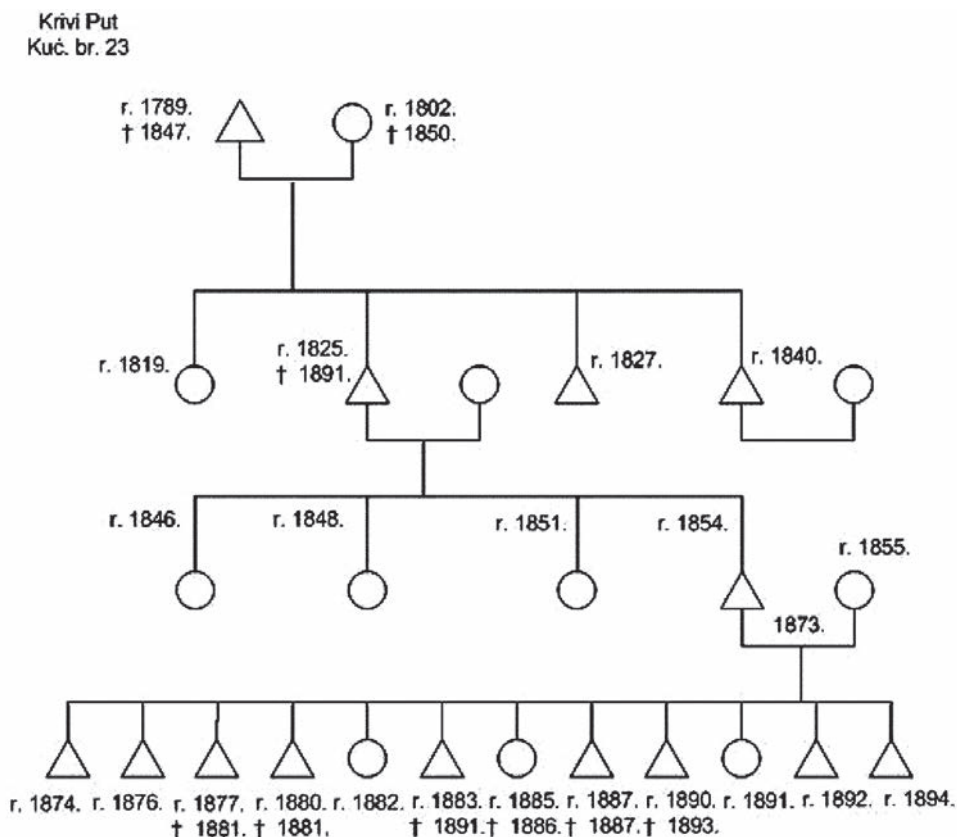
Dijagram 1: Grafički prikaz članova na kućnom broju 4 u naselju Krivi Put, izrađen prema podacima iz Stališa duša za razdoblje 1770-1852. g. i 1800-1890. g. Grafički prikaz izradio M. Vuković, 2009.

5.2. OBITELJ NA KUĆNOM BROJU 23, ŽUPSKO NASELJE KRIVI PUT

Na ovom kućnome broju uviđamo pet generacija i imamo podatke o postojanju četiri obitelji. Najstariji muškarac rođen je 1789. godine i oženio se ženom rođenom 1802. godine. Od žene je bio stariji 13 godina. Imali su četvero djece, troje muških i jedno žensko. Prvo dijete žena rađa u svojoj 17 godini. Muškarac umire u dobi od 58 godina, a žena u dobi od 48 godina, tri godine poslije muža.

Jedan sin, rođen 1825. godine, ženi se, zabilježeno je, ali podataka o ženi nema. Imali su četvero djece, troje ženskih i jedno muško. Muškarac je umro u dobi od 66 godina. Drugi sin također se ženi, ali je iselio u *Brod na Savi u Brodskoj regimenti* [Slavonski Brod, op.a.], pa nema nikakvih daljnjih podataka o toj obitelji.

Sin rođen 1854. godine ženi se u dobi od 19 godina ženom od 18 godina. S 19 je godina rodila prvo dijete, a posljednje s 39 godina. Imali su dvanaestero djece, desetero muških i dvoje ženskih. Petero muške djece je umrlo: jedno pri porodu, jedno u prvoj godini, jedno s 3 godine, jedno s 4 godine i jedno s 8 godina.

Dijagram 2: Grafički prikaz članova na kućnom broju 23 u naselju Krivi Put, izrađen prema podacima iz Stališa duša za razdoblje 1770-1852. g. i 1800-1890. g. Grafički prikaz izradila T. Rubić, 2009.

5.3. OBITELJ NA KUĆNOM BROJU 41, ŽUPSKO NASELJE KRIVI PUT

Na ovom kućnome broju možemo pratiti četiri generacije i imamo podatke o postojanju 12 obitelji. Najstariji muškarac rođen je 1790. godine i oženio se ženom starijom dvije godine. Muškarac je umro u dobi od 59 godina. Imali su šestero muške djece: prvo dijete rođeno je 1808. godine, a zadnje 1832. godine. Jedno im dijete umire u prvoj godini života.

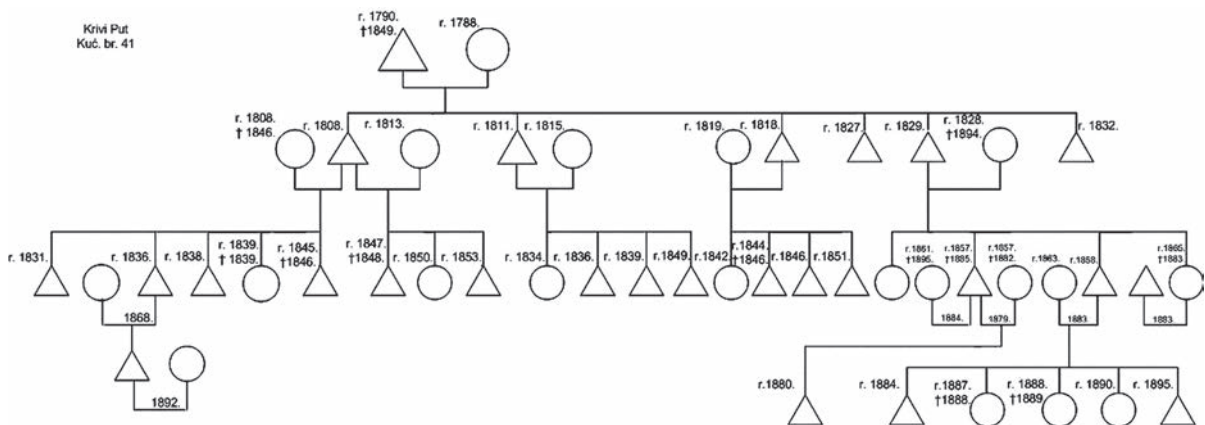
Sin rođen 1808. godine oženio se ženom rođenom iste godine, koja je umrla u 38. godini života. Imali su petero djece: troje muških i dvoje ženskih. Prvo dijete im se rađa 1831. godine, u njihovoj 23. godini života. Jedno žensko i jedno muško dijete umiru u prvoj godini života. Jedanaest mjeseci poslije umire i žena. Njihov sin, rođen 1836. godine, dobiva muško dijete u dobi od 32 godine, a to se dijete ženi u 24. godini. Muškarac rođen 1808. godine, nakon smrti njegove prve žene, ponovno se ženi i to ženom rođenom 1813. godine. Imali su troje djece: dvoje muške (od kojih jedno umire u prvoj godini života) i jedno žensko dijete. Prvo dijete žena rađa godinu dana nakon smrti suprugove prve žene.

Sin rođen 1811. godine ženi se ženom rođenom 1815. godine. Prvo se dijete rađa 1834. godine. Imali su četvero djece: troje muških i jedno žensko dijete.

Sin rođen 1818. godine ženi se ženom rođenom 1819. godine. Imali su četvero djece: troje muških i jedno žensko dijete. Prvo dijete im se rađa 1842. godine, a jedno muško dijete umire u prvoj godini života.

Sin rođen 1829. godine oženio se u dobi od 22 godine ženom starom 23 godine. Ona umire u dobi od 66 godina. Imali su četvero djece: dvoje muške i dvoje ženske. Prvi sin, rođen 1857. godine, ženi se u dobi od 22 godine ženom iste dobi. Žena umire u dobi od 25 godina. Imali su jedno muško dijete. Drugi

put se muškarac ženi u dobi od 27 godina ženom od 23 godine, ali nemaju djece. Muškarac umire u dobi od 28 godina, a žena se ponovno udaje u istom mjestu. Drugi sin rođen 1858. godine ženi se u dobi od 25 godina ženom od 20 godina. Imali su šestero djece: dvoje muške i četvero ženske. Dvoje ženske djece umire u prvoj godini života. Prvo dijete rođeno je 1884. godine, a zadnje 1895. godine. Postoji podatak da se jedna od dviju preživjelih kćeri udala u dobi od 18 godina te da je umrla dva mjeseca nakon vjenčanja.

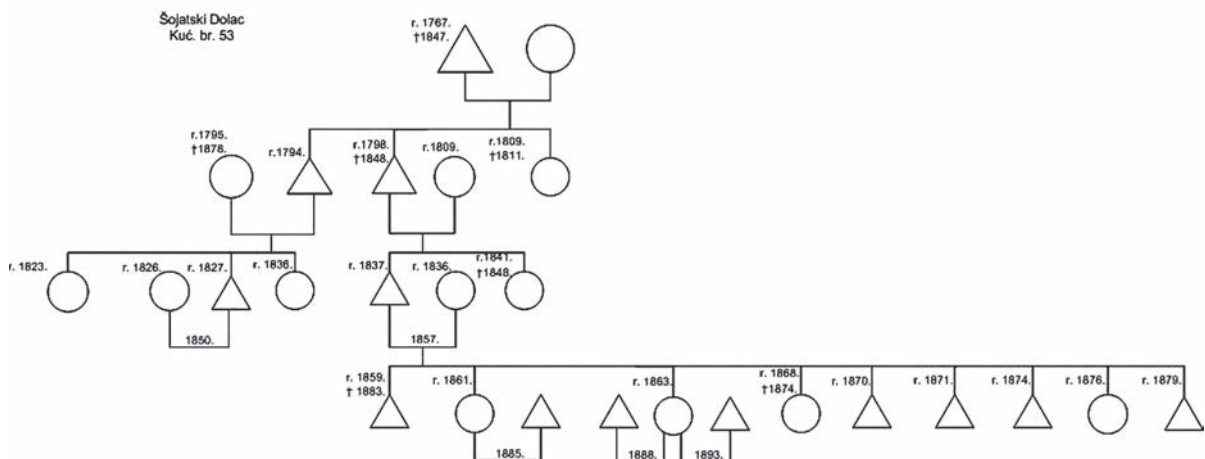
Dijagram 3: Grafički prikaz članova na kućnom broju 41 u naselju Krivi Put, izrađen prema podacima iz Stališa duša za razdoblje 1770-1852. g. i 1800-1890. g. Grafički prikaz izradio M. Vuković, 2009.

5.4. OBITELJ NA KUĆNOM BROJU 53, ŽUPSKO NASELJE ŠOJATSKI DOLAC

Na ovom kućnom broju možemo pratiti četiri generacije u stoljetnom razdoblju i imamo podatke o postojanju pet obitelji. Najstariji muškarac rođen je 1767. godine, a umro je u dobi od 80 godina. Nema podataka o ženi, niti o ženidbi. Imao je troje djece: dvoje muških i jedno žensko koje umire u dobi od dvije godine (u Zagrebu). Prvo dijete s ženom za koju nemamo podataka, imao je s 27 godina.

Prvi sin, rođen 1794. godine, ženi se godinu dana mlađom ženom. Imali su troje djece: jedno muško i dvoje ženske. Prvo dijete žena je imala s 28 godina (1823. godine). Njihov sin rođen 1827. godine oženio se u dobi od 23 godine ženom od 24 godine.

Drugi sin, rođen 1798. godine, oženio se 11 godina mlađom ženom. Ta žena umire, a on se ženi drugu puta, o čemu nema detaljnijih podataka. Postoje samo podaci o djeci: s drugom ženom je imao dvoje djece muško i žensko. Prvo dijete s drugom ženom dobiva u 38 godini života. Žensko dijete umire u dobi

Dijagram 4: Grafički prikaz članova na kućnom broju 53 u naselju Šojatski Dolac, izrađen prema podacima iz Stališa duša za razdoblje 1770-1852. g. i 1800-1890. g. Grafički prikaz izradio M. Vuković, 2009.

od 7 godina. Sin rođen 1837. godine, ženi se u dobi od 20 godina ženom od 21 godinu. Imali su devetero djece: četiri ženske i petoricu muške djece. Jedno muško dijete utopilo se (u Otočcu) u 24 godini života, a jedno žensko dijete umire u dobi od 6 godina. Postoje podaci o udaji dviju kćeri: jedna se udaje u dobi od 24 godine, a druga kćer ima dva braka; prvi put se udaje u dobi od 25 godina, a drugi put u dobi od 30 godina i to u istu kuću u koju joj se udala sestra (obje su se udale u Krivi Put).

5.5. OBITELJ NA KUĆNOM BROJU 68, ŽUPSKO NASELJE VELJUN

Na ovom kućištu možemo pratiti četiri generacije i imamo podatke o postojanju 7 obitelji. Najstariji muškarac, rođen 1781. godine, imao je šestero muške djece. Prvo je dijete dobio u dobi od 26 godina. Nema nikakvih podataka o ženi s kojom je imao djecu.

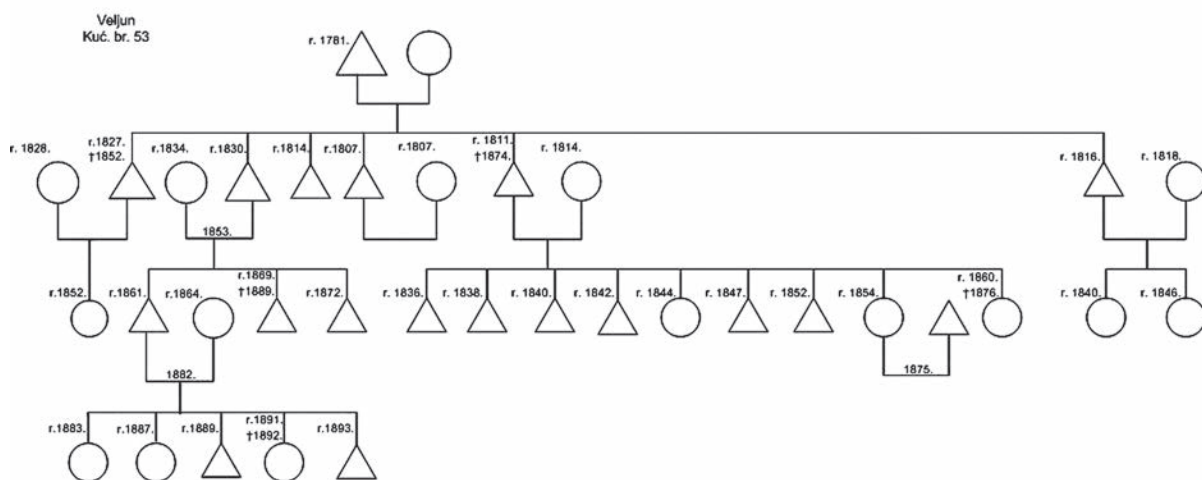
Njegov najstariji sin, rođen 1807. godine, oženjen je ženom iste dobi i o njemu nema više podataka, pa možemo pretpostaviti da je iselio iz Župe.

Drugi sin, rođen 1811. godine, oženio se ženom rođenom 1814. godine, a umro je u 63 godini. Imali su devetero djece: šest muške i troje ženske. Jedno žensko dijete umire u dobi od 16 godina. Prvo dijete rođeno je 1836., a zadnje 1870. godine, a o njihovom daljnjem životu nema nikakvih podataka, osim onog da je jedan muški član ove obitelji odsutan. Pretpostavljamo da je obitelj iselila.

Treći sin, rođen 1816. godine, oženio se ženom rođenom 1818. godine. Imali su dvoje ženske djece. Prvo dijete su dobili 1840. godine.

Četvrti sin, rođen 1827. godine, oženio se ženom rođenom 1828. godine. Imali su jedno žensko dijete koje umire kao novorođenče. Iste godine umire i otac.

Sin rođen 1830. godine oženio se u dobi od 23 godine ženom od 19 godina. Imali su troje muške djece. Prvo dijete se rodilo 1861. godine. Jedno dijete umire u dobi od 20 godina. Sin rođen 1861. godine oženio se u 21. godini ženom od 18 godina. Imali su petero djece: dvoje muških i troje ženskih. Jedno žensko dijete umire u prvoj godini života.

Dijagram 5: Grafički prikaz članova na kućnom broju 68 u naselju Veljun, izrađen prema podacima iz Stališa duša za razdoblje 1770-1852. g. i 1800-1890. g. Grafički prikaz izradio M. Vuković, 2009.

6. ANALIZA IZABRANIH OBITELJI

Ozbiorom na spomenut ograničeni doseg informacija koji nudi korištena vrsta izvora, možemo govoriti samo o nekim općenito uočenim karakteristikama prikazanih, izabranih kućišta.

Smrtnost žena u dvadesetim, tridesetim i četrdesetim godinama života puno je češća od smrtnosti muškaraca iste dobi. Razlog tome vjerojatno su komplikacije izazvane porođima jer riječ je o udanim ženama u reprodukcijskoj dobi, što se razvidno iz podataka iz *Stališa duša*. Smrtnost žena u dobi od pedeset godina puno je rjeđa.

Najveća stopa smrtnosti je kod novorođenčadi i djece u prvoj godini života, a samo je neznatno manja do sedme godine života. Kod djece od deset do dvadeset godina smrtnost je također vrlo visoka. Uzroci smrti novorođenčadi i djece u prvoj godini života povezani su zasigurno s poteškoćama prilikom i neposredno nakon poroda, koje su u prikazanom razdoblju bile uobičajena pojava, vjerojatno velikim dijelom uslijed malog broja liječnika.⁵⁸ (usp. Glesinger 1967/1968:237) Treba imati u vidu i drugačije higijensko-epidemiološke i zdravstvene prilike ovog područja u promatranom razdoblju (usp. *ibid.*) Bolesti poput plućne tuberkuloze, tada su bile čestim uzrokom velike stope smrtnosti ne samo djece i mladih, već i odraslih (usp. *ibid.*:223).

Iz prikazanih podataka, uglavnom vidimo bračni status muškaraca unutar obitelji, a samo ponekad imamo podatke o bračnom statusu žena. Gledajući odrasle muškarce koji žive na kućistima, vidimo kako većina stupa u brak. Za one muškarce gdje nema podataka o bračnom statusu, a nisu umrli kao djeca ili mladi, možemo samo pretpostaviti da su se iselili s kućišta ili su ostali neoženjeni⁵⁹, a što se, prema mjestimično zapisanim podacima u *stališima duša*, i potvrđuje. Sukladno tome možemo zaključiti da je takvo stanje bilo i sa ženama, za koje podaci nakon odrastanja, i u dobi za udaju, nisu dalje bilježeni. Upravo bi za provjeru ovih pretpostavki trebalo konzultirati knjige umrlih, krštenih i vjenčanih, u kojima postoji opaska kada su umrli i, u slučaju da su iselili, gdje su iselili.

Česta je pojava drugi brak i kod muškaraca i kod žena. To se događalo isključivo nakon smrti prvoga bračnoga druga. Već je iz kazivanja Krivopučana uočeno kako su udovac ili udovica, koji bi ostali sami s puno djece, bili primorani stupiti u novi brak, kako bi zbrinuli i prehranjivali mnogobrojnu djecu.⁶⁰ Kako su žene vrlo često umirale pri porodu, a dobna razlika među djecom u obitelji bila je najčešće oko dvije godine, muškarcu s malom djecom druga je žena bila nužna. Ženi koja je sama s djecom, muškarac je, u patrijarhalnom društvu, također bio izuzetno potreban kako bi preživjeli.⁶¹ Tako imamo primjer ponovne ženidbe i udaje svega mjesec ili dva nakon smrti bračnoga druga.

Od cjelokupnih podataka iz *Stališa duša*, samo na jednom kućištu pratimo dva rodonačelnika (kućni broj 2, naselje Mrzli Dol), dok sva ostala kućišta imaju jednog rodonačelnika. Na svakom je kućištu obiteljska struktura različita, ponajprije s obzirom na broj nuklearnih obitelji i broj generacija u stogodišnjem razdoblju.

Dob stupanja u brak najčešće je između dvadesete i tridesete godine života.⁶² Ono što primjećujemo je da žene stupaju u brak katkad ispod dvadesete godine života, čak od šesnaeste i sedamnaeste godine. Muškarci stupaju u brak iznad dvadesete godine, ali najčešća dob stupanja u brak muškaraca je iznad dvadeset pete godine života. Možemo primijetiti da ima dosta muškaraca koji stupaju u brak čak nakon

⁵⁸ Nedostatan broj liječnika, iako vrlo cijenjeni i poznati poimenice, u dokumentima koji se spominju u prilogu Lavoslava Glesingera, razvidan je za Senj (Glesinger 1967/1968). Za pretpostaviti je da je senjska okolica (pa tako i Krivi Put) još znatnije oskudijevala u dostupnosti liječnika.

⁵⁹ O *starim* (neoženjenim) *dečkima* i (neudatim) *curama* vidi u knjizi o svadbenim običajima Krivopučana (u tisku).

⁶⁰ Usporedi podatke s onima u prilogu suautorica Tihane Rubić i Danijele Birt o obiteljskim odnosima, u ovom svesku Monografije.

⁶¹ Usporedi s podatkom da bi neki muškarac iz sela znao pomagati ženi s djecom (primjerice, udovici ili onoj čiji je muž duže odsutan na radu u preookeanskim zemljama) u poslovima oko prodaje na sajmu, koji donosi Tihana Rubić u prilogu o tradicijskoj trgovini i sajmovima, u prvom svesku Monografije, str. 331-332. Također su muškarci nedjeljom, inače neradnim danom, besplatno pomagali udovicama oko većih poljodjelskih poslova: košnja trave, žetva i sl. Vidi u prilogu u cjelini o gospodarstvu, autorice Marijete Rajković u prvom svesku Monografije, str. 209.

⁶² Usporedi s podacima u knjizi o svadbenim običajima Krivopučana (u tisku).

tridesete godine. Muškarci su uglavnom stariji od žena s kojima stupaju u brak (čak do deset godina razlike), ali ima i brakova u kojima su ženici istih godina i brakova kada su žene starije od muškarca: nerijetko susrećemo i primjere da je žena dvije ili tri godine starija od muškarca. U slučajevima kada muškarac stupa po drugi puta u brak, druga žena je u pravilu mlađa od njegove prve žene.

Prema mjestimičnim podacima u izvoru, vidimo kako se bračni partner birao u samom mjestu življenja ili unutar Župe. Tek se u pojedinim slučajevima žena udala izvan Župe (u Senj ili Otočac) ili da se muškarac oženio ženom iz druge Župe (iz Brloga). Ipak, kako su ti podaci tek sporadični, možemo zaključiti ili da nisu dosljedno bilježeni ili da se doista uglavnom radi o endogamiji unutar mjesta i unutar crkvene župe, a što potvrđuju etnološka terenska istraživanja na krivoputskome području.⁶³ Za provjeru ovih podataka najpouzdaniji izvor bile bi matične knjige vjenčanih.

Broj rođene djece u promatranom razdoblju uglavnom se kretao od petero do desetero po obitelji⁶⁴, ali bilo je obitelji gdje je taj broj bio manji, kao i onih gdje je bio veći. Ono što se u analizi izvora primjećuje jest velik mortalitet djece; u svakoj obitelji s mnogobrojnom djecom vidimo kako je barem jedno dijete umrlo, a često i više njih. U nekim obiteljima gotovo su sva djeca umrla. Iz podataka uočavamo naročito veliku smrtnost male djece polovicom 19. stoljeća, što se uvelike podudara s već poznatim činjenicama o velikoj epidemiji kuge upravo u tom razdoblju, za šire područje okolice Senja (Glesinger 1967/1968: 227).

Mjestimično se događa da je tek natukničkom formulacijom zabilježen podatak za nekog muškarca da je oženjen i da imaju toliko i toliko djece. Pretpostavljamo u tom slučaju da su ti muškarci, ili čitava nuklearna obitelj, iselili. O tome nam na nekim mjestima govore i izravne bilješke: *odsutan*; *iselio*. Na nekoliko mjesta imamo izriječkom, uže ili šire, navedeno mjesto iseljavanja: *Brod na Savi*; *Slavonija*.⁶⁵ U tom se razdoblju, poznato je, ekonomska i socijalna neodrživost velikog broja obitelji na kućištu, donekle rješavala diobama (formalnim, te tajnim ili dogovornim)⁶⁶, koje su omogućavale migracije u druge krajeve Hrvatske.

7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Cilj ovog priloga bio je proučiti *Stališe duša* za župu Krivi Put u sprezi sa spoznajama koje su dobivene temeljem prethodnog terenskog istraživanja obiteljskog života Krivopučana. Proučili smo izvore za župu Krivi Put, koji se odnose na razdoblje od 1829. do 1943. godine.

Stališi duša kao izvor za proučavanje obiteljskih i demografskih promjena imaju vrijednost prije svega za potkrjepu već unaprijed stečenih spoznaja. Iz te vrste izvora izravno možemo iščitati: broj obitelji na pojedinom kućnom broju (jer su župnici s pouzdanom točnošću na taj način odvajali pojedine obitelji; prema objektu stanovanja). Razvidan je i broj djece unutar obitelji i prema pojedinom kućištu; razvidna je životna dob članova pojedinog kućišta (jer su se precizno bilježile godine rođenja i smrti, a mjestimično i godine sklapanja brakova). Vidljiv je i bračni status pojedinaca i linearno srodstvo unutar obitelji.

Temeljem svega navedenog pri analizi odabranih kućišta dobili smo neke indikatore o broju obitelji, broju djece, prirodnom prirastu, smrtnosti te bračnom statusu. Kako se radi o jednom manjem uzorku, namjera mu nije bila biti reprezentativnim, niti nam je na osnovu njega namjera bila donositi zaključke

⁶³ Usporedi s podacima u knjizi o svadbenim običajima Krivopučana (u tisku).

⁶⁴ Usporedi podatke iz dvaju tekstova u ovom svesku Monografije: prilogu o demografskim kretanjima, suautora Dragice Husanović-Pejnović i Dane Pejnovića, te prilogu o obiteljskom životu, Tihane Rubić i Danijele Birt, u ovom svesku Monografije.

⁶⁵ Usporedi valjanost ovih bilješki u odnosu na iscrpne podatke o iseljavanju Krivopučana u tom smjeru, u prilogu o iseljavanju i migracijama, Marijete Rajković, str. 79-92 te Marijete Rajković i Jasmine Jurković, str. 95-119, u prvom svesku Monografije.

⁶⁶ O načinima na koji se mogla odvijati dioba zadružne obitelji, usporedi s prilogu o dvije zadružne obitelji, te Tihane Rubić i Danijele Birt, u odlomku naslova *Podjela obiteljske imovine*, u ovom svesku Monografije.

o obrascima življenja na području Krivoga Puta. Podatke iz *Stališa duša* kvantitativno smo obradili. Te podatke možemo koristiti kao smjernicu za daljnja istraživanja ili nadopunu i potvrdu terenski sakupljene građe. Za detaljniju analizu i precizniju potkrjepu podataka, nužno je konzultirati ostale arhivske izvore poput matice rođenih, vjenčanih i umrlih. Tek spregom različitih izvora možemo sveobuhvatnije sagledati obiteljske i društvene promjene.

LITERATURA I IZVORI:

- BOGOVIĆ, Mile (2008): Župa Krivi Put. U: ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić: *Živjeti na Krivom Putu, etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, 1: 69-75.
- ČAPO, Jasna (1991): *Vlastelinstvo Cernik: Gospodarske i demografske promjene na hrvatskome selu u kasnome feudalizmu*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna (1996): Konstrukcija modela obitelji u Europi i povijest obitelji u Hrvatskoj. *Narodna umjetnost* 33(2), 179-196.
- GAVAZZI, Milovan (1978): *Vrela i sudbine narodnih tradicija kroz prostore, vremena i ljude*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- GLEISINGER, Lavoslav (1967/1968): Povijest zdravstva u Senju. *Senjski zbornik*, 3, Senj: Gradski muzej Senj, 222-249.
- HEADY, Patrick (2007): *What can anthropological methods contribute to demography – and how? Demographic Research*, 16, 555-558, <http://www.demographic-research.org/volumes/vol16/18/>
- HOŠKO, Franjo Emanuel (2004): Popis i stanje župa današnje Gospičko-senjske biskupije 1733. godine. U: ur. Franjo Emanuel Hoško: *Prošlost obvezuje, Povijesni korijeni Gospičko-senjske biskupije*, Rijeka: Teologija u Rijeci, 367-380.
- <http://rodoslovlje.blogger.hr/post/status-animarum/57376.aspx> (pregledano 21. ožujka 2009.)
- KOLANOVIĆ, Josip (1995): Hrvatski sabor od narodnih zborovanja do građanskog sabora 1848. U: ur. Željko Sabol: *Hrvatski sabor*, Zagreb: Sabor RH, Nakladni zavod Globus, Školska knjiga, 9-61.
- KORENČIĆ, Mirko (1979): *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.-1971*, Zagreb: JAZU.
- LJUBOVIĆ, Blaženka (2008): Zemljopisni položaj i pregled novije povijesti Krivog Puta. U: ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić: *Živjeti na Krivom Putu, etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, 1: 49-67.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin (1989): *Hrvatske kućne zadruge I. (do 1881.)*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Stališ duša (Status animarum) za rimokatoličku župu Krivi Put – obuhvaća razdoblje rođenja od 1770. do 1857. godine, bez oznake mjesta i oznake godine, 60 rukom paginiranih stranica.
- Stališ duša (Status animarum) za rimokatoličku župu Krivi Put – obuhvaća razdoblje rođenja od 1800. do 1890. godine, bez oznake mjesta i oznake godine, 240 rukom paginiranih stranica.
- ŠARIĆ, Marko (2008): Bunjevci u ranom srednjem vijeku-postanak i razvoj jedne predmoderne etnije. U: ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić: *Živjeti na Krivom Putu, povijesno-etnološka monografija*, 1:15-43.
- UTJEŠANOVIĆ OSTROŽINSKI, Ognjeslav (1988): *Kućne zadruge, Vojna Krajina i Ustav*. Zagreb: Stvarnost.

ŽIVOT ZADRUŽNE OBITELJI: DVIJE STUDIJE SLUČAJA

Milana ČERNELIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

1. UVOD

Podaci o dvjema zadružnim obiteljima na području Krivoga Puta 1981. godine, u okviru projekta *Seljačke obiteljske zadruge* Odsjeka za etnologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, sakupljeni su u svrhu istraživanja zadružnog života na području Krivoga Puta, budući da takvih etnoloških istraživanja na ovome području ranije nije bilo. Cilj je bio, metodom studije slučaja, doznati o konkretnim primjerima zadruga s ovog područja, pa je tako ovaj prilog usporedni etnografski prikaz dviju, tom prigodom istraženih zadruga s područja Krivoga Puta: *Prpić-Grgajice* u selu Kosovoj Buljimi i *Tomljanović-Puljiz* u selu Podbilu.¹ Već je u to vrijeme bilo poteškoća u pronalaženju kazivača koji bi o tome mogli dati podatke, zbog čega prikupljeni podaci nisu uvijek potpuni. Osobito su manjkavi podaci o zadruzi *Tomljanović-Puljiz*, budući da kazivač Milan Tomljanović nije bio previše zainteresiran za razgovor, a njegova brata Franu nije bilo moguće ispitati jer je u vrijeme ispitivanja bio odsutan.

Zadruga Prpića iz Kosove Buljime nazivala se *vamilija Prpić-Grgajice*, dok su je sami zadrugari među sobom zvali *naša vamilija*. Nadimak Grgajice potječe od imena pradjeda kazivača koji se zvao Grgo. Svaka obitelj imala je svoj nadimak jer je u selu bilo čak osam obitelji Prpića, a četiri kuće bile su u bliskome srodstvu. *Vamilija Prpić-Grgajice* nije klasičan primjer zadruge, kao što ih već odavno u ovome kraju nema. Potomak zadruge Mirko Prpić u vrijeme ispitivanja živio je u Senju.² Njegovo pamćenje seže do pradjeda Grge, kojega pamti samo po tome što je za 20 litara ječma kupio 20 *kosaca* zemlje (8 - 9 jutara), livada i oranica. Imao je samo jednoga sina, Grgu, jer je umro mlad, u četrdesetoj godini života. Majka mu se preudala u susjedno selo Vratarušu i po njoj ima dva brata s kojima nije živio u zajednici. Grgo je imao 4 - 5 godina kad mu je umro otac i živio je sa stricem Ilijom koji ga je odgojio u svojoj zadruzi. Ilija je živio u zajednici sa svojim bratom. Nakon ženidbe Grgo se odvojio od njih i sagradio kuću za sebe i svoju ženu. Imao je šesnaestero djece, od kojih je samo četvero ostalo na životu, dva sina, Mile i Stipe, i dvije kćeri, Kata i Mara. Ostalu djecu Mirko ne pamti jer su ubrzo nakon rođenja umrla.³ Mile, Grgin sin i otac kazivača Mirka i Jose Prpića, i njegov brat Stipe osnovali su svoju *vamiliju* nakon očeve smrti (Prilog 1). Dok je još Grgo bio živ, Mile je dosta putovao za zaradom. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata, od 1914. do 1918. godine, bio je u Rusiji u zarobljeništvu. Nakon 1918. godine opet je išao na front i bio u zarobljeništvu u Italiji i Francuskoj. Zatim je od 1924. do 1925. godine, tražeći posao, putovao po Srbiji, Crnoj Gori i drugdje po Kraljevini Jugoslaviji.⁴ Nakon očeve smrti više nije izbivao od kuće

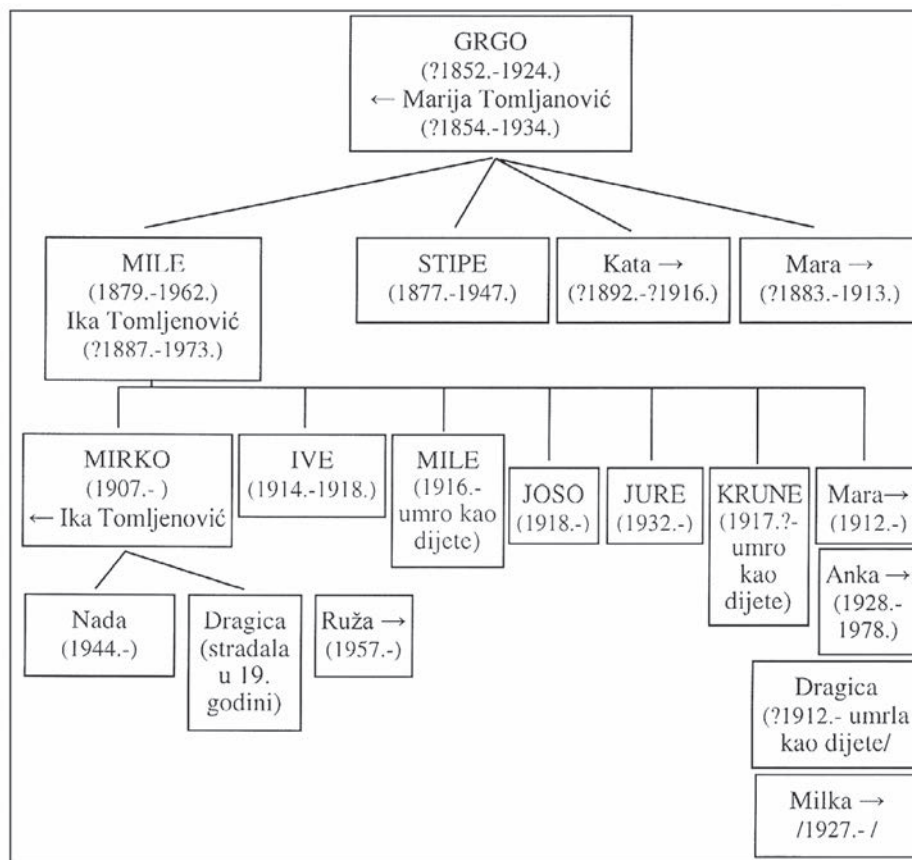
¹ Ovaj rad već je objavljen u dva navrata i temelji se na ranije obavljenim istraživanjima (Černelić 2000; Ibid. 2006: 41-53). Budući da u vrijeme istraživanja na Krivome Putu od 2002. do 2007. više nije bilo moguće dobiti cjelovite podatke o ovome obliku obiteljskog života, uredništvo je odlučilo ovaj rad ponovno objaviti u ovoj monografiji, radi cjelovitijeg uvida u različite tipove obitelji. Prikazu obiteljskog života uopće na Krivome Putu posvećen je poseban prilog autorica Tihane Rubić i Danijele Birt i u ovom svesku Monografije. Zbog nedostatnih podataka, nije moguće rekonstruirati obiteljski život u zadrugama na čitavome ovome području, odnosno ranije prikupljene podatke upotrijebiti za podacima o drugim zadružnim obiteljima u ovome kraju.

² Mirko Prpić bio je glavni kazivač, a u ispitivanju su sudjelovali još i njegova žena Ika i brat Joso.

³ Više o broju i mortalitetu djece vidi u prilogu Tihane Rubić i Danijele Birt u ovom svesku Monografije.

⁴ O tradiciji ekonomskih migracija vidi više u prilogu Marijete Rajković u prvom svesku Monografije, str. 79-94.

jer je preuzeo gospodarenje u *vamiliji*. Stipe je kao zidar stalno putovao po Jugoslaviji, a kući je dolazio kao gost po mjesec dana. Nije slao novac u kuću jer se nije više smatran članom zadruga. Počeo je putovati vrlo mlad i nije se ženio. U zadružnoj kući imao je svoju sobu u kojoj je, kad je bio odsutan, što je i bilo najčešće, spavao njegov brat Mile sa ženom. Mirko je također već s 12 godina krenuo trbuhom za kruhom. Najprije je bio u Našicama, gdje je kuhao za brigadu 6 mjeseci. Ponovno je krenuo s 18 godina, najprije po Srbiji kao naučnik kod zidara, 1 - 2 godine, potom po Crnoj Gori, dvije godine, i po Sloveniji 4 - 5 godina. Prije nego što je postao zidar, Mirko je u Senju izučio stolarski zanat. Time se bavio u kratkim intervalima kad je boravio kod kuće. Pravio je mrtvačke škrinje i djevojačke ormare od javorovine i ljeskovine. Povremeno bi s putovanja dolazio kući na mjesec-dva. Godine 1937. došao je iz Slovenije i *stavio si žrvanj za vrat* (oženio se). Ponovno je otišao za Sloveniju, a zatim i u Njemačku, gdje ga je zatekao rat. Vratio se kući 1944. godine i nakon toga je, do diobe, ponovno zbog posla putovao po Srbiji i Bosni. Njegov brat Joso počeo je putovati u potrazi za poslom sa 16 godina. Bio je u Srbiji i u Njemačkoj. Do diobe je došlo 1947. godine, godinu dana prije nego se Joso oženio. Svi su zajedno živjeli u jednoj kući u dvjema sobama, dok su inače u selu u velikim *vamilijama* svi živjeli u jednoj sobi.⁵

← ušla u zadrugu
→ izašla iz zadruga

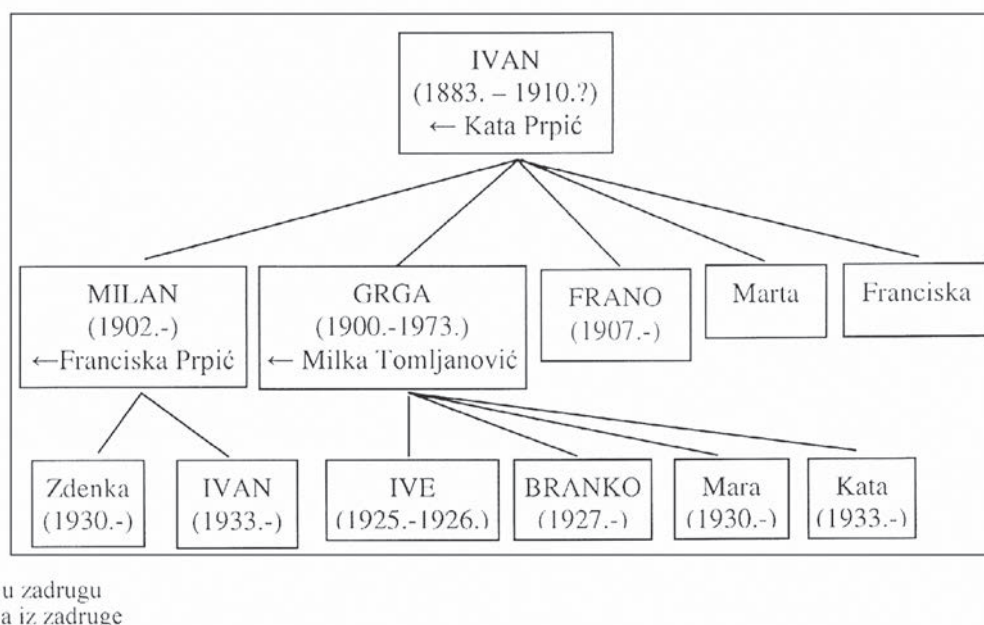
Prilog 1: Rodoslovlje zadruga Prpić-Grgajice (sastavila M. Černelić).

Budući da se zadruga sastojala samo od živućih roditelja i jednog oženjenog brata kroz dva naraštaja, ne bismo je zapravo niti mogli smatrati zadrugom u pravom značenju te riječi. Ona je i po broju članova

⁵ O tome više vidi u prilogu Tihane Rubić i Danijele Birt u ovom svesku Monografije.

bila mala, no kod zadruga nije bitan broj članova, nego da se radi o načelu nepodijeljenog, odnosno, nedjeljivosti zajedničkog imutka, o zajedničkom gospodarenju, o podjednakom korištenju svih zadružnih dobara za sve članove, o poštivanju određenih pravila prigodom (načelno moguće) diobe tog imutka (Gavazzi 1978:82). Mogli bismo je označiti krnjom zadrugom, budući da nije zadovoljavala sve formalne kriterije koji jednu obitelj čine zadružnom, premda su je zadnji potomci zadruga takvom smatrali. Težak život u ovome kraju očito je zahtijevao da muški članovi obitelji putuju u potrazi za poslom, pa je tako, primjerice, Mirkov stric Stipe zbog čestog izbivanja bio oslobođen obveza prema zadrugi.

Zadruga Tomljanovića u selu Podbilu, iz zaseoka Tomići, nazivala se zadruga ili *vamilija Tomljanović-Puljiz(ova)*.⁶ Puljiz je nadimak obitelji, budući da je to prezime u selu vrlo često. Za obitelj Puljizovih govorilo se da su ovamo došli iz Karlobaga, ali se više ne zna kada je to bilo. Ivan Tomljanović nije živio u zadrugi sa svojom braćom budući da su se ona školovala i raselila. Živio je sam sa svojom ženom i sinovima Grgom, Milanom i Franom. Ivan je umro u 27. godini života, a sinovi Grga i Milan ostali su u zajednici s majkom i nakon ženidbe. Frano nije bio oženjen dok je trajala zadruga. Odijelili su se 1936. godine (Prilog 2). Milan se uz poljodjelstvo bavio i zidarskim i šumarskim poslovima, radio je na izgradnji cesta i tunela. Znao je izbivati po 2 - 3 mjeseca, ponekad i po 2 - 3 godine. Putovao je po Hrvatskoj i Srbiji.

Prilog 2: Rodoslovje zadruga Tomljanović-Puljiz (sastavila M. Černelić).

2. ZADRUŽNA IMOVINA

O bje obitelji posjedovale su zemlju koju su naslijedile od svojih pradjedova, budući da se zemlja nije kupovala. Zadruga *Prpić-Grgajice* imala je 20 jutara zemlje.⁷ Najviše je bilo pašnjaka (*pašanica*, *pašinac*) i livada (*košanica*), oranica, nešto ledine i šume. Vode nisu imali, osim na dvama mjestima lokve s vodom zvane *Liskovac* i *Grebenjača* (Kosova Buljima), te *Danilovac* i *Dražica* (Podbilo). Nazivi pojedinih parcela livada i oranica zadruga Prpić su sljedeći: *Buljik*, *Šimunova njiva*, *Latica*, *Prisadnjak*, *Buljmice*,

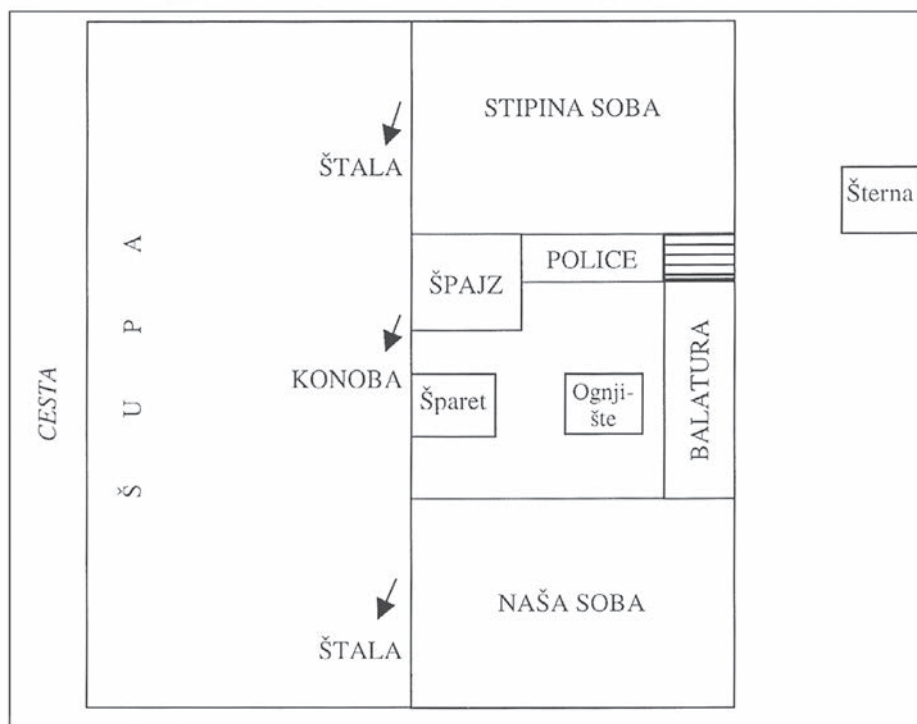
⁶ Selo Podbilo sastoji se od 7 zaselaka: Cupići, Tomići, Panjići, Žuljevići, Marketići, Plemići, Šolići i Matići, prema iskazima kazivača.

⁷ Kazivač Milan Tomljanović tvrdio je da ne zna koliko je zemlje njegova zadruga posjedovala, no s obzirom na njegova suzdržana kazivanja, može se pretpostaviti da to najvjerojatnije nije želio reći.

Zapadak, Bradva, Ograda, Livada, Jaruga, Dolac, Pleća, Poležina i dr., a zadruge Tomljanovića: Duboki dolac, Rubanuša, Greben, Šabovac, Čimarova draga, Laćevac, Krč, Ruglo, Paljevina, Draga, Zaglavica, Pekuša, Vršale, Alino bilo, Podastan, Šelimbaša, Paljenik i dr.

3. KUĆA I KUĆIŠTE ZADRUGE PRPIĆ-GRGAJICE

Zadružna kuća Prpića u Kosovoj Buljimi bila je u vrijeme ispitivanja srušena. I nakon diobe članovi zadruge ostali su u njoj živjeti 2 - 3 godine i za to vrijeme svaka je obitelj izgradila sebi novu kuću. Rekonstrukcija kućišta napravljena je prema sjećanju Mirka Prpića (Prilog 3). Okućnica se sastojala samo od kuće i šterne (bunara). Kuća je bila zidana od kamena na kat, krov pokriven šimlom, tankim širokim daskama. Stepenicama se uspinjalo na balaturu, ulazni trijem u kuću. U gornjem se dijelu kuće u sredini nalazila kuhinja te dvije sobe sa svake strane. Inače su u selu sve velike vamilije imale samo jednu zajedničku sobu za sve članove. Cijelom dužinom sobe prema cesti prostirala se šupa, otvorena, na četiri stupa, natkrivena krovom od šimle. To je bilo spremište za kola i poljske alate. Ispod svake sobe bila je štala, a ispod kuhinje konoba, u koju se ulazilo stubama s balature. U jednom uglu kuhinje nalazio se špajz, posebna manja prostorija.

Prilog 3: Tlocrt kuće i kućišta zadruge Prpić-Grgajice (izradila M. Černelić).

U kuhinji je do 1927. godine bilo ognjište. Sastojalo se od daske presječene na sredini gdje se stavila zemlja. Iznad ognjišta visile su komoštre na hrljiki (drvena motka). Na komoštre se objesio bakreni lonac zvan kaštrola, u kome se kuhalo. Na ognjištu su bile tronoge. Pod njih se stavljala žeravica i tako se kuhalo na samome ognjištu. Kuhinja je bila sagrađena na štuk, bez tavanice. U špajzu se držalo piće u kredencijama i sve potrepštine za kuhanje. Uz špajz su u kuhinji bile police za posuđe kao i pregrade za poklopce.

U jednoj od soba koju su zvali Stipina soba, budući da je u njoj boravio Stipe kad je povremeno dolazio kući, nalazila se visoka željezna peć i četiri kreveta. U toj je sobi inače spavao Mirko sa ženom jer je Stipe obično kratko vrijeme provodio s obitelji. Drugu sobu su zvali naša soba. Tu su spavali otac, majka i djeca. Bila su dva do tri kreveta. Djeca su spavala na podu od jelovih dasaka na biljcima. U našoj sobi je bila peć od pečenih cigala u koju se ložilo iz kuhinje.

U *konobu* se stubama silazilo s *balature*. Tu se držalo kiselo zelje i ostalo povrće za zimu. Tu je bila i pregrada za krumpir zvana *klitar*. Inače se krumpir držao još i vani jer sav nije mogao stati u *klitar*. Iskopao bi se *trap*, okrugla jama u koju se stavljao krumpir, a odozgo se pokrio daskom i prekrio zemljom. Tako se krumpir čuvao preko zime do proljeća. Ispod svake sobe bile su *štale* s odjeljcima za ovce, krave, konje i magarce.

Na tavanu kuće držalo se sijeno i žitarice u bačvama, svaka vrsta zasebno. Hrana i kukuruz u manjim količinama su također bili pohranjeni na tavanu. Tu su se držali i plugovi ili vani na otvorenom, ovisno o vremenskim prilikama.

Pred kućom je bila *šterna*, iz koje se *kalala* (vadila) voda *kalačom*, limenim vedrom na lancu, koje se izvlačilo rukom. *Šterna* je izvana ozidana kamenom, a iznutra *cimentom*.

Kuća smještena uz cestu nije bila ograđena, a iza kuće bila je *bašća*.

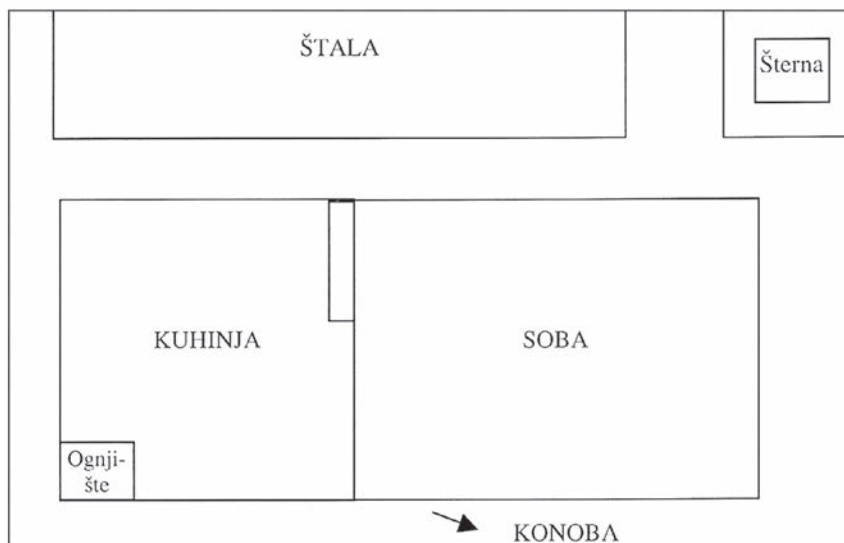
4. KUĆA I KUĆIŠTE ZADRUGE TOMLJANOVIĆ-PULJIZ

Zadružna kuća Puljizovih sastojala se od *kuhinje* i *sobe*. Kuća je i u vrijeme ispitivanja postojala, samo što je tada već bila preuređena (sl. 1). *Štala* je bila zasebna prostorija i od nje je kasnije napravljena kuća za najstarijeg brata. Odmah uz kuću koja je pripala Frani, Milan je sebi izgradio novu kuću. U vrijeme ispitivanja više nije živio u selu, već u Senju. U staroj kući živjeli su Frano i njegova žena, kao jedini stalni stanovnici zaseoka Tomići u Podbilu.

Slika 1: Stara zadružna kuća obitelji Tomljanović-Puljiz. Snimio Augustin Perić, siječanj 2009.

Pod u *kuhinji* bio je zemljani, a odozgor su bile grede. Do diobe je u *kuhinji* bilo ognjište. Bilo je četvrtasto ozidano, s *komoštrama* koje su bile obješene o motku zvanu *varalica*. Uz ognjište je bila lopata za zgrtanje žari zvana *ožak*. U *kuhinji* je bila udubina u zidu koja je služila kao polica za posuđe. Ispod *sobe* u kojoj su svi zajedno spavali bila je *konoba*. Odmah iza kuće nalazila se *štala*. Sastojala se od jedne prostorije, a pojedine vrste stoke bile su jedne od drugih odijeljene pregradama. Uz *štalu* je bila kamena *šterna* s urezanom godinom izgradnje - 1863. Naziv za dvorište je *prikuća*. Dvorište nije bilo ograđeno (Prilog 4). Blizu kuće bilo je posađeno nešto voćaka, a u blizini je bio i vrt na parcelama *Danilovac*, *Podvoda* i *Krč*.

Prilog 4: Tlocrt kuće i okućnice zadruge Tomljanović-Puljiz (izradila M. Černelić).

5. ZAGRIJAVANJE I OSVJETLJAVANJE PROSTORIJA

Grijali su se bukovim drvima iz državne šume. Bio je određen *otkaz* drva (količina koja se daje za svaku kuću).⁸

Kuća se osvjetljavala svjetiljkama na *petroulje*, a za štalu su se rabile zatvorene svjetiljke s ručkom zvane *šišmiši*. U zadruzi *Prpić-Grgajice* su se, kada nije bilo petroleja, upotrebljavale i uljane lampe zvane *uljarice*. Imale su pamučni fitilj zvan *nosić*. Ulje ili mast nasuli bi se u limenu posudicu te bi se potpalio pamučni fitilj. Osim toga bilo je i *lučerni*. Kada nije bilo ni petroleja ni masti, upalila bi se *lučerna*, koja se sastojala od jelove grane zvane *smugor*, koja je dugo svijetlila. Podaci o rasvjeti i nazivima za rasvjetna tijela u zadruzi Puljizovih donekle se razlikuju. Ako nije bilo petroleja, palila se *luč*. U kanticu se stavila svinjska mast i uronio pamučni *kostinj* koji gori. Tko je imao pčele, upotrebljavao je i svijeće od voska zvane *milikerce*, a ponekad i *laterne* od lima.

6. ZASEBNO VLASNIŠTVO

Podaci o zasebnom vlasništvu razlikuju se u dvjema istraženim zadrugama.

U zadruzi *Prpić-Grgajice* zasebno vlasništvo činila je jedino *prćija*, a to je ono što je djevojka udajom donosila u *vamiliju*. Obično je majka za kćer uzgojila kravu. Krava je na sebi nosila *prćiju*, tekstilne predmete kao što su bili *biljci*, plahte, prekrivači, odjeća. Krava se nastavila hraniti od zadrugne hrane. Mlijeko koje je krava davala pripadalo je zajednici, dok bi tele žena prodala i raspolagala dobivenim novcem. Njime je kupovala odjeću za sebe, svojega muža i djecu. Krava je bila na zajedničku korist, a tele je pripadalo vlasniku. *Prćija* je mogla biti i komad zemlje. Ta je zemlja postala zadrugno vlasništvo, zajednički se koristila. U slučaju diobe taj bi komad zemlje pripao obitelji muža i žene, čija je to *prćija* bila, povrh zemlje koja se kao zajednička dijelila između obitelji.

Prema Milanu Tomljanoviću u zadruzi Puljizovih nije bilo zasebna vlasništva. Jedino je *dota* bila vlasništvo žene. Pod *dotom* se podrazumijevalo sve što je žena udajom donosila u novi dom: *štramac* za spavanje, *biljac*, *prešlica*. U slučaju da je žena ostala udovica i da se ponovno udala, odnosno otišla iz zadruge, svoju je *dotu* nosila sa sobom. Kod Puljizovih drugog oblika privatnog vlasništva nije bilo, ali je u selu bilo zadruge u koje je žena kao dio *dote* donijela i komad zemlje ili *blago*.

⁸ Za zadrugu *Tomljanović-Puljiz* nema podataka o zagrijavanju zadrugnih prostorija.

Tkalački stan zadruge nisu imale jer se u ovome kraju nije tkalo ni u starini, već se odjeća kupovala. Svaka žena imala je vlastitu *prešlicu* kao dio svoje *prćije*, odnosno *dote*.

7. GOSPODARENJE

Uzadruzi Prpića držali su 5 - 6 krava, 2 - 3 svinje, po 15 ovaca i jednog magarca. Ovce su imale svoju *gajbu* u *štali*. Bio je po jedan bik za dva do tri sela. Zadruga Tomljanovića imala je 4 - 5 krava, 1 - 2 svinje, 15 - 20 ovaca i 1 - 2 konja. Obje su zadruge imale kokoši, pse i mačke.

Od oruđa su obje zadruge posjedovale drveni plug i kola.⁹

Blago se izgonilo na pašnjake, kako Milan Tomljanović kaže, na *ispašinac*. To je bio posao uglavnom predškolske djece, ali i nešto starije kada nisu bila u školi. Zimi i ujesen *blago* bi po cijeli dan bilo na paši, a ljeti od jutra do 10 - 11 sati (Mirko Prpić: vraćaju se kući na *popas*), a predvečer kada sunce popusti, ponovno se goni na pašu.¹⁰

U zadruzi *Prpić-Grgajice* mlijeko su trošili i prerađivali ga. Pravili su sir od *teletije mirice* (želuca) kao sirišta. Kada se usiri, izažima se rukama i zamota u krpu, oblikuje i stavlja na tanjur za upotrebu, a ako se ostavi za kasnije, još se i osuši. Putar se *meja* (inf. *mesti*) u *stapu* pomoću *mećaje*. Mlijeko se prodavalo. Stanovnici Krivoga Puta prodavali su mlijeko u Senju. Transportiralo se u *kantelatama* (limenim kantama) na magarcu, a tko ga nije imao, na leđima. Žene su rano ujutro, u 4 - 5 sati raznosile mlijeko. To je radila majka, čak i baba, uglavnom starije žene, a gdje ih je bilo, i djevojke. I u zadruzi Puljizovih pravili su se sir, *kiselina* i maslac, ali se mlijeko i mliječni proizvodi nisu prodavali.¹¹

Od ovčje vune žene su plele čarape, *maje* i *štrample* za potrebe članova zadruge.¹² Prpići su nešto vune prodavali, za razliku od Tomljanovića. Ovčje se meso stavljalalo na dim. Meso su dimili nad ognjištem.¹³ Obje su obitelji držale svinje samo za vlastite potrebe, da imaju dovoljno suha mesa i masti preko godine.

Lovom i ribolovom nisu se bavili. Tomljanovići se nisu bavili niti pčelarstvom, dok je u zadruzi Prpića uzgoj pčela bio važna privredna grana. Imali su 2 - 3 *ulišta* i 10 - 15 rojeva pčela. Pčele su držali pred kućom, a u jesen i zimu na *podu* (tavanu).¹⁴ Med se prodavao, a zaradom je raspolagala zajednica.

Od žitarica su uzgajali pšenicu, ječam i zob, a Tomljanovići su uzgajali još i nešto kukuruza i *jeldu* za svinje. Zemlja je bila pogodna za uzgoj kukuruza, ali se sijalo malo zbog jakog vjetra. Imali su *vrtu* blizu kuće. Od povrća su sadili krumpir, grah, zelje, blitvu, *kumiradu* (korabu), *ripu*, *mernu* (mrkvu).¹⁵

Najveći je dio zemlje zadruge *Prpić-Grgajice* bio pod pašnjacima i livadama. Godišnji urod pšenice prosječno je iznosio 2 - 3 *kvintala* (1 kvintal = 100 kg), 6 - 7 *kvintala* ječma i 1 - 2 *kvintala* prosa. Žito se nije

⁹ Prema kazivanju Mirka Prpića drveni plug sastojao se od *ručica*, *gredelja*, *noža*, *plaza* (na stranu) i *crtala*. U zadruzi njegove obitelji imali su i jednu drvenu *branu*. Sastojala se od dasaka, a odozgo su bila tri deblja drveta s klinovima. Otraga su bile pričvršćene grane, na to se stavio kamen ili je nejakom dijete sjelo da pritisne zemlju.

¹⁰ O stočarstvu vidi više u prilogu Marijete Rajković u prvom svesku Monografije, str. 185-203.

¹¹ O tome vidi više u prilogu Jasmine Jurković o tradicijskoj prehrani u ovom svesku Monografije.

¹² O tradicijskom odijevanju vidi više u prilogu Aleksandre Vlatković u ovom svesku Monografije.

¹³ Prema Milanu Tomljanoviću neki su u selu Podbilo imali posebno zidane *bajte* za dimljenje i sušenje mesa. O proizvodnji suhomesnatih prerađevina vidi više u prilogu Jasmine Jurković o tradicijskoj prehrani u ovom svesku Monografije.

¹⁴ Rojeve su kupovali ili su ih tražili u šumi. Odrezali bi panjeve s pčelama, donijeli ih kući, kadili pčele (istjerali ih iz panja tako da su zapalili krpu) i istresali u košnice zvane *ulišta*. *Ulišta* su četvrtasta, od dasaka s otvorom pri dnu zvanim *leto*, a odozgo je poklopac koji se može podignuti. Pedesetih godina počeli su upotrebljavati moderne košnice koje su zvali *šneiderke*. O pčelarstvu na području Krivoga Puta vidi više u prilogu Marijete Rajković o pčelarstvu u prvom svesku Monografije, str. 249-263.

¹⁵ O uzgoju povrća nema podataka za zadrugu *Prpić-Grgajice*. Voće nisu uzgajali. Do 1937. godine imali su samo divlju trešnju. Tek nakon diobe zadruge počeli su se baviti voćarstvom. Tomljanovići također nisu imali posebni voćnjak, već su u blizini kuće zasadili koje drvo jabuke i šljive.

prodavalo, već se, ako je bila nerodna godina, do 60 % kupovalo. Ako je urod bio bolji, manje se kupovalo, ali se uvijek moralo dokupiti jer nije bilo dovoljno dobre zemlje za uzgoj žitarica. Namjena pojedinih parcela oranica mijenjala se, tako da je, primjerice, jedne godine na komadu zemlje bilo *ječmište* (parcela zasijana ječmom), a druge godine *krumpirište* (parcela zasađena krumpirom). Zemljište se đubriilo. Đubar se vozio kolima iz *štale*. To je bilo grabovo, jasenovo, kljenovo ili lipovo lišće zvano *šušanj*, koje je bilo pod *blagom*. Pokupilo bi se u šumi i u jutanim vrećama nosilo pod *blago* u *štalu*. Tko nije imao kola, nosio bi đubar na magarcu ili na konjima. *Đubrenje* zemlje trajalo je tri dana.

Žetva je trajala 3 - 4 dana i taj su posao obavljale žene.¹⁶ Sjenokoša je trajala i više od 15 dana.¹⁷ Žito se vršilo konjima,¹⁸ zatim se vijalo na vjetru.¹⁹ U *vamiliji Prpić-Grgajice* žito se nakon vijanja vezivalo u jutene vreće i nosilo kući, gdje se ostavljalo u badnjevima na tavanu. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata žito se mljelo na žrvnju, ali su se manje količine mljele i na mlincu za kavu. Žrvanj nije imala svaka obitelj, pa tako ni njihova obitelj, te su morali davati *ujam* da im se žito samelje. Na 10 kg davalo se 1,5 kg žita na *ujam*, a još je k tome svatko sam sebi mlilo žito. Plaćala se samo uporaba žrvnja. Iza Drugoga svjetskog rata koristili su se mlinovi na vodi kod Jurjeva pod Krmpotama. Plaćalo se za *šolde* ili na *ujam*, 2 - 3 litre za 50 kg žita. *Vamilija Tomljanović-Puljiz* žito je mljela u mlinu na Žrnovici kod Kljenovice, kod gazda Barbića. Za uporabu mlina plaćao se *ujam*, 2 - 3 kg na 100 kg žita.²⁰

U zadrugi *Tomljanović-Puljiz* za trgovinu je bio zadužen *gospodar* kuće. Prodavao se krumpir, zelje, drva iz šume, janjci, telad, krave u Senju, a prodavali su i konje kad bi ostarjeli, u Brinju i Otočcu.²¹ Povremeno bi i prekupci dolazili u selo i otkupljivali. Novac od trgovine skupljao se u zajedničku blagajnu i njime se po dogovoru kupovalo sve što je bilo potrebno ukućanima. U zadrugi *Prpić-Grgajice* prodavalo se samo mlijeko, med i nešto vune. U objema zadrugama kupovali su se sljedeći artikli: brašno, šećer, sol, duhan, petrolej, odjeća i obuća. Obuću su kupovali kod opančara u Senju. Tomljanovići su obuću kupovali još i u Sloveniji, a teretne opanke za rad nabavljali su od *gantara*. U Podbilu je bio i *šusteraj*, pa su i tu nabavljali kožne opanke. Članovi zadruge *Prpić-Grgajice* su do početka Prvoga svjetskog rata sami izrađivali drvene opanke.²² Osim spomenutih artikala Prpići su kupovali još i ječam i grah, a Tomljanovići mlade svinje.

Do novca se u objema zadružnim obiteljima dolazilo zaradom stečenom izvan zadruge, a ne od poljoprivrede i stočarstva. Jedino su Puljizovi, kako je već spomenuto, prodavali neke artikle i nešto stoke, a Prpići samo mlijeko. Prehrambene potrebe zadovoljavale su se pretežito vlastitom proizvodnjom, premda

¹⁶ O žetvi nema podataka za zadrugu Puljizovih.

¹⁷ Sjenokoši je posvećen poseban prilog u prvom svesku Monografije, zbog njezine osobite važnosti u životu Krivopučana (Rajković 2008:205-220).

¹⁸ Na sredini *gubna* na dijelu ledine zatuče se *stožen* (Kosova Buljima) ili *stožer* (Podbilo), drvena motka, i privežu 2 - 3 konja tako da budu jedan do drugoga. Jedan ih čovjek *kandžijom* tjera po žitu. Milan Tomljanović Puljiz iz Tomića istaknuo je da se žito po kome konji gaze zove *vršaj* i da se nakon 15 - 20 minuta konji kreću u suprotnom smjeru da im se *ne zavrti svist*. Kad konji dobro izgaze žito, onda drugi čovjek vilama protresa žito i preokreće ga. Po tri puta se tako okretalo.

¹⁹ Žito se drvenom lopatom *skrenulo kraju kad je vitar puva* (M. Prpić). Kada žito odvojeno od pljeve padne na hrpu, granom zvanom *šujica* odvaja se preostala pljeva u slučaju da se nije sasvim odvojila na vjetru. M. Tomljanović precizirao je da je jedna žena bacala, a druga bi stavila na sebe plahtu ili neku drugu tkaninu da ne pada *pliva* po njoj, i odvajala ostatke pljeve granom zvanom *šulj*.

²⁰ Neke obitelji u selu imale su svoj ručni žrvanj. O zemljoradnji na širem području Krivoga Puta vidi više u istoimenom prilogu Marijete Rajković u prvom svesku Monografije, str. 221-247.

²¹ O trgovini Krivopučana unutar i izvan lokalne zajednice vidi više u prilogu Tihane Rubić u prvom svesku Monografije, str.323-352.

²² Opanci su se izrađivali na sljedeći način: izrezala bi se stopa od drveta, koža bi se *privratila* naopako, oko oboda bi se *čavličin* za drvo pričvrstila tzv. *praćica* (vijenac). Vidi o tome također u prilogu o odijevanju Aleksandre Vlatković u ovom svesku Monografije.

to nije uvijek bilo dovoljno. U objema zadrugama sve je troškove snosila zajednica, budući da je svaki član zadruge sav zarađen novac davao u zadrugu. *Gospodar* je određivao koliko će se trošiti i u koje svrhe. Novac je bio kod njega, a kada je bio odsutan, njegovu je ženu čuvala novac. Milan Tomljanović slao je novac *gazdarici* i ona je njime raspolagala i određivala u koje će se svrhe upotrijebiti, budući da je *gazda* njihove zadruge mlad umro. Dok je bio živ, čuvao je novac i o svemu vodio računa zajedno s *gazdaricom*.

8. ŽIVOT U ZADRUZI

Zadrugu su njezini članovi nazivali *vamilija*, a starješina je bio *gospodar* kuće. *Gospodar* ili *gazda* bio je otac, najstariji član zadruge. Mirko Prpić naglasio je kako su brojnije zadruge nazivali i *velikim vamilijama*, a svoju su zadrugu zvali *naša vamilija*. Ako je domaćin zadruge bio otac, ukućani su ga zvali još i *dida* ili *ćaća*. Ako otac nije živ, rukovođenje zadrugom preuzima najstariji brat. Ako je *gospodareva* žena sposobna i ona može postati *gospodaricom*. U zadruzi *Tomljanović-Puljiz* majka je postala *gospodaricom* jer su djeca još bila nejak a kad im je umro *gospodar*. *Gospodarica* je upravljala i određivala što će se raditi, brinula je o *blagu*, a sinovi su joj u tome pomagali.

U zadruzi *Prpić-Grgajice* zadaci *gospodara* bili su da pomaže u poslu, da vodi ekonomiju i plaća porez. On je raspolagao imovinom. Vodio je brigu o *blagu*, a kad je on umro, to je zaduženje preuzeo najstariji sin. Ostali nisu bili upućeni u taj posao jer su uglavnom bili odsutni. *Gospodar* nije nikoga kažnjavao, ali ako je netko bio neposlušan ili je odbijao posao, vikao je i psovao ga i dotični se morao vratiti u *štos*, pokoriti se njegovoj volji. U načelu se malo griješilo, svatko je svoj dio posla savjesno obavljao. Ništa se nije odlučivalo bez znanja i dopuštenja *gospodara*.

Gazdarica je u objema zadrugama bila *gazdina* žena, s tom razlikom da je u zadruzi Puljizovih dosta brzo preuzela i *gospodarevu* ulogu zbog njegove prerane smrti. Ona je obavljala sve kućanske poslove: kuhala je i posluživala oko stola, pekla kruh, kupila jaja i vodila brigu o djeci. *Gazdarica* je u kući bila zvana *planinka*. Ako nije mogla obaviti sama sve te poslove, po potrebi bi je zamijenile kći ili nevjesta. Ostale su žene radile u polju. Rublje su žene prale po dogovoru. U zadruzi Prpića katkada je i taj posao obavljala *gazdarica*, a žene su uglavnom radile u polju jer muškaraca nije bilo kod kuće. Sav se posao obavljao po dogovoru. Netko bi otišao k *blagu*, a uvečer su sve žene pomagale svekrvi kod kuće. Najviše je posla imala mlada nevjesta jer je ona od početka trebala pokazati kakva je kućanica i kuharica. Kod Prpića je domaćinova žena postala *gospodar* nakon njegove smrti. Ako zna upravljati imanjem, onda ona i upravlja, a ako tome nije vična, taj dio posla preuzima najstariji brat.

Gospodar je navečer izvršio raspored poslova u polju, svakome je odredio što će raditi, a o kućnim su se poslovima žene međusobno same dogovarale. O djeci su brinuli svi zajedno, najviše stariji. Svi članovi zadruge *Tomljanović-Puljiz*, koja je rano ostala bez *gospodara*, također su se navečer dogovarali o podjeli posla za sutradan, a *gazdarica* je određivala što će se raditi. Nije bilo neke određene podjele posla. Žene su se također međusobno dogovarale oko svojega dijela posla. *Gospodarica* je određivala što će se kuhati.

Radilo se i za nadnicu, koja je bila niska, no u zadruzi *Prpić-Grgajice* zadrugari su sve poljodjelske poslove obavljali sami bez najamnika.²³ U obama selima organizirala se *moba* pri većim poljodjelskim poslovima kao što su košnja i žetva. Tada bi suseljani išli jedan drugome u *zamjenu*.

U zadruzi *Tomljanović-Puljiz* ustajanje je ljeti bilo u 3 - 4 ure, a zimi oko 6 sati. Spavati se išlo oko 9 - 10 sati, a žene nešto kasnije. Zimi se toga nisu strogo pridržavali. Ujutro rano je bio *ručak*, a oko 9 sati *veliki ručak*, u podne *užina*, oko 4 - 5 sati *mala užina* i navečer *večera*. Takav je red bio ljeti kad se puno

²³ Ako netko nije imao orača, zvao bi onoga tko ima konja ili vola i kola. Ako su to bili poznati, radili su im *džabe*, u suprotnom bi im se platilo po 100 dinara za cijeli dan. M. Prpić nije precizirao u kojem se razdoblju toliki iznos plaćao najamniku. Konji su se uprezali u *ajam*, a *štranje* (uzde) za *varigu* (motku), dok su se volovi uprezali u *aram* (jaram). O tome vidi više u prilogu o tradicijskom prijevozu, autorice Danijele Birt u prvom svesku Monografije, str. 281-306.

radilo, a zimi su bila samo tri glavna obroka. Hranu je majka nosila u polje na leđima u torbi od vune ili na konjima ako je polje bilo daleko. Kad se radilo na udaljenom komadu zemlje, znalo se spavati u šumi tako da se ujutro što ranije počne s poslom. Nije bilo posebno određeno gdje će tko sjediti za stolom. Ranije se jelo iz zajedničke zdjele, a kasnije svatko iz svojega *pladnja*.

U zadrugi *Prpić-Grgajice* ustajanje je ljeti bilo u 3 ure, a zimi oko 7 sati. Na spavanje se i ljeti i zimi išlo u 8 - 9 sati. Zimi su se muškarci katkada kartali, a žene su prele i plele, pa bi se u tom slučaju išlo kasnije na spavanje. Kada su ljeti bila prela, ne bi ni išli spavati jer je svatko morao od ranog jutra na posao. Prvi bi ustali *gazda* i *gazdarica*. On se morao pobrinuti za *blago*, a zatim bi budio ostale. Muškarci su se uključivali u poljske poslove kad su došli iz svijeta. *Blagom* se nisu bavili jer ga nisu znali hraniti niti s njime pravilno postupati. Za doručak zvan *ručak* najviše se jelo suhoga mesa, *palente*, *kiseline*, mlijeka. Za ručak zvan *užina* pripremala se tjestenina, grah, ječam, zelje i meso. Između *ručka* i *užine* postojao je i međuobrok, *mala užina*, koji se sastojao najčešće od sira, mlijeka ili bijele kave. Za večeru se jeo ječam, grah, tijesto, katkada i u kombinaciji. Za stolom je na čelu stola sjedio otac, a majka je posluživala. Ostali su sjedili bez posebnog redoslijeda, a djeca su se smjestila zasebno u kutu sobe. Kada je bila *oskudacija*, otac ili majka dijelili bi kruh i meso, a inače se svatko sam posluživao. Do 1920. godine svi su jeli iz zajedničke zemljane zdjele. Posjedali bi na malo nižu stolicu uokolo i jeli bi iz iste zdjele, a molitva je bila obvezna prije svakog jela.²⁴ Nedjeljom i praznicima obvezno se išlo u crkvu, a u kući bi ostajala samo ona žena koja je tada bila zadužena za kuhanje.

U vrijeme postojanja zadruge, prema sjećanjima kazivača, odnosi među članovima nisu bili složni. Bez dopuštenja domaćina ništa se nije moglo učiniti, niti bilo kamo otići. Udovica je, ako se ne preuda, dobivala dio imovine svojega muža. U protivnom je dobivala samo pokretni dio imovine (stoku). U tom slučaju njezino dijete dobiva očev dio.²⁵

Zadruga je uživala ugled u selu jer se na taj način lakše i bolje živjelo, budući da je u ovome kraju prevladavalo siromaštvo.²⁶

9. DIOBA ZADRUGE PRPIĆ–GRGAJICE

Bilo je više uzroka za diobu zadruge. Nesloga između svekrve i snahe bila je glavni uzrok diobe, budući da je život u zajednici inače osiguravao lakši i bolji život: *Ako je jedan pametan, a svi bedasti, lako je bilo, ali ako su više njih postali pametni, nije valjalo.*²⁷ Prema mišljenju kazivača, dijelom je uzrok bila i kriza u svijetu u vrijeme postojanja zadruga; ako su muškarci u inozemstvu loše zarađivali, nisu bili u mogućnosti slati dovoljno sredstava u zadrugu, a ona je bez tih prihoda teško mogla opstati. To je bilo poratno vrijeme i više nije bilo ekonomskih uvjeta za opstanak zadruge.

Diobu su 1947. godine izvršili otac i najstariji sin. Otac je bio za diobu, a Mirko nije jer se bojao da se samostalno neće održati. Nisu se dijelili sudskim putem, već po međusobnom dogovoru. Otac i tri brata podijelili su zemlju na četiri jednaka dijela, bez obzira na to što je samo Mirko bio oženjen. Kuća je ostala zajednička. Ocu su pripala dva dijela kuće, s tim da su s njim živjeli Joso do ženidbe, a Jure do svoje 18. godine. Mirko je sa ženom dobio sobu. Ostao je u staroj kući dok nije sagradio kuću za svoju obitelj, 2 - 3 godine nakon diobe. Godine 1961. preselio se u Senj da bi školovao djecu jer više nije bilo ni osnovne škole u selu. Joso je nakon dvije godine napustio roditeljski dom. U vrijeme ispitivanja još su imali zemlju, ali je više nitko nije obrađivao, već su za nju i dalje samo plaćali porez.

²⁴ Molili su *gazdarica* i *gospodar*.

²⁵ U zadrugi Prpića nije bilo domazeta. U drugim zadrugama u selu, bilo je takvih slučajeva. O tome nema podataka za zadrugu *Tomljanović-Puljiz*.

²⁶ O tome više vidi u prilogu Tihane Rubić i Danijele Birt u ovom svesku Monografije.

²⁷ Prokomentirao je Mirko Prpić.

Mirko je dobio jednu kravu i konja, dok Joso i Jure nisu dobili ništa jer su bili s roditeljima. Ocu je pripao jedan konj i tri krave. Ostalo je oko 200 kg hrane. Mirko nije htio uzeti svoj dio hrane, kao ni svoj dio neobranog priroda.

Plug, kola i brana ostali su nepodijeljeni. Svi su ih i nakon diobe koristili po potrebi i dogovoru.

10. DIOBA ZADRUGE TOMLJANOVIĆ–PULJIZ

Do diobe zadruge došlo je zbog toga što je broj članova *vamilije* narastao, a svatko je želio biti svoj gospodar. Dioba je izvršena 1936. godine. Nije ih podijelila majka, već su se braća međusobno dogovorila o diobi. Zemlju su podijelili na tri jednaka dijela, na taj način da su svaki komad zemlje dijelili na tri dijela. Jednu parcelu dijeli jedan brat, drugu drugi i tako redom dok se zemlja nije sasvim podijelila. Manje parcele nisu dijelili, već su ih naizmjenično koristili, svake godine drugi brat. Nisu se podijelili putem suda, već je to bila *tajna dioba* koja je zakonski provedena tek nakon Drugoga svjetskog rata.²⁸

Blago su dijelili na jednake dijelove po lozama. I *blago* su dijelili po izboru, ali tako da je svaki brat u tome ravnopravno sudjelovao.

Kuća je ostala najmlađem bratu Frani. Štala je pripala najstarijem bratu Grgi, koji si je nad štalom nadogradio kuću. Majka je po svom izboru ostala s Grgom. Zbog toga je Grgo dobio komad zemlje više i kravu, kojima je raspolagao do majčine smrti. Milan je sebi izgradio kuću pored štale preuređene u kuću (Sl. 2).

Slika 2: U prvom planu je novoizgrađena kuća Milana Tomljanovića Puljiza nakon diobe zadruge. Pored kuće su u pozadini ostale dvije kuće koje su pripale nakon diobe Grgi (kuća izgrađena nad štalom) i Frani (stara zadružna kuća). Snimio Augustin Perić, siječanj 2009.

Obrani i neobrani prirod podijeljen je na približno jednake dijelove. Nepodijeljeni su ostali plug i kola kojima su se sva tri brata po potrebi i dogovoru služila.

²⁸ Usporedi s dijelom teksta Tihane Rubić i Danijele Birt u ovom svesku Monografije, u kojemu se govori o tradiciji unutarobiteljskih, dogovornih diobi i izbjegavanju sudski registriranih dioba.

11. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Premda nepotpuni, podaci prikupljeni terenskim istraživanjem u 1981. godini o dvije zadružne obitelji na Krivome Putu veoma su dragocjeni, budući da je život primorskih Bunjevaca u obiteljskim zadrugama potpuna nepoznanica. Zanimljive su pojedinosti o načinu diobe dviju prikazanih zadruga. Obje su se zadruge podijelile interno, po dogovoru, ne i sudski. Zadruga *Tomljanović-Puljiz* se i formalno podijelila tek kad je to postalo obvezno po zakonu. I nakon diobe članovi bivše zadruge *Prpić-Grgajice* ostali su živjeti 2 - 3 godine na istom prostoru. Osim toga, po potrebi su zajednički upotrebljavali nekadašnji zadružni ratarski pribor, a uz to je svaka odijeljena obitelj Tomljanovićevih imala pravo naizmjenično obrađivati manje nepodijeljene parcele zemlje. Takve okolnosti diobe ovih dviju zadruga pokazuju elemente postupne diobe zadruga. Do diobe dolazi, između ostaloga, i zbog težnje pojedinih članova zadruge ka samostalnosti, izražene u stjecanju vlastitih prihoda (čega je dijelom bilo i u vrijeme postojanja zadruga), te zbog novonastalih ekonomskih prilika, no istodobno, može se zapaziti određeni stupanj zajedništva i nakon diobe. Prpići su i dalje živjeli 2 - 3 godine u zadružnoj kući. Osim toga, njihova zadruga i u vrijeme njezina postojanja nije zadovoljavala sve kriterije koji jednu obitelj čine zadružnom, ali i u takvom „krnjem“ obliku njezini zadnji potomci smatrali su je zadrugom. Članovi bivše zadruge *Tomljanović-Puljiz* nastavili su živjeti na istom prostoru: jedan brat pretvorio je štalu u stambeni prostor, drugi je pored nje izgradio novu kuću, a zadružna kuća pripala je trećem bratu. Zasad su to jedini podaci o diobi zadruga na ovom području i samim time zapravo nema dovoljno pokazatelja o tendenciji postupne diobe zadruga kod primorskih Bunjevaca. Ipak se i na tako malom uzorku istraživanja mogu zapaziti određeni pokazatelji postupne diobe kroz specifične prijelazne oblike iz zadružne u inokosnu obitelj. Ti su pokazatelji zanimljivi i zbog toga što su takve tendencije uočene i u nekim jugoistočnim dinarskim krajevima te kod bačkih Bunjevaca, osobito u južnoj Mađarskoj (Černelić 1990:318, 320; *ibid.* 2006: 145-149; 151-152).

Postupni prijelazni oblik iz zadružnog u inokosni sustav obiteljskog života, karakterističan je i za zadrugu *Rukavina-Jauci* u Smiljanskom Polju u Lici, premda je nastupio znatno kasnije nego što je to bio slučaj na drugim prostorima (*ibid.* 1999a:310; *ibid.* 2006:29-39). Prema oskudnim podacima o zadrugama s područja Like, prave diobe zadruga u njihovoj završnoj fazi postojanja nije ni bilo jer su se one većinom raspadale zbog loših ekonomskih prilika, kao i učestalih odlazaka stanovništva Like u svijet, u potrazi za zaradom (Hećimović-Seselja 1960:15; Černelić EZ FFZ 133). Zanimljiv je i primjer zadruge Došena iz Brušana kod Gospića, koja je bila pred diobom još 1929. godine, ali je dioba odgođena, pa je zadruga smrću zadnjega gospodara prestala postojati, a preživjeli brat je preuzeo brigu o majci. Druge zadruge u selu su se dijelile, ali je, prema mišljenju kazivača Stipana Došena, jedini uzrok tome bila nesloga žena; one su na taj čin nagovorile svoje muževe koji se svojevrijem ne bi odlučili na taj korak (Černelić EZ FFZ 134).

Premda nedostatni, podaci o diobi pojedinih zadruga u Primorju i Lici pokazuju zanimljivu tendenciju opstojnosti određenih elemenata zadružnog načina života i nakon što su zadruge formalno prestale postojati. Za određenije zaključke o pojavi postupne diobe ili prirodnog odumiranja zadružnog načina života trebalo bi obaviti daljnja arhivska istraživanja obiteljskih zadruga i oblika njihove diobe na prostoru Primorja i Like naseljenom Bunjevcima. Istovremeno, etnološka (kvalitativna, terenska) istraživanja na Krivome Putu pokazala su da je detaljnije istraživanje ove teme danas gotovo neizvodivo.

LITERATURA I IZVORI:

- ČERNELIĆ, Milana (1981): Zadruga u Trnovcu. Etnološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu (EZ FFZ), br. 133.
- ČERNELIĆ, Milana (1981): Zadruga Došen, Brušane. Etnološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu, (EZ FFZ), br. 134.

- ČERNELIĆ, Milana (1990): O tragovima zadruge kod Bunjevaca u južnoj Mađarskoj. *Migracijske teme*, 6(3):311-323, Zagreb.
- ČERNELIĆ, Milana (1999): Zadruga Rukavina -Jauci iz Smiljanskog polja kod Gospića. *Senjski zbornik*, 26:297-312, Senj.
- ČERNELIĆ, Milana (2000): Dvije zadružne obitelji na području Krivoga puta. *Senjski zbornik*, 27:199-216, Senj.
- GAVAZZI, Milovan (1978): Sudbina obiteljskih zadruga jugoistočne Europe. U: *Vrela i sudbine narodnih tradicija*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 80-93.
- HEĆIMOVIĆ-SESELJA, Mara (1960): Zadruga Ivčević-Hećimović, selo Ivčević Kosa – kotar Gospić. U: *Seljačke obiteljske zadruge 1*, Publikacije Etnološkog zavoda Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 3, Zagreb, 5-17.

PREZIMENA, OSOBNA IMENA, OBITELJSKI I OSOBNI NADIMCI KRIVOPUĆANA

Enver LJUBOVIĆ
V. Čopića 1
53270 Senj

1. UVODNI DIO

Žitelji Krivog Puta, Krivopućani, pripadaju primorskoj skupini Bunjevaca-Krmpočana, a na ove prostore naselili su se tijekom seoba 1605. i 1627. Naselili su se iz zadarskog zaleđa, tj. Podzrmanja u Lič (Gorski kotar) i Krmpote, naselje koje je postojalo pod imenom Sv. Jakov i prije seoba Bunjevaca (usp. Pavličević 1989:155.). Dakle, dio Bunjevaca iz Ravnih Kotara naselio se tijekom seoba u Krmpote, gdje je bilo naselje pod imenom Sv. Jakov i prije seoba Bunjevaca, a dio u Gorski kotar.

Doseljavaju tri skupine, jedna su bili Krmpočani koje je predvodio Damjan i njegov sinovac Tadija.¹ Oni su u Hreljinu, u crkvi sv. Jurja, 16. lipnja 1605. položili prisegu vjernosti Zrinskim i Frankopanima, koji su bili feudalni gospodari toga kraja. Oko 1627. dolazi do sukoba Bunjevaca –Krmpočana sa Zrinskim i Frankopanima, oko posjedovanja zemlje pa se, zbog guste naseljenosti kraja, Bunjevci-Krmpočani spuštaju prema moru u Sveti Jakov, danas Krmpote, a jedan dio odlazi iz Krmpota preko Alana i Krivog Puta sve do prijevoja Vratnik. (Pavličević 1989:156).

Za ovaj prilog podatke sam sakupljao razgovarajući s pojedinim Krivopućanima (metodom usmene povijesti, kako to nazivaju povjesničari, odnosno tehnikama intervjua, kako to nazivaju etnolozi). Cilj ovoga priloga je prikazati osobne i/ili obiteljske nadimke te osobna imena Krivopućanki i Krivopućana. Također sam naveo i sva prezimena Krivoga Puta i nastojao objasniti njihov postanak s jezičnog aspekta. Sve nadimke klasificirao sam po obiteljima i naseljima (zaselcima). Nakon pregleda građe nastojao sam dati i kratko objašnjenje pojedinog nadimka, svrstati obiteljske nadimke prema kategorijama nastajanja (npr. prema zanimanjima, tjelesnim osobinama, karakternim osobinama). Za pojedine nadimke naveo sam i kratke priče kazivača o razlozima njihova nastanka.

Izuzetno je značajna sklonost Krivopućana, ali i svih primorskih Bunjevaca, davanju nadimaka. Naime, oni se koriste u svakodnevnoj jezičnoj komunikaciji te preuzimaju identifikcijsku ulogu prezimena i imena osobe. Obiteljski nadimci ovoga kraja imaju svoju praktičnu ulogu jer dovode do lakše identifikacije osoba unutar istog sustava prezimena. *Nadijevanje nadimaka nije samo hir određene sredine nego nužnost radi lakše identifikacije osoba* (Šimunović 2006: 191).

Obiteljski nadimci su se nasljeđivali, a često su pojedinci, vremenom, u okviru jedne obitelji dobivali osobne nadimke koji su se onda pretvarali u obiteljske.

2. PREZIMENA, MUŠKA I ŽENSKA IMENA

2.1. KRIVOPUTSKA PREZIMENA

Prezimena su vrlo značajan i koristan pokazatelj koji upućuje na vrijeme i mjesto nastanka pojedine obitelji, odnosno roda. Prezimena krivoputskog kraja uglavnom datiraju s početka 17. stoljeća, a neka nalazimo u razdoblju pred doseljenje Bunjevaca krajem 16. stoljeća, kao npr. prezime Butković i Špalj.

Većina bunjevačkih, pa time i krivoputskih prezimena ustalit će se tek nakon oslobođenja naših krajeva od Osmanlija krajem 17. stoljeća, kada je konačno došlo i do trajnog naseljavanja Bunjevaca na ove prostore.

¹ Od svih krivoputskih obitelji jedino Krmpotići dolaze u Sveti Jakov, danas Krmpote, u prvoj seobi 1605. godine, a sve ostale obitelji doseljavaju se u drugoj seobi 1627. godine, a neke kasnije, kao npr. Burići, Butkovići, Anići, Špalji, Rončevići i Šolići. O seobama Bunjevaca - Krmpočana opširnije vidi u: Pavličević 1989: 147-170.

Austrijska carica Marija Terezija (1740.-1780.) naređuje svim državnim službama da *moraju popisati sve osobe, s osobnim imenom i prezimenom koje mora biti nasljedno i nepromijenjeno.* (Salopek 2007: 222)

U drugoj seobi Bunjevaca-Krmpočana 1627. u Krmpota iz Liča² na ovo područje doseljavaju se obitelji: Blaževići³, Filipovići, Pavelići, Pavličevići, Peričići, Prpići, Šojati, Špalji, Tomljanovići (Tomljenovići) i Vukelići (opširnije vidi u: Pavelić 1991:21-45, Šarić 2008:15.-43., Pavičić, 1962: 160).⁴

Dakako, značajno je spomenuti da je danas, usprkos površinski velikom području Krivog Puta, prisutno svega 11 prezimena⁵, a najbrojnija prezimena su: Tomljanovići⁶ (Bunica, Butković Dolac, Podbilo, Krivi Put, Vrataruša, Vrtlina, Cigići, Zamalić, Sibinj Krmpotski), Prpići⁷ (Francikovac, Lucići, Judića Gorica, Klarićevac, Krivi Put, Mrzli Dol, Šušanj i Veljun), Krmpotić⁸ i (Veljun Primorski), Šojati (Šojatski Dolac) te Vukelići⁹ (Alan).¹⁰

Ostala prezimena su: Blaževići (Stanić Brig-Mrzli Dol), Šolići (Podbilo-Šolići), Špalji (Gornji i Donji Špalji), Filipovići (Krivi Put), Rončevići (zaselak Rončevići) i Burići (Serdari).

Danas na području Krivoga Puta postoje rodovski nazivi zaselaka koji su dobili ime po prezimenima, kao npr.: Anići, Burići, Butković Dolac¹¹, Pavelići, Rončevići¹², Šojatski Dolac, Šolići, Špalji¹³ (Gornji i Donji Špalji) i Vukelići¹⁴.

² Godine 1633. Bunjevci-Krmpočani već su u Krmpotama: *Nastanjeni do daljega odlučka med Senjem i Ledenicami pri Sv. Jakovu* (Lopašić, II. 1889: 163)

³ Prezime Blažević dolazi od riječi *Blaž* > grč. Blasios, lat. Blasius, a Blaževa djeca nazvana su Blaževići. Više u: Brodnjak 1992: 146.

⁴ Od svih gore navedenih obitelji prema vlastitom saznanju i radu na terenu te izjavama nekoliko kazivača krivoputske obitelji, koje i danas obitavaju na ovome području su: *Blaževići, Filipovići, Krmpotići, Prpići, Pavelići i Šojati*, a nešto kasnije se doseljavaju *Anići, Burići, Butkovići, Rončevići, Šolići i Špalji*. Špalji ne pripadaju Bunjevcima, nego su se doselili iz Bribira (Vinodol) i pripadaju staroj autohtonoj hrvatskoj obitelji Vinodola, a potvrdu za to imamo i na starom groblju u Svetom Jakovu (Krmpote), gdje i danas postoji nadgrobna ploča s imenom, dakako, viđenije osobe, Ana Marije *Špalj*, bez godine rođenja i smrti. Nekoliko članova ove obitelji naselilo se u Krivi Put, gdje su formirali rodovsko naselje (zaselak) Špalji (Gornji i Donji Špalji), te poprimili bunjevački identitet ušavši u bunjevačko naselje. Opširnije vidi u: Pavelić 1991:39-40. Isti naziv zaselka, na dvije nadmorske visine, nastao je kao posljedica selidbe na ljetne *stanove* u ljetnim mjesecima. Više vidi u: u prvom svesku Monografije, u prilogu M. Rajković 2008: 159-183.

⁵ Na temelju terenskog istraživanja utvrdio sam da u Krivome Putu danas živi jedna obitelj po prezimenu Mihelac, koja se doselila iz Slovenije, pa čak ima i obiteljski nadimak Melac te jedna obitelj Tonkovića, koja se doselila iz okolice Otočca u Lici i priženila u obitelj Prpić *Mukin* te obitelj Hotlovac, iz Kotor Varoši iz (BiH), koja se priženila u obitelj Prpić s nadimkom *Šekin*. U zaselku Šojatski Dolac živi obitelj Taboga, talijanskog podrijetla koja nosi nadimak *Balun* jer se Taboga priženio u obitelj Šojat *Balun*.

⁶ Prezime Tomljanovići (Tomljenovići) nastalo je od osobnog imena Thoma koje je aramejskog podrijetla. U grčkom jeziku javlja se u obliku *Thomas*, a u latinskom Tomas. Opširnije u: Šimunović 2006: 40.

⁷ Prezime Prpić u osnovi ima glagol *prpati* > čeprkati, prekapati po nečemu, tražeći nešto, a imenica *prpa* znači > strah, trta, nevolja. Opširnije u: Brodnjak 1992:459.

⁸ Šimunović 2006: 137. Bunjevačko i vlaško pleme Krmpote, dalo je ime naselju i oblikovalo prezime Krmpotić. Etimologija prezimena je u vezi s latinskom imenskom osnovom *camp(us)*, tj. *oni koji žive u polju*.

⁹ Prezime je nastalo od rodonačelnikova osobnog imena Vukelja ili Vukela koje je izvedenica od narodnoga imena Vuk, a Vukeljini potomci su Vukelići. Postoje dvije nesrodne rodovske zajednice istoga prezimena: a) Vukelići katolici Bunjevci naseljeni uglavnom u senjskom zaleđu (Alan, Jablanac i Krasno) te Lika b) pravoslavni Vukelići (Drežničko polje i Plaški). Opširnije u: Salopek 2007: 452.

¹⁰ Po popisu stanovništva Kraljevine Jugoslavije iz 1930. godine u Krivome Putu je po prezimenima živjelo: Blaževića (10 obitelji), Filipovića 2, Krmpotića 56, Prpića 120, Rončevića 5, Šojata 50, Šolića 10, Špalja 21, Tomljanovića 142 i Vukelića 13 obitelji. Opširnije u: Pavičić 1962: 275-290.

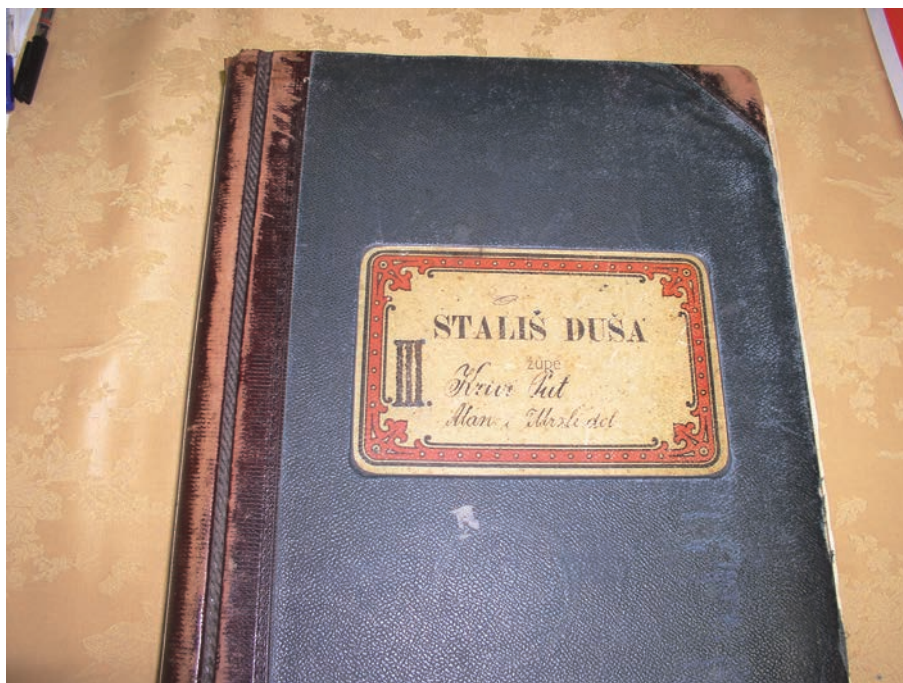
¹¹ Godine 1461. kneginja Elizabeta Frankopanka darovala je fratrima samostana sv. Jelene pokraj Senja sjenokošu u Dolcu, a vjerojatno se radi o rodovskom naselju Butković Dolac nedaleko od Vrataruše. Opširnije u: Bogović 2008: 69. Butković Dolac je rodovsko naselje stare hrvatske obitelji Butković. Prezime je nastalo od rodonačelnikova osobnog imena Butko (Budo, Budimir i Budislav), a Butkovi potomci su Butkovići. Prvi put se spominju u ispravi iz 1475. godine Mihovil Butković, vikar samostana sv. Mikule na Gvozdu (pavlini samostan na Kapeli). Jedna grana ove obitelji je plemićka te posjeduje grb. (Salopek 2007: 288-289)

¹² Šimunović 2006: 201. U osnovi ovog prezimena je pridjev *h(rom)*, odnosno imenica *h(romac)* »čovjek koji hramlje«. Ovdje tjelesna mana postaje važan pokazatelj u identifikacije neke osobe. Prezime je nastalo na štokavskom jezičnom području koje u svojem govoru nema glasa /h/.

¹³ To patronimsko ime, nastalo od albanskog imena Pal (Palj) < Paulus ili Pavao, Pavle. Danas je u Arbanasima (istočno predgrađe grada Zadra) često prezime De Špal (i) > Dešpalj. Dešpalji su se, naime, bježeći u 17. stoljeću iz okolice Skadra

U ovim rodovskim naseljima, gdje su žitelji istog prezimena, a mnogi nose i isto osobno ime, stanovnici se međusobno prepoznaju po osobnom ili obiteljskom nadimku.

Nekoliko zaselaka Krivoga Puta¹⁵ nose imena po obiteljskim nadimcima matične prazdruge, kao npr. Milčići (Krpmotići-Milčići), Rusova Draga (Prpići-Rusovi), Sovića Draga (Tomljanovići-Sovini), Popići (Prpići-Popići), Tusi (Pavelići-Tus), Markuzi (Pavelići-Markuzi), Tamburi (Prpić-Tamburi), Škopci (Krpmotići-Škobac), Lopci (Prpići-Lopci) Zečevi (Krpmotić-Zečevi), Grujičin Dolac (Tomljanovići-Grujice).¹⁶

Slika 1: *Stališ duša (Status animarum) Župe Krivi Put, knjiga III.; snimila Blaženka Ljubović, Gradski muzeja Senj, veljača 2009.*

2.2. MUŠKA OSOBNA IMENA

Najčešće zastupljena muška osobna imena stanovnika Krivoga Puta su¹⁷: *Andrija>Jandre, Jandran, Antun>Ante, Anton, Avram, Blaž, Božidar>Božo, Branimir>Branko, Dujo, Mišo, Mirko, Miko, Mime, Damjan>Dane, Domagoj, Dominik, Filip, Davor, Dragutin>Drago i Dragan, Karlo, Franjo>Frane (Vrane), Nina, Gabrijel>Gabro, Gojko, Grgur>Grga i Grgo Ivan>Ive, Ivo, Ivica, Ilija i Ico, Ilija, Izidor, Jakov, Jerko, Josip>Joso i Josica, Juraj>Jure, Juka i Jurica, Krunoslav>Krone, Krešimir>Krešo, Kuzman>Kuzma, Lovro>Lovran, Lovre, Luka>Lukina, Marijan>Marin i Marinko, Martin>Maco, Milan>Mile, Mićo, Mijan,*

u Albaniji, naselili u Arbanasima na mletačkom teritoriju. Prezime je etničkog podrijetla nastalo po imenu naseobinskog kraja na sjeveru Skadarskog jezera". (Šimunović 2006: 319 -320).

¹⁴ O naseljima i zaselcima Krivoga Puta opširnije u: Korenčić 1979: 603-609, Feldbauer 204:I., 7., I., 384, II., 503 II., 593-594, II., 843 i II., 867 i Ljubović 2008: 52-54.

¹⁵ Franjo Julije Fras u: Topografija Karlovačke Vojne krajine 1835:192, navodi: *Krivi Put je kapetanska postaja i selo s 98 kuća, 1246 katoličkih žitelja, s katoličkom župnom crkvom te postajom tridesetničara u sastavu Ogulinske graničarske pukovnije.*

¹⁶ Do ovoga zaključka došao sam razgovarajući s mnogim Krivopučanima, budući da o prezimenima i nadimcima Krivoga Puta nema do sada objavljenih radova.

¹⁷ Više o osobnim imenima u Hrvata u: Šimundić 1988:1-571. Do ovoga zaključka došao sam detaljnim pregledom knjiga *Stališ duša (Status Animarum)*, Župe Krivi Put, knjige I, kućni broj od 3 do 371, knjiga II. kućni broj 371 i dalje i knjiga III; Alan i Mrzli Dol. Zahvaljujem se senjskom župniku i kanoniku Senjskog kaptola prečasnom gospodinu Mili Čančaru, koji mi je ustupio na pregled knjigu *Stališ duša* Župe Krivi Put.

Mijo i Mijat, Mladen, Nikola>Niko i Nina, Mihovil>Mićo, Mile, Miljenko, Milovan, Miroslav>Miro, Mišo, Marko>Markan, Markica, Markutina, Mate, Mateša, i Milko, Pavle>Pave, Paval, Petar>Pere, Perica, Pece, Peko, Pile i Pešo, Rok>Roka, Vincencije>Vice, Vico, Vinko i Viki, Slavko>Slaven, Slave, Srećko, Stipan>Stipe, Stipurina i Pićo, Šimun, Tomislav>Tomo i Tone, Vale>Vališa, Vid>Vide, Vladimir>Vlado, Vlade, Vlatko, Zdravko, Zlatko i Žarko.

2.3. ŽENSKA OSOBNA IMENA¹⁸

Najčešće zastupljena ženska osobna imena u Krivome Putu su ova:

Ana>Anka, Ankica, Antonija>Tonka, Blaženka>Blaža, Božena>Božica, Branka, Danica, Dragica>Draga, Dunja, Francika>Franjka, Franca (Vranca)¹⁹, Đurđica>Đura, Ivana, Ivanka, Jelena>Jelka, Jela, Julija>Jula, Julka, Jadranka>Jada, Joka, Klara, Lenka, Luca>Lucija, Josipa, Katarina>Kata, Katica, Kaja, Karma, Ljerka, Ljuba>Ljubica, Manda>Mandica, Marija>Marica, Mara, Marina, Marijana, Marin-ka, Marijanka, Marta, Martina, Maša, Maca, Milica>Milka, Mica, Miljenka, Miroslava>Mirjana, Mira, Mladena, Ruža>Ružica, Slavka>Slavica, Slava, Štefa>Štefica, Štefanija, Tomislava, Tereza, Vera, Zdenka i Zorka>Zora, Zorica.

3. OBITELJSKI NADIMCI, OSOBNI MUŠKI I ŽENSKI NADIMCI

U mnogobrojnim krivoputskim rodovskim naseljima, svaka je obitelj imala, a najčešće ima i danas, nadimak-*priimak* ili *špicnemet* (njemački: Spitzname²⁰), kako stanovništvo često naziva obiteljski nadimak koji se uglavnom nasljeđivao.

Obiteljski nadimak najčešće je izveden od osobnog nadimka kojeg je nositelj stekao na različite načine, npr. Gara (osoba crne puti), *Kiš*,²¹ *Brkak* (čovjek koji ima brk), *Vickov*²² (potomak *Vicka*), *Šnajdar*²³, *Birt*,²⁴ *Samardžija*²⁵ itd.

Često nadimci ovoga kraja izražavaju duhovna, karakterna i tjelesna obilježja osoba u pojedinim obiteljima, a različiti opsceni nadimci ne doživljavaju se u ovoj sredini kao opsceni, npr. genitalije, koje kroz dugu povijest još od paleolitika simboliziraju plodnost, npr. *Kure*, *Kurčin*, a iz razgovora s nositeljima ovakvih nadimaka nisam primijetio da se srame, nego su čak i ponosni na svoje nadimke jer simboliziraju muškost i seksualnost.²⁶ Nadimci ovoga kraja, uz jezičnu obavijest koju nose, često odražavaju socijalne

¹⁸ *Stališ duše, Župe Krivi Put (Status animarum)*, knjiga I, kućni broj 3 do 371, knjiga II, kućni broj 371. i dalje i knjiga III, Alan i Mrzli Dol.

¹⁹ U krivoputskom štokavskom govoru glas **f** izgovara se **v**, pa otuda imamo i izgovor osobnih imena **Vrane** (Frane), **Vranca** (Franca) te izgovor naziva toponima-zaselaka **Vrancikovac** (Francikovac) i **Vrataruša** (Frataruša). Fratri samostana sv. Jelena imali su preko brda svoje posjede, na što upućuje naziv Vrataruša. Više o crkvenim redovima na području Krivoga Puta u radovima gospičko-senjskog biskupa msgr.dr. Mile Bogovića u: Senjskim zbornicima 15(1988), 109-120 i 17(1990), 69-92. Opširnije u: Bogović 2008: 69.

Senjski franjevci (franciscani) imali su posjede iznad Senja, otuda naziv Francikovac. Neki smatraju da je u Francikovcu u srednjem vijeku bila opatija sv. Dujma. Opširnije u: Bogović 2008: 69.

²⁰ Njemački, Spitzname(n) der,-(n)s,-(n), nadimak. Vidi opširnije u: Hurm 1959; 631.

²¹ Kiš od: kišur, -ura, mađ. (kis-malen, ur –gospodin) ili mladić iz ugledne obitelji *mladi gospodin*. Klaić 1988: 692.

²² Ovaj nadimak kao i većina nadimaka izvedeni su od osobnog imena nekoga od predaka (oca, djeda, pradjeda) koji je bio rodonačelnik tj. starješina obitelji. Obiteljski nadimci se prenose na potomke, sinove i kćeri, kao npr. *Jolini*, *Jukšini*, *Miškecovi*, *Milčići*, *Milajšini*, *Miškovi*, *Miladiinovi*, *Markišini* i drugi.

²³ Šnajder, 2. mn. šnajdera, njem. Schneider-krojač. Opširnije u: Klaić 1988: 1300.

²⁴ Birt, njem. Wirt 1. birtaš-aša-gostioničar, krčmar. 2. katkada i umjesto birtija, bircauz, bircuz. Klaić 1988: 176.

²⁵ Samar,ara, novogrčki (samarion), sedlo, tovar, Klaić 1988:1191. Onaj koji izrađuje samare zove se samardžija, a postoji i bunjevačko prezime Samaržija iz okolice Senja (Stolac, Oltari).

²⁶ Više vidi u: Salopek 2007:229.-235.)

odnose u raznim dobnim, prostornim, staleškim i profesionalnim sredinama. Takvi nadimci su: *Ban, Kralj, Car, Cestar, Knez, Šnajdar, Blagajnik, Lugar i Apel*²⁷ jer su zauzimali posebno statusno mjesto u seoskoj društvenoj hijerarhiji, a njihovi obiteljski nadimci pokazuju također važnost i značaj tih obitelji u maloj sredini.

Nadimci se, radi lakšeg identificiranja, navode i na nadgrobnim spomenicima, tako u krivoputskom groblju u Podbilu većina osoba ima isklesan obiteljski nadimak (sl. 2)

Slika 2: Groblje u Podbilu, iz Fotoarhive Gradskog muzeja Senj.

3.1. POPIS OBITELJSKIH NADIMAKA PO PREZIMENIMA I NASELJIMA

U ovom odlomku navodim obiteljske nadimke koji danas postoje i koji se koriste u svakodnevnom razgovoru, jer su se mnogi nadimci vremenom izgubili, tj. zaboravili. Nadimke ću povezati s prezimenima i svrstati ih pod mjesta krivoputskog područja.²⁸

3.1.1. NASELJE ÀLAN

U naselje Alan spadaju zaseoci: Rupa, Vukelići-Brina, Butković Dolac, Čigići, Klânac Àlanski, Vrtlina i Zamâlic²⁹

TOMLJANOVIĆ, Zamâlic

Àmpulica, Blâžić, Carevi (i Mâksini), Kaja, Mićan, Pèriša (Mića) Pùpan, Pròtov, Talijan, Samârdžija, Tâmbur

²⁷ Tomo Špalj *Cucin*, iz Gornjih Špalja objasnio je nastanak nadimka Apel: *Jedan iz člana obitelji Prpić iz Matića bio je poljar za vrijeme Austrije, te je stalno govorio, apelirao da se čuva stoka i da se ne pušta slobodno na njive i livade, pa je zbog stalnog apeliranja dobio nadimak Apel.*

²⁸ Posebnu zahvalu dugujem kazivačima: Ani Krmpotić *Bojinov, Brdinoj*, Đurđici Lopac *Vickovoj*, Branku Tomljanoviću *Ropeti*, Tomi Špalju *Cucinom*, Milanu Krmpotiću *Tralji*, Mladenu Prpiću *Bojinom, Bradi*, Mladenu Šojatu *Bilinom*, Milanu Šojatu *Colašu*, Mirku Krmpotiću *Tabanu*, dr. Željku Tomljanoviću *Nožici*, Marku Vukeliću *Mrci* te Marijanu Paveliću *Mašinom* iz Pavića koji su mi nesebično pomogli u sastavljanju popisa obiteljskih nadimaka, razvrstanih po prezimenima i naseljima krivoputskog kraja.

Sve nadimke je akcentirao književnik Milan Krmpotić, rođenjem Krivopučanin, a danas živi i radi u Senju.

²⁹ O naseljima i broju stanovnika Krivoga Puta od 1857. do 1971. Opširnije u: Korenčić 1979: 603-609, Feldbauer 2002: I, 7 i Ljubović 2008:52-54.

VUKELIĆ, Rupa

Anta, Bager, Bartol, Deviza, Gúšin, Grašin, Grgičin (i:Lujin), Juričin, Kožúnov Kúrčina, Lugar, Mácin, Pòpov, Rokić, Šepndin, Tomičin, Torešin

VUKELIĆ, Vukelići-Brina

Antonéčev (i Antonéca), Bêle, Cija, Drvenica, Gúžve, Ìvelica, Kùjan, Krkin Lukac, Mutin, Mrce, Mrkin (i Mrkeša), Risov, Šigo, Škéra, Šlik, Tìnac, Vole

FILIPOVIĆ, Vukelići

Vàliša

BUTKOVIĆ, Alan

Gara, Jòlina, Krunin, Nónić, Ruskinjin (i Bláževi)

TOMLJANOVIĆ, Alan

Marić, Mrda

TOMLJANOVIĆ, Cigići

Čúle, Dujan, Kule, Pilić, Víde

BUTKOVIĆ, Vrtlina

Rila, Čadeša, Čuža (i Bòškovi), Marijanić

TOMLJANOVIĆ, Vrtlina

Ántin, Batina, Bura, Čadeša, Jùrina (i Mílka), Kòmar, Marjanić i Omanić

BUTKOVIĆ, Butković Dolac

Búša, Subota, Tòpo

PRPIC, Butković Dolac

Brkac, Perica

TOMLJANOVIĆ, Butković Dolac

Bègan, Gude, Kuić, Skàle i Vòrgo

3. 1. 2. NASELJE PÒDBILO

U naselje Podbilo spadaju zaseoci: Cupići, Matići, Murtići, Panjići, Plemići, Podbilo (mjesto), Šimerići, Šolići, Tomići i Žuljevići (Korenčić 1979:603-609, Feldbauer 2004:593-594 i Ljubović 2008:52-54).

TOMLJANOVIĆ, Cùpići

Bàra, Cija, Còna, Ìvići, Jòle, Roša

TOMLJANOVIĆ, Panjići

Bareta, Bâjo, Búrlina, Caljina (i Gičān), Dada, Dokonja, Drímalica, Gilja, Grgúr, Jukša, Ikèla, Kikeš, Lasica, Markéž, Mica, Mijátina (i Zékići, Grobar)³⁰, Nikić, Prgâč, Pugân, Puljíz, Ružin, Solkan, Šimàica, Škoro, Šuškalò, Tòjo, Tòle, Vugèrija.

³⁰ U zaselku Zekići(Podbilo) živi obitelj Marka Pavelića *Zekić, Mijatina, Grobar* koja se doselila iz zaselka Bile u naselju Krmpote, a Marko Pavelić najstariji je stanovnik Krivoga Puta iz muške populacije.

TOMLJANOVIĆ, Šimërići

Adam, Bareta, Còto (i Svécevi i Burlina), Crvënko, Čičma, Gecan, Ìvela, Kesa, Màreta.

TOMLJANOVIĆ, Murtići

Bân

TOMLJANOVIĆ, Tõmići

Bájo, Bulina, Drímalica, Jérko, Jakša, Mâčak, Mârkiša (i Kanada), Rámbula, Pičo (i Matela), Škõro, Toniša, Àmpulica

TOMLJANOVIĆ, Matići

Jukša, Pičo (i Matela), Miliša-Zekan

TOMLJANOVIĆ, Žûljevići

Mârkeša, Tõniša, Vrân

TOMLJANOVIĆ, Plemići

Bukva, Juko, Kečina, Klica, Matan, Mukin, Papaga, Perîc Perić, Pržina, Rebica, Rîža

PRPIĆ, Matići

Àpel, Bàre, Fuks, Íso, Leca, Mârkač, Markin, Miloš, Mukin, Pêce, Šêko, Šîmac, Šoparîn, Têlac, Tôle i Vickov (i Ilijin, Mâšin) i Zécevi.

TOMLJANOVIĆ, Plovàniija

Krnota, Bele i Oporavija

PRPIĆ, Põdbilo

Mrda (i Jûrčić)

PRPIĆ, Plemići

Čubrk i Peričin

ŠÕLIĆ, Šõlići

Batàlija, Čâmbre (i Batàlija), Ljibina, Pùrica, Mičel, Murta, Tutan, Josùtina

TOMLJANOVIĆ, Šõlići

Murta

VUKELIĆ, Cùpići

Míkula

3. 1. 3. NASELJE KRIVI PUT

U naselje Krivi Put spadaju zaseoci: Krivi Put, Gorica Judića ili Krivoputska, Longovac, Lukići, Nikolići, Šašina, Šojatski Dolac, Gornji Špalji, Špinići i Zekanovići (Korenčić 1979:603-609, Feldbauer 2004. I.: 384 i Ljubović 2007: 52-54)

PRPIĆ, Krivi Put

Baja (Mikelin), Bàriša (Màgarac), Blagajnik, Búre, Čikan Junac, Ìvanov (i Židâr) Jāgić, Krazma, Kujica, Jukin, Kõvač, Àntišin, Milić, Àntin, Buva, Cungo, Bàbica, Ìvanov, Jukin, Kupus, Keba, Bokan (i Bõži-

ni), Tèrèzin (i:Mutin), Poštar (i:Miš), Duda, Baja (i:Kapulica), Stipina, Šuvôr, Îcin, Îvanov, Rûsân, Pèsar, Ûdulìn, i Zidâr

PRPIĆ, Lukići

Àntiša, Bàriša, Butîga, Gàjtan, Tkâljac, Čôro, Čuk, Jâgić, Cija, Jerkov, Junac, Kujica, Lucin, Lukičin,

TOMLJANOVIĆ, Krivi Put

Gâla, Ròpeta

ŠPÁLJ, Krivi Put

Màćan (i Pèntić)

PRPIĆ, Judića Gorica

Dalmatinac, Dòmljan, Jòžina, Juda Martáva, Miškec

PRPIĆ, Longovac

Àbram, Baja, Kèinig, Nikin, Paja

PRPIĆ, Nikolići

Juda, Keza, Mâtela, Màrkèž (i: Mican), Matković, Mrda, Milâjsa (i Bân), Mùnela, Štelîna, Vranelà

PRPIĆ, Šašina

Bus, Gusle i Matkov

ŠÒJAT, Šojatski Dòlac

Bâbić (i:Šôrda), Budić, Balùn, Brk, Braić (i:Paljak), Čemôrac, Dràjsan, Gòlija, Grabarovi, Lòjza, Lovran, Lùda, Marić, Mòko, Provòz, Skula, Škòbac, Vâle, Vran, Vice.

PRPIĆ, Šojatski Dòlac

Jàndran, Šuljac

KRMPOTIĆ, Šojatski Dolac

Šoparìn

ŠPALJ, Gornji Špálji

Dúkan (i Pop), Jèž, Mâtin (i Dujičin)

PRPIĆ, Gornji Špálji

Mizèrija

PRPIĆ, Špinići

Bòdul, Lùkinovi, Pèrina, Špírin, Tomina Vrànčina

ŠPALJ, Zèkanovići

Cucin, Kebîn, Kljápo

TOMLJANOVIĆ, Zèkanovići

Cucin, Dujičin, Gala, Lòvre, Lóko, Mârela, Ròjilo, Sòso i Žilica

PRPIĆ, Zekanovići

Mizērija

Tijekom ljetnih mjeseci u Zekanoviće su selili, iz Donjih Špalja, obitelji: *Antonovi, Bēle, Grguš, Vrànela, Zvìrac*.³¹

3. 1. 4. NASELJE MRZLI DOL

U naselje Mrzli Dol spadaju zaseoci: Iličići, Katići, Kostići, Lipa Jela, Lucići, Miškovića, Pavelići, Pavići, Popići, Rusova Draga, Stanić Brig, Tamburi, Tusi i Markuzi (Korencić 1979: 603-609 i Felbauer II., 503)

TOMLJANOVIĆ, Katići

Bojini, Ćiro, Rìlac, Puž, Miládina, Maričin, Ćirin, Lôkin, Kôčina

PRPIĆ, Katići

Sùlinovi

PAVELIĆ, Lìpa Jela

Miškovi, Nona

PRPIĆ, Lucići

Antelìca, Anikin, Mìjin, Lega, Lôko, Katić, Kavàrica, Màoš (i Dànin), Marojica, Pičina, Tomas. Vìce, Švorac, Vuk i Īviša

PRPIĆ, Kostići

Čiko, Kosta

PAVELIĆ, Pavelići (Pòdgaj)

Šcàva, Vaja (i Bēle), Mìcin, Gužva, Perijān, Ćirilov, Kàtić, Kùzman, Dànin, Mårtin

PAVELIĆ, Pavići

Bùrgija (i: Medonja), Josin, Mēdonja (i Mateša), Māšin (i Jurin), Matin, Mijān, Sikirica (i Vranjin), Tòmiša, Tomin, Vrànjić

PRPIĆ, Popići

Pòpić, Zòzan

MIHĚLAC, Popići

Mēlac

PRPIĆ, Rusova Draga

Rus, Gobac, Sína, Bačve, Birt

PRPIĆ, Stanić Brig

Báčve, Jòsina, Jùrina, Pàviša,

³¹ Po pričanju kazivača Tome Špalja *Cucina* iz Gornjih Špalja.

BLAŽEVIĆ, Stanić Brig

Kajela, Kénig, Sīrac, Jôjo, Īvela, Nikolin, Šārac, Trèciak, Šnājder

PRPIĆ, Tàmburi

Tàmbur

PRPIĆ, Miškovic

Môro (i Šnājder)

PAVELIĆ, Tusi i Markuzi

Tus, Markuz³², Jérkov, Ugljevar, Zozan

3. 1. 5. NASELJE VRATARUŠA

U naselje Vratarušu spadaju zaseoci: Bunica, Vrataruša (mjesto), Gujičin Dolac, Sveta Jelena, Klaričevac, Klenova Kosa, Murva, Pijavica, Sibinj Krmpotski, Sovića Draga, Kosova Buljima, Kriva Draga, Šušanj Krivoputski, Tanka Buljima, Vodna (Korenčić 1979: 603-609., Feldbauer II. 2004: 867 i Ljubović 2008: 52-54)

TOMLJANOVIĆ, Būnica

Bātina, Komar, Lukša, Miš, Mòtika, Šāre

ŠPALJ, Donji Špalji (Sveta Jelena)

Béle, Mākulica, Púze, Šārac, Škica, Škrālje, Vràneta, Zvirac

PRPIĆ, Pijavica

Čāvlina, Gudalo, Gute, Lukin. Mukin, Ralić, Vránce

PRPIĆ, Klaričevac

Còto, Dēde, Gíguš, Milok, Mojzel, Píve, Púca, Šājina, Škrālje, Štanjár, Vrljan, Žilica.

TOMLJANOVIĆ, Vratàruša

Dujās, Guslić, Kārtač, Grgàica, Komàrica, Livak, Māčan, Mòtika, Nožica, Pácula, Pušlilo, Psever, Roka.

PRPIĆ, Kôsova Buljma

Grgājica, Kos, Špīro

PRPIĆ, Šušanj

Brkac (i Pēšini)

TOMLJANOVIĆ, Šušanj

Gude i Kāić

TOMLJANOVIĆ, Cupina – Sibinj Krmpotski

Àmpulica, Bikan, Began, Car (i Māksini), Cestar, Dada, Kīle, Jole, Léso, Joja, Sovo, Sópeta, Tojo, Tàmbur, Vūgerija

³² Šimunović 2006: 326. Nadimak Markus ili Mark(uz) nastao je od latinskog imena Marcus (od Mars-rtis), tako da se ovo ime vremenom širilo imenom apostola i sveca Marka, koji je bio i nebeski zaštitnik Venecije.

TOMLJANOVIĆ, Vodna

Lisica i Kotur

TOMLJANOVIĆ, Klenova Kosa

Dada (i: Dadić), Joja

PRPIĆ, Òsredak

Gusina, Kure

BUTKOVIĆ, Sibirj Krmpotski

Blaž, Blažina, Cole, Milin, Roka, Stipan, Tòmin

3. 1. 6. VÈLJUN PRÎMORSKI

Pod naselje Veljun Primorski spadaju zaseoci: Brizica, Burići, Brizica, Veljun (Gornji i Donji), Fráncikovac, Grujići, Kuljići, Lopci, Lukci, Marínovići, Milčići, Mlići, Petuova, Rončevići, Suzna Dolina, Šabani, Škobci, Tabani i Zečevi (Korenčić 1979: 603-609 i Feldbauer, II. 2004: 843).

PAVELIĆ, Serdāri (Srdari)

Jandra, Dujela, Pòbedrica, Krèšimirovi, Pset

PRPIĆ, Serdāri (Srdāri)

Jūda (i Bōjin), Duda

RÒNČEVIĆ, Rònčevići

Bivina, Jola, Nikolini

KRMPOTIĆ, Suzna Dòlina

Dujica, Kavar, Isān, Jucan, Māzija, Milina. Šigo, Šimēta, Šaban, Vinin, Vúčina, Zéc, Zékonja

KRMPOTIĆ; Dònji Vèljun

Grabār, Pera, Peša, Švābo, Zéc, Žile

KRMPOTIĆ, Gòrnji Vèljun

Gvera, Kavār (i Josēla), Karlov (i Putlja), Ivešin, Janjin, Lile, Rus, Vidin (i Šimunov)

KRMPOTIĆ, Tābani

Tāban

KRMPOTIĆ, Brizica

Bernde, Ivēta, Pēnte, Švābo

KRMPOTIĆ, Kùljici

Bokulić, Pičica, Putlja, Ždròko

PRPIĆ, Kùljici

Markin

KRMPOTIĆ, Lukci

Lukac, Milinovi, Mišina, Radin, Zéc

KRMPOTIĆ, Marīnovići

Anelica, Lêjo, Migeć, Milčić, Pavan, Perinkin

KRMPOTIĆ, Milčići

Milčić

KRMPOTIĆ, Mlići

Kljapan, Marelica, Mlić, Prdalj, Sokol

KRMPOTIĆ, Škôbci

Antèlija, Econja, Kásela, Tralje, Škôbac, Šoparin

KRMPOTIĆ, Zêčevi

Zéc

LOPAC, Zečevi

Šenac (Frane Lopac)

ŠÒJAT, Šàbani

Šàban

KRMPOTIĆ, Petuova

Trtan

PRPIĆ, Fráncikovac (Vrancikovac)

Copić, Kurte, Lopac, Markičin, Savić, Sòko

ŠÒJAT, Fráncikovac (Vrancikovac)

Bàraba, Bile, Bójić, Còlaš, Juričin, Kesa, Kikić, Klàra, Lugárov, Márkišin, Milānko, Ninac, Pavić, Pešòta.

TOMLJĀNOVIĆ; Fráncikovac (Vrancikovac)

Gulaš

3.2. OSOBNI MUŠKI NADIMCI

Osobni nadimci su uglavnom nastali prema prepoznatljivim fizičkim i karakternim oznakama neke osobe, odnosno prepoznatljivim duhovnim i tjelesnim osobinama. Nadimci tako predstavljaju specifično obilježje relativno male i zatvorene sredine koju karakterizira međusobna ovisnost žitelja te upućenost jednih na druge.

U ovakvim sredinama česte su i rodbinske veze, pa zbog toga jedna obitelj ima više od jednog nadimka, zbog toga što su se gotovo svi nadimci kroz nekoliko generacija zadržavali. Osobni nadimci uglavnom prelaze u obiteljske u drugoj ili trećoj generaciji.

Neki osobni i obiteljski nadimci Krivopučana u nekim drugim krajevima Hrvatske imaju funkciju prezimena, kao npr. Čuk, Lopac, Gecan, Fuks, Šnajder, Birt, Čamber, Marelica, Anelica itd.

Tako npr. više nadimaka ima obitelj Pavelić Marka *Zekić, Mijatina, Grobar* iz Podbila, obitelj Prpić iz Serdara *Bojini, Juda*, Prpić iz Matića s nadimcima *Mašin, Ilijin i Vickov*, Tomljanović iz Alana s nadimcima *Carevi i Maksini*, Pavelić iz Pavića s nadimcima *Burgija i Medonja*, obitelj Tomljanović iz Šimerića s nadimcima *Coto, Svečev i Burlina* itd.³³

Nekoliko osobnih muških nadimaka iz Krivoga Puta:

Aladar, Bartol, Bika, Bikac, Bili, Blitva, Buba, Brk, Bukva, Bunjo, Brada, Bure, Ciko, Cigo, Crvenko, Cvija, Čaruga, Čoban, Čopo, Čoro, Coto, Cole, Čotol, Čuk, Čubina, Dalmatinac, Fabo, Fuks, Gara, Gu-meša, Guza, Gušte, Indus, Jale, Jukan, Kanada, Keba, Kusa, Krazma, Lasa, Lele, Lugarov, Major, Maleta, Marela, Meduza, Mičel, Mičina, Mijatina, Miki, Milanić, Marena, Mizerija, Muša, Padelica, Pile, Pa-ljak, Pivalica, Rus, Ruskinja, Samac, Mata, Stipina, Stipurina, Svileni, Špika, Šumar, Talijan, Tava, Turina, Tarigora, Udulin, Vranac, Vranjel, Vugerija, Žutića.

3.3. ŽENSKI OSOBNI NADIMCI

Žene su se najčešće identificirale osobnim imenom, a ako to nije bilo dovoljno, uz ženino ime dodavalo se ime ili prezime oca ili muža. Žene su tek od Tridentskog koncila (1545.-1560.) dobivale prezime po očevu koljenu djevojačko, a udajom dobivaju muževljevo prezime (usp. Šimunović 2006: 42). Često se prezimenom i nadimkom u manjim sredinama isticala posvojnost, a time i ovisnost i to uglavnom u seoskim sredinama kao što je bilo područje Krivoga Puta.

Žene u Krivome Putu najčešće dobivaju nadimak djevojačkog roda (oca), a kada se udaju dobivaju mužev obiteljski nadimak, npr. *Jola-Jolina, Kavarića-Kavaričina, Vicko-Vickova, Čambre-Čambrina, Čona-Čonina, Balun-Balunova, Jukša-Jukšina, Periša-Perišina, Šimaica-Šimaičina* itd. Neke žene su i udajom zadržale svoj djevojački nadimak i po tome se identificiraju, kao npr. Mara Tomljanović *Isanova*, koja je iz obitelji Krmpotić *Isan* iz Veljuna Primorskog ili Nada Prpić *Bojina*, udala se za Prpića *Terezinog*, ali i dalje koristi svoj djevojački nadimak. No od pojedinih žena nadimak se prenosio na čitavu obitelj i to u situacijama kada su se u lokalnoj zajednici isticala po nečemu. Takvi nadimci od osobnih postajali su također obiteljski, kao npr. *Boja, Terezini, Puca, Kajela i Milišina*.

Ponekad je čitava obitelj dobivala nadimak po ženi i to najčešće kada su žene bile nositeljice zajedništva obitelji, odnosno muškarci iz tih obitelji su zbog posla izbivali iz kuće. Zbog rada u raznim krajevima Hrvatske i u europskim zemljama, muškarci su bili odsutni od kuće veći dio godine, a kod transkontinentalnih migracija i po nekoliko godina³⁴. Snahe su u obitelji dakako ulazile udajom i dobivale dužnosti i obveze koje su ponajviše uključivale rađanje potomaka i odgoj djece, rad u kućanstvu, na zemljoradnji i brigu oko domaćih životinja, a o raspodijeli gospodarskih poslova u odsutnosti muškarca odlučivala je najstarija žena.

Dakako ovo nisu bili jedini razlozi usvajanja ženskih nadimaka, često se radilo o prepoznatljivoj ženskoj osobi koja je bila veoma utjecajna u lokalnoj zajednici i koja je obavljala neku važnu društvenu djelatnost. U obitelji Prpić u Krivome Putu bila je jedna *babica* (primalja) koja je porodila mnoge Krivopučane, a po kojoj danas svi njezini potomci nose nadimak *Babica-Babičini*, kazao je Vlade Prpić *Babica*.

Primjeri: *Anika (Anka)-Aničin, Bara-Barin, Boja-Bojini, Bika-Bikini, Duda-Dudin, Isan-Isanova, Janja-Janjin, Klara-Klarini, Luca-Lucin, Lukica-Lukičin, Kaja-Kajini, Kajela-Kajelin, Maša-Mašin, Mica-Mi-*

³³ Jedan od Pavelića iz Bila (Krmpote) bio je priženjen u zaselak Zekići, pa je pored svog obiteljsko nadimka *Mijatina* dobio i novi *Zekić*, a treći nadimak *Grobar* je osobni jer je Marko grobar u Krivome Putu.

Drugi primjer su obitelj Prpića iz Serdara, koji su imali stari nadimak *Juda* iz Judića Gorice, a novi nadimak su dobili nakon što se jedan od Prpića priženio u obitelj Pavelić u Serdare, pa su po babi Božici (*Boji*) svi dobili nadimak *Bojini*, koji i danas nose, a stari nadimak *Juda* gotovo da je zaboravljen.

³⁴ Detaljnije o ekonomskim migracijama vidi u prilogu Marijete Rajković, *Pregled migracija Krivopučana* u prvom svesku Monografije.

cin, Maca-Macin, Milka-Milkin, Maša-Mašin, Marica-Maričin, Marelica-Mareličin, Puca-Pucin, Ruskinja-Ruskinjin, Ruža-Ružin, Tereza-Terezin i Vranca (Franca)-Vrančina.

Osim ovih primjera zanimljiv je i ženski nadimak Klara koji je nastao tijekom 19. st. u obitelji Šojat u Francikovcu. Baka Klara bila je utjecajna i dominantna osoba u obitelji i u cijelom selu, tako da je njezina obitelj bila prepoznatljiva i identificirala se po njoj. Ovaj nadimak i danas nose njezini potomci, primjerice unuk Ive Šojat *Klara* i njegova djeca³⁵.

4. PODJELA NADIMAKA PO KATEGORIJAMA

Obiteljski nadimci nastali su od osobnih nadimaka ili prema osobnim i prepoznatljivim fizičkim i duhovnim oznakama i značajkama te karakternim osobinama. Ovakvi nadimci često imaju podrugljiv prizvuk, ali nemaju uvijek u sebi nešto uvredljivo već se sama poruga nalazi u nekoj pričici ili dogodovštini koja nadimku daje posebno značenje u lokalnoj zajednici:

*Ampulica, Bačva, Balun, Baraba, Batina, Batalija, Bebe, Bile*³⁶, *Bokulić, Brzina*³⁷, *Bulina, Bura, Burgija, Brk, Brkac, Brnde, Burlina, Bus, Butiga, Car, Colaš*³⁸, *Čambre*³⁹, *Čavlina, Čemorac, Colaš, Coto*⁴⁰, *Cole, Crvenko, Čičma, Čopić, Čopo, Čočo, Čubrk, Čule, Čuža, Dokonja*⁴¹, *Drajsan, Drimalica, Drvenica, Gajtan, Gala*⁴², *Gara*⁴³, *Giguš, Gobac, Gude*⁴⁴, *Grabar, Gusle, Gudalo, Gula, Guslić, Gušin, Gute, Gužva, Kartač, Kasela, Keba, Kečina, Kesa, Kile, Kiš, Kotur, Kožun, Kljapan, Krko, Kujan*⁴⁵, *Kule, Kure, Kurčin, Livak, Loko, Luda, Ljibina*⁴⁶, *Makulica, Mazija*⁴⁷, *Migec, Mlić, Mrda, Mrkeša, Mrkin, Mizerija, Mrce*⁴⁸, *Munela, Murta*⁴⁹, *Motika, Mute, Nožica, Oporavija, Pacula, Paljak, Pentić, Peser, Pičica, Pivalica, Pive, Pržina, Pobedrica, Prdalj, Prgac, Psever, Pset, Pujica, Pupa, Puca, Puzle, Pušililo, Ralić, Sikirica, Sirac, Skale, Soko,*

³⁵ Mladen Šojat *Bilin* iz Francikovca i Milan Šojat *Colaš* iz *Francikovca*.

³⁶ Nadimak *Bile* iz obitelji Šojat iz Francikovca nastao je još u 19. stoljeću. Naime, Mile Šojat, rođen 1870. i njegov unuk Mladen Šojat, rođen 1928., bavili su se zidanjem i paljenjem « japnenica» (vapnenica) te gašenjem *japna* (vapna). Kamen vapnenac paljenjem i gašenjem postaje bijele boje, pa je zbog toga i dobio nadimak Mile Šojat *Bile*. (Kazivači: Mladen Šojat *Bile* i Mladen Prpić, *Boja, Brada*).

³⁷ Ovaj nadimak nose Tomljanovići iz Bunice. Naime, sin Ivana Tomljanovića, Mile Tomljanović (1912.-1985.) bio je hrom te se otežano kretao. Za očekivati je bilo da dobije nadimak *Coto, Spori ili Tralje*, ali njega su nazvali *Brzina*. (kazivač Mladen Prpić *Boja, Brada*).

³⁸ Nadimak *Colaš* nastao je od glagola u hrvatskom jeziku *colati*, -am > tromo hodati ili šepati (Brodnjak 1992: 58).

³⁹ Nadimak *Čambre* dolazi od turske riječi *çam, čama* > jela, smreka (Brodnjak 1992: 63).

⁴⁰ Pridjev *cotav*, a, o znači > *hrom, šepav* (Brodnja 1992: 58.).

⁴¹ Nadimak je nastao u Alanu. U Alanu je živio čovjek koji je imao velikog konja, a bio je malen rastom. Kako bi lakše uzjahao konja, morao je tražiti neku uzvisinu. Budući da ne može «do konja», nazvan je *Dokonja* (kazivač Mladen Prpić *Boja, Brada*).

⁴² Gala, španj., svečano odjelo, svetkovina, blagdan, galantan muškarac, privlačan čovjek (Klaić 1988: 463).

⁴³ Nadimak *Gara* nosi obitelj Butkovića iz Alana. Naime, članovi ove obitelji imali su tamnu kosu, bradu, obrve i brkove, pa su od riječi *garav* (taman, crn) dobili nadimak *Garav*, tj. po baki *Gara* (Mladen Prpić *Boja, Brada*).

⁴⁴ Nadimak dolazi od hrvatskog glagola *guditi*, što znači lijepo i potihlo pjevati.

⁴⁵ Ovaj obiteljski nadimak Vukelića iz Alana nastao je od riječi *kuj*, kako se u krivoputskom kraju naziva kratki mali nož ili nožić.

⁴⁶ Kazivač Branko Tomljanović *Ropeta* iz Krivoga Puta tvrdi da nadimak *Ljibina* znači, star, iznemogao i bolestan čovjek.

⁴⁷ Nadimak *Mazija* u Arbanasima (istočno predgrađe Zadra) prezime je arbanaškog podrijetla, alb. *mezi - čelik*. Ovo ime je u toponimiju prodrlo vezano uz pučko sudstvo: *Okrivljenik koji vadi užarenu maziju i pritom se ne opeče dokazuje svoju nedužnost*. Opširnije u: Šimunović 2006: 139.

⁴⁸ Nadimak obitelji Vukelića iz Alana, *Mrce*, dolazi od hrvatske riječi *mrc, mrca m.*>mrtvac (Brodnjak 1992: 291)

⁴⁹ Nadimak *Murta* dolazi od riječi: *murtat, m. i murtatin*, tur.>izdajica, otpadnik od vjere(Brodnjak 1992: 294).

Soso, Šarac, Šare⁵⁰, Šenac, Šenprdin, Škera, Škica, Škoro, Škralje, Šigo, Šlik, Štanjar, Štelina⁵¹, Šuškalo, Švorc, Švorac, Taban, Tambur⁵², Topo, Tralje, Trečak, Trtan, Tus, Tutan⁵³, Vorgo, Vrljan, Vran, Ždroko, Zozan, Žile i Žilica.

2. Nadimci nastali od osobnog imena česti su u mnogobrojnim obiteljiima krivoputskog područja, a pretežno su nastali od osobnog imena rodonačelnika obitelji:

Adam, Abram, Anelica, Antiša, Antonečev, Anikin, Antin. Abram, Baja, Bajo, Bara, Bareta, Babić, Bariša, Bartulov, Began, Blažičević, Blažev, Blažina, Boškov, Božin, Boja⁵⁴, Bralić, Budić, Cija, Čirilov, Danin, Dada, Domljan, Duda, Dukan, Dujan, Dujela, Dujica, Econja, Gecan, Grga, Grgajica, Ivetić, Ivić, Ilijin, Isan, Iso, Ivanov, Ivela, Ivelja, Iviša, Ikela, Isan, Jagić, Jandran, Janjin, Joja, Jola, Jandra, Josela, Jožina, Jukša, Juko, Jurin, Jolina, Joleta, Josetina, Jerkov, Josina, Jurčić, Kaić, Kajela, Kaja, Klara, Kosta, Krunin, Kuzman, Karlov, Krešimirov, Lejo, Lopac, Lovran, Lucin, Lukin, Lojze, Lucin Lukac, Lujin, Lukša⁵⁵, Marela, Marić, Markina, Matela, Markež, Markac, Markan, Maksin, Marelica, Markina, Matkov, Marojica, Mateša, Matoš, Mašin, Matan, Mareta, Marić, Marijanić, Markus(z), Melac, Miladina, Mičel, Mičan, Mijatina, Mikula, Miloš, Mičan, Milić, Mikelić, Miškec, Mijan, Miškov, Miliša, Mican, Milojsa, Milina, Milčić, Mišin, Milanko, Moko, Mukin, Nikić, Ninac, Paja, Pavan, Paviša, Pece, Pešo, Peričin, Perijan, Periša, Pićo, Radin, Roka, Rokić, Roša, Ružin, Savić, Stipan, Stipin, Šaban⁵⁶, Šimac, Špirin, Terezin, Tomas, Tomiša, Tomina, Tomin, Tinac, Vaja, Vališa, Vickov, Vide, Vinin, Vranela, Vranjić, Vrance i Vrane.

3. Obiteljske nadimke nastale od zanimanja, zvanja nositelja ili rodonačelnika rodovske zajednice nose neke obiteljske zajednice Krivoga Puta, a sličnih obilježja su i prezimena nastala od zanimanja rodonačelnika obitelji:

Apel, Babica, Ban, Blagajnik, Birt, Car, Cestar, Čoban, Grobar, Knez, Kovač, Kralj, Lugar, Pop, Popić, Poštar, Protov⁵⁷, Nona, Nonić, Samardžija, Šnajder, Šoparin⁵⁸, Tkaljac, Ugljevar i Zidar

4. Česti su i nadimci prema mjestu stanovanja, zavičajnoj pripadnosti i rođenju ili nadimci po lokalitetu (selu, zaselku otkud su došli ili gdje su nekad živjeli i radili), a mnogi nadimci po zanimanju i lo-

⁵⁰ Nadimak *Šare* vezan je za obitelj Tomljanović iz Bunice. U Bunici je živio Ivan Tomljanović (1887.-1953.), bavio se zidanjem kao priučeni majstor zidar. Kako u to vrijeme nije bilo nacrti, on je po zemlji crtao, tj. šarao, pri tom su nastajale šare (skice), pa je zbog toga dobio nadimak *Šare*. Nadimak je prešao na sina Juru, a preuzeo ga je i unuk Vlade i praukun Vlade mlađi, rođen 1976. (kazivač Mladen Prpić *Boja, Brada*).

Kćer Ive Tomljanovića *Šare* tvrdi da je otac imao na licu ožiljke od preboljelih kozica, pa je zbog toga nazvan *Šare* (kazivač Anka Tomljanović *Šare*, rođ. 1921., živi u Bunici).

⁵¹ Štelina je dio konjske zaprege, a ova obitelj se bavila prijevozom.

⁵² Nadimak *Tambur* je nastao od francuske riječi *tambur* m. > bubanj, zaklon na vratima za zaštitu od vjetera, kiše i snijega (Brodnjak 1992: 531).

⁵³ Nadimak *Tutan* nastao od riječi *tutenj* m. > nespretnjaković (Brodnjak 1992: 540).

⁵⁴ Nadimak *Boja* nose Prpići iz Serdara, a nadimak je nastao dvadesetih godina prošlog stoljeća. Unuk Jure naziva svoju baku Božicu, Boja, pa se ovaj ženski nadimak prihvatio, pa npr. (Mile *Boja*, Ive *Boja*, Kruno *Boja* itd.). Stariji nadimak ove obitelji je Juda iz Judića Gorice, a jedan od Prpića iz Judića Gorice priženio se u obitelj Pavelić u Serdare (kazivač Mladen Prpić *Boja, Brada*).

⁵⁵ Ovaj nadimak nosi danas obitelj Tomljanović iz Bunice, a nadimak potječe iz 18. stoljeća, s područja sela Vrataruše, otkuda su podrijetlom Tomljanovići iz Bunice. Obiteljski nadimak izveden je od osobnog imena Luka (kazivač Mladen Prpić *Boja, Brada*).

⁵⁶ Ovdje je osobno muslimansko ime Šaban u funkciji nadimka. Riječ je turskog podrijetla (Saban), arapski (Šaban). Naime, tako se zove osmi mjesec lunarne islamske godine, prije mjeseca posta Ramazana. Vjerojatno se kao osobno ime nadijeva rođenim u tom mjesecu (usp. Šimunović 2006: 68).

⁵⁷ Prota je pravoslavni svećenik, a u Alanu žive samo katolici pa nije poznato kako je nastao ovaj nadimak po zanimanju neke osobe.

⁵⁸ *Šoparin* je nadimak nastao od riječi šopar > cipelar (postolar) te pripada nadimku koji je osoba dobila po zanimanju.

kalitetu, kao i osobni nadimci, vremenom su kod nekih krivoputskih obitelji prešli u obiteljske nadimke. Odakle je ili kamo pripada dotična osoba glavni je motiv etničkih nadimaka, kao. npr.:

*Bodul, Dalmatinac, Juda, Kanada, Ruskinja*⁵⁹, *Rus, Talijan, Šćava*⁶⁰, *Vugerija*⁶¹ i *Švabo*.⁶²

5. U svakodnevnoj uporabi krivoputskih obiteljski učestali su i nadimci izvedeni prema imenicama iz životinjskog i biljnog svijeta:

*Bikan, Bivina, Buva, Buša*⁶³, *Čuk, Fuks*⁶⁴, *Gavran, Grguš*⁶⁵, *Gude, Gusina*⁶⁶, *Jež, Junac, Kobac*⁶⁷, *Kos, Kujica, Kurte*⁶⁸, *Lasica, Lisica, Macin, Mačan, Mačak*⁶⁹, *Magarac, Medonja, Miš, Papaga*⁷⁰, *Paun, Pilić, Pile, Purica, Puž, Rilac*⁷¹, *Ris, Rojilo, Sokol, Soko, Sova, Srna, Škobac, Telac, Vole, Vranac, Vučina, Vuk, Zekkan, Zec, Zvirac, Zekić i Zekonja*.

Biljke: *Blitva, Bukva, Kapulica, Kupus i Riža*.

5. ZAKLJUČAK

Cilj ovoga rada bio je popisati krivoputske nadimke, kako bi se otrgnuli od zaborava te evidentirati nekoliko zanimljivih priča vezanih za nastanak pojedinih nadimaka. Također su navedena krivoputska prezimena s objašnjenjima i najčešća osobna muška i ženska imena Krivopučana.

Obiteljski nadimci dio su života, bogatstvo duha ovih ljudi. Oni oslikavaju posebnost pojedinih osoba ili čitavih obitelji te njihovo ponašanje kao i fizičke osobine ljudi koji su po njima prepoznatljivi. Poblje predstavljaju i oznake obitelji te rodova i plemena. Često svojim sadržajem izražavaju duhovnu, fizičku i satirično-humorističnu karakternu osobinu pojedine osobe, odnosno rodonačelnika obitelji.

Nadimci traju stoljećima dok se imena zaboravljaju. Oni u mnogim slučajevima, a posebice u svakodnevnoj jezičnoj komunikaciji puka preuzimaju identifikacijsku ulogu prezimena, a kod osobnih nadimaka, ulogu imena. Uglavnom su se nadimci davali u slučajevima kada je u određenoj lokalnoj sredini bilo mnogo osoba s istim imenom i prezimenom, što je posebice karakteristično za Krivi Put.

Svi nadimci, kao jezični spomenici prošlosti, čuvaju tajnu svog nastanka pa ih je često veoma teško uvrstiti u neku od jezičnih skupina. Oni, dakle, u sebi sažimaju prošla zbivanja, običaje i život uopće te je u njima pohranjeno sjećanje na mnogobrojne generacije pojedinih obitelji. Osim toga, nadimci su

⁵⁹ Kazivač Marko Vukelić Mrce, *Major* iz Alana, r. 1939. kaže: *Nadimak Rukinjin dobila je obitelj Butkovića iz Alana, čiji se jedan član, radeći u ondašnjem Sovjetskom Savezu (Rusija) dvadesetih godina 20. stoljeća, oženio Ruskinjom, koja je bila plemićkog podrijetla, pa danas njezini potomci nose nadimak Ruskinjini.*

⁶⁰ Sclavonus/ Scavonus> Šćav, *Slaven*, kako su u Veneciji zvali Hrvate. Više u: Brodnjak 1992: 409.

⁶¹ Vuger, Vugri, Vugerija, Ugri> Mađar, Mađari, kao npr. prezimena u sjevernoj Hrvatskoj Vuger ili Ugrin.

Više u: Šimunović 2006: 56.

⁶² Vjerojatno ovaj nadimak dolazi od hrvatske riječi *roj* (skupina ili društvo pčela), a za razmnožavanje pčela kažemo da se pčele roje, nastalo od glagola *rojiti*.

⁶³ Buša je vrsta goveda, krava.

⁶⁴ Nadimak Fuks (Fuksa) dolazi od njemačke riječi (Fuchsstutte-kobila lisičje boje), a u prenesenom značenju žena – probisvijet je *kobila*. Opširnije u: Klaić 1988: 458.

⁶⁵ Vrsta ptice.

⁶⁶ Vjerojatno ovaj nadimak dolazi od riječi *gusan*, a veliki gusan je *gusina*.

⁶⁷ Kobac ili Škobac je vrsta jastreba, a u krivoputskom kraju jastreb grabljivac zove se Kobac.

⁶⁸ Nadimak *Kurte* nastao je od turske riječi *kurt*>*vuk* (Šimunović 2006: 401).

⁶⁹ Mačak je umilan, ali neobljubljen čovjek, onaj koji «grebe» svojim riječima i postupcima.

⁷⁰ Papagaj, -aja, njem. Papagei, tal. papagallo-papiga, zelena tropska ptica (Klaić 1988: 1002).

⁷¹ Imenica *rilica* ž., *rilce, rilo* označava izduženi dio glave ili prednjeg dijela tijela kod nekih beskičmenjaka i kralježnjaka (krilca), (Brodnjak 1992: 468).

572 859	- IVAN, MAJORIJA 2, SENJSKA DRAGA	764 061
	- IVAN, SMILJAN 154,	678 742
	- IVAN, VAGANAC 130, SMILJAN	678 735
	- IVAN, VIDOVAČ CESARIČKI 17,	694 318
	- IVAN IVINA, NIKOLE JURISIĆA 51, SENJ	881 616
	- IVAN IVIŠA, PUSTOŠA 1, SENJ	882 586
572 200	- IVAN KAVARICA, MRZLI DOL 2,	616 819
572 234	- IVAN-VLADO, I. SENJANINA 21, SENJ	881 261
	- IVANKA, NIKOLE JURISIĆA 10, SENJ	882 650
	- IVICA, DR ANTE STARČEVIĆA 42, GOSPIĆ	576 045
694 063	- IVICA, MIROSLAVA KRALJEVIĆA 6, GOSPIĆ	573 332
694 063	- IVICA, LEDENIK 13, LEDENIK CESARIČKI	633 018
	- IVICA, GORNJA DUBRAVA BB, OTOČAC	771 593
661 510	- IVICA, S.S.KRANJČEVIĆA 20, SENJ	882 510
661 509	- IVICA, SMILJAN BB,	678 908

Slika 3: *Suvremena upotreba nadimaka u telefonskom imeniku. Dio imenika s prezimenom Prpić. Iz Telefonskog imenika RH 1999./2000., Knjiga 9, str. 44, izdavač: HT d.d. Zagreb.*

neiscrpna riznica jezičnog i povijesnog bogatstva jednog naroda, pa i oni kao i ljudi nastaju, nestaju i zaboravljaju se.

Starost, količina i raznovrsnost obiteljskih i osobnih nadimaka bunjevačkih prezimena krivoputskog kraja, značajna je za istraživanje jezičnih osobina govora te etnogeneze Bunjevaca.

IZVORI:

Stališ duša /Status Animarum/ Župe Krivi Put, knjiga I, kućni broj 3 do 371.

Stališ duša /Status Animarum/ Župe Krivi Put, knjiga II, kućni broj od 371.

Stališ duša /Status Animarum/ Župe Krivi Put, Knjiga III, Alan i Mrzli Dol

LITERATURA:

BOGOVIĆ, Mile (1988): Pavlini u Senju. Senjski zbornik, 15: 15-28. Senj.

BOGOVIĆ, Mile (1990): Biskup Mirko Ožegović. Senjski zbornik 17:249-260. Senj.

BOGOVIĆ, Mile (2008): Župa Krivi Put. U: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, 1. svezak, ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić, str. 69-75.

BRODNJAK, Vladimir (1882): Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika, Školske novine, Zagreb.

FELDBAUER, Božidar (2004): Leksikon naselja Hrvatske. sv. I. i II., Zagreb.

FRAS, Franjo Julije (1988): Cjelovita topografija Karlovačke Vojne krajine, Ličke župe, Gospić (pretsak izdanja knjige iz 1835).

HURM, Antun (1959): Njemačko hrvatskosrpski rječnik. Školska knjiga, Zagreb.

KLAIĆ, Bratoljub (1988): Rječnik stranih riječi. Nakladni zavod MH-e, Zagreb.

KORENČIĆ, Mirko (1979): Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971. Zagreb.

LJUBOVIĆ, Blaženka (2008): Zemljopisni položaj i pregled novije povijesti Krivoga Puta. U: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, 1. svezak, ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić, str. 49- 68, Zagreb, Senj.

PAVELIĆ, Rikard (1991): Stopa predaka, Bunjevci u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Lici. Osobna naklada. Rijeka.

PAVIČIĆ, Stjepan (1962): Seobe i naselja u Lici. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, JAZU, knjiga 41: 5-330, Zagreb.

PAVLIČEVIĆ, Dragutin (1989): Seobe Vlaha Krmpočana u XII. stoljeću. U: Vojne krajine u jugoslaven-skim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699, SANU, 147-168, Beograd.

- RAJKOVIĆ, Marijeta (2008.): Selidbe i suživot na ljetnim stanovima. U: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, 1. svezak, ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić, str. 159-183, Zagreb, Senj.
- SALOPEK, Hrvoje (2007): Ogulinsko –modruški rodovi, Matica hrvatska. Ogulin-Hrvatska matica iseljenika - Rodoslovna Udruga P. R. Vitezović, Zagreb.
- SEKULIĆ, Ante (2006): Osobna imena, prezimena i nadimci Bačkih Hrvata. Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost Ivan Antunović i NIU Hrvatska riječ, Subotica.
- ŠARIĆ, Marko (2008): Bunjevci u ranom srednjem vijeku – postanak i razvoj jedne predmoderne etnije. U: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, 1. svezak, ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić, str. 15-43, Zagreb, Senj.
- ŠIMUNDIĆ, Mate (1988): Rječnik osobnih imena. Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb.
- ŠIMUNOVIĆ, Petar (2006): Hrvatska prezimena. III. izd., Golden Marketing i Tehnička knjiga, Zagreb.
- ZORIČIĆ, Bojan (2006): Nadimci novljanske okolice. U: Vinodolski zbornik 11: 320-331, Crikvenica.
- ZORIČIĆ, Svetozar (2000): Novljanski nadimci. U: Novljanski zbornik 4:380-388, Novi Vinodolski.

ODIJEVANJE

TRADICIJSKO ODIJEVANJE I TEKSTILNO RUKOTVORSTVO

Aleksandra VLATKOVIĆ
Antuna Šoljana 6
10000 Zagreb

1. UVOD

U poglavlju o tradicijskom odijevanju i tekstilnom rukotvorstvu Krivopučana bit će opisani: materijali za izradu odjeće, muška i ženska odjeća, obuća, uporabni tekstil (torbe), te ženski ručni rad (plete-nje, vezenje, kukičanje i sl.).¹ Opisi tradicijske odjeće u tekstu odnosit će se na razdoblje od početka 20. stoljeća do četrdesetih godina 20. stoljeća.

Podaci i sjećanja o odijevanju na području Krivoga Puta malobrojni su, jer su odjevni predmeti domaće proizvodnje za većinu Krivopučana *prošlost* koje se oni vrlo slabo sjećaju: o tradicijskim odjevnim predmetima većina ljudi čula je od starijih generacija², dok su sami upotrebljavali vrlo malo predmeta domaće proizvodnje.

Obzirom da je ova tema slabo istražena ovo istraživanje se uglavnom temelji na kazivanjima Krivopučana. Kao osnova i izvor za ispitivanje kazivača o temi odijevanja i tekstilnog rukotvorstva poslužile su mi Upitnice Etnološkog atlasa (UEA) pohranjene u Arhivu Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, koje sam tijekom istraživanja navedene teme proširivala ili reducirala ovisno o zahtjevima pojedinih dijelova teme.³ U Arhivu se nalaze i ispunjene Upitnice za *selo (mjesto)* Krivi Put koje sam koristila za potrebe ovog istraživanja.⁴ Podatke iz Upitnica u tekstu navodim i kompariram s podacima na koje sam naišla prilikom vlastitog terenskog istraživanja odijevanja i tekstilnog rukotvorstva na području Krivoga Puta.

Problem u kompariranju predstavljaju, kako nepreciznost lociranja pojava u vremenu i prostoru u UEA, tako i činjenica da se podaci navode za naselje Krivi Put općenito, bez preciziranja u kojim se zaselcima ispitivalo, te na koje se vrijeme podaci odnose. Ipak, u nedostatku drugih izvora, podaci iz Upitnice poslužili su kao potvrda ili naznaka mogućih odstupanja i razlika u odnosu na podatke prikupljene vlastitim istraživanjem.

Još jedan nedostatak upitničke građe (prikupljanje tijekom šezdesetih godina 20. stoljeća) jest da sadržavaju i „prazna mjesta“ - nedostatak podataka, a za koje ne znamo jesu li ispitani ili ih se nije detaljnije istraživalo.

Pored toga, odjevne predmete, koji su još u prvoj polovici 20. stoljeća činili sastavni dio tradicijskog odijevanja Bunjevaca, većina Krivopučana ne doživljava kao kulturnu sastavnicu vrijednu isticanja. Naprotiv, često ističu kako su *narod bez nošnje*.⁵ Jedan od uzroka takvom poimanju vlastitog tradicijskog

¹ Tema odijevanja i tekstilnog rukotvorstva istraživana je 2003. godine u naseljima i zaselcima senjskoga zaleđa: Gorica, Katići, Krivi Put, Lucići, Matići, Mrzli Dol, Pavelići, Pavići, Provoz, Rusova Draga, Serdari, Stanić Brig, Škopci, Šojatski Dolac i Veljun. Iste godine ova je tema istražena i na području Senjskoga bila, a rad naslova *Odijevanje i tekstilno rukotvorstvo primorskih Bunjevaca* objavljen je u *Senjskom zborniku*, 30, 2003, str. 587-628.

² Pod pojmom „starija generacija“ misli se na roditelje kazivača rođenih tridesetih i četrdesetih godina 20. stoljeća.

³ Ovaj je prilog, kako je već spomenuto, u izmijenjenom i sažetijem obliku, prethodno objavljen u *Senjskom zborniku*. Na kraju tog rada, kao prilog, nalazi se i Upitnica prema kojoj se ispitivalo na terenu, a koja čini proširenu verziju Upitnice Etnološkog atlasa, signatura UEA Fd 241/610 i Fd 241/651.

⁴ Ne može se sa sigurnošću reći odnose li se podaci u Upitnici odnose na zaselak Krivi Put ili istoimeno naselje. (UEA Fd 241/610 i Fd 241/651.

⁵ O odijevanju kao dijelu primorsko-bunjevačkog identiteta vidi: Škrbić-Alempijević, Nevena (2003): Prilozi poznavanju primorsko-bunjevačkog identiteta, *Senjski zbornik* 30, Senj, 425-444.

odijevanja mogao bi biti i stalan doticaj i uspoređivanje s gradskom odjećom karakterističnom za grad Senj kao i s bogato ukrašenim ličkim odjevnim predmetima. Naime, odjeća na ovom području jest jednostavna i bez puno ukrasa (ukrasi na svakodnevnoj, radnoj i blagdanskoj odjeći nisu se previše razlikovali). Osnovna razlika je ta što se, u vrijeme kada se tradicijska odjeća još uvijek koristila, na blagdan ipak nije nosila odjeća domaće proizvodnje, već kupovna. Razlog tome je i stav ljudi prema odjeći domaće proizvodnje koja je shvaćana manje vrijednom od kupovne. Djelomičan uzrok takvom stavu vjerojatno je i posredovanje medija (novine i televizija) putem kojih se selektivno primaju informacije o tradicijskom odijevanju drugih krajeva Hrvatske, te time gradi vlastita spoznaja o tome što je *narodna nošnja* i što je *naša nošnja*. *Nošnjom* stanovništvo Krivoga Puta uglavnom smatra bogate slavonske varijante tradicijskog odijevanja, u usporedbi s kojima tradicijska odjeća Krivoga Puta djeluje skromno. Tako se u razgovorima o tradicijskoj odjeći često može čuti da *nije ko po Slavoniji*⁶, odnosno *da tu narod nema neke posebne narodne nošnje, to nije uobičajeno za ove krajeve*⁷ ili da se *normalno uvijek oblačilo, a tamo po Liki i okolo to su bile više narodne nošnje*.⁸

U odnosu na Senj često se može čuti da su *oni vaj po Senju bili, kako bi rekla, kao bolje obučeni. E, a sa sela je dolazio kako je ko mogao. Kako je ko imao*.⁹

Stoga kazivanje Stjepana Prpića *Stipine* iz Gorice najbolje opisuje stav Krivopučana o onomu što smatraju *tradicijским*: *Tu tradicije neke nema, čak nismo donijeli ni narodnu nošnju, ni običaje*.¹⁰

Dosad se temom odijevanja primorskih Bunjevaca podrobnije bavila etnologinja Marijana Gušić te objavila rad *Odjeća Senjskih Uskoka i Bunjevaca*, kojim predstavlja rekonstrukciju narodne nošnje za izložbeni postav u Nehaj–gradu.¹¹ Kao glavni izvor za rekonstrukciju bunjevačke nošnje autorici su poslužile četiri ilustracije iz djela *Das was verschwindet* autora J. L. Salvatora, izdanog u Leipzigu 1905. godine. Uz ilustracije se navodi kako iste prikazuju ljude iz okolice Senja, ali ne i to da su oni Bunjevci. Autori ovih ilustracija strani su slikari pa bi ilustracije trebalo promatrati s oprezom, uzeti u obzir vjerojatnost romantičarskog slikarskog prikazivanja (egzotiziranja) te ih ne tretirati kao glavni izvor podataka u prikazu odijevanja ovog kraja.¹²

2. SIROVINE ZA IZRADU ODJEVNIH PREDMETA

2.1. VUNA, LAN I KONOPLJA

Tijekom prve polovice 20. stoljeća na području Krivoga Puta odjevni su predmeti najviše izrađivani od vune. Nakon što su vunu *prvo ostrigli*¹³, nekoliko puta bi se dobro oprala u vodi, te bi se potom odijelila ovčja od janjeće vune. Ovčja vuna je grublja i koristila se za izradu svakodnevnih i radnih odjevnih predmeta, kao i za izradu *šarenica* (prekrivača za krevete i zid, sl. 13), *biljaca* - vunениh pokrivača, (sl. 12), i sličnih predmeta. Janjeća vuna je mekša i koristila se za izradu *fnijih* odjevnih predmeta, za *bolju* i *svečaniju* odjeću.

Ljudi su se okupljali na *prelima* gdje bi žene, sjedeći na zemlji, vunu prvo raščupale rukama, a zatim obradile, *vlačile*, na *gargašama* (češljevim (sl. 1) a potom je smotali u *kudilju* (smotuljak), nakon čega je bila spremna za pređenje.

⁶ Anka Tomljanović *Zekanova*, Matiči.

⁷ Josip Blažević *Ivela*, Stanić Brig.

⁸ Katica Hotlovec, Krivi Put.

⁹ Ista kazivačica, Krivi Put.

¹⁰ O načinu odijevanja kao čimbeniku identifikacije za područje Senjskog bila više vidi u: Škrbić Alempijević (2003).

¹¹ Za kratak osvrt, te komparaciju podataka iz teksta M. Gušić s onim dobivenim terenskim istraživanjima na području Krivoga Puta i Senjskoga bila vidi u: Vlatković (2003).

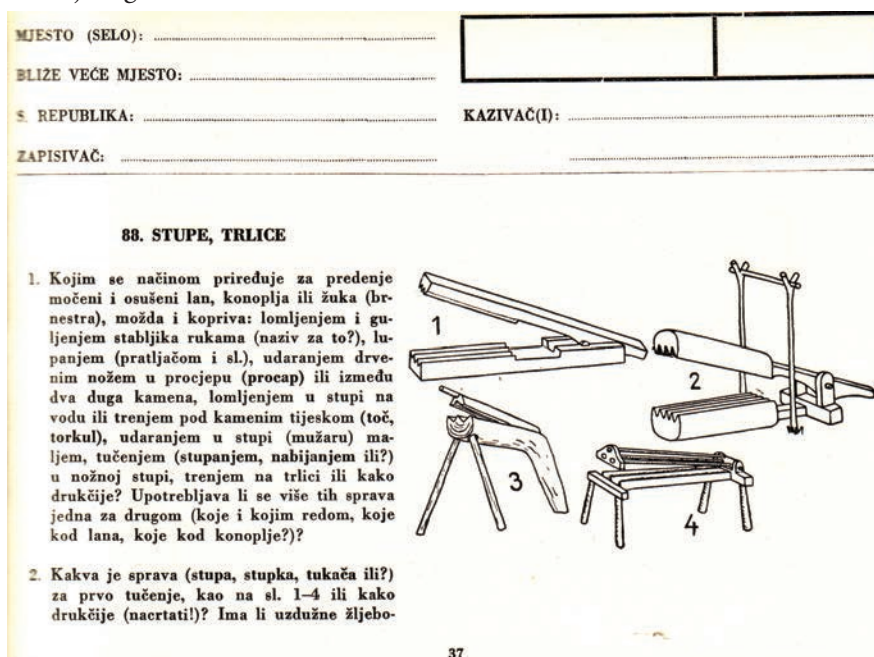
¹² Slikari ovih ilustracija bili su: Franz Bohumil Doubek, Paol Joanowits, Emil Lauffer, Peter Maixner i Guido Manes.

¹³ *Striženje* (šišanje) ovaca obavljalo se na Duhove o čemu su Krivopučani spjevali i bečarac: *Na Duhove šišaju se ovce, bješte cure makar za udovce!* Iz transkripta Marijete Rajković, a prema kazivanju Milana Tomljanovića *Periše* iz Zamalića.

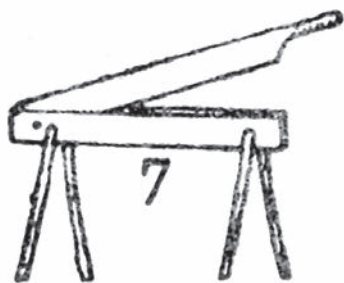

Slika 1: Gargaše, vlasništvo obitelji Tomljanović Zekanovi, Matiči; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Ispredenu vunu, ukoliko je nisu nosili na bojanje, motali su u klupka. Ako su vunu nosili bojati, motali su je na *raškovce* (štap visine oko 1 metar koji na jednom kraju ima horizontalnu daščicu, a na drugom prirodnu rašlju) (sl. 7). Vunu su koristili uglavnom za pletenje odjevnih predmeta poput *maja* (muški i ženski pleteni džemper s rukavima), *pulovera* (muški džemper bez rukava), *bušta* (ženski džemper bez rukava), čarapa, papuča, šalova, rukavica, *manica* (odjevni predmet za muškarce sličan rukavicama) i *štrimfi* ili *natikača* (odjevni predmet za muškarce sličan čarapama). Izrađivali su i predmete od tkane vune, poput hlača, *ćurka* (kraći kaput), *ćerme* (prsluk), te *biljaca* i *šarenica*, pokrivača za krevet. Vunu su bojali kupovnim bojama, *karticama*, ali i s lišćem, korom oraha, *tabakom* (duhanom), jasenovom korom i *rušvicom* (vrsta biljke, grm).

Slika 2: Preslika nožne stupe iz *Upitnice Etnološkog atlasa br. 3, str. 37, sl.1.*; Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Slika 3: Preslika trlice iz Upitnice Etnološkog atlasa br. 3, str. 38, sl. 7.; Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

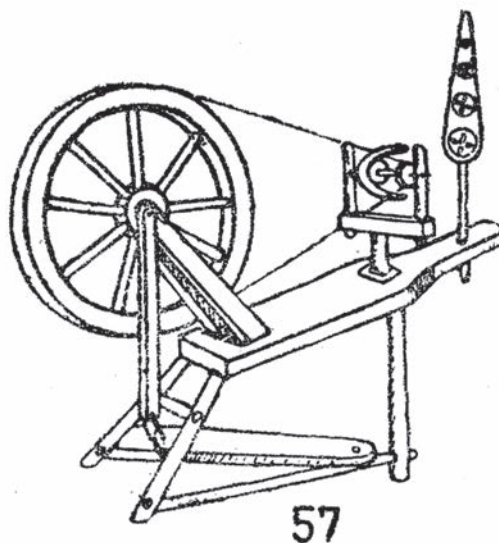

Slika 4: Preslica, vlasnik Milan Tomljanović Ivić, Čupići; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Na području Krivoga Puta, pretežno do Drugoga svjetskog rata, uzgajani su konoplja i lan. Od ovih sirovina izrađivani su: ženske donje košulje, muške donje gaće, plahte, posteljine i ručnici.¹⁴

Prema podacima iz Upitnice postupak obrade konoplje i lana obuhvaćao je prvo obradu priređenih *rukoveti* (snopova) na nožnoj stupi (sl. 2) zatim na trlici (sl. 3), te doradu na *sabljici*.¹⁵ Tako obrađena, *ostupana i otrta rukovet* lana i konoplje nazivana je *povesmo*, dok je za otpad zabilježen naziv *posder*. *Povesmo* se dodatno obrađivalo pomoću *grebenova*, *grebenanjem*, nakon čega se opet *isabljiča*, obradi na *sabljici*.

Sljedeća faza u obradi lana i konoplje bila je *predenje*. Prele su isključivo žene. Preslice su bile *kopljastog* tipa, od javorova drveta i ukrašene rezbarijama koje su izrađivali muškarci. (sl. 4) Nit se ispredala i na kolovratu u koji je bila zatakuta preslica.¹⁶ (sl. 5) Ispredena nit namatana je na *vreteno* (sl. 6) s kojeg se prematala u *pasmo* na *raškovu*. (sl. 7) Nit su zatim pripremali za snovanje namotavši je u klupko pomoću *vitla* ili na *cjevčice*, pomoću *letnjaka*.¹⁷ (sl. 8)

Slika 5: Preslika kolovrata iz Upitnice Etnološkog atlasa br. 3, str. 46, sl. 57; Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

¹⁴ Kako na terenu nisu istraženi podaci o obradi konoplje i lana, podaci u tekstu temelje se na podacima iz Upitnice Etnološkog atlasa (UEA, III, 88, Fd 241/651).

¹⁵ U Upitnici se ne definira pojam *sabljica*. S obzirom na pitanje, *sabljica* je drvo, kolac ili daska na kojoj se doradivala rukovet udaranjem o *sabljicu*.

¹⁶ Preslice su bile kopljastog tipa, a koristile su se i za vunu i za lan. (UEA, III, 90, Fd 241/651)

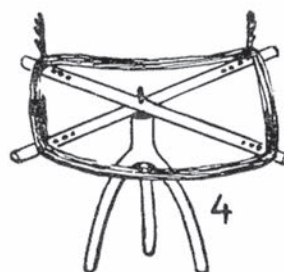
¹⁷ UEA, III, 91, Fd 241/651.

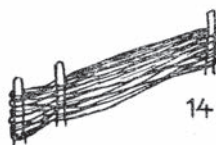
Slika 6: Vretena, vlasnik Milan Tomljanović Ivić, Čupići; snimio Augustin Perić, lipanj 2003. godine.

Slika 7: Preslika raška iz Upitnice Etnološkog atlasa br. 3, str. 47, sl. 1; Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Slika 8: Preslika vitla iz Upitnice Etnološkog atlasa br. 3, str. 48, sl. 4; Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Slika 9: Preslika kolčice (sl. 14) i snovače (sl. 12) iz Upitnice Etnološkog atlasa br. 3, str. 49; Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Slijedila je priprema niti osnove za tkanje *snovanjem*. Kao *stariji*¹⁸ način snovanja u UEA navodi se snovanje *pomoću kolčica*, štapova, (sl. 9), dok je kao *noviji*¹⁹ zabilježen onaj pomoću snovače (sl. 9). *Snovanje* niti slažu se u *pasma*, a jedno *pasmo* čini 30 *žica*.²⁰ Za tkanje se koristio horizontalni tkalački stan - *tara*. Isti tip koristio se za tkanje vunom, lanom i konopljom svih dijelova tkane odjeće. Vunu, lan i konoplju žene su nosile tkati u Liku *kod pravoslavki, Vla'inja*²¹. Sirovina za tkanje najčešće se nosila tkaljama u: Vratnik, Brinje, Brlog, Otočac, Prokike, Ritavac, Grabovu Lokvu, Brlog i Krasno.

Žene koje su se bavile tkanjem na području samog Krivoga Puta bile su Ličanke, ne primorske Bunjevke, a vještinom tkanja ovladale su u roditeljskom domu, prije udaje.²²

Otkanu vunu nosili su na *valjanje* u Švicu, na rijeku Gacku.²³ Usluge *valjanja* i tkanja plaćali su isključivo novcem jer je Lika po svemu bila bogatije područje od onoga na kojem su živjeli primorski Bunjevci.

2.2. KOŽA

Koža je, uz vunu, lan i konoplju, bila vrlo važan materijal za izradu odjevnih predmeta na ovom području. Sirovu kožu ljudi su za daljnju uporabu prerađivali *strojenjem*. Kožu je *strojio* tko je u tome bio vještiji, kod kuće, kukuruznim brašnom i *olumom*.²⁴ U Krivom Putu, Stanić Brigu i Mrzлом Dolu umjesto *oluma*, za *strojenje*, koristili su sol i kukuruzno brašno.²⁵

Od tako obrađene kože izrađivali su *kožune* (kožni ogrtač) i *šubare* (pokrivalo za glavu od kože).²⁶

3. ŽENSKA ODJEĆA

Ženska odjeća u selima ovog područja sastojala se od *donje košulje* i podsuknje za koju je zabilježen naziv *vriz* (Matići, Krivi Put, Katići, Pavelići, Veljun). Preko toga žene su nosile haljinu za koju su zabilježeni nazivi *flajda*, *alja*. Umjesto haljine mogla se nositi i suknja, *vriz* (Matići, Pavići), *fuštan* (Matići), *kiklja* (Lucići, Mrzli Dol). Preko suknje ili haljine nosile su pregaču, *zaslon* ili *vriz* (Krivi Put, Mrzli Dol). Za zimu su žene plele *maje*, džempere s rukavima ili *bušte*, džempere bez rukava, a preko ramena zimi bi prebacile *plet*, kvadratnu maramu. Čarape (sl. 10) su mogle biti kratke, do gležnja, *sokne*, *suknje* (Mrzli Dol) ili *soknje* (Pavelići). Za čarape visine do koljena ili nešto ispod koljena zabilježeni su nazivi *potkoljenke* ili *potkolenke* (Krivi Put, Lucići, Pavelići, Veljun), te *dokoljenke* ili *dokolenke* (Krivi Put, Rusova Draga, Stanić Brig, Mrzli Dol, Pavići). Zabilježena je uporaba i čarapa koje su sezale preko koljena, a nazivali su ih podjednako i *čarape* i *duge čarape*.²⁷

¹⁸ U Upitnici nije precizirano na koje se razdoblje odnosi.

¹⁹ Isto.

²⁰ UEA, III, 91, Fd 241/651.

²¹ Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put.

²² Iako je na terenu potvrđeno da je na području Krivog Puta bilo uobičajeno sirovinu za tkanje nositi u Liku, u Upitnici se navodi kako su *tare* izrađivali ljudi iz sela, te da je svaka kuća imala *taru* (UEA, III, 92, Fd 241/651).

²³ *Valjanje* je doradivanje vunenog tkanja pomoću mlaza vode, kako bi tkanje postalo gušće i čvrsto. (Eckhel 1988:39)

²⁴ Kazivači su rekli kako je *olum* vrsta kamena.

²⁵ Postupak štavljenja kože kazivači mi nisu znali detaljnije opisati.

²⁶ U UEA, za Krivi Put nema podataka o prerađivanju i obradi kože i krzna, tj. navodi se kako se na ovom području te sirovine nisu obrađivale. (UEA, II, 81, Fd 241/651)

²⁷ Podaci iz UEA potvrđuju košulju kao dio donje odjeće, te suknju kao dio osnovne odjeće za koju u Upitnici nije zabilježen lokalni naziv. Podaci potvrđuju i *vriz*, kao podsuknju, koji je u Upitnici opisan kao haljina bez rukava. Kazivači na terenu nisu mi spomenuli *župicu* (prsluk), te *rubac* (marama) koju su žene nosile na glavi. (UEA, II, 78, Fd 241/610)

3.1. DONJA ODJEĆA

Ženska *donja* košulja bila je sašivena od lanenog, konopljinog ili kupovnog platna.²⁸ Sezala je do ruba haljine. Donji dio košulje, *krilo*, bio je izrađen od grubog domaćeg platna jer se nije vidio ispod gornje odjeće. *Gornji* dio košulje, *oplećak*, dio je košulje koji se uz gornju odjeću vidi, te je bio izrađen od tvorničkog bijelog platna, koje je finije od domaćeg.²⁹ *Donja* košulja s kratkim ili dugim rukavima predstavljala je češću varijantu u selima na području Krivoga Puta³⁰, dok je varijanta donje košulje s naramenicama potvrđena samo u selima Krivi Put i Stanić Brig³¹. Svečanije košulje su na donjem rubu mogle biti ukrašene *štikanjem* (vezom) ili kupovnom čipkom koja je izvirivala ispod haljine. U selima Krivi Put, Stanić Brig, Katići i Škopci donja košulja sezala je do ispod koljena, nije se nazirala ispod haljine, te nije imala dekoraciju.³²

Preko kraćih košulja, do koljena, nosila se podsuknja, *vriz*. Mogla je biti izrađena od lanenog platna ili od kupovnog materijala.³³ Podsuknja je na završnom rubu bila ukrašena čipkom koja se vidjela ispod suknje. U visini koljena i bokova *vriz* je imao po jedan horizontalni nabor kao ukras koji su u Krivom Putu nazivali *rapica*³⁴ ili *tajičica*³⁵, a u Lucićima *kiklja*³⁶. U Krivom Putu *vriz* koji se nosio svakodnevno nazivao se *šari vriz* i bio je sašiven od kupovnog materijala³⁷. Svečani *vriz*, za kojeg nije zabilježen poseban naziv, bio je sašiven od bijeloga platna.³⁸ Treba reći da je podsuknja, kao i naziv za nju (*vriz*), poznata na cijelom području Krivoga Puta i vjerojatno se ranije nosila uz obje varijante donje košulje.

Slika 10: Čarape, izradila Draga Tomljanović Rilčeva iz Katića; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

²⁸ Podaci iz Upitnice potvrđuju da su donji dijelovi odjeće izrađivani od domaćeg konopljinog ili lanenog platna i da su bili bijele boje. (UEA, II, 78, Fd 241/610)

²⁹ Prema podacima iz UEA ispod košulje ponekad se nosio *jelek*, kraća košulja s rukavima koja je imala funkciju današnjeg grudnjaka (UEA, II, 78, Fd 241/610)

³⁰ Nada Prpić *Terezina*, Serdari/Krivi Put; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Josip Prpić *Jurina*, Stanić Brig; Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol; Ivanka Krmpotić *Šimunova*, Škopci; Francika Šojat *Babić*, *Mokina*, Šojatski Dolac; Marko Tomljanović *Zekan*, Matići; Anka Tomljanović *Zekanova*, Špalji/Matići; Dragica Tomljanović, Podbilo/Matići.

³¹ Mara Tomljanović *Isanova*, Veljun/Krivi Put; Josip Prpić *Jurina*, Stanić Brig.

³² Podaci potvrđeni i u UEA, gdje se navodi da je ženska košulja bila izrađena poput muške, ali je imala ovratnik. U kroju se sastojala od *leđa*, *prsa*, *rukava* i *žabice*, pod pazuhom (UEA, II, 78, Fd 241/610).

³³ Podaci potvrđeni i u UEA gdje se navodi da je *vriz* dugačak kao i donja košulja, do ispod koljena, te da se preko *vriza* nosila suknja koja je bila nešto duža od njega i donje košulje (UEA, II, 78, Fd 241/610).

³⁴ Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put.

³⁵ Nada Prpić *Terezina*, Serdari/Krivi Put.

³⁶ Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put.

³⁷ Ista kazivačica.

³⁸ Ista kazivačica.

3.2. GORNJA ODJEĆA

Preko *donje* košulje žene su nosile haljinu ili suknju. Haljina je bila sašivena od kupovnog materijala koji su žene nabavljale u dućanima u Senju.³⁹ Kupovale su materijal tamnije boje s različitim, relativno sitnim uzorcima, najčešće cvjetnim. Haljine su bile sa ili bez rukava, te s kopčanjem na prednjoj strani.⁴⁰

Osim haljina, žene su nosile dugačke suknje koje su mogle biti sašivene od kupovnog materijala, *robe*, ili od domaćeg vunenog tkanja.⁴¹ Za široke *namreskane* (namreškane) suknje, od kupovnog materijala, u Matićima je zabilježen naziv *fuštan*⁴², a u Lucićima *kiklja*⁴³. U Mrzлом Dolu naziv *kiklja* koristio se za suknju izrađenu od lana i konoplje.⁴⁴ Sjećanje na varijantu pletene uže suknje zabilježeno je u Matićima, a za takve suknje koristio se naziv *vriz*⁴⁵, dok se u Pavićima isti naziv koristio općenito za suknje.⁴⁶

I haljine i suknje šivale su priučene seoske *šnajderice*⁴⁷ koje su se time povremeno bavile.

Preko haljina i suknji žene su nosile *zaslon*, pregaču od kupovnog materijala koji je za djevojke i mlađe žene bio svjetlije, a kod starijih žena tamnije boje. Pregača je bila dužine do koljena i imala je jedan ili dva džepa. U selima Stanić Brig i Rusova Draga za pregaču je zabilježen naziv *vriz*.⁴⁸

Zimi žene nisu nosile kaput, nego pletene *maje* od domaće vune. Naziv *maje*, na području Krivoga Puta, zabilježen je za pletene džempere s rukavima, koji su najčešće bili neukrašeni. Ženske džempere bez rukava nazivali su *bušti* i bili su, kao i *maje*, većinom neukrašeni. U Mrzлом Dolu žene su ponekad vezle cvijet na prsima u drugoj boji i to najčešće s *live strane di je srce, kao ljubav, kao da će imat momka, da će se zaljubiti*.⁴⁹

I *bušti* i *maje* mogli su biti zatvoreni ili na kopčanje. U većini slučajeva nije bila bitna boja vune kojom su izrađeni *maje* i *bušti*, te se na području Krivog Puta najčešće koristilo vunu crne i bijele boje.⁵⁰ *Maje* i *bušti* bili su minimalno ukrašeni i to jednostavnim motivima, poput pletenice, izrađenim drugim bodom, zatim *priduplanim* (porubljenim) rubom ili su mogli imati opletenu *striku* (prugu), u drugoj boji, na rubovima. Ženske *maje* i *bušti* imale su vratni izrez u obliku slova V i to je bila njihova osnovna razlika u odnosu na muške *maje* i pulovere.⁵¹

Na području Krivoga Puta nema sjećanja da je *kanica*, pojas, bila sastavni dio ženske nošnje, ni kao estetski ni kao funkcionalni element.⁵²

³⁹ O dućanima raznolikom robom, koje su u Senju otvarali mahom povratnici s rada u Americi, pogledaj više u prilozi-
ma Marijete Rajković o migracijama, str. 83., te Tihane Rubić o trgovinskim aktivnostima, str. 347., u prvom svesku
ove monografije.

⁴⁰ U selima Krivoga Puta nije zabilježen poseban naziv za takve haljine.

⁴¹ Podaci iz Upitnice potvrđuju da se za izradu suknje koristilo domaće ili kupovno sukno ili tkanine, te da ukoliko je
riječ o kupovnom materijalu bio je najčešće bijele, crvene ili modre boje, te crne za starije žene. (UEA, II, 78, Fd 241/
610).

⁴² Anka Tomljanović *Zekanova*, Matići; Dragica Tomljanović, Matići.

⁴³ Marija Prpić *Kavarica*, Lucići.

⁴⁴ Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol.

⁴⁵ Marko Tomljanović *Zekan*, Matići; Anka Tomljanović *Zekanova*, Matići; Dragica Tomljanović, Matići

⁴⁶ Zdenka Pavelić, Pavići.

⁴⁷ Od njemačkog *schneider* što znači krojač (Klaić 1986:1300).

⁴⁸ Josip Blažević *Ivela*, Stanić Brig; Marko Prpić *Rus*, Rusova Draga.

⁴⁹ Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol.

⁵⁰ Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Stjepan Šojat *Mokin*, Provoz; Ruža Šojat *Mokina*, Provoz; Marija Prpić *Vinina*,
Veljun; Pavla Pavelić *Ćirilova*, Pavelići.

⁵¹ Prema podacima iz UEA žene su nosile *župicu*, prsluk s rukavima i kopčanjem s prednje strane. Nije navedeno od
kojeg materijala i kojom tehnikom je *župica* izrađena (UEA, II, 78-79, Fd 241/610)

⁵² Na čitavom istraživanom području senjskog zaleđa, uključujući i područje Senjskoga bila, *kanicu* je spomenula jedino
kazivačica Đura Biondić iz Liskovca koja se sjeća da su je u Liskovcu još iza Drugoga svjetskog rata nosile tri starije
žene, a sve tri su rodom bile iz Senjske Drage. Podaci iz Upitnice navode da su pojaseve nosili i muškarci i žene.

Žene su zimi nosile *plet*, pletenu kvadratnu maramu koju su prebacivale preko glave i leđa te prekrizile na prsima.⁵³

Kosu su žene uređivale jednostavno. Kao djevojčice i djevojke, kosu su plele u jednu ili dvije pletenice, a kao žene u jednu pletenicu koju *uviju u kolo zad glave*⁵⁴. Tako počesljane žene povezivale su *rubac*. *Rubac* je bio od kupovne tkanine, četverokutnog oblika, a slagao se u trokut i vezao pod bradom ili na tjemenu. Djevojke su nosile *rubce* svjetlijih boja, s raznim šarama. Što su bile starije, djevojke i žene, nosile su *rubce* tamnijih boja. Oglavlje je dakle bilo relativno jednostavno, te nije posebno označavalo različite faze u životu žene.⁵⁵

3.3. ČARAPE

Žene su za zimu plele čarape od vune, koje su mogle biti kratke, do koljena, ili preko koljena. Kratke čarape nazivali su *sokne*, osim u Mrzлом Dolu gdje je potvrđen naziv *suknje*⁵⁶.

Čarape do koljena u selima Krivi Put, Lucići, Pavelići i Veljun nazivali su *potkoljenke* ili *potkolenke*.⁵⁷ Nadalje, u Krivom Putu, Rusovoj Dragi, Stanić Brigu i Pavićima takve su čarape nazivali *dokoljenke* ili *dokolenke*.⁵⁸ One su na vrhu mogle imati provučenu trakicu s kitama na krajevima i to je u većini slučajeva predstavljalo njihovu svečaniju inačicu.

Žene su plele i čarape do iznad koljena koje su na vrhu imale provučenu gumu, a bile su namjenjene uglavnom starijim ženama.⁵⁹ Nazivali su ih jednostavno *čarape*⁶⁰ ili *duge čarape*⁶¹.

U Rusovoj Dragi, Pavelićima, Stanić Brigu, Gorici i Škopacima ženske čarape bile su pletene od bijele vune.⁶² U Provozu, Pavićima, Pavelićima, Krivom Putu, Veljuni, Katićima, Mrzлом Dolu i Gorici izrađivali su čarape od vune, sive ili crne boje, koje su uglavnom bile namijenjene starijim ljudima kao radna varijanta čarapa iz jednostavnog razloga što se čarape tamne boje manje prljaju.⁶³

Muškarci su nosili kožne pojaseve, *kajševe*. Prema podacima iz te upitnice kazivač je čuo da su preko *kaiša* muškarci nosili drugi kožni pojas *čemer*, ali to nije vidio. U Upitnici se ne navodi da li se taj podatak odnosi na muškarce s ovog područja. U istoj upitnici navodi se da su žene nosile tkani pojas, *kanicu*. *Kanica* je bila malo duža od širine struka, mogla je biti jednoboja ili tkana u nekoliko boja, otkana u širini tri prsta. Takav pojas je na krajevima završavao resama i vezao se s prednje strane. Za pojas su muškarci zicali pribor za duhan, a žene rupčić. (UEA, III, 80, Fd 241/651)

⁵³ Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put.

⁵⁴ Na terenu je propušteno ispitivanje teme ogavlja. Podaci su preuzeti iz UEA u kojoj se opisuje uređenje kose i ogavlje kroz različitu životnu dob: *Male curice već počinju plesti jednu ili dvije pletenice, a također i cure. Nevjesta kao i druge cure. Žena uvije pletenicu u kolo kod glave. Učvrste s gabrlama*. Kazivač: Milan Krmpotić, ispitivač: Slobodan Šimić, ispitivano: šezdesetih godina 20. stoljeća. (UEA, III, 83, Fd 241/651)

⁵⁵ Kazivači tijekom ispitivanja teme odijevanja nisu isticali razlike u odijevanju i ogavlju žene tijekom života. Prema podacima iz UEA razlikovali su se načini vezanja *rubca* za mlađe i starije žene, te za rad u polju. Razlika u odijevanju bila je očigledna napose u boji odjeće: starije su žene nosile gornju odjeću tamnije boje, kao i žene u žalosti koje su nosile odjeću crne boje (UEA, III, 83, Fd 241/651).

⁵⁶ Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol.

⁵⁷ Marija Prpić *Kavaričina*, Lucići; Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put; Anka Pavelić *Kuzmanova*, Pavelić; Marija Prpić *Vinina*, Veljun.

⁵⁸ Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Marko Prpić *Rus*, Rusova Draga; Josip Prpić *Jurina* i Milka Prpić, Stanić Brig; Ika Pavelić *Tomina*, Pavići.

⁵⁹ Prema kazivanju Mile Prpića *Popića* i Ivanke Krmpotić *Šimunove* takve čarape nisu bile poznate u Mrzлом Dolu i Škopcima.

⁶⁰ Ika Pavelić *Tomina*, Pavići; Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put.

⁶¹ Anka Pavelić *Kuzmanova*, Pavelići; Marko Prpić *Rus*, Rusova Draga; Marija Prpić *Kavaričina*, Lucići; Ljubica Prpić, Lucići; Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put.

⁶² Ivanka Krmpotić *Šimunova*, Škopci; Marko Prpić *Rus*, Rusova Draga; Anka Pavelić *Kuzmanova*, Pavelići; Grgo i Ljubica Prpić *Miškecova*, Anka Prpić *Stipina*, Gorica; Josip Prpić *Jurina*, Stanić Brig; Josip Blažević *Ivela*, Stanić Brig; Milan Blažević *Nikolin*, Stanić Brig.

⁶³ Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol; Marko i Draga Tomljanović *Rilčeva*, Katići; Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put; Anka Pavelić *Kuzmanova*, Pavelići; Ruža Šojat *Mokina*, Provoz; Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Mile Pavelić *Vranićov*, Pavići; Grgo

Muške i ženske čarape razlikovale su se po veličini i bodu, odnosno načinu pletenja. Ženske čarape plele su se tako da im je stopalo *glat*⁶⁴ (opleteno kombiniranjem jedne prave i jedne krive očice), a od zgloba do kraja čarape kombinirale su se dvije ili više pravih očica s isto toliko krivih očica.⁶⁵

4. MUŠKA ODJEĆA

Muška odjeća sastojala se od *svitica*, donjih gaća preko kojih su se nosile hlače od kupovnog materijala, *rajtoze* ili *rajt hlače*, te košulje. Kaput, *ćurak*, bio je dužine do bokova, a zabilježena je pojava i dužeg kaputa, *kobanice* (Matići, Mrzli Dol).⁶⁶ Ispod kaputa nosio se prsluk, *ćerma*.⁶⁷ Za zimu su žene muškarcima plele *maje*, džempere s rukavima; *pulovere*, džempere bez rukava, te čarape. Plele su također i odjevni predmet, poput nogavica, koji se nosio preko hlača, a sezao je od gležnja do koljena, a za koji su zabilježeni nazivi *natikače* (Lucići)⁶⁸, *štrimfe* (Krivi Put, Katići, Matići, Šojatski Dolac, Stanić Brig, Mrzli Dol)⁶⁹, *nakoljenice* (Škopci)⁷⁰, te *štumfarice* (Veljun)⁷¹. Odjevni predmet sličan prethodnome, ali za ruke, nazivali su *zašaknjače* (Krivi Put, Lucići, Matići, Mrzli Dol, Pavići, Veljun)⁷² ili *narukvice* (Gorica)⁷³. Na gotovo cijelom ovom području, od kože su izrađivani *kožuni* i *šubare*. Jedino u selima Lucići, Veljun i Škopci nije zabilježena uporaba *kožuna*.⁷⁴

4.1. DONJA ODJEĆA

Svitice, muške donje gaće, bile su izrađivane od lanenog ili konopljinog platna, *buštana* (flanela) ili kupovnog materijala, a u struku su se stezale *uvlaččnjakom* ili *svitnjakom* (trakicom provučenom u pojasu).⁷⁵ Naziv *svitice* koristi se i danas na području Krivoga Puta, a odnosi se na duge muške gaće općenito. Gaće su bile duge do gležnja, a nogavice su bile izrađene od jedne *pole* platna.⁷⁶ Kao gornja

i Ljubica Prpić *Miškec*, Anka Prpić *Stipina*, Gorica. Prema podacima UEA ženske čarape su bile crne, a muške bijele boje. (UEA, III, 85, Fd 241/651)

⁶⁴ Od njemačkog *glatt* što znači gladak, ravan, bez nabora (Klaić 1986:487).

⁶⁵ Pavla Pavelić *Ćirilova*, Pavelići; Draga Tomljanović *Rilčeva*, Katići. Podaci o ovoj temi u Upitnici su dosta šturi, te govore općenito o čarapama, a samo u navedenom podatku o boji razlikuju muške i ženske čarape. (UEA, III, 85, Fd 241/651).

⁶⁶ Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol; Ivan Tonković, Matići

⁶⁷ Marko Tomljanović *Zekan*, Matići; Ivan Tonković, Matići; Josip Blažević *Ivela*, Stanić Brig; Milan Blažević *Nikolin*, Stanić Brig; Mara Tomljanović *Isanova*, Veljun/Krivi Put.

⁶⁸ Marija Prpić *Kavaričina*, Lucići; Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići.

⁶⁹ Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put; Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put; Marko Tomljanović *Rilac*, Katići; Marko Tomljanović *Zekan*, Matići; Dragica Tomljanović, Matići; Francika Šojat *Babić*, *Mokina*, Šojatski Dolac; Josip Blažević *Ivela*, Stanić Brig; Josip Prpić *Jurina*, Stanić Brig; Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol, Dubravka Prpić, Mrzli Dol.

⁷⁰ Ivanka Krmpotić *Šimunova*, Škopci; Pavla Pavelić *Ćirilova*, Veljun.

⁷¹ Marija Prpić *Vinina*, Veljun.

⁷² Marko Tomljanović *Zekan*, Matići; Anka Tomljanović *Zekan*, Matići; Ružica Tonković *Mukinova*, Matići; Mile Pavelić *Vranićov*, Pavići; Pavla Pavelić *Ćirilova*, Veljun; Marija Prpić *Kavaričina*, Lucići; Ljubica Prpić, Lucići; Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol; Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put.

⁷³ Anka Prpić *Stipina*, Gorica.

⁷⁴ Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Marija Prpić *Kavaričina*, Lucići; Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Ivanka Krmpotić *Šimunova*, Škopci.

⁷⁵ Ivanka Krmpotić *Šimunova*, Škopci; Pavla Pavelić *Ćirilova*, Pavelići; Zdenka Pavelić, Pavići; Marko Tomljanović *Zekan*, Ivan Tonković, Anka Tomljanović *Zekanova*, Dragica Tomljanović, Matići; Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol; Marko Tomljanović *Rilac*, Katići; Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put; Neda Prpić *Terzina*, Krivi Put.

⁷⁶ Potvrđuju i podaci iz UEA (UEA, II, 77, Fd 241/610).

odjeća, gaće su se nosile do početka 20. stoljeća, nakon čega su se češće počele nositi hlače od kupovnih, industrijskih materijala.

Ljeti i zimi muškarci su nosili košulju bijele boje izrađenu od lanenog i konopljinog platna.⁷⁷

4.2. GORNJA ODJEĆA

Muške hlače, *rajtoze ili rajt hlače*⁷⁸, izgledom su podsjećale na oficirske, vojničke hlače, jer su u struku bile široke, a od koljena na dolje, uske. *Rajtoze* najčešće nisu imale dekorativnih elemenata, bile su izrađene od kupovnog materijala, no u Matićima, Krivome Putu, Rusovoj Dragi, Katićima i Veljunu sjećaju se i *starije* varijante hlača šivanih od tkane vune.⁷⁹ U Veljunu su takve hlače od tkane vune izrađivali za ljude koji su *kirijali* (izvlačili drva iz šume). Hlače su u Mrzлом Dolu izrađivali od tkanog lana i konoplje jer *najviše se radilo za moću od konoplje, od lana...za hladnoću i kad je vlažno vrime...a vuna ovčja ona više pušta vodu*.⁸⁰

Na području Krivoga Puta muškarci su zimi nosili kraći kaput, dužine do bokova, koji su nazivali *ćurak*.⁸¹ Taj izraz ljudi koriste i danas za svaki kraći kaput ili gornji dio muškog odijela. *Ćurak* je bio izrađen od tkane vune ili od lana i konoplje. Uglavnom je bio siv ili crn, te nije bio ukrašavan. U Matićima i Mrzлом Dolu potvrđena je i uporaba *kobanica*, dugačkih kaputa od vune ili *štofa*.⁸²

U svim selima ovog područja ispod *ćurka* muškarci su nosili *ćermu*, prsluk, koji je bio sašiven od istog materijala kao *ćurak* i nije bio ukrašavan.⁸³ Naziv *ćerma* ljudi su zadržali i danas, te tako nazivaju prsluk koji je sastavni dio kupovnog muškog odijela.

Vunu za izradu hlača, *ćurka* i *ćerme* nosili su tkati u Liku ili su te odjevne predmete kupovali kao gotove proizvode u Lici.⁸⁴

Muškarci su nosili pletene džempere bez rukava koje su nazivali *puloveri*, te džempere s rukavima koje su nazivali *maje*.⁸⁵ I puloveri i maje bili su zatvoreni ili na kopčanje. Najčešće nisu bili posebno ukrašavani, a najjednostavnije varijacije ukrasa postizane su kombiniranjem različitih bodova, *priduplanim* rubovima ili oplitanjem rubova *strikom* u boji. Razlika između muških i ženskih *maja* najviše se vidjela u njihovoj veličini, te obliku vratnog izreza. Naime, muške *maje* i *puloveri* imali su izrez *u srce* (polukružan).⁸⁶

⁷⁷ Podaci iz UEA donose detaljniji opis košulje koja je bila krojena od dva jednaka komada platna koja su spojena na ramenima. Ispod pazuha se ušivao komad tkanine koji su nazivali *žabica*. Ovakva košulja nije imala ovratnik, a rukavi su bili dugi do zapešća i tu stisnuti. Na prsima, uz raspor, bila je ukrašena vezom. Muškarci su je nosili umetnutu u *svitice* (UEA, II, 76, Fd 241/610).

⁷⁸ Od njemačkog reithose što znači hlače za jahanje, *ozgo široke, a uz koljena i listove usko priljubljene*. (Klaić 1986:1129).

⁷⁹ Prilikom terenskog istraživanja nisu prikupljeni podaci o tome tko je izrađivao pojedine odjevne predmete, a podaci iz UEA navode kako su i gaće i hlače izrađivale žene. Upitnica donosi i detaljan opis hlača koje su sezale do gležnja, ravno krojenih nogavica, bez dodatno krojenih umetaka, sa šavom na vanjskoj strani. S prednje strane imale su raspor, u struku su se stezale *uzicom, svitnjakom*, a sa strane u visini bokova imale su po jedan koso rezan džep (UEA, II, 77, Fd 241/610).

⁸⁰ Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol.

⁸¹ Pavla Pavelić *Ćirilova*, Pavelići; Anka Pavelić *Kuzmanova*, Pavelići; Josip Blažević *Ivela*, Stanić Brig; Milan Blažević *Nikolin*, Stanić Brig; Josip Prpić *Jurina*, Stanić Brig; Francika Šojat *Babić, Mokina*, Šojatski Dolac; Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put.

⁸² Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol; Ivan Tonković, Matići.

⁸³ Josip Blažević *Ivela*, Stanić Brig; Milan Blažević *Nikolin*, Stanić Brig; Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put; Marko Tomljanović *Zekan*, Matići; Ivan Tonković, Matići.

⁸⁴ Francika Šojat *Babić, Mokina*, Šojatski Dolac; Ivan Tonković, Matići.

⁸⁵ Ivanka Krmpotić *Šimunova*, Škopci; Marija Prpić *Kavaričina*, Ivan Prpić *Kavarica*, Ljubica Prpić, Lucići; Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Stjepan i Ruža Šojat *Mokini*, Provoz; Ika Pavelić *Tomini*, Pavići; Grgo i Ljubica Prpić *Miškec*, Gorica; Anka Prpić *Stipina*, Gorica; Josip Blažević *Ivela*, Stanić Brig; Milan Blažević *Nikolin*, Stanić Brig; Josip i Milka Prpić *Jurini*, Stanić Brig; Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put.

⁸⁶ Stjepan i Ruža Šojat *Mokini*, Provoz; Ika Pavelić *Tomini*, Pavići; Grgo i Ljubica Prpić *Miškec*, Stjepan i Anka Prpić *Stipini*, Gorica.

U većini mjesta nije bila bitna boja vune kojom su se pleli, pa ipak, u selima Krivi Put, Gorica, Veljun i Škopci muške *maje* žene su plele većinom od bijele vune.⁸⁷

Za zimu, žene su muškarcima plele *manice*. *Manice* su pletivo poput rukava koje se navlačilo na ruku preko *maje*, a sezale su od šake do lakta. Naziv *manice* upotrebljavao se u Matićima i Krivom Putu gdje se uz ovaj koristio i naziv *zašaknjače* kao i u Mrzлом Dolu, Lucićima, Pavićima i Veljuni⁸⁸, dok se u Gorici isti predmet nazivao *narukvice*⁸⁹. *Manice*, *zašaknjače*, *narukvice* najčešće su bile izrađene od jednoboje vune, ali su mogle biti ukrašene *strikama* u boji.

4.3. ČARAPE

Na čitavom području Krivoga Puta muškarci su nosili čarapa do koljena, a jedino u Pavićima i Škopcima čarape su bile pletene do pola lista.⁹⁰ Muške čarape pretežno su se izrađivale od bijele vune, a razlika između muških i ženskih čarapa bila je u veličini i bodu. Tako su muške čarape imale pravim očicama opleteno stopalo i desetak centimetara od zgloba noge naviše, a dalje, do vrha čarape kombinirane su dvije krive dvije prave očice.

Zimi su muškarci nosili opleten odjevni predmet poput nogavice koji se nosio preko hlača, a sezao je od gležnja do koljena ili preko koljena. U većini sela na području Krivoga Puta nazivali su ga *štrimfe*.⁹¹ Za isti predmet u Lucićima potvrđen je i naziv *natikače*⁹², a u Škopcima *nakoljenice*⁹³. U Veljuni je jedna od lokalnih varijanta naziva *štumfarice*⁹⁴.

U selima na području Krivoga Puta *štrimfe* su bile jednoboje, a pri vrhu su mogle imati upletenu *striku*, te su se znale *privratiti* (podvrnuti) ako su bile opletene preko koljena. Namjena *štrimfi*, odnosno *natikača*, bila je zaštita od prodiranja snijega pod nogavicu.

4.4. KOŽNI ODJEVNI PREDMETI

Od obrađenih ovčjih koža seoske *šnajderice* šile su *kožune*, krznene ogrtače, koji su sezali do bedara, odnosno do iznad koljena, a dužih *kožuna* sjećaju se jedino u Pavelićima⁹⁵. U selima Lucići, Serdari, Stanić Brig, Gorica, Provoz, Veljun i Škopci ljudi se danas više ne sjećju *kožuna* kao odjevnog predmeta.⁹⁶

U većini sela na području Krivoga Puta vuna je bila okrenuta prema tijelu, a u Mrzлом Dolu, Pavićima i Pavelićima *kožun* se mogao nositi obostrano, zavisno od vremenskih prilika. Naime, za hladna i vjetrovita

⁸⁷ Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Ivanka Krmpotić *Šimunova*, Škopci; Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Ljubica Prpić *Miškecova*, Gorica.

⁸⁸ Marko Tomljanović *Zekan*, Matići; Anka Tomljanović *Zekan*, Matići; Ružica Tonković *Mukinova*, Matići; Mile Pavelić *Vranićov*, Pavići; Pavla Pavelić *Ćirilova*, Veljun; Marija Prpić *Kavarica*, Lucići; Ljubica Prpić, Lucići; Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol; Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put.

⁸⁹ Anka Prpić *Stipina*, Gorica.

⁹⁰ Ivanka Krmpotić *Šimunova*, Škopci; Ika Pavelić *Tomina*, Pavići.

⁹¹ Štrimfa, u rječniku B. Klaića štrimfla prevedena s njemačkog *strumpf* znači čarapa, bječva (Klaić 1986:1312). Ovaj naziv potvrdili su kazivači: Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put; Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put; Marko Tomljanović *Rilac*, Katići; Marko Tomljanović *Zekan*, Matići; Dragica Tomljanović, Matići; Francika Šojat *Babić*, *Mokina*, Šojatski Dolac; Josip Blažević *Ivela*, Stanić Brig; Josip Prpić *Jurina*, Stanić Brig; Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol; Dubravka Prpić, Mrzli Dol; Ivanka Krmpotić *Šimunova*, Škopci; Pavla Pavelić *Ćirilova*, Veljun.

⁹² Marija Prpić *Kavarica*, Lucići; Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići.

⁹³ Ivanka Krmpotić *Šimunova*, Škopci; Pavla Pavelić *Ćirilova*, Veljun.

⁹⁴ Štumfarice u rječniku B. Klaića štrumfa, štumfa prevedena s njemačkog *strumpf* znači čarapa, bječva (ibid.). Ovu varijantu naziva potvrdila je Marija Prpić *Vinina*, Veljun.

⁹⁵ Pavla Pavelić *Ćirilova*, Pavelići.

⁹⁶ Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Marija Prpić *Kavarićina*, Lucići; Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Ivanka Krmpotić *Šimunova*, Škopci; Josip Blažević *Ivela*, Stanić Brig; Milan Blažević *Nikolin*, Stanić Brig; Grgo i Ljubica Prpić *Miškec*, Stjepan i Anka Prpić *Stipini*, Gorica; Stjepan Šojat *Mokin*, Provoz.

vremena vuna se nosila okrenuta prema tijelu, radi topline. Za kišnih dana vuna se okretala prema van da se koža ne bi smočila, te da se voda slijeva niz dlake.⁹⁷

Vuna na *kožunu* bila je kraća, dužine svega jedan do dva centimetra, a jedino je u Matićima i Katićima bila duža⁹⁸. U Mrzлом Dolu i Stanić Brigu bila je istovjetne dužine kao na ovci.⁹⁹ *Kožuni* su se u većini sela ovoga područja izrađivali bez rukava. U selima Matići i Mrzli Dol izrađivani su i *kožuni* s rukavima.¹⁰⁰ *Kožuni* su većinom bili izrađeni od vune bijele boje. Samo u Krivom Putu vuna na *kožunu* bila je crne boje.¹⁰¹

U većini sela na području Krivoga Puta nosile su se *šubare*, ali ih nisu izrađivali ljudi u tim selima, već su ih kupovali u Lici.¹⁰² Iznimka su sela Matići, Stanić Brig i Mrzli Dol gdje ih je izrađivao netko u selu.¹⁰³

Dok je *šubara* bila glavno zimsko pokrivalo za glavu, ljeti su muškarci nosili šešire i razne vrste kapa koje su kupovali u Senju. *Crvenkape* nisu bile kape svojstvene tradicijskom odijevanju Bunjevaca na ovom području te se javljaju u novije vrijeme¹⁰⁴.

5. OBUĆA

Na području Krivoga Puta glavnu obuću predstavljale su *šlape* (sl. 11a, b) i opanci. *Šlape* su vrsta obuće domaće proizvodnje koja se mogla nositi i zimi i ljeti. Žene su *šlape* plele od domaće vune, a u Mrzлом Dolu, Krivom Putu i Stanić Brigu izrađivale su ih i od tkane vune, debele i po 2 cm, te su ih i podšivali s tkanom vunom. Ipak, u većini sela *šlape* su se podšivale ovčjom ili telećom kožom, te u novije vrijeme, iza Drugoga svjetskog rata, gumom. Izbjegavalo se *šlape* podšivati kožom jer je tad *bilo sklisko*. *Šlape* su u pravilu izrađivali od tamnije vune da se manje vidi prljavština.

Slika 11, 11a: *Šlape* od vune, podšivene kožom, vlasnik Milan Tomljanović Ivić, Cupiči; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

⁹⁷ Josip Prpić *Jurina*, Stanić Brig; Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put; Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol; Mile Pavelić *Vranićov*, Pavići; Pavla Pavelić *Čirilova*, Pavelići.

⁹⁸ Marko Tomljanović *Zekan*, Matići; Marko Tomljanović *Rilac*, Katići.

⁹⁹ Josip Prpić *Jurina*, Stanić Brig; Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol.

¹⁰⁰ Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol; Marko Tomljanović *Zekan*, Anka Tomljanović *Zekan*, Dragica Tomljanović, Matići.

¹⁰¹ Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put.

¹⁰² Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Marko Tomljanović *Rilac*, Katići.

¹⁰³ Josip Prpić *Jurina*, Stanić Brig; Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol; Marko Tomljanović *Zekan*, Matići.

¹⁰⁴ Prema podacima s terena muškarci ih jesu nosili u razdoblju oko Drugoga svjetskoga rata, ali ne i u ranijim razdobljima. Crvenkapu potvrđuje i podatak iz Upitnice (UEA III, 82, Fd 241/651)

Slika 11a

Opanke su kupovali u Brinju i Senju ili su ih izrađivali seoski *šusteri* (postolari) od kravlje kože.¹⁰⁵ Kupovni opanci mogli su biti gumeni ili kožni, te bi tada na gornjem dijelu imali mekšu kožu, a na donjem tvrđu. Mogli su biti izrađeni i kombinacijom kože i gume, a tada bi na gornjem dijelu imali kožu, a na donjem gumu. Bez obzira na materijal većina opanaka imala je *brukvice*, tj. čavliće na potplatu, kako bi se usporilo trošenje i spriječilo klizanje. U opanke je mogla biti upletena koža druge boje, tj. *u crne cipele žuta koža, na žute cipele crna i tako*.¹⁰⁶ Tako ukrašene opanke oblačili bi nedjeljom za odlazak u crkvu. Cipele su nosili imućniji ljudi, a čizme se nisu nosile.¹⁰⁷

Uz navedenu obuću, ljudi su noge omatali i *obojcima* koji su bili izrađeni od starih suknenih krpa.¹⁰⁸

Tijekom ljetnih mjeseci, srpnja i kolovoza, ljudi su po selu hodali bosu, dok su zimi koristili *krplje* koje su sami izrađivali, a koje su za obuću bile pričvršćene *špagom*.¹⁰⁹

6. TORBE

Od vune su bile izrađivane i torbe. Ljudi su ih nosili prilikom čuvanja *blaga*, odlaska na sajam ili na put, a djeca su ih nosila u školu. Torbe su mogle biti pletene i tada su ih izrađivale žene svojim ukucanima.¹¹⁰ Tkane torbe češće su bile korištene na ovom području, a bile su otkane i kupovane u Lici.¹¹¹ Torbe s jednom *uprticom* (naramenicom), *na jedno rame*, bile su ukrašene kitama smještenim na rubovima. Uz te torbe, izrađivale su se i torbe s naramenicama preko dva ramena, *ruksaci*, koje su većinom bile jednoboje i jednostavne, osim u Matićima i Krivom Putu gdje su bile ukrašene kitama¹¹².

¹⁰⁵ Tijekom istraživanja ove teme nisu zabilježena imena osoba koje su izrađivale opanke.

¹⁰⁶ Marija Prpić *Kavaričina*, Lucići.

¹⁰⁷ Prema podacima u Upitnici Etnološkog atlasa čizme se na području Krivoga Puta nisu nosile, a cipele su nosili samo pojedinci koji su bili na radu u Njemačkoj. (UEA, III, 85, Fd 241/651)

¹⁰⁸ U UEA se navodi da su umjesto obojaka ljudi nosili *natikače*, kratke čarape pletene od vune. (UEA, III, 85, Fd 241/651)

¹⁰⁹ Prema podacima iz UEA. (UEA, III, 104, Fd 241/651)

¹¹⁰ Matići, Stanić Brig.

¹¹¹ Tkane torbe spomenuli su mi kazivači u: Krivome Putu, Katićima, Mrzlom Dolu, Pavićima, Šojatskom Dolcu i Veljunu. Podaci o tkanim torbama za Krivi Put zabilježeni su i u UEA (UEA, III, 84, Fd 241/651).

¹¹² Marko Tomljanović *Zekan*, Matići; Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put.

7. UPORABNI TEKSTIL I ŽENSKI RUČNI RAD (ŠTIKANJE, ŠLINGANJE, HEKLANJE)

7.1. UPORABNI TEKSTIL

Tekstilni predmeti poput *biljaca* (sl. 12), *šarenica* (sl. 13), i *krpara* (sl. 14), koji ne pripadaju grupi odjevnih predmeta, već skupini uporabnih tekstilnih predmeta, estetski su dojmljivi i uključeni su u prikaz tradicijskog odijevanja na području Krivoga Puta jer te tekstilne predmete ljudi smatraju izrazitim i specifičnim elementom svoje tradicijske baštine.

Ovdje je potrebno ponoviti da Bunjevke na ovom području nisu tkale, već su vunu, lan i konoplju nosile na tkanje u Liku, osim u iznimnim slučajevima ako bi se Ličanka nakon udaje doselila u neki od ovih lokaliteta¹¹³. Na području Krivoga Puta vuna je na tkanje nošena u Vratnik, Prokike, Ritavac i Brlog¹¹⁴.

Biljac (sl. 12) (pokrivač) je mogao biti *kukičasti*, bez kita i *kićeni*, s kitama koje su najčešće formirane u kvadratu različitih boja. Prvotno je *biljac* služio kao pokrivač, a danas ga ljudi često koriste kao tepih. Za nit osnove u izradi *biljaca* koristila se najkvalitetnija vuna, dok se za potku mogla koristiti i vuna lošije kvalitete. *Biljac* su žene tkale *u dva reda* (od dvije pole tkanja), koja su se spajala jer se širina potrebna za prekrivanje nije mogla odjednom otkati na *tari* (tkalačkom stanu).¹¹⁵ Nakon što se *biljac* otkao, nosio se *valjati na vodu*, na Gacku u Švicu. Osim raznobojnih *kukičastih biljaca* koji su imali rese, od vune su izrađivali i *deke* bez resa, glatke i jednoboje, crne i bijele.

Slika 12: *Biljac*, vlasnik Milan Tomljanović Ivić, *Cupiči*; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Šarenice (sl. 13) su tkani vuneni pokrivači za krevet, a mogle su se vješati i na zid. *Tropolke* su bile *šarenice* izrađene od tri *pole*, bez resa na rubovima, te su bile namijenjene za prekrivanje *duplih* kreveta (bračnih kreveta). *Šarenica* za prekrivanje jednog kreveta bila je manja i s jedne strane završavala je resama. One za zid mogle su biti duge i po nekoliko metara, a široke oko 60 cm. Najčešći motivi na *šarenicama* bili su stilizirani cvjetovi ili geometrijski ornament, poput rombova.

¹¹³ Više o tome vidi u prilogu o trgovini i sajmovima autorice Tihane Rubić, u prvom svesku Monografije, str. 331.

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ Prema podacima iz UEA vunene pokrivače, *biljce* i *šarenice* tkali su na horizontalnom tkalačkom stanu, u četiri *nita*, a sastavljeni su od dvije *pole* tkanja. (UEA, III, 93, Fd 241/651)

Slika 13: Šarenica, vlasnica Ana Šojat Colaševa, Francikovac; snimio Augustin Perić, srpanj 2005.

Slika 14: Krpari, vlasnik Ante Šojat Tine; Šojatski Dolac; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Krpari (sl. 14) su tepisi otkani od starih, već korištenih, krpa, široki 80 cm, a dugački 10 do 20m. Uz *biljce* i *šarenice* od vune su se izrađivali i madraci. Za takve madrace zabilježen je naziv *štramci*.

7.2. ŽENSKI RUČNI RAD

Većina odjevnih predmeta na ovom području bila je neukrašena, pa tako i nije zabilježena raznovrsnost tehnika ukrašavanja ili ručnog rada.¹¹⁶ Najčešće su bili ukrašavani predmeti uporabnog tekstila poput: jastučnica, ručnika, *kuharica* (sl. 15) (komad tekstila, najčešće četvrtastog oblika s natpisom, koji su vješali u kuhinji iznad peći), *koperti* (prekrivač za duple krevete) i sličnih predmeta koje su žene ukrašivale *heklanjem*¹¹⁷ (kukičanjem), *šlinganjem*¹¹⁸ i *štikanjem*¹¹⁹ (vezenjem), odnosno *mavezom u boji* (tehnika veza koncem u boji, na terenu sinonim za *štikanje*)¹²⁰.

¹¹⁶ Prilikom istraživanja ove teme ženskog ručnog rada cilj je bio utvrditi koje tehnike ukrašavanja tekstila upotrebljavaju Krivopučani. Sam način izrade nisam detaljnije ispitivala, pa će biti potrebno u sljedećim istraživanjima na terenu prikupiti podatke o načinu izrade, kao i o motivima.

¹¹⁷ Od njemačkog *hakeln* što znači kukičati, u ženskom ručnom radu plesti iglom kukačom. (Klaić 1986:525)

¹¹⁸ Od njemačkog *schlingen* što znači vesti, a *šlingeraj* je vezivo, vez i čipka. (Klaić 1986:1298)

¹¹⁹ Od njemačkog *sticken* što znači vesti. (Klaić 1986:1310)

¹²⁰ *Mavez* je prema Rječniku stranih riječi B. Klaića modri pamuk, tiftik. (Klaić 1986:858)

Slika 15: Kuharica u kući Milana Krmpotića Zekonje iz Veljuna, kazivač u razgovoru s Tibanom Rubić; snimila Marija Brajković, svibanj 2005.

Heklanje (kukičanje) je pletenje iglom s kukićom. Kukičanjem se najčešće ukrašavalo rubove *koperti*, plahti i jastučnica, te ručnike. Plahta je mogla biti ukrašena (sl. 16) i neukrašena. Neukrašena plahta služila je za ležanje (sl. 17), dok je ukrašena plahta koja je s jedne strane imala kukičani ukras služila za pokrivanje kreveta. *Koperta* je imala kukičani ukras s dvije nasuprotne strane i služila je za pokrivanje *duplih* (bračnih) *kreveta*. Na kutove jastučnica umetali su kukičani uzorak trokutnog oblika, ispod kojeg su prišivali tkaninu u boji. Osim navedenog, od osamdesetih godina 20. stoljeća Krivopučani češće koriste i heklane stoljnjake, nadstoljnjanjake i tabletiće za komode. Osim što se čitavi predmeti izrađuju tehnikom heklanja, domaće konopljino i laneno platno ili kupovna žutica, opheklavaju se. (sl. 18a, b)

Slika 16: Ukrašen rub plahte, vlasnica Ana Šojat Colaševa, Francikovac; snimio Augustin Perić, srpanj 2005.

Slika 17: Kazivačica Ana Šojat Colaševa objašnjava Sanji Lončar upotrebu tekstila, Francikovac; snimila Petra Kelemen, srpanj 2005.

Slika 18a, b: Stolnjak, vlasnica Ana Šojat Colaševa, Francikovac; snimio Augustin Perić, srpanj 2005.

Ručnici i zavjese za vrata ukrašavani su *šlinganjem*, vrstom bijelog veza s rupicama.

Svi ovi predmeti ukrašavani su i *štikanjem*, odnosno *mavezom*, tj. *mavezom* u boji. Ti nazivi upotrebljavaju se i za ukrašavanje tekstila koncem u boji, tehnikama plosnog veza i vezom križićima. *Štikanjem* su često izrađivali motive cvijeta, inicijale, pisali puno ime i prezime ili čitav natpis. Na ručnicima je *štikanjem* vrlo često bilo ispisano: *Dobro jutro!*, a na *kuharicama* natpisi poput: *Kuharice, dobro kuhaj, ali ipak novce čuvaj!*, ili: *I najmilijeg gosta tri dana dosta!*, ili: *Dobro jutro, dragi gosti, u Hrvata se ne posti!*

8. NESTANAK DOMAĆE PROIZVODNJE I POČETAK INTENZIVNE UPORABE KUPOVNIH ODJEVNIH PREDMETA

Većina odjevnih predmeta domaće proizvodnje počela se s ovog područja gubiti početkom 20. stoljeća jer su ljudi već tada bili usmjereni na gradska središta, posebno na Senj koji je bio luka i relativno razvijen centar. Takvom je stanju bitno pridonijela i činjenica da je stanovništvo ovog kraja bilo vrlo pokretno, te da je često migriralo u potrazi za sezonskim poslom¹²¹. Osim toga imali su vrlo razvijenu trgovinu pa je kupovna odjeća i obuća iz drugih područja i zemalja, ovdje vrlo rano prodrla.¹²² Iz tog razloga sjećanje na domaću proizvodnju, kućnu izradu tekstila i odjevnih predmeta, vrlo je slabo jer je ona počela nestajati već dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća. Ipak, ljudi se danas još uvijek sjećaju svojih sumještina koji su se tih godina oblačili u tradicijsku odjeću. Tako se sjećaju da se još četrdesetih i pedesetih godina 20. stoljeća nosio *kožun*. U Stanić Brigu *kožune* su za vlastite potrebe još šesdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća *tu dolje u selu* za sebe izradili *neki Juraj i ovdje susjed Mile*.¹²³ U Matićima se majka Ružice Tonković 1929. godine udala u *buštu* i *vrizu*, dok je u Krivom Putu oko 1935. godine jedan stariji Krivopučanin nosio *svitice* i košulju. *Rajtoze* su se nosile još pedesetih godina 20. stoljeća.¹²⁴

U selima na području Krivoga Puta kupovna odjeća intenzivno se počela nositi prije Drugoga svjetskoga rata. Za vrijeme i nakon Drugoga svjetskoga rata došlo je do velike ekonomske krize, u već ionako siromašnom kraju, te su se upotrebljavale sve vrste tekstila do kojih se moglo doći. Odjeća se šivala od *cerade*¹²⁵, šatorskog krila i padobranskog platna. Za *ozbiljnije cure* (djevojke za udaju) odjeća se šivala od

¹²¹ Više o migracijama Krivopučana vidi u prilogu Marijete Rajković u prvom svesku Monografije.

¹²² Više o trgovini i sajmovima vidi u prilogu Tihane Rubić u prvom svesku Monografije.

¹²³ Josip Prpić *Jurina*, Stanić Brig.

¹²⁴ Lucići, Rusova Draga i Stanić Brig.

¹²⁵ Od talijanskog *cerata* što znači voštano platno ili navlaka na kolima i vagonima radi zaštite od nevremena. (Klaić 1986:218)

padobranskog platna, a inače od šatorskog krila.¹²⁶ Nakon tog perioda *roba* se davala *na točkice*, tj. dobivala se određena količina materijala po članu obitelji.

9. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Ovim prilogom opisani su tradicijski tekstilni predmeti i rukotvorstvo, istraživani terenskim istraživanjem 2003. godine, a obuhvaćeni su i oni koji se spominju u Upitnicama Etnološkoga atlasa (UEA). U uvodu je obrazložen način korištenja i komparacije podataka iz UEA u tekstu. Navedeni izvori podataka većinom se međusobno potvrđuju, ali ima i razlika. Jedan od razloga vjerojatno je manjkavost Upitnica u pogledu preciznijeg navođenja lokaliteta i vremenskih odrednica. Drugi razlog su propusti prilikom provođenja vlastitih terenskih istraživanja, tijekom kojih se propustilo detaljnije ispitivanje pojedinih dijelova teme.

Na temelju podataka, dobivenih putem navedenih istraživanja te izvora, u tekstu je u odvojenim poglavljima opisana izrada i obrada sirovine (vuna, lan, konoplja, koža); muška i ženska tradicijska odjeća, obuća i torbe. U zasebnom poglavlju izneseni su i podaci o napuštanju domaće proizvodnje i tradicijske odjeće, te je opisan uporabni tekstil i ženski ručni rad.

Kao sirovine za izradu tradicijske odjeće na području Krivoga Puta najviše su korišteni vuna, lan i konoplja. Vunu za izradu odjeće, nakon striženja, žene su na *prelima* prvo rasčupale rukama, a zatim obradile pomoću *gargaša* (češljeva). Tako pripremljenu vunu smotale su u *kudilju* (smotuljak) i prele. Lan i konoplju su u snopovima, *rukovetima*, prvo obradili na nožnoj stupi, zatim na trlici i na kraju dodatno na *sabljici*. Materijal se dalje obrađuje *grebananjem*, pomoću *grebenova*, a zatim ponovno na *sabljici*. I vunu, i lan, i konoplju, prele su žene pomoću preslice kopljastog tipa. Ispredena nit snovanjem se pripremila za tkanje. Vunu, lan i konoplju žene su nosile tkati u Liku. Kožu su za daljnju uporabu prerađivali *strojenjem* kukuruznim brašnom i *olumom*. Od kože su izrađivani *kožuni*, krzneni ogrtači i šubare.

Ženska odjeća u selima ovog područja sastojala se od *donje košulje* i *vriza*, podsuknje. Preko toga žene su nosile haljinu, *flajdu*, *alju*. Umjesto haljine mogla se nositi i suknja, *vriz*, *fuštan*, *kiklja*. Preko suknje ili haljine nosile su pregaču, *zaslon* ili *vriz*. Za zimu su žene plele *maje*, džempere s rukavima ili *bušte*, džempere bez rukava, a preko ramena su prebacile *plet*, kvadratnu maramu. Ženske čarape su mogle biti kratke, do gležnja (*sokne*, *suknje* ili *soknje*). Za čarape visine do koljena ili nešto ispod koljena, zabilježeni nazivi *potkoljenke* ili *potkolenke*, te *dokoljenke* ili *dokolenke*. Zabilježena je i uporaba čarapa koje su sezale preko koljena, a nazivali su ih podjednako i *čarape* i *duge čarape*.

Muška odjeća sastojala se od *svitica*, donjih gaća preko kojih su se nosile hlače od kupovnog materijala, *rajtoze* ili *rajt hlače*, te košulje. Kaput, *ćurak*, bio je dužine do bokova, a zabilježena je pojava i dužeg kaputa, *kobanice*. Ispod kaputa nosio se prsluk, *ćerma*. Za zimu su žene muškarcima plele *maje*, džempere s rukavima; *pulovere*, džempere bez rukava, te čarape. Plele su također i odjevni predmet poput nogavica koji se nosio preko hlača, a sezao je od gležnja do koljena, za koji su zabilježeni nazivi *natikače*, *štrimfe*, *nakoljenice*, te *štumfarice*. Odjevni predmet sličan prethodnome, ali za ruke, nazivali su *zašaknjače* ili *narukvice*.

Glavnu obuću predstavljali su opanci i *šlape*, vrsta obuće pletena od domaće vune, uz koje su omatali noge *obojcima*.

Na temelju kazivanja moglo se zaključiti, kako je u uvodnom dijelu i istaknuto, da Krivopučani svoju tradicijsku odjeću ne percipiraju kao *narodnu nošnju*. Tradicijsku odjeću, odnosno odjeću domaće proizvodnje, kazivači su opisali kao skromnu odjeću s vrlo malo ukrasnih elemenata koja se nije razlikovala obzirom na dob, odnosno namjenu (blagdanska i svakodnevna/radna odjeća).

Najnovije terensko istraživanje (2003.) u selima na području Krivoga Puta pokazuje kako se Krivopučani relativno slabo sjećaju odjevnih predmeta domaće proizvodnje. Razlog tome je ponajprije rana pojava kupovne odjeće jer je Senj u prvoj polovici 20. stoljeća bio trgovački razvijen grad, a i velik broj

¹²⁶ Prema kazivanju iz Matica.

ljudi s ovog područja odlazio je raditi u druge gradove i države. Sve su to razlozi koji su utjecali na to da je većina odjevnih predmeta domaće proizvodnje počela nestajati s područja Krivoga Puta već dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća. Stoga je i sjećanje o domaćoj proizvodnji, kućnoj izradi tekstila i odjevnih predmeta, vrlo slabo. Ipak, ljudi se danas još uvijek sjećaju svojih sumještana koji su se tih godina oblačili u pojedine dijelove tradicijske odjeće.

U zasebnom poglavlju osvrnula sam se i na predmete poput *biljaca*, *šarenica* i *krpara*, te *kuharica* i *koperti* koji pripadaju skupini uporabnog tekstila, ali su estetski vrlo dojmljivi te su uključeni u prikaz tradicijskog odijevanja na području Krivoga Puta. Prema kazivanjima se može zaključiti da navedene predmete ljudi smatraju izrazitim i specifičnim elementom svoje tradicijske baštine.

Na kraju se može zaključiti kako je tema tekstilnog rukotvorstva i tradicijskog odijevanja na području Krivoga Puta još uvijek nedovoljno istražena i obrađena. Ipak na temelju analize dosad prikupljene građe, može se zaključiti kako je područje Krivoga Puta bilo siromašno i imalo jednostavniju odjeću, bez puno ukrasa, dok su obližnje Primorje i Lika bili bogatiji u pogledu odijevanja. Zbog te jednostavnosti i siromaštva primorski Bunjevci svoje tradicijsko odijevanje nisu doživljavali kao vrijednost, kao svoju *nošnju*, što je utjecalo na rano napuštanje domaćih odjevnih predmeta, te prihvaćanje kupovnih.

LITERATURA I IZVORI:

- ECKHEL, Nerina (1988): Uzgoj i obrada tekstilnih sirovina i proizvodnja tekstila, u: ur. Jelka Radauš-Ribarić, Dunja Rihtman-Auguštin, *Čarolija niti; Vještina narodnog tkanja u Jugoslaviji*, MGC, Zagreb, 25-40.
- GUŠIĆ, Mirjana (1983): Odjeća Senjskih Uskoka i Bunjevaca, *Senjski zbornik*, 10/11:73-116, Senj.
- KLAIĆ, Bratoljub (1986): *Rječnik stranih riječi; Tuđice i posuđenice*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
- RAJKOVIĆ, Marijeta (2008): Pregled suvremenih migracija Krivopučana, u: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, 1. svezak, ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić, FF-press, Zagreb, 79-94.
- RUBIĆ, Tihana (2008): Tradicijska trgovina i sajmovi, u: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, 1. svezak, ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić, FF-press, Zagreb, 323-352.
- SALVATOR v. HABSBURG, Ludwig (preveo Ljudevit KRMPOTIĆ) (1998): *Jahtom Duž hrvatske obale (1870 – 1910)*, Hrvatski zapisnik, Hannover; Čakovec.
- ŠKRBIĆ - ALEMPIJEVIĆ, Nevena (2003): Prilozi poznavanju primorsko-bunjevačkog identiteta, *Senjski zbornik* 30, Senj, 425-444.
- VLATKOVIĆ, Aleksandra (2003): Odijevanje i tekstilno rukotvorstvo primorskih Bunjevaca, *Senjski zbornik* 30, Senj, 587-628.
- Upitnica Etnološkog atlasa (UEA), Svezak II i III, Teme br.: 75. *Odjeća i nošnja uopće*; 76. *Muška i dječja košulja*; 77. *Muške gaće i hlače*; 78. *Ženska osnovna odjeća*; 79. *Muška i ženska gornja odjeća*; 80. *Ženske i muške pregače i pojasi*; 81. *Muška i ženska odjeća od krzna*; 82. *Muška kosa, brkovi i brada i pokrivalo glave*; 83. *Ženska kosa, oglavlje i pokrivanje glave*; 84. *Torbe*; 85. *Obojci, čarape, obuća*; 88. *Stupe, trlice*; 89. *Čišćenje vlakana, grebeni*; 90. *Predenje, preslice, vretena, kolovrati*; 91. *Sprave za namotavanje niti i snovanje*; 92. *Tkalački stan*; 93. *Vrste platna i sukna, načini tkanja, ćilimi i slično*; 94. *Stupanje sukna i pravljenje pusti*; 97. *Priveđivanje krzna i kože*; Fd 241/610; Fd 241/651; Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

PREHRANA

TRADICIJSKA PREHRANA I PREHRAMBENA KULTURA

Jasmina JURKOVIĆ
Gradski muzej Virovitica
Dvorac Pejačević
33000 Virovitica

Prehrana ima osobito važnu ulogu u društvenome životu. Zajednički obroci predstavljaju središte društvenih odnosa.

(Visočnik 2004:22)

1. UVOD

Tradicijska prehrana tema je mnogih etnoloških istraživanja i radova. U domaćoj literaturi najčešće je zastupljeno obrađivanje prehrane ruralnog stanovništva kao marljivoga prikupljanja te opisivanja regionalnih osobitosti u načinu uzgoja pojedinih biljaka, pripravljanju jela i konzumiranju hrane u periodu od kraja 19. stoljeća do polovice 20. stoljeća.¹ Teorijske studije o hrani kao sredstvu izražavanja identiteta grupe te odnosa prema susjednim grupama još uvijek su zastupljenije u svjetskoj nego domaćoj literaturi.² Osobitosti određene skupine, važne za razumijevanje identiteta, definiraju se kao “markeri”, obilježja koja bi pripadnici prepoznavali i pamtili kao razlikovne elemente i simbole identiteta u odnosu na osobitosti drugih skupina (usp. Bromberger et al. 2002: 182). Oni se dijele na one koji se oslanjaju na objektivna obilježja i na one koji počivaju na subjektivnoj želji za razlikovanjem (usp. Čapo Žmegač 1997: 72).

Terenskim istraživanjem teme tradicijska prehrana, provedenim na području Krivoga Puta³, prikupila sam detaljne podatke o osobitostima u prehrani primorskih Bunjevaca i načinu pripravljanja hrane. Osobitosti, kojima se pojedinci opredjeljuju za pripadnost, izdvojili su sami kazivači, a predstavljaju jedan od čimbenika autoidentifikacije primorsko-bunjevačke skupine u odnosu na najbližu urbanu sredinu, stanovništvo grada Senja. Način odijevanja (narodna nošnja, obrada tekstila), gospodarska specifičnost (privreda, prehrana) i govor kategorije su koje pripadnici primorsko-bunjevačke skupine izdvajaju kao obilježja raspoznavanja od urbane skupine stanovništva (usp. Šrbić Alempijević 2003, 427). Elementi unutar tih kategorija, koje pripadnici odaberu kao važne za svoju etničnost, ne predstavljaju kulturnu cjelovitost jer su oni trenutni izbor, te podliježu mijenjanju (usp. Grbić 1994, 29).

Cilj ovoga rada je, na temelju sustavno prikupljene građe, ustanoviti koji segmenti čine tradicijsku prehranu te time omogućuju autoidentifikaciju bunjevačke zajednice i shvaćanje njihovih razlikovnih obilježja u odnosu na najbližu zajednicu, na građane Senja. Spomenut će se i odnos prema drugim zajednicama, Ličanima i Slavoncima, koji je u manjoj mjeri naglašen unatoč povezivanju kroz razmjerne namirnice i dobara na sajmovima. Također, radom se žele prikazati namirnice i jela koja, prema shvaćanjima kazivača, predstavljaju tradicijsku prehranu oblikovanu generacijama i uvriježenu u njihovoj zajednici, kao i neki od načina privređivanja ruralnoga stanovništva. Poseban dio rada posvećen je tradicijskoj prehrani u suvremenom životu i iskazivanju gostoprimstva.

¹ Takvi radovi odraz su etnologije koja se razvijala pod utjecajem Radićeva upitnika *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* iz 1897, pa su osobitost velikih monografija (primjerice Lovretić: Otok, Ivanišević: Poljica, Lang: Samobor i dr.), ali i zasebnih radova poput M. Randić: *Prehrana, Etnološka istraživanja* 6., Zagreb, 1999. i sl.

² Poseban pregled svjetskih etnoloških doprinosa vidjeti kod S. Menneli et al., 1998, 35-41.

³ Istraživanje na Krivome Putu obuhvatilo je područja Podbila, Alana, Krivoga Puta, Mrzlog Dola, Francikovca i Velju na Primorskog, te njihovih zaseoka.

Potaknuta oskudnim podacima i manjkavom građom o prehrani Krivopučana u senjskome zaleđu, započela sam sustavno obrađivanje ove teme. U tu svrhu izradila sam upitnicu koja se tijekom istraživanja nadopunjavala pitanjima i lokalnim nazivima.⁴ U terenskim ispitivanjima služila sam se metodom strukturiranoga intervjua, gdje sam od kazivača nastojala doznati konkretne odgovore na ciljana pitanja prema upitnici, i nestruktuiranog koji je uključivao razgovor o pojedinačnim životnim pričama i kritičkim osvrtima na njihovu prehranu. Percepcija vremena u određivanju *nekada* pojedinačno je varirala, a uvjetovana je ponajprije godištem kazivača.⁵ Dobiveni podaci odnosili su se pretežito na razdoblje od tridesetih godina 20. stoljeća do vremena istraživanja, početka 21. stoljeća. Nadalje, pripadnici ove skupine su valorizirali svoju sadašnju prehranu (vrijeme istraživanja), s onom “iz sjećanja” što se većinom odnosilo na razdoblje prije Drugoga svjetskog rata.

Ispitivanjem obuhvaćeni lokaliteti znatno su depopulirani. Masovno iseljavanje Krivopučana u gradove bilo je sredinom 20. stoljeća. *Više nije bilo zarade tu, sve se okrenilo u grad jer nije bilo posla.*⁶ U vrijeme ispitivanja područje Krivoga puta znatno je iseljeno, pa se tako u pojedinim lokalitetima moglo pronaći samo jedan ili nekolicina kazivača starije životne dobi. Zahvaljujući vremenu ispitivanja (lipanj) većina pripadnika ove skupine odmarala se na svježijoj klimi Krivoga Puta od one u gradu, pa su intervjui provedeni u naseljima iz kojih potječu.

Temom prehrane kod primorskih Bunjevaca, bavila se jedino etnologinja Marija Friščić u članku “Teme iz materijalne i duhovne kulture primorskih Bunjevaca”, te u prilogu “Proizvodnja sira kod primorskih Bunjevaca”.⁷ U prvom radu, među ostalim temama, autorica iznosi kratki pregled mliječnih proizvoda te opise njihova pripravljanja, dok u drugome donosi prikaz pripreme sira *škrípavca* potkrijepljen kazivanjima s terenskih ispitivanja. Podaci iz ovih radova shvaćeni su kao polazna osnova za nadogradnju prikaza tradicijske prehrane primorskih Bunjevaca, te kao etnografska građa pogodna za usporedbu s vlastitim podacima, unatoč različitim zaseocima i lokalitetima koje smo istraživanjima obuhvatili.⁸

Kroz prikaz života dviju zadruga s područja Krivoga Puta, etnologinja Milana Černelić donosi i podatke o namirnicama i pripremi mliječnih proizvoda, kao i svakodnevnim obrocima.⁹ Iako se u ovome prilogu ne bavi prehranom, kroz prikaz imovina, gospodarenja, organizacije obiteljskoga života i diobe dviju zadruga, mjestimični podaci o prehrani osobito su korisni kao potvrda već prikupljene etnografske građe o primorskim Bunjevcima. Podaci su prikupljeni 1981. stoga mogu biti relevantan pokazatelj pri definiranju vremenskih odrednica, kao i uspoređivanja s podacima prikupljenim početkom 21. stoljeća.

Monografija “Kompolje, narodni život i običaji” autora Jure Grčevića, donosi vrijedne podatke marljivo prikupljene za selo u Gackoj dolini, a prema Radićevoj *Osnovi*. Unatoč tome što podaci nisu o primorskim Bunjevcima, zbog pripadnosti senjskoga zaleđa i doline Gacke dinarskoj regiji (danas Ličko-senjskoj županiji), važan su pokazatelj tradicijske prehrane oblikovane geografskim karakteristikama vrlo

⁴ U njezinoj izradi služila sam se Upitnicom Etnološkog Atlasa, Svezak 2, (teme od 62 do 71, te 74.) koja je izrađena za potrebe nekadašnjega Etnološkoga atlasa Jugoslavije Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1965.

⁵ Najstariji ispitani kazivač rođen je 1917. godine, a najmlađi 1948. godine; spol nije bio kriterij odabira kazivača pa su ispitivanjem obuhvaćeni podjednako žene i muškarci.

⁶ Izvadak iz kazivanja Marije Rončević iz Alana, zabilježenog u lipnju 2003. Više o iseljavanju stanovništva vidi u prilogima o migracijama: autorice Marijete Rajković u prvom svesku Monografije, str. 79-94, i Marijete Rajković i Jasmine Jurković, str. 95-119.

⁷ Tekst M. Friščić o pripremi sira nalazi se u sklopu članka J. Andrić, 2003, 41-42.

⁸ Kako i sama autorica obrazlaže u članku, za prvu fazu istraživanja cilj joj je bio iznijeti najvažnije podatke za pojedine teme, a ne cjelokupan prikaz građe. Stoga mi nisu svi, tada prikupljeni, podaci bili dostupni. Lokaliteti koje je obuhvatila terenskim istraživanjem nalaze se na širem području senjskoga zaleđa (Podbilo, Francikovac, Žukalj, Ljubežine, Melnice i Crni Kal).

⁹ Vidi rad: Černelić 2000.

sličnih područja. Iako je autor napisao djelo nakon Drugoga svjetskog rata, podaci su prožeti osobnim uspomenuama koje ponegdje u građi omogućuju stariju vremensku dataciju. Međutim, dio monografije posvećen hrani (od 105 do 113 stranice) nema određene vremenske odrednice, osim iznimke o sadnji krastavaca (*kumara*) i rajčice (*paradajza*) nakon Prvoga svjetskog rata (usp. 2000: 107). Građu je stoga teže promatrati kroz vanjske i unutarnje utjecaje te promjene.

Druga monografija, “Tradicijski život i kultura ličkoga sela Ivčević Kosa” etnologinje Mare Hećimović-Seselj, oslanja se na podatke prikupljene terenskim istraživanjima u razdoblju od 1935. do 1980. Pod naslovom “Hrana i suđe za nju” (od 51. do 66. stranice) autorica naglašava kako je prikupljena građa relevantna za “razdoblje od početka druge polovice 19. stoljeća pa do danas”(1985./op.a.) (usp. 1985: 51). Obzirom na konstantne odnose Ličana i primorskih Bunjevaca, ali također i, već spomenutu, geografsku sličnost pojedini podaci mogu poslužiti u kompariranju građe.

Autor Mile Japunčić, koji se posvetio istraživanju povijesnih i etnoloških tema zavičajnoga kraja, u knjizi “Lovinački kraj: vrijeme i ljudi” opisuje neke od tema iz životnih običaja Lovinca naseljenoga, kako ističe: “Lovinačkim Hrvatima, mahom Bunjencima”. Prehrana, kao zasebna cjelina, nije obrađena. Mjestimični podaci o proizvodima i namirnicama tek su usputno uočljivi kroz opise drugih tema. Tako, primjerice pod naslovom “Poslovi oko blaga” on napominje: *Od blaga je čovjek imao mnogostruku korist. Prvenstveno mu je služilo kao hrana: meso i mlijeko iz kojega se proizvodi poznati lički sir škripavac, skorup i razni začini(...)* (2000, 317). Unatoč tome, rad valja uvrstiti u građu o Bunjencima, što i je važna značajka koja predstavlja mogućnost uvida rasprostranjenosti nekih prehrambenih proizvoda, kao i drugih običaja.

Djelomični podaci o prehrani i prehrambenim navikama mogu se iščitati i u knjizi “Bunjevci” autora Rikarda Pavelića. Kroz pretežito romantične opise, moguće je uočiti pojedinačne podatke o prehrambenim namirnicama. Takav je i sljedeći citat: *Među koscima, a osobito mladima, razvija se pravo natjecanje tko će više i bolje pokositi livadu. A kakvo je zadovoljstvo u trenutku kada planinka na konju donese bogatu i ukusnu hranu! Tu je i rakije i vina, suhih rebrica i divenice sa zeljom i graham, pa zatim čuveni bunjevački sir škripavac i krumpir koravac, pa kada se svega toga čovjek naužije na šumskom zraku, nije čudo što mladići prave svakojake ludorije(...)*(1973: 192).

2. PRIVREĐIVANJE I PREHRANA PRIMORSKIH BUNJEVACA

Svakodnevna prehrana ruralnoga stanovništva zavisila je od načina privređivanja. Područje Krivoga Puta, prema geografskim obilježjima, spada u krško, vapnenačko područje s bjelogoričnim šumama na višim nadmorskim visinama. (Aralica 2000: 228). Svjesnost geografske osobitosti vlastitoga kraja oslikava u šali Marija Prpić *Vinina* iz Veljuna: *Kod nas je rodilo kamenje jako dobro ove godine*. Takva geografska i klimatska obilježja uvjetovala su bavljenje ruralnoga stanovništva određenim privrednim granama, u prvom redu stočarstvom¹⁰. Ova privredna grana značajno je odredila orijentiranost u prehrani bunjevačkoga stanovništva, što je vidljivo u upotrebi mliječnih proizvoda u pripremanju jela, ali i kod činjenice da su se stanovnici Senja mliječnim proizvodima opskrbljivali na sajmovima i od mljekarica iz Krivoga Puta.¹¹ Da su sajmovi predstavljali značajna mjesta susretanja te izmjenjivanja namirnica kao i domaćih proizvoda ovih dviju skupina prisjeća se Tome Špalj *Cucin* iz Krivoga Puta: *Onda su naše ženske išle od tih brda ozgora, sa konjima, nosile su drva, pa su nosile i mlijeka, jaja i vako što bi, napravi sira i vrhnja, masla i tako to i onda otiđi tu u grad i donesi kave, cukra, petrolejuma*. U takvom tipu privređivanja osobito značajna bila je prodaja mliječnih proizvoda, o kojoj Ivan Krmptić *Bokula* iz Veljuna kaže: *Svaka kuća imala magarca, a*

¹⁰ Više o tradicijskom gospodarstvu vidi u prilogu Marijete Rajković u prvom svesku Monografije, str. 157-278.

¹¹ Za detaljnije podatke o sajmovima i trgovini vidi u prilogu Tihane Rubić u prvom svesku Monografije, str. 323-352.

bilo slabo posla pa su žene svaki tjedan jedanput ili dvaput išle u Senj, pa onda mlijeka ovog saberi, ukiseli i usiri. E, onda to na pijac prodavale u Senj.¹²

Uz prevoženje drveta za ogrijev iz zaleđa u grad, kao oblik privređivanja donosio se i led, u pravilu po narudžbama. Pravljenje leda bila je osobitost područja Veljuna, a kako navodi Luka Krmptić *Brnde* to je bio posao *s koljena na koljeno* njegovan u njegovoj obitelji te jedan od načina ekonomske egzistencije. *Prvo se iskopa jedna rupa i onda se nabi, da bude ilovača, a onda se snijega natrpa, pa bude snižnjača. Napravi se drveni bat, taj snijeg se izbatira, pa onda pokri sa šušnjom listom i granama. I tako bude led.*¹³ Prije uvođenja hladnjaka, sredinom pedesetih godina 20. stoljeća, led je bio potreban u slastičarnama i mesnicama, koje su usluge donošenja leda plaćale novcem. O ekonomskoj isplativosti pravljenja leda, ali i zavisnosti posla o vremenskim prilikama, Mirko Prpić *Cungo* iz Matić Gaja dodaje: *Bog nam je davao sniga, pa smo novce zaradivali.*

Osim prema urbanoj sredini, stanovništvo Krivoga Puta otvaralo se komuniciranju i trgovanju i s drugima; povezanost s Ličanima obrazlaže Marko Pavelić *Mijatini* iz Žuljevića: *Bilo je ti švercera, mi kažemo kirci, oni su gonili pa mijenjali gore u Liku.*¹⁴ Trgovanje s Ličanima, osobito u Brinju i Prokikama, potvrđuju svi kazivači.

Nemogućnost privređivanja u ratnom i poratnome razdoblju pridonijela je osiromašenju ovog kraja. Stoga je istraživanje prehrambenih navika izazvalo kod većine kazivača prisjećanje na nepovoljne ekonomske uvjete poratnog razdoblja.

Oskudica u prehrambenim artiklima prisilila je ruralno stanovništvo na učestalost pripremanja skromnijih jela, kao što su *jušna*: *Radili su kašu od zoba kad nije bilo drugoga (...) mogu reći da sam i u nekim momentima bio gladan.*¹⁵ Osobito su se teško nabavljale elementarne namirnice kao *cukar* (šećer), sol, kava. Šećer se koristio u manjim količinama za pripremanje jela. Kako je činila neizostavan dio jutarnjega obroka, kava se u ekonomski nepovoljnim vremenima pripremala od ječma, koji se stupao u drvenoj stupici; *nije bilo bolje, malo je mirišalo na kavu.*¹⁶ Sol se nabavljala u Senju, ali i nosila u Slavoniju kao zamjena, *rampaltrampa* za druge proizvode (žito, kukruz, kavu i drugo): *Za sol ne znam da je ikada bila kriza, samo nije bilo šenice, brašna. Majka je išla, vozili smo sol u Slavoniju za šenicu, tako da smo imali.*¹⁷ Također, sol se nabavljala i od otočana s Paga. Marija Tomljanović *Čonina* iz Krivoga Puta sjeća se kazivanja svoje majke koja je *minjala robu za sol*. Kata Prpić *Čopićeva* iz Francikovca prisjeća se jednog od načina pribavljanja soli: *Moj je otac pokojni iša' u Senj po more. Pa dovezi i onda pokojna majka kuvaj i od toga napravi sol, a to nije bijela nego mrka sol*. Žitarice su se u ratnome razdoblju mljele ručno na kamenom *žrvnju*. Luka Krmptić *Brnde* iz Veljuna prisjeća se: *Onda se to okreći, a treba jaki dečko, i dvoje poneki okretali.*

Percepcija o vlastitoj proizvodnji hrane kao *manje vrijednoj* isticala se tijekom gotovo svih razgovora: *Većinom se jela domaća hrana, jer nije bilo novaca da se kupuje.*¹⁸ Sličan stav očitovao se i u kazivanju Mire Tomljanović *Ropete* iz Krivog Puta: *Prehranjivalo se s ovim što se imalo, domaće jer nije bilo kupovine*. Marko Tomljanović *Cote* iz Šimerića prisjeća se: *Ja sam se veselio kad je moja mati, kad sam bio mali, otišla u Senj i obavezno se moralo iz Senja donjesti kruh, bijeli kruh, senjski čuveni poznati, e imali su vrhunski kruh, bijel, pšenično brašno. Taj kruh kad je donila moja majka, to je bilo, ma kakve torte, to se pojelo u hipu bez ikakvih dodataka, to je bilo veselje.*

¹² Ovakav način privređivanja među ruralnim stanovništvom Krivoga Puta bio je uobičajen do sedamdesetih godina 20. stoljeća.

¹³ Citat iz kazivanja Ivana Krmptića *Bokule* iz Veljuna. O temi sajmova i prodaje robe na sajmovima vidi općenito u prilogu Tihane Rubić u prvom svesku Monografije, str. 323-352.

¹⁴ Naziv *kirci* odnosi se na stanovništvo naseljeno na području od Novog Vinodolskoga do Rijeke.

¹⁵ Ovo je izvadak iz kazivanja Marka Tomljanovića *Cote* iz Šimerića, zabilježenog u lipnju 2003. godine.

¹⁶ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

¹⁷ Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put.

¹⁸ Kazivanje Katice Hotlovec iz Matić Gaja zabilježeno je u lipnju 2003.

Uvriježeni stav kako je među ruralnom sredinom bila “prostija” hrana mijenja se tek povećanjem turističke zainteresiranosti za domaće proizvode zadnjeg desetljeća 20. stoljeća. S tim su u vezi i valorizacije kazivača o prehrani nekada i danas.¹⁹

Izdvoje se i kazivanja Ivica Vukelića *Popa* iz Rupe: *Ako si ima više zemlje bija si jači, ako je kućanstvo imalo puno ljudi, malo zemlje, tu se jako teško živilo, ali tu se nije kupovalo*. Stav o vlastitoj hrani kao jednostavnoj i neraznolikoj u namirnicama, očitovao se i tijekom boravka na terenu. Tako Zlata Tomljanović *Pešina*, s predodžbom o bogatstvu drugih krajeva, kazuje: *kod nas baš u Krivom Putu nije bilo nekih običaja ni specijaliteta*.²⁰ *To je naša jako škrta zemlja, a sama hrana koju smo lično proizvodili to nije raznovrsno bilo, ko što ima recimo vuda uz more gdje je malo bolja zemlja (...), to je bilo dosta pasivno, nije bilo obilato kao po Slavoniji i Srijemu*. Ovim riječima Tome Špalj *Cucin* iz Špalja prikazuje siromašnost svoga kraja, ali i jednostavnost u pripravljanju jela. Ipak, u daljnjem razgovoru kazivač donosi podatke koji kazuju suprotno od njegova stava o prehrani. Razgovori s pripadnicima ove skupine pokazuju kako postoje namirnice i jela koja se uspoređuju s drugim skupinama i koje time određuju njihovu vlastitu skupinu. Kroz kazivanje o krumpiru, Marko Pavelić *Mijatina* iz Žuljevića jasno pravi razliku u kvaliteti proizvoda, te time svoju zajednicu određuje kao “bolju”. On ističe: *naš je krumpir kud i kamo kvalitetniji nego vaš, slavonski*.

3. TRADICIJSKA PREHRANA I OBROCI

Prehranu Krivopučana od kraja 19. pa do sredine 20. stoljeća karakterizirali su proizvodi domaće proizvodnje te namirnice pribavljane kupnjom u gradu ili razmjenom na sajmovima.²¹ Svakodnevni obroci razlikovali su se sadržajem i količinom s obzirom na godišnja doba i prigode. Kada se govori o razdoblju učestalijih i zahtjevnijih poslova, upotrebljava se naziv *ljetno* (kako to koriste i kazivači), iako se to često ne podudara kalendarski s razdobljem ljeta. U zimskome se periodu obujam poslova smanjivao. Ljetno doba kazivači određuju prema svakodnevnim gospodarskim poslovima, kao što, primjerice, pojašnjava Ivanka Atalić iz Alana: *Počinje koncem četvrtoga mjeseca, kad se počelo orat i sve do desetog mjeseca, dok bi se krumpir okopao, dok bi se drva nabavila i tako*. Tako je ljeti zabilježeno pripravljanje pet obroka, a zimi manje - tri.²² Podjelu na više obroka ljeti kazivači obrazlažu većom potrebom za snagom, s obzirom na potrebu obavljanja mnogih poslova oko kuće, sa životinjama i u polju. Objašnjenja za redukciju zimskih obroka su: *ne mora se toliko rano ni ustajati, kraći je dan pa je bilo dosta ta tri obroka*²³; *manje se troši, što više radiš više trošiš*²⁴. Zimski obroci su: *ručak* (od sedam do devet sati ujutro), *užina* (u podne) i *večera*. Ljeti su to: *ručak* (između pet i sedam sati ujutro), *doručak*²⁵ ili *marenda*²⁶ ili *veliki ručak*²⁷ (oko deset sati ujutro), *užina*²⁸ (u podne), *mala užina* (od šesnaest do osamnaest sati popodne) i *večera* (do dvadeset i jedan sat). Jedini obrok identičnoga sadržaja za sve navedene lokalitete je *ručak*. Neizostavna je, prije odlaska na rad,

¹⁹ Vidi o tome u dijelu ovoga priloga, u odlomku naslova *Današnja prehrana i gostoprimstvo*.

²⁰ Osobito je raširen stav o “bogatstvu” Slavonije, koja prema shvaćanjima kazivača obuhvaća teritorij od Karlovca prema unutrašnjosti. Bogatstvo Slavonije definira se shvaćanjima o raznolikijim namirnicama i jelima.

²¹ Takve općenite karakteristike obilježile su za to razdoblje prehranu Hrvatske, ali i šire (usp. Muraj 1998:101).

²² Isti podaci potvrđeni su i u zadrugi Tomljanović-Puljiz iz Podbila (Panjići), dok se u zadrugi Prpić-Grgajice iz Kosove Buljime spominju četiri obroka (*ručak, malu užinu, užinu i večeru*) bez navođenja razlika u zimskom i ljetnom razdoblju. Vidi: Černelić 2000:212.

²³ Ivica Vukelić *Pop*, Rupe.

²⁴ Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun.

²⁵ Podbilo, Francikovac.

²⁶ Ivanka Atalić, Alan; Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put; Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun.

²⁷ Svi ostali lokaliteti osim prethodno spomenutih izuzetaka.

²⁸ U Francikovcu fonetska promjena – *južna* i *mala južna*.

bila bijela kava i kruh, *kava kruhom*. U nedostatku kruha, česta je zamjena bila palenta. Također, čest jutarnji obrok bio je nadrobljen kruh u mlijeku ili bijeloj kavi, što mnogi Krivopučani i danas pripremaju.

Obroci su se razlikovali i prema prigodama. Tako su se određena jela priređivala prigodom godišnjih (primjerice Uskrsa, Božića) i životnih običaja (rođenja djeteta, svadbe, pogreba) te za utjecajnije goste (*žandare, lugare* i sl.).

Navedena podjela obroka na pet cjelina prakticirala se do šezdesetih godina 20. stoljeća. Procesom industrijalizacije obližnjih gradova (Senj, Rijeka i sl.) te prestankom ručnog obrađivanja poljoprivrednoga zemljišta, odlaska u košnju i na druge sezonske poslove, počinje slabjeti praksa ustaljenog načina prehrane s pet obroka dnevno.

U pripravljanju obroka značajne su bile osnovne namirnice poput soli, šećera, ulja i kave, a *to se moralo nabaviti i debelo se naplatilo*.²⁹ Čest način njihova priskrbljivanja bio je odlazak na sajmove, ali i trgovine u Senj. Sol se najčešće nabavljala u Senju te se nosila u Slavoniju u zamjenu, *rampul/trampu* za druge proizvode (žito, kukuruz i kavu): *Za sol ne znam da je ikada bila kriza, samo nije bilo šenice, brašna. Majka je išla, vozili smo sol u Slavoniju za šenicu, tako da smo imali*.³⁰ Sol se također nabavljala s Paga.

Marija Tomljanović Čona iz Krivoga Puta sjeća se kazivanja svoje majke koja je *minjala robu za sol*, te navodi: *Majke naše išle na Pag. Ja se sićam dobro, nosila je jastučnice i one milje štikane, to mi je ostalo u glavi. A tako se nosilo i u Slavoniju, u ratu za hranu. E, puno se robe nosilo. Šenica i kukuruz je većinom, po to se išlo u Slavoniju*.

Kata Prpić Čopić iz Francikovca prisjeća se jednog od načina pribavljanja soli: *Moj je otac pokojni iša u Senj po more. Pa dovezi i onda pokojna majka kuvaj i od toga napravi sol, a to nije bijela nego mrka sol*.

Šećer, *cukar*, namirnica je koja se nabavljala u trgovinama: *Onda su naše ženske od tih brda ozgora, sa konjima nosile su drva, pa su nosile i mlijeka, jaja i vako što bi, napravi sira i vrhnja, masla i tako to i onda otidi tu u grad i donesi kave, cukra, petrolejuma*.³¹ Ulje se koristilo u manjim količinama, a maslinovo se ulje nije koristilo³². U pripravi hrane *imali smo mast od svinja svoji domaći*.³³ Mast se dobivala prilikom *klanja* odnosno svinjokolje, a čuvala se u posebnim zemljanim posudama, *žarama*.

4. MLIJEKO I MLIJEČNI PROIZVODI

Mlijeko je predstavljalo jednu od važnijih namirnica Krivopučana, posebice tijekom 20. stoljeća kada se stanovništvo intenzivno bavilo uzgojem krava i u manjoj mjeri ovaca. Od mlijeka su se izrađivali mliječni proizvodi koji su predstavljali glavne prehrambene artikle područja Krivoga Puta: maslac, sir i kiselo mlijeko.³⁴ Kazivači s područja Podbila pamte upotrebu i preradu isključivo kravljeg mlijeka i to za vlastite potrebe. Rjeđe je korišteno ovčje mlijeko, a neki ga kazivači pamte isključivo kao dopunu kravljemu: *Tu i tamo znale babe starije malo ovčjeg mlijeka, pa sirile mlijeko od ovčjeg*.³⁵ Pere Tomljanović *Rambula* iz Tomića ističe *kravice bile buše koje su davale i po pet litara mlijeka*. Na području Krivoga Puta i Veljuna i u Tomićima u Podbilu³⁶ potvrđena je mogućnost miješanja ovčjega i kravljega mlijeka, s obrazloženjem o gustoći ovčjega koje daje bolju i kvalitetniju kiselinu. Mužnja krava spadala je u ženski posao i obavljala

²⁹ Marko Tomljanović *Cote*, Šimerići.

³⁰ Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put.

³¹ Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put.

³² Ivica Vukelić *Pop*, Rupa.

³³ Marko Pavelić *Mijatim*, Žuljevići.

³⁴ Ondašnja studentica etnologije Marija Friščić ispitivala je temu mliječnih proizvoda kod Marije Tomljanović *Škorine* iz Tomića (Podbilo) te je navela najznačajnije mlječne proizvode: sir, kiselinu i maslac. Usp. Friščić 2000: 236-237.

³⁵ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić kod Alana. Nadalje, Katica Hotlovec iz Matić Gaja sjeća se kako se uz kravlje koristilo i ovčje mlijeko. Na području Podbila i Alana *janjci su cicali*, te mlijeka nije bilo za pravljenje mliječnih proizvoda.

³⁶ S izuzetkom kazivanja Marije Prpić *Vinine* iz Veljuna; Friščić 2000: 236. U radu M. Friščić greškom se umjesto Tomića kao mjesto stanovanja spomenute kazivačice navodi susjedni zaselak Panjići.

se dva ili tri puta dnevno, ovisno je li krava *stelna* ili se otelila. Mužnja ovaca ostala je nekim ženama u pamćenju kao težak fizički posao, ponajviše jer se ovce nisu dale musti tako lako kao krave. Svakodnevna mužnja zahtijevala je i trenutačno korištenje i pravljenje proizvoda. *Stelna* je krava nakon teljenja davala specifično mlijeko, *grušalnu*. Takvo se mlijeko nakon kuhanja ugruša, *ono se svo zguža i to bude zgrudeno*³⁷, odnosno *grušalna bi se pokvarila, prosjeklo jer nije bilo čisto mliko, to je bilo mlado*³⁸. *Grušalna* se upotrebljavala u pripravi kolača, najčešće *štrudl* (Žuljevići), *štrudele* (Francikovac), *štrudle* (ostali lokaliteti).³⁹ Anka Vukelić *Matićeva* iz Rupe jedina donosi podatak da se *grušalna* koristila i u druge svrhe; *mlijeko kad se krava otelila dali prascima, a onda drugo smo napravili štrudlu*. Mlijeko se znalo i *par dana grušati*.⁴⁰ Osim za pravljenje ukusne štrudle, *grušalna* se šećerila, a zatim jela žlicom što je posebno bilo ukusno djeci.⁴¹ Ovaj podatak potvrđuje i Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta, te dodaje kako se *grušalna* mogla koristiti i za pravljenje palačinki.⁴² Miješanje mlijeka, jutarnjeg i večernjeg, nije se prakticiralo: *ako se mliko miješa, jutarnje i večernje, onda bude kiseli sir. Treba biti jedno mliko, ako se ono pomiješa, već osjetiš promjenu*.⁴³ Mlijeko se miješalo kad su ga upotrebljavali za vlastite potrebe, što je bilo učestalije⁴⁴. Nakon Drugoga svjetskog rata, kada su mlijeko dostavljali mljekarama, odvajali su jutarnje i večernje, u koje se moglo pomiješati i ono podnevno. Mljekare nisu dopuštale miješanje mlijeka, uglavnom zbog mjera higijenske predostrožnosti te mogućeg kvarenja mlijeka. Ipak, ukoliko je nedostajalo mlijeka za pravljenje nekih proizvoda, moglo se *sastavit večernje i jutarnje*.⁴⁵

Na području Krivoga Puta zabilježena je upotreba naziva *putar* za maslac. Pravljenje ovog proizvoda identično je u svim lokalitetima: *mliko se zakuva da se dobije skorup*, koji predstavlja gornji, *po dva prsta debeli* i vrlo često žuti sloj mlijeka. Tome Špalj *Cucin* šaljivo dodaje kako je najbolji *skorup* onako debeo da *može mačka po njemu proći*.

Najbolje je *mesti* hladno mlijeko jer *onda je to bez taloga*.⁴⁶ *Putar se sabira dva, tri dana, recimo nisi im'o dovoljno za jedan pa si ostavio za sutradan il' dok se skupi* (Ivica Vukelić *Pop*, Rupa). *Skorup* bi se stavljao u drveni *stap*,⁴⁷ posudu visine jednog metra gdje bi se ručno *melo* pomoću *mećaje*, drvenog štapa koji na podnožju ima nekoliko rupica (sl. 1a, 1b). U Tomićima je zabilježen i naziv *stapajica* (Friščić 2000: 237). *Udara jednu uru, po ure i onda izide putar što miriše*⁴⁸. Pravljenje *putra* ponajviše je zavisilo o količini mlijeka i tada dobivenog *skorupa*, a prema kazivanjima pravio se svaki dan, *na drugi dan*⁴⁹ ili svakih nekoliko dana. U Žuljevićima kazuju *melo se na stapić*, dok u Alanu kažu *melo se mliko*. U ostalim lokalitetima upotrebljava se glagol *mesti* (*mliko se mete*). Marija Rončević *Garina* iz Alana se prisjeća: *Moraš imati ritam u udaranju, to je umijeće. Bilo je tako da nije svako iz istog mlijeka izvadio isto putra, jer kao nisi istim tempom radio*.

Domaćinstva koja nisu mogla potrošiti sav *putar*, *nabrala bi pa bi trebalo topit*.⁵⁰ Takvo *pritopljeno maslo* spremalo bi se u posude, *žare* u kojima je spremljeno moglo stajati i do godinu dana. *Putar* se kori-

³⁷ Anka Šolić *Tutanova*, Podbilo.

³⁸ Ista kazivačica.

³⁹ *Štrudla* je kolač pripravljen od kore tijesta sa smjesom sira ili sezonskoga voća, primjerice višnje i sl.

⁴⁰ Anka Šolić *Tutanova*, Šolići.

⁴¹ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

⁴² Palačinke se učestalije pripremaju tek zadnja dva desetljeća 20. stoljeća.

⁴³ Marija Rončević *Garina*, Alan.

⁴⁴ Prema kazivanju Anke Vukelić *Matićeve*, Rupa.

⁴⁵ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić.

⁴⁶ Katica Hotlovec, Matić Gaj.

⁴⁷ Prema kazivanju Kate Prpić *Čopić* iz Francikovca *stapove* su pravili zanatlije znani u selima kao *tišljari*. Ostali kazivači spominju selo Kutarevo kao središnje mjesto izrađivanja drvenih predmeta.

⁴⁸ Ivan Vukelić *Mikula*, Cupiči.

⁴⁹ Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put.

⁵⁰ Marija Rončević *Garina*, Alan.

stio vrlo često kao namaz, ali se s njime i *kuvalo, zamašćivalo i sve što je trebalo jer nije masti bilo*.⁵¹ Jeo bi se i s palentom, a znali su ga i namazati na tijelo kako bi koža bila mekša. Otapanjem *putra* dobilo bi se maslo kojim se začinjavalo jelo. Maslo je moglo trajati duže od maslaca, a čuvalo se u kući u zemljanim čupovima od 5-6 litara (Ibid. 237).

Slika 1b: Detalj stapa i mećaje.

Slika 1a: Drveni stap i mećaja, vlasnica Mara Krmpotić Brnde iz Veljuna; snimila Jasmina Jurković, lipanj 2004.

Pravljenje sira u domaćoj radinosti poznato je i danas, a ističe se specifična vrsta *škripavac* koji posljednje desetljeće 20. stoljeća dobiva na sve većoj turističkoj pozornosti (sl. 2 a, b, c, d).⁵² U Tomićima mu se dodaje atribut *bunjevački*, a zovu ga još i *friški sir* (ibid. 236). Kazivač iz Žuljevića pamti važnost sira *škripavca* koja se izjednačava s oplodnjom, te kroz smijeh dodaje *da je sira škripavca i one stvari sa Ritavca* [Ritavac je lokalitet/op.a.]. Naziv *škripavac* kazivači objašnjavaju njegovim osobinama: *frišak je* (Rupa), *kao škripi pod zubima* (Matić Gaj, Alan, Cupići, Francikovac), *čuje se pod zubima* (Zamalić).

Osim škripavca, poznat je i *suhi sir* koji se dimio i sušio na dimu. Temelj za pravljenje sira predstavlja *sirište* koje se dobiva od telećeg ili janjećeg želuca, *murice*.⁵³ Želudac je potrebno temeljito isprati, zatim usoliti te ostaviti nekoliko dana da odstoji (dva do tri dana).⁵⁴ *Murica* se zatim rastegne na dva ili više štapića te stavi na sušenje. Izrezani komadići stavljaju se u posude s vodom koje se moraju dobro zatvoriti da bi se u njima napravilo *sirište*. Dobivenu tekućinu, *sirište*, ulijeva se u toplo, zagrijano mlijeko kako bi se sir usirio nakon približno *dvajst minuta*⁵⁵. Nakon sat-dva u posudi, *padeli* sir dobio bi tvrdi oblik. Oblikovao se rukama ostavljajući pri tome tekućinu, *surutku* (Podbilo, Alan, Cupići, Rupa, Matić Gaj, Francikovac, Krivi Put) ili *sirutku* (Tomići), koja se najčešće davala svinjama, *prascima* (Alan) ili kokošima (Krivi Put). Siru se obavezno dodavala sol prilikom oblikovanja u kolut, *da okrugli bude* (Francikovac). Veličina sira zavisi od količine mlijeka upotrebljenog za pravljenje.

⁵¹ Katica Hotlovec, Matić Gaj.

⁵² Sir *škripavac* navodi se kao karakteristika dinarske kulturne zone; usp. A. Muraj 1998:103. Precizniji prostorni razmještaj pojave *škripavca* ograničen je na područje Like (Andrić 2003:28-29).

⁵³ Manje detaljnu pripremu *škripavca* navode i J. Grčević 2000:109 te M. Hećimović-Seselja 1985:55.

⁵⁴ Izuzetak predstavlja kazivanje Kate Prpić Čopić iz Francikovca koja kazuje da se želudac ostavi jednu noć u *salamuri*, odnosno soli.

⁵⁵ Ivanka Atalić, Alan.

Marija Rončević *Garina* iz Alana savjetuje da se manji sir pravi od pet litara, a ako je veći *more i sedam, osam litara*. Jedna žlica sirišta ulije se na deset litara mlijeka kako bi se dobio kilogram sira. Sir *škripavac* jeo se svjež i mogao je valjati dan do dva, a ukoliko ga je bilo više, dimio se na dimu i tako dobivao *suhi sir, žut i k'o kost tvrd* (Francikovac).⁵⁶ Sušio se na zraku i na dimu u *sušarama* (Francikovac), *sušionama* (Rupa) ili *bajtama* (Matić Gaj, Krivi Put, Tomići)⁵⁷ na posebnim drvenim letvicama, *k'o gajba za ptice, ali male šipke da sir ima zraka* (Alan) zvane *sirnjače* (Zamalić, Alan, Rupa, Matić Gaj, Krivi Put, Veljun), *siraljke* (Krivi Put). Tvrdoća sira ovisila je o vremenskom periodu sušenja. Potrebno je bilo osam dana na dimu *da bi bio umjeren* (Alan). Nada Prpić *Terezina* iz Krivoga Puta ukazuje kako se sir mogao sušiti i u kuhinji, što ona danas i čini: *Ja bi' metnila ovdje gore na elemente i isto bi se osušija u toplini i isto požuti*.

Period valjanosti i upotrebljivosti suhoga sira bio bi i nekoliko mjeseci, što je ovisilo o načinu sušenja i prehrambenim potrebama. Za dimljenje sira značajna je bila vrsta drveta koja se upotrebljavala za loženje vatre. To je bila bukovina jer *tu imamo najviše drva bukova* (Krivi Put), *svako drvo ima svoj sok u sebi, a drvo bukovina bila najprikladnija* (Veljun). Priprava sira bila je za vlastite potrebe, *da se omasti brk* (Žuljevići), a većinom se *odma jelo* (Podbilo). Kao i danas, sirevi su se jeli svježi kao samostalno jelo uz kruh, *iz ruke* (Alan) ili su se kao suhi i tvrdi ribali na tijesto, što je predstavljalo ukusan dodatak obroku. Ivanka Atalić iz Alana navodi kako se suhi sir pripremao i s makaronima. Tijesto, sir i maslac koji se rastopio *delao se za marendu, večeru, a nekad mog'o i za ručak*. Osim proizvodnje za vlastite potrebe, *škripavac* se mogao i prodavati.⁵⁸

Slika 2a, b, c, d: Faze izrade sira škripavca, izradila Marija Tomljanović iz Tomića; snimio Augustin Perić, kolovoz 1999.

⁵⁶ Podjela na *škripavac* i *suvi sir* spominje se i u Ivčević-Kosi u Lici (Hećimović-Seselja 1985:56).

⁵⁷ *Bajte* su zasebne gospodarske prostorije s otvorenim ognjištem, a često u upotrebi ljetnih kuhinja; (Friščić 2000: 236).

⁵⁸ Marija Tomljanović iz Tomića i danas (2009.) proizvodi sir za prodaju.

Kiselo mlijeko ili *kiselina*, naziv koji se upotrebljava u svim mjestima s izuzetkom u Zamaliću, gdje se koristio naziv *kiselo*, treći je značajni mliječni proizvod. U procesu *metenja* iz *stapa*, osim *putra* dobivala se tekućina *metenica* koja je služila kao temelj za pravljenje *kiseline*. *Kiselina* se pripremljala na sljedeći način: *metenicu zagrijete, ne zavrit, mlako da bude, da prst ne zagori, pa dvi žlice kvasa i zamotaj u krpe i pokupi dobro, da nema zraka i to bi stalo preko noći i sutra se to jelo*.⁵⁹ Tako napravljeno kiselo mlijeko bilo je čvrsto i stegnuto *da si moga nožem rezat* (Matić Gaj, Krivi Put). Gustoća *kiseline* bila je dobra *kad bi kiselo na stol istresli ne bi se razliva*.⁶⁰ U Tomićima spominju da se rijetko pripremala i ovčja *kiselina*, koja je bila gušća i masnija od kravlje. (ibid. 236) Navodi se i drugačija mogućnost kiseljenja: *u mliko koje se treba ukiseliti stavi se malo kiseline od jučer, izmiješa se i pokrije, ostavi se do sutra i evo nove kiseline*.⁶¹ *Kiselina* se najčešće jela s palentom, što je potvrđeno u svim lokalitetima. Mogla se poslužiti također kao samostalno jelo uz domaći kruh ili, po potrebi, uz dimljene suhomesnate svinjske proizvode.

5. MESO I MESNI PROIZVODI

Uпотреba mesa uvelike je ovisila o godišnjim razdobljima, o ljetu i zimi. Tako su ljeti Krivopučani konzumirali mladu janjetinu koja se mogla upotpuniti svinjskim suhomesnatim proizvodima. Zimi se obavljala svinjokolja odnosno *klanje* svinja, pa se pretežito jela svinjetina i njezini proizvodi. Rad u polju, košnja i drugi ljetni poslovi iziskivali su bogatiju prehranu mesom. Zimi svinjetina predstavlja u svim mjestima najraširenije i najkvalitetnije meso. Mlade svinje, *mlado*, kupovali su se u proljeće i *goji ga priko lita* do listopada, studenog kako bi bili dovoljne težine za *klanje* kad su se pravili suhomesnati proizvodi i kad se osiguravalo dovoljno hrane za zimnicu. Naglasiti treba da se meso nije jelo svaki dan, *nije bilo otkuda, puno dice i familije*.⁶² Brojnost obitelji te neimaština i ekonomska oskudica uvjetovali su prehrambene navike pa se meso jelo *dva puta nedjeljno*, četvrtkom i nedjeljom. Pridržavanje ovog pravila potvrdili su svi kazivači. I danas, u nekim obiteljima nalazimo *taj običaj da četvrtkom ima mesa*.⁶³ Većina se pak Krivopučana ne pridržava čvrsto ovoga pravila zbog relativne dostupnosti mesnih proizvoda i stabilnije ekonomske situacije. Obzirom na većinsku populaciju katoličkog stanovništva, uvriježena su crkvena pravila koja petkom nalažu nemrs, te su uz spomenute čimbenike odredila oskudniju upotrebu mesa. Osim janjetine i svinjetine, jela se i piletina, ali pretežito u juhi i u posebnim prigodama, najčešće nakon poroda (Žuljevići, Alan, Tomići, Šimerići, Rupa) ili u bolesti (Žuljevići). Zabilježeno tumačenje iz Rupe: *kokica koja je bila starija znala se zaklat, žena kad se porodi dobivala je te juhe*, koje se nadopunjuje kazivanjem iz Šimerića *nije se kokoš uvijek klala, ne, ne to je morala gozba biti*, pokazuje kako se velika pažnja pridavala spremanju jela od domaće peradi te se prema određenim prilikama poštovalo nepisano pravilo kako i zašto jelo treba biti spravljeno.⁶⁴

U mesne proizvode spada i riba koja je prema kazivanjima imala sporedno značenje u prehrani. Riba se pribavljala u Senju, a *vjerovalo se samo u jednu ribu, to je ona mala srdela*.⁶⁵ Upotreba riba srdelica u prehrani potvrđuju i kazivači u Veljunu i Krivome Putu.⁶⁶ Ipak, strah od gušenja ribljim kostima kao i nestručnost pripremanja ribe, glavni su razlozi zbog kojih se riba izbjegavala u prehrani. U Alanu, Zamaliću i Francikovcu, usprkos tvrdnjama o slaboj prehrani ribom, poznavali su način konzerviranja ribe. Marija Rončević *Garina* iz Alana kazuje: *Imali smo prije familije u Senju, pa bi napravili marinadu od fine ribe, pa*

⁵⁹ Marija Rončević *Garina*, Alan.

⁶⁰ Marija Tomljanović *Čonina*, Podbilo.

⁶¹ Ista kazivačica.

⁶² Ista kazivačica.

⁶³ Anka Šolić *Tutanova*, Šolići.

⁶⁴ Ivica Vukelić *Pop*, Rupa i Marko Tomljanović *Cote* iz Šimerića.

⁶⁵ Marko Tomljanović *Cote*, Šimerići.

⁶⁶ Mira Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put, Ivan Krmpotić *Bokula*, Veljun.

bi ta riba mogla stajat. Ona se prži u ulju, izreže se puno kapule, lovorike i papra, ostike (ocat) i ta riba se složi u jednu padelu i kad se to ohladi, zalije se to i sad je konzervirano. U Alanu i Zamaliću potvrđuju uz srdele, konzumiranje i plave ribe lokarde.

Meso, pretežito janjetina i svinjetina, konzerviralo se na nekoliko načina. U ljetnim se mjesecima svježe meso, isključivo janjetina, stavljalo u *kalače* i spuštalo u *šterne* gdje bi bilo rashlađeno vodom, ali i da se *sačuva od muve*.⁶⁷

S izuzetkom lokaliteta Rupa, gdje kazivači nisu potvrdili ovakav način konzerviranja mesa, ostali ukazuju kako se ono moglo očuvati do najviše osam dana. Ivanka Atalić iz Alana dodaje: *Zaklali janje pa koristili kroz cijeli tjedan pomalo*. Svježe meso koristilo se za vrijeme košnje, odnosno većih radova u polju. Zbog nemogućnosti adekvatnog konzerviranja životinju je zaklala jedna obitelj pa ju je podijelila s drugom, nakon toga druga je obitelj zaklala životinju te ju je opet dijelila.

Sušenje predstavlja drugi način očuvanja mesa, kojemu prethodi *klanje*, postupak u kojemu su se od svježega svinjskog mesa pravili suhomesnati proizvodi. *Klanje* se obavljalo u studenom, *kad zahladi*, najčešće oko blagdana Svih svetih (1. studenog), a moglo se obavljati sve do 29. studenog, što je predstavljalo zadnji datum *klanja*. Sam postupak obavljali su muškarci, dok su *žene obrađivale i radile što spada*.⁶⁸

Zlata Tomljanović Pešina iz Krivoga Puta upućuje kako je bilo i iznimaka u podjeli poslova: *bilo ih je koje su bile odvažne, uglavnom žene sve radile jer su muševci odlazili van, pa je na ženama bio sav teret*. Mara Tomljanović Isanova iz Krivoga Puta sjeća se: *nije tu žena pošteđena, tu je žena kao muškarac. Moralo se sve raditi, nije se biralo ništa*. Među ostalim kazivanjima preteže uvjerenje kako su muškarci radili *klanja*. Ipak, nisu svi muškarci znali *klati*, *bio je meštar koji kolje* (Rupa).⁶⁹

Ivan Vukelić Mikula iz Cupića naglašava da *kad se klalo, mi smo palili, nismo šurili*, a Ivica Vukelić Pop iz Rupe nadopunjuje: *Mi nismo imali tu vodu pa da smo šurili*.⁷⁰ *Napravi se palilo, a to se napravio od drveta. Nabere se granja suvog i kad se svinja zakolje, onda se metne na to, pa opali*.⁷¹ Postupkom bi se paljenja skinule dlake sa svinje, a nakon toga bi žene *ribale sa četkom, malo ju uredile*.⁷² U tom su poslu žene koristile krpe i četke (Krivi Put). Nakon paljenja i pranja svinja se rasporela, *nožem se rezala i vadila drob van*. Zatim se odvajaju debela od tankih crijeva, plećke, šunke, meso za nadijevanje crijeva, salo za topljenje, meso za soljenje i sušenje. Jetra ili *žigerica* bi se odvojila i odmah pripremala za sve prisutne za *marendu* (obrok između doručka i ručka). Salo, koje se pripremalo za topljenje, pregledalo bi se i izdvojilo za *čvarke, cvirce* (Rupa), *čmarke* (Matić Gaj, Francikovac). Uvriježen naziv je *topiti čvarke*, ali su *oni brzo odlazili*, kako navodi Ivica Vukelić Pop iz Rupe, odnosno brzo bi se pojeli. Nakon rezanja slanina na kockice, slijedi postupak topljenja nakon kojega će ostati čvarci. Za topljenje su se koristile drvene, a kasnije s vremenom i limene *cidaljke*, a kad bi se *čvarci zasolili duže bi trajali*.

Čišćenje, a zatim i nadijevanje crijeva, bio je isključivo ženski posao koji su obavljale starije žene dok su mlađe promatranjem učile, *jer kad se uda ona je morala sve znat, delat, raditi*.⁷³

Marija Rončević Garina iz Alana prisjeća se kako *u stotinu voda treba isprati crijeva*, a Mara Tomljanović Isanova iz Krivoga Puta nadopunjuje: *Crijeva kad su se ošlajfala onda u pajc. Pajc se sastoji od soli, kapule, češnjaka, papra u zrnju, lovorike pa tako prinoči u tome. Sutradan se vadi iz otoga, još se ispere u par*

⁶⁷ Meso nije bilo u vodi, nego iznad nje, u posudi *kalači*.

⁶⁸ Luka Krmpotić Brnde, Veljun.

⁶⁹ Luka Krmpotić Brnde iz Veljuna pamti majstora koji je raspoređivao meso i kojega su pozivali na *klanja*.

⁷⁰ Postupak *klanja* Krivopučani uspoređuju s, čini se dobro im znanim, postupkom u Slavoniji gdje se dlake skidaju *šurenjem* svinja. Opisujući postupak *klanja* svinja u Slavoniji, M. Kadić donosi: *Današnji način klanja svinja je prilično poznat. Nema više paljenja, nego se nakon klanja svinjčje šuri u koritu nakon polijevanja i okretanja u vreloj vodi*. (Kadić 1976:49)

⁷¹ Katica Hotlovec, Matić Gaj.

⁷² Anka Vukelić Matičeva, Rupa.

⁷³ Katica Hotlovec, Matić Gaj.

voda i onda se idu radit krvavice. A to sve da nemaju mirisa. Svi kazivači navode kao specifičnost ovog kraja pravljenje *divenica - krvavica* (svi lokaliteti) ili *krvavih kobasica* (Matić Gaj, Zamalić). To su kobasice koje su se pravile od *žutog*, kukuruznog brašna, masnoće odnosno sala *s trbuva svinjskog, mirodija*: papra, češnjaka, soli, kima i *javorikel lovorike* (lovorovog lista) te svinjske krvi. Svi se navedeni sastojci pomiješaju te se dobivenom smjesom nadjenu debela crijeva, koja se zatim kuhaju odnosno *obaraju* (Zamalić, Krivi Put).

Koristan je savjet iz iskustva, da se prilikom kuhanja *krvave* kobasice štapićem probuše na nekoliko mjesta kako se ne bi raspuknule. Skuhane kobasice potom su se dimile, čime bi proces njihova pravljenja bio završen.⁷⁴ Ivica Vukelić *Pop* navodi: *Žene bi šile žaklje, negdje dvadeset i pet centimetara sa osam ili devet i ostatak smjese u tu žaklju*. Ivan Krmpotić upozorava kako bi se *žaklje* trebale prve kuhati, ali i prve pojesti, jer zbog njihova materijala nije bilo poželjno da dulje stoje. Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta navodi: *Ako je bila kvalitetna kobasica to je bila jako kvalitetna domaćica*.

Nadijevanje kobasica vršilo se pomoću limene mašine. *Imali smo prije šprice za nadivat kobasice. Meni je majstor napravio, ko flaša jedna, dole je bilo šuplje pa je napravio tratur, a ovdje smo imali drveni ko valjak što smo gurali unutra. Pa bi navukli na taj tratur crijeva i onda upirali i nadijav tako. E, a poslije smo se spa-metili, imala sam flašmašinu za meso pa sam napravila traturić na nju i lipo na nju ta tanka crijeva i lakše je, nisi mora upirati. Ja sam dvadeset i treće godišće a tako se radilo i kad sam bila mala, više na ruku, a poslije se isto opametili kako bi lakše. Još prije naše babe su žice svini i napravi pa u crijevo i nadijali, sjeća se Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta.*

Osim *krvavica*, pravile su se i *mesne* kobasice od sječenog mesa (ne strojno mljevenoga), paprike, soli i češnjaka. Marija Rončević *Garina* iz Alana napominje kako nisu svi imali mašinu, *pa se sjeklo ručno to meso, jer mašina puno zgnjavi*. Ona ističe da su se četrdesetih godina 20. stoljeća pojavile prve mašine, ali nakon Drugoga svjetskog rata, tijekom pedesetih godina 20. stoljeća, nabavljale su se lakše pa ih je bilo i više u upotrebi. Katica Hotlovec iz Matić Gaja ocjenjuje *obično se sjeklo, jer puno je ukusnije nego ono što se melje*. *Mesne* kobasice, kao i *krvavice* kuhale su se, ali kraće od *krvavica*, nakon čega su se sušile nekoliko dana. Svi su kazivači potvrdili da se kobasice kuhaju, suše i dime. Podatak da su se *prije mećale suve kobasice u žito*, kako bi se sačuvale, dobiven je samo od Mare Tomljanović *Isanove* iz Krivoga Puta.⁷⁵ Poznate su i kobasice – *mure* i *danke*.⁷⁶ Radi se o mesnim proizvodima pripravljanim od smjesa za krvave kobasice u svinjskim želucima – *murama*. Ovaj specijalitet ostavljao se za Božić kada se nanovo kuhao.

Slika 3: Subomesnati proizvodi (slanina i mesne kobasice), sir škripavac i kruh, u Rusovoj Dragi, kod Miroslave i Ante Prpić Rus; snimila Tihana Rubić, lipanj 2004.

⁷⁴ Ivica Vukelić *Pop* iz Rupe te Ivan Krmpotić *Bokula* iz Veljuna jedini donose podatak o platnenim *žakljama* koje su, u nedostatku debelih crijeva, mogle poslužiti kao nadomjestak.

⁷⁵ Ostali kazivači nisu upitani za ovu pojavu, ali je nisu ni spomenuli.

⁷⁶ Izuzetak od podjele na *krvave* i *mesne* kobasice predstavlja kazivanje Luke Krmpotića *Brnde* iz Veljuna koji navodi nazive *mura* i *danka* označujući krvave i mesne kobasice. Mara Tomljanović *Isanova* pod nazivom *mura* navodi jelo za Božić pripravljeno kao krvava kobasica ali u telećem želucu, ne u crijevu.

Nakon što se *meso raspravilo*, ono bi se solilo i stavljalo u *drvenu veliku kacu* (Rupa, Tomići), *lonac* (Alan), *kantu* (Francikovac) ili u drveni *badanj* (Matić Gaj, Cupići). Usoljeno bi meso u vodi davalo tekućinu, što se naziva *salamura* ili *pac*.⁷⁷ Duljina držanja mesa u *salamuri* ovisila je o vrsti mesa. Tako se najdulje (tri tjedna ili 21 dan) drže šunke, *pršuti* koji trebaju *poprimiti više soli*, dok se ostalo meso (slanina, krmenadli) držalo dva tjedna. Držanje u *pacu* ovisilo je i o količini soli i o vremenu. Tako Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta kaže: *ako je hladnije onda se sporo otapa, a ako je mekše onda se brže otapa sol*. Zatim sve meso ide na sušenje i dimljenje.

Kata Prpić *Čopić* iz Francikovca savjetuje za postupak dimljenja: *treba pomalo svaki dan, ne naglo, malo tako da ono požuti, a onda se dignu na tavan i tako stoji*. Vatra se ložila svaki dan, ali se pazilo da plamen ne bude jak te da se meso dimi samo na dimu. Luka Krmpotić *Brnde* iz Veljuna navodi kako je potrebno imati *suva drva, da vatra gori, ne da jako dimi*. Ukoliko bi puhalo jugo, onda bi *potegnulo dim*, a kad bi zapuhala bura ne bi bilo dima, pa je tada i pogodnije vrijeme za sušenje. Vrsta drveta je, kao i kod dimljenja sira, bila od posebne važnosti. Bukovina je bila najcjenjenije drvo, a *jelovina nije jer povlači miris, pa nije dobra*. Jedino su u Rupi kazivači naveli postupak cijedenja *pršuta* kako bi izašla voda iz salamure, *jer šunka dođe onako bublasta, a ovako bude ravna*.⁷⁸ U ostalim mjestima Podbila smatraju da *prešanjem izade sva slast*. Na području Krivoga Puta i Veljuna poznat je postupak prešanja a duljina zavisi od jednog dana, da se ocijedi,⁷⁹ pet dana⁸⁰ ili najmanje tjedan dana.⁸¹

Gotovo bi svi dijelovi svinje bili iskorišteni, pa se tako od kožica, ušiju i nožica uz dodatak slanine pravila *čeladija*. Ivica Vukelić *Pop* iz Rupe naglašava: *Mi smo ovdje bili specijalisti za rastrančivanje, ovdje nije ostajalo ništa, jedino onaj papak*. Nakon što se spomenuti dijelovi svinje dobro operu i očiste, onda se kuhaju. Usporedo se kuha i juha u koju se dodaju skuhanij dijelovi. Nakon hlađenja, juhu treba prelitati u manje posude iz kojih će se *čeladija* jesti a ona će se stisnuti. To jelo ima svojstvo hladetine i koristi se u prehrani oko Božića i Nove godine.⁸² *Bezbuš* je vrsta jela koja se spravlja tako da se debelo crijevo napuni smjesom napravljenom od skuhanij svinjskih nožica, kožica, glave, krvi i *čeladije*, a zatim se skuha.⁸³

Sljedeći način konzerviranja mesa, koji poznaju na području Krivoga Puta, prelijevanje je mašću (Alan, Rupa). Pečeno meso prelijeva se mašću da bi takvo moglo stajati nekoliko dana. Posljednji je način konzerviranja mesa, zabilježen na ovom području, pomoću leda.⁸⁴ Na području Krivoga Puta i Mrzloga Dola napominju kako je pravljenje leda bila osobitost Veljuna.⁸⁵ Kazivači bi s toga područja gotovi led rezali u oblik kvadra te ga stavljali u vreće i *gonili* magarcima u Senj. Led bi prodavali slastičarnicama i mesnicama, a važno je da si *prije sunca u Senju jer se led moga' rastopit*.

Postupak izrade leda obavljao bi se u zimskom periodu: *Iskopala bi se rupa i onda se toga nabi da bude ilovača, onda sniga natrpa. Napravi se drveni bat pa se taj snig izbatira, pa pokri sa šušnjom listom i onda grane, tako da bude led*.⁸⁶ Rupa ili jama se zvala *snižnjača*. Luka Krmpotić *Brnde* iz Veljuna tako je nastavio obiteljski posao koji je preuzeo od oca koji se također bavio pravljenjem leda. On navodi još dvije obitelji

⁷⁷ Naziv *pac*, uz naziv *salamura*, spomenuli su Ivica Vukelić *Pop* iz Rupe i Pere Tomljanović *Rambula* iz Tomića. Ostali kazivači istaknuli su naziv *salamura* kao jedini.

⁷⁸ Anka Vukelić *Matičeva*, Rupa.

⁷⁹ Mira Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

⁸⁰ Ivan Krmpotić *Bokula*, Veljun.

⁸¹ Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun.

⁸² Vidjeti dalje u tekstu pod naslovom: Jela i njihovo pripravljanje.

⁸³ Nisu svi kazivači ispitani o *bezbušu*. Podatak je zabilježen u Krivome Putu.

⁸⁴ Vidi o prodaji leda više u prilogu Tihane Rubić o tradicijskoj trgovini u prvom svesku Monografije, str. 340-341.

⁸⁵ U lokalitetima Podbila, izuzev Cupića, nije zabilježeno nijedno kazivanje o sjećanju pravljenja leda, a Ivan Vukelić *Mikula* iz Cupića poznaje tehniku pravljenja leda, ali ne iz njegovog mjesta.

⁸⁶ Ivan Krmpotić *Bokula*, Veljun.

koje su na takav način mogle zaraditi za namirnice i druge potrepštine. Posao je napustio nakon Drugoga svjetskog rata jer se to *rasulo, krenuli su frižideri*.

6. ŽITARICE I KRUH

Lokalne i regionalne mogućnosti poljoprivrede predstavljaju značajan uzročno-posljedični faktor u škali prehrane na ovom području. Ivanka Atalić iz Alana objašnjava: *Zemlja se obrađivala, žito se sijalo i ječam jer prije se nije imalo nešto drugo. Sadilo se zelje, mrkva, a sam čovjek obrađivao je na motiku. Bilo je i plugova, ovi zaprežni, ali nije svaka kuća imala, pa su posuđivali.*

Najznačajnije žitarice su ječam i pšenica, dok su zob i proso manje zastupljeni.⁸⁷ Kukuruz se nije sadio, ali je u prehrani bio zastupljen. Nabavljao se u Senju, Karlovcu ili u Slavoniji.⁸⁸ Marija Rončević Garina iz Alana spominje vrstu žitarice *jeldu* od koje se također pravio kruh.⁸⁹ Ona navodi: *to je jedna vrsta žitarice što izgleda ko pšenica samo je sitnije, a daje jako slatki kruh. Ako se samo od nje kruh je onda mljecav.* Zob se upotrebljavala za prehranu životinja, ali Marko Tomljanović Cote iz Šimerića ističe *zobenu kašu* kao jelo koje se pravilo kad nije bilo drugih žitarica, odnosno u Drugom svjetskom ratu i poratnom razdoblju.⁹⁰ Milan Tomljanović Periša iz Zamalića ukazuje i na ječam kao namirnicu koja se koristila za pravljenje kruha u ratnom periodu. Dobiveno zrnje nosilo bi se mljeti na vodenice u Brlog,⁹¹ Prokike,⁹² Brinje te Žrnovicu na moru iz Alana. Najčešći oblik plaćanja za mljevenje zrnja i dobivanje brašna bio je *ujam*. Omjer bi bio dogovoren, a iznosio je: na sto kilograma brašna uzimalo bi se od tri do pet litara (Veljun) ili 10% (Krivi Put). Samljeveno zrnje bi se dovozilo u platnenim vrećama, a zatim bi se spremalo u drvene *kasune* na tavanima *te si po malo trošija*.

Kruh se pekao *pod pekom*, što je predstavljalo stariji način, ili *u roli* odnosno u štednjaku što je zastupljenije od šezdesetih godina 20. stoljeća. Zlata Tomljanović Pešina iz Krivoga Puta, kako sama ističe, nije pekla kruh pod pekom, nego u *rolu*, i to od 1947. godine kada se udala. O pravljenju kruha pod pekom i njezinu razlogu ne korištenja peke kaže: *da vam budem iskrena, nije više bio ni običaj*. Ivanka Atalić iz Alana pojašnjava: *Ko nije imao ognjište, peko je u roli*. Među kazivačima uvriježenije je mišljenje kako se ljeti kruh pekao *pod pekom* u *bajtama*, dok se zimi pekao u kućama, u *rolama* (svi lokaliteti) ili u *šparhetu*

Slika 4: Peka, vlasnica Jula Tomljanović Marićeve iz Alana; snimila Jasmina Jurković, lipanj 2003.

Slika 4a: Peka, vlasnik Milan Tomljanović Kanada iz Žuljevića; snimila Jasmina Jurković lipanj 2003.

⁸⁷ Više vidi u prilogu Marijete Rajković o zemljoradnji u prvom svesku Monografije.

⁸⁸ Pojam „Slavonija“ je kod kazivača proširen na velik dio kontinentalne Hrvatske i obuhvaća romantičnu sliku o bogatstvu u materijalnom i duhovnom obliku. (Usp. prilog o odijevanju Aleksandre Vlatković u ovom svesku Monografije).

⁸⁹ Izuzev lokaliteta Mrzli Dol i Alan, u ostalim lokalitetima nije spomenuta žitarica *jelda*.

⁹⁰ To potvrđuje i Katica Hotlovec iz Matić Gaja.

⁹¹ Mira Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

⁹² Luka i Mara Krmpotić *Brnde*, Veljun.

(Rupa).⁹³ Na Krivome Putu zastupljena je peć zvana *koza*. Peke su bile okrugle, vrlo često od *gusa*, pa otuda i naziv *gusane peke*,⁹⁴ željezne, limene⁹⁵ ili plehnate.⁹⁶ Marija Rončević *Garina* iz Alana sjeća se kako je bilo i starijih *zemljenih* peka, što su se pravile u Lici, ali i *Bosanci su ih znali praviti, a oni se vozili po selu i prodavali* (sl. 4, 4a).

Namještale su se pomoću željeznoga *ožaka* (žarač). Peke su imale rupice koje su omogućavale izlazak vruće pare. Prije postavljanja peke i kruha pod nju, ognjište bi se pomelo pomoću nekoliko skupljenih velikih pijetlovih pera (Krivi Put). U nedostatku istih, mogla su poslužiti i pera kokoši svezana u metlicu. Gazdarica bi osobitu pozornost trebala posvetiti vatri i njezinu loženju. Za pripremu kruha upotrebljavao se *domaći kvas*, brašno, sol i voda. Marija Tomljanović *Čonina* iz Podbila ističe *mlakaste vode da se ne bi kvas oparija ili ako je jako ledena onda se teže diže, a vruća voda kvas izgori. Lipo mlakasta voda da se dobro kvas rastopi. Domaći kvas*, potvrđuju svi kazivači, ostavljao se od prethodnog kruha. Kad se mijesio kruh, komadić tijesta stavljao se u *padelicu* s malo brašna, gdje bi se *ukiselio, ukvaso* do sutradan kad bi bio spreman za novi kruh.

Veličina kruha ovisila je o veličini *peke, bio je ko kotač*⁹⁷. Brašno koje se upotrebljavalo bilo je *šenčeno, šenično* odnosno pšenično.⁹⁸ Kruh se mijesio u drvenim *naćvama, korito koje je bilo iskopano od bukovog drveta*.⁹⁹ Anka Šolić *Tutanova* iz Šolića prisjeća se kako se prije Drugoga svjetskog rata mijesio kruh u *naćvama*, ali dodaje da se mijesilo i u velikoj *rajni (rajnika, zdjela)*.

Luka Krmpotić *Brnde* iz Veljuna naglašava da se kruh *sastoji i od gazdarice, neke znadu bolje, neke loše i ne moš' jest*. Iako se kruh pekao svaki dan, nije ga bilo u izobilju, *nije se kruh jeo kad se htio*.¹⁰⁰ Upravo zbog

Slika 5: Kruh, izradila Anka Šolić Tutanova, Šolići; snimila Marijeta Rajković, lipanj 2006.

⁹³ Šparhet je naziv za štednjak na drva.

⁹⁴ Kazivači su različito definirali materijal *gus*, ali su ga uglavnom poistovjećivali sa željezom.

⁹⁵ Pere Tomljanović *Rambula*, Tomići.

⁹⁶ Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put.

⁹⁷ Katica Hotlovec, Matić Gaj.

⁹⁸ Kazivanja se podudaraju u tome da se često miješalo pšenično i ječmeno brašno, a sve zbog manjka pšenice.

⁹⁹ Milan Tomljanović *Periša*, Zamalić; *Naćve* je naziv za dubeno korito od jednoga komada drveta postavljeno na klupu ili u stalke na četiri noge.

¹⁰⁰ Marko Tomljanović *Cote*, Šimerići.

nedostatka hrane, pazilo se na svaki komadić. Svi se kazivači sjećaju kako se *kruh davao na šnite* (Cupići), *mama da komad kruha, a ostalo zaključa* (Šolići). Osim *šeničnog kruha* (sl. 5), pravio se i bijeli kruh *cvajer* nazvan prema tipu brašna koje se upotrebljavalo za njegovu pripremu (Žuljevići, Alan). U Veljunu se još uvijek prisjećaju kako je *pod pekom kruh najukusniji*.

7. POVRĆE I VOĆE

Nezamjenjiva namirnica u prehrani stanovništva ovoga područja je **krumpir**. Među Krivopučanima uvriježeno je mišljenje o *poznatom ogulinskom kupusu, krivoputskom krumpiru i dabačkom grahu*.¹⁰¹ Posebno su zastupljene dvije vrste krumpira: crveni i žuti ili bijeli koji se često naziva *koravac*.¹⁰² Ostale poznate vrste su: *čulin* (Cupići), *marko* (Krivi Put, Mrzli Dol), *rozi, dezerejac* (Krivi Put) ili *dezere* (Mrzli Dol), *jerla, monalisa* (Krivi Put). Krumpir se koristio u prehrani kao dodatak ili samostalno jelo. Čuvao se u *trapovima*, posebnim podzemnim prostorijama u kojima se po potrebi moglo čuvati i drugo sezonsko povrće (mrkva, peršin i dr.). Mara Tomljanović *Isanova* iz Krivoga Puta tvrdi kako su žene međusobno mijenjale sjeme krumpira te otuda mnoge vrste i različiti nazivi za krumpir.

Tijekom cijele godine u prehrani se upotrebljavao i kiseli kupus, *zelje*. Sijanje kupusa obavljalo se u ljeće. Često se ostavljao *priranak* – glavica kupusa iz koje će izrasti sjeme koje se, nakon sazrijevanja, pokupi i čuva za sljedeću godinu.¹⁰³ Priprema bi započinjala s jeseni, u listopadu, kada bi se glavice kupusa čistile, a neke ribale i stavljale u drvene *badnje, kace*, odnosno bačve koje bi se držale u podrumima, na hladnome (sl. 6). Kupus bi ostajao u *badnjima* dok se ne bi potrošio, a trajao bi do sljedećega kiseljenja. U Veljunu procjenjuju da ukoliko je veća obitelj, potrebna su i dva *badnja* od po *dvisto litara za jednu godinu*.

Slika 6: Drveni badanj za kiseljenje kupusa, vlasnik Luka Krmpotić Brnde iz Veljuna; snimila Jasmina Jurković, lipanj 2004.

¹⁰¹ Kao izreku navela ju je Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta.

¹⁰² Jedino je Milan Tomljanović *Periša* iz Zamalića objasnio kako je *koravac* crveni krumpir, dok su svi ostali tvrdili da je to bijeli krumpir. U Francikovcu je Kata Prpić *Čopićeva* istaknula podjelu na crveni i bijeli krumpir, odnosno *dezere* i *koravac*.

¹⁰³ Pere Tomljanović *Rambula*, Tomići.

Posao kiseljenja kupusa nije bio strogo reguliran nepisanim pravilima prema spolovima, kao postupak svinjokolje u jesen. Kupus bi ribali muškarci iako to pravilo nije čvrsto određeno, pa su po potrebi to mogle obavljati i žene. Stavljanje kupusa u drvene *badnje* obavljalo bi se tako da se prvo odredila količina glavica koje se ne bi ribale, a od kojih će se praviti jelo *sarma*. Te bi se glavice posebno solile i to tako da se izdubi korijen glavice umjesto kojeg se stavlja sol. Nakon jednog vodoravnog reda glavica kupusa, stavlja bi se ribani kupus. Vrlo je važno ribani kupus pritiskati kako bi ispustio vodu koja bi se digla iznad njega. Taj bi posao često obavljala djeca, pritom se zabavljajući. Sol bi se stavljala nakon svakog reda glavica, a nakon kante ribanoga kupusa - šaka soli.¹⁰⁴ Kad se sav kupus stavi u drveni badanj, dodaju se voda, sol i zrnje nekuhanoga kukuruza radi boje i čvrstoće kupusa (Veljun). U Krivome Putu za čvrstoću kupusa stavljali bi koru *řena* (hrena) i papar u zrnju.¹⁰⁵ Jedini podatak o stavljanju čavla za čvrstoću kupusa zabilježen je u Šolićima. Kako bi kupus bio pod stalnim pritiskom, na njega se stave drvene daščice, *peze* (Šolići, Francikovac, Krivi Put, Veljun) ili *duge* (Rupa) i kamen (sl. 7). Kupus bi se ostavio od dva tjedna do mjesec dana i u tom bi razdoblju započeo proces kiseljenja. To je vidljivo po dizanju vode, koja se naziva *rasol* (Francikovac) i pjenjenju. Osim za kiseljenje, svježi se kupus mogao ostavljati i za zimski period kada bi se pravio za variva, *ćušpajze*. Za čuvanje je bilo potrebno okrenuti *palicu*, korijen prema gore kako bi se kupus sasušio, ali ne i uvenuio i potrunio.

Slika 7: Drvene daščice peze; vlasnici Mara i Luka Krmpotić Brndini s Veljuna; snimila Jasmina Jurković, lipanj 2004.

Osim zelja, u prehrani je bilo prisutno i drugo sezonsko povrće. Svi kazivači navode blitvu kao vitaminima bogatu namirnicu od koje se pravi *ćušpajz*, odnosno varivo. Čest naziv za pripremljanje *ćušpajza* je: *na žlicu*. Blitva se također, kao i kupus, mogla ribati i kiseliti (Matić Gaj) te tako sačuvati i za zimski period. Ukiseljena repa također se spremala u zimnicu.¹⁰⁶ U toplijim razdobljima, proljeću i ljetu, bralo se divlje bilje kao što su divlja kopriva od koje bi se pravio *ćušpajz*, zatim ušac, kopar, komorada i divlji radič. Uz samoniklo bilje, sadila se u vlastitom vrtu i mrkva, peršin, cikla, paprika, rajčica - *paradajz* i zelena salata.¹⁰⁷ Povrće se za zimnicu rijetko kiselilo. Posljednjih desetak godina ta je praksa učestalija,

¹⁰⁴ Savjetuje Kata Prpić Čopić, Francikovac.

¹⁰⁵ Nada Prpić Terezina, Mrzli Dol.

¹⁰⁶ Podatak ne navode svi kazivači, nego samo oni u Alanu i Krivome Putu.

¹⁰⁷ Detaljnije o povrtlarstvu vidi u poglavlju o zemljoradnji Marijete Rajković, u prvom svesku Monografije, str. 221-247.

premda se tim poslom bave samo pojedine žene. Primjerice, Anka Šojat *Colaševa*, rođena u Gospiću, udana u Francikovac prije četrdeset godina, pravi zimnicu od krastavaca, cikle, paprike (punjene, rezane), feferona, turšiju (miješano povrće). Sve povrće sama sadi, osim paprike koja u ovome kraju ne uspijeva. Ona također za zimnicu radi ajvar i domaću vegetu (sl. 8, sl. 9).¹⁰⁸

Slika 8: Ajvar, izradila Anka Šojat Colaševa u Francikovcu; snimio Augustin Perić, studeni 2007.

Slika 9: Domaća vegeta, izradila Anka Šojat Colaševa u Francikovcu; snimio Augustin Perić, studeni 2007.

Dio prehrane Krivopučana čine i mahunarke među kojima se ističe grah, pohranjivan u vreće za zimski period. Svi kazivači navode vlastiti uzgoj mahunarki. Izuzetak predstavlja kazivanje Ivce Vukelića *Popa* iz Rupe prema kojem se *grah kupovao sa strane, recimo od ljudi koji su bili srpske nacionalnosti, a zvali smo ih Vlaji. Tamo gore, Prokike, oni su svi bili dobri proizvođači graha. I bili su uvijek na boljim zemljama.*

Samoniklo bilje, poput gljiva, nije se koristilo u pripremljanju jela. Uzgoj gljiva na krivoputskom području također nije zabilježen. Kao glavni uzrok nekorištenja gljiva u prehrani navodi se strah od nerazlikovanja otrovnih od jestivih vrsta. Prema kazivanju Anke Šojat *Colaševe*, kasnih osamdesetih godina prošloga stoljeća počele su se brati gljive, ali većinom u sakupljanje gljiva dolaze iz bližih urbanih središta, primjerice, Senja i Rijeke. Najviše se beru vrganji, sunčanice, pečurke.

Većina kazivača ukazuje na klimu kao glavni razlog zbog kojega se sadio vrlo mali broj **voćaka**. *Škrti kraj, ako ti ne daš zemlji neće ni ona tebi*, iskaz je koji potvrđuje osobitosti klime s burom.¹⁰⁹ Drugi važan

¹⁰⁸ *Vegeta* se radi od zasoljene mljevene mrkve, peršina, korabe, listića od tzv. francuskog peršina. Vegetu su samoinicijativno počele proizvoditi sestre Anke Šojat u Gospiću. Razgovor s kazivačicom je obavljen naknadno u studenom 2007., budući da autorica za vrijeme svojih istraživanja nije razgovarala s Ankom Šojat, koja se proizvodnjom domaćih prehrambenih artikala i skupljanjem i uzgojem ljekovitog bilja bavi od svoje mladosti, intenzivnije u posljednjih desetak godina. Razgovor vodila M. Černelić.

¹⁰⁹ Marko Žuljević *Mijatina*(a), Žuljevići.

razlog je ekonomski, koji ukazuje na činjenicu da je u poratnom razdoblju bilo teško nabaviti osnovne namirnice, a i manje se obraćala pozornost na namirnice kao što je voće. Oskudica se naglašava refleksivnim pitanjem: *ko je zna za naranču ili jabuku?*¹¹⁰ Treći se razlog nalazi u objašnjenju Marka Pavelića *Mijatino* i Katicice Hotlovec koji navode sadnju jasena koji bi donosio veće koristi. Drvo jasena je kvalitetno pa se prodavalo, *a voću nije bilo koristi saditi*. Svi kazivači navode škrtost kraja prema voćkama, ali i rast divljih kao što su jabuke, kruške i trešnje. Marko Tomljanović *Cote* iz Šimerića sjeća se kako je 1943. godine svaka kuća dobila po dvije voćke jabuke, te ih danas nazivaju *Pavelićeve jabuke*.¹¹¹ Svi kazivači navode siromašan poljoprivredan kraj te slabu zastupljenost šljiva: *šljivu si pojea na zraku jer bilo je dice* (Marko Pavelić *Mijatino*(a), Žuljevići). Milan Tomljanović *Periša* iz Zamalića sjeća se nestrpljive djece, među kojima je i sam bio, koja su brala nedozrele i zelene jabuke. Od bobičastog voća skupljale su se: divlje maline, kupine, šipak, šumske jagode, *merale* (Šolići), *trnjule* (Podbilo), *drinjule* (Krivi Put, Mrzli Dol, Veljun). Milan Pavelić *Sikirica* iz Mrzloga Dola objašnjava kako se radi o crvenim bobicama vrlo slatkoga okusa pri zrenju. Pekmez i džemovi pravili su se od šljiva, i to samo ako je urod bio dobar, što je ovisilo o klimatskim prilikama određene godine, pa se događalo da šljive i po nekoliko godina ne daju plodove. Unazad deset godina Anka Šojat *Colaševa* pravi pekmeze i džemove (žele) i od drugih vrsta voća: jabuka, bresaka, marelica, jagoda, od povrća (mrkva, jabuka i buća miješano), kupina i *drena*. Od voćaka ima samo jedno stablo jabuke i jedno stablo breskve, ostalo voće kupuje. Ponekad priprema i pekmez od šipka, ali samo ako ima vremena brati, u listopadu ili studenom, budući da u ovome kraju šipak kasnije dozrijeva. Anka Šojat *Colaševa* već nekoliko godina sudjeluje na manifestaciji *Jesen u Lici*, gdje je 2007. godine dobila 3. nagradu za vlastite proizvode. Tradiciju proizvodnje viševrskih pekmeza i džemova dijelom je prenijela iz rodne Like, a također je pronalazila recepte u starim knjigama i u Gospodarskom listu (sl.10), (sl. 11). Osim Anke Šojat, proizvodnjom džemova bavila se do nedavno i Anka Prpić iz Šimerića. Ona je imala otvoren vlastiti obrt i svoje je proizvode izlagala na Zagrebačkom velesajmu, manifestaciji “Eko-etno Hrvatska”. (sl. 12).¹¹²

Slika 10: Priznanje dodijeljeno na manifestaciji 'Jesen u Lici'; snimio Matija Dronjić, studeni 2007.

Slika 11: Džemovi i pekmezi, izradila Anka Šojat Colaševa u Francikovcu; snimio Augustin Perić, studeni 2007.

¹¹⁰ Marija Tomljanović Čonina, Podbilo.

¹¹¹ Naziv se odnosi na dr. Antu Pavelića koji je 1941. ustanovio Nezavisnu Državu Hrvatsku. (Usp. Matković 2003:244)

¹¹² Prije nekoliko godina Anka Prpić odselila se u inozemstvo, tako da s njom nisam uspjela razgovarati.

Slika 12: Preslika reklamnog bookmarkera obrta «Teta Anka» koji se dijelio na manifestaciji «Eko-etno Hrvatska», u Zagrebu 2005.

8. PIĆE

Osnovno piće bila je **voda**, te je na cijelom području uočeno postojanje *šterni* iz kojih se izvlačila.¹¹³ **Vino** se pilo u rijetkim prigodama, kao što su blagdani i slavlja, ali najčešće prilikom obavljanja sezonskih poslova, npr. košnja ljeti. Tada bi žene nosile vodu i vino koscima u drvenim *žbanjicama* (svi lokaliteti), *banjicama* (Cupići), barićima. Radnici, *kosci* pili su čisto vino ili razrijeđeno vodom, *bevandu*, što je ovisilo o vlastitim željama. Ivanka Atalić iz Alana ističe: *bevanda, to je po dalmatinskom – njihovo vino i njihov naziv*. Žene nisu pile, a ako i jesu nije se blagonaklono gledalo na njih. Crno vino imalo je prednost pred bijelim, koje se rjeđe konzumiralo. Vino se nije pravilo, nego se kupovalo od *Bodula*, otočana s Raba, Paga i Krka, kao i od Primoraca ili Senjana. Prigode, kao što su Božić, Uskrs, svadba, rođenje djeteta iziskivale su nabavu vina, ali zbog siromaštva to nije bio imperativ. Drugi alkoholni proizvod koji je bilo potrebno imati u kući bila je **rakija**.¹¹⁴ Kao i vino, rakija se nije pravila u vlastitoj proizvodnji, nego se kupovala od Ličana. Oni su pravili *šljivovicu*, rakiju od šljiva. Katica Hotlovec iz Matić Gaja napominje kako je *svaka kuća gledala da ima rakije*. Milan Tomljanović *Periša* iz Zamalića kazuje kako je rakija u kući bila samo za goste, *kad bi nas posjetio lugar, žandar onda se to njima točilo*. Marko Pavelić *Mijatini* iz Žuljevića dodaje: *da si ima od česa praviti, pravija bi*. Osim spomenute *šljivovice*, u Veljunu i Matić Gaju navodi se i rakija *dropovica*. Rakija pripravljena od grožđa nabavljala se od *Bodula*. U Alanu se od malina

Slika 13: Sokovi i likeri, izradila Anka Šojat Colaševa u Francikovcu; snimio Augustin Perić, studeni 2007.

¹¹³ Detaljnije o opskrbi vodom vidi u D. Birt u prvom svesku monografije, str. 307-319.

¹¹⁴ U Špaljima se ističe kako je svaka deseta kuća imala rakije, a na Krivome Putu kako se malo rakije i držalo.

pravio **sok malinovac**. Pripravljanje malinovca potvrđeno je i u Krivome Putu te Mrzlom Dolu. Razlog ne toliko učestalom pravljenju sokova je u količini šećera potrebnoj za proizvodnju, *kila šećera na kilu malina ide* (Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put). I u Francikovcu se u ranijem razdoblju pravio malinovac. Anka Šojat *Colaševa* priprema sokove od bazgina cvijeta i bobica te od kupina i drena, od kojih priprema i liker, kao i orahovac od zelenih plodova oraha, koje bere u lipnju (sl. 13).

U Zamaliću i Špaljima napitak poput cherry-brandyja koji su osobito konzumirale žene nazivaju *trambuva*.¹¹⁵ U Alanu i Krivome Putu navodi se i slatkasto piće pod nazivom *šerbet*, koje se pravi od meda.¹¹⁶ Već je spomenuto kako je **kava** neizostavan dio jutarnjeg obroka. Prema iskazima svih kazivača, kava je bila namirnica koja se, posebice u ratnom i poratnom razdoblju, teško nabavljala. Kupovala se *na deke* u zrnju te se zatim pržila i mljela na male mlinove, *mlinčice* ili drvene *stupice i tučak* (Cupići, Veljun). U nedostatku kave koristio se i ječam. Nakon čišćenja, stupanja u stupici i mljevenja, pripremao se na isti način kao i kava. S dodatkom mlijeka spravljala se i bijela kava, koju i danas neki od kazivača rado piju. Dvije vrste kave navode svi kazivači Krivoga Puta: *divka* i *cikorija*. Radi se o preuzetim tvorničkim nazivima pakiranja. Među omiljenim napitcima spominju se i **čajevi** od raznorodnih, uglavnom livadskih trava.¹¹⁷ Pravili su se od domaćih trava koje su se nakon skupljanja sušile i spremale za godinu. Konzumirali su se većinom radi sprečavanja bolova, zatim u slučajevima bolesti poput prehlade ili gripe i zbog zdravlja općenito. Od trava, kazivači su istaknuli sljedeće: metvicu, gospinu travu, glog, majčinu dušica i kamilicu.¹¹⁸

9. JELA I NJIHOVO PRIPRAVLJANJE

Prehrana je sastavljena od već spomenutih važnijih namirnica čije je kombiniranje ponajviše zavisilo o pojedinačnim ukusima. Razlikuju se svakodnevna jela od onih jela pripremljenih za posebne prilike i blagdane. Ipak, neka jela se izdvajaju kao uvržeženija u cijelom području. Jedno od jela čija priprema nije zavisila o godišnjem dobu, dakle jelo se i zimi i ljeti, jest *začinjena palenta*. To je jelo napravljeno od kukuruznog ili ječmenog brašna s dodatkom *putra*. Recept koji donosi Marija Tomljanović *Čonina* iz Podbila upotrebljava se na cijelom području Krivoga Puta. *Krumpir se očisti, pa se skuva, dobro se zagnjavi. Onda se brašno ku'ruzno doda i to se sve miša. Na kraju se začini putrom. Uz palentu, moglo se i suhoga sira naribati ozga* (Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put). Često se u ječmenu palentu stavljao skuhani krumpir pa bi se dobila krumpirova palenta ili *krumpirica* koja bi se jela s *kiselinom*. Marija Prpić *Vinina* iz Veljuna prisjeća se da je tako spremljeno jelo bilo *bog i batina*. *Zelje i meso* jelo je sastavljeno od kiseloga kupusa i suhoga svinjskog mesa. Marko Pavelić *Mijatina* iz Žuljevića šaljivo dodaje: *zelja kiselog i da je svinja zaga-zila unutra, to je bio božji ručak*. Svi su kazivači potvrdili pripremu ovoga jela najmanje jednom tjedno, a nekad i učestalije. Kuhanje ovoga jela ovisilo je o količini kiseloga kupusa, za koju se uvijek trudilo da ga bude dovoljno tijekom cijele godine. Jelo je bilo omiljeno u zimskom periodu, sve do početka ljeta. Osim ovoga jela, s kiselim kupusom jeo se i grah odnosno *zelje gra'*, te domaće tijesto. Kao dodatak grahu jelo se tijesto te kuhani krumpir.

Najjednostavnije i najpoznatije jelo od krumpira su *pole* ili *police*. *Krumpir ima jaku koru*, prema riječima Ivice Vukelića *Popa* iz Rupe, pa se razreže i zatim istrlja sa solju. *Kora ide dole i u pećnicu. Kada požuti izvadiš ga van, malo razrežeš slanine i dodaš luka bijelog*. Recept je poznat svim kazivačima s razlikom pečenja u *rolji*, pećnici ili pod *pekom*.¹¹⁹ *Krumpir na salatu* pravio bi se tako da bi se nakon kuhanja izre-

¹¹⁵ R. Pavelić pod istim nazivom navodi kako je svako domaćinstvo, u slučaju bolesti, prije Drugoga svjetskog rata koristilo *nekoliko desetina litara ovoga omamljujućega soka*. (1973:179)

¹¹⁶ Detaljnije vidi u prilogu o pčelarstvu Marijete Rajković u prvom svesku Monografije, str. 249-264.

¹¹⁷ Ivan Krmptić *Bokula* iz Veljuna navodi kako trideset godina pije isključivo čaj ujutro, umjesto kave.

¹¹⁸ Detaljnije vidi u radu P. Kelemen o narodnoj medicini u ovom svesku Monografije.

¹¹⁹ Ove su razlike uvjetovane vremenom. Nakon rjeđe upotrebe peke, *pole* su se pravile u češće upotrebljavanim *rolama*.

zao, zatim *dodala kapula i ulje* (Gašpar Butković *Rila*, Alan). Od krumpira se pravilo i jelo zvano *njoki*.¹²⁰ Skuhani krumpir stavljao se u smjesu brašna, jaja i vode. Od dobivene smjese prave se okruglice koje se pune šljivama ili pekmezom. Kuhaju se u ključaloj (uzavreloj) slanoj vodi, nakon čega su spremne za posluživanje. Ako se *knedlice začine sa putrom* nazivaju se *njoki začinjeni* (Alan). Šljive i pekmez su na ovom području u upotrebi od sedamdesetih godina 20. stoljeća i od tada su *njoki* u prehrani. Već je spomenuto tijesto kao namirnica u prehrani. Milan Tomljanović *Periša* iz Zamalića dodaje: *a nekad se znalo i kupit tijesto, al obično su to žene zamisile. Imale su kokoši svoje, jaja svoja. Imali smo mi na stolu plahu jednu i one valjke i to su valjale. I onda se sareže to i domaće tijesto bude. Za juhu sitno* (sl. 14), *a ovi što smo jedrije pravili to za gra, krumpir i tako*. Na području Podbila zabilježen je naziv *rizanci* ili *tisto na suvo*. *Soparni rizanci* su rezanci napravljeni bez jaja. Uspoređujući s učestalijim pripravljanjem instant juhe iz vrećice posljednjeg desetljeća 20. stoljeća, kazivači navode stariji recept pripreme *ampre juhe*. Identičan je na cijelom području: u posudi treba rastopiti *porciju masti ili putra* kojemu treba dodati brašna, miješati na vatri nekoliko minuta i zatim dodati vodu i mljevenu crvenu papriku. Kad sve prokuha, u *zapršku* se umiješa juha koja je prethodno skuhana. U Alanu navode da su se u juhu, po potrebi, mogli dodavati i *kapanci* – smjesa napravljena od brašna i jaja, koja se žlicom kapa u juhu.

Slika 14 : *Rezanci za juhu*, izradila Anka Šolić Tutanova, Šolići; snimila Marijeta Rajković, lipanj 2006.

U zimskom periodu jela se pretežito *sarma*, jelo od kiselog kupusa i mesa. Prema iskazima kazivača, *sarma* se pravila u svečanijim prigodama, kao što su svatovi. To nije bilo svakodnevno jelo. Za svatove se pripravljala bogatija hrana, kao što su *pečenka*, odnosno janje na ražnju, rižoto, razne sezonske salate te kokošja juha.

U zimskom periodu pravili su se također i kolači od namirnica pripravljenih za zimnicu. *Pekmezača* je kolač s pekmezom, a pripravlja se *ka i štrudla*. Kolači su se pripravljali i u ostatku godine. Kolač *štrudla* pravi se od sira, *jer je bilo sira*, kako navodi Ivanka Atalić *Garina* iz Alana. Tijesto koje se punilo smjesom sira i jaja pravilo se tako da *se prstima razvlačilo preko stola*. Vrlo često se *štrudla* pravila od *grušalne*. U Žuljevićima kazivači spominju kolače *peršule*, koji su pojašnjeni riječima Marka Pavelića *Mijatnog: kao uštipci današnji, smjesu jaja i brašna stavljate u vruću mast*. U Krivome Putu spominju slastice *fritule*, pripravljane za posebne prigode, najčešće razdoblje poklada te za Čistu srijedu, *kada je post* (Mara Tomlja-

¹²⁰ Ivan Vukelić *Pop* iz Rupe navodi osim naziva *njoki* i naziv *knedle*. Deminutiv *knedlice* u Alanu upotrebljavaju za kuglice, a cijelo jelo nazivaju *njoke*.

nović *Isanova*). Prilikom klanja, dakle u zimskom periodu, za marendu se jela *žigerica*, odnosno svinjska jetra pripravljana na vrućoj svinjskoj masti ili kupovnome ulju.

Iako je napomenuto kako riba nije bila omiljena prehrambena namirnica, neki kazivači navode kao noviju pojavu pripremljanje ribe *bakalar* za Badnjak (Podbilo). Eleonora Prpić *Lejina* iz Veljuna napominje za bakalar: *ne sjećam se puno ni mi da smo pravili, ali bilo je neki godina, nije bilo svake*.¹²¹ Na Badnjak se također pravilo i jelo *grah na salatu*. U blagdansku hranu ubraja se i spomenuta *ćeladija*¹²² odnosno hladetina koju svi kazivači navode kao specifično jelo za razdoblje od Božića do Nove godine. Od svinjskih proizvoda za Božić se čuvao već spomenuti *brezbuš* i *mura* koja bi se nanovo skuhala. Ivica Vukelić *Pop* iz Rupe naglašava kako *kobasica nije za domaćina, nego za onoga 'ko dođe kao gost*. Suhomesnati proizvodi bili su spremljeni i čuvani za posebne prigode, a među njima su i Božić, Nova godina te različita slavlja. Marko Pavelić *Mijatim* iz Žuljevića prisjećajući se pečenja kruha za božićno razdoblje šaljivo dodaje: *mi smo većinom pravili za sebe, a nismo za Božić*.

Prehrana u korizmi te uskrsnome razdoblju nije posebno pripremana: *Samo post na Veliki petak i Čistu sridu, a inače druge dane kako si spremija onako si pojea* (Marko Pavelić *Mijatim*, Žuljevići). Ipak, nastojalo se i prehranom obilježiti blagdansko razdoblje. Tako se veliki katolički blagdan Uskrs proslavljao uglavnom obilnijim obrocima i pripremom kruha od brašna i jaja, namirnica koje su davale bogatiji i puniji okus.

U slučaju smrti, pored drugih obveza, vodila se i posebna briga oko pripreme hrane i to za ljude koji bi dolazili izraziti sućut kao i pomoći u prijenosu mrtvaca.¹²³ *Kod nas se ne zove nikoga, netko je umra i svi ljudi idu. Svi dolaze i to se zove čuvarina* (Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put). *Čuvarina* traje cijelu noć i rodbina bdije uz lijes koji je postavljen u kući. Nakon pokopa, obavljalo se *podušje*. Količina hrane na pogrebu ovisi o imovinskoj situaciji obitelji u kojoj se dogodio smrtni slučaj. Izbor ponuđene hrane također je ovisio i o godišnjem dobu. Na Krivome Putu ističe se kako je zimi bilo teško nositi mrtvaca od kuće do groblja, od *upočivala* do *upočivala*, a put bi bio i po nekoliko kilometara.¹²⁴ Tada bi se pripremlilo janje na ražnju i rižot, a sve kako bi *ljudi imali snage*. Nudilo se piće, najčešće rakija. Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna ističe kako se u posljednje vrijeme prije sprovoda svatko u svojoj kući najede. U Mrzлом Dolu kazivači se sjećaju kako se početkom 20. stoljeća: *sprovod nije vozija, mrtvac se nosija odavde u Krivi Put, do crkve. Dva ona koca, zavežu one koce i na njemu, to se zvala onda škrinja, danas zovu sanduk, i zavežu i na rame, dva i dva, ja i vi tu, vas dvoje. Kad se umorimo, drugi*.¹²⁵

Rođenje djeteta obilježavalo se u obitelji koja je dobila prinovu, a slavlje je najčešće kratko trajalo ponajviše zbog količine posla. Posebno je bilo značajno napraviti juhu od starije kokoši, a sve kako bi se rodilji povratila snaga. Uvriježeno je mišljenje kako kokošja juha daje snagu za brži oporavak. Nastojalo se rodilji također donijeti hranu bogatiju vitaminima. Posebna prehrana za trudnice nije se pripravljala, većinom se jelo *šta je pasalo*.

¹²¹ Za ovaj podatak zahvaljujem kolegici Aleksandri Vlatković koja je razgovarala s Eleonorom Prpić *Lejinom*.

¹²² Priprava *ćeladije* opisana je pod naslovom *Meso i mesni proizvodi*.

¹²³ Ispitivanje o prehranbenim navikama u smrtnim slučajevima nije provedeno kod svih navedenih kazivača.

¹²⁴ *Upočivala* su mjesta gdje bi se trebalo otpočiniti od puta te se zamijeniti nosači mrtvačkoga sanduka.

¹²⁵ Zahvaljujem Sanji Lončar i Petri Kelemen na ustupljenim podacima.

10. POSUDE I PRIBOR ZA KUHANJE¹²⁶

Nabava posuda, *padela* (zdjela), *peka* te drvenih *stapova* i drugoga pribora za kuhanje obavljala se na sajmovima u Lici. Marko Tomljanović *Cote* iz Šimerića sjeća se kako se ponašalo za stolom. Opisujući oskudicu u prehrani i namirnicama on navodi: *Oni su svi dobili jest u jednoj padelici. Ja nisam jeo na takav način. Al' bilo je recimo, svi su jeli iz jedne padele, žlice su bile drvene, da se ne mogu poubijati (smijeh). Jer da su imali ove željezne to bi bilo glava razbiti' i očiju vani (smijeh). Drvene su bile, da, sirotinja je bila.* Pere Tomljanović *Rambula* iz Tomića sjeća se kako su *njegovi stari svi iz jedne posude jeli, pa čak i drvene žlice bile.* Katica Hotlovec iz Matić Gaja također potvrđuje kako se, dok je bila mlada, prije Drugoga svjetskog rata jelo iz jedne posude, ali ističe kako njezina obitelj to nije prakticirala. Ivica Vukelić *Pop* iz Rupe sjeća se *komoštri od željeza* koje su visjele iznad otvorenoga ognjišta (sl. 15a, b). Na njima je visio lonac (*kaštrola*) u kojemu se pravila *palenta* (sl 16).

Slika 15a: Otvoreno ognjište u Cučićima, vlasnik otac Milana Tomljanovića Ivića; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

Slika 15b: Otvoreno ognjište u bajti, u funkciji spremišta; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

¹²⁶ Cjelina o posuđu nije detaljno ni zasebno ispitivana nego su podaci prikupljeni kroz građu o namirnicama, jelima i općenito prehrani Krivopučana te su kao takvi izdvojeni u ovom odlomku. Svakako da bi se detaljnijim ispitivanjem prikupili relevantniji podaci.

Slika 16: Kaštrola za kubanje palente na otvorenom ognjištu, vlasnik Milan Tomljanović Kanada; snimila Jasmina Jurković lipanj 2003.

Tome Špalj *Cucin* iz Špalja sjeća se iz mladosti: *prije su vam imali zemljene bukarice, to je bio malo uže gore, kao kruška, a to se zvala žara, pa se mećalo i maslac. I onako ciglaste boje i bile su isto i padele zemljene gdje se kuhalo mlijeko, ali je to mlijeko bilo ukusnije nego u ovim sudovima. A to su vam pravili pećari, oni su dolazili i prodavali po selima. Onda su još fino tankom žicom veži da se ne rasuje, jer je to ipak zemlja, a moglo se i kuhat u tome.* Kazivanje se odnosi na kraj tridesetih godina 20. stoljeća.

Navedeni drveni *stapovi* i *mećaje* izrađivali su se u mjestu Kutarevo najčešće od jelovog drveta. Jelovina se kao materijal koristila i u izradi drugih predmeta, poput pribora za jelo i kuhanje, *načvi* (korita za mijesiti kruh), *žbanjica* i drugo.

Piće, uglavnom voda, držalo se u drvenim *žbanjicama*, *barilcima*, *burilima* i *bocunima* (staklenim opletenim bocama (sl. 17)). Stanovništvo ovoga područja pamti slabiju uporabu staklenoga posuđa koje uostalom, kako sami ističu, i nije bilo dostupno ruralnome stanovništvu sve do kraja pedesetih godina 20. stoljeća.

Slika 17: Bocuni za čuvanje vode ili vina; snimio Augustin Perić, lipanj 2004.

11. DANAŠNJA PREHRANA I GOSTOPRIMSTVO PRIMORSKIH BUNJEVACA

Današnja prehrana Krivopučana obiluje raznim prehrambenim artiklima. Razlog tome je dostupnost namirnica u trgovinama kao i učestaliji odlasci u Senj. To čini glavnu razliku u odnosu na prehranu do sedamdesetih godina 20. stoljeća. Međutim, snažniji argument u vrednovanju prehrane kroz opreku nekada i danas, za predstavnike primorsko-bunjevačke skupine je kvaliteta namirnica i time općenito prehrane. Tako pripadnici ove skupine smatraju: *Zdravije je bilo jel vi ste jeli sve ono što ste sami proizveli;*¹²⁷ *zdrava hrana i zdravi ljudi i zdrav zrak. Sve zdravo bilo;*¹²⁸ *ono što bi sami proizveli, to smo i pojeli;*¹²⁹ *prije, a rećemo sve je bilo domaće, sve prirodno iz vrta, a sad svega, samo sve je otrov.*¹³⁰ Stočarstvo koje počiva prvenstveno na uzgoju ovaca, a nešto manje krava, danas je manje zastupljeno, ali ne i potpuno zaboravljeno. Kao jedan od načina privređivanja žene na Krivome Putu i danas prave sir *škrípavac*. Koriste uglavnom kravlje mlijeko jer napominju da je ovce teže musti. Proizvodnja sira dostatna je za vlastite potrebe ili unaprijed dogovorene narudžbe.

Krumpir u današnjoj prehrani predstavlja njezin najznačajniji segment, a Krivopučani naglašavaju *i sad nam je krumpir glavna hrana*. Luka Krmpotić *Brnde* iz Veljuna obrazlaže: *gojimo krumpir i danas, mi puno trošimo*. Njegova žena Mara ipak upozorava na lošiju kvalitetu: *sad je nekako voden krumpir*.

Uvriježeno mišljenje kako je kupovni, bijeli kruh pokazatelj ekonomske stabilnosti, naspram domaćega kruha koji je za ruralnu sredinu, iskazuje Katica Hotlovec iz Matić Gaja. Ona kaže: *A za džabe sad jedemo bijeli kruh, a nije blagoslova, nije zadovoljstva*. U vrijeme ispitivanja zamijećeno je kako se kruh peče u *roli* odnosno *šparetu*. Kruh iz *špareta* danas priprema i Nada Prpić *Terezina* iz Krivoga Puta, iako živi u neposrednoj blizini krivoputske trgovine. Njoj je to ukusniji kruh. Priprava kruha pod pekom i otvorenim ognjištem prestala je ubrzo nakon Drugoga svjetskog rata. U vrijeme ispitivanja kazivači su se sa nostalgijom prisjećali mirisa i okusa toga "savršenoga" kruha: *Pod pekom kruh je najukusniji*.¹³¹ Takav izražajan stav o ukusnijoj hrani zamijećen je i tijekom ispitivanja drugih tema. *Palentu kad je gotova prelijete s maslacem i malo kiseline. Danas toga nema, maslac kad se otopi ima taj svoj jedan talog koji je super, e a toga nema. Margarin ili ovo što je kupovno, to nije to*. Tim riječima Marko Pavelić *Mijatina* iz Žuljevića nastoji pojasniti kvalitetu nekadašnjega mlijeka i maslaca. *Ovo mlijeko današnje, to nema skorupa, jako je rijetko. A ono je svu kaloriju imalo, masnoću*.¹³² Prisjećajući se spravljanja jela na žlicu, Pere Tomljanović *Rambula* iz Tomića kazuje koliko je hrana bila ukusna: *S putrom se začini ćušpajz od koprive i to bude milina*. Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta kazuje kako krumpirovu palentu još i danas kuha, s izuzetkom da joj kći iz Zagreba donosi domaći putar. Ona ukazuje na prehrambenu vrijednost palente koju uočavaju i današnji stručnjaci. *Mogo si stopit putar, pa s tom palentom i kiselinu dodati, i to ti je bila večera za prste...* sjeća se Ivica Vukelić *Pop* iz Rupe.

U razdoblju posljednjega desetljeća 20. stoljeća više se obraća pozornost nutricionističkoj vrijednosti ribe, iako su prisutne uvriježene nevjerice u vezi kostiju i pripreme. Tjedni obroci mesa danas nisu regulirani nepisanim pravilom o četvrtku i nedjelji. Meso se, prema potrebi, jede više puta tjedno. Nekada obavezno *klanje* danas nije učestala pojava na Krivome Putu. Danas se stanovništvo opskrbljuje u senjskim mesnicama, unatoč pojedinačnim željama poput one Zlate Tomljanović *Pešine* iz Krivoga Puta: *I danas vičem da mi je jedna žaklja*.

¹²⁷ Marko Pavelić *Mijatina*, Žuljevići.

¹²⁸ Marija Rončević *Mijatina*, Alan.

¹²⁹ Marko Tomljanović *Cote*, Šimerići.

¹³⁰ Ivan Vukelić *Mikula*, Cupić.

¹³¹ Mara Krmpotić *Brndina*, Veljun.

¹³² Kazivanje Ivica Vukelića *Mikule* iz Cupića zabilježeno u lipnju 2003.

Bilo je rakije u kući, ali to je bilo za goste i kad bi došao lugar, žandar onda se to njima točilo, a inače mi domaći ljudi nismo nikad to. Ovakav stav u ophođenju prema gostima istaknuo je Milan Tomljanović Periša iz Zamalića, a potvrđen je i kod drugih primorskih Bunjevaca.¹³³ O posjetama lugara ili žandara Luka Krmpotić Brnde iz Veljuna, donosi sjećanje: *Mi smo, kako bi vam reka, malo komotnije živjeli. Onda ispeci, nareži, počasti ga, a onda si se zalago da ga malo ukrotiš.* Marko Tomljanović Cote iz Šimerića svojim kazivanjem upotpunjuje: *Pršut se čuvao za ljeto, kad se radilo, košnja pa ti obično treba netko sa strane da ti pomogne i čuvalo se za te radnike.*

12. ZAKLJUČAK

Prehrana ima osobito važnu ulogu u društvenome životu. Zajednički obroci predstavljaju središte društvenih odnosa (Visočnik 2004:22). Milan Krmpotić Zekonja iz Veljuna sjeća se: *nije bilo tko gdje sjedne, stariji su oko stola, a dica su imala onako malu stoličicu, te ima majka metne onu zdjelu i onda svi zajedno jedu.* Položaj ukućana za stolom u bitnome se promijenio tijekom godina. Sjećanja kazivača potvrđuju istaknuti patrijarhalni stav te podređenost žena prilikom objedovanja.¹³⁴ Vrlo česti opisi rasporeda sjedenja za stolom uključuju razmatranje kroz vremenske odrednice kako je bilo nekada i kako je danas (u vremenu ispitivanja).

Prehrana krivoputskoga područja zavisila je o gospodarskim mogućnostima kraja. Oslanjanje na zemlju i vlastite resurse rezultiralo je spravljanjem jela pomoću kojih se stanovništvo definiralo prema drugim etničkim skupinama i područjima. Unatoč prepoznatljivosti određenih jela, stanovništvo kao „svoje“ jelo navodi sir *škrípavac*, meso i zelje, zatim *pole*, *krvave kobasice*, *mure* i *danke*, *kiselinu*. Osobitosti u prehrani, karakteristična jela te izostavljanje ribe i morskih plodova predstavljaju markere Krivopučana kao dijela primorsko-bunjevačke skupine. Objektivni i subjektivni faktori skupine utječu na to koje će osobitosti biti presudne za proces autoidentifikacije, odnosno značajne u „procesu određivanja jednakosti s pripadnicima svoje zajednice (“mi”) i razlikovanja od pripadnika drugih zajednica (“oni”)“. ¹³⁵ Specifični prehrambeni artikli predstavljaju razlikovne osnove u odnosu na druge susjedne skupine, u prvom redu građane Senja. Zajedničke karakteristike u prehrambenim navikama Krivopučana i druge susjedne skupine, Ličana osobito su uočljive u monografijama o Kompolju i Ivčević Kosi.

Važnost prehrambenih navika u društvenome aspektu trebala bi se posebno promatrati. Time se prvenstveno misli na položaj članova obitelji, ali i gostiju prilikom objedovanja.¹³⁶ Uz postojeće, ali i ovim terenom prikupljene podatke to ostaje zadatkom budućih radova. U radu se nastojalo podatke prikazati kronološki, u vremenskom presjeku. Time su lakše uočljive promjene i prilagodbe nastale u novije vrijeme. Tako se danas više ne *mete putar* i rijetko se pravi *kiselina*. Mlijeko se prodaje mljekarama ili koristi za vlastitu proizvodnju sira *škrípavca*. Također, stanovništvo ovoga kraja, većinom starije životne dobi, ne *kolje* i ne pravi specifične svinjske suhomesnate proizvode jer se mogu kupiti u trgovinama u manjim, dostatnim količinama za njihove potrebe.

Kod svih kazivača istaknuto je stajalište o siromašnom kraju te, uslijed toga, neimaštini u namirnicama i nemaštovitosti u prehrani. Ova sinteza građe pokazuje suprotno od takvog uvriježenoga stajališta domaćega stanovništva. Kroz prikaz prikupljenih podataka mogu se iščitati osobitosti u prehrani Krivopučana.

¹³³ Gostoprimstvo primorskih Bunjevaca snažno se osjetilo prilikom dolaska na teren. Iako smo imali osiguranu hranu u Senju, teško je bilo isprikom odbiti ponuđene obroke, pa su tako neki istraživači ručali i po tri puta kako ne bi uvrijedili domaćine. Kako sam ispitivala specifičnu temu, imala sam prilike degustirati neke od proizvoda o kojima sam ispitivala, u prvom redu to je bio *škrípavac*.

¹³⁴ M. Rajković pisala je o položaju žene za stolom na području Senjskog bila koje je također naseljeno bunjevačkim stanovništvom: (2003).

¹³⁵ J. Grbić 1998: 183.

¹³⁶ O položaju žene za stolom sažeto je pisala i tek dotakla temu ponašanja za stolom, Marijeta Rajković u radu "Život žene u selima Senjskog bila", *Senjski zbornik* 30, 2003, 539-586.

Analiza podataka ukazala je i na to kako pripadnici ove skupine valoriziraju današnju prehranu uspoređujući je s onom nekada. Unatoč ekonomskoj nestabilnosti, ističe se nekadašnji zdrav način prehrane koji je, prema mišljenju kazivača, u današnjoj prehrani slabo zastupljen. Zbog sve većeg značenja svjetskog turističkog opredjeljenja za zdravu i domaću hranu, današnja prehrana nastoji objediniti namirnice i jela tradicionalnih kuhinja. Sustavna terenska istraživanja tradicijske prehrane na području Krivoga Puta svakako pridonose takvim nastojanjima.

LITERATURA I IZVORI:

- ANDRIĆ, Jasna (2003): Domaći sir i njegove raznolikosti u Hrvatskoj, u: *Sir. Tradicija i običaj*, Pučko otvoreno učilište, Zagreb, 15-34.
- ARALICA, Višeslav (2000): Gospodarstvo primorskih Bunjevaca, *Senjski zbornik*, 27, 227-234, Senj.
- BROMBERGER, Christian, Pierre CENTHIORES, Gerard COLLOMB (2002): Između lokalnog i globalnog: Figure identiteta, u: ur. Martine Segalen: *Drugi i sličan. Pogled na etnologiju suvremenih društava*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 177-189.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna (1997): *Hrvatski uskršnji običaji*, Golden marketing, Zagreb.
- ČERNELIĆ, Milana (2000): Dvije zadružne obitelji na području Krivoga puta, *Senjski zbornik*, 27, Senj, 199-216.
- ČERNELIĆ, Milana (2003): Istraživanje tradicijske baštine, identiteta i etnogeneze primorskih Bunjevaca, *Senjski zbornik*, 30, Senj, 407-424.
- FRIŠČIĆ, Marija (2000): Teme iz materijalne i duhovne kulture primorskih Bunjevaca, *Senjski zbornik*, 27:235-240, Senj.
- GRBIĆ, Jadranka (1994): *Identitet, jezik i razvoj – istraživanje o povezanosti etniciteta i jezika na primjeru hrvatske nacionalne manjine u Mađarskoj*, Zagreb.
- GRBIĆ, Jadranka (1998): Jezik i govor kao komponente pripadnosti zajednici (ogled o jeziku i identitetu), u: ur. Ružica ČIČAK-CHAND i Josip KUMPES, *Etničnost, nacija, identitet. Hrvatska i Europa*, Zagreb, 181-189.
- GRČEVIĆ, Jure (obradio i dovršio Milan KRANJČEVIĆ) (2000): *Kompolje, narodni život i običaji*, Katedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke, Kompolje.
- HEĆIMOVIĆ-SESELJA, Mara (1985): *Tradicijski život i kultura ličkoga sela Ivčević Kosa*, Zagreb.
- JAPUNČIĆ, Mile (2000): *Lovinački kraj: vrijeme i ljudi*, Zagreb.
- KADIĆ, Marko (1976): Svinjokolja u Slavoniji, u: *Đakovački vezovi, Jubilarna Revija 1967-1976*, 48-49, Đakovo.
- MENNELI, Stephen, Anne MURCOTT, Anneke H. Van OTTERLOO (1998): *Prehrana i kultura; Sociologija hrane*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.
- MATKOVIĆ, Hrvoje (2003): *Povijest Jugoslavije*, Zagreb.
- MURAJ, Aleksandra (1998): Prehrana, u: *Etnografija, Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*, Matica hrvatska, 101-108, Zagreb.
- PAVELIĆ, Rikard (1973): *Bunjevci*, Zagreb.
- RAJKOVIĆ, Marijeta (2003): Život žene u selima Senjskog bila, *Senjski zbornik*, 30, 539-586, Senj.
- RAJKOVIĆ, Marijeta (2008): Gospodarstvo, u: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko - povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, svezak I, ur. M. Černelić, M. Rajković, T. Rubić, Zagreb, 157- 278.
- ŠKRBIĆ-ALEMPIJEVIĆ, Nevena (2003): Prilozi poznavanju primorskog-bunjevačkog identiteta, *Senjski zbornik*, 30: 425-444, Senj.
- Upitnice Etnološkog atlasa, Svezak 2, teme od 62 do 71, te 74, Fd 241/610, Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- VISOČNIK, Nataša (2004): Hrana i identitet u Japanu, u: *Etnološka istraživanja 10*, Zagreb, 19-28.

MEDICINA

SEGMENTI NARODNE MEDICINE

Petra KELEMEN

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

1. UVOD

U istraživanju narodne medicine stanovništva Krivoga Puta kroz prve razgovore s kazivačima izdvojile su se pojedine teme koje čine okosnicu ovoga prikaza.¹ Naime, narodna medicina, kao široko područje istraživanja, sadrži brojne aspekte, čitav niz pitanja, praksi liječenja, tumačenja, a njezina zastupljenost i značaj razlikuju se ovisno o zajednici koja je prakticira, odnosno prepoznaje kao važan segment svoje svakodnevice. Upravo njezin različit status može otvoriti neka pitanja i pokušati pružiti odgovore o opravdanosti njezina uključivanja u istraživanje, odnosno naznačiti smjernice za daljnja proučavanja koja će se temeljiti na prikupljenoj građi. Podaci koji se donose u ovom radu pružaju upravo takav temelj. Obradene segmente narodne medicine sami su kazivači prepoznavali kao one koji čine dio prakse liječenja vremenski omeđene uglavnom sredinom 20. stoljeća.² Nestrukturiranim intervjuom³ dobiveni su, tako, podaci koji najbolje govore o statusu narodne medicine, o tome koliko je sjećanje na neke njezine elemente, koji u suvremenosti nisu prisutni, ustvari živo te kolika je svijest o ovim oblicima liječenja uopće prisutna kod Krivopučana. Različita kazivanja, ponekad i oprečna, govore tako više o različitim pogledima nego o različitoj zastupljenosti, te onemogućuju davanje zaokružene slike sastavnica narodne medicine na ovom prostoru. Ipak, kao vrijedna građa mogu poslužiti daljnjim provjerama i istraživanjima ove seoske zajednice.

Prikupljeni podaci u ovom se radu donose u cjelinama koje su se same nametnule tijekom boravka na terenu te su tako predstavljale topose oko kojih su se vodili razgovori.⁴ Prva cjelina obuhvaća ljekovite trave te proizvode poput meda i različitih masti. U drugoj se iznose podaci o liječenju vezani uz pojedine bolesti, poput upale uha, oka i povišene tjelesne temperature, postupci kod prijeloma kostiju te priče vezane uz suseljane koji su obavljali ulogu zubara. Nadalje, tema poroda zasebna je cjelina u kojoj se iznose podaci vezani uz porode kod kuće. Posljednji dio donosi podatke o higijeni na području Krivoga Puta. Zaključni dio rada čine kazivanja iz kojih se mogu iščitati pojedina razmišljanja o položaju narodne medicine, *nadriliječnicima*⁵ koji su provodili pojedine metode liječenja te o prisutnosti elemenata narodne medicine na području Krivoga Puta u suvremenosti.

¹ Pri terenskom istraživanju podaci su prikupljeni u sljedećim lokalitetima: Gorica, Francikovac, Katići, Krivi Put, Kuljići, Lucići, Mrzli Dol, Pavelići, Pavići, Popići, Rupa, Rusova Draga, Serdari, Škopci, Šojatski Dolac, Šolići, Špalji, Veljun, Žuljevići.

² Pojedine je elemente moguće pratiti i u razdoblju druge polovice 20. stoljeća. U radu su naglašene vremenske odrednice.

³ Kao pomoć u pripremi za istraživanje poslužili su podaci prikupljeni Upitnicama Etnološkog atlasa Jugoslavije, tema broj 87. *Umivanje, kupanje, pranje* iz III. sveska te tema broj 124. *Porod, dojenje, prvi zub* iz IV. sveska (signatura Krivog Puta – Fd 241, zapisivač Slobodan Šimić, kazivač Milan Krmpotić). Potrebno je naglasiti da su ovi podaci dobiveni od samo jednoga kazivača te kako ni na jednom mjestu nije navedeno na koje se krivopučke zaseoke kazivanja odnose. Usto, budući da su odgovori vrlo šturi i generalizirani te se, primjerice, nigdje ne navode odstupanja od uobičajenog ili različite varijante, oni su u tekstu navedeni samo u slučajevima da se razlikuju od podataka prikupljenih terenskim istraživanjem. Za ostale teme istraživanja izložene u ovome tekstu, upitnicu sam sastavila sama, a prilikom višekratnih terenskih istraživanja prilagođavala sam je prema dotada prikupljenim podacima.

⁴ O postupcima liječenja zmijskog ujeda govori se u radu P. Kelemen (2004): "Liječenje zmijskog ujeda – priča kao dio sjećanja zajednice", *Senjski zbornik* 31, str. 213-238; te u istoimenom poglavlju u ovoj monografiji.

⁵ Ovaj termin upotrijebio je Milan Prpić *Terezin* iz Krivoga Puta u odgovoru na pitanje jesu li ljudi prije, kad još nije bilo liječnika, poznavali neke prakse liječenja kod kuće.

2. LJEKOVITO BILJE TE BILJNE I ŽIVOTINJSKE MASTI

2. 1. LJEKOVITO BILJE

Od svih sredstava koje je narodna medicina širom svijeta koristila u prošlosti, a koje koristi i danas, ljekovite biljke na prvom su mjestu. (Brenko et al. 2001:81) Terenskim istraživanjem zabilježen je uistinu velik broj ljekovitog bilja koje se upotrebljavalo na ispitanom području.⁶ Pritom su neke biljke, primjerice *majčina dušica* i *bukvica*, zastupljene u velikom broju kazivanja, dok je pojedine spomenuo samo manji broj kazivača.

Prilikom istraživanja kazivači su najčešće sami nabrajali biljke i njihova ljekovita svojstva. Na nekim se mjestima kazivanja razlikuju budući da su se pojedinci prisjetili jednog svojstva određene biljke, a drugi opet nekog drugog. Zbog toga je moguće zapaziti raznolikost primjene nekih biljaka i veća ili manja razmimoilaženja u ovdje navedenim odgovorima kazivača.⁷

Za biljku poznatu pod nazivom **aptovina/abdovina** (divlja bazga, lat. *Sambucus ebulus* L. porodica *Caprifoliaceae*) Nada Prpić *Terezina* i Milan Prpić *Terezin* iz Krivoga Puta potvrdili su kako se polagala po svinjama za skidanje temperature. Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna i Ive Krmpotić *Pićica* iz Kuljića objasnili su kako se ona koristila za *plućni vrbanc*, bolest svinja, a djelovala je tako da je, kad se položila po svinji, izvlačila temperaturu. Ive je pojasnio: *Jer ako peče⁸ izađi van, spašen je, ako peče unutra, ugine. One peče su bile okrugle, izbaci van, ta aptovina izvuci – dobro je. Ako odu unutra, nema da preživi.* Istodobno, Zvonko Pavelić *Dujela* iz Serdara naveo je kako se *abdovina* koristila kod reume: *Za reumu. Onda su ljudi mećali to, vreća, samo velika vreća to bila, to smo mi zvali slamarica, e, nutra se mećala slama i na toj slami se spavalo, a to je bila slama zobena, koja je bila mekana. I onda stari ljudi su mećali tu bujad, paprat i onda su mećali to i na tom su spavali i reuma prođe. (...) Onda su isto mećali, kuhali, u vodu i na ruke il dio tijela koji ga boli i odozga pokri i to se parilo. I onda su ti bolovi prestajali i za duže vremena to nije bilo.* Također, Milka Prpić *Markina* iz Veljuna kazala je: *Prvu su babe na glavu mećale kad bi ih glava zabočila, aptovinu, naberi pa metni pod glavu. Aptovina, ona smrdi jako.*⁹

Bazgu (lat. *Sambucus nigra*) je pod različitim nazivima (**bazga, zobika, bazgovina**) spomenulo više kazivača, a razlikuju se i objašnjenja ljekovitog djelovanja ove biljke (sl. 1, sl. 2). Tako je Draga Tomljanović *Rilčeva* iz Katića objasnila kako je bazga dobra za bubrege, a Milan Prpić *Terezin* iz Krivoga Puta kazao je kako se sok ove biljke koristio kod slabokrvnosti. Mara Tomljanović *Isanova* iz Krivoga Puta iznijela je objašnjenje u kojem je dala i zanimljiv podatak o sprezi narodne i službene medicine: *Vako, plod zrele zobice kad se napravi pekmez, da je super za liječenje pluća i dišnih organa. To baš mi je jedna doktorica rekla... dobro, da su oni to prije u bolnicama spremali kad nije bilo lijekova i to.* Mile Prpić *Popić* iz Popića kazao je kako se *zobika, bazgovina* koristila za *želudac*. Ivanka Krmpotić *Šimunova* iz Škobaca rekla je kako je biljka bila dobra za bronhitis, dok je Marica Krmpotić *Migečeva* iz Veljuna objasnila kako se koristila kod prehlade. Nekoliko kazivača potvrdilo je samo da je ova biljka bila ljekovita ne određujući pobliže njezino djelovanje.¹⁰ Milan Prpić *Markin* iz Veljuna jedini je donio objašnjenje ljekovitog učinka bazge kod upale uha: *I u uho ako čovjeka boli, kapni mu crnoga u uho. (...) One bobice male istisne u uho, onaj sok.* Ana Šojat *Colaševa* iz Francikovca iznijela je sljedeću zanimljivost o bazgi: *Moja mama uvijek govorila da je to sveto drvo, bazga. I da sretna kuća di bazga raste kraj kuće. Tako da ona meni to uvijek govori, tako da ja to uvijek beren za čaj.*

⁶ Određeni postupci s nekim biljkama vezani su uz vrijeme pojedinih blagdana, o čemu piše Aleksandra Vlatković u radu o godišnjim običajima Krivopučana u ovoj monografiji.

⁷ U tekstu će se u napomenama navoditi kazivači koji su se prisjetili pojedine biljke bez da su detaljnije objasnili njezinu ljekovitost. Svi latinski nazivi navedeni u radu preuzeti su iz Brenko et al., 2001.

⁸ Kazivač je *pećama* nazvao prišteve koji se javljaju kod ove bolesti.

⁹ Isto je potvrdio i Milan Prpić *Markin* iz Veljuna.

¹⁰ To su: Ika Pavelić *Tomina*, Pavići (*zobika*); Zvonko Pavelić *Dujela*, Serdari; Marija Prpić *Vinina*, Veljun (potvrdila je da se *bazga* koristi i danas); Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun (kazivač je spomenuo: *Bazgovina i to, to neko piće pravi.*).

Slika 1: Zobika u blizini kuće Milana Krmpotića Zekonje u Veljunu; snimila Petra Kelemen, srpanj 2005.

Slika 2: Sušena bazga, pripremili Draga i Marko Tomljanović Rilčevi u Katićima; snimio Augustin Perić, srpanj 2005.

Bukvicu (trputac, lat. *Betonica officinalis*) je spomenuo velik broj kazivača, najčešće navodeći kako se ona koristila kod posjekotina (sl. 3).¹¹ Mile Prpić Popić iz Popića objasnio je: *I sada taj se list nađe i kad bi se čovjek posijeka, to se mete taj list, malo se namaže uljon ili masti rana, taj se list metne i zaveže i za 5, 6 dana zaraste rana. (...) Stoji 5, 6 dana dok ne uvene. I onda kad vi otvorite, već je ova rana malo zacelila i više*

¹¹ Kazivači koji su naveli *bukvicu* kao biljku koja se koristila kod zadobivenih posjekotina su: Stjepan Prpić *Stipina*, Gorica; Milan Prpić *Terezin*, Krivi Put; Josip Blažević *Ivela*, Mrzli Dol; Milan Pavelić *Vranić*, Pavići; Marko Prpić *Rus*, Rusova Draga; Mile Prpić *Popić*, Popići; Nevenka Krmpotić *Aneličina*, Veljun; Josip Blažević *Ivela*, Mrzli Dol. Mara Tomljanović *Isanova* iz Krivoga Puta potvrdila je kako se *bukvica* upotrebljavala za rane, te kako se od nje mogao napraviti *ko med za dišne organe, al ima muška i ženska*. Mirko Prpić *Cungo* iz Krivoga Puta, Pavla Pavelić *Ćirilova* iz Pavelića, Ana Šojat *Colaševa* iz Francikovca i Josip Prpić *Jurina* iz Mrzlog Dola kazali su da se upotrebljavala za rane.

ne vuče, ono je izvuko oni đubar van nevaljani i koža se zalipi, koža za kožu. Ta bukvice. Nevenka Krmpotić Aneličina iz Veljuna također je naglasila kako se uz bukvicu koristila i *domaća mast*: *A bukvice, kad bi se čovjek posika, onda metni. Namaži je domaćon masti, metni na onu ranu.* Josip Blažević Ivela iz Mrzlog Dola također je istaknuo kako se posjekotina namazala svinjskom masti te se tada stavila bukvice. Milan Pavelić Vranić iz Pavića ispričao je: *To je bukvice. E, a vidiš, ovaj Bogdan s Ritavca što je bija, on je čuva blago ode u Klanjcu što mi zovemo. I njega uvatija čir, ima je čir na želucu. Izvalija se i leži, ne more nikuda, valja se po livadi. I od muke je zagrabiya slučajno ovo i metnija u usta i kad je to zagriya, zgriza je od muke, posle kroz neko vremena puštilo. (...) E, jel puštilo onako od samo svoje il ga baš puštilo na to. (...) E, a kaže da kakve je muke mučija, da je to čudo jedno. (...) Reka je kako je najprije sidija i čuva krave. I posle kad ga je to uvatilo, onda se on izvalija i valja se od muke. I rukon je čupa travu i metnija u usta, nije ni zna što je metnija.* Kazivačeva supruga Zdenka Pavelić Vranićeva objasnila je kako je ta trava bila bukvice, no Milan nadodaje: *Nije ni zna što je metnije, ali posli je vidija što je otkinija još je ostalo mu u ruki, da je otkinija to i da je proguca i da ga posli puštilo. Onda više puta upotrebljava to. (...) Za čir. Sad more na primer čir i puknit i pusti sam i bez toga. Al on je bija ubjeđen da je trava pomogla.* Ana Šojat Colaševa iz Francikovca ispričala je: *Meni mama pokojna bila u bolnici, ona je imala ko jedan podljeu na peti, to se njoj zgrušala krv unutra, ja san to znala da je to dobro, mazala domaću mast i ja san to njoj privijala. Ova do zemlje. Ima muška i ženska. Ja mislin da su muški okrugli.* Kazivačica je pridodala da se bukvice ili, kako je kazala, biljka književno zvana trputac, koristila i za pravljenje sirupa: *Od tog se može sirup, za kašalj. Kažu da najbolji. Evo to van je njezina stabljika, od tog trpuca. Jako dobar sirup za kašalj se napravi.* Ivanka Krmpotić Šimunova iz Škobaca objasnila je kako su za rane ljudi upotrebljavali i bukvicu, ali su većinom koristili gospinu travu u ulju.

Slika 3: Bukvice kod kuće Mare i Luke Krmpotić Brndinih u Veljunu; snimila Petra Kelemen, srpanj 2005.

O upotrebi **gloga** (lat. *Crataegus oxyantha*)¹² Zvonko Pavelić Dujela iz Serdara kazao je: *A da je on za sve bolesti jako dobar, za prehlade, za mokraću, za mjehur. (...) Cvijet, cvijet je jako dobar za prehladu. Onda bobice su se kuhale na razne načine i pripremali čajeve od toga. I on da je dobar isto za mjehur, za prehladu, to su oni upotrebljavali. Kakve tablete, ko je ima onda tablete.* Marica Krmpotić Migečeva iz Veljuna kazala je kako je glog dobar za cirkulaciju krvi te pridodala: *Onda u hladu se to suši i to da je za srce dobro taj čaj.* Ive Krmpotić Pićica iz Kuljića rekao je kako je glog dobar za srce. Mara Krmpotić Brndina iz Veljuna

¹² Glog kao ljekovitu biljku spomenuli su Mira Tomljanović Ropetina iz Krivoga Puta i Josip Blažević Ivela iz Mrzloga Dola (koji je naveo cvijet od gloga).

istaknula je kako je glog dobar za *svake unutarnje bolesti*.

O upotrebi **gospine trave** (lat. *Hypericum perforatum*) (sl. 4, sl. 5)¹³ Ivanka Krmpotić Šimunova iz Škobaca kazala je kako se na posjekotine stavljalo ulje s gospinom travom: *Je, to su stavljali ovo ulje. Toga ja iman i sad, evo, vidite ga tu. A to van se zove gospina trava. To van je ulje za svaku ranu priki lik. Cvijet nadete od gospine trave. Toga sad momentalno nema da van ja mogu to pokazat. I onda ulijete ulje unutra i stavite ovako pokriveno. I sad morate držat na suncu. Dok pocrveni. (...) Da, obično jestivo ulje. A morete i ovo dalmatinsko, maslinovo, a možete i ovo obično ulje. Svejedno. Nema veze to. Ovo je meni obično ulje ovo, jestivo. (...) Dok pocrveni. Dok vako bude crveno, mora stat na suncu. (...) Jedno desetak, 15 dana mora stat ovako pokriveno. I onda to morete mecat na svaku ranu. Stavite ulje i zamotate. Di je zgodno zamotat. A di nije zgodno zamotat, isto se more stavit.*¹⁴ Također, Milan Prpić Markin iz Veljuna rekao je: *Za opeklina je najbolje gospina trava, ona ima žut cvijet, ona je dobra za svaku ranu. Stavi se ulje, al treba imat pravo maslinovo ulje, ovo su ulja, dica, nikakva, to vi ne znate, prvo toga vraga nije bilo, bilo je maslinovo ulje. (...) I to se stavi u ulje, ta gospina trava, na sunce se metne, pusti takvu lijepu boju. (...) I s tin namaži koja bila rana, ko da je sam Bog liči. Bila opeklina, bilo da si se posika, da se ognjilo nešto. To je jedan priki lik za te stvari.* Ana Šojat Colaševa iz Francikovca spomenula je sljedeće ljekovito svojstvo gospine trave: *Gospina trava je jako dobra za slabokrvne ljude, ko i ima tegobe sa menzison, a onda za čajeve, za oporavak, za nešto.* Zlata Tomljanović Pešina iz Krivoga Puta kazala je kako je gospina trava ili, kako je navela, *književno kantarion*, bila dobra za bubrege.

Slika 4: Gospina trava u blizini kuće Ane Šojat Colaševe u Francikovcu; snimila Petra Kelemen, srpanj 2005.

Slika 5: Gospina trava se suši u kući Anke Šolić Tutanove u Šolićima; snimila Petra Kelemen, srpanj 2005.

Trava iva¹⁵ se prema riječima Anke Prpić i Ljubice Prpić iz Gorice koristila za *ženske bolesti*. Kazivačice su navele kako se za nju govorilo: *Kažu trava iva – mrtva pravi živa*. Milan Pavelić Vranić iz Pavića objasnio je kako se ova trava upotrebljavala za pluća, a o njoj je i pisma kaže – *Trava iva izlečila moga sina*.

¹³ Gospinu travu spomenula je Mira Tomljanović Ropetina iz Krivoga Puta, a Zdenka Pavelić Vranićeva iz Pavića navela je kako je njezin čaj *dobar za sve*. Jadranka Tomljanović iz Veljuna spomenula je čaj od gospine trave.

¹⁴ Takvu upotrebu gospine trave spomenula je i Mara Krmpotić Brndina iz Veljuna, no ona sama nije spravljala ulje. Također, Zlata Tomljanović Pešina iz Krivoga Puta kazala je kako se gospina trava u maslinovom ili običnom ulju koristila kao lijek za rane.

¹⁵ Biljku je spomenula Ana Šojat Colaševa iz Francikovca.

Prije su babe starije pivale il koješta. Mile Prpić *Popić* iz Popića kazao je kako se ona upotrebljavala za prehladu. Marija Prpić *Vinina* iz Veljuna prisjetila se kako je *iva* bila dobra za pluća, a spomenula je još jednu izreku povezanu s ovom travom: *da je znala majka šta je trava iva, imala bi danas živa sina.*

Kadulja (lat. *Salvia officinalis*)¹⁶ je prema riječima Pavle Pavelić *Ćirilove* iz Pavelića, Mare i Luke Krmpotić *Brndinih* iz Veljuna¹⁷ i Francike Šojat *Babićeve* iz Šojatskog Dolca bila dobra za pluća, a Mile Prpić *Popić* iz Popića i Marica Krmpotić *Migečeva* iz Veljuna kazali su da se koristila za želudac (sl. 6). Nada Prpić *Terezina* iz Krivoga Puta navela je kako se kadulja koristila i kad bi boljele *mandule* (krajnici): *Jedino kad su bolele mandule, onda kuhala se kadulja pa se ispiralo i tako.* Ana Šojat *Colaševa* iz Francikovca objasnila je: *Kadulja za ispiranje usne šupljine za djecu. Jer djeca do 11 godina ne smiju pit od kadulje čaj od cvijeta. Samo od listića.*¹⁸ Prema riječima kazivačice, ova je biljka dobra za pluća, za bronhitis.

Slika 6: Sušena kadulja, pripremila Ana Šojat Colaševa u Francikovcu; snimila Petra Kelemen, srpanj 2005.

Kamilica (lat. *Matricaria chamomilla*) (sl. 7)¹⁹ se, kako je naveo Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna, koristila kod bolova želuca. Mara Krmpotić *Brndina* iz Veljuna kazala je kako su žene pile njezin čaj kod menstrualnih bolova, a Anka Šolić *Tutanova* iz Šolića navela je kako je *to jako dobro za prat, dole* (misli na ženske spolne organe op. a.), *ako te peče.*²⁰

¹⁶ Ovu su biljku spomenuli: Mara Tomljanović *Isanova* iz Krivoga Puta, Nada Prpić *Terezina* iz Krivoga Puta i Ivan Pavelić *Jandra* iz Serdara.

¹⁷ Mara Krmpotić *Brndina* iz Veljuna je napomenula: *Ode nema, ima dole. Doli u planini.*

¹⁸ Kazivačica nije znala pobliže objasniti takvu upotrebu kadulje.

¹⁹ Ovu su biljku spomenule Milka Prpić *Jurina* iz Mrzloga Dola i Francika Šojat *Babićeva* iz Šojatskoga Dolca koja je naziva *kamamilica*.

²⁰ O upotrebi kamilice govori se i u dijelu teksta o liječenju upale očiju.

Slika 7: Kamilica ispred kuće Anke Šolić Tutanove u Šolićima; snimila Petra Kelemen, srpanj 2005.

Ljekovita svojstva *kapule* (luka) objasnila je Zdenka Pavelić Vranićeva iz Pavića: *Onda mećalo se kad bi nešto ubolo pa se ono ugnojilo, onda kapulu metni, da se to razvali, ka provali ta kapula, da to izade taj gnoj van. E, kapulu.* Ive Krmpotić Pićica iz Kuljića kazao je kako su se luk i češnjak koristili za tlak. Mara Krmpotić Brndina iz Veljuna navela je: *To su babe da je luk dobar, da luk liječi od 9 rana, e, tako su vikale.*

Biljke pod nazivima **kopar** (lat. *Anethum graveoleus*) i **kimljen** (lat. *Carum caru*)²¹ spomenuli su brojni kazivači, ponajprije navodeći kako se koristila za *želudac*,²² odnosno kod bolnog trbuha (sl. 8).²³ Mira

Slika 8: Kopar se suši ispred kuće Nade i Milana Prpić Terezinih u Krivom Putu; snimila Petra Kelemen, srpanj 2005.

²¹ Luka Krmpotić Brnde iz Veljuna i Zvonko Pavelić Dujela iz Serdara oba naziva koristili su kao istoznačnicu. Ove dvije biljke kazivači nedovoljno jasno razgraničavaju. Biljku pod nazivom *kopar* spomenuli su: Francika Šojat Babićeva, Šojatski Dolac; Marko Prpić Rus, Rusova Draga; Pavla Pavelić Ćirilova, Pavelići; Mara i Luka Krmpotić Brndini, Veljun; Zlata Tomljanović Pešina, Krivi Put. Ivan Pavelić Jandra iz Serdara, Ivanka Krmpotić Šimunova iz Škobaca, Milan Krmpotić Zekonja iz Veljuna i Ive Krmpotić Pićica iz Kuljića biljku su nazvali *kimljen*.

²² Ljubica Prpić, Gorica; Anka Prpić, Gorica; Ika Pavelić Tomina, Pavići; Milan Krmpotić Zekonja, Veljun; Ive Krmpotić Pićica, Kuljići; Mara Krmpotić Brndina, Veljun; Zlata Tomljanović Pešina, Krivi Put; Ivanka Krmpotić Šimunova, Škopci.

²³ Draga i Marko Tomljanović Rilčevi, Katići; Mara Krmpotić Brndina, Veljun; Nevenka Krmpotić Anelićina, Veljun.

Tomljanović *Ropetina* iz Krivoga Puta navela je: *Kopar za, taj kopar smo brali kad trbuh dite kad je bolilo, a slično je kazala i Marija Prpić Kavaričina iz Lucića: Na primer prije nije bilo čajeva, nije bilo ništa i kad bi dite malo bolija trbuščić il što, to se kuvalo za čaj, to se davalo malon ditetu.*

Kopriva (lat. *Urtica dioica*)²⁴ se, prema objašnjenju Milana Prpića *Terezinog* iz Krivoga Puta, koristila kod bolesti prostate i bubrega te kod masnoće. Ana Šojat *Colaševa* iz Francikovca navela je kako je kopriva dobra za prostatu, giht i reumatske bolesti. Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta kazala je kako se kopriva koristila za mokraćne kanale.

Lipa (lat. *Tilia platyphylles*)²⁵ se, prema riječima Pavle Pavelić *Ćirilove* iz Pavelića, Ike Pavelić *Tomine* iz Pavića i Zvonka Pavelića *Dujele* iz Serdara, koristila kod prehlade, dok je Marko Tomljanović *Rilac* iz Katića naveo kako je ona bila za pluća, *da bolje dišeš*. Branko Tomljanović *Ropeta* iz Krivoga Puta kazao je da je lipa bila dobra za kašalj. Marija Prpić *Vinina* iz Veljuna objasnila je: *A tako mišaj, to je bilo tobož za želudac, za sve, za svakakva*. Milan Pavelić *Vranić* iz Pavića spomenuo je: *Vidite još, ako izgori se od vruće vode kuvane, onda se isto upotrebljavala lipa. Od lipe kora isto, drugi sloj kore se struga i mliko. I to se privijalo i isto da vidiš kako bi znalo zarest od toga. I najbrže isto. Lipa i... (...) To se miša s mlikon. E, i to se privija onda di se izgori. (...) Krpa bi se najviše upotrebljavala lanena. Jer ima i predivo i lan, ali je lan puno bolji. Lanena krpa isto za stegnit na primer ko ima vene ili što. Ta krpa isto lanena puno pomaže. Što se god veća rana bila ili što, lanena se krpa upotrebljavala ta.*

Za biljku pod nazivima **majčina/majkina dušica** (lat. *Thymus serpyllum*)²⁶ Milka Prpić *Jurina* iz Mrzlog Dola, Mile Prpić *Popić* iz Popića i Ika Pavelić *Tomina* iz Pavića²⁷ objasnili su da se upotrebljavala za želudac, a jedino je Marija Prpić *Vinina* iz Veljuna za *majkinu dušicu* navela kako se ona upotrebljavala za pluća.

Za **stolisnik** (sl. 9) je zabilježeno više naziva: *mrmolj, hrmolj, rmelj, hajdučka trava, trava s mejašal/mrgilja, stolisnik, sporiš* (lat. *Achillea millefolium*).²⁸ Nada Prpić *Terezina* iz Krivoga Puta kazala je kako se *rmelj, hajdučka trava* koristila za grčeve, te pridodala: *To ja vidin da doktorica kad djecu boli trbuh, za grčeve, da to priporuča isto skuhat*. Mara Tomljanović *Isanova* iz Krivoga Puta navela je kako je *stolisnik, hajdučka trava* za žuč, te pojasnila kako se ona naziva i *trava s mejaša: Stolisnik, trava sa mejaša, a stare babe trava sa mejaša, jer na mejašu ona reste*. Mnogi su kazivači potvrdili kako se ova biljka koristila kod želučanih tegoba.²⁹ Mirko Prpić *Cungo* iz Krivoga Puta ispričao je: *A ima, ima onaj stolisnik i ovo, ima ti trava dosta, ali taj stolisnik, meni je žena liječnik i ona ih preporučava tim babam stalno. Jer je to stvarno dobro. (...) Pa*

²⁴ Ovu su biljku spomenuli: Draga Tomljanović *Rilčeva*, Katići; Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put; Marko Prpić *Rus*, Rusova Draga; Milan Blažević *Trećak*, Mrzli Dol (koji je govorio o soku od kopriva); Jure Tomljanović *Ban*, Šolići.

²⁵ Lipu su spomenuli: Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put; Josip Blažević *Ivela*, Mrzli Dol; Milka Prpić *Jurina*, Mrzli Dol; Ivan Pavelić *Jandra*, Serdari; Ivanka Krmpotić *Šimunova*, Škopci; Francika Šojat *Babićeva*, Šojatski Dolac; Mara Krmpotić *Brndina*, Veljun.

²⁶ Ovu su biljku spomenuli: Anka Prpić i Ljubica Prpić, Gorica; Marko Tomljanović *Rilac*, Katići; Milan Prpić *Terezin*, Krivi Put; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put; Marija Prpić *Kavaričina*, Lucići; Josip Blažević *Ivela*, Mrzli Dol; Milan Blažević *Trećak*, Mrzli Dol; Anka Pavelić *Kuzmanova*, Pavelići; Zdenka Pavelić *Vranićeva*, Pavići; Nevenka Krmpotić *Aneličina*, Veljun; Mara Krmpotić *Brndina*, Veljun; Ana Šojat *Colaševa*, Francikovac.

²⁷ Ova je kazivačica upotrijebila naziv *majkina dušica*.

²⁸ Ovu su travu spomenuli: Milan Blažević *Trećak*, Mrzli Dol (*stolisnik*); Josip Blažević *Ivela*, Mrzli Dol (*sa mrgilja trava*); Anka Šolić *Tutanova*, Šolići (*mrmolj i trava s mejaša*); Mara Krmpotić *Brndina*, Veljun (*rmelj*); Jadranka Tomljanović, Veljun (*stolisnik*); Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun (*mrmolj*); Ive Krmpotić *Pićica*, Kuljići (*hrmolj*); Ana Šojat *Colaševa*, Francikovac (*stolisnik*); Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put (*mrmolj*); uz objašnjenje da je to književno *stolisnik*); Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put (*sporiš, hajdučka trava i stolisnik*), Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put (*mrmolj, stolisnik, hajdučka trava*).

²⁹ Ana Šojat *Colaševa*, Francikovac; Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Nevenka Krmpotić *Aneličina*, Veljun; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ive Krmpotić *Pićica*, Kuljići; Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put; Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put; Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put; Francika Šojat *Babićeva*, Šojatski Dolac; Zdenka Pavelić *Vranićeva*, Pavići.

za želudac, za... a čuj za te tegobe kad neko ima te, probavne. To i mi zovemo trava sa mrgilja jer obično raste ondje između dvi njive, na međi. Marija Prpić Kavaričina iz Lucića objasnila je kako se ova trava koristi za sve. To su se miješali prije. I malo kopra, malo mrmolja, malo metvice, malo majčine dušice, to se sve skupa miješalo i stavilo u jedan lonac i isto se kuva čaj, a isto se kuvalo i posebno. Mogo se kuvat mrmolj sam, moga se kuvat kopar sam, moglo se sve pojedinačno i moglo je bit sve skupa. Josip i Milka Prpić Jurina iz Mrzlog Dola također su potvrdili kako je za sve bolove dobar. Ima ga jako puno i sad ga ima tu. Zlata Tomljanović Pešina iz Krivoga Puta objasnila je još jednu upotrebu ove biljke: Čajeve za reumu. Ovaj stolisnik, on je jako dobar za zglobove i za reumu i za kostobolju, za sve, da je jako dobar stolisnik.

Slika 9: Mrmolj ispred kuće Anke Šolić Tutanove u Šolićima; snimila Petra Kelemen, srpanj 2005.

Za **metvicu** (lat. *Mentha piperta*)³⁰ je Josip Blažević Ivela iz Mrzlog Dola rekao kako je dobra za sve. Za sve je metvica (sl. 10, sl. 11). Zdenka Pavelić Vranićeva iz Pavića, Zlata Tomljanović Pešina iz Krivoga

Slika 10: Metvica ispred kuće Milke i Milana Prpić Markinovich u Veljunu; snimila Petra Kelemen, srpanj 2005.

³⁰ Ovu su biljku spomenuli: Draga i Marko Tomljanović Rilčevi, Katići; Nada Prpić Terezina, Krivi Put; Mira Tomljanović Ropetina, Krivi Put; Mirko Prpić Cungo, Krivi Put (kazivač je napomenuo kako postoji divlja i pitoma metvica); Marija Prpić Kavaričina, Lucići; Pavla Pavelić Ćirilova, Pavelići; Marko Prpić Rus, Rusova Draga; Zvonko Pavelić Dujela, Serdari; Nevenka Krmpotić Aneličina, Veljun; Luka (kazivač je napomenuo kako postoji divlja i pitoma metvica) i Mara Krmpotić Brndini, Veljun; Zlata Tomljanović Pešina, Krivi Put (kazivačica je govorila o domaćoj metvici).

Put a Marija Prpić *Vinina* iz Veljuna kazale su kako je metvica dobra za želudac, a Anka Šolić *Tutanova* iz Šolića kako se koristila za trbuh. Ivanka Krmpotić *Šimunova* iz Škobaca napomenula je kako postoji pitoma i divlja metvica te dodala: *Od metvice ovako kad želudac boli, to su babe prvo kuhale čaj kad bi želudac bolija.* Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta pridodala je kako su čaj od metvice, ili kako su je još zvali, *nane*, žene pile za ublažavanje menstrualnih bolova. Milan Prpić *Markin* iz Veljuna kazao je kako je metvica dobra za čišćenje mokraćnih kanala i za bubrege.

Slika 11: Sušena metvica, pripremila Ana Šojat Colaševa u Francikovcu; snimio Augustin Perić, studeni 2007.

Upotrebu **nevena** (lat. *Calendula officinalis*) spomenula je Ana Šojat Colaševa iz Francikovca, opisujući postupak dobivanja nevenove masti (sl. 12, sl. 13): *obična domaća mast i onda se ove žute rožice... nevenovi listići, šafrana, 2 dcl. I to van lagano krčka na šparetu dok ovako požuti. I to za rane, za vene, za kožu. (...) Mast se lagano kuha dok van ne postanu listići, dok ne postane svijetložuto.* Kazivačica je navela kako je taj recept negdje pročitala, što govori o tome kako se naslijeđeno znanje dopunjavalo onim iz knjiga ili stručnih časopisa.

Slika 12. Neven u dvorištu kuće Ane Šojat Colaševe iz Francikovca; snimila Petra Kelemen, srpanj 2007.

Slika 13: Nevenova mast – pripremila Ana Šojat Colaševa iz Francikovca; snimila Petra Kelemen, srpanj 2005.

Za biljku, čije su ime pojedini kazivači vezali uz njezin specifičan oblik, zabilježeno je više naziva: **petoprsta trava**, **trava pet prsta**, **trava od pet prsta**, **posik**, **trava od posika**, **trava od posjeka** (sl. 14). Mira Tomljanović Ropetina iz Krivoga Puta kazala je da se ova trava koristila kod posjekotina: *Je, to moj svekar meća, ta petoprsta neka trava, to je isto bilo, ja ne znam da je to isto vre-dilo.* No, svekru ta trava ipak nije pomogla: *A nije, mora je ić u bolnicu.* Zdenka Pavelić Vranićeva iz Pavića rekla je: *E, kad bi se posikli, nađi travu od pet prsti.* Milan Pavelić Vranić iz Pavića ovu je travu nazvao *trava od pet prsta* i objasnio: *Pet listića ima. Jedan van je list vako, onda sad ima ona 5 listića rastavljenih. Od te trave najbrže zaraste.* Luka Krmpotić Brnde iz Veljuna kazao je kako se *trava od posika* upotrebljavala kod posjekotina. Milan Krmpotić Zekonja iz Veljuna i Ive Krmpotić Pićica ovu su travu nazvali *posik* i također potvrdili da se upotrebljavala kod posjekotina. Milan Prpić Markin iz Veljuna kazao je da se *trava od posjeka*³¹ stavljala na ranu te dodao: *Da. To se mećalo. A zvali su je babe trava od pet prsta. Pet prsta je imala. (...) Listića. To je na ranu se mećala.*

Slika 14: Kazivač Milan Krmpotić Zekonja iz Veljuna pokazuje travu posik; snimila Petra Kelemen, srpanj 2005.

Za **vrisak** (lat. *Calluna*)³² je Pavla Pavelić Ćirilova iz Pavića kazala kako je *vrisak jako dobar ko je plućno bolestan, on ujesen cvita, plavi cvit*; dok je Marica Krmpotić Migečeva iz Veljuna rekla kako je on dobar za bronhitis. Mara Krmpotić Brndina iz Veljuna pojasnila je: *Vrisak bio za svaku vaku koju upalu, to svako jutro smo kuvali, navečer.* Ana Šojat Colaševa iz Francikovca kazala je kako je *vrisak jako zdrav za žene, za menzis, za bolove.*

Uz nabrojane biljke, samo su pojedinci potvrdili upotrebu pojedinih biljaka. Tako je Milan Prpić Markin iz Veljuna spomenuo **bubrežnjak**: *To je raste ovako jedna stabljika, njegova mala šuplja kao mjehurić na svakom onon. To je za otvaranje vode, mokraćé, za bubreg.* Nevenka Krmpotić Anelićina iz Veljuna navela je kako se **češnjak** upotrebljavao *kad je čovjek prehladen.* Ive Krmpotić Pićica iz Kuljića kazao je kako su **češnjak** i **luk** bili dobri za tlak. Anka Prpić, Grgo Prpić Miškec, Ljubica Prpić i Stjepan Prpić Stipina iz Gorice rekli su kako je pekmez od **drinjula** bio *dobar za proljev*, a Stjepan Prpić Stipina pridodao: *To je jedna bilja koja možda spada u najzdravije biljke.* Ive Krmpotić Pićica iz Kuljića kazao je kako je **drin** dobar za proljev. Josip Blažević Ivela iz Mrzloga Dola naveo je kako se **gavez** upotrebljavao za liječenje ovaca: *Onda znam, mi smo imali ovce, zločesta je bila jedna, ja san bacio kamen i slomio sam joj nogu, došla je lijepo doma na tri i tata je gavez, trava neka, je na to lijepo metnija, dvi daščice i ovca za mjesec dana na sve četiri.* Zabilježena su i kazivanja o ljekovitim svojstvima **hrastove kore**. Nada Prpić Terezina iz Krivoga Puta prisjetila se: *Samo*

³¹ Isti je naziv upotijebila i Mara Krmpotić Brndina iz Veljuna.

³² Ovu su biljku spomenule i Nada Prpić Terezina iz Krivoga Puta i Zdenka Pavelić Vranićeva iz Pavića.

smo od hrasta radili jednon kad je kravu noga bolila, nešto otekla joj bila. Pa su rekli od hrasta koru kuvat pa mećat onu vodu. I jesmo i to se dobro. (...) Kora i onda ona voda mećala se. Milan Prpić Terezin objašnjava: *Obloge oko noge.* Jednako je tako Milan Pavelić Vranić iz Pavića naveo: *I hrastova kora se isto upotrebljavala za blago. Goveda ako bi imala proljev ili što, onda isto rastovu koru, samo je trebalo topit nekoliko dana. (...) E, u vodi. I to isto gornji sloj skinit, pa onaj drugi sloj.* Milka i Milan Prpić Markinovi iz Veljuna jedini su spomenuli **kopitnjak**. Milan je naveo: *Onaj što ima cvijet ciklamu. Njegov je gornji dio lista zelen, donji je crven. Gornji dio mu je ljekovit, a donji otrovan. Onda kad bi se napravija čir, babe donesi jedan list i metni ga na čir (...), odma za jednu noć od prosiče čir. Jer on otrovan.* Pri tom se postupku na čir stavljala donja strana lista. Anka Pavelić Kuzmanova iz Pavelića kazala je kako se **mličika**³³ upotrebljavala za čir i poriz što je znala još kazivačicina baka: *I čir, kad se ima čir, ne treba ić doktoru. (...) Ta trava onda i pomaže se ili maslacom ili masti, pomaže se i za pol sata ona provali čir. I onda isto poslije ga liječi. (...) A mličika. E, to je prije moja baka još znala. Privija. Pomaže i stavlja se ona strana koja je bila donja i opet se ovako stavlja isto.* Milan Prpić Terezin iz Krivoga Puta kazao je kako se biljka **pelin** koristila za apetit. Mara Krmpotić Brndina iz Veljuna navela je kako se **sliz** koristio za bubrege. Francika Šojat Babićeva iz Šojatskoga Dolca spomenula je pekmez od **šipka**: *Peci pekmez od šipka, to bilo dobro za dicu, kad bi bila dica proljev, pa ispeci pekmez i dicitaj.* Nevenka Krmpotić Aneličina i Marica Krmpotić Migečeva iz Veljuna kazale su kako se trava **štavelj** koristila za proljev, a Nevenka je pridodala: *Ja ovoga iman uvik u kući.* Milan Pavelić Vranić iz Pavića objasnio je ljekovito svojstvo **tise**: *Još ima tisa se zove, ta trava, isto taj njezin list, ona stisne ranu. Jer ove druge pojedine trave čiste ranu pa još razvali na primer. A ta tisa, ona stisne ranu tako da se malo pozna di je posičeno. E. (...) Moralo se samo očistit tobože toplon vodon ili s čin da ne bi ostalo prljavo. Čovik kad radi ostane prašine i svega, to najprije odstranit i onda. Jer nije bilo prije ni alkohola ni ništa. (...) E, vidite ode, to san ja sikiron zasika, al je to bilo, to bi mogo prst unutra vako odma u ranu. I to je od te tise se stislo i zareslo. Samo je to već odavna.* Milan Prpić Markin iz Veljuna naveo je upotrebu **žestike**: *A za reumu je bila neka, crvene bobice imala na sebi, mi smo je zvali žestika. Pa imala crvene bobice. To je vražji kruh kad se š njon namaži za reumu. Te bobice istisneš, napraviš kao sok. Onda se s tin maži. Onda se s tin maži svrab u ratu, šuga. Svaki rat odma dobije, najprije dobije uši, onda šugu. (...) S tin su onda babe na selu mazale, ličile. Za reumu isto s tin liječi, samo manje se moralo mazat, to gori, peče to ko vrag. Onda vrag peče pa misliš da je dobro, vrag zna da je dobro. Nego trpi čeljade jedno. (...) Malo mlijeka pa da mlijeko zadrži onu gustoću na koži, da više ostane vode na duže vremena. Pomiješa se malo pa se namaži. Draga Tomljanović Rilčeva iz Katića kazala je kako se za bradavice upotrebljavala **tičja trava**³⁴ i onaj crni puž. *To je bilo sve ono starinski domaće. (...) Crni puž, namaže se š njim.* Ivan Prpić Kavarica iz Lucića rekao je kako se za bradavice koristio sok **smokava**: *To od smokve, kad je smokva zelena, pa onda naberi smokve pa istisni. (...) Onaj sok, e. Samo od zelene.* Vezano uz uklanjanje bradavica Zdenka Pavelić Vranićeva iz Pavića ispričala je: *E ja san imala ovako bradavice ovako tu i ovako ode. I meni to smetalo, ja plivila, znate, povrće, plivila, u povrći ima svakakve trave... (...) Jedanput ja vidin to kad san oplila, nema bradavice, nikakve, dvi su bile, ostalo čisto, bez bradavice. Valda bila neka trava i to je onda valda skinila. I posle nikada više; dok je njezin suprug Milan pridodao da su se bradavice i rane mazale biljkom koju oni nazivaju **slatkiš**.**

Zdenka Pavelić Vranićeva i Kata Pavelić Burgijina iz Pavića spomenule su ljekovito djelovanje **prašine**, **bršine drveta** koja se koristila umjesto pudera ili kreme kod upala: *Prije ono kad bi se dite zailo, mi rećemo zailo, ispod ruku ili po guzi, onda bi bršine ove, jel bršina, ovo drveta što crv vrti. Ja znan, moja baba. Onda bi ton bršinon zasipali ili sa kavon. (...) Kao opekla ga voda između nožica.*

Milan Prpić Terezin iz Krivoga Puta spomenuo je djelovanje **kukurijeka** koji nije ljekovit, ali se njegovo djelovanje ipak koristilo u pojedinim situacijama: *Pa da. Pa bilo je, trava, samo je onaj kukurijek. Kad je*

³³ Francika Šojat Babićeva iz Šojatskoga Dolca nije znala za što se upotrebljavala mličika: *Bila mličika, ona visoka bila, bila lipa za brat, al to nismo mi upotrebljavali, bila samo ovako.* Također, ljekovito djelovanje ove trave nisu poznavale Marija Prpić Vinina iz Veljuna ni Nevenka Krmpotić Aneličina iz Veljuna.

³⁴ Ivan Prpić Kavarica iz Lucića ne poznaje djelovanje tičje trave te napominje: *To nismo mi upotrebljavali za niš.*

treba ić u vojsku, on je stavija, tako da ljudi čak nisu išli u vojsku, i to su znali. Da mu se razdrije noga, to su ljudi znali upotrijebit to, metnit na nogu i tako da je to. (...) Natekla i rana. A ovde su opet imali ljekovito to bilje i od puha mast i posle kad bi njega onesposobilo, onda se brzo izliječi. Opet on uspije da ne služi vojsku.³⁵ Kazivači su često u razgovoru kao poznat i raširen lijek spominjali **lik za konja**.³⁶ Većina ih je objasnila kako se *lik* koristio kod bolesti zvane *kotunar*,³⁷ dok su pojedini pojasnili kako se radi o prehladi.³⁸ Josip Prpić *Jurina* iz Mrzloga Dola ukratko je objasnio: *Lik. To se uvlačilo doli pod vrat. To je jedno stablo niskoga rasta koje ima na sebi koru neku kao žilavu, al neko meso je ima između drveta i kore, to je bio taj lik. I onda ako je konj ima neki zvani kotunar se zva, to je bila prehlada. To je bila zvana bolest, dijagnoza. Onda kožu mu probuši i provlači mu taj kotunar tu kožu ostavi unutra i ta koža bi povlačila onaj gnoj iznutra dok bi se gnojilo. I tako bi konj ozdravio.*

Milan Pavelić *Vranić* iz Pavića ispričao je: *E toga ima i sada tude. Konj kad bi ima kotunar, njemu oteci prsi ili oko vrata ili sve, onda se na prsi doli di komot ide, ispod komota jošte, bila je igla velka, na primer kad bi šija štep-deku, onako. Onda su toga lika, gornja se korica skine, onda lik ostane, bija čist. I onda se to uvuče na tu iglu, ali ne sami, onda još ostriže se od repa il od grive, njegove dlake one, jer to bi konj sam zubima i vezalo se, vrića se vezala. I to stoji, i iscure konju, to je čudo jedno kolko bi curilo. Onda se vaik mora pomicat mu da ne bi se zatvorila školja, kud je lik vuče. Svaki nekoliko sati se povuče lik, okruži se, jer lik se uvuče i sveže se. Baš u prsi se, ovako par centimetara, e, i s onom dlakon se sveže tu. I onda se vaik pomiče. I to bi konju sve izvuklo. Jer konj zna isto ozepti, prizepsti i koješta. I to se najedanput sabere i počne ga gušit skoro. I kad se to izvuce, isto za desetak, petnaest dana konj ozdravi. E stalo je, po 15 dana je znalo stat. (...) Ma ako je vidi da treba jošte, onda onaj baci lik pa se drugi metne.*

Stjepan Prpić *Stipina* iz Gorice, Mira Tomljanović *Ropetina* iz Krivoga Puta i Mirko Prpić *Cungo* iz Krivoga Puta uz liječenje konja spomenuli su veterinara, odnosno čovjeka koji je poznao taj postupak. Tako je Stjepan Prpić *Stipina* ispričao: *Mogu vam ispričat jednu glupu tradiciju, bio je tu veterinar, bilo je puno konja, on je bio kao liječnik konja. Onda je on, recimo, neka je bila lik, otrovna biljka, onda je on od te biljke odrezao kore. To probuši tu konju i onda on uvuče unutra i onda on gnoji unutra, otrovanje on dobije. Tobože on bio doktor, onda on reko da ima trentouno konj, njegov izraz, 31, on je tobože izraz taj ima, kao da je on latinski doktor. Mira Tomljanović *Ropetina* i Mirko Prpić *Cungo* iz Krivoga Puta spomenuli su Marka Šeku iz Matića. Mira Tomljanović kazala je: *I to bi u prsa to uvuklo, taj jedan je tu samo zna, dol selo Matići. I onda je tako, posle samo veterinari, kad je on umra, više to niko nije radija, samo veterinari. (...) Nadimak je ima Marko Šeko. A ja san bila još, a nazad 50 godina i više. (...) Pa mislin iša je to po selu pomoć kad bi zvali bi ga. Mirko Prpić *Cungo* se prisjetio: *Imali smo veterinara, on ima jednu svoju vako poštapalicu, kaže, "Ajde konj mi bolestan, odi vidi". To je bio čovjek, ovako nadriliječnik, ovo vako, što vam dođe, kaže "E, kasno si me zva, al ja ću poduzet sve, ako uspije dobro je".***

Uz ljekovito bilje i njegova ljekovita svojstva, kazivači su se prisjetili i korištenja **meda** i zemlje **ilovače** kod pojedinih bolesti. Tako su Nada i Milan Prpić *Terezini* iz Krivoga Puta potvrdili da se **med** koristio

³⁵ Kata Pavelić *Burgijina* i Zdenka Pavelić *Vranićeva* iz Pavića poznaju *kukurikavac*, no Kata je kazala: *A šta ja znan, ona baš neće je ni blago ni ništa. Ona jako da je žuka i neće je ni blago ni ništa.*

³⁶ Ovaj oblik liječenja naveli su: Stjepan Prpić *Stipina*, Gorica; Grgo Prpić *Miškec*, Gorica; Ljubica Prpić, Gorica; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put; Milan Blažević *Trećak*, Mrzli Dol; Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol; Ika Pavelić *Tomina*, Pavići; Mile Prpić *Popić*, Popići; Ivan Pavelić *Jandra*, Serdari; Nevenka Krmpotić *Aneličina*, Veljun; Milan i Zdenka Pavelić *Vranićevi*, Pavići; Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put. Ika Pavelić *Tomina* iz Pavića jedina je navela kako su od ove bolesti mogli oboljeti i magarci.

³⁷ Milan Pavelić *Vranić*, Pavići; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol; Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put; Ivan Pavelić *Jandra*, Serdari. Mile Prpić *Popić* iz Popića kazao je kako se *lik*, *kotunar* stavljao u prsa. Mirko Prpić *Cungo* iz Krivoga Puta i Nevenka Krmpotić *Aneličina* iz Veljuna upotrebljavaju naziv *gotunar*.

³⁸ Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol; Mile Prpić *Popić*, Popići. Nevenka Krmpotić *Aneličina* iz Veljuna jedina je navela kako su konju natekla prsa od tumora.

kod prehlade i gripe, dok je Nevenka Krmpotić *Aneličina* iz Veljuna kazala kako je med bio dobar za kašalj. Luka Krmpotić *Brnde* iz Veljuna spomenuo je kako se med od *vriska* i kadulje koristio za pluća, a njegova je supruga Mara nadodala: *To su babe najvolile*. Josip Prpić *Jurina* iz Mrzlog Dola kazao je: *A med kao med je stvarni lijek, pri čemu je najkvalitetniji med od vriska*. Milan Prpić *Markin* iz Veljuna objasnio je kako se med mora uzimati u malim količinama: *koliko god dobar, toliko je štetan ako ćeš ga više uzet. Za želudac, ko nema probavu, ne smi se, on je težak. A inače je ljekovit. Za pluća većinom*.

Nada Prpić *Terezina* iz Krivoga Puta spomenula je ljekovito djelovanje **ilovače**: *Za obloge su ljudi mećali za reumu. Kopala se ilovača, gnjila mi kažemo, i onda se znala kuvat sa ostikon, miješat i kuvat i mećat po zglobovin i tako, to da je pomagalo*. Mara Krmpotić *Brndina* iz Veljuna potvrdila je da je ilovača bila dobra za reumu, ali je ona sama nikad nije upotrebljavala.

2. 2. BILJNE I ŽIVOTINJSKE MASTI

Upotrebu **puhove masti** potvrdilo je više kazivača.³⁹ Njezino ljekovito djelovanje vezivalo se uz više povreda: tako su pojedini kazivači naveli kako se ona koristila za rane,⁴⁰ neki su objasnili da je bila dobra za posjekotine,⁴¹ dok su drugi objasnili kako se koristila kod opekline.⁴² Mile Prpić *Popić* iz Popića kazao je kako je *od puha mast najzdravija*, pridodavši da se ta mast radi još i danas, no jako je skupa, jedan kilogram košta petstotinjak kuna, a od jednog se puha dobije tek dvadesetak kapi. Josip Blažević *Ivela* iz Mrzlog Dola također se prisjetio obitelji koja je ponajviše izrađivala mast: *Da, da, ove kuće jedan Blažević, to su bila dva brata i sestra (...) A on ima po par kila masti od puhova, on je hvatao puhova strašno i da je strahovito mast dobra za rane. I to je čuva i kad bi nekome trebalo, to se kod njega moglo nać. Tako smo ih rado hvatali i jeli*. Nada Prpić *Terezina* iz Krivoga Puta objasnila je kako su oni suseljni koji su imali tu mast rado davali drugima, *donosili kad bi se nešto dogodilo. Više su ljudi bili vezani*.

Marija Prpić *Vinina* iz Veljuna ispričala je kako se spravljala **mast od jazavca**,⁴³ i to samo od vrste koja se nazivala *prasetnjak*.⁴⁴ Kazivačica je, međutim, napomenula kako su to radili ljudi starijih generacija: *A prvo su još više. Na primer, moj otac još više neg ja. Ljudi su s tim još više baratali neg danas. Na primer, ja kad sam bila, onda više se išlo k doktoru*.

O spravljanju **masti za svrab** najviše su kazivali Josip Blažević *Ivela* i Milan Blažević *Trećak* iz Mrzloga Dola.⁴⁵ Naime, baka Milana Blaževića radila je tu mast, a on je poznavao i sastojke koji su se upotrebljavali: *Mast za svrab. Ima jedna stabljika koju smo mi zvali žestika, onda je tu dodavala nešto sumpora i ne znan što je za viskozitet, koju je mast dodavala, običnu ovako mast radi viskoziteta. I bez obzira na to, recimo onda je bilo puno toga i svraba i sve, tri puta se namaži i nestalo ga je. (...) Dva mjeseca mene vuče i stvarno tvrde mi svrab jesi svrab, ja najprije doktoru, a ona uporno tvrdi da je. Ajd dobro, kad mi dala mast, od nožnog palca dovde sve se... Dva mjeseca. Na kraju kad se završilo to i ona meni daje odjavnicu pošto san radio, ja kažem, doktorice, znate šta? Šta? Reko, moja baba nepismena bila i kad je napravila mast za svrab, tri puta se*

³⁹ Mira Tomljanović *Ropetina* iz Krivoga Puta ne poznaje djelovanje masti iako zna da se radila. Kazala je kako se to više nosilo iz apoteke.

⁴⁰ Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put; Mile Prpić *Popić*, Popići; Marko Prpić *Rus*, Rusova Draga; Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Ika Pavelić *Tomina*, Pavići; Pavla Pavelić *Ćirilova*, Pavelići (kazivačica je jedina navela kako je mast bila dobra za reumu). Ivan Pavelić *Jandra* iz Serdara zna kako se ta mast upotrebljavala za nešto, ali se nije mogao sjetiti za što. Prisjetio se samo kako su njome mazali kad bi volovima stavljali jaram.

⁴¹ Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Milan Blažević *Trećak*, Mrzli Dol.

⁴² Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put; Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol; Zdenka Pavelić *Vranićeva*, Pavići.

⁴³ Mast od jazavca potvrdio je i Luka Krmpotić *Brnde* iz Veljuna, no nije se prisjetio pojedinosti.

⁴⁴ Druga vrsta se naziva *pasjak*, od nje se nije pripremala mast; lov puhova obradila je Marijeta Rajković u tekstu *Tradicijski i suvremeni lov* u prvom svesku Monografije.

⁴⁵ Spravljanje masti za svrab potvrdio je i Josip Prpić *Jurina* iz Mrzlog Dola. Nevenka Krmpotić *Aneličina* iz Veljuna potvrdila je kako su se u mast stavljali sumpor i žestika, no nije se mogla prisjetiti trećeg sastojka.

namaza, nestalo, vaše traje dva mjeseca. Još je ona imala, ta baka moja, to je, recimo bradavice bez ičega, ona nije mazala ni ništa, al bradavice kolko ljudi dolazilo k njoj i šta je ona radila to nikome nije, čak ni materi nije prenesla. Ona to kako ni zašto, to nikada ne znam. Samo znam da je tu nešto prčkala po tom i ono nešto došla tamo, za dva tjedna već nestane svega. Tu su, ljudi su se snalazili svakako. Ivan Prpić Kavarica iz Lucića također se prisjetio Milanove bake Marije Blažević *Ivela* koja je, kako je kazao, jedina znala spravljati mast za svrab.

3. LIJEČENJE UPALE OČIJU I UŠIJU TE SNIŽAVANJE POVIŠENE TJELESNE TEMPERATURE

Kod upale, oči su se ispirale čajem od kamilice.⁴⁶ Marija Prpić *Kavaričina* iz Krivoga Puta kazala je da se oko ispiralo vodom.

Kad bi došlo do upale uha, primjenjivalo se, prema riječima kazivača, više načina liječenja.⁴⁷ Pojedini su naveli kako se pritom ponajviše koristilo ugrijano jestivo ulje koje bi se kapnulo u uho.⁴⁸ Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta prisjetila se: *Da, da, mene kad su uha boljela, sada ne daj, Bože, da se to primijeni, moja pokojna mama, ona je malo u žličici zagrijala ulja tako da bude mlako, ne vruće, i meni je znala kapnuti ulja, mene su uha prestala boljet. A sada, kakvo ulje, kakvo uho, to se sad ne smi, niko neće ni pokušat.* Mara Tomljanović *Ropetina* iz Krivoga Puta, Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta i Zvonko Pavelić *Dujela* iz Serdara kazali su kako se za liječenje uha koristio čuvarkuća (sl. 15).⁴⁹ Milan Prpić *Markin* iz Veljuna objasnio je: *Od njega kad najjače čovika uho zaboli. Dvi kapi samo izlit u uho i gotovo.*

Slika 15: Čuvarkuća ispred kuće Milke i Milana Prpić Markinovih u Veljunu; snimila Petra Kelemen, srpanj 2005.

⁴⁶ O liječenju upale očiju govorili su: Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put; Marija i Ivan Prpić *Kavaričini*, Krivi Put; Ika Pavelić *Tomina*, Pavići; Anka Šolić *Tutanova*, Šolići.

⁴⁷ O liječenju upale uha govorili su: Stjepan Prpić *Stipina*, Gorica; Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put; Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Marija i Ivan Prpić *Kavaričini*, Krivi Put; Josip Prpić *Jurina*, Krivi Put; Zvonko Pavelić *Dujela*, Serdari; Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Zdenka i Milan Pavelić *Vranićevi*, Pavići; Mara Krmpotić *Brndina*, Veljun.

⁴⁸ Ovaj postupak potvrdili su: Stjepan Prpić *Stipina*, Gorica; Marija i Ivan Prpić *Kavaričini*, Krivi Put; Josip Prpić *Jurina*, Krivi Put; Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Mara i Luka Krmpotić *Brndini*, Veljun; Zdenka i Milan Pavelić *Vranićevi*, Pavići; Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put; Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put.

⁴⁹ Nada Prpić *Terezina* iz Krivoga Puta spomenula je *travu po zidovima*, misleći najvjerojatnije na ovu biljku.

Ovaj je kazivač opisao i postupak pri kojem se koristila *svičica*: *E, onda u uho stavi, a na drugoj strani zapali. I da ona ipak nešto djeluje. To je od voska.* Mira Tomljanović *Ropetina* iz Krivoga Puta navela je kako je kod upale uha pomoći mogao jedino liječnik.

Za snižavanje tjelesne temperature bilo je više postupaka. Tako su pojedini kazivači spomenuli upotrebu krumpira koji se izrezan *na police* stavljao na čelo.⁵⁰ Ivan Pavelić *Jandra* iz Serdara kazao je: *Kako ne bi pomagalo, moralo pomoć.* Neki su naglasili kako se krumpir koristio i kod glavobolje.⁵¹ Pojedini kazivači potvrdili su kako se kod povišene temperature koristila *ostika*, te su se stajali oblozi i masirali dlanovi i tabani.⁵² Ivanka Krmpotić *Šimunova* iz Škobaca, Zdenka Pavelić *Vranićeva* iz Pavića i Marija Prpić *Vinina* iz Veljuna kazale su kako se na prsa stavljala domaća mast, a Mira Tomljanović *Ropetina* iz Krivoga Puta spomenula je obloge od jestivog ulja, napomenuvši da su ljudi u njezino vrijeme imali i penicilin: *Taj prašak bi imali za zimu.* Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta kazala je kako je ona dvoje svoje djece uljem spasila od visoke temperature: *Izlila flašu ulja i zamotala plahu. I drugu plahu po njoj suhu i izvuklo ulje sve. Kad je bila malena. Ja san ju sve omotala oko pasa i ručnik, plahu, ovisi o onome di je više gorila, sve to ovako iz vlastitog iskustva. (...) Ulje ovo obično. Biljno ulje, kupovno, jestivo ulje. I onda smo mi s tin uljen. Jedanput je evo baš ovoga sina moga. On dobi veliku temperaturu, a nikoga kod kuće s menon, moja se sestra udavala, moja mama ošla i moj muž i još neki susedi otišli, nigdi nikoga, ostali smo ja i Mići sami, ja i mlađi sin. Majko moja mila, što ću sada. I ti si bila. I što ću sada, jadna. Nigdi nikoga, a tablete neman, niš neman. A ja što ću, pa smočin ulje i zamotan i u drugu plahu zamotan, i ulje izvuklo temperaturu.* Marko Tomljanović *Rilac* iz Katića objasnio je kako se temperatura nastojala sniziti stavljanjem kiselog zelja na dlanove, dok je Ika Pavelić *Tomina* iz Pavića navela kako se na čelo, ruke i noge stavljalo malo repe, dodajući: *A neko ko je moga, taj je odvea i doktoru.*

Milan i Zdenka Pavelić *Vranićevi* iz Pavića spomenuli su da se za glavobolju koristio prašak koji su nazvali *kombinirani* jer se sastojao od više elemenata: *Onda posle su izašli, kako se zva prašak onaj, u prahu što je bija. Kombinirani.* On se, kako je kazala Zdenka, nabavljao u *'poteki*. *To je tako u jednon ko papiriću ovako. To je bilo u prahu. To sad, ja mislin da toga više nema. To je bilo prije.* Ova je kazivačica spomenula i da su kod prehlade stajali noge u vruću vodu i *cukar pržili, tako, i mliko livaj. Kad bi ispržili cukar, onda mliko livaj, onda su to kao sirup. Za kašalj i za prehladu.*

4. PRIJELOMI KOSTIJU

U selu su, prema pričanjima kazivača, postojale osobe koje su znale namjestiti kosti kod prijeloma.⁵³ Najčešće su kazivači opisivali kako se namješta noga ovcama. U tom su se slučaju stavile dvije daščice⁵⁴ i privezalo se *špagom*⁵⁵ ili vunom⁵⁶ te bi nakon određenog vremena⁵⁷ noga zarasla. Mile Prpić *Popić*

⁵⁰ O ovom postupku govorili su: Ana i Mile Špalj, Špalji; Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol; Draga Tomljanović *Rilčeva*, Katići; Stjepan Prpić *Stipina*, Gorica; Ika Pavelić *Tomina*, Pavići; Ivan Pavelić *Jandra*, Serdari; Ivanka Krmpotić *Šimunova*, Škopci; Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put; Francika Šojat *Babićeva*, Šojatski Dolac; Zdenka i Milan Pavelić *Vranićevi*, Pavići; Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put; Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put (kazivačica je jedina spomenula da se u ovu svrhu koristila i *izribana* jabuka koja se stavljala na tabane i na čelo).

⁵¹ Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići (naveo je da se za glavobolju koristila i *ostika*); Marko Prpić *Rus*, Rusova Draga; Ivanka Krmpotić *Šimunova*, Škopci; Zdenka i Milan Pavelić *Vranićevi*, Pavići; Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put.

⁵² Ove postupke spomenuli su: Ljubica Prpić, Gorica; Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Zdenka i Milan Pavelić *Vranićevi*, Pavići (oblozi); Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put (masiralo se).

⁵³ O ovoj su temi govorili: Stjepan Prpić *Stipina*, Gorica; Ljubica Prpić, Gorica; Grgo Prpić *Miškec*, Gorica; Marija i Ivan Prpić *Kavarićini*, Lucići; Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol; Ika Pavelić *Tomina*, Pavići (kazala je kako se prijelom kod blaga *nije mogao sanirati*); Mile Prpić *Popić*, Popići; Ivan Pavelić *Jandra*, Serdari; Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Milan i Zdenka Pavelić *Vranićevi*, Pavići.

⁵⁴ Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Zdenka Pavelić *Vranićeva*, Pavići. Ljubica Prpić iz Gorice govorila je o četiri daščice.

⁵⁵ Ljubica Prpić, Gorica; Mile Prpić *Popić*, Popići.

⁵⁶ Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići.

⁵⁷ Ljubica Prpić iz Gorice govorila je o vremenu od osam do deset dana.

iz Popića dodao je kako se mjesto prijeloma mazalo svinjskom mašću. Marija Prpić *Vinina* iz Veljuna te Zdenka i Milan Pavelić *Vranićevi* iz Pavića spomenuli su *Migecca* iz Veljuna koji je znao namještat kosti i ljudima i blagu.

Što se tiče namještanja kostiju ljudima, dobiveni su različiti odgovori. Tako je Ljubica Prpić iz Gorice navela kako to nije bilo prakticirano u selu budući da je, kako kaže, *bolnica naša jako stara u Senju*, dok je Stjepan Prpić *Stipina* dodao: *Za naše generacije, mi smo imali tu ambulante, koje su dolazile*. Marija Prpić *Kavaričina* iz Lucića kazala je kako su to znali ljudi u Lici, a na području Krivoga Puta u njihovo je vrijeme bilo doktora, a znalo se ići i u Senj: *Isto, isto doktoru su išli. Ako se nešto slomilo, konje i kola metni pa vozi do bolnice, do Senja*. Josip Prpić *Jurina* iz Mrzloga Dola nije se sjetio da je netko znao namještat kosti te je po njegovu mišljenju to znao raditi muškarac u Podgorju, na Vratniku. Ika Pavelić *Tomina* iz Pavića prisjetila se kako su ljudi koji su to znali raditi k njima dolazili iz pravoslavnog sela Grabove Lokve: *Da, ajde po nji, onda oni bi došli, čovik koji je to zna namistit, onda namisti*.⁵⁸ Jedino je Mile Prpić *Popić* iz Popića ispričao kako su ovaj postupak liječenja poznavale starije žene na ovom području: *Čovjek kad bi pribija nogu, isto su te stare babe znale namistit odma na svoje mjesto, namaže isto svinjskom masti dobro i zaveže i dobro krpon i onda isto stavi daske, daske, da to ruka nikud ne ide i onda kad priraste, ostane zdrava. Il noga*.

5. ZUBARI

O suseljanim koji su obavljali ulogu zubara zabilježeno je nekoliko priča kazivača.⁵⁹ Stjepan Prpić *Stipina* iz Gorice kazao je kako je u Krivome Putu zube vadila Maca *Pavanova*. Milan Prpić *Terezini* iz Krivoga Puta ispričao je: *Bilo je dosta, na primer danas ide zubaru, djeca, ako je zub obolija, odma se liječi. A prije, bilo je to... Mi smo imali susedu, ženska, zapravo ona je naučila od svog oca. I tako, ona je vadila zub, i nema, pola noći, kad god je nekoga zabolija, pokucaj na vrata, i što je – boli zub, sjedi, nema, klišta*. Josip Prpić *Jurina* iz Mrzloga Dola i Marko Prpić *Rus* iz Rusove Drage kazali su kako su njihovi ujaci vadili zube.⁶⁰ Mile Špalj iz Špalja prisjetio se kako su u Plemićima supružnici znali vaditi zube: *Evo tu je tamo kuća srušena, ženska i muški, ona je naučila od muža pa je onda i ona vadila. A umrla je to, kad je to bilo, već prije 50 godina A ima tu, živjeli prije 50 godina, da*. Marija Prpić *Vinina* iz Veljuna kazala je kako je njezin otac vadio zube, o čemu su govorili i Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna i Ive Krmpotić *Pićica* iz Kuljića, dok su Mara i Luka Krmpotić *Brndini* iz Veljuna potvrdili da je to radio Milan Prpić *Markin* iz njihova zaselka. Luka je pridodao kako je svako selo imalo zubara, na što je Mara sa smijehom pridodala: *Zubara, privatnog*. Ivan Prpić *Kavarica* iz Lucića kazao je kako je otac Milana Blažević *Trećaka* iz Mrzloga Dola vadio zube, te je objasnio: *Kad te boli, nekud si mora ić. A Senj je daleko*. Milan Pavelić *Vranić* iz Pavića prisjetio se kako je u njegovu zaselku zube vadio Antona Pavelić *Sikirica*, koji je živio do četrdesetih godina 20. stoljeća, no ispričao je kako je i on jednom prilikom izvadio jednom susjedu zub: *U ovoj je kući gori bija je stari pa isto i nevista njegova. Imali su klišta prava, tobože, za ono doba, za zube. Čak san i ja jednon čoviku tu vadija, isto s otin klištin. Mi se sastali uveče, sidili smo u ovoj gor kući, bili su njih tri i to su oni dva brata i jedan bratić, i ovaj bratić je došo da ga boli zub, da ne može durat da nek jedan izvadi. Nijedan nije tija, da ne more, ne more. Oni pitaju mene da bi li ja, ja san bija mlađi, ali sad ima ipak isto već godina. Reko, dajte, ja ću, bija mu je gornji zub, drža mu je jedan glavu zeru glavu gori, ja potega, čas posla. Sa klištin. Klišta su bila prava, originalna. Bilo je tople vode na šparetu koja je kuvala, onda smo zeru držali u toj vodi. Jer dugo klišta ta stoje na primer negdje ako nisu zastićena, a ako je kuvala u vodi, ipak je sigurnije malo*.

⁵⁸ Ova je kazivačica navela kako se mjesto prijeloma mazalo mašću ili kremom za ruke.

⁵⁹ O tome su govorili: Stjepan Prpić *Stipina*, Gorica; Milan i Nada Prpić *Terezini*, Krivi Put; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol; Marko Prpić *Rus*, Rusova Draga; Mile Špalj, Špalji; Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun; Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Milan i Zdenka Pavelić *Vranićevi*, Pavići; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ive Krmpotić *Pićica*, Kuljići.

⁶⁰ Ujak Marka Prpića *Rusa* živio je u Pavićima.

Kazivači su spomenuli kako su se pri vađenju zubiju upotrebljavala kliješta, iako nitko nije znao gdje su se točno nabavljala.⁶¹ Pojedini su kazivači spomenuli kako se, radi ublažavanja boli, koristila rakija.⁶² Josip Prpić *Jurina* iz Mrzloga Dola kazao je: *Da, obično bi se mećalo malo rakije da rakija malo ublaži tu bol i prvo vađenje i poslije vađenja kad bi se ispiralo to.* No, Zdenka i Milan Pavelić *Vranićevi* iz Pavića objasnili su kako se rakija nije smjela popiti jer, kako kaže Milan: *Ne smi rakija se mećat baš odma jer ona otvara krv jošte.*

6. POROD KOD KUĆE⁶³

Tijekom ispitivanja zabilježena je sljedeća priča koja dobro ilustrira u kojim su uvjetima žene prije rađale: *Ja kad san došla u bolnicu, kad san došla k doktoru, a već san ja četvero dice rodila i sve imala, a morala san ić na operaciju maternice i sad mene ide mećat na onu kobilu, stol. A neću ja gori. A on gleda – jeste li vi rađali? Jesan, moj doktore. A kako ste vi rađali? E, kad ću ja van pripovidat kako san ja rađala. A nji puno oni mladi ima. Kako smo, ja reko, mi prije rađali. Metni baba jedna slame u vriću i to metni tu, ode metni jednu stolicu, ja san se, reko, morala držat za stolicu i klečat na slami i dite kad bi se rodilo, kad bi ispalo u slamu, ako je slame uitilo u šake, to je bilo dobro, koje nije uitilo slame u šake, to je umrlo. Mili moj Bože. Al se on smija. Tako se rađalo. Mislin, koja sa sela koja je bila sposobna, pomagale, e. Nije to bilo pomaganja. To je bilo tri dana rađanja, dva dana, tri, dok je samo izašlo, jel bilo živo, bilo mrtvo.*

Kazivači su naglasili kako su žene na ovom području sve do sredine 20. stoljeća rađale puno djece, kako je, primjerice, kazala Ljubica Prpić iz Gorice: *tu su žene sve po deset, dvanaestero, trinaestero.* No, ista je kazivačica pridodala kako se često događalo da su djeca umirala, *nije bilo kuće di nije dite umrlo.* Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta posvjedočila je kako je njezinoj baki od bolesti zvane *španjolica*⁶⁴ umrlo petero djece.

Po riječima kazivača, može se zaključiti da su žene negdje do šezdesetih godina 20. stoljeća još rađale kod kuće.⁶⁵ Pojedine su kazivačice navele kako žene zbog srama nisu odlazile ginekolozima, te i u tome vide jedan od mogućih razloga poroda kod kuće. Stjepan Prpić *Stipina* iz Gorice kazao je kako su žene njegove generacije, dakle one rođene sredinom 20. stoljeća, rađale u bolnici, a sam ih je često tamo vozio: *Posle san ja ovaj bio tu kao Crveni križ, ja san ima kombija, 40 godina, 35, onda po mene su išli svi koje su rađale, ove mlade. Jedna mi je rodila tu doli, Mara ova Draganova. Tu je rodila dol na cesti, nismo išli u bolnicu dalje, nego natrag vratili.* Mara i Luka Krmpotić *Brndini* iz Veljuna objasnili su kako je porod u bolnici bio sigurniji zbog bolje opremljenosti i stručnosti, posebice ako bi došlo do težeg poroda. Žene su odlazile u bolnicu u Senj i Rijeku. Ana Špalj *Cucina* iz Krivoga Puta rekla je kako odlazak u bolnicu nije

⁶¹ Nada i Milan Prpić *Terezini*, Krivi Put; Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol; Tome Špalj, Špalji; Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Luka i Mara Krmpotić *Brndini*, Veljun; Milan i Zdenka Pavelić *Vranićevi*, Pavići.

⁶² Stjepan Prpić *Stipina*, Gorica; Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put; Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol; Mara i Luka Krmpotić *Brndini*, Veljun.

⁶³ O ovoj su temi govorili: Ljubica Prpić, Gorica; Stjepan Prpić *Stipina*, Gorica; Milan i Nada Prpić *Terezini*, Krivi Put; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put; Marija i Ivan Prpić *Kavarićini*, Lucići; Josip i Milka Prpić *Jurini*, Mrzli Dol; Ika Pavelić *Tomina*, Pavići; Marko Prpić *Rus*, Rusova Draga; Francika Šojat *Babićeva*, Šojatski Dolac; Ana Špalj, Špalji; Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Nevenka Krmpotić *Anelićina*, Veljun; Mara i Luka Krmpotić *Brndini*, Veljun; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; Jadranka Tomljanović, Veljun; Zdenka Pavelić *Vranićeva*, Pavići; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ive Krmpotić *Pićica*, Kuljići; Ana Šojat *Colaševa*, Francikovac; Tome i Ana Špalj *Cucini*, Krivi Put; Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

⁶⁴ Kazivačica je objasnila da je to vrsta tuberkuloze.

⁶⁵ Mirko Prpić *Cungo* iz Krivoga Puta, Eleonora Prpić *Lejina* iz Veljuna i Branko Tomljanović *Ropeta* iz Krivoga Puta kazali su da su žene kod kuće rađale do šezdesetih godina. Josip Prpić *Jurina* kazao je da se to počelo mijenjati nakon Drugoga svjetskog rata. Isto je mišljenje iznio i Luka Krmpotić *Brnde* iz Veljuna. Tome Špalj *Cucin* iz Krivoga Puta kazao je da su žene rađale kod kuće do prije trideset godina.

bio ustaljen: *Dospela bi ona da je to bilo običaj. One nisu na to davale kad će se roditi, sad tih priprema, ništa, to je sve bilo onako kako bude.*

Kazivači su naglašavali da je trudna žena, *trudnica, noseća žena*⁶⁶ morala sudjelovati u svim kućanskim i gospodarskim poslovima.

Pri porodu su ženama pomagale *babice*,⁶⁷ primalje koje su, kako su objasnili kazivači, zahvaljujući iskustvu znale što treba činiti. Tako je Nada Prpić *Terezina* iz Krivoga Puta kazala: *Žene koje su više rađale, te su onda drugoj primale i tako*, dok je Josip Prpić *Jurina* iz Mrzloga Dola pojasnio: *Bila je priučena utoliko ukoliko je više poroda obavila. To je bila praksa i kvalifikacija.* Mirko Prpić *Cungo* rekao je da je Marija Prpić, koja je živjela do sredine 20. stoljeća, bila *prva učena babica na Krivom Putu*. Milan Prpić *Terezina* o ženama koje su pomagale pri porodu ispričao je: *Pa sad ode mi smo imali baš babicu, učena babica. A bilo je i ovih nadribabica. Stručnost možda jednako ova koja nije završila i ova. A prije su žene lakše rađale jer su puno radile, nisu nosile ko danas. Tako da ona je mogla celi dan kopat i doć u kuću, pa ima neke su iz Senja išle pa ga donile, samo je rodila i donila.* Kazivačeva supruga Nada pridodaje: *Ovoj di se smatralo da će bit teži porod, onda su ovu tobož učenu. Jer učenu je trebalo platit.* Pojedini su se kazivači prisjetili kako su neke žene rodile same, bez ičije pomoći,⁶⁸ a zabilježeno je i sjećanje na ženu iz Burića koja je rodila vraćajući se iz Senja kući.⁶⁹ *Jedna žena išla iz Senja pješice, to ujutro sa magaretom gonila stvari prodati, i kupila što je trebalo, sapuna i ono što je mogla. I uhvatija ju je porod na planinan gori. I rodila i što je imala rubac na glavi salvet. Salvet su to ti je jedna krpa kao kuhinjska, 4 čoška i to su zvali salvet. I ona je rodila curicu i zamotala je u to i donila do prve kuće di je naišla, trebalo je doć i dignit se, moš mislit.*

Odgovori se kazivača razlikuju kad je u pitanju položaj u kojem su žene rađale.⁷⁰ Nevenka Krmpotić *Aneličina* i Mara Krmpotić *Brndina* iz Veljuna kazale su kako su rađale ležeći, dok je nekoliko kazivačica navelo da su klečale.⁷¹ Marija Prpić *Vinina* iz Veljuna ispričala je: *Ovako lipo kleknit ko da ispovijeda, kleknit i ovako se na što nagni i na to se rađaj. Metni robu, metni.* Kazivačica je objasnila da su žene u tom položaju možda imale više snage.

Zabilježene su i dvije priče o tome kako je ženama kod poroda pomagala boca u koju su puhale:⁷² *Kad se porađala, on i ja smo bili ovako dica, jedno 10 godina, tu je susjeda rađala, a mi škiljali kroz prozor. A ona je legla na pod i stavila se boca jedna, flaša i ona je puhala u to i to je onda, šta ja znan, prije ispalo.*

Pojedini su kazivači spomenuli vjerovanje o djeci koja su rođena u posteljici.⁷³ Milka Prpić *Markina* iz Veljuna kazala je: *To su zvale babe u košuljici. Veli, ti si se rodija u košuljici pa si sretan.* Tome Špalj *Cucin* iz Krivoga Puta objašnjava: *Kaže, rodija se u posteljici, u košuljici. To kad je nekon dobro u životu, pa onda reče rodio se u košuljici. Rodio se u košuljici, to kad mu je nešto ugodno u životu.*

Kazivači su potvrdili kako muškarci obično nisu bili prisutni kod poroda.⁷⁴

⁶⁶ Mara i Luka Krmpotić *Brndini* iz Veljuna. U Upitnici Etnološkog atlasa Jugoslavije zabilježeno je: *za ženu u porođaju se kaže da je u drugom stanju* (UEA, IV, 124, Fd 241/478).

⁶⁷ Izraz su upotrijebili: Milan Prpić *Terezina*, Krivi Put; Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put; Francika Šojat *Babičeva*, Šojatski Dolac; Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Mara i Luka Krmpotić *Brndini*, Veljun; Ive Krmpotić *Pičica*, Kuljići; Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put. Marija Prpić *Vinina* ih je još nazvala: žene koje su *babile*.

⁶⁸ O tome su govorile Ljubica Prpić iz Gorice i Milka Prpić *Jurina* iz Mrzlog Dola navodeći primjere svojih susjeda.

⁶⁹ Sjećanje Mare Krmpotić *Brndine* i Eleonore Prpić *Lejine* iz Veljuna.

⁷⁰ U Upitnici Etnološkog atlasa Jugoslavije zabilježeno je da *žena rađa ležeći ili klečeći u postelji* (UEA, IV, 124, Fd 241/478).

⁷¹ Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Mara Krmpotić *Brndina*, Veljun; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun.

⁷² Stjepan Prpić *Stipina*, Gorica; Jadranka Tomljanović, Veljun.

⁷³ O vjerovanjima da je dijete rođeno u posteljici sretno govorili su: Milka Prpić *Markina*, Veljun; Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put; Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put.

⁷⁴ Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Ana Špalj, Špalji; Nevenka Krmpotić *Aneličina*, Veljun; Zdenka Pavelić *Vraničeva*, Pavići; Luka i Mara Krmpotić *Brndini*, Veljun. Ivan Prpić *Kavarica* kazao je kako *boduli* imaju običaj reći da su *rodili, obadvoje, i ona i on* te da zajedno idu leći.

Posjet novorođenom djetetu i njegovoj majci pojedini su kazivači nazivali *babinje*.⁷⁵ Eleonora Prpić *Lejina* iz Veljuna ispričala je: *Kad bi se beba rodila, onda žene, malo je koja radala u bolnici, to se radalo doma, onda bi se uradilo, onda bi metnilo ženu malo leć, nije se to ležalo puno, malo je to bilo ležanja. Obavezno bi se kokoš klala kad bi žena rodila, tobož kao kokošja juha je najbolja da se žena oporavi, da joj mlijeko dođe i to, to je svaka. Onda su dolazili, babinje kad bi bile. A posle jedno osam dana, već kako bi. Ko je koga ima doć, onda obavezno bi žene nosile, ko je ima kokoš, i to živu, ne mrtvu, živu kokoš bi morali donijet, mislim morali, ko je iša, jel. I onda se nosila boca crnog vina i za bebu po mogućnosti ko je što ima, ko nije, e donesi malo kave, šećera, to je bilo delikates. E, kad je došlo bebi, beba je ležala, ko je ima kolijevku, ko na krevetu, ovisi kako je ko, i bila je pokriva odozga krpon po glavi. I sad kad bi došlo, nije se smilo valjda na bebu doć, moraš si posjediti malo, i sad kad bi išo gledat, prije si mora pogledat u svoje nokte da ne bi bebu ureka. Prije u nokte svoje, onda u bebu onako veselo. Toliko to znan. Onda bi otkrili bebu, da se vidi, ako je ko bio u mogućnosti, daj joj koji dinar ili ovako što metni joj da bebi za sapun, ko nije, nije.* Josip Prpić *Jurina* iz Mrzloga Dola kazao je da se u posjet odlazilo nakon osam dana i obično nosilo kokoš, s tim da su i on i njegova supruga Milka naglasili kako su to činile samo žene. Marija Prpić *Vinina* iz Veljuna kazala je kako se obično donosilo vino i kokoš⁷⁶ te da se za taj posjet reklo *donila mi babine*. Kazivačica je spomenula kako se u posjet dolazilo treći ili četvrti dan nakon poroda. Zdenka Pavelić *Vranićeva* iz Pavića kazala je kako bi se obično dolazilo nakon pet ili šest dana ili nedjeljom, kada bi bilo više slobodnog vremena, potvrdivši da su u posjet išle samo žene. Ive Krmpotić *Pićica* iz Kuljića kazao je kako se posjećivalo već dan nakon poroda i obično se nosila kokoš, dok je Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna pridodao da bi se darivalo i kavu, piće, šećer, naglašavajući kako to *nije bilo ka danas*.

Nekoliko je kazivačica potvrdilo da su žene prije dojile dulje nego danas,⁷⁷ do dvije,⁷⁸ pa čak i tri godine.⁷⁹ Jedna od kazivačica je pojasnila: *A jesu dojile dulje nego sada, sad neće nijedna da doji. (...) A po dvi godine. Onda znate kako. Danas ima sredstava svakakvih i sve, a žene su van prije radile ovako – na dvi godine je dojila dite i nije imala menzis. I onda do dvi godine bi dojila, poslije kad prestala dojit, onda zanesi opet drugo.*

7. HIGIJENA

Kao glavni higijenski problem na ovom području kazivači su istaknuli nestašicu vode. Tako su Nada Prpić *Terezina* i Mira Tomljanović *Ropetina* iz Krivoga Puta kazale da se po vodu ponekad, kad je bila velika suša, odlazilo u Brinje.⁸⁰ Josip Prpić *Jurina* iz Mrzlog Dola prisjetio se: *A loše, loše. Za vodu je bilo jako loše. Tu su ljudi bili očajni, nisu imali šterni, ti cisterni, onda kad bi susjedi došli pri kraju, onda ne bi bilo, muku muči. (...) Bila je jako loša higijena.* Milan Prpić *Terezin* iz Krivoga Puta objasnio je: *Ma kakva kupaona. WC. Evo ovde što smo mi imali, nije to baš bio pravi, a ipak pod krovom WC, a ostalo poljsko je to*

⁷⁵ Milka Prpić *Jurina*, Mrzli Dol; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; Zdenka Pavelić *Vranićeva*, Pavići; Ana Špalj *Cucina*, Krivi Put. Marija Prpić *Vinina* iz Veljuna kazala je da bi se reklo: *Donila mi je babine*. Ive Krmpotić *Pićica* iz Kuljića naveo je naziv *babine*. U Upitnici Etnološkog atlasa Jugoslavije zabilježen je naziv *babine* (UEA, IV, 124, Fd 241, 478).

⁷⁶ Crno vino spomenuo je i Tome Špalj *Cucin* iz Krivoga Puta, dok je njegova supruga Ana kazala da se donosila kokoš.

⁷⁷ O tome su govorile: Milka Prpić *Markina*, Veljun; Ana Špalj *Cucina*, Krivi Put; Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put; Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put; Marija Prpić *Vinina*, Veljun. U Upitnici Etnološkog atlasa Jugoslavije zabilježeno je: *Mater doji dijete do 1 god. Ako imade mlijeka onda to radi i duže* (UEA, IV, 124, Fd 241, 478).

⁷⁸ Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put; Milka Prpić *Markina*, Veljun. Marija Prpić *Vinina* iz Veljuna kazala je: *i do tri godine*.

⁷⁹ Marija Prpić *Vinina* iz Veljuna i Ana Špalj *Cucina* iz Krivoga Puta koja je kazala: *malo manje od četiri godine*.

⁸⁰ Detaljnije o opskrbi vodom na području Krivoga Puta može se pročitati u radu *Opskrba vodom* Danijele Birt i Matije Dronjića u prvom svesku Monografije.

bilo, dok je njegova supruga Nada pridodala kako *kupaone niko nije ima*, te se pranje obavljalo pomoću lavora i drvenih *banji* i *kaci*.

Pojedini su kazivači govorili o upotrebi sapuna,⁸¹ naglašavajući kako su ga izrađivali kod kuće, iako se mogao kupiti i u trgovinama. Tako je, primjerice, Mira Tomljanović *Ropetina* objasnila kako se sapun pravio od ovčjih ili govedih kostiju i sode. Mara Krmpotić *Brndina* iz Veljuna kazala je: *Kosti i ono, e, loj, sve se kuhalo. Onda se to znalo, kako to zaledi. Onda se sledi i onda se reže. Metneš na hladno.* Josip Prpić *Jurina* iz Mrzloga Dola objasnio je kako su sapun izrađivali samo pojedinci te bi se od njih onda kupovao i to: *Obično u naturi se to davalo. (...) A daj ili krumpira malo ili bilo što, trampa je bila.*

Za pranje zubiju upotrebljavao se ugljen.⁸² Milan Prpić *Terezin* iz Krivoga Puta usporedio je to s današnjicom: *Danas, kad vidiš, imaš kaladont i četkicu za zube prat, prije onoga ugljena, mlade cure i dečki, onda metni prston, zubi bili bijeli. Nije iša zubaru, niti je blombira ni vadija. A danas ka dete od osnovne škole popravlja zube.*

Rublje se pralo pomoću *lukšije, luga*.⁸³ Marija Prpić *Kavaričina* iz Krivog Puta ovako je opisala postupak: *To je bija ovaj lug, iz špareta. U tom smo lugu kuvali veš i prali. Bile su, bile, posebne drvene kace. Po tri dana peri veš. Prvi dan ga treba metnit u u drvenu kacu,⁸⁴ doli je imala čep. (...) I lug taj i cidit i kuvat jedno 2, 3 puta, po 5 puta kuvat tu vodu. I doli je istakat i opet nazad mecat kuvat. I to je morala nočit u tom. I sutradan peri, isperi, se bililo. (...) Kuvalo se na šparetu, pa se kacu drvenu livalo, a doli je na onaj čep išla voda. Samo se kuvalo i livalo 2, 3 puta u tu vodu i to je moralo prinočit u toj vodi i sutradan se pralo. Onda sutradan isperi i peri u mlakoj i u ledenoj i tako. To je bila mašina i to je bilo sve.*⁸⁵ Mira Tomljanović *Ropetina* iz Krivoga Puta i Zdenka Pavelić *Vraničeva* iz Pavića pridodale su kako se lug lijevao u *kacu* kroz tkaninu koja se nazivala *lužnjak*, dok je Ivan Prpić *Kavarica* iz Lucića objasnio kako se rublju dodavalo još modrilu koje je davalo, kako kaže, *tu jednu nijansu vešu*. Pri pranju se upotrebljavala i *prakljača*,⁸⁶ drvena daska kojom se udaralo po rublju. Marija Prpić *Kavaričina* u šali je kazala: *I tuci. Moralo blato ić van kad je dobilo batina.*

Mira Tomljanović *Ropetina* iz Krivoga Puta objasnila je da se *lug* koristio sve dok prašci za rublje nisu postali dostupniji: *Kako su praški dolazili, tako se to puštalo – taj lug.* Ivan Prpić *Kavarica* iz Lucića kazao je da je to bilo sredinom 20. stoljeća.

Ivan Prpić *Kavarica* pridodao je kako su se muške košulje često štircale *štirkon* koja se, prema riječima njegove supruge Marije, nabavljala u trgovinama. Ondje se kupovala i pegla: *A pegla je bila, vaik je bilo pegle na ugljen. Metni u peglu žerave i peglaj.*⁸⁷

⁸¹ Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Marija Prpić *Kavaričina*, Lucići; Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol; Marko Prpić *Rus*, Rusova Draga; Nevenka Krmpotić *Aneličina*, Veljun; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; Zdenka Pavelić *Vraničeva*, Pavići. Marija Prpić *Kavaričina* iz Lucića naglasila je kako se domaćim sapunom mazalo za zaštitu od uboda komaraca i mušica.

⁸² Milan Prpić *Terezin*, Krivi Put; Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun.

⁸³ Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol; Nada i Milan Prpić *Terezini*, Krivi Put; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Marija i Ivan Prpić *Kavaričini*, Lucići; Ika Pavelić *Tomina*, Pavići; Marko Prpić *Rus*, Rusova Draga; Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun; Zdenka Pavelić *Vraničeva*, Pavići; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun.

⁸⁴ Ivan Prpić *Kavarica* kazao je da su se *kace* nabavljale ili na sajmovima u Brinju i Otočcu ili su ih *Kutarevci*, koji su bili poznati po njihovoj izradi, prodavali po selima. Detaljnije vidi u radu Tihane Rubić *Tradicijska trgovina i sajmovi* u prvom svesku Monografije.

⁸⁵ Josip Prpić *Jurina* iz Mrzlog Dola jedini je kazao kako se dodavala neka trava koja bi ublažila miris *lukšije*, no nije se mogao sjetiti njezina imena.

⁸⁶ To su spomenuli Marija i Ivan Prpić *Kavaričini* iz Lucića i Milan Prpić *Terezin* iz Krivoga Puta.

⁸⁷ Riječi Marije Prpić *Kavaričine* iz Lucića.

8. ODNOS SLUŽBENE I NARODNE MEDICINE

Iz brojnih zapisa o načinima liječenja može se zaključiti kako je narodna medicina bila važan dio života Krivopučana. Razlike koje postoje u načinima liječenja i u različitoj zastupljenosti odgovora o poznavanju pojedinoga postupka ili ljekovite biljke, govore kako su postojali različiti načini pomaganja kod bolesti ili različitih povreda, kako kod ljudi, tako i kod stoke. Kao potvrdu tome Zdenka Pavelić *Vranićeva* iz Pavića, vezano uz načine snižavanja povišene tjelesne temperature, kazala je: *Jesu, mećali su i krumpir i ostiku na dlanove i na prsi i mast svinjsku i tako je to, kako koja baba je ličila*. O velikom znanju ponajprije žena, koje su one stekle prvenstveno zahvaljujući iskustvu, sažeto je kazala Mara Krmpotić *Brndina* iz Veljuna: *Sve su to prvo žene još bolje znale*. Naravno, gledajući razlike u pojedinim postupcima liječenja i navedenim različitim ljekovitim svojstvima pojedinih biljaka, u obzir treba uzeti i sjećanje kazivača koje ponekad igra ključnu ulogu u istraživanju. Tako je, primjerice, zbog velikog broja ljekovitog bilja koje su stanovnici ovoga kraja poznavali, moguće da tijekom razgovora neke nisu ni spomenuli.

Tijekom istraživanja zabilježeno je nekoliko primjera korištenja naslijeđenog znanja danas. Tako Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta, koja danas živi u Senju, *bere* čajeve na Krivome Putu (sl. 16). Iako posjeduje i knjigu iz koje je naučila pojedinosti o ljekovitom djelovanju biljaka, naglasila je: *A ja iman to nasljedstvo od moje bake. Da. Ona je, nije imala nikakvih knjiga, nego iz vlastitog iskustva, ona je to brala. (...) Ko van je iša doktoru. Sa travama se liječilo. I one su iz vlastitog iskustva to primjenjivale. Tako da smo, velin van, iz ranijeg doba i tako. Meni to leži i ja to volin. I velin van, jučer se nas petero spremilo da idemo brati, ustavi nas kiša. Moja nećakinja, njezin muž, moja sestrična, nas dve, spremili se da idemo u Krivi Put, idemo brat trave, idemo čaj brat, međutin kiša, tako da nismo otišli nikuda. A ja to volin. Iman i nećakinju, ona voli te trave, ona isto voli ić po šumi i brat. A ja uživan po šumi. Njezina kći Višnja ispričala je kako joj je jednom prilikom iz Zagreba donijela čajeve, no Zlati se oni nisu toliko sviđjeli, smatrala je da su kao prašina.*

Slika 16: *Gospina trava* snimljena u kući Zlate Tomljanović Pešine u Senju; snimila Petra Kelemen, srpanj 2005.

Slično je ispričala i Milka Prpić *Markina* iz Veljuna: *Ima raznih čajeva, samo što mi ne običavamo. A to je sve dobro. Mi mislimo samo da u apoteki, a to ima svagde. Ovoga i doma ima, još boljega nego u apoteki. (...) A mi samo znamo kupovat one, a ovo sve domaće propuštamo, ovo bi sve trebalo lipo domaće ubrat. (...) A sve ima ovo čajeva, mi ne umijemo. Mi sve u apoteki, ono farba. Šipkov čaj kad se nabere i kad ga ima domaće, ovo iz apoteke – to je ko farba. Ne valja.*

Ive Krmpotić *Pićica* iz Kuljića kazao je kako on i supruga nikada nisu kupovali čajeve. Također imaju knjigu o ljekovitom bilju, ali je kazivač naglasio: *to san ja primija od roditelja*. Ana Šojat *Colaševa* iz Francikovca, koja sa svojim domaćim proizvodima, među ostalim i raznim čajevima i mastima, sudjeluje na izložbi *Jesen u Lici*, kazala je kako je o travama naučila i od starijih žena i iz članaka objavljenih u *Gospodarskom listu* (sl. 17). Navela je kako starije žene znaju dosta toga o ljekovitim travama, no mlađe se ne bave puno time.⁸⁸

Slika 17: Ana Šojat Colaševa iz Francikovca s vlastitim domaćim proizvodima od različitih biljaka; snimio Augustin Perić, studeni 2007.

Branko Tomljanović *Ropeta* i Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta prisjećaju se kako je šezdesetih i sedamdesetih godina u Krivome Putu zadruga otkupljivala, između ostalog, i ljekovito bilje. Zlata Tomljanović naglasila je bogatstvo ovog kraja različitim biljem i šumskim plodovima koje, po njezinu mišljenju, nažalost, ostaje neiskorišteno.

Zabilježena su i kazivanja o veterinarima na ovom području.⁸⁹ On je prema riječima kazivača uvijek dolazio iz Senja, a u samom Krivome Putu nikada nije imao svoju ambulantu. Branko Tomljanović *Ropeta* iz Krivoga Puta objasnio je: *Veterinar bio isto u Senju. Uvijek bio u Senju. Jer teško bilo pokriti iz Krivog Puta Vratnik i Krasno, bilo mu najzgodnije u Senju, more pokrivat sva ova gravitirajuća područja*. Mile Prpić *Popić* iz Popića objasnio je kako su ljudi imali povjerenja u veterinaru riječima: *Po veterinara su radije išli. Da će*

⁸⁸ U studenom 2007. godine obavljena su dodatna snimanja i kraća dopunska ispitivanja te smo tom prigodom ponovno posjetili Anu Šojat *Colaševu*. Saznali smo da je na manifestaciji *Jesen u Lici* te godine osvojila treću nagradu za svoje proizvode.

⁸⁹ O tome su govorili: Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ive Krmpotić *Pićica*, Kuljići; Mara i Luka Krmpotić *Brndini*, Veljun; Mile Prpić *Popić*, Popići; Milan Prpić *Markin*, Veljun; Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put; Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

on to bolje naredit i sve. Uz njega su ljudi i sami znali pomoći blagu kuhajući čajeve ili pozivajući pojedince koji su znali postupke liječenja koji nisu bili poznati svima, primjerice kod ujeda zmije. Milan Krmpotić Markin iz Veljuna napomenuo je kako je ponekad dolazilo i do sljedeće situacije: *Što ostalo živo, ostalo, što krepalo, krepalo.* Zlata Tomljanović Pešina iz Krivoga Puta prisjetila se događaja iz svog djetinjstva kada je jedan suseljanin snalažljivo spasio njihovu kravu budući da veterinar nije bio u blizini: *A ja se sjećam kad bi se krava rosne djeteline, jedanput jedna krava se naša najela i došla je kući i napila se vode, kad se napila vode, ona je bukнула, ona je htjela puknut, ajme meni, jadna ti san ja. Nedilja je bila, curica bila, desetak godina. I jedan rođak naš, oni nisu znali kako će se snać, što će napraviti, hoće li veterinara dočekati ili iz Brinja ili iz Senja, dok on dođe, nije to bilo auto ko danas pa brzo će to doć, to je fijakeron se vozilo. I on dođe i uzme ovaliki nožić i ona se ispuha, ono splasni, ono se zatvorilo, uopće nije se trebalo ni šivat ni niš, mali je nožić bija, to se zatvorilo, zaraslo i ništa nije bilo i ostala živa.*

U sjećanju je kazivača i ambulanta u Krivome Putu,⁹⁰ koja je prema njihovim riječima radila šezdesetih godina 20. stoljeća.⁹¹ Dok nje nije bilo, odlazilo se u bolnicu u Senj ili Rijeku.⁹² Zlata Tomljanović Pešina iz Krivoga Puta o odlasku liječniku kazala je: *Ako je bilo baš hitno za doktora. (...) A recimo što nije bilo hitno za doktora, i da se zbilja baš moralo otić, onda su išli. Ove sitnije – to se liječilo sami.* Ova je kazivača ispričala kako su i sami liječnici koristili načine liječenja koje poznaje narodna medicina: *doktor sebi stavlja krumpir na čelo, a ljudima daje recepte,* objašnjavajući ovo davanje prednosti, kako je kazala, prirodnom načinu liječenja, time što *svaka tableta jedno liječi, a drugo truje.*

Tijekom istraživanja narodne medicine na ovome području, dobiveni su brojni podaci o načinima liječenja. Poznavanje ljekovitih trava i postupaka koje su ljudi prakticirali u slučajevima bolesti, kao i

Slika 18: Bazga, metvica, kopriva i gospina trava snimljene u kući Drage i Marka Tomljanovića Rilčevih; snimio Augustin Perić, lipanj 2003.

⁹⁰ O tome su govorili: Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ive Krmpotić *Pićica*, Kuljići; Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun; Milka i Milan Prpić *Markinovi*, Veljun; Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put; Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put; Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put.

⁹¹ Branko Tomljanović *Ropeta* iz Krivoga Puta kazao je da je radila od pedesetih do sedamdesetih godina 20. stoljeća, Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna naveo je da je radila šezdesetih, a Tome Špalj *Cucin* iz Krivoga Puta od 1961. do 1966. ili 1967. godine.

⁹² Senj su spomenuli svi kazivači koji su govorili o ovoj temi, a Rijeku je spomenuo Branko Tomljanović *Ropeta* iz Krivoga Puta. Već je u ulomku o porodu kod kuće rečeno da su žene odlazile rađati u riječku bolnicu.

odnosi poštovanja prema osobama koje su poznavale pojedine načine liječenja, govore da je narodna medicina bila važan segment života stanovnika ovog kraja. Neki elementi narodne medicine žive i danas i uspješno su uklopljeni u vrijeme u kojem je službena medicina pristupačnija nego što je bila u vremenu do sedamdesetih godina 20. stoljeća, a na koje se odnosi i većina podataka prikupljenih terenskim istraživanjem (sl. 18).

Naime, usred iseljavanja stanovništva, ali i bolje povezanosti s ostalim krajevima te lakšeg dolaska do potrebnih lijekova i liječnika, narodna medicina gubi primat koji je do tada imala. No, pozitivni primjeri upotrebe ljekovitog bilja pokazuju mogućnosti uključivanja elemenata narodne medicine u suvremeni život, kako kroz praktičnu primjenu, tako i kroz stvaranje prepoznatljivih proizvoda i suvenira te njihovo uključivanje u turističku ponudu ovoga područja.

LITERATURA I IZVORI:

BRENKO, Aida, Željko DUGAC, Mirjana RANDIĆ (2001): *Narodna medicina*. Etnografski muzej Zagreb, Zagreb.

Upitnice Etnološkog atlasa (UEA), svezak III., tema broj 87. *Umivanje, kupanje, pranje*; svezak IV. (Fd241/651, Fd 241/478), tema broj 124. *Porod, dojenje, prvi zub*; Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu.

LIJEČENJE ZMIJSKOG UJEDA – PRIČA KAO DIO SJEĆANJA ZAJEDNICE

Petra KELEMEN

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

1. UVOD¹

U ovom se radu iznose rezultati terenskog istraživanja jednog segmenta narodne medicine na području Krivoga Puta. Prikazat će se praksa liječenja zmijskog ujeda koja se, naime, pokazala zanimljivom već pri samom terenskom istraživanju,² u trenucima kad su kazivači samoinicijativno započinjali priču, što je dalo naslutiti kako im je taj oblik liječenja ostao vrlo svjež u sjećanju te ga i sami smatraju važnim i prepoznatljivim elementom života zajednice.³ Pritom je zabilježen njihov različit odnos prema postupku liječenja i ljudima koji su ga provodili, na što će se u radu posebno ukazati. Iz prikupljene građe može se iščitati nekoliko varijanata liječenja. Ta mogućnost govori ponajprije o selektivnosti ljudskog sjećanja koja dovodi do toga da su pojedini kazivači upamtili neke elemente i specifičnosti, a istovremeno svoju pažnju nisu usmjerili na neke druge. Njihovo različito životno iskustvo temelj je ovoga rada te se nastojalo čim više ukazati na pojedine različitosti koje proizlaze iz tog iskustva, a na koje je utjecalo kako mjesto rođenja i života kazivača, tako i, posebice u pojedinim slučajevima, osobno poznavanje žena i muškaraca koji su liječili zmijski ujed. Upravo su o ženama koje, prema tumačenju kazivača, i danas znaju “tajnu” liječenja zabilježeni zanimljivi podaci, svjedočanstva o njihovim uspjesima u primjeni ovog postupka te ponajviše stav zajednice prema njima.

Priča kao dio sjećanja zajednice predstavljala je temeljno polazište u izradi ovoga rada. Težište je zbog toga stavljeno na svjedočanstva i razmišljanja Krivopučana vezana uz liječenje zmijskog ujeda. Pritom se na različite varijante samog postupka koje su tijekom terenskog rada prikupljene gleda kao na rezultate različitog životnog iskustva kazivača i nejednakog dosega njihova sjećanja. Priča kao dio sjećanja zajednice te kao način oblikovanja tog sjećanja omogućuje da se ovaj segment narodne medicine promatra kao jedan od elemenata koji pridonosi sagledavanju kompleksnosti seoske društvenosti. Tajnovitost koja obavlja sam postupak liječenja, ali ponekad i priču dobivenu od kazivača, daje posebnu dimenziju toj društvenosti te će se u radu i na nju pokušati ukazati.

2. NARODNA MEDICINA I ETNOLOGIJA

U svom radu *Narodna medicina kao predmet etnologije* Tanja Bukovčan Žufika daje pregled znanstvenih disciplina i područja koja se bave problematikom narodne medicine. Autorica pritom prikazuje kontinuiranu prisutnost istraživanja narodne medicine u hrvatskoj etnologiji, njezino današnje mjesto

¹ Rad je u neznatno proširenoj varijanti objavljen u *Senjskom zborniku* 31 iz 2004. godine, str. 213-238.

² Pri terenskom istraživanju podaci su prikupljeni u sljedećim lokalitetima: Gorica, Katići, Krivi Put, Lucići, Mrzli Dol, Pavelići, Pavići, Popići, Rupa, Rusova Draga, Serdari, Škopci, Šojatski Dolac, Šolići, Špalji, Veljun, Žuljevići. Tema liječenja zmijskog ujeda nije zastupljena u Upitnicama Etnološkog atlasa, tako da se rad temelji isključivo na podacima dobivenima terenskim istraživanjem.

³ Prilikom istraživanja ove teme najviše je korištena tehnika nestrukturiranog intervjua. Naime, prije odlaska na terensko istraživanje, pri razmišljanju o mogućim pitanjima, odlučila sam se za ovakav pristup budući da prema ovom obliku liječenja ljudi imaju različite stavove te možda ne žele svi o tome otvoreno pričati s nepoznatim istraživačima. Na samom se terenu i pokazalo da je razgovor lakše započeti pričanjem o, primjerice, ljekovitim travama, seoskim neškolovanim zubarima i porodu kod kuće, a zatim prijeći na pitanja uroka, zaštite od njihova djelovanja, kao i na praksu liječenja zmijskog ujeda. No, vrlo su često upravo kazivači započinjali priču o ovoj temi.

te daje moguće smjernice za istraživanje. Na samom kraju svog rada zaključuje kako *istraživanje narodne medicine kao posebnog područja istraživanja unutar etnologije nije upitno već logično* (Bukovčan Žufika 2002/2003:166).

U popratnom katalogu izložbe *Narodna medicina*, održane u Etnografskom muzeju u Zagrebu 2001. godine, uz opise pojedinih bolesti, pregled oblika liječenja, posebice magijskih postupaka, osoba koje su liječile, različitih događanja vezanih uz trudnoću i porođaj, provođenje higijene te sagledavanje pojmova bolesti, odnosa prema bolesniku i društvene uloge iscjelitelja, tematizira se i odnos medicine, društva i kulture te medicine, etnologije i narodne medicine (Brenko et al. 2001). Već se u predgovoru naglašava kako se *narodna medicina i ne može ispitivati kao izolirani fenomen. Ona je dio kulturne povijesti svakog naroda, pa rezultati istraživanja otkrivaju i druge osobitosti života određene zajednice* (ibid. 7). U ovom će se radu nastojati ukazati upravo na ovakve mogućnosti te će pritom liječenje zmijskog ujeda, odnosno priča o tom liječenju, biti polazište za ukazivanje na različite mogućnosti istraživanja seoske društvenosti u njezinim specifičnostima.

Narodna medicina ima svoje neprijeporno mjesto u etnološkim istraživanjima. No, nepostojanje teorijskih polazišta kao i nesustavno bavljenje tim problemom,⁴ doveli su do toga da se ona nije *tretirala kao cjelovit sustav, već kao sklop neobičnih recepata i praznovjerja, koja se nisu pokušavala dovesti u vezu s društvenim, gospodarskim, političkim, moralnim ili vjerskim sustavima* (ibid. 16). Spomenuta izložba narodne medicine, uključivanjem svih navedenih sustava, na tragu je interdisciplinarnih i holističkih istraživanja, budući da u sebi pokušava uključiti cjelokupni kontekst u kojem se praksa narodne medicine odvija. Time se izdiže nad samo etnografsko bilježenje građe bez vođenja računa o svim složenim okolnostima iz kojih je ta građa iznikla i ukazuje na mogućnosti koje postoje u suvremenim etnološkim istraživanjima. Ovaj će rad pokušati biti na tom tragu, uz svijest autorice da drugačije mogućnosti također postoje te da je segment narodne medicine koji se obrađuje u ovom radu, kao i sve druge segmente kulture, moguće istraživati s različitih aspekata. Te su mogućnosti različitih pristupa zapravo i nužne da bi se s više strana osvijetlio način života pojedine zajednice, kao i svi mnogostruki pogledi koje zajednica ima u sagledavanju kako same sebe, tako i njezinih "drugih".

3. LIJEČENJE ZMIJSKOG UJEDA U ETNOGRAFSKIM IZVORIMA

Praksa liječenja zmijskog ujeda ubraja se u liječenje magijskim postupcima. *Tajne formule i zaklinjanja, u kojima je pisana ili izgovorena riječ imala glavnu ulogu, rabile su se osobito za zmijski ujed.* (Brenko et al. 2001:127) Valentin Putanec je u *Zborniku za narodni život i običaje* objavio starohrvatski glagoljski uklin protiv zmija iz 14. stoljeća.⁵ Autor navodi kako je ukline iz 15. i 16. stoljeća već objavio R. Strohal u istom zborniku, te da je primjer iz 14. stoljeća koji on ovdje proučava posebno vrijedan budući da je, kako tvrdi, vjerojatno najstariji (Putanec 1962). Uklin je sačuvan u glagoljskom rukopisu *Code slave 11*, arhiviranom u Bibliothèque nationale u Parizu, te Putanec, prema mjestu djelovanja hrvatskih glagoljaša pavlina, zaključuje kako rukopis, a time i uklin, potječe s područja Like, Vinodola i Istre. Transkripcijom i prenošenjem u suvremen izgovor, uklin dobiva ovakav oblik: *U ime Oca + i Sina + i Duha + Svetoga. Amen. Šita + šita + šita +. Zaklinjem vas zmijske bogom živim, budte pokorne meni sluzi božjemu N. kao što je pokoran vosak ognju (vatri), a oganj vosku* (ibid. 410). Etimološki analizirajući uklin, autor zaključuje kako je riječ o imitaciji vrlo ranih, možda poganskih, inkantacija, budući da su pojedine analogne formule poznate još iz antičkoga doba (ibid. 410-412).

Podaci o liječenju zmijskog ujeda, dobiveni terenskim istraživanjima, mogu se pronaći u brojnim etnografskim izvorima. Vatroslav Rožić u opisu narodnog života Prigorja u *Zborniku za narodni život i*

⁴ O problemu teorijskog polazišta i smjernicama vezanim uz taj segment istraživanja usp. Bukovčan Žufika 2002/2003.

⁵ Uklin je: kletva; predmet za ukor, prijekor (*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1967-1971).

običajne piše: *Kad kèga kača pìkne, unda se čvrsti priveže, da otrivana krv dèle ne mare. Za Peru Ivčeca iz Drage veliju da zna nekak vraćiti, kak kèga kača pìkne, ali ne će nikimu reći kak; ima nekaj š čem iseče okolu, gde je kača pìknula* (1907:131). Mara Hećimović-Seselja u monografiji *Tradicijski život i kultura ličkoga sela Ivčević Kosa* donosi kazivanja kako su *nagovor znali vršiti zmijari koji su liječili zmijski ujed* (1985:140); o više varijanata liječenja zapisao je i Jure Grčević u monografiji *Kompolje, narodni život i običaji* (2000:520-521).⁶

Značajne podatke, budući da su zabilježeni u novije vrijeme, iznosi u svom radu *Izvišće s istraživanja u selima pod Senjskim bilom i u zaleđu Sv. Jurja* Nevena Škrbić. Donoseći svjedočanstva kazivača o *viškama, urocima i ženama koje znadu izgovarat*, autorica govori i o osobama koje su pomagale kad bi stoku ili suseljana ugrizla zmija. Kako su lokaliteti u kojima je autorica provela svoje istraživanje nedaleko od Krivoga Puta te su, kao i područje Krivoga Puta, nastanjeni primorskim Bunjevcima, oba istraživanja predstavljaju značajan doprinos poznavanju kulture ove bunjevačke grane (Škrbić 2001). Zbog toga će se u radu, koliko će to biti moguće, komparirati dobiveni podaci obaju terenskih istraživanja.

Kako namjera ovog rada nije uklapanje varijanata liječenja zmijskog ujeda zabilježenih na području Krivoga Puta u širi prostorni kontekst te njihova usporedba s drugim zapisanim formulama i postupcima liječenja, ne navode se drugi zapisani uklini, odnosno molitve. Takva mogućnost istraživanja, dakako, postoji i zasigurno bi dala zanimljive rezultate. Ovdje je navedeno tek nekoliko primjera liječenja iz raznovrsnih izvora, prikupljenih različitim metodama, proučavanjem starih spisa odnosno terenskim radom, kao i u različitim vremenskim razdobljima, te se tako tek ukazalo na zastupljenost građe o liječenju zmijskog ujeda u različitim etnografskim izvorima te na mogućnosti komparacije tih podataka, kao i utvrđivanja vremenske i prostorne raširenosti pojave.

4. PRAKSA LIJEČENJA ZMIJSKOG UJEDA NA PODRUČJU KRIVOGA PUTA

Na području Krivoga Puta ujed zmije najčešće su liječile žene. Tek je troje kazivača navelo primjere kada su to činili muškarci. Francika Šojat *Babić* iz Šojatskoga Dolca kazala je kako su njezin suprug i svekar znali taj postupak, a to je potvrdio i njezin sin rekavši da je i njemu otac prenio svoje znanje.⁷ Anka Vukelić *Matičeva* iz Rupe ispričala je kako je u tom selu Milan Vukelić *Gušin* znao *razgovarat zmijan* te je pomogao i samoj kazivačici kad ju je kao djevojčicu ujela zmija.⁸ Za žene koje su provodile ovo liječenje nije postojao poseban naziv, kazivači su o njima govorili jednostavno kao o *ženama* ili *babama*.⁹ Marija Prpić *Kavaričina* iz Lucića šaljivo je naglasila kako muškarci to nisu radili ovim riječima: *A nisu muški, muški su se bavili samo čašicom (smijeh) i kuglanjem...* Nevena Škrbić u svom radu s podacima iz lokaliteta pod Senjskim bilom i u zaleđu Sv. Jurja također navodi kako se *ženama koje odčinjaju* odlazilo i u slučaju ujeda zmije (Škrbić 2001:269), dok se u katalogu izložbe *Narodna medicina* zaključuje kako su se *bajanjem i pripremanjem ljekovitog bilja najčešće bavile žene, a kirurške zahvate obavljali su isključivo muškarci* (Brenko et al. 2001:17).

Tijekom terenskih istraživanja prikupljeno je mnogo primjera osoba koje su liječile, a koje su još uvijek ostale u sjećanju današnjih stanovnika Krivoga Puta. Nekoliko kazivača posvjedočilo je kako je taj

⁶ Dvije spomenute monografije donose formule koje su se izgovarale prilikom liječenja te je moguća njihova usporedba s tekstom molitve zapisane tijekom istraživanja na području Krivoga Puta.

⁷ Kazivačica nije znala da je njezin suprug to prenio sinu, pa ovaj podatak treba uzeti s oprezom.

⁸ U ovom se slučaju način liječenja znatno razlikuje od svih ostalih primjera te se donosi na kraju prikaza podataka s Krivoga Puta kao važna iznimka.

⁹ Riječ *babe* upotrijebili su: Mile Špalj *Kebin*, Špalji; Marija Prpić *Kavaričina*, Lucići; Ivan Pavelić *Jandra*, Serdari; Josip Blažević *Ivela*, Mrzli Dol; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put. Pritom upotrijebljena riječ ne sadrži pogrdno konotativno značenje, tj. posve je neutralna, označava dobnu skupinu.

način liječenja poznao netko iz njihove obitelji: Francika Prpić iz Judić Gorice, majka kazivačice Kate Pavelić *Burgijine* iz Pavića, zatim baka po ocu iste kazivačice, već spomenuti suprug i svekar Francike Šojat *Babić* iz Šojatskoga Dolca, maćeha Josipa Blaževića *Ivele* iz Mrzloga Dola, Luca Krmpotić iz Veljuna, koja je strina kazivačice Milke Prpić *Markinove* iz Veljuna, baka Milana Blaževića *Ivele* iz Mrzlog Dola, dok je Ante Krmpotić *Škobac* iz Škobaca to potvrdio za svoju suprugu Ivanku. Nekoliko je kazivača spomenulo Ružu Burić iz Burića, sela koje danas više nije nastanjeno.¹⁰ Još je zabilježeno da su zmijski ujed liječile Marija Prpić *Ankina* iz Lucića,¹¹ Luca *Vukova* iz Lucića,¹² Ivka Krmpotić *Grabarova* iz Veljuna,¹³ Marijica Prpić *Ivanova* iz Nikolića¹⁴ te Marica *Banova* iz Krivoga Puta.¹⁵ Pojedini se kazivači nisu sjetili imena žena koje su liječile, nego samo lokaliteta odakle su one. Tako je, primjerice, Eleonora Prpić *Lejina* kazala kako je liječiti znala jedna žena iz Veljuna i jedna iz Francikovca, a Marko Prpić *Rus* iz Rusove Drage potvrdio je to znanje za jednu svoju susjedu. Kazivanje Mile Prpića *Popića* iz Popića predstavlja važnu iznimku budući da je kazivač naveo kako su zmijski ujed liječile žene iz Ritavca, obližnjega pravoslavnog sela. Bile su to Marta *Nikolina*, Neđa *Cikotina* i Milka *Manišina*.¹⁶ Najveći broj kazivača posvjedočio je da su način liječenja poznavale Manda i Francika Krmpotić, majka i kći iz Veljuna.¹⁷ Treba napomenuti kako svi kazivači koji su spomenuli ove dvije žene žive i danas u Veljunu ili su ondje rođeni.¹⁸ Francika Krmpotić *Mišinova* i danas živi u Veljunu.¹⁹ Uz nju, još je nekoliko žena koje i danas žive, a koje su same rekle da znaju formulu za liječenje ili su to za njih potvrdili drugi. Tako je Ivanka Krmpotić *Šimunova* iz Škobaca sama rekla kako posjeduje riječi molitve, a u drugom je navratu to potvrdio i njezin suprug Ante Krmpotić *Škobac*. Isti je kazivač to rekao i za Ivku Krmpotić *Grabarovu* iz Veljuna, kao i Milan Krmpotić *Zekonja*, njezin poluujak. No, Ivka Krmpotić *Grabarova* bila je i jedna od kazivačica, a ona sama to nije potvrdila. Pavla Pavelić *Ćirilova* iz Pavelića također je kazala kako ona, uz liječenje lišaja, poznaje i liječenje zmijskog ujeda.

Iz ovako velikog mnoštva primjera može se sa sigurnošću zaključiti kako je praksa liječenja tijekom 20. stoljeća još bila vrlo živa. To nam ponajprije govore podaci koje su kazivači iznijeli o članovima svoje obitelji i rodbine, prema kojima možemo odrediti da je većina žena ovaj način liječenja učestalo prakticirala do pred Drugi svjetski rat i neposredno nakon njega. Naime, najčešće se tu radi o ženama koje su jedno ili dva pokoljenja starije od kazivača. Ostali su kazivači također govorili o ženama kojih se sjećaju iz svojih ranijih dana, smještajući praksu njihova liječenja oko sredine 20. stoljeća. Sve nam to govori da su kazivači bili svjedoci takvog načina liječenja, neposredni, vlastitom prisutnošću ili posredni, preko priča svojih suseljana.

¹⁰ Zvonko Pavelić *Dujela* iz Serdara i Zdenka Pavelić *Vranićeva* iz Pavića. Ivan Pavelić *Jandra* iz Serdara kazao je samo kako su to obavljale žene iz Burića.

¹¹ Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići.

¹² Milan Pavelić *Vranić*, Pavići.

¹³ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ante Krmpotić *Škobac*, Škopci.

¹⁴ Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put.

¹⁵ Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put.

¹⁶ Prema riječima ovog kazivača to je selo danas pusto. Kazivanje je značajno jer govori o međusobnim vezama Krivopučana i *Vlaha*, *Vlaja*, kako su ih oni nazivali, tj. stanovnika obližnjih pravoslavnih sela.

¹⁷ Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; Ante Krmpotić *Škobac*, Škopci; Luka i Mara Krmpotić *Brdini*, Veljun; Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Milan i Milka Prpić *Markinovi*, Veljun; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac (rođen u Veljunu); Mara Tomljanović *Isanova*, Kivi Put (rođena u Veljunu). Ivka Krmpotić *Grabarova* potvrdila je da je postupak liječenja znala samo Manda Krmpotić.

¹⁸ Iznimka su samo Ante Krmpotić *Škobac* i njegova supruga Ivanka Krmpotić *Šimunova* iz Škobaca, no Škopci su na vrlo maloj udaljenosti od Veljuna, predstavljaju zapravo tek njegov zaselak.

¹⁹ Krivopučani često glas *f* u govoru zamjenjuju glasom *v* te tako ime Francike izgovaraju kao *Vrancika*. Karakteristike krivopučkoga govora u prvom je svesku Monografije obradila Ankica Čilaš Šimpraga.

S nekoliko su naziva kazivači obilježili sam postupak liječenja. Najčešći naziv je *izgovarat(i)*,²⁰ a uz njega se javljaju i slični nazivi *odgovarati*, *odgovoriti*²¹ te naziv *razgovarat* koji je upotrijebio samo jedan kazivač.²² Pojedini su kazivači kazali kako su te žene *gatale*,²³ dok su, s objašnjenjem da znači isto što i moliti te time opisuje i sam tijek liječenja, pojedinci upotrijebili i naziv *odmaljale*.²⁴

Što se tiče samog opisa postupka, kazivanja se razilaze i u mnogo se slučajeva ne poklapaju. Razlog se može tražiti u različitom iskustvu kazivača, njihovoj posrednoj i neposrednoj (ne)prisutnosti kod liječenja te u selektivnosti sjećanja. Prvenstvo u ovom prikazu dobit će kazivanje Ivanke Krmpotić *Šimunove* iz Škobaca, jedine kazivačice koja mi je sama opisala cijeli postupak koji je i sama znala te primjenjivala. Naučila ga je, kako je sama kazala, od *tete Francike*, a najvažnija pojedinost kojom se izdvaja od ostalih kazivača jest tekst koji se pri liječenju govorio. Kazivači su, naime, redovito pričali kako su žene prilikom *izgovaranja* molile, no činile su to u sebi tako da ih nitko nije mogao čuti pa samim time tekst nije bio općepoznat.²⁵ Jedini je Ivan Prpić *Kavarica* iz Lucića, iako nije nikada čuo što je Marija Prpić *Anikina* iz Lucića molila, pretpostavio da je molila Očenaš, Zdravomarijo i Vjerovanje. Ostali kazivači nisu vezali molitvu uz katoličku vjeru, odnosno, nisu navodili njezin naziv budući da osoba koja je liječila nikada ništa nije glasno izgovarala. Spomenuta je kazivačica, zasad, jedina s područja Krivoga Puta koja je kazala molitvu otkrivši time cijeli postupak liječenja.²⁶ Dakle, riječi koje su se prilikom liječenja morale govoriti su sljedeće:

*Pomozi ime Isusa i Marije!
Što je Isus večera?
Koru kruva ječmena.
Što mu bijaše za prostirač?
Snop slame bobove i kamen pod glavon.*

Kazivačica je dalje objasnila: *Onda kad rečete kamen pod glavon, onda morate reć ime krave i:
Skamenila se zmija koja je tu kravu ujila.
Otac, Sin i Duh Sveti.*

²⁰ Francika Šojat *Babić*, Šojatski Dolac; Ivan Pavelić *Jandra*, Serdari; Marko Tomljanović *Rilac*, Katići; Mile Prpić *Popić*, Popići; Mira Tomljanović *Ropetina*, Krivi Put; Pavla Pavelić *Ćirilova*, Pavelići; Zvonko Pavelić *Dujela*, Serdari; Kata Pavelić *Burgijina*, Pavići; Zdenka Pavelić *Vranićeva*, Pavići; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac; Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put.

²¹ Mile Špalj *Kebin*, Špalji; Marija Prpić *Kavarićina*, Lucići; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Anka Šolić *Tutanova*, Šolići.

²² Marko Pavelić *Mijatina*, Žuljevići. Isti naziv upotrijebila je i Anka Vukelić *Matićeva* iz Rupe, no u njezinu se slučaju radi o drugačijem postupku liječenja. Vidi dalje u tekstu.

²³ Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Ivan Pavelić *Jandra*, Serdari; Marko Pavelić *Mijatina*, Žuljevići; Ivka Krmpotić *Grabarova*, Veljun.

²⁴ Luka i Mara Krmpotić *Brndini*, Veljun; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Anka Šolić *Tutanova*, Šolići; Ante Krmpotić *Škobac*, Škopci. Može se primijetiti da su pojedini kazivači upotrijebili više naziva što potvrđuje u prilog tome da oni zapravo označavaju isto.

²⁵ Da su žene pri liječenju molile, potvrdili su: Stjepan Prpić *Stipina*, Gorica; Francika Šojat *Babić*, Šojatski Dolac; Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Ivan Pavelić *Jandra*, Serdari; Josip Blažević *Ivela*, Mrzli Dol; Josip Prpić *Jurina*, Mrzli Dol; Luka i Mara Krmpotić *Brndini*, Veljun; Draga Tomljanović *Rilčeva*, Katići; Marko Prpić *Rus*, Rusova Draga; Pavla Pavelić *Ćirilova*, Pavelići; Zvonko Pavelić *Dujela*, Serdari; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ivka Krmpotić *Grabarova*, Veljun. Mile Špalj *Kebin* iz Špalja naveo je samo kako je žena nešto *mrmosila*.

²⁶ Francika Krmpotić nije bila raspoložena za razgovor, Pavla Pavelić *Ćirilova* nije željela odati formulu budući da se molitva smije drugome prenijeti samo na Badnjak, a Ivka Krmpotić *Grabarova*, za koju su pojedini kazivači rekli da zna postupak, to nije sama potvrdila.

Dok se molilo, ista kazivačica je dalje navela, *moralo se uzeti tri kamena i njima križati ono mjesto gdje je zmija ujela*. Pritom je bilo važno vratiti kamen na mjesto s kojeg je prethodno bio podignut jer inače postupak ne bi bio uspješan.

I ostali su kazivači u opisima liječenja redovito spominjali upotrebu kamena. No, pojedini su govorili o samo jednom kamenu,²⁷ neki o dva,²⁸ a najviše njih o tri.²⁹ Bez obzira na broj kamena koji su se koristili, pojedini kazivači su potvrdili kako se kamen obavezno morao vraćati na mjesto s kojeg je bio uzet.³⁰ Ivan Krmpotić *Šoparin* iz Šojatskoga Dolca naglasio je: *Ali je strogo morala pazit tamo otkud je uzela kamen da ga tamo i postavi*. Također, samo su pojedini kazivači naveli kako se kamenom *križalo*,³¹ a to su u pravilu oni koji su potvrdili i kako su se upotrebljavala tri kamena. Jedini je Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna ponudio i objašnjenje broja kamena, no važno je napomenuti da ni sam kazivač nije u to siguran pa je to zapravo samo njegova pretpostavka.³² Kazao je: *A ko će znat, možda sveto Trojstvo*. Ostali kazivači naveli su kako se kamenom rana trljala, mazala ili su ga samo položili na nju, dok je jedino Zvonko Pavelić *Dujela* iz Serdara naglasio kako se uz kamen stavljala i neka trava kojoj se nije moglo sjetiti imena.³³

Zabilježena su tek dva primjera liječenja ljudi.³⁴ Potvrdio je to Zvonko Pavelić *Dujela* iz Serdara koji se prisjetio kako je Ruža Burić iz Burića liječila svog unuka, a Ivanka Krmpotić *Šimunova* iz Škobaca posvjedočila je kako je ona sama liječila svoga supruga, ali postupak nije bio uspio jer je od ujeda prošlo oko tri sata, a da bi se izliječilo, potrebno je intervenirati odmah, kako je kazivačica navela, u roku pet minuta. Ostali kazivači govorili su samo o liječenju stoke, prvenstveno krava i ovaca, a pojedinci ni ne pamte da je kojeg čovjeka ujela zmija. Ivanka Krmpotić *Šimunova* iz Škobaca naglasila je da se postupak nije primjenjivao kod ujeda psa i mačke, a Ivka Krmpotić *Grabarova* iz Veljuna potvrdila je to samo u slučaju psa. Obje su kazivačice objasnile kako je razlog taj što te životinje *nemaju križa*, ne znajući ipak što to uistinu znači. Ivka Krmpotić *Grabarova* pridodala je: *A što, valjda što je pas, a Bog je stvorio sve životinje, nemam pojma*. Sama kazivačica, dakle, ne razumije zbog čega se psa nije moglo liječiti, tj. po kojoj se karakteristici on razlikuje od ostalih životinja.

Mjesto liječenja također je detalj koji su naveli Krivopučani. Naime, Stjepan Prpić *Stipina* iz Gorice, Mirko Prpić *Cungo* iz Krivoga Puta i Francika Šojat *Babić* iz Šojatskoga Dolca kazali su kako se to obavezno moralo događati na raskrižju putova.³⁵ Pritom je Francika Šojat *Babić* navela primjer gdje su se križala tri puta i naglasila da je bilo bolje ako se više njih križalo, dok su ostala dvojica kazivača govorila o četiri

²⁷ Josip Blažević *Ivela*, Mrzli Dol; Marko i Draga Tomljanović *Rilčevi*, Katići; Marko Prpić *Rus*, Rusova Draga; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac.

²⁸ Ljubica Prpić, Gorica; Anka Prpić, Gorica; Mile Špalj *Kebin*, Špalji; Zvonko Pavelić *Dujela*, Serdari; Zdenka Pavelić *Vranićeva*, Pavići; Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put.

²⁹ Francika Šojat *Babić*, Šojatski Dolac; Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Luka i Mara Krmpotić *Brndini*, Veljun; Pavla Pavelić *Ćirilova*, Pavići; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ivka Krmpotić *Grabarova*, Veljun; Ante Krmpotić *Škobac*, Škopci. Može se primijetiti da su među njima i dvije kazivačice od kojih se za jednu govori, a druga i sama priznaje da zna postupak liječenja.

³⁰ Marko i Draga Tomljanović *Rilčevi*, Katići; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac; Francika Šojat *Babić*, Šojatski Dolac; Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ivka Krmpotić *Grabarova*, Veljun; Ante Krmpotić *Škobac*, Škopci.

³¹ Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac (naveo da se križalo pet, šest puta); Francika Šojat *Babić*, Šojatski Dolac; Luka i Mara Krmpotić *Brndini*, Veljun; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ante Krmpotić *Škobac*, Škopci; Ivka Krmpotić *Grabarova*, Veljun.

³² Navodim, ipak, ovo objašnjenje za moguća daljnja istraživanja.

³³ Josip Blažević *Ivela*, Mrzli Dol; Marko Prpić *Rus*, Rusova Draga; Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Zvonko Pavelić *Dujela*, Serdari.

³⁴ Liječenje ljudi potvrdila je i Anka Vukelić *Matićeva* iz Rupe, no ona je spomenula drugačiji oblik liječenja o čemu se govori dalje u tekstu.

³⁵ Ivanka Krmpotić *Šimunova* iz Škobaca nije potvrdila.

puta. Ivan Krmpotić Šoparin iz Šojatskoga Dolca objasnio je da se blago većinom dovodilo do *raskrišća*, premda se liječenje, ako je raskrižje bilo udaljeno, moglo obaviti i drugdje (sl. 1).

Slika 1: Kazivač Ivan Krmpotić Šoparin iz Šojatskog Dolca; snimila Marija Brajković, svibanj 2004.

Josip Prpić Jurina iz Mrzloga Dola nije naveo da se kod liječenja koristio kamen, nego žar: *Onda već ako bi zmija ujela stoku il čoveka, onda su bile, nije svaka, nego pojedine bake, uzmi neki žar pa ga meći na ono mjesto gdje bi ujela zmija, pa tobože ona to izgovaraj, al u biti prođe. Vjerujte jel tako il ne, al tako je. (...)* Žar, ovaj od peći metni na tu jednu limenu posudu, tamo je ona nekoga dragoga Boga zuckala, molila i jel to il je to po sebi prošlo, pitaj Boga. Ivan Krmpotić Šoparin iz Šojatskoga Dolca donio je sljedeći opis liječenja: *I ona s tin kamenon križala, imala blagoslov, rećemo, u jednoj padeli od litre, od dvi, imala padelu blagoslova, masline malo blagoslovljene, to se za Uskrs išlo blagoslivljati u crkvu i to stalo u kući. Malo žara da to dimi, maslina i ona je to križala po ton vimenu ili ispred nosa.* Kazivač je u ovom slučaju opisao kako je, prema njegovu sjećanju, liječila Manda Krmpotić iz Veljuna, Francikina majka.³⁶

Kazivači su također govorili o naknadi za liječenje. Tako je Ivan Krmpotić Šoparin iz Šojatskoga Dolca kazao kako su Manda Krmpotić iz Veljuna davali *na primer jednu maramu na glavu ili neku lijepu maramicu štrikanu, neku uspomenu i tako. Ili ako bi ona imala kobasicu ili komad mesa.* Na pitanje je li Manda to tražila, kazivač je odgovorio: *Ne, ne, nikako, nikako, ona nije to. To je kao dobra volja. Ona je tebi dobrovoljno došla i ti si opet to dobrovoljno napravija njoj, kao jedna uzajamna pomoć.* Milan Krmpotić Zekonja iz Veljuna i Mara Tomljanović Isanova iz Krivoga Puta kazali su kako bi im se obično podarila kava ili piće, a Kata Pavelić Burgijina iz Pavića, čija je majka tako liječila, naglasila je kako se nije ništa plaćalo jer *to se išlo onako dobrovoljno.* Jedino je Ivka Krmpotić Grabarova iz Veljuna kazala kako se *moralo platiti jerbo da onda bolje pomaže.* To bi se plaćanje obavljalo kad bi liječenje već bilo gotovo, no kazivačica je ipak naglasila kako Manda Krmpotić, o kojoj i ona govori, to nije tražila: *A dali bi joj ili sir ili jaja ili ovako nešto od robe neki komadićak ili nešto tako. (...) Ne, ona ne bi tražila, ali to se je moralo nešto dat kako je ko ima, neko je ima neke čarape, neko je ima ili jaja ili vune, ona nije imala ovaca i čarape, prvo se nosilo one vunene čarape, i tako.* Mile Prpić Popić iz Popića, koji je govorio o pravoslavnim ženama iz Ritavca kao osobama koje su liječile, naveo je kako im se plaćalo onim što bi zatražile. Obično im se davalo mesa, jaja, maslaca, a ako im tko nije imao što za dati, morao je zauzvrat ići raditi i to u trajanju od dva dana.

³⁶ Kazivač je rođen u Veljunu, a 1949. godine došao je živjeti u Šojatski Dolac. Više je puta u svom kazivanju naglasio kako je dobro poznao Mandu Krmpotić.

Poseban segment u liječenju čini nasljeđivanje znanja, odnosno njegovo prenošenje mlađim generacijama. Usmena predaja predstavlja uobičajen način prijenosa znanja o životu na sljedeća pokoljenja. Ona se javlja i u ovom segmentu kulture. Luka Krmpotić *Brnde* iz Veljuna kazao je kako su žene to *primile od starijih*, a njegova je supruga Mara pridodala: *Od starijih, ove koje su umrle prvo starije, onda ove naslijedile, mlade*. I ovdje se javljaju pojedine zanimljivosti. Tako je Ivan Krmpotić *Šoparin* iz Šojatskoga Dolca naglasio kako se to prenosilo na žensku djecu. To potvrđuje i velik broj žena koje su kazivači spominjali tijekom istraživanja, a tek izdvojeni primjeri muškaraca. Kata Pavelić *Burgijina* iz Pavića kazala je kako joj je majka rekla formulu godinu dana prije smrti, ali je ona nije zapisala, te je pridodala: *Isto ko san ja benasta, ja san mogla isto zapisat i reć malon i maloj i tako da bi to išlo*. Također, kazivačica je naglasila da čim je osoba koja je znala postupak prenijela to znanje nekome drugome, sama više nije mogla *odgovorit*. Primjer Ivanke Krmpotić *Šimunove* iz Škobaca kojoj je *teta Francika* otkrila molitvu za liječenje govori kako postoji mogućnost da se to specifično znanje ne zadržava isključivo u obitelji.³⁷ Uz kazivanje Kate Pavelić *Burgijine* iz Pavića koja je posvjedočila kako se taj prijenos tajnog umijeća događao neposredno pred smrt osobe koja je poznavala postupak, najčešće su kazivači navodili kako se to moralo obaviti na Badnjak, pojedini su naglasili uvečer.³⁸ No, nitko nije znao objasniti zašto je izabran baš taj dan.

Odnos prema službenoj medicini jedno je od mogućih polazišta za istraživanje narodne medicine. Tako je i ovom prilikom na terenu prikupljeno nekoliko podataka koji razotkrivaju taj odnos. Već je naglašeno kako je opisana praksa liječenja sredinom 20. stoljeća bila vrlo prisutna. Pojava veterinaru pružila je alternativno rješenje kod ujeda zmijske. Prije toga, naime, nije postojao drugi način, kako je objasnila Anka Šolić *Tutanova* iz Šolića: *Jer prije nije bilo ni zvat veterinaru niti niš, nego što se odgovaralo*. Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna potvrdio je da je veterinar postao dostupan *negde posle rata, '46., '47. tako*. Dakle, jedno su vrijeme postojale su obje prakse liječenja. Anka Pavelić *Kuzmanova* iz Pavića, Ika Pavelić *Tomina* iz Pavića i Mira Tomljanović *Ropetina* iz Krivoga Puta kazale su kako je veterinar predstavljao jedinu mogućnost. Posljednja je kazivačica naglasila: *Doktoru, mora ić doktoru otkad ja pamtin. (...) A ne znan, nije, možda starinski, a posle kako ja pamtin nije, to se samo išlo se doktoru. I za blago i za sve. Sve pomoć zva se veterinaru i doktoru, pomoć kolko sve trebalo pomoć. Ja nisan to, nisan nikad to virovala. Bilo je to, ali nisan na to davala. Jel valja, ne valja, ja nisan na to obraćala*.³⁹ Ivan Krmpotić *Šoparin* iz Šojatskoga Dolca naveo je kako se veterinar obavezno zvao ukoliko je zmija bila otrovna ridovka, a Ivanka Krmpotić *Šimunova* iz Škobaca, opisujući rijedak primjer liječenja ljudi, napomenula je kako joj postupak nije uspio jer je prošlo previše vremena. Nakon toga, njezinu je suprugu mogao pomoći samo doktor. Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna i Mara Tomljanović *Isanova* iz Krivoga Puta naveli su dva najjednostavnija razloga zbog kojih se radije zvalo ženu iz sela. Mara je objasnila: *Radije k njoj jer ona je blizu. A veterinar dok dođe iz Senja, pa on ti nije ni pri ruci, pa bude to, znaš, jer ima širok teren, Krasno, Krivi Put, di je Krasno, di je Krivi Put. Krasno, pa dok on dođe u Senj, pa Krivi Put. Onda isto tako kad se i krava teli, ima par ljudi koji to sami znadu isto ko veterinari*. Milan je slično kazao: *Bliže Vranciku tu zovi da odgovori, dok veterinar dođe*. Uz to, veterinaru se, nastavio je kazivač, trebalo platiti za injekciju, dok se ženama nije plaćalo.

Među svim prikupljenim kazivanjima, sjećanje Anke Vukelić *Matičeve* iz Rupe predstavlja značajan izuzetak. Kazivačica je, naime, ispričala događaj iz svog djetinjstva, kada je išla u drugi razred osnovne

³⁷ Razlog možda leži i u tome što Francika Krmpotić nema ženske djece. No, s druge strane, kazivačice koje su same rekle da znaju molitvu, obećale su nam tijekom istraživanja da će je i nama kazati ukoliko dođemo na Badnjak. Je li to bilo tek obećanje ljubavnih domaćica koje su strpljivo odgovarale na sva naša pitanja ili bi stvarno rekle formulu nekome tko nije iz njihove sredine i nije s njima u rodbinskoj vezi, trebalo bi provjeriti na Badnjak.

³⁸ Francika Šojat *Babić*, Šojatski Dolac (uvečer); Marija Prpić *Kavaričina*, Lucići; Luka i Mara Krmpotić *Brndini*, Veljun (uvečer); Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put; Pavla Pavelić *Ćirilova*, Pavići (uvečer); Milka Prpić *Markinova*, Veljun; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ante Krmpotić *Škobac*, Škopci.

³⁹ Kako kazivačica ipak navodi primjer Marice *Banove* iz Krivoga Puta koja je liječila ujed, može se zaključiti, imajući na umu brojnost primjera koji govore o zastupljenosti ovog elementa narodne medicine, kako je ona u navedenim rečenicama ipak izrekla samo svoj stav prema liječenju koje je na selu postojalo prije mogućnosti poziva veterinaru.

škole. Zmija ju je, dok je hodala bosa, ujela za nožni prst. Kako je u njezinu selu, u kojem i danas živi, bio jedan čovjek koji je znao *razgovarat zmiijan*, iskopali su jamu pred njezinom kućom, u nju joj do koljena zakopali nogu, a taj je čovjek, Milan Vukelić *Gušin*, u sebi molio i nešto radio rukama, *pribirao*. Puna dvadeset i četiri sata noga joj je stajala tako ukopana. Sličan postupak s područja Senjskoga bila i zaleđa Svetog Jurja navodi i Nevena Škrbić. Autorica piše: *Durđa Klišanić iz Donjih Lopaca opisuje kako bi osobi koju je zmija ugrizla za nogu, "žena koja to zna ličit", nogu ukopavala u zemlju i nije se smjelo vaditi sve do zalaska sunca. Prema podatcima za Donje Lopce i Đomine, žena je čitavo to vrijeme "križala", premještala oko noge tri kamena, postavljena u obliku trokuta. Istodobno je izgovarala formulu za liječenje zmijskog ugriza (Škrbić 2001:269)*. To je ujedno i jedini sličan oblik liječenja koji je pronađen i na području obrađenom u spomenutom članku i na području Krivoga Puta, iako se ne podudaraju u potpunosti.

5. ODNOS PREMA ŽENAMA KOJE SU LIJEČILE – ELEMENTI SEOSKE DRUŠTVENOSTI

Iz navedenog se opisa varijantata liječenja i pojedinih specifičnosti, a posebice iz velikog broja primjera osoba koje su provodile liječenje, može pretpostaviti kako je ovaj segment narodne medicine u vrijeme njegove prisutnosti bio potreban i odobran. Današnji odnos stanovnika Krivoga Puta donosi određeni odmak. Naime, kako se danas više ne prakticira taj segment narodne medicine, ili barem ne u onoj mjeri u kojoj se to radilo prije⁴⁰ kada je on bio rasprostranjen na cijelom ovom području, sigurno se na drugačiji način na njega gleda. Nekada, kada je takav način liječenja bio prijeko potreban jer alternative u obliku veterinarstva nije ni bilo, samim time što je bio jedini, bio je i priznat i odobran. Danas, kad se s distance može gledati na to vrijeme, mogu se pronaći i drugačija razmišljanja koja ne cijene takav način liječenja, označuju ga bezvrijednim i neuspješnim. Tako je, primjerice, Mile Špalj *Kebin* iz Špalja kazao kako su to bile *lakrdije* u koje on ne vjeruje, Milan Pavelić *Vranić* iz Pavića također je napomenuo kako on u to *ne bi virova*, dok je Mirko Prpić *Cungo* iz Krivoga Puta čak rekao kako nitko nije vjerovao. Marko Pavelić *Mijatina* iz Žuljevića pomalo je pogrdno liječenje nazvao *babarskim govorom* te smatra da bi, ukoliko bi bolest prošla, to bilo samo od sebe. Ivan Prpić *Kavarica* iz Lucića sa smijehom je i ironijom pričao o ženama koje su poznavale postupak. Zvonko Pavelić *Dujela* iz Serdara, kazivač koji je jedini donio podatak da je Ruža Burić iz Burića koristila pri liječenju i neku travu, iznio je mišljenje da je tu zapravo pomagala ta trava, a ne sama molitva.

Većina je ostalih kazivača o ovom liječenju govorila bez negativnih i pozitivnih konotacija, odnosno bez eksplicitnog izražavanja svog stava. Tako se samo može primijetiti da je ono u njihovu kazivanju dobilo isti status kao i, primjerice, ljekovite trave, seoski zubari ili porod kod kuće. Pojedini su kazivači uvjereni da je liječenje uvijek pomagalo. Tako je, primjerice, Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna, pričajući o Mandi i Franciki Krmpotić, na pitanje je li se nekad znalo dogoditi da se nije moglo *odgovoriti*, rekao: *A nije, uvijek je pomoglo. A ona valjda nešto zna o tome kad uzme ona tri kamenčića, pa križa, moli, mrmlija, ne razumiš*. Uvjeren u uspješnost ovih postupaka, koji su ipak bili tajni jer, kako je objasnio, *nije ona baš svojih tajni pričala*, kazivač je izrekao svoj pozitivan stav prema narodnoj medicini. Drugi, pak, stanovnici Krivoga Puta smatraju kako liječenje nije bilo uspješno ukoliko je zmija bila otrovna. Već je spomenuto kako je Ivan Krmpotić *Šoparin* iz Šojatskoga Dolca rekao da se veterinar obavezno zvao ukoliko je bila riječ o ugrizu riđovke, dok se Kata Pavelić *Burgijina* iz Pavića prisjetila kako njezina majka nije mogla pomoći kad je susjedovu kravu opasni poskok ujeo za jezik. Slično vjeruje i Marija Prpić *Vinina* iz Veljuna jer je kazala: *A slabo to ako je ona otrovnica, poskok ako je, nema što, džabe izgovori i nagovori*. Zanimljivo razmišljanje iznijela je Pavla Pavelić *Ćirilova* iz Pavelića, koja je kazala da zna postupak, ali da danas nitko

⁴⁰ Nije do kraja razjašnjeno kada su žene koje su i danas žive prestale liječiti. Ivanka Krmpotić *Šimunova* iz Škobaca rekla je kako unatrag dvije, tri godine nije tako liječila te je zbog toga već pomalo i zaboravila riječi molitve, no nitko od kazivača nije spomenuo da je ta praksa prisutna u suvremenosti.

više ne traži njezinu pomoć i ne dolazi k njoj jer *to kod nas niko ne, tamo da di je Vrancika, tamo viruju u to, ode niko više ne viruje u to*. Kazivačica je tako stanovnike Veljuna označila kao one “druge”, one koji još i danas vjeruju u stari oblik liječenja, za razliku od kraja u kojem ona živi, a koji je ipak tek nedaleko od Veljuna.

Na ovaj se način kroz različite primjere može vidjeti da je danas stav zajednice prema *izgovaranju* različit. Dostupnost veterinarara i promijenjen način života vezan uz industrijalizaciju koja je dovela do depopulacije Krivoga Puta, neki su od razloga zaboravljanja ovog oblika liječenja koji danas živi još samo u pričanju zajednice, kao dio društvenog sjećanja.

6. PRIČA I DRUŠTVENO SJEĆANJE

Danas se, dakle, o liječenju zmijskog ujeda na način koji je bio vrlo živ još sredinom 20. stoljeća govori samo u pričama. Teško je zamisliti da bi ono moglo doživjeti svoju suvremenu primjenu kakvu nanovo doživljavaju neki drugi elementi narodne medicine, poput liječenja ljekovitim travama u urbanim kulturama, iako su u nekim zajednicama, što se može zapaziti i na području Krivoga Puta, oni kontinuirano bili prisutni u svakodnevnom životu. No, priča o ženama i (manje brojnim) muškarcima i njihovu postupku liječenja, prisutna je u Krivome Putu.⁴¹

Kao središte priča, odnosno kao osobe oko kojih se ispreplele najviše priča nametnule su se pokojna Manda Krmpotić i njezina kći Francika Krmpotić *Mišinova*, koja i danas živi u Veljunu.⁴² U tom je lokalitetu tijekom istraživanja zabilježen događaj vezan uz Mandu, a koji se zbog zanimljivosti i priče donosi u cijelosti: *Ta baba, ona ti je liječila blago koje doktor nije moga izliječit, veterinar. Baba je imala te svoje trave koje je brala i sa molitvama. I trave blagoslovljene. To je bija blagoslov sada tijelovski, na blagdan Tijelova to se nosilo, obavezno iša na blagoslov, nosija list od oraja, cvijeće, ono ljubiš me-ne ljubiš, oni su zvali ivančice, žita onako iz njive izvuci. To bi se napravija buket, to se nosilo na blagoslov. Što se nosi grančica na Cvjetnicu, tako je bilo kod nas za Tijelovo. I to bi se čuvalo. I onda bi baba kad bi bolilo goveče, kravu ili nešto, baba bi to s tin svojih blagoslovon došla, onda bi tražila malo žara, vatre, onda bi taj blagoslov na tu vatru metnila, to bi dimilo, onda bi ona prošla oko govečeta i molila te molitve svoje. I većinon je uspjela. Jer znan jedan slučaj, jedna žena, ona danas živi u Ameriki, otišla je, tamo je već bija svekar, muž i onda je otišla i ona. Bila jedna malo inteligentnija žena, nije niki moga stavit među one seljanke druge, mada je bilo i među njima isto, uvijek se to odraz inteligencije i toga vidi. I sad njoj je zabolilo kravu, di će Zlata k Mandi, ni govora. Pa veterinaru, doktora iz Senja gori, veterinar nešto da neke lijekove blagu. Nije pomoglo, e sad će u Brinje. Krava bila prekrasna, velika, lipa. Pa ni brinjski, krava za uginut. Sad njoj da nek idu po Mandu, a baba Manda čula kako, nju su zvali nadidoktor, ka i ona je još veća od doktora. Sad je baba bila, nije više ono zadnje vrime tila ni ić svugdje jer su joj se rugali, a ustvari baba bila sposobna. I baba govori, sad ja iden, meni je žao govečeta, ne radi njih. Baba je došla u tu kuću gore i rekla je, tamo ne znan koga je našla, već se to slabije i sjećan, da joj trebaju četiri čoeaka jaka. Svi ju onako posprdno ignorirali, gledali da što će. Tražila je pekvu, ali Zlata nije imala, već je Zlata ukinula ognjište, Zlata imala bajtu, to je mala kućica di se kuhalo prascin i tako. Imala je šparet. Veli: “Teta Mande, neman peku, ali mogu van u roli di žar pada.” To su oni dali i baba je rekla: “Ja iden, a kad van ja rečen, vi ćete samo kravu morat maknut.” Krava je legla, bila je baš za uginut. “Kad van ja reknen, samo ćete ju maknut s tog mjesta na drugo.” Baba je išla s tin blagoslovon i s ton vatron oko krave, jedno tri, četiri puta je prošla i molila i molila i njiman je rekla: “Sad.” Mi ko dica gledali isprid vrata. I sad su ti ljudi kravu samo uzeli za noge i premistili na drugu stranu. Baba je dalje molila i bome se, uz pomoć ljudi, krava se*

⁴¹ Kolegica Aleksandra Vlatković razgovarala je u Zagrebu s Jadrankom Tomljanović, kćeri Eleonore Prpić *Lejine* iz Veljuna. Jadranka Tomljanović rođena je 1965. godine i, iako danas živi u Zagrebu, dosta toga zna o životu na području Krivoga Puta, budući da je s bakom živjela u Veljunu do 1979. godine. Sjećanje na Mandu i Franciku Krmpotić i njihovu vještinu liječenja pokazuje kako se i odlaskom iz matične zajednice zadržavaju priče karakteristične za oblikovanje njezina društvenog sjećanja.

⁴² Već je prije u tekstu navedeno koji su sve kazivači spomenuli Mandu i Franciku Krmpotić u razgovoru.

digla. Kad se krava digla, baba je još molila i davala i rekla je gazdarici nek joj donese nešto toplo, malo vode da to popije, veli, sad je izrine, neka izide van iz štale i daj joj, veli, hladne vode popit kolko oće. I to je Zlata napravila. I krava je navečer pasla. Nisu vjerovali ni veterinari, niti jedan niti drugi. I to od tog čuda, jel to tako bilo što je to bilo, nikad nisu više babu Mandu zezali ni govorili. I kad bi zmija ugrizla goveće, onda bi tražila 3 kamena, to se točno sjećan kad je našu ovcu zmija ugrizla. Tražila je 3 kamena i onda, onaj kamen što na zemlji ležalo, ona bi tin križala i molila i to bi blago ozdravilo. To znan, drugo ne, drugo se ne sjećan. Nadalje, kazivačica je objasnila kako su Mandu često zvali jer su imali u nju veliko povjerenje. Za svoju pomoć ona nikada nije tražila naknadu: *Nije ona htjela niš, ona je bila toliko siromašna i ponizna da ona nije htjela kod svakoga ni kave popit jer je mislila željan si, pa nemaš.* Iako su u to vrijeme postojale još dvije žene, jedna iz Veljuna, a druga iz Francikovca, koje su također mogle pomoći, kazivačica je naglasila: *Još su bile dvi, ali baba Manda je bila najbolja.* Marija Prpić Vinina iz Veljuna prisjetila se kako ju je Manda liječila kada je dobila lišaj: *A ja san bila curica. A dobila lišaj od krave, a krava se češala o drvo, dobila taj lišaj, veli, odi ti Manda, mater od Francike, odvedi malu pa Manda zna. A Manda uzela iglu, ka prvo smo mi rekli onu veliku iglu za šlake, ajde veli Manda kruži, kruži. Oden ja baš veterinaru, ma za lišaj, ja namazala dva puta, prošlo. A nije Manda niš.* Ivan Krmpotić Šoparin iz Šojatskoga Dolca ispričao je još jednu pomalo tajanstvenu priču iz života Mande Krmpotić: *Volila je puno bosa ić, te tajne isto nije nikome otkrila, bosa, nije njoj smetalo, sad na primer, ode joj kuća bila, pa sad iden, na primer, goniti krave i te volove što je imala, iden na pašu odagnat, četiri, pet kilometri ili tri kilometra. I vrati se nazad. More bit jesen i ladno, ali ona nije osjećala da je njoj ladno. Bosa većinon, većinon... Ta skromna jedna žena, kako je kazao kazivač, nije se nikad tužila da joj je hladno, ali također nikada nije htjela ni reći zašto je tako radila. Naveo je i ovaj, njemu zagonetan, detalj iz Mandina života: *To je bila stvarna jedna žena, ja je jako dugo san poznavam, u školu san prolazija ispred njezine kuće i stalno je imala četvero goveda, imala je dva vole i dvije krave. Ali svi četvero potpuno crni, potpuno crni, nigdje nikakvog znamenja, to ona nikome nije rekla zašto to. E, niti je ona rekla, niti je ko baš prisiljava da ona to reče zašto. I ako je i uginulo, mislin, bilo bolesno goveće pa je uginulo goveće, ali je ona tražila na svaki način da je opet crno nadoknadi.* Tako se uz život bake Mande vezalo nekoliko tajanstvenih priča. Na pitanje od koga je ona naučila tajne koje je znala, nitko od kazivača nije znao odgovor. Naime, Marija Prpić Vinina iz Veljuna navela je samo kako je bila rodom iz Like, Eleonora Prpić Lejina da je iz Kompolja, a Ivan Krmpotić Šoparin rekao je: *Iz Brloga, još malo dalje od Brloga, kako san ja čuja, tamo je imala kuću. Taj njen muž, suprug on je dotuda dovea tu na Veljun.**

U pričama o Mandi Krmpotić često se spominje i njezina kći Francika koja je od majke i naučila postupak liječenja. No, Eleonora Prpić Lejina kazala je: *Pa je, Francika za zmiju. Al Franciku su malo babe i zvale, e baba je Manda stvarno bila, njoj su vjerovali.* I uz Franciku se vezuju priče koje se također odlikuju tajanstvenošću. Tako je u Veljunu zabilježena priča: *Mi ovoj Vranciki rečemo, ona dođe pa ovak spava, više špareta. "Što je? Di si bila?" Da je bila na Kleku. "Pa što si delala?" Pa šu njezine cure gore. (...) Ona kaže. (smijeh) A zeza. (smijeh) Da je bila na Kleku s curan pa da nije spavala ode. (...) To su te valjda vile, kako, to su prvo zvale. Mi rečemo da cure.* U istom je mjestu dobiveno i objašnjenje kako su vile odlazile noću kada ih se nije moglo vidjeti; ne zna se kako su putovale do Kleka, a nitko ih, pa ni Francika, nikada nije vidio.

U Lucićima se uz priču o ženi koja je molila kod ujeda zmije vezala i sljedeća pojedinost: *Ništa se to nije plaćalo, to je bilo kao, kako bi van reka, kao sve prijateljski ili..., da bi to pomoglo, to su bile samo čarolije ili od tih, mi smo ih zvali da viške.* Nadalje, dobiveno je objašnjenje kako su ih zvali *viškama ...a zato da gataju.* I onda mi reci dica kad će na Klek, da maže tabane, da ide na Klek. (smijeh) Mora namazat tabane da ide na Klek. Iako nisu vidjeli kako to *viška* ide na Klek, govorilo se da ide noću, tabane maže mašću ili voskom da je kamenje ne bode da ide na Klek, a ondje su *viške* igrale kolo. U Veljunu su se priče o tajanstvenim i nadnaravnim moćima pojedinih žena vezivale i za Franciku Krmpotić. Pritom se nije znalo točno što je ona mogla napraviti: *Pitaj Boga. I za mater njezinu su govorili, a je li, nije li, pitaj dragoga Boga. Samo mater je znala ono odgovorit, molitvan tin svojin kad bi kravu zmija ugrizla i to stvarno, ona bi to sa tin svojin*

molitvama i kamenin, križala bi, križe bi delala i prošlo bi. (...) I Francika to zna, samo neće priznat, e. U takvim se kazivanjima kao čest motiv javlja i sposobnost krađe mlijeka,⁴³ o čemu priča kaže: Jesu, pa to ti je to bilo, to njoj reko ovaj (smijeh). (...) Jedan stari kupio kravu iz Kamenice, to je jedno selo blizu gori u Lici, blizu Brinja. I govori: "Krava na Veljunu, mliko u Kamenici." A žena stoji na koju se sumnja da je viška, a ona veli: "Koja je to litica." (smijeh) A ovaj govori namjerno, veli: "Krava u štali, mliko u Kamenici." Kao da ne daje mlika, a ona veli koja je to litica, kao neko je pomuza, možda ona (smijeh). Zabilježeno je i kako su sve to, zapravo, znali svi u selu: Jesu, samo pričali između sebe. Evo je, veli, zatvori štalu. Pitaj Boga dragoga.

Iz ovih se nekoliko primjera može iščitati karakteristika svojstvena svim zajednicama, no koja je svakako bolje izražena u manjim, koherentnijim sredinama. Paul Connerton u svojoj knjizi *Kako se društva sjećaju* o tome piše: *Ono što čitavo mjesto drži na okupu je ogovaranje. Većinu seoskih dnevnih zbivanja netko će ispričati prije svršetka dana i te će se priče zasnivati na opažanju ili opisu iz prve ruke. Seoska govorkanja sastoje se iz tih dnevnih priča popraćenih vječnim međusobnim familijarnostima. Na taj način selo neformalno izgrađuje neprekidnu povijest vlastite zajednice: povijest u kojoj svatko portretira i svatko je portretiran, i u kojoj portretiranje ne prestaje nikada. Tako gotovo i ne preostaje prostora za predstavljanje sebe u svakodnevnom životu, jer se pojedinci uglavnom sjećaju zajednički* (2004:28). Tako je moguće, naravno nepotpuno, iako bez samog razgovora s nekom osobom, u ovom slučaju bakom Francikom, doznati podosta o njezinu životu. Naravno da se zanimljive i neobične priče lakše pamte, a i prije ispričaju drugima, pa i nepoznatim istraživačima, upravo zbog svoje specifičnosti i, u ovom slučaju, tajanstvenosti. Connerton zbog toga zaključuje: *Stoga se može ustvrditi, podosta općenito, da svi mi upoznajemo jedni druge pitajući što se dogodilo, opisujući kako se to dogodilo, vjerujući ili ne vjerujući pričama o prošlosti i identitetima drugih. Uspješno prepoznavajući i razumijevajući što netko drugi čini, otkrivamo osobit događaj, epizodu ili način ponašanja u kontekstu brojnih ispričanih povijesti. Stoga, pojedinačni postupak utvrđujemo tako da prizovemo najmanje dvije vrste konteksta takva ponašanja. Smještamo opažanje sudionika na odgovarajuće mjesto u njihovoj životnoj povijesti; njihovo vladanje također određujemo obzirom na povijesno mjesto društvenih okolnosti kojima pripadaju. Povijest nečijeg života je dio međusobno isprepletenih priča; ona je uklopljena u povijest onih grupa iz kojih pojedinci izvode svoj identitet* (ibid. 33).

7. UMJESTO ZAKLJUČKA – PRIČA JE BILO NAVELIKO

Istražujući narodnu medicinu na području u kojem su se kazivači pokazali izuzetno spremni na razgovor, gostoljubivi i susretljivi, bilo je moguće doznati i poneka ogovaranja koja, po Connertonu, predstavljaju kohezivnu silu zajednice.⁴⁴ Treba primijetiti kako priče o Mandi i Franciki Krmpotić ipak nisu održale na okupu cijelo područje Krivoga Puta, nego manju sredinu koja je bila izravnim ili prvim posrednim svjedokom njihova života. No, priče su na cijelom području bile žive jer, kako govori Josip Blažević *Ivela* iz Mrzloga Dola: *Priča je bilo naveliko*. One su se kao dio društvenog sjećanja u ovom istraživanju pokazale izrazito zanimljive i ponudile nove mogućnosti istraživanja, kako materijalne, tako ponajviše duhovne kulture. Naime, ovim je terenskim radom prikupljeno mnoštvo podataka te se ponekad u njihovoj obradi učinilo kako je teško prikazati sve varijante dobivene kazivanjima. No, pokušajem svođenja svih tih varijanta na neku uopćenu sliku, dobio bi se pogrešan zaključak. Postupkom shematiziranja jednog segmenta načina života, kulturu bi se pogrešno prikazalo kao nepromjenljivu i zatvorenu strukturu. A upravo sve dobivene i ovdje iznesene varijante govore o priči kao o nečem promjenljivom, živom i ponekad neuhvatljivom. Tako se, ako se na sva kazivanja gleda kao na motive koje su zajedno oblikovali različito ljudsko iskustvo, krhko sjećanje i seoska ogovaranja, može govoriti o priči koja oblikuje društveno sjećanje. U ovom se radu pokušao dati prikaz tog sjećanja koji, iako necjelovit i nedovršen, otkriva jedan segment života Krivopučana.

⁴³ Ta se sposobnost redovito pripisivala *viškama*; usp. Bošković-Stulli 1991.

⁴⁴ Kako su mi većinu priča vezanih uz Mandu i Franciku Krmpotić kazivači izrekli u povjerenju, uz citate u prethodnom dijelu rada nisam navela njihove podatke.

LITERATURA:

- BRENKO, Aida, Željko DUGAC, Mirjana RANDIĆ (2001): *Narodna medicina*. Etnografski muzej Zagreb, Zagreb. (k. i.)
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja (1991): Predaje o vješticama i njihovi progoni u Hrvatskoj. U: *Pjesme, priča, fantastika*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zavod za istraživanje folklor, Zagreb, 124-159.
- BUKOVČAN ŽUFKA, Tanja (2002/2003): Narodna medicina kao predmet etnologije. *Studia ethnologica Croatica*, 14/15:145-169, Zagreb.
- CONNERTON, Paul (2004): *Kako se društva sjećaju*. Izdanja Antibarbarus, Zagreb.
- GRČEVIĆ, Jure (2000): *Kompolje, narodni život i običaji*. Katedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke, Kompolje.
- HEĆIMOVIĆ-SESELJA, Mara (1985): *Tradicijski život i kultura ličkoga sela Ivčević Kosa*. Mladen Seselja, Muzej Like, Zagreb, Gospić.
- PUTANEC, Valentin (1962): Starohrvatski glagoljski uklin protiv zmija u rukopisu 14. stoljeća. *Zbornik za narodni život i običaje*, 40:409-412, Zagreb.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, XIX. (obradili Josip Jedvaj et al.)(1967-1971): Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- ROŽIĆ, Vatroslav (1907): Prigorje, Narodni život i običaji. *Zbornik za narodni život i običaje*, 12/1:49-134, Zagreb.
- ŠKRBIĆ, Nevena (2001): Izvješće o istraživanjima u selima pod Senjskim bilom i u zaleđu Sv. Jurja. *Senjski zbornik*, 28:261-274, Senj.

PUČKA POBOŽNOST

MAJKA BOŽJA SNJEŽNA U PUČKOJ POBOŽNOSTI NA PODRUČJU KRIVOGA PUTA

Marija KULIŠIĆ
Sveučilište u Dubrovniku
Odjel za umjetnost i restauraciju
Ćira Carića 4, 20000 Dubrovnik

Ivana VUKOVIĆ
Vinkovačka 23
23000 Split

1. UVOD

Prilog se temelji na podacima dobivenim tijekom dvokratnog istraživanja pojedinih izričaja pučke pobožnosti u selima i zaselcima na području Krivoga Puta.¹ Pučka je pobožnost izražavanje kršćanskoga vjerničkog odnosa prema Bogu koje se očituje u izvaliturgijskim i u neliturgijskim oblicima kršćanskoga bogoštovlja (Hoško 2001:383).² Definicija potječe iz crkvenih krugova i uporabiva je u okviru šire shvaćenih teoloških znanosti. Ipak, etnolog ne može polaziti s aksioma kršćanske (rimokatoličke) teologije jer postoji, primjerice, i muslimanska pučka pobožnost koja ne „izražava kršćanski vjernički odnos“ (ibid). Oblici pučke pobožnosti raznovrsni su: razni postovi, hodočašće, klečanje, ophođenje, procesije, dodirivanje svetih likova ili predmeta, paljenje svijeća, moljenje krunice, bratovštine, zavjeti i zavjetni darovi i dr. (Christian 1989:120; Hoško 2001:383; Jukić 1988:81).

Istraživanje izričaja pučke pobožnosti na području Krivoga Puta provedeno je u dva navrata³. U svibnju 2004. godine istraživana su vjerovanja u svece zaštitnike tehnikom polustrukturiranog intervjua. Kazivači su govorili o njihovu osobnom štovanju svetaca zaštitnika, pri čemu dominantnu ulogu ima lokalna zaštitnica Majka Božja Snježna.⁴ Njoj u čast je 1856. godine u Podbilu podignuta crkva, a njezin se blagdan slavi 5. kolovoza. Osim glavnog oltara njoj posvećenog (sl. 1), u crkvi se nalazi i kip Majke Božje Snježne (sl. 6, 6a). Iz prvoga dijela istraživanja nastao je poticaj, kao i potreba, za daljnjim bavljenjem vjerovanja u Majku Božju Snježnu kao specifičnim dijelom pučke pobožnosti na području Krivoga Puta. Iste nam se godine pružila mogućnost da prisustvujemo i proslavi njezina blagdana u ulozi sudjelujućih promatrača.⁵ Stoga je ovaj rad rezultat dvovrsnog pristupa istraživanju: s jedne strane koriste se podaci dobiveni putem kazivanja o Majci Božjoj Snježnoj, a s druge podaci koji su rezultat našeg prisustvovanja blagdanu Majke Božje Snježne 2004. godine. Sukladno tome, dobivene podatke prikazat ćemo u dvije

¹ Rad je pod istim naslovom, ali u donekle izmijenjenom obliku, objavljen u *Senjskom zborniku* 31, 2004. godine, str. 239-260, pod mentorstvom doc. dr. sc. Marijane Belaj s Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

² No, obzirom na to da smo radili na području katoličke vjeroispovijesti, preuzeli smo tu definiciju kao uporabljivu.

³ Voditeljica Projekta *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevacu* bila je dr. sc. Milana Černelić (Odsjek za etnologiju kulturnu i antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu).

⁴ Svi podaci kojima se služimo u ovome radu, a koji se odnose na istraživanje u svibnju 2004. godine, nalaze se u transkriptu razgovora koje su s kazivačima vodile dr. sc. Marijana Belaj i Ivana Vuković. Transkript je pohranjen pri Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

⁵ Podaci prikupljeni u kolovožu 2004. godine nalaze se u sintezi našega istraživanja, transkriptu razgovora s kazivačima i na videozapisu koji su pohranjeni pri Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Slika 1: Oltar posvećen Majci Božjoj Snježnoj, Podbilo; snimila Marija Kulišić 5. kolovoza 2004.

podaci dobiveni našim sudjelovanjem na proslavi blagdana Majke Božje Snježne, 5. kolovoza 2004. godine u Podbilo, a koji se odnose na sadašnjost. Za pojedine izričaje pobožnosti nije navedeno vrijeme na koje se odnose jer takvo određenje katkad prilikom istraživanja nije bilo moguće. Primjerice, zavjeti kao izrazi pobožnosti mogu trajati vrlo dugo, a neki traju nepromijenjeni godinama, do danas.

U razgovoru s kazivačima pokazalo se da je proslava blagdana Majke Božje Snježne doživjela promjene sukladne promjenama političkog okruženja. Miroslava Filipaš iz Podbila tako kazuje: *Uvijek su vjerovali, samo se jedno vrijeme nije moglo i smjelo.* Mnoga kazivanja, poput navedenoga, govore o zabrani proslave blagdana Majke Božje Snježne, a odnose se na vrijeme neposredno iza Drugoga svjetskog rata.⁷ No, pored takvih kazivanja postoje i kazivanja koja ukazuju na to da je usprkos zabrani postojao kontinuitet vjerovanja, ali i obilježavanja blagdana Majke Božje Snježne, a odnose se na isto to vrijeme.⁸ Kazivanje Anke Prpić iz Matića potvrđuje postojanje svojevrsne slobode: *... niti je ko komu branija. Iako je bija komunizam*

cjeline. Gdje je moguće, rezultate oba dijela istraživanja komparirat ćemo, prikazati cjelovito, a u drugom ćemo dijelu detaljno opisati sam događaj proslave blagdana. Iako nije moguće u potpunosti komparirati podatke, ta su dva pristupa istraživanju teme pridonijela boljem uvidu u fenomen vjerovanja u Majku Božju Snježnu i njegovu dubljem razumijevanju.

Na samome početku željele bismo ukazati i na neke poteškoće koje su se pojavile u oblikovanju rada. Vjerovanje je samo po sebi složen fenomen, poglavito jer se temelji na osobnom iskustvu. Ono uključuje materijalno i nematerijalno, odnosno vidljivo i nevidljivo. Osobno je iskustvo uvijek različito od drugoga osobnog iskustva, pa je teško komparirati i sintetizirati takvu vrstu podataka. Vidljivi, manifestacijski elementi pogodniji su za takav pristup, no ne omogućuju cjelovitije razumijevanje fenomena vjerovanja. Ono što nedostaje za dublje shvaćanje jest ono nemanifestacijsko, unutarnje i individualno, vjerovanje i vrednovanje vjerskih praksi⁶.

Podaci dobiveni iz kazivanja uglavnom se odnose na prošlost. Uz njih su izneseni i

⁶ Nedorečenost razumijevanja vjerovanja u Majku Božju Snježnu mogla bi se objasniti još jednom činjenicom: kazivači su pričajući o Majci Božjoj Snježnoj mahom govorili i o Majci Božjoj Krasnarskoj, ali često ih svjesno odvajajući u dva lika, koja kontinuirano supostojе. Primjer za to je navod Ivana Krmpotića iz Šojatskoga Dolca prema kojem se ljudi zbog bolesti više zavjetuju Majci Božjoj Krasnarskoj, nego Majci Božjoj Snježnoj. Također, zabilježeno je i preklapanje tih dvaju likova i u svijesti kazivača, primjerice Milana Krmpotića iz Veljuna: *A tobož da je tamo (misli na Krasno) taj veći zbor, blagdan i da je baš to točno tamo gdje je Majka Božja prvi puta osvanula, ta Snježna. A ovdje kasnije, tu na Krivom Putu.*

⁷ Stjepan Prpić *Stipina*, Klarićevac; Ivan Tomljanović *Blitva*, Podbilo.

⁸ Eleonora Prpić, Veljun; Ivan Tomljanović, Podbilo.

... *Ko je ima želju, u crkvu je mogla ići kad je god tijela.* Iako su dva navedena pogleda na to vrijeme na očigled oprečna, o njihovu supostojanju u istom vremenu svjedoči i sljedeće kazivanje: *Onda se poslije rata, iza 1950. više počelo ići u crkvu. Baš kad se branilo.*⁹ Unatoč tome što je ove godine kod kazivača prevladavao dojam da u proslavi blagdana neće biti toliko sudionika kao posljednjih nekoliko godina¹⁰, prema dvama kazivanjima broj ljudi koji dolaze proslaviti blagdan od devedesetih godina 20. stoljeća znatno se povećao¹¹.

Istaknule bismo da je proslava blagdana mijenjana s promjenama političkih, ali i ekonomskih uvjeta. Marko Pavelić *Mijatina* iz Podbila kazuje: *Onda poslije Drugog rata su se počeli zapošljavati po Senju, Rijeci... i tako iseljivati. Negdje od 1965., 1970. je počeo taj val iseljavanja, a to najviše zbog toga što nije bilo struje, uvedena je tek 1969. godine... Cesta je asfaltirana 1973. godine.* Isti kazivač naveo je da je pilana, locirana par kilometara od Alana, zbog političkih razloga 1966. godine bila zatvorena, što je doprinijelo iseljavanju¹². Još je jedno sjećanje Miroslave Filipaš iz Podbila na takve uvjete bez struje i vode. Kazivanje Ivana Tomljanovića *Rokina* iz Vrataruše potvrđuje utjecaj političkih i ekonomskih faktora na svakodnevni život ljudi tog kraja: *Bio je sistem da je sve ljude trebalo seliti odavde. Nisu davali struju, vodu, ništa.* Iako bi se na prvi mah moglo razmišljati o negativnom utjecaju ekonomskih faktora i na posjećenost proslave blagdana, dugogodišnje iseljavanje rezultiralo je upravo suprotnim: iseljeni Krivopučani sa svojim obiteljima nastoje upravo taj dan biti u Podbilu. Blagdan Majke Božje Snježne postao je dan okupljanja krivopučke zajednice i prigoda za susret.

Struktura ovog priloga proizašla je iz okosnica formiranih u procesu istraživanja. Naime, u istraživanju vjerovanja u svece zaštitnike kao dijela pučke pobožnosti, kazivači su sami isticali Majku Božju Snježnu kao sveticu koju doživljavaju kao važan aspekt u oblikovanju identiteta lokalne zajednice. Brojnim kazivanjima grupirale su se i raznovrsne pod teme, a mi ćemo ih u ovom prilogu prikazati određenim slijedom; krenule smo od predaja vezanih uz izgradnju crkve posvećene Majci Božjoj Snježnoj, o kojima su kazivači vrlo rado govorili. Predaja nam je u ovom radu važna iz dva razloga: jedan je uvrštavanje *osobnog* u predaju, kroz što možemo promatrati *osobno vjerovanje* u Majku Božju Snježnu¹³, a drugi je uloga koju ona ima u *oblikovanju lokalnog identiteta*. Idući odlomak odnosi se na molitve i zavjete upućene Majci Božjoj Snježnoj gdje ćemo nastojati ukazati na promjene značenja termina *zavjet* s kojima smo se susrele. Naime, govoreći o zavjetu, neki kazivači imali su na umu događaj ispunjen druženjem i zabavom, a ne svojevrsnu komunikaciju između čovjeka i svetog. Nadalje, procesija je važan dio obilježavanja blagdana. Upravo spregom sudjelovanja na proslavi blagdana Majke Božje Snježne 5. kolovoza 2004. godine te kazivanja dobivenih u svibnju 2004. godine, možemo izdvojiti opise proslave blagdana te ih komparirati s podacima dobivenim vlastitim sudjelovanjem. Završni dio ovog priloga bit će detaljan etnografski opis proslave blagdana 2004. godine.

2. MAJKA BOŽJA SNJEŽNA U OBLIKOVANJU IDENTITETA ZAJEDNICE

I skazi o Majci Božjoj Snježnoj u Krivome Putu veoma su važni stoga što ukazuju koliko i kako je Majka Božja Snježna pojavom i značenjem integrirana u lokalnu zajednicu. Majku Božju Snježnu kazivači doživljavaju i opisuju uvijek u odnosu spram drugih svetaca. Kao što smo istaknule u uvodu, to je uočeno i tijekom prvog istraživanja kada su se kazivanja o svecima zaštitnicima mahom usmjeravala na Majku

⁹ Jedini podatak o kazivaču je godina njegova rođenja (1940.). Razgovor je obavljen 5. kolovoza 2004. godine u gostionici u Podbilu.

¹⁰ Marija Tomljanović *Čonina*, Podbilo; Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put; Marko Pavelić *Mijatina*, Podbilo.

¹¹ Stjepan Prpić *Stipina*, Klarićevac; Ivan Tomljanović *Blitva*, Podbilo.

¹² Više o iseljavanju vidi u prilogu M. Rajković u prvom svesku Monografije, str. 79-94.

¹³ Budući da su u ovom radu uglavnom prikazana kazivanja i postupci koji ulaze u domenu privatnog i osobnog, iz etičkih razloga nisu uvijek navedena imena kazivača.

Božju Snježnu. Vjerovanje u Majku Božju Snježnu na taj se način može shvatiti ne samo kao dio osobnog identiteta, već i identiteta zajednice. Tako je Jure Tomljanović iz Podbila na pitanje o sv. Jurju, svecu koji je također prisutan u vjerovanjima Krivopučana, odlučno odgovorio: *Sveti Juraj je zaštitnik grada Senja, a nije Krivog Puta! Naš je zaštitnik Majka Božja Snježna*, dajući do znanja da bismo u prvome redu trebali o njoj razgovarati.

Prema kazivanju Vlade Filipovića iz Krivoga Puta, Majka Božja Snježna ima važnu ulogu i u povijesti zajednice krivoputskih Bunjevaca jer, kako je istaknuo, lik Majke Božje Snježne u svojim su vjerovanjima Bunjevci nosili još u seobi kao svoju zaštitnicu i donijeli je u Krivi Put.

Majka Božja Snježna spominje se u inačicama poput: *zaštitnica našeg mjesta*¹⁴, *naša svetica*¹⁵, *naša zaštitnica*¹⁶ ili pak kao *lokalna zaštitnica*¹⁷

3. PREDAJE O IZGRADNJI CRKVE MAJCI BOŽJOJ SNJEŽNOJ

Prema kazivanjima, Majka Božja zadobila je atribut *Snježna* zbog široko rasprostranjene predaje o tome kako je 5. kolovoza pao snijeg u trenutku kada se ukazala pa je na mjestu ukazanja podignuta i crkva.¹⁸

Malo složeniju varijantu predaje čine kazivanja o utjecaju Majke Božje Snježne na promjenu mjesta izgradnje crkve. Naime, prema toj predaji crkvi su namjeravali i počeli graditi na nižem mjestu, kod zdenca (*šterne*), ali se njezin lik na snijegu pojavljivao (jednom, dvaput ili neodređen broj puta) na drugom mjestu, gdje je naposljetku izgrađena današnja crkva.¹⁹ U ovoj varijanti Kata Pavelić iz Pavića navodi da se Majka Božja Snježna na snijegu neprestano prikazivala u obliku ljiljana, dok Stjepan Prpić iz Klarićevca govori o ruži uz koju se pojavio lik Majke Božje Snježne²⁰. Zanimljivo je kako se prema istom kazivaču promjena mjesta izgradnje crkve odrazila i na izgledu kipa Majke Božje Snježne: *I onda su napravili crkvu (...) ne tu di je trebalo, pa ona zato drži glavu na koso, pa se zove i Majka Božja Žalosna*.

Među razloge podizanja crkve u čast Majke Božje Snježne može se pridodati i već spomenuta predaja o nošenju lika Majke Božje Snježne kao svoje zaštitnice kroz seobu i o njezinu donošenju u Krivi Put iz Like, vjerovanje koje nam je ispričao Vlade Filipović iz Krivoga Puta.

Samo je Gojko Tomljanović iz Podbila spomenuo predaju vezanu uz turske pohode na tim područjima: *Jedni govore da su, kad su s Turcima ratovali tu, da je snijeg pao, da su se Turci povukli pa je podignuta crkva njoj u čast*.

Kazivačica Marija Tomljanović iz Podbila navodi kako je 5. kolovoza, na blagdan Majke Božje Snježne, jedne godine prije Domovinskog rata padala susnježnica.

Čini se kako osnovna predaja o izgradnji crkve u Podbilu donekle odgovara onoj o nastanku crkve Santa Maria Maggiore u Rimu, s time što lokacije iskazane u domaćoj predaji odgovaraju području Podbila.

4. MOLITVE I ZAVJETI

Razlozi obraćanja Majci Božjoj Snježnoj u molitvama raznoliki su. Neki kazivači navode da se Majci Božjoj ljudi obraćaju za zdravlje (pet kazivača), zbog muškaraca (jedna kazivačica), za *blago* (jedan

¹⁴ Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put.

¹⁵ Ana Šojat *Švabina* i Ante Šojat *Tine*, Šojatski Dolac.

¹⁶ Jure Tomljanović *Ban*, Podbilo.

¹⁷ Milan Prpić i Milka Prpić *Markini*, Veljun.

¹⁸ Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac; Joso Krmpotić, Veljun; Eleonora Prpić, Veljun; Ivan Prpić *Kavarica* i Marija Prpić *Kavarica*, Lucići; Antun Špalj *Franateov*, Podbilo.

¹⁹ Marijo Taboga *Balun*, Šojatski Dolac; Ana Šojat *Švabina* i Ante Šojat *Tine*, Šojatski Dolac.

²⁰ Gojko Tomljanović iz Podbila također govori o pojavi ružice u snijegu, ali ne u kontekstu promjene mjesta izgradnje crkve.

kazivač), za lakši porod (jedan kazivač) i za sretan povratak sinova iz vojske tijekom Drugoga svjetskog rata (jedna kazivačica). Dvije kazivačice shvaćaju Majku Božju Snježnu kao univerzalnu zaštitnicu, a samo jedno kazivanje upućuje na to da se Majci Božjoj Snježnoj obraćalo za oprostjenje grijeha. Prema nekim autorima, te molitve, osim posljednje koja spada u grupu molitvi za spas, svrstavaju se u *instrumentalne molitve*. Njima se traži Božja intervencija u vezi s problemom na ovome svijetu (bolest, ljubavni i obiteljski problemi i sl.). Vjernik se pritom može, ali ne mora, u slučaju pozitivnog ishoda, obvezati na neki čin. Obveze preuzete zavjetom variraju: plaćanje mise, darivanje svijećama i cvijećem, moljenje krunice, odlazak na hodočašće (katkad pješice i bosonog), rezanje kose, nošenje osobita odijela, obilaženje oltara ili crkve (katkad na koljenima), darivanje slike, votiva u obliku dijelova tijela, osobnih predmeta i dr. (Christian 1989:118-120).

Prilikom ovog istraživanja zabilježeno je mnogo podataka o zavjetovanju Majci Božjoj Snježnoj. Prema kazivanjima, na području Krivoga Puta žene su se više zavjetovale nego muškarci. Značajno je napomenuti kako je ovim istraživanjem broj obuhvaćenih muških i ženskih kazivača bio podjednak, tako nam slika dobivena temeljem kazivanja može služiti kao pokazatelj rodno definiranih razlika. Jedno tumačenje zašto su se žene više zavjetovale od muškaraca dao je kazivač iz Mrzloga Dola: *Čemu bi se ja zavjetovao? To su žene prije išle na zavjet (...) One koje su grešne. Žene su uvijek više grešnije nego muški...*²¹

Tijekom proslave blagdana 2004. godine kojoj smo i same prisustvovala, uočile smo neke radnje koje bismo mogle opisati kao zavjetne: prije i poslije jutarnje mise ljudi obilaze oltar uglavnom tri puta, pritom dotičući kutove oltara (sl. 2a, 2b).

Slike 2a, 2b: Zavjetni obilasci oko oltara Majke Božje Snježne, Podbilo; snimila Ivana Vuković 5. kolovoza 2004.

Samo je nekoliko starijih žena obišlo oltar četiri puta. Nekoliko žena je pri obilasku oltara u rukama držalo krunice. Nakon obilaska zastali su pomoliti se pred oltarom, a neki potom i pred kipom Majke Božje Snježne. U većini slučajeva vjernici su doticali kip. Na poleđini oltara pronašle smo ispisane razne molitve i poruke upućene Majci Božjoj Snježnoj. Na koru su stajale dvije male uokvirene sličice Gospe – Majke Božje Bistričke i Majke Božje sa Svetih Gora (Slovenija). Moguće je da se radi o zavjetnim darovima.

Prema kazivanjima može se zaključiti da su se prije²² ljudi zavjetovali učestalije nego danas. Valja napomenuti kako se uspostavilo (iako smo prilikom razgovora i mi i kazivači koristili termin *zavjet*) da se značenje tog pojma nije uvijek podudaralo. Prema mnogim kazivačima, zavjet je ispunjavanje preuzete obveze prema svecu prigodom hodočašća, a hodočašća su isključivo zavjetna. Suprotno tome, neki kaziva-

²¹ Često u ovome poglavlju iz etičkih razloga nećemo navoditi imena kazivača.

²² S obzirom na godišta kazivača, prošlost o kojoj se govori možemo grubo datirati u vrijeme neposredno nakon Drugoga svjetskog rata.

či koriste pojam *zavjet* za označavanje događaja ispunjenog zabavom i druženjem.²³ U takvom poimanju zavjeta, bez obzira što se odnosi na Majku Božju Krasnarsku, govori Ivan Krmpotić iz Šojatskoga Dolca: *Cijelu noć je zabava. I tamo [priča o Krasnom] kad smo došli uvečer, onda mladi naročito nisu išli spavat... Ložili su vatre, tu se malo i ljubili. A obavezno ono kolo se igralo i pjevalo svakorazne pjesme.* Razvidno je da pojam *zavjet* ljudi vezuju uz hodočašće. Štoviše, *zavjetom* često i nazivaju hodočašća. Dok jedni u hodočašću vide prigodu za ispunjenje zavjeta, drugima je ono prigoda za zabavu i druženje. Budući da i jedni i drugi, kako je navedeno, hodočašće nazivaju *zavjetom*, možemo zaključiti da se značenje pojma *zavjet* mijenja sukladno poimanju hodočašća. No, kako ne bi nastala zbrka u izlaganju teme, pojam *zavjet* rabićemo prema ranije iznesenoj definiciji.

Prema kazivanjima, ljudi su se zavjetovali i za sebe i za bližnje, premda je, prema našem dojmu, učestalije zavjetovanje usmjereno na vlastiti boljitak. Dvije kazivačice nisu htjele pričati o svom zavjetu niti načinu kako ga obavljaju jer ga shvaćaju kao tajnu koju *svatko ima za sebe*, te koju ne treba odavati. Zavjet se obavljao na sam dan Majke Božje Snježne, kako tko želi, prije ili poslije mise.

Svi kazivači navode da su ljudi na blagdan Majke Božje Snježne u Krivi Put dolazili pješice (sl. 3), kao i to da su neki dolazili bosu (uglavnom žene).

Slika 3: Dolazak vjernika pješice na spomendan Majke Božje Snježne; snimila Marija Kulišić 5. kolovoza 2004.

Dolazilo bi se do crkve, te obilazilo crkvu i oltar. Iz kazivanja je nejasno je li se uvijek obilazila i crkva i oltar ili samo jedno od toga. Oltar se obilazio tri puta, hodajući ili (češće) na koljenima, ovisno o tome kako se tko zavjetovao. Kazivačica Marija Tomljanović iz Podbila potvrdila je povezanost načina obavljanja zavjeta s uzrokom zavjetovanja, ali to nije znala detaljnije objasniti. Obzirom da to i ulazi u sferu osobnog, bilo je teže doći do takvih podataka, a neko opće pravilo (obrazac) nismo uočile.

Dobile smo dvije potvrde o dvostrukim, međusobno nepovezanim zavjetima: Majci Božjoj Snježnoj i Majci Božjoj Krasnarskoj. Kazivač iz Šojatskoga Dolca navodi kako im se objema zavjetovao, naglašavajući pritom da se za bolest zavjetovao Majci Božjoj Krasnarskoj. To kazivanje jasno ukazuje na već spomenuto poimanje o različitoj moći tih dvaju likova, tj. o kazivačevu razdvajanju Majke Božje u dva lika – Snježnu i Krasnarsku.

Na pitanje o zahvali Majci Božjoj Snježnoj za pruženu pomoć, kazivači su mahom odgovarali o novčanom obliku zahvale. U nekim se slučajevima uobičajeni milodar poima kao zahvala. No, iz nekih

²³ Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

kazivanja nije jasno je li novčana zahvala dio zavjeta ili ne. Naime, zbog promjene značenja pojma *zavjeta* (poistovjećivanje zavjeta s hodočašćem koje je poprimilo izraženije društveno-zabavne karakteristike) još je teže sa sigurnošću tvrditi radi li se o zahvalama koje su dio zavjeta ili ne.

Uz novac kao uobičajen oblik zahvale, bilo je i drugih zahvala. Marija Tomljanović Čonina iz Podbila svjedoči da bi žene poklonile *kopertu, milje* ili nešto za prekriti oltar, ili bi poklonile kakav tepih, *ako bi imale viška*. Pored navedenog, kako smo i uočile tijekom proslave blagdana, u znak zahvale Majci Božjoj Snježnoj pale se svijeće, daruje se cvijeće, plaća se misa, a prema kazivanju svećenika u pletenu košaricu koja se nalazi na oltaru ostavljaju se pisane poruke, pa čak i vrijedni osobni darovi (uglavnom nakit, prstenje). Jedna kazivačica iz Podbila naglašava da je bitno jednom u svetištu zahvaliti Majci Božjoj Snježnoj za ispunjen zavjet, dok narednih godina zahvala nije obvezna, ali je poželjna. Ista se kazivačica svaku večer prije spavanja zahvali Majci Božjoj Snježnoj.

I samo hodočašće u svetišće može biti zahvala za ispunjenu molbu, kao što nam je to navela mlada djevojka koja je pješice došla iz Senja do crkve Majci Božjoj Snježnoj 2004. godine.

Votivi kazivačima nisu poznati, a i svećenik za područje Krivoga Puta Mile Čančar navodi da se s votivima u svom radu na tom području nije susretao.

U procesiji oko crkve, 5. kolovoza 2004. godine, uočile smo kako su neke žene rukom dodirivale lijevi stražnji, apsidalni dio crkve. U procesiji smo u kraćem razgovoru sa starijom ženom iz Podbila dobile jednu interpretaciju tog čina: ugao se dodiruje kako bi se učvrstila molitva upućena Majci Božjoj Snježnoj. Moguće da je i taj čin dio zavjeta.

5. PROCESIJA

Kazivanja govore da je itinerer procesije na dan Majke Božje Snježne u Krivom Putu tijekom godina kmijenjan. Kazivači se sjećaju kako je procesija kretala iz crkve do nedaleke kapelice sv. Ane te natrag u crkvu.²⁴ Svećenik Mile Čančar navodi da je kapelica sv. Ane bila jedna od bitnih točaka u hodu procesije još početkom devedesetih godina 20. stoljeća, otkad je on počeo služiti misu u Podbilu. Glavni razlog zbog kojeg je skratio ophod samo na obilazak crkve bio je neprikladan spoj procesije i svjetovne varijante proslave tog dana. Naime, procesija je prolazila pored štandova i stolova za kojima su ljudi sjedili, jeli i pili, što je, prema mišljenju svećenika, narušavalo svečanost toga čina.

Ovogodišnja je procesija stoga obilazila samo crkvu (sl. 4a, 4b).

Prema kazivanju Anke Šolić *Tutanove* iz Podbila u procesiji su četiri mlađa čovjeka²⁵ nosila kip Majke Božje Snježne iz crkve do kapelice sv. Ane gdje su ga spustili i stali zbog molitve. Zatim se procesija vraćala, obišla crkvu, te je nakon ulaska u crkvu počela misa. Sjeća se kako se u procesiji molilo i pjevalo Majci Božjoj, no ne sjeća se riječi pjesama. Ona spominje i to da su ljudi, nakon što je procesija ušla u crkvu i kip položen pored oltara, odlazili kleknuti pred kip. Miroslava Filipaš *Cotina* iz Podbila navodi podatak o tome da se jedno vrijeme u procesiji nosila slika Majke Božje Snježne, a ne njezin kip jer ga nije bilo, no kazivačica nije navela razlog nepostojanja kipa. Etnolog V. Belaj objašnjava kako *čudotvorna moć nije neraskidivo povezana uz konkretan kip ili sliku, pa se na pojedinim mjestima može vidjeti da se štiju kopije starih, propalih kipova ili slika, pa čak i da se, na primjer, kip zamijenio slikom, a da se nije nautvornoj snazi koju pok namjerava prizvati upomoć* (Belaj, V. 1991:160).

Kazivačica Miroslava Filipaš iz Podbila²⁶ navodi i to da je procesija, dok je išla do Sv. Ane, bila veselija te da je bila popraćena molitvom na glas i pjevanjem, za razliku od onih u zadnjih desetak godina. Procesiju 2004. godine doživljava kao jednu u nizu, kako ih ona naziva, *utišanih* procesija. Iako su ljudi 2004. godine u procesiji i pjevali, mogli bismo prema tom kazivanju zaključiti da se ranije pjevalo više.

²⁴ Anka Šolić *Tutanova*, Podbilo; Jure Tomljanović *Ban*, Podbilo; Kata Pavelić *Burgijina*, Pavići.

²⁵ Valja naglasiti da pojam *mlađeg* čovjeka u ovom kontekstu označava subjektivno poimanje vremena kazivačice Anke Šolić *Tutanove*, posebno stoga što je kazivačica rođena 1932. godine.

²⁶ S tom smo kazivačicom i sudjelovale 2004. godine u procesiji.

Varijantu koja upućuje na mogućnost drukčijeg puta procesije iznio je Joso Krmpotić iz Veljuna. Procesija je išla *oko crkve i u groblje dolje. A to je sve nekako blizu. Onda je bila jedna kapelica isto iza crkve, Sv. Ana se zvala, pa se išlo i to.*

Slika 4a, 4b: Procesija s klopom Majke Božje Snježne na blagdan Majke Božje Snježne; snimila Marija Kulišić 5. kolovoza 2004.

Nije naodmet spomenuti i procesiju koja se odvijala na Tijelovo²⁷ i za koju su ljudi na različitim mjestima na otvorenom izrađivali tri²⁸ ili četiri oltara²⁹, koji su se u procesiji obilazili. Prema kazivanjima to su bila mjesta Krivi Put, Podbilo i Alan³⁰. Poviše oltara nalazile su se slike različitih svetaca. Važnost te procesije za našu temu ističe kazivanje koje svjedoči kako je među slikama svetaca ponekad bila i slika Majke Božje Snježne. Djevojke koje ukrašavaju oltare cvijećem i svijećama natjecale su se čiji će oltar ljepše izgledati. Prema kazivanju Eleonore Prpić iz Veljuna postojao je ispred oltara i stolić na koji bi svećenik kleknuo kad bi procesija stigla do toga mjesta.

6. OBILJEŽAVANJE BLAGDANA MAJKE BOŽJE SNJEŽNE

Proslava blagdana Majke Božje Snježne iskače iz svakodnevnice po svom vjerskom i društveno-zabavnom karakteru (sl. 5).

Događaj je integriran u svijest svih stanovnika Krivoga Puta kao *jedina priliku da se sastanu ljudi, da se vide*³¹. Spomenutu proslavu blagdana promatralo smo kroz njezina dva aspekta: sveti i svjetovni. U vezi s tim, želimo spomenuti i naše poimanje hodočašća, neizostavnog dijela proslave ovoga blagdana, koje se podudara s tumačenjima V. Belaja: *Hodočašće je odlazak (hodanje; danas se ipak uglavnom odlazi prijevoznim sredstvima) na neko određeno mjesto na kojem će hodočasnik moći ostvariti posebno prisan kontakt sa svetim (s božanstvom, s Bogom); od toga kontakta obično se zatim očekuje i nekakav koristan učinak* (1991:159). V. Belaj u sastavne elemente hodočašćenja ubraja: *motivaciju* odlaska na hodočašće, *sudionike* hodočašća, *put* do mjesta hodočašćenja, *cilj* hodočašćenja i *predmet* koji se štuje (Ibid.). Uz to naglašava da bi se pozornost trebala usmjeriti na razne *oblike pobožnosti*, kao i na *druge funkcije* hodočašća koje među hodočasticima dolaze do izražaja nakon obavljene pobožnosti, a to su: zabavna funkcija, razgledavanje, trgovanje i komunikacija (Ibid.:160-161). Model koji je autor predložio za istraživanje hodočašća u Hrvatskoj pokazao se relevantnim i pri istraživanju hodočašća Majci Božjoj Snježnoj. Uočile smo ambiva-

²⁷ Mislimo da je važno upozoriti na podatak da se 2004. godine procesija na Tijelovo nije održavala.

²⁸ Anka Šolić *Tutanova*, Podbilo; Kata Pavelić *Burgijina*, Pavići.

²⁹ Milan Prpić i Milka Prpić *Markini*, Veljun.

³⁰ Kazivanje o oltarima na četiri mjesta uključuje: Alan, Krivi Put, Veljun i Francikovac.

³¹ Anka Prpić, Matići.

Slika 5: Centar Podbila i gostionica Luka, snimila Marijeta Rajković, 5. kolovoza 2004.

lentnost značenja proslave Majke Božje Snježne 5. kolovoza 2004. godine: većini Krivopučana važnost je bila sadržana u zabavnom aspektu proslave, pa bismo dan Majke Božje Snježne s tog stajališta mogli promatrati kao *proštenje*. S druge pak strane, ljudima koji su (iz bližih i udaljenijih mjesta) dolazili Majci Božjoj Snježnoj, taj dan bio je *hodočašće*.

Dva dana prije blagdana krenulo se s pripremama za svečanost u Podbilu.³² Nekoliko žena (uglavnom svake godine iste) očistile su crkvu te cvijećem okitile oltar i kip Majke Božje Snježne. (sl. 6a, 6b).

Slika 6a, 6b: Kip Majke Božje Snježne prije i nakon uređenja, 5. kolovoza 2004.; snimile Marija Kulišić i Marijeta Rajković.

³² Još jednom bismo istaknule da se podaci prikazani u ovom podnaslovu odnose na vrijeme iza Drugoga svjetskog rata, osim u slučajevima gdje je naglašeno da se podaci odnose na sadašnjost.

Putem kazivanja doznalo se kako se na blagdan održavaju dvije do četiri mise, što vjerojatno ima veze s brojem hodočasnika, a broj održanih misa očito varira iz godine u godinu. Jutarnja misa u 8 sati 2004. godine nije bila održana, što može upućivati na manju popularnost svetišta. Dvoje kazivača iz Šojatskoga Dolca³³, te Anka Prpić iz Matića napominju kako je uobičajeni naziv za misu u 11 sati *velika misa*, dok se popodnevna misa naziva *blagoslov*.³⁴ Kazivačica iz Podbila misu u 16 sati doživljava kao zahvalu i blagoslov svećenika da se ljudima ostvari sve što su molili, dok se kazivačica iz Matića koja misu u 16 sati naziva *blagoslovom*, sjeća da je kao mlađa odlazila upravo na tu misu i nosila krunicu s ciljem da je blagoslovi. Pritom je spomenula da su drugi ljudi na blagoslov donosili i neke druge predmete, npr. manje slike (vjerojatno svetaca).

Na proslavu blagdana Majke Božje Snježne, prema kazivanjima, hodočasnici su dolazili iz različitih krajeva: Senja, Rijeke, Zagreba, Virovitice, Zagorja, Karlovca, Vinkovaca, Bjelovara, Slavonije te iz inozemstva: Njemačke i Australije. Dolazili bi osobnim automobilima i organiziranim prijevozom (autobusima (sl. 7)).

Slika 7: Organizirani dolazak na proslavu spomendana Majke Božje Snježne, Podbilo; snimila Marijeta Rajković, 5. kolovoza 2004.

U odnosu na nekadašnja tri organizirana autobusa iz Senja³⁵, 2004. godine u Podbilo je došao samo jedan. Milan Prpić *Markin* iz Veljuna sjeća se da se blagdan slavio tri do četiri dana, kao i dan poslije 5. kolovoza. Prema kazivanjima gotovo svih kazivača, a i prema uočenom, ljudi su ranije hodočastili pješice iz Senja. Antun Špalj *Franetov* iz Podbila navodi da bi zajedno dolazilo njih petnaestak do dvadeset, kako starijih, tako i mladih.

Iz kazivanja doznajemo da su žene odlazile *natašte* na ispovijed prije mise. Taj podatak bi se mogao odnositi na posljednjih pedeset godina. Prema kazivanju Marije Tomljanović *Čonine* iz Podbila u nekim je slučajevima ispovijed dio zavjeta, dok se za neke slučajeve to ne može tvrditi.

Sastavni dio proslave blagdana bila je procesija koja se odvijala na sam blagdan i to prije mise³⁶.

³³ Ana Šojat *Švabina* i Ante Šojat *Tine*, Šojatski Dolac.

³⁴ Miroslava Filipaš *Cotina*, Podbilo i Anka Prpić, Matići.

³⁵ Ivan Tomljanović *Blitva*, Podbilo.

³⁶ Procesija je detaljnije prikazana u prethodnom odlomku.

Lokalna gostionica žarište je zabavnih događanja. Ondje se peku janjci i uživo svira glazbeni sastav³⁷. Zabava počinje u ranojutarnjim satima i traje do dugo u noć. Između crkve i gostionice, pored mjesta gdje se peku janjci, nalaze se štandovi s jelom, pićem, vjerskim i ostalim suvenirima, igračkama, ukrasima za kosu, torbicama, slamnatim šeširima, umjetnim cvijećem i dr. (sl. 8)

Slika 8: Štand s raznorodnim suvenirima, Podbilo; snimila Marija Kulišić 5. kolovoza 2004.

Stariji kazivači sjećaju se plesanja kola na *petunu* ispred crkve, dok se generacije nakon Drugoga svjetskog rata tog kola sjećaju kao nečega što pripada iskustvu starijih: *to su starije generacije, naše su već imale disko*.³⁸ Iako 2004. godine nije bio organiziran ples u obnovljenom Domu, više kazivača spomenulo je kako je i ples dio događanja.

Stariji su kazivači kroz razgovor pričali o *hodočašću* na dan Majke Božje Snježne, dok su se mladi referirali uglavnom na zabavu. To pokazuje kako su hodočašća složeni fenomen kojem je nemoguće cjelovito pristupiti ukoliko se istražuje samo jedan njegov aspekt. Kao primjer složenosti tog fenomena navodimo kazivanje nekolicine mladića o razlogu svoga dolaska: *A razlog je taj: tradicija, i Snježna Gospa, i turnir se održava nogometni*.³⁹ Tome u prilog idu još neka kazivanja koja u prvi plan stavljaju susret s ljudima i zabavu⁴⁰. Skupina mladih rođenih između 1982. i 1987. godine navode kako su ove godine ondje zbog *roštiljade*.⁴¹

Proslavu Majke Božje Snježne već devet godina prate nogometni turniri, koji su pak vezani i uz obilježavanje vojne akcije *Oluja*. Na tim turnirima prisutno je dvjesto do tristo ljudi. Igraju se prijateljske utakmice s klubovima iz raznih područja Hrvatske. Ove godine NK *Bunjevac* igrao je protiv *Tigrova* iz Ogulina i bunjevačkog nogometnog kluba iz Virovitice.⁴²

³⁷ Proslavu blagdana pratila je uvijek i „živa glazba“ koja ni 2004. godine nije izostala.

³⁸ Miro Prpić *Ropeta*, Krivi Put; Josip Prpić *Paljak*; Krivi Put.

³⁹ Dvojica vatrogasaca u uniformi i jedan mladić u civilnom odijelu, koji su čuvali cisternu; rođeni 1971., 1980. i 1968. godine.

⁴⁰ Primjerice kazivanje Stipe Prpića iz Klarićevca.

⁴¹ Nemamo podatke o ovim kazivačima.

⁴² Miro Prpić *Ropeta*, Josip Prpić *Paljak* Krivi Put, Marko Tomljanović *Pešo* (koji čine upravu Kluba).

7. BLAGDAN MAJKE BOŽJE SNJEŽNE 2004. GODINE

U ovom će dijelu biti prikazana naša zapažanja stečena dan uoči proslave blagdana Majke Božje Snježne te na sam dan, 5. kolovoza 2004. godine. Podaci prikazani u ovom dijelu rezultat su drukčijeg pristupa istraživanju iste teme u odnosu na istraživanje provedeno u svibnju 2004. godine kada je glavna tehnika rada bila polustrukturirani intervju. Prisustvovanje proslavi blagdana Majke Božje Snježne u ulozu sudjelujućih promatrača omogućilo nam je dublje i cjelovitije razumijevanje našeg istraživanja vjerovanja u Majku Božju Snježnu kao dijela pučke pobožnosti.

Dan uoči proslave blagdana u Podbilu tekle su pripreme za slavlje. U lokalnoj gostionici u blizini crkve već tijekom jutra ljudi su razgovarali o sutrašnjem danu. Razgovori su se uglavnom odnosili na pripreme vezane uz hranu i piće koje je trebalo osigurati u dovoljnoj količini. Naši upiti bili su jedini poticaj da se priča o Majci Božjoj Snježnoj. Ipak, i ti su odgovori više bili usmjereni na društveni aspekt događaja. Naime, pričali su o tome koliko će se ljudi sutra okupiti i iznosili pretpostavke o razmjerima nadolazećeg slavlja. Vlasnik gostionice rekao nam je kako je za ovu godinu kupio manje janjaca i vina nego prijašnjih godina. To je bilo sukladno dojmu ostalih ljudi u gostionici da će ovogodišnjoj proslavi prisustvovati manje ljudi nego na proslavama prethodnih godina. Unatoč tome, u gostionici, na tom očito bitnom lokalnom sastajalištu u Podbilu, osjećalo se iščekivanje i posebnost sutrašnjega dana.

Na proširenju između gostionice i crkve već su bili postavljeni prvi štandovi. Odlučile smo pogledati unutrašnjost crkve posvećene Majci Božjoj Snježnoj. Osim što nas je zanimala unutrašnjost crkve, zanimalo nas je i kako je crkva dan prije blagdana ukrašena. Ispred crkve je samo plakat, pričvršćen o stablo pred ulazom, informirao o nadolazećem danu. Obavještavao je o proslavi blagdana Gospe Snježne te Dana domovinske zahvalnosti. Bilo je istaknuto kako će se svete mise održavati u 11 i 16.30 sati, te da procesiju i sv. misu u 11 sati predvodi velečasni Ante Cvitković, župnik u Ličkom Lešću i dekan otočki sa svećenicima dekanata i gostima. Uz to je stajala i obavijest kako autobus iz Senja polazi u 9 sati.

U crkvi je bilo dvoje mladih ljudi. Kitili su cvijećem oltar i kip Majke Božje Snježne. Po njihovu mišljenju, važnost dana Majke Božje Snježne susret je stalnih stanovnika i raseljenih Krivopučana, koji (kako ističu) ne dolaze u Krivi Put za Božić i Uskrs, već upravo na blagdan Majke Božje Snježne. I njihovo kazivanje potvrđuje jednu od bitnih uloga proslave blagdana u životu lokalne zajednice – godišnje okupljanje.

Pored kipa Majke Božje Snježne, koji se nalazi lijevo od glavnog oltara posvećenog istoj svetici, u crkvi se još nalazi i kip sv. Antuna koji je također bio ukrašen cvijećem. Kraj njega je na zidu stajao uokviren natpis koji svjedoči da je kip *poklon-zahvalnica gospođe Ruže*. Sam kip smješten je lijevo od ulaza u crkvu Majke Božje Snježne, kraj škropionice. Nasuprot kipu, desno od glavnog ulaza, na zidu je slika sv. Tereze, u čijem je lijevom donjem uglu zapis o slici kao zavjetnom daru.

Izašle smo iz crkve i prošetale kroz mjesto nadajući se da ćemo naići na još neke pripreme. Sve je upućivalo na to da će se ljudi skupljati uglavnom oko crkve i gostionice.

Na sam dan, 5. kolovoza 2004. godine, krenule smo oko 8 sati u obilazak mjesta. Gostionica je već bila otvorena i nekoliko ljudi je ispijalo jutarnju kavu. Vlasnici štandova postavljali su suvenire za prodaju. Željele smo istovremeno prisustvovati raznim događanjima (u crkvi, u gostionici i na ulici), tako da smo se u istraživanju razdvojile.

U tim jutarnjim satima tekle su pripreme za misu u 11 sati. Pred crkvom je bio stol na kojem su se za prodaju nalazili: svijeće, drvene krunice, križevi, molitvenici i Biblije.

Dvoje mladih, s kojima smo jučer razgovarale u crkvi, palili su svijeće na oltaru i dvije velike svijeće pred kipom Majke Božje Snježne. Na taj su kip tijekom cijelog dana ljudi palili manje svijeće i stavljali ih pored ili iza kipa. Mladić je na desni kut glavnog oltara stavio košaricu za (kako je sam dan ranije naveo) novce i poruke. Na prvoj klupi slijeva, pred kipom, nalazila se još jedna drvena kutijica u koju su ljudi ubacivali novac.

Ljudi su u crkvu dolazili sami ili u društvu, pomolili bi se ili samo razgledati crkvu. Nekoliko žena starije dobi sjedilo je na klupama i molilo krunicu. Neke su molile pred kipom Majke Božje Snježne, neke

pred oltarom, a neke pred kipom sv. Antuna. Cijelo jutro (do početka mise) trajala je ispovijed. Nekoliko starijih žena, među njima i jedan muškarac, obilazili su oltar tri puta s lijeva na desno. Uglavnom su oltar obilazili neovisno jedan o drugome, mada je bilo slučajeva obilaska u paru. Veoma je zanimljivo da je svega nekoliko žena oltar obišlo četiri puta. Neki bi se u tom hođu prekrížili, no svi su doticali oltar i to uglavnom kako njegov lijevi, tako i desni ugao. Dotičući oltar, neke su žene dlanom izvodile znak križa. Nitko nije obilazio oltar na koljenima, niti bos. Zapazile smo da je jedna od žena tijekom obilaska cijelo vrijeme u ruci nosila svijeću. U zadnjem je krugu ubacila nešto u košaricu postavljenu na oltaru, zatim zastala nešto duže pred oltarom te potom zapalila svijeću pred kipom Majke Božje Snježne. Dvije su pak žene u rukama nosile kronicu. Nakon što su obišle oltar tri puta, više je žena zastalo pomoliti se pred kipom Majke Božje Snježne. Pritom su ga dodirivale, a jedna je starija žena prvo ljubila ruku, pa istom rukom doticala kip. Zatim su uglavnom zastajale još i pred kipom sv. Antuna, križajući se i također ga dodirujući. Te koje su zastajale i pred kipom sv. Antuna, pred crkvom su kupile svijeću koju su odmah potom, vraćajući se u crkvu, palile pred njegovim kipom. Jedna starija gospođa koja je obišla oltar tri puta, dodirujući kutove oltara pri svakom obilasku, predložila nam je da i same to *iz zavjeta* učinimo. Nakon što smo joj rekle da ne znamo za što bismo se zavjetovala, odgovorila je kako nije ni važno, već da samo obiđemo oltar. Ovdje valja napomenuti da bismo pri interpretaciji vidljivih elemenata u vjerovanju trebali biti veoma oprezni jer je moguće da vjernik obavlja neke radnje (moli se ili obilazi oltar) iz duboke pobožnosti, a da to ne uključuje zavjet.

Za to vrijeme povećao se broj ljudi u crkvi - oko 9.30 sati stigao je autobus iz Senja.

U međuvremenu su se stolovi u gostionici popunili i počeli su peći janjce. U isto vrijeme iz Senja je dopješačila grupa ljudi. Njihov je dolazak pridonio zahuktavanju ozračja. Događaj smo pratile kroz dva žarišna mjesta zbivanja: jedno je bila crkva, a drugo gostionica (i prostor pred gostionicom).

Ljudi su se počeli okupljati oko crkve i u crkvi već oko 10.30 sati, iskoristivši to vrijeme prije početke mise za molitvu ili druženje. Okupili su se kako žene i muškarci svih generacija, tako i djeca. Jutarnja misa započela je procesijom. Nekoliko trenutaka prije procesije ozračje je bilo nabijeno emocijama, tako da je čak nekoliko ljudi, uključujući i jednu mladu majku s djetetom u naručju, bilo ganuto do suza. Kada je župnik preko oltara pozvao ljude da krenu u procesiju, mnogi su se progurali do središnjeg prolaza crkve s namjerom da dotaknu kip Majke Božje Snježne i to uglavnom za ruku. Taj trenutak formiranja procesije doživjele smo kao najsnažniji dio proslave blagdana, kao njezin vrhunac. Već tijekom mise slabila je emotivna nabijenost. Atmosfera nakon procesije i mise postajala je tijekom ostatka dana sve opuštenijom.

Na čelu procesije bila su četiri ministranta. Prvi od njih nosio je kandilo, drugi raspelo, dok su posljednja dvojica u rukama nosili svijeću. Iza njih, dva sredovječna muškarca nosila su kip Majke Božje Snježne. Za njima je slijedilo devet svećenika koji su prisustvovali crkvenom slavlju, te župni zbor. Ovogodišnja procesija išla je oko crkve. Iako je zbor s ponavljanjem pjevao pjesmu Majci Božjoj Snježnoj, nisu je prihvatili svi sudionici u procesiji, pa se pjesma među zadnjim sudionicima procesije nije ni čula. Neke su starije žene dodirivale lijevi vanjski dio crkvene apside. Jedna gospođa, u čijem smo društvu hodale u procesiji, savjetovala nam je da na tom mjestu dodirnemo crkvu, rekavši da ćemo tim činom učvrstiti molitvu koju za vrijeme procesije upućujemo Majci Božjoj Snježnoj.

Nakon ulaska u crkvu započela je misa koju je predvodio velečasni Ante Cvitković. Za vrijeme mise bilo je mnogo ljudi oko crkve, a gostionica je bila popunjena. Takav podatak i nije neobičan jer su hodočasnici mahom gostionicu šaljivo nazivali *malom kapelom*.

Nakon svršetka mise, mladi i stari, muškarci i žene, obilazili su oltar. Neki su dodirivali lijevi ugao oltara, neki su molili pred kipom Majke Božje Snježne. Dvije su žene klečale i molile ispred oltara. Iskoristile smo trenutak nakon mise i same obišle oltar. Na poledini oltara pronašle smo ispisane molbe i zahvale vjernika upućene Majci Božjoj Snježnoj.

Odmah nakon mise u gostionici je počeo svirati tročlani sastav na trima instrumentima: harmonika, klavijature i berda. Jedina dulja stanka glazbenog sastava do ranih jutarnjih sati bila je u vrijeme popod-

nevne mise u 16.30 sati, koju je predvodio velečasni Mile Čančar. Na toj misi bilo je znatno manje ljudi nego na onoj u 11 sati. Uglavnom su to bile žene, od kojih smo neke susrele i na jutarnjoj misi. Kako prije, tako ni poslije mise, nije bilo obilaska oltara i molitvi pred kipom. Svećenik je pred kraj mise blagoslovio sve prisutne.

Za vrijeme popodnevne mise trajao je nogometni turnir na obližnjem igralištu. Igrale su se dvije utakmice četiriju momčadi: NK "Bunjevac", NK "Novi Vinodolski", NK "Tigar" i NK "Nehaj".

Cijelo je vrijeme trajala zabava u gostionici. Kad se smračilo, štandovi su se zatvorili, a gostionica je postala jedino mjesto na kojem se proslavljao blagdan Majke Božje Snježne.

Iako je povod zabave bilo štovanje lokalne zaštitnice Majke Božje Snježne, primijetile smo da među sudionicima proslave blagdana, kao i među hodočasnicima, nakon popodnevne mise o njoj nije bilo više spomena.

Iseljeni i stalni stanovnici Krivog Puta sa svojim obiteljima, kao i neki od hodočasnika, ostatak su dana proveli u gostionici, u opuštenom ozračju. Ljudima je bilo drago vidjeti iseljene sumještane, a mladi su to vrijeme koristili za upoznavanje. Kako je vrijeme odmicalo, ljudi su postajali sve opušteniji, djelomice i zbog popijenoga vina. Oko ponoći se znatno smanjila ponuda hrane i vina, no to nije pokvarilo dobro raspoloženje. Premda atmosfera u gostionici još nije najavljivala prestanak zabave te je bilo mnogo ljudi koji su plesali i pjevali, oko četiri sata ujutro, zbog iscrpljenosti, napustile smo proslavu⁴³.

8. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Molitve kojima se hodočasnici obraćaju Majci Božjoj Snježnoj najčešće su vezane uz rješavanje problema vezanih uz ovozemaljski život. Najčešće joj se Krivopučani mole radi ozdravljenja. Majci Božjoj Snježnoj zavjetuju se većinom žene. Ispunjenje zavjeta odvija se na blagdan Majke Božje Snježne, prije ili poslije glavne mise. Osoba koja se zavjetuje obilazi oltar crkve tri puta, slijeva nadesno, pritom uglavnom dodirujući i lijevi i desni ugao oltara. Nakon obilaska oltara odlazi se do kipa Majke Božje Snježne. Pred kipom se zastaje i moli. Novčani prilog uobičajen je oblik zahvale Majci Božjoj Snježnoj, no nedovoljno je istraženo radi li se o zavjetnoj zahvali. Za sam zavjet važno je spomenuti dodirivanje lijevoga vanjskog dijela crkvene apside tijekom procesije. Iako taj čin, koji su mahom vršile starije žene, ne možemo dovesti u izravnu vezu sa zavjetom, željele bismo ukazati na mogućnost da je i on dio zavjeta, što treba doznati daljnim istraživanjem.

Proslavu blagdana Majke Božje Snježne promotrile smo kroz dva važna aspekta: sveti i svjetovni. Pokušale smo odvojiti zbivanja vezana uz hodočašće, od onih zabavnog karaktera i to stoga što u proslavi sudjeluje lokalno stanovništvo koje se ne može smatrati hodočasnicima, a proslava s njihova stajališta primarno ima značenje proštenja. Hodočasnici pak dolaze iz različitih krajeva: Senja, Rijeke, Zagreba, Virovitice, Zagorja, Karlovca, Vinkovaca, Bjelovara, Slavonije te iz inozemstva: Njemačke i Australije.

Dvojak pristup istraživanju teme pokazao se pogodnim pri istraživanju proslave blagdana Majke Božje Snježne na području Krivog Puta jer je, kako smo ranije naglasile, pokazao dvostruki značaj proslave blagdana. Proslava blagdana Majke Božje Snježne za Krivopučane važna je kao hodočašće, ali i važno društveno i simboličko događanje na kojem se obnavljaju i jačaju rodbinske i prijateljske veze. Lik Majke Božje Snježne ima važnost pri oblikovanju identiteta pojedinca i lokalne zajednice.

⁴³ Dodale bismo kako smo prigodom proslave blagdana Majke Božje Snježne 5. kolovoza 2004. godine susrele mnoge kazivače s kojima smo u svibnju iste godine prethodno bile razgovarale o samoj proslavi i pobožnosti prema Majci Božjoj Snježnoj.

LITERATURA:

- BELAJ, Vitomir (1991): Kulturološka obilježja hodočašćenja. *Dometi*, 24, 1/2/3, Rijeka, 157-162.
- CHRISTIAN, A. William, Jr. (1989): *Person and God in a Spanish Valley*. Princeton, Princeton University Press.
- HOŠKO, Fanjo Emanuel (2001): *Franjevci i poslanje Crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj*. Zagreb, Kršćanska sadašnjost.
- JUKIĆ, Jakov (1988): *Povratak svetoga. Rasprava o pučkoj religiji*. Split, Crkva u svijetu.

SVECI ZAŠTITNICI U POBOŽNOSTI KRIVOPUĆANA

Marijana BELAJ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

1. UVOD¹

Prema nauku Katoličke crkve svetačka je uloga u životu vjernika u prvome redu biti modelom uzoritosti i nasljedovanja (Hoško 2001a:379). No, još od kasnoga srednjeg vijeka puk svecima pridaje i ulogu zaštitnika u raznovrsnim životnim prigodama - sveci se u tom razdoblju specijaliziraju u zaštitnike u pojedinim nevoljama (ibid.:373). Pojedine kršćanske svece puk smatra zaštitnicima od bolesti, zaštitnicima stoke, zaštitnicima biljnog uzgoja, protiv vremenskih nepogoda i drugih šteta, zaštitnicima nekih djelatnosti i zanimanja te zaštitnicima ljudi tj. dobnih i spolnih skupina, životnih ciklusa te osobina i statusa (Belaj, M. 2006:31). Na svetačku specijalizaciju ponajviše su utjecale legende o svecima jer rijetko postoje povijesne opravdanosti za neku svetačku zaštitničku ulogu. K tome, novokršteni su narodi u kult svetaca unijeli sebi svojstvene nekršćanske predaje, vjerovanja i obrede čiji su tragovi ostali očuvani i do danas (Hoško 2001a:374). Time se štovanje svetaca kao zaštitnika pokazuje izrazom pučke pobožnosti, a u okviru njega iščitava se osobit odnos prema nadnaravnom i predodžbe o uređenju svijeta te mjestu čovjeka u njemu.

Vjerovanje u svece kojima Krivopućani dodjeljuju zaštitničke uloge u ovome se prilogu sagledava s etnološkoga/kulturnoantropološkoga stajališta, tj. kao kulturna pojava. Prosuđivanje vjerskoga aspekta, svojstveno teološkom pristupu, ovdje nije relevantno. U skladu s time, promatra se jedan aspekt pučke pobožnosti – pobožnosti koja nije opterećena naukom Crkve niti je Crkvom upravljana, no vjerske predodžbe, o kojima će ovdje biti riječi, sa stajališta puka doživljavaju se dijelom službenoga (istoga) religijskog okvira i smatraju se istinitima. Stoga ih ne treba gledati u sukobu s kršćanskom naukom – radi se o istoj religiji koja se kroz religioznost živi i prakticira i drukčije od propisanoga, ali u prožimanju s njime (Belaj, M. 2006:9-11).² Vjerovanja, postupci i stavovi koji tvore pučku pobožnost uokvireni su određenim povijesnim, kulturnim i društvenim okvirom te su često sačuvani kroz dulje razdoblje. Slijedom toga i štovanje svetaca, *dulija*³, nosi kulturološka obilježja prostora u kojemu se javlja te pokazuje procese rasta i opadanja u određenim vremenskim razdobljima. Pučko štovanje svetaca zaštitnika iskazuje se brojnim i raznovrsnim oblicima (usp. ibid.:12), a u vjerničkoj praksi mnogi se od tih oblika pobožnosti međusobno isprepliću.

Štovanje svetaca zaštitnika (izvan liturgije i crkvenog vodstva) uraslo je u život Krivopućana, što ću nastojati prikazati ovim prilogom ponajprije kroz oblike štovanja svetaca zaštitnika na ovom području, te značenje koje tim svecima mještani pridaju.

¹ Djelomice izmijenjena i dopunjena inačica ovoga rada objavljena je u *Studia ethnologica Croatica*, vol. 19:47-76 (2007).

² O tome da odnos između pučkog i službenog nije rivalski, već recipročan, te da se radi o kruženju ideja između dvoga, govore mnogi autori (primjerice, Belaj, V. 1988:191; Eliade 1970:153-156; O'Connor 1999:384-385; Rihtman-Auguštin 1991:10; Zečević 2000:72-74), pa i teolozi (primjerice, Bezić 1981:314-315), kao i uostalom, povijesni razvoj pučke pobožnosti i službene (kršćanske) Crkve uopće (primjerice, usp. Hoško 2001b:384-392).

³ Grč. δούλος: "rob, sluga" > δουλεία: "ropstvo, služba"; u kršćanskoj frazeologiji: štovanje iskazano "slugama Božjim", tj. svecima. U katolicizmu i pravoslavlju razlikuje se kult koji se iskazuje Bogu (latrija), kult koji se iskazuje Bogorodici (hiperdulija) te kult koji se iskazuje svecima i anđelima (dulija) (Rebić, ur. 2002:105-106,492).

Istraživanje prisutnosti svetaca u krivoputskoj zajednici provela sam kroz kontekst godišnjih običaja jer on ukazuje na složeno i raznoliko značenje svetaca i na raznolikost pobožnih izraza kojima se to značenje iskazuje. Osim toga, prizma godišnjih običaja pruža dobru sliku o stvarnoj prisutnosti pojedinih svetaca zaštitnika u pobožnosti te o njihovim međusobnim odnosima i važnosti koje im zajednica pridaje u svom u životu. Važno je naglasiti da iako prizma godišnjih običaja nužno stavlja naglasak na spomendane svetaca, a ne na njihovu zaštitničku ulogu, ona pruža bolji uvid u izvaninstitucionalne postupke i prateća vjerovanja. Tu, naime, do izražaja posebice dolaze pučki blagoslovi, procesije, proricanja, zabrane postupaka i dr. U istraživanju svetaca zaštitnika u pobožnosti krivoputske zajednice krenula sam, dakle, od spomendana svetaca koje puk obilježava izvan dometa službene Crkve.

Tijekom istraživanja zanimalo me u kojim se prigodama vjerovanje u svece javlja i kako se ono izražava. Prateći sljed spomendana, kako su ih isticali moji sugovornici, usredotočila sam se na sadržaj postupaka koji se izvode i njihova značenja za one koji ih izvode, a osobito u vezi sa svecem na čiji se dan postupak odvija. Potom su me zanimale i eventualne promjene u postupcima tijekom vremena i način na koji se to odražava u vezi s vjerovanjem u zaštitničku ulogu sveca. Naposljetku me zanimalo što mogu istraženi postupci i vjerovanja reći o pobožnosti ispitane zajednice kao i o zajednici uopće.

2. GRADIVO: SVECI ZAŠTITNICI I OBLICI ŠTOVANJA

Istraživanje, čije ću rezultate prikazati, provela sam 2004. godine u sljedećim selima i zaseocima na području Krivoga Puta: Krivi Put, Podbilo, Šojatski Dolac, Pavići, Prpići, Lucići i Veljun.⁴ Važno je napomenuti da najveću popularnost među svecima zaštitnicima na području Krivoga Puta ima Majka Božja Snježna kojoj je posvećena krivoputska crkva, smještena u zaselku Podbilo i podignuta 1856. godine. Osim toga, katkad se u pobožnosti spominje i Majka Božja *Krasnarska* - prema nekim kazivanjima, drugi lik Majke Božje.

Iako se u svom radu ne bavim pobožnostima prema Majci Božjoj (kao što sam već navela, u radu je riječ o duliji), nužno je ukratko osvrnuti se i na bitne značajke štovanja ove svetece radi stjecanja cjelovitije slike o krivoputskoj pobožnosti.⁵

Kao što sam to zamijetila i u nekim drugim zajednicama (usp. *ibid.*:213-218), govor Krivopučana o svom *vjerovanju u svece zaštitnike* gotovo redovito polazi od titulara lokalne i mjesnih crkava. Krivopučani u tom govoru redovito navode sljedeće titulare: krivoputsku Majku Božju Snježnu, senjskoga sv. Jurja, Majku Božju u Krasnu te sv. Mihovila na Vratniku. Majku Božju Snježnu nazivaju *našom Snježnom Gospom, zaštitnicom našeg mjesta, našom sveticom, našom zaštitnicom* ili *lokalnom zaštitnicom* dok ostale nazivaju *njihov zaštitnik*. „Svojanje“ svetece razvidno je i u predaji o izgradnji crkve. Predaja donekle odgovara onoj o crkvi Santa Maria Maggiore u Rimu, s tim da su lokacije koje se spominju u domaćoj varijanti smještene u područje Podbila (Kulišić i Vuković 2004:244-255). Nadalje, kad je riječ o lokalnim titularima, posebice Majci Božjoj Snježnoj, Krivopučani se često pozivaju na obilježavanje blagdana, tj. na tzv. *zbor* te time ukazuju na važnost Majke Božje Snježne u društvenosti krivoputske zajednice. Štoviše, većina Krivopučana vidi važnost njezina blagdana upravo u druženju i zabavi. O tome slikovito govori i podatak da neki kazivači i za taj aspekt događanja rabe pojam *zavit* (inače se najčešće rabi u značenju ispunjenja obveze prema svecu, primjerice hodočašća). Primjerice:

⁴ Gradivo sam prikupila u suradnji s apsolventicom etnologije Ivanom Vuković. Radi očuvanja diskrecije mojih sugovornika, koje je nužno pri objavi gradiva u okviru ovakve teme, umjesto njihovih imena navodit ću lokalitete u kojima prebivaju kao reference za prikupljene podatke.

⁵ Radi iscrpnijeg uvida u štovanje ove svetece upućujem na prilog M. Kulišić i I. Vuković u ovoj monografiji. Pobožnost Majci Božjoj Snježnoj istraživala sam i u sklopu vjerovanja u svece zaštitnike. Spomenute su apsolventice ta istraživanja upotpunile praćenjem zbivanja oko proslave blagdana Majke Božje Snježne 2004. godine. Oba istraživanja objavile su u cjelini (Kulišić i Vuković 2004), a taj se prilog, dijelom nadopunjen, nalazi i u ovoj monografiji.

[*Jeste li vi išli na zaviti?*] *A da što sam, nego. Bio sam ja prvi put kad sam imao 17 godina, 47. A nije baš bilo zbog bolesti. Bija sam mlad, društvo, cure, dečki, i skupili se i idemo (Šojatski Dolac).*

U vezi s okupljanjem zajednice, ali i s njezinom identifikacijom je i činjenica da na ovaj blagdan dolaze i raseljeni Krivopučani. Iseljeno stanovništvo, kako ističu kazivači, ne dolaze u Krivi Put ni za Božić, ni za Uskrs, već upravo na blagdan ove svetice (ibid.:253).

Majka Božja Snježna pokazuje se bitnim činiteljem u oblikovanju identiteta zajednice, a njezin je spomendan važna okosnica društvenog života, ne samo stalnih stanovnika, već i onih iseljenih. Proslava blagdana Majke Božje Snježne pokazuje se središnjim godišnjim događajem u životu Krivopučana. No, kad je riječ o svecima odabranima za zaštitnike i tu je Majka Božja Snježna snažno prisutna (usp. ibid.:245-248, 255-257; Kulišić i Vuković u ovoj monografiji; Belaj, M. 2006:236-237), isključivo kao svetica koju vjernik odabire za svoju osobnu zaštitnicu. Njezina dominantna uloga u iskazima kazivača o osobnim svecima zaštitnicima govori kako je ona svojom pojavom i značenjem duboko integrirana u zajednicu. Time Majka Božja ujedno utječe na slabu popularnost ostalih svetaca kao osobnih zaštitnika. Štoviše, osim nekoliko naznaka osobne pobožnosti prema sv. Antunu Padovanskom, uočenih tijekom proslave blagdana Majke Božje Snježne (Kulišić i Vuković 2004:255) i uopće u kazivanjima (v. niže), nema potvrda o drugim svecima odabranima za osobnoga zaštitnika. No, njihova je uloga u pobožnosti Krivopučana uglavnom usmjerena na gospodarski boljitak. Upravo je prizma godišnjih običaja ukazala na štovanje drugih svetaca zaštitnika, kao i na brojnost uloga i prigoda u kojima se ono javlja te raznovrsnost oblika putem kojih se izražava.

Sveci koji su kao zaštitnici prisutni u životu gotovo svih Krivopučana jesu: sv. Josip, sv. Juraj, sv. Marko, sv. Antun Padovanski, sv. Ilija i sv. Lucija. Osim njih, prisutni su i neki drugi, no ne kao zaštitnici, već samo u vidu svojih spomendana koji su za Krivopučane ključni dani u godišnjem ciklusu.

U prikazu pobožnosti prema krivoputskim svecima zaštitnicima slijedit ću tijekom godine. Nakon njih prikazat ću i ključne dane u godišnjem ciklusu.

2.1. SV. JOSIP

Svetoga Josipa na području Krivoga Puta povezuju sa šumom – nazivaju ga *šumski svetac*⁶ ili mu u vjerovanjima dodjeljuju ulogu zaštitnika šume⁷. Prema pojedinim predodžbama, sv. Josip 19. ožujka obiđe svako stablo u šumi i o njega udara čekićem unoseći tako u njega vegetaciju (*mezgru*).⁸ Stoga, pucketanje stabala koje se čuje u to doba godine neki⁹ povezuju s Josipovim udaranjem čekićem o njih. U vezi s ovim vjerovanjem postoje i izreke: *Sv. Josip drvo kuca, od drveta kora puca*¹⁰ ili *Sv. Josip kuc, drvo puc*.¹¹

Nadalje, s ovim su vjerovanjem povezane i neke zabrane. Na spomendan sv. Josipa (19. ožujka), nije se odlazilo u šumu jer se to smatralo opasnim.¹² Vjerovalo se, naime, da bi taj dan na čovjeka u šumi mogla pasti kakva grana i ozlijediti ga.¹³ Vjerovanje je potkrijepljeno i pričom o čovjeku koji nije na ovaj način poštivao spomendan sv. Josipa pa je na njega pala suha bukova grana (*bilja*) i ubila ga.¹⁴ Ovu su zabranu, prema jednom kazivanju, stariji ljudi proširivali i na rad oko drveta uopće.¹⁵ Prema nekim drugim kazivanjima, samo šumari nisu radili u šumi na Josipovo.¹⁶

⁶ Veljun, Prpići, Podbilo.

⁷ Veljun, Pavići.

⁸ Veljun, Pavići, Prpići.

⁹ Veljun, Prpići.

¹⁰ Prpići.

¹¹ Podbilo.

¹² Veljun, Pavići, Podbilo.

¹³ Veljun, Pavići.

¹⁴ Pavići.

¹⁵ Veljun.

¹⁶ Veljun, Prpići.

I danas se, prema nekima, poštuje zabrana odlaska u šumu – vjeruju da je tako dobro, *jer tako su vjerovali stari*.¹⁷ Drugi pak navode da na Josipovo odlaze u šumu i vjeruju da nema nikakve opasnosti, ali *poštuju ovaj dan pa ne smiju raditi u njoj*.¹⁸

Josipovo je također bio dan s kojim prestaje sječa stabala, a ona se nastavila nakon Miholja, tj. nakon otpadanja lišća.¹⁹ Neki kazivači ističu da danas više nitko za to ne mari, pa se stabla sjeku upravo u tom razdoblju *jer što je zelenije to je ljepše*.²⁰

2.2. SV. JURAJ

Sveti Juraj je u vjerovanjima Veljunara zaštitnik polja te je prije 60-ak godina bilo rašireno vjerovanje da donosi plodnost zemlji. Osim toga u Prpićima se navodi da je zaštitnik konja, a u Veljunu i Lucićima da je općenito zaštitnik stoke. Kazivačima u Krivome Putu i u Šojatskome Dolcu nije poznata stočarska uloga sv. Jurja, no njegov dan obilježavaju u vezi sa stokom, kako ćemo kasnije vidjeti. Jedna pak kazivačica iz Podbila navodi obilježavanje spomendan sv. Jurja u vezi s postupcima sa stokom, ali vjeruje da je zaštitnik stoke sv. Antun Padovanski.

Na spomendan sv. Jurja (23. travnja) u crkvi Majke Božje Snježne u Krivom Putu nema posebne mise. Ipak, među stanovništvom sela i zaselaka na području Krivoga Puta spomendan sv. Jurja raznoliko se obilježava, uglavnom u skladu s gore navedenim vjerovanjima vezanim uz toga sveca. U tom raznolikom obilježavanju ipak postoje neke pravilnosti. Primjerice, jedan Veljunar ovaj spomendan naziva *domašnjakom*, odnosno spomendanom koji se obilježava zabranom rada samo do mise na taj dan, dok je nakon mise dozvoljeno sve raditi. Druga Veljunarka navodi pak da se uopće nije radilo, a tko je bio voljan odlazio bi u crkvu u Sv. Juraj. No, najrašireniji čin kojim se obilježava ovaj dan je blagoslov stoke²¹ koja, kako Veljunari navode, tada prvi puta izlazi iz staje.

Stoka se blagoslivlja blagoslovljenom vodom i grančicom. Voda koja se za to koristi blagoslovljena je ili na Cvjetnicu ili oko Nove godine ili bilo kada – kazivači govore da to nije važno. U Veljunu neki navode da se voda nije koristila pri blagoslivljanju²². Grančica je blagoslovljena na Cvjetnicu i gotovo uvijek se radi o drijenovini²³, osim što jedna Veljunarka spominje maslinovu grančicu, a kazivači iz Krivoga Puta govore da se ona jednostavno taj čas otkine (pa nije blagoslovljena). Postupak blagoslova bio je vrlo jednostavan: grančicom se sva stoka lagano udari (*izrene*), a vodom se poškropi staja. Milan Prpić *Markin* iz Veljuna istaknuo je da se pritom izgovara: *Blagoslovija te Bog svemogući, stvoritelj neba i zemlje i očuva narod, stoku i zemlju od nečastivih i nereda, tuče, grada...* Ostali kazivači tvrde da se pritom ništa posebno nije izgovaralo, već se stoka samo potjerala van. Prema jednom kazivanju iz Podbila ovaj su blagoslov radile isključivo gazdarice.

Malo drukčiji blagoslov spominje jedan kazivač iz Šojatskoga Dolca te neki Veljunari. Oni, naime, navode kako se stoka blagoslivljala rasolom (koji se čuvao u boci) koji bi odstajao od zime, kada se kuhalo svinjsko meso u kiselom kupusu. Kazivač iz Šojatskoga Dolca navodi da se to kuhalo oko Božića ili ranije, dok spomenuti Veljunari navode vrijeme oko Poklada. Također, između ovih kazivača postoje manja odstupanja u opisu kako se to radilo. Kazivač iz Šojatskoga Dolca ističe kako je gazdarica škropila tim rasolom, obilazeći kuću i staju, a Veljunari govore da su gazdarice rasolom mazale njuške stoci. Postupak se provodio, kako svi ovi kazivači spominju, radi zaštite od ugriza zmije ili pak da nešto nepoželjno ne ulazi u staju i podrum (Šojatski Dolac) ili da ne bi stradala vimena (Veljun). Istodobno bi se, kako svi navode, uz

¹⁷ Veljun.

¹⁸ Veljun, Podbilo.

¹⁹ Veljun, Pavići, Prpići, Podbilo.

²⁰ Veljun, Prpići.

²¹ Podbilo, Šojatski Dolac, Krivi Put, Veljun.

²² Veljun.

²³ Veljun, Podbilo.

to nosila zažarena maslinova grančica *da malo dimi*. Grančica je morala biti blagoslovljena na Cvjetnicu. Prema kazivaču iz Šojatskoga Dolca njome bi se pomazalo i blago po njušci da ga ne ugrize zmiya, a pritom se križalo i govorilo *Otac i Sin i Duh Sveti*. Njegova je supruga, uz maslinovu grančicu palila i češnjak *da se bolje dimi*. Kazivači iz Veljuna nisu željeli reći što se pri ovom postupku govorilo.

U Veljunu se spominje i da je gazdarica taj dan na svakom govedu pri izlasku iz staje s blagoslovljenom šibom napravila znak križa. Šiba, drienova ili maslinova, morala je biti blagoslovljena na Cvjetnicu. Potom je pastir, koji je vodio stoku na ispašu, uzeo od gazdarice tu šibu i nije ju smio izgubiti, već ju je morao vratiti. Šiba se mogla i slomiti, ali je morao donijeti makar njen komadić. Vjerovalo se da ako pastir ne donese šibu natrag, blago će se gubiti kroz cijelu godinu. Ako je pastir donese, vjerovalo se da će blago i bez njega znati doći kući. Šiba se poslije stavila na gredu u staji, iznad blaga.

Maslinove grančice, blagoslovljene na Cvjetnicu i zataknute za gredu u staji, spominju i kazivači iz Krivoga Puta, no nevezano uz blagoslov na Jurjevo. Prema njihovu kazivanju, njezina je namjena unošenje *malo blagoslova* u staju i čuvanje staje i stoke od zla. Takve sam grančice vidjela i u nekim stajama na području Mrzloga Dola.

Mnogi od ovih kazivača koji su govorili o blagoslovu stoke na Jurjevo više to ne rade iz jednostavnog razloga, kako su naveli, jer više nemaju krave, volove, magarce i dr. Također, ne znaju zašto se to radilo baš na Jurjevo, no ističu kako je to *staro* ili *oduvijek*, ne bi li naglasili duboku starinu ovoga postupka i njegovo trajanje kroz vrijeme koje nadilazi njihova sjećanja.

Stoci se od Jurjeva zabranjuje ići na pašu *širom* po livadama, kako bi se sačuvalo livade za kosidbu. Nakon kosidbe stoka ponovno može slobodno pasti po livadama.²⁴

Na Jurjevo je u ovome kraju također vrlo raširena zabrana oranja vlastite zemlje s vlastitom stokom, no vlastita se stoka može ponuditi susjedu za oranje²⁵. Kao razlozi poštivanja ove zabrane navodi se da *se tako radi, jer su tako radili i njihovi stari*²⁶ ili da je to za sreću blaga²⁷. Marija i Ivan Prpić *Kavarica* iz Lucića spominju da su se na Jurjevo raskivali konji da *ne vrijedaju zemlju*.

Uz spomendan sv. Jurja često se na ispitivanom području spominjalo proricanje o budućem vremenu. Govori se i vjeruje da ako je sv. *Juraj došao na zelenom konju* da slijedi dobra godina, a *ako dođe na crnom konju* godina će biti nerodna i loša.²⁸ Kao što su neki kazivači objasnili, radi se o tome da na Jurjevo gledaju je li šuma (*gora*) prozelenila ili nije.²⁹

Iako većina kazivača govori da se oko Jurjeva nisu palile vatre, neki ih Veljunari spominju. Jedna od njih navela je da joj je *baba* pričala kako su se navečer uoči Jurjeva vatre palile oko kuće, ispred štale i na križanjima putova. Dvoje je Veljunara navelo, pak, da je na početku toga dana cijelo selo na jednome mjestu palilo vatru. U tome su sudjelovali uglavnom mladi iz sela, koji su vatru i preskakivali. No, to se nije radilo, kako su naveli, ni zbog čega drugog, nego iz zabave.

2.3. SV. MARKO

Sveti je Marko u vjerovanju, kao i sv. Juraj, zaštitnik polja koji donosi plodnost zemlji.³⁰ Njega se i zazivalo poput: *Sv. Marko, daj rod*.³¹ Molilo ga se da padne kiša³², a i da pobije crve i miševe u zemlji.³³

²⁴ Podbilo, Krivi Put, Pavići, Prpići, Lucići, Veljun.

²⁵ Krivi Put, Podbilo, Šojatski Dolac, Veljun, Pavići, Lucići.

²⁶ Šojatski Dolac, Pavići.

²⁷ Krivi Put, Podbilo, Veljun.

²⁸ Krivi Put, Podbilo, Pavići, Prpići, Veljun.

²⁹ Krivi Put, Podbilo, Veljun.

³⁰ Veljun, Podbilo.

³¹ Veljun.

³² Veljun.

³³ Podbilo, Veljun.

Kiša na Markovo (25. travnja) doživljavala se *pravim blagoslovom*.³⁴ Jedna je Veljunarka spomenula i neka- dašnje procesije oko crkve na Markovo, koje su se održavale za kišu, ako je razdoblje prije Markova sušno. Neki drugi kazivači iz Veljuna naveli su da se na Markovo blagoslivljalo polja, bilo sa svećenikom, bilo bez njega.³⁵ Nastojalo se i ne lijegati na travu dok ne prođe spomendan ovoga sveca.³⁶

2.4. SV. ANTUN PADOVANSKI

Svetome je Antunu Padovanskom u vjerovanju na ovome području najčešće dodijeljena uloga zaštitnika stoke.³⁷ Mnogi su kazivači istaknuli da vjerovanje u sv. Antuna kao zaštitnika stoke postoji *od starine* ili *oduvijek*.³⁸ Sv. Antuna Padovanskog svakodnevno se molilo da čuva stoku na ispaši³⁹, a osobito kad je stoka bolesna ili kad se teli krava⁴⁰. Osim molitve *Očenaš*⁴¹, pritom se su mogli izgovarati jednostavni zazivi poput: *Sv. Ante, očuvaj blago*⁴² ili *Sv. Ante, pomози da se riješi*⁴³ kad bi se trebala krava oteliti. Kazivačica, sedamdesetogodišnjakinja, iz Podbila sjeća se da je u njezinoj obitelji svakoj večeri obavezno prethodila molitva sv. Antunu Padovanskom da *odškapula blago od zmije, vuka, ujidi, tata, škrape...*, a osobito se molilo kad se nešto stoci dogodilo, primjerice, od *ujida*, nakon što je zmija ugrizla kravu. Kazivačica se, nažalost ne sjeća majčine molitve, no sjeća se njezine svakodnevne važnosti: (...) *večera - nema, čekaš ko zeban sunca da će ti dat ono pojest, ali mora se ić prije molit. I onda je ona [majka] to sazivala. Ja ni ne znam*. Vjerovanje u sv. Antuna Padovanskog kao zaštitnika stoke i sama je preuzela, moleći ga da spasi blago od svakoga zla i izgovarajući pritom molitve *Očenaš* ili *Zdravomarijo*.

Osim što je, prema vjerovanjima, sv. Antun zaštitnik sve stoke, jedna Veljunarka, uz navedeno, još posebno naglašava njegovu ulogu čuvara ovaca, kojega su nastojali *umilostiviti* tako što bi prigodom šišanja ovaca na vrhu glave i repa ostavili par pramenova runa *sv. Anti za šlake*.

Samo su dvoje Veljunara spomenuli da se sv. Antunu Padovanskom na njegov blagdan plaćala misa kako bi očuvao stoku od zla.

Danas se sv. Antunu Padovanskom manje moli za pomoć oko stoke, jer, kako je to primjerice objasnila jedna Podbilarka, malo tko ima stoku. No, sv. Antun Padovanski, kao pomoćnik u raznim nevoljama, prisutan je i na ovome području. Spomenuta kazivačica navodi da mu se molila i kad je rađala: *Sv. Ante budi mi u pomoći* ili: *O sv. Ante, odškapulaj me od svakog zla i da mi se on živ i zdrav rodi*. Nije sigurna je li joj to *sv. Ante dao*, no istakla je kako je rodila četvero djece kod kuće i porodi su prošli brzo i bez posljedica.

Općepoznata uloga sv. Antuna kao pomoćnika u pronalaženju izgubljenih stvari spomenuta je samo u anegdoti koju je ispričao jedan kazivač iz Krivoga Puta. Naime, neki je čovjek izgubio novčanik (*briktaš*), pa mu je jedna *baba* rekla da zagovara sv. Antuna i da će ga naći. Ovaj joj je odgovorio da nije sv. Antun lovački pas, pa da traži *briktaš*.

I spomendan sv. Antuna Padovanskog (13. lipnja) obilježen je nekim postupcima koji ga povezuju sa stokom. Primjerice, u Pavićima spominju zabranu rada sa svojom stokom na svojoj zemlji (moglo se sa svojom stokom raditi na tuđoj zemlji, dobrovoljno), dok u Krivom Putu, Veljunu i Podbilu ističu zabranu samarenja konja na taj dan, što bi značilo zabranu bilo kakvoga rada s njima. Također se spominje zabrana bilo kakvoga rada na zemlji.⁴⁴ Kazivači ne znaju zašto postoji ta zabrana, no ne vjeruju da bi se njezinim kršenjem dogodilo kakvo zlo. Ističu da to čine zato što su i njihovi stariji članovi obitelji tako radili.

³⁴ Veljun.

³⁵ Veljun.

³⁶ Veljun.

³⁷ Podbilo, Krivi Put, Šojatski Dolac, Veljun, Pavići, Prpići, Lucići.

³⁸ Podbilo, Pavići, Prpići, Lucići, Veljun.

³⁹ Veljun.

⁴⁰ Podbilo, Prpići, Veljun.

⁴¹ Veljun, Podbilo.

⁴² Veljun.

⁴³ Prpići.

⁴⁴ Krivi Put, Podbilo.

U Krivome Putu kazivači spominju jedan postupak na spomendan sv. Antuna Padovanskog koji je u nekim pojedinostima sličan onome navedenom ranije, u vezi sa sv. Jurjem.⁴⁵ Krivopučani, naime, navode da se dan uoči Sv. Antuna Padovanskog skuha zelje i meso. Zelje se sljedeći dan, na Sv. Antuna, daje stoci, a rasolom od toga jela namažu joj se njuške. Postupak se provodi, kako se vjeruje, protiv ugriza zmije ili protiv bilo čega od čega bi stoka mogla uginuti. Kazivači ne znaju za kakvo objašnjenje toga postupka, već ističu da vjeruju u njegovu djelotvornost. Posjednici stoke postupak provode i danas, osobito, kako navode Krivopučani, oni stariji.

2.5. SV. ILIJA

Sveti Ilija je u vjerovanjima povezan s gromovima, no samo ga jedan kazivač iz Šojatskoga Dolca smatra zaštitnikom od groma. U pravilu ga doživljavaju opasnim svecem koji gromom pali i ubija⁴⁶ i uzrokuje štetu⁴⁷. *Ne može se zaštititi od sv. Ilije, on ide svuda po nebesima.*⁴⁸ *On je najopasniji [svetac]. Daba granate. Kad on pukne, ode sve.*⁴⁹ *On di pride, on satra.*⁵⁰ Vjeruje se, dakle, da kad bljesne munja i udari grom, *to puca sv. Ilija.*⁵¹

Sv. Ilija, prema vjerovanjima, proizvodi gromove, a zašto to radi, tumači se raznoliko. U osnovi tih tumačenja uglavnom je samo jedan razlog: ljutnja sv. Ilije.⁵² Kako se to u jednom tumačenju paradoksalno navodi, svetac je ljutit jer ne zna kad mu je imendan, a nitko mu to ni ne želi reći jer bi sve zapalio slaveći. Stoga mu to kažu nakon njegova spomendana.⁵³ Ljutit može biti i stoga što se ne štuje njegov dan, odnosno što se taj dan radi.⁵⁴ Nadalje, sv. Ilija je ljutit i zbog toga što mu zapinje kotač dok vozi kola po nebu.⁵⁵ Neki kazivači ne spominju ljutnju sv. Ilije, a nastanak groma tumače samo njegovom vožnjom kolima po nebu.⁵⁶ Jedan Podbilar navodi pak vjerovanje da grmi onda kad sv. Ilija mijenja konje.

Za očekivati je, u skladu s ovim vjerovanjem, obraćanje sv. Iliji u slučaju grmljavine, odnosno nevremena. Vjerovanje se doista potvrđuje u iskazima koji se za vrijeme grmljavine govore, primjerice: *Stani sv. Ilija. Nemoj pucat, ubit ćeš me*⁵⁷ ili *Bože oslobodi sve, poubijat će Ilija sve!*⁵⁸

Sam dan sv. Ilije (20. srpnja) posebno je opasan *jer zna dobro grmiti.*⁵⁹ Stoga, kako se navodi, osobito na taj dan vrijede zabrane nekih vrsta poslova. Prema nekima, na Sv. Iliju ne smije se ništa raditi⁶⁰ ili se ne smije spremati kuću⁶¹. No najčešće se navodi da je zabranjeno nalagati sijeno na *voz* i stavljati ga u *pod* (tavan)⁶² te

⁴⁵ Jedna Veljunarka također navodi sličan postupak, no, prema njezinu kazivanju, on se provodio na Čistu srijedu. Rasolom od zelja i mesa, koje se kuhalo na Poklade, drugi bi dan ujutro, na Čistu srijedu, prije nego što stoka izlazi iz staje, gazdarica mazala njuške govedima. Ako je obitelj imala ovce, gazdarica bi dolila u rasol vode i dala ovcama da to piju. Kako kazivačica navodi, postupak se provodio protiv ugriza zmije.

⁴⁶ Veljun, Pavići, Prpići, Podbilo.

⁴⁷ Veljun, Pavići, Prpići.

⁴⁸ Podbilo.

⁴⁹ Prpići.

⁵⁰ Veljun.

⁵¹ Podbilo, Veljun, Pavići, Krivi Put, Prpići, Šojatski Dolac.

⁵² Podbilo, Prpići, Pavići, Veljun.

⁵³ Pavići.

⁵⁴ Prpići, Veljun.

⁵⁵ Prpići.

⁵⁶ Pavići, Veljun.

⁵⁷ Prpići.

⁵⁸ Podbilo.

⁵⁹ Podbilo.

⁶⁰ Veljun.

⁶¹ Veljun.

⁶² Podbilo, Šojatski Dolac, Veljun.

nasadivati stožina⁶³. Vjeruje se, naime, da će u suprotnome udariti grom⁶⁴ i zapaliti sijeno ili štalu⁶⁵. Osim toga, mogu se dogoditi i kojekakve druge nezgode, primjerice da grom ubije blago.⁶⁶ Važno je samo, kako se navodi, da se stožina nasadi bar dan uoči spomendana sv. Ilije, a sijeno se taj dan smije slagati u stog.⁶⁷ Ipak, neki ističu da se ni to ne smije.⁶⁸

No, u Šojatovu Dolcu i u Veljunu zabrana rada sa sijenom i stožinom zbog, kako se vjeruje, opasnosti od groma, vrijedi i sljedeća dva dana nakon spomendana sv. Ilije⁶⁹: na Sv. Danijela i Sv. Mariju Magdalenu (*Mandalena*). Sva tri dana zajedno nazivaju *ognjenim danima*.

Brojni su stanovnici⁷⁰ krivoputskog područja navodili poznate im konkretne slučajeve nepoštivanja navedene zabrane na dan sv. Ilije i posljedice njezina kršenja. Primjerice:

1. *Bilo je dosta slučajeva. Na Iliju je Marjanu pšenicu zapalilo, već je snopove napravio (Veljun);*

2. *Sedmi, e. Dvadesetoga, čini mi se. Baš nije se, ovaj, rado išlo sijeno slagat. Ja znan, jednu godinu smo mi - sunce je sjalo - išli smo kupit sijeno. I najedanput... a tata je... ne znan kako bi ja tebi objasnila, za stog sadivat... onaj kolac. Stožer, stožer onaj. (...) Tata samo zabije u zemlju – ono zagrmi! Znaš šta! Ko ono šta se reče – grom iz vedra neba. Mi smo pobigli u gaj da će nas grom(...) Nije, velim ti, nije on [otac] to, nije on baš to puno vjerova, ali tako je negdi dobio par opomena, onda više da je bija suzdržan, znaš? E. Pa smo mi znali uvik reč: 'Kako je bilo kad smo bili u Gromovini?'. Ta se livada zove Gromovina. Tu valjda je grom nekada opalio, pitaj Boga prid koliko godina, ili što. I baš u toj Gromovini kad smo bili. Onda smo kupili sijena. Onda je bilo slučajeva di se sijeno palilo. Sad da li je ko zapalio, da li je munja zapalila... pričalo se to za sijeno. Baš za svetog Iliju (Veljun);*

3. *(...) I ja, Ilinje je bilo, i ja ću njima vozit sijeno, da natovarimo voz sijena i vozit ćemo ga. I veli meni Mate: 'Anka, kolko se može natovarit?' Ja velim: 'Nisu baš konji za uzbrdo, ako je jako uzbrdo, a danas je i Sv. Ilija.' I mi smo vidili, zmija je baš bila u sijenu, kad smo ga prevrtali. I mi smo natovarili sijeno. Sad da je to moj did voziija, možda bi i drukčije bilo. On je muškarac. I ja velim: 'Nećemo puno natovarit.' Ali njegova žena, ona je više ko muško, ona veli: 'Samo ćemo mi natovarit.' I mi smo natovarili to sijeno. Već blizu noć se... to ovako malo uzbrdo. I neće konji da voze, pa neće. Jedan amo, jedan tamo. Pa nije to tolko bilo previše. Da je bija did, to bi bilo izvukli. I opet istovarimo mi po, i opet neće. Istovarimo sve, neće ni praznih kola. Uzjašimo na konja i ostavimo sve gore u šumi... Ja sam rekla: 'To ti je kriv sv. Ilija.' A je li bilo to, je li... Ni kile nismo vozili, nego ostavili i došli s konjin kući. I onda se on na ovu ženu, majko moja... 'to si ti kriva što si vikala da neka natovarimo više.' Jesu se konji uspuntali, vrag zna što je bilo, ali uglavnom nismo dovukli niš. Ja rečem: 'To je sv. Ilija, nismo ga trebali natovarit na Sv. Iliju' (Podbilo).*

Tuđe ili vlastito nesretno iskustvo rada sa sijenom (ili stogom) na dan sv. Ilije, koje je sadržano i u navedenim pričama, čini se primarnim razlogom i današnjeg poštivanja navedene zabrane na ovaj dan. U kazivanjima se iščitava strah od ovoga sveca. *On [sv. Ilija] batina, nije zgodno s njim se igrat.*⁷¹ Taj je strah osobito razvidan u izjavi: *Ako je sv. Ilija taj dan pogodija, taj nije sigurno, ni njegovo pokoljenje to radilo.*⁷² Uporište u ovome vjerovanju i u ispravnosti poštivanja zabrane kazivači nalaze i u tome što su *tako činili i stari ljudi.*⁷³

⁶³ Podbilo, Krivi Put, Šojatski Dolac, Veljun, Pavići, Prpići.

⁶⁴ Podbilo, Krivi Put, Šojatski Dolac, Pavići, Prpići.

⁶⁵ Podbilo, Krivi Put, Veljun, Pavići, Prpići, Šojatski Dolac.

⁶⁶ Šojatski Dolac, Veljun.

⁶⁷ Krivi Put, Šojatski Dolac, Veljun, Pavići.

⁶⁸ Veljun, Prpići.

⁶⁹ Šojatski Dolac, Veljun.

⁷⁰ Šojatski Dolac, Veljun, Prpići.

⁷¹ Veljun.

⁷² Veljun.

⁷³ Šojatski Dolac, Krivi Put, Veljun.

2.6. SV. NIKOLA

Sveti Nikola (6. prosinca) kao zaštitnik putnika prisutan je u vjerovanju kod samo nekoliko kazivača S iz Veljuna i Prpića. Drugi su Veljunari naveli vjerovanje da je sv. Nikola darovatelj djece.⁷⁴ Darivali su svoju djecu u čizmice na prozoru, a darove su i sami, na jednak način, dobivali od svojih roditelja.

2.7. SV. LUCIJA

Na gotovo cijelom području Krivoga Puta vjeruje se da je sveta Lucija zaštitnica od bolesti očiju.⁷⁵ Prema predodžbama kazivača, ova svetica nosi oči na tanjuru.⁷⁶ Kako navode pojedini kazivači, u vjerovanjima joj se dodjeljuje uloga zaštitnice očiju jer se pretpostavlja da je i sama bila bolesna na oči ili je nekoga ozdravila od takve bolesti⁷⁷ ili pak stoga što su joj iskopali oči i stavili na tanjur⁷⁸.

Na dan sv. Lucije (13. prosinca) odlazilo se na misu, jer svećenik tada, prema kazivanjima, križa i govori *znak sv. Lucije* što kazivači tumače dobrim radi očuvanja zdravlja očiju.⁷⁹ U Pavićima navode da su bolesni na oči postili dan uoči spomendana sv. Lucije.

Dan je ispunjen i zabranama nekih postupaka. I danas se na spomendan sv. Lucije ne šije, ne krpa i ne plete.⁸⁰ Jedan je Veljunar naveo i zabranu pranja odjeće ističući priču kako je jedna žena opomenula mladu snahu da ne pere odjeću jer je dan sv. Lucije, a ova joj je odgovorila da nema veze jer je Lucija slijepa, pa je neće vidjeti: *Dok Luca dokljuca, ja ću veš oprat*. No, zbog nepoštivanja zabrane, snaha je, prema kazivanju, ostala slijepa. Isti kazivač navodi da uopće nije uputno raditi na spomendan sv. Lucije.

2.8. KLJUČNI DANI U GODINI

Na području Krivoga Puta spominju se još neki sveci, odnosno njihovi spomendani, koji su ključni u odvijanju poljoprivredne godine. Svecima, koji se tako spominju, u vjerovanju nisu dodijeljene zaštitničke uloge, nego ih se isključivo vezuje uz dane kada mještani započinju ili svršavaju neke poljoprivredne obveze. U Podbilo, primjerice, jedan od takvih dana je spomendan sv. Vida (15. lipnja) do kada mora biti zasijan kupus (*prisod*), a k tomu se na taj dan ne smije kositi, nego na *Petrovu* (29. lipnja). Za Krivopučane je također važan dan sv. Martina (11. studenog) jer se tada prestaje s lovom i poljoprivrednim radovima, o čemu govori izreka: *Sv. Martin, pušku na klin, vole pod pod [tavan], jaram na pod*.⁸¹

Pojedini su spomendani svetaca i ključni dani u pučkoj meteorologiji, kada se predviđaju klimatske promjene, važne za odvijanje gospodarske godine. Mnoštvo se takvih dana spominje i u istraženom području: *Sv. Luca [13. prosinca] na vratima kuca*⁸²; *Sv. Kata [25. studenog] zatvara vrata*⁸³; *Sv. Matija [24. veljače] led razbija*⁸⁴; *Vid moči, Petar suši*⁸⁵ što objašnjava ranije navedenu zabranu kosidbe na Vidovo i njezin početak na Petrovo.

⁷⁴ Ovi, kao i oni koji sv. Nikolu doživljavaju zaštitnikom putnika danas su sedamdesetogodišnjaci.

⁷⁵ Podbilo, Krivi Put, Šojatski Dolac, Veljun, Pavići.

⁷⁶ Pavići, Šojatski Dolac, Veljun.

⁷⁷ Podbilo.

⁷⁸ Veljun.

⁷⁹ Krivi Put, Šojatski Dolac.

⁸⁰ Podbilo, Krivi Put, Pavići, Šojatski Dolac, Veljun.

⁸¹ Krivi Put, Podbilo, Pavići, Veljun.

⁸² Krivi Put, Podbilo.

⁸³ Krivi Put, Podbilo, Šojatski Dolac.

⁸⁴ Krivi Put, Podbilo.

⁸⁵ Podbilo, Krivi Put.

Ovdje pripadaju i već navedene izreke povezane sa sv. Josipom: *Sv. Josip drvo kuca, od drveta kora puca*⁸⁶ i *Sv. Josip puc, drvo kuc*⁸⁷ koje su povezane sa široko rasprostranjenim vjerovanjem na gotovo cijelom području Krivoga Puta da je sv. Josip zaštitnik šume, odnosno *šumski svetac* koji na Josipovo (19. ožujka) kuca čekićem o stabla unoseći tako u njih *mezgru* (vegetaciju), što se vremenski podudara s bujanjem prirode u to doba godine. Značenjski sličnim doima se i već spomenuto proricanje o budućem vremenu o Sv. Jurju, prema kojemu *dolazak sv. Jurja na zelenom konju* donosi rodnu godinu, a na *crnom* lošu i nerodnu.⁸⁸ Kazivači, zapravo, gledaju u šumu (*goru*) je li prozelenila ili nije.⁸⁹

U Veljunu na Josipovo i proriču: *Sv. Josip snigom posip. Ako ga nema, on ga sprema.*

3. ZNAČAJKE ŠTOVANJA SVETACA ZAŠTITNIKA

Pri istraživanju vjerovanja u svece zaštitnike u pučkoj pobožnosti na području Krivoga Puta pokazalo se, kao što sam već navela, da najveću popularnost među njima ima Majka Božja Snježna. Ona ima dominantnu ulogu ne samo u iskazima o osobnom svecu zaštitniku, nego je i važna točka u oblikovanju identiteta zajednice, a njezin je spomendan središnji društveni događaj u godišnjem ciklusu Krivopučana.

Brojna kazivanja, ali i praćenje proslave blagdana Majke Božje Snježne, ukazala su na to da mu većina Krivopučana pridaje važnost zbog prigode za druženje i zabavu. Usprkos takvom viđenju, neki kazivači za ovaj događaj rabe izraz *zavit* (Kulišić i Vuković 2004:246; Kulišić i Vuković u ovom zborniku). Valja istaknuti da govor Krivopučana o Majci Božjoj Snježnoj i u kontekstu druženja i zabave ne umanjuje njihovu pobožnost, jer prema njima je i ova „izvanpobožna“ dimenzija obilježavanja blagdana važan segment štovanja svetece koju nazivaju *našom zaštitnicom*. I pobožnost sama, dakako, doprinosi blagdanskome ozračju i nije zanemariv blagdanski motiv za kazivače, no činjenica je da na razini zajednice taj motiv uzmiče pred onim izvanpobožnim. Primjer procesije (ibid. 248, 256) to lijepo svjedoči: njezino oblikovanje emotivno je najsnažniji trenutak proslave, no istodobno da bi se očuvala njezina svečanost itinerar je skraćen samo na ophod oko crkve jer su prostor neposredno uz crkvu zauzeli štandovi i pečeni janjci.

Također sam već navela kako Majka Božja utječe na slabiju prisutnost ostalih svetaca kao osobnih zaštitnika u pobožnosti Krivopučana, no slično se događa i u mnogim drugim lokalitetima osobito kada se u blizini nalazi neko veće Marijansko svetište (Belaj, M. 2006:249).

Ostali sveci zaštitnici koji su prisutni u životu Krivopučana također odražavaju svojevrsan identitet zajednice – onaj gospodarski. Većina svetaca koji se ovdje spominju povezani su s onim granama gospodarstva koje su značajne za područje Krivoga Puta: stočarstvo (sv. Antuna i sv. Juraja povezujemo sa stokom), poljoprivreda (sv. Marka i sv. Juraja dovodimo u vezu s rodnošću) i šumarstvo (sv. Josip zaštitnik je šume). Ovim se svecima u vjerovanju izravno pripisuje uloga osiguranja boljitka u gospodarstvu ili se njihova veza s gospodarstvom posredno iščitava u nekim postupcima ili zabranama na njihov spomendan. Zanimljivo je dodati da je stočarstvo, barem je donedavna bilo, temeljna grana privređivanja u ovome kraju, a upravo su sv. Juraj i sv. Antun Padovanski, povezani sa stokom, prema iskazima kazivača najomiljeniji među svecima (u okviru dulje).

Nadalje, promjene u načinu života odražavaju se i na štovanje svetaca. Primjerice, prestankom uzgoja stoke nema više potrebe za svecem koji je pomagao u ovoj sferi života, što su isticali i sami Krivopučani. Promjene u štovanju sv. Antuna Padovanskoga razvidne su i u pobožnosti jedne kazivačice iz Podbila. Kako sam već gore navela, ona je štovanje sv. Antuna Padovanskoga s ulogom zaštitnika stoke preuzela od svoje majke i nastavila je i sama s istim razlogom zazivati ovoga sveca. S prestankom uzgoja stoke nestala je

⁸⁶ Prpići.

⁸⁷ Podbilo.

⁸⁸ Krivi Put, Podbilo, Pavići, Prpići, Veljun.

⁸⁹ Krivi Put, Podbilo, Veljun.

njezina potreba za ovakvom pomoći sveca, no ne i potreba za tim svecom. Ona mu je, prema prigodama, dodjeljivala druge uloge, pa ga je primjerice zazivala kad je radala.

Slično o odražavanju gospodarskog identiteta kroz štovanje svetaca zaštitnika piše i W. A. Christian za španjolsku dolinu Nansa (1989:60).

Christian također piše da sveci koji su važni za zajednicu imaju svoju čvrstu poziciju u okolišu – to su likovni prikazi bilo u kapelama, bilo u župnim crkvama (Christian ih naziva *shrine images*). Također navodi da ti prikazi nisu jedinstveni u smislu naziva i izgleda, ali ih vjernici doživljavaju posebno moćnima – u njima vide osiguranje vitalnih aktivnosti grupe (ibid. 44).

Ovdje bih dotaknula problem povezivanja crkvenih prikaza svetaca sa štovanjem tih svetaca puku. Posebice povjesničari umjetnosti u svojim radovima ističu tu vezu. Primjerice Anđelko Badurina u jednom radu obrađuje učestalost svetačkih patronata na području nekadašnje Dubrovačke Republike i u Istri na temelju učestalosti titulara odnosno hagiotonima uopće (usp. 1988-1989), a Milan Ivanišević navodi: *Štovanje određujemo po naslovniku crkve, samostana i oltara, po moćima i po bogoslužnim odredbama s pripadajućim knjigama* (1994:398).

Zaključivanje o prisutnosti svetaca u pučkoj pobožnosti na temelju njihovih likovnih prikaza u crkvama ili na temelju popisivanja titulara razumljiv je postupak za povjesničare umjetnosti. No, istraživanja svetaca zaštitnika u pobožnosti Krivopučana ukazuju i na moguće propuste takvoga pristupa. Primjerice, Krivopučani navode da im je najbliža crkva sv. Ilije u Sincu, a Sv. Jurja u Senju, ali pobožnost kakvu su opisali prema ovim svecima ne iskazuju u tim crkvama. Sveci Josip, Juraj, Marko, Ilija, Nikola i Lucija nemaju svoje materijalizacije u krivoputskoj crkvi, no ipak su prisutni u pobožnosti Krivopučana. Također, ne smije se zanemariti mogućnost da neki kip ili slika u crkvi nema kontinuiranog udjela u pobožnosti puka. Te činjenice ukazuju na važnost samih vjernika kao izvora za spoznavanje pobožnosti čiji je on protagonist.

Kada govorimo o štovanju svetaca u smislu dulije na području Krivoga Puta neki su se sveci, na razini sadržajnosti iskaza o njima, pokazali omiljenijima od drugih. U pokušaju interpretacije krenut ću od pobožnosti svecima koje se, prema kazivanjima, čine sadržajnijima od drugih, u smjeru onih manje sadržajnih.

Sv. Juraj je u vjerovanjima Krivopučana, zaštitnik polja koji donosi plodnost zemlji, a njegov se dan obilježava zabranom oranja vlastite zemlje i proricanjem o rodosti godine. Osim toga, vjeruje se i da je zaštitnik stoke, a s tim u vezi njegov se dan obilježava blagoslovom stoke.

Prema predaji, sv. Juraj Kapadocijski bio je visoki rimski časnik koji je, zbog toga što se nije htio odreći kršćanske vjere, bio mučen i pogubljen 23. travnja 303. godine. Štovanje sv. Jurja proširilo se već u 5. st. i, iako je papa Gelazij 496. godine odbacio njegov životopis kao apokrifan, ono nije u puku prekinuto. Sv. Juraj je na Drugome vatikanskom koncilu bio skoro izbrisan iz rimokatoličkoga kalendara zbog povijesne neutemeljenosti, no vjerojatno su njegova popularnost u puku i zaštitništvo nad nekim narodima (primjerice, Englezi) koji crkveno nisu sjedinjeni s Rimom, utjecali na to da se ipak zadrži. Kako je i poznato, sv. Juraj najčešće se prikazuje kao vitez s konjem koji probada zmaja. Motiv je nastao u 11. st., a uvršten je u *Legenda aurea* iz 13. st. Jacoba iz Voraginea. Gradu Cirenii u Libiji prijetio je strašan zmaj. Stanovnici grada svakodnevno su mu žrtvovali dvije ovce, kako se ne bi okomio na njih. Kad je ovaca ponestalo, zmaj je zatražio ljudske žrtve. Jednoga je dana kocka pala na kraljevu kćer. Čekajući zmaja na obali, ona se molila i tad se pojavio sv. Juraj koji je zmaja ubio. Nakon toga su se svi stanovnici grada pokrtili. (Gorys 2003:203-204, Schaubert i Schindler 1995:174-175, Belaj, V. 1998:169).

Iako bi poznavanje ove predaje moglo povezati sv. Jurja sa stokom, odnosno s ovcama, ili bi ga pak njegov poznati prikaz na konju mogao staviti u ulogu zaštitnika konja, nisam dobila izravne potvrde da su predaja ili prikaz utjecali na popularnost sv. Jurja, kao zaštitnika, u ovome kraju. Štoviše, kršćanska predaja ovdje uopće nije relevantna ako se uplete vjerovanje Krivopučana u Jurja kao donositelja plodnosti. Prema tome je li *gora* prolistala ili nije, stanovnici prosuđuju je li *sv. Juraj došao na zelenom ili na crnom konju*. O tome će ovisiti, kako su naveli, i rodost gospodarske godine koja slijedi. Postupci koji se izvode

na Jurjevo te postojeća vjerovanja i zabrane među kazivačima objašnjavaju se time što je to, primjerice, dobro za očuvanje stoke od bolesti i drugih nedaća ili jer se to „oduvijek radi” i „oduvijek se tako vjeruje”. No, iako kazivači povezuju svoje postupke i vjerovanje s kršćanskim svecem Jurjem, i doživljavaju ih kršćanskima, objektivno ta veza ne postoji. Lik sv. Jurja našao se u postupcima i vjerovanjima koja prema svojemu podrijetlu nisu kršćanska. V. Belaj navodi da u folklornim tvorbama poput običaja *možemo slutiti krhotine starih mitova i obreda, razna „praznovjerja” koja mogu (ali ne moraju) potjecati iz starijega, već rastočenoga vjerskog sustava... Tek rijetki stariji zapisi pjesama, riječi, mjesnih imena svjedoče da u tome gradivu doista smijemo očekivati kontinuitet koji traje kroz duga stoljeća* (Belaj, V. 1998:37). Opsežne studije o mitskoj pozadini nekih jurjevskih običaja i vjerovanja ukazuju, naime, na njihovo pretkršćansko podrijetlo (usp. Belaj, V. 1998). Prema tim studijama, Juraj je ukraden Perunov sin i čuvar ovaca boga stoke Velesa koji se kao personifikacija dana vraća (na Jurjevo) i donosi plodnost (ibid. 168-206, 349). Pučka praksa i vjerovanja u Krivome Putu u vezi sa sv. Jurjem u (preostalim) blijedim naznakama upućuju na svoje pretkršćansko podrijetlo, samo što je u takvim postupcima i vjerovanjima tijekom stoljeća kršćanstva glavnim likom postao sv. Juraj. Ujedno je, kako se čini, spominjanje kršćanskoga sveca u okviru postupaka i vjerovanja koji postoje jer je tako „oduvijek”, dostatno „opravdanje” da Krivopučani svoje postupke i vjerovanja shvaćaju kršćanskima.

Na popularnost sv. Jurja svakako je utjecao i smještaj njegova spomendana u kalendaru. Etnolog Milovan Gavazzi pisao je, imajući na umu hrvatske običaje uopće, da se Jurjevo često i izrazito shvaća kao pravi početak proljeća, više nego Josipovo ili 1. svibnja, a k tome, još i više kao početak kućanstvene ili gospodarske godine (Gavazzi 1988:41). U to se uklapaju i kazivanja iz Krivoga Puta prema kojima se dan sv. Jurja povezuje s poželjnim buđenjem prirode u ovo doba godine, odnosno s proljećem, s naglašenom gospodarskom svrhom. Vrednovanju proljeća kao uskrsnuća prirode, navodi Eliade, prethodilo je religijsko iskustvo obnavljanja Svijeta. *Misterij periodičnog obnavljanja Kozmosa dao je proljeću religiozno značenje. Uostalom, prirodni fenomen proljeća i pojave vegetacije nije u obredima vegetacije uvijek važan, već je mnogo važniji znak koji navješćuje kozmički misterij. (...) To je znak predstojećeg uskrsnuća vegetacijskog života, svjedočanstvo da se misterij zbio, da će proljeće uskoro doći* (2002:92).

Sv. Antunu Padovanskome se u vjerovanju Krivopučana također dodjeljuje uloga zaštitnika stoke u prvome redu, te mu pojedini kazivači dodjeljuju još neke uloge. Kao ni kod sv. Jurja, tako se ni kod sv. Antuna Padovanskog putem predaje o svecu ne može objasniti njegova uloga zaštitnika stoke.

Sv. Antun Padovanski (Lisabon, 1195. – Arcella kraj Padove, 1231.) spada među najveće odličnike Katoličke crkve, a o popularnosti ovoga sveca slikovito piše fra B. Z. Šagi: *doklegod bude religije bit će i sv. Antuna* (1996:122). Proglašen je svetim samo jedanaest mjeseci nakon smrti, u dosada najkraćem procesu kanonizacije. Čašćenje sv. Antuna Padovanskog prvo se proširilo po Padovi i u franjevačkom redu, a od 16. st. časti se u cijeloj Crkvi. Antunova bazilika u Padovi jedno je od najposjećenijih hodočasničkih mjesta. Najčešće se prikazuje kao mladi franjevac s ljljanom i knjigom, s djetetom Isusom, s plamenom, kako drži propovijed ribama, te njegovo čudo s hostijom (Schauber i Schindler 1995:290-293, Gorys 2003:59-60). Potonji je prikaz jedino što ga povezuje s domaćim životinjama. Prikaz je nastao na temelju predaje da je sv. Antun Padovanski pokazao hostiju ogladnjelom magarcu jednoga heretika, no magarac ju je odbio, a potom pokleknuo. Nakon toga heretik se obratio. No, ni ova predaja, kao ni bilo što izravno povezano sa sv. Antunom Padovanskim, sudeći prema navodima kazivača, ne objašnjava njegovu popularnost u liku zaštitnika stoke, niti vezu ovoga sveca sa stokom uopće.

Tu bi, međutim, mogao pomoći sv. Antun Opat, čiji je spomendan 17. siječnja. On je u mnogim krajevima Hrvatske u pučkom vjerovanju prihvaćen u ulozi zaštitnika stoke (Belaj, M. 2006:82-83). Predaje o ovome svecu, a osobito njegov prikaz sa svinjom zbog čega ga se u puku često naziva i Antun *svinjski*, zasigurno su utjecale na to da mu se u pučkoj pobožnosti dodijeli uloga zaštitnika stoke. I prema srednjovjekovnoj diferencijaciji svetaca prema ulogama, pastirska uloga primarno pripada sv. Antunu Opatu. Ipak, kad se govori o popularnosti svetaca u hrvatskoj pučkoj pobožnosti, teško da se koji može „nositi” sa sv. Antunom Padovanskim. Sv. Antun Padovanski, *svetac svega svijeta*, najpopularniji je svetac i u hrvatsko-

me puku, a njegov *biljeg hrvatske pučke religioznosti dolazi odmah iza marijanskoga, a u nekim krajevima možda i ispred* (Šagi 1996:114). *Sv. Antun [Padovanski] je najizrazitiji pučki model sveca-zaštitnika u svim ljudskim potrebama* (ibid. 121). Stoga je očito da se uloga zaštitnika stoke sa sv. Antuna Opata ponegdje u vjerovanju prenijela na popularnijeg imenjaka, sv. Antuna Padovanskog, ionako u hrvatskoj pobožnosti vrlo „svestranog“ sveca. Na to ukazuje i gradivo iz drugih hrvatskih lokaliteta (Belaj, M. 2006:82-88, 193; Jardas 1957:38-39, 69), kao i iz nehrvatskih krajeva (Kuret 1989/1:377-378; Behar 1990:99-102). Takav prijenos može rezultirati stapanjem dvaju Antuna u jednoga čiji se dan onda obilježava dvaput godišnje ili pak potpunim prijenosom pastirske uloge na sv. Antuna Padovanskoga i odbacivanjem sv. Antuna Opata iz pobožnosti (Belaj, M. 2006:193-194, 254-255). Istraživanje u Krivome Putu jasno je pokazalo potonju mogućnost, a ona je potvrđena i na obližnjem području Krasna (ibid. 85-86, 255).

Od ostalih uloga koje se u Krivome Putu pripisuju sv. Antunu Padovanskom navodi se još samo, u jednome kazivanju, uloga pomoćnika žena i djece pri porodu. Pripisivanje takve uloge sv. Antunu Padovanskom moglo bi se tumačiti pučkom interpretacijom popularnog prikaza ovoga sveca kako drži dijete - Isusa ili prikazom ovoga sveca sa srcem u plamenu koji simbolizira ljubav prema Isusu i njegovoj majci Mariji. Ponešto od izraza osobne pobožnosti zabilježeno je i tijekom obilježavanja blagdana Majke Božje Snježne. Iako bi se praćenjem događanja pri obilježavanju blagdana sv. Antuna Padovanskoga dobila potpunija slika o njegovoj ulozi u osobnim pobožnostima, upravo začuđuje nedostatak takvih potvrda u kazivanjima. Ona govore da ovaj „svestran“ i „univerzalan“ svetac nije našao većega odraza u pobožnostima kao osobni zaštitnik. No, takve su pobožnosti u Krivome Putu u prvome redu usmjerene prema Majci Božjoj, koja je u tom segmentu očito zasjenila ostale svece, pa i sv. Antuna Padovanskoga.

Vjerovanja povezana sa **sv. Ilijom** prema svojoj sadržajnosti ukazuju također na vrlo živu prisutnost ovoga sveca u pobožnosti Krivopučana. Predodžbe prema kojima sv. Ilija stvara gromove vozeći se kolima po nebu izravno se mogu povezati s biblijskom predajom o smrti ovoga starozavjetnog proroka koji je na ognjenim kolima živ uzašao na nebo (2Kr, 2,11). On također, prema Bibliji, upravlja vremenom (1Kr, 17,1; 2Kr, 1, 9-13; Sir 48,1-3). No, sv. je Ilija u predodžbama Krivopučana *opasan* svetac, koji iz ljutnje gromom *puca* te uzrokuje štetu i ubija: *Kad on pukne, ode sve / On di pride, on satra / On batina, nije zgodno s njim se igrat / Bože oslobodi sve, poubijati će Ilija sve! / Nemoj pucat, ubit ćeš me*. Prema kazivanjima, sv. Ilija se ljuti jer se ne štuje njegov dan ili ne zna kad mu je imendan ili zato što mu je zapeo kotač kola. Dok se kod drugih svetaca, naime, govori o zaštitničkoj ulozi, dobrohotnosti, pomoći u rješavanju nedaća i zla, osobine sv. Ilije u prvome redu upućuju na njegovu moćnost. On je osvetoljubiv svetac koji u ljutnji nemilosrdno rabi svoje oružje – grom i može ubiti i čovjeka. U takvome vjerovanju o sv. Iliji i u osobinama koje mu se pridaju naslućuju se primjese nekršćanskoga podrijetla. Kao i kod sv. Jurja i ovdje se pozivam na rad V. Belaja (1998). On, naime, navodi kako se sv. Ilija može javiti u kršćanskim interpretacijama priče koje sadrži shemu, na praslavenskoj razini, o poganskome bogu, gromovniku: Perunu (koji) ubija (goni) munjom (gromom) Velesa (zmiju). *U takvoj shemi*, navodi Belaj, *moгу se mijenjati osobe koje sudjeluju u zbivanjima, rekviziti kojima se izvršava radnja pa čak i sama radnja, a da priča ostane ista. Posve je isto, kaže li se da je Perun ubio Zmiju ili sveti Ilija Vraga. Razlika je samo u razini na kojoj se priča ostvaruje* (ibid. 70). U pričama o sv. Iliji nalazi se *ulomak mita koji je tijekom dugih stoljeća dobio kršćansku presvlaku* (ibid. 69). I Perun i Veles, *oba su bila čovjeku opasna (...)* *Suprotno nekim očekivanjima, nema nikakvih indicija da bi Praslaveni imali dualističku predodžbu o bogu dobra i bogu zla* (ibid. 87). U spomenutom se vjerovanju u Krivome Putu ne nailazi na cjelovitu strukturu koja bi ga povezala s mitskom pripovijesti – u prvome redu nedostaje protivnik, osim ako to nije zmija u sijenu, spomenuta u gore navedenom kazivanju iz Podbila o događaju na dan sv. Ilije. No, sv. Ilija prikazan je kao ubojit svetac koji se u osvetoljubivosti koristi gromom. Uzroci nesretnim događajima na 20. srpnja pripisuju se gnjevu sv. Ilije. Njegov je dan u krivoputskoj pobožnosti ispunjen zabranama zbog prijeteće opasnosti od groma, prema vjerovanju, Ilijina oružja. Osim toga, naglašeno spominjanje ovoga sveca kao opasnog i osvetoljubivog upućuje na to da je u sebe aposrbirao neko prijašnje božanstvo drukčijeg religijskoga sustava u kojemu se ono u odnosu na druga božanstva ne poima u opreci dobro - zlo, već u prvome redu kao izrazito moćno.

Valja pridodati da i smještaj spomendana sv. Ilije u kalendaru pruža objektivne okolnosti pripisivanja gromovničkih sposobnosti poganskoga boga Peruna sv. Iliji i objektivan prostor razumijevanja straha od gromovničkog djelovanja sv. Ilije. Kako navodi M. Sijerković, u domovini Slavena u dijelu ljeta kojemu pripada spomendan sv. Ilije vrijeme je često olujno i promjenjivo. Često gromovito nevrijeme u tom dijelu Europe rezultat je sučeljavanja svježeg i vlažnog zraka kojega donose atlantske ciklone s ugrijanim zrakom iznad kopna. U našem južnijem podneblju, suprotno tome, druga polovina srpnja obično donosi lijepo vrijeme te je spomendan sv. Ilije kalendarski smješten u najtoplijem dijelu srpnja i godine uopće. Nevrijeme s grmljavinom u to doba godine prilično je rijetko. Stoga je, piše Sijerković, grmljavina na Sv. Iliju neuobičajeno vrijeme koje bi moglo imati neželjene posljedice. Ipak, grmljavina u to doba godine nije nemoguća pa je razumljivo zaziranje od njezinih mogućih posljedica – učestale kiše u to doba godine štete dozrijevanju raslinja (1996:121-123).

Vjerovanja u vezi sa **sv. Josipom** iz perspektive kazivača u prvome redu ukazuju na značenje njegova spomendana u kalendarskoj godini. Sv. Josip Nazarećanin bio je zaručnik Marije, majke Božje i Isusov poočim. Radio je kao tesar te se, prema apokrifnoj predaji, kao osamdesetogodišnjak zaručio s dvanaestogodišnjom Marijom. Kad je ona rodila sina, djetetu je, prema naputku anđela, nadjenulo ime Isus (*Jošua*, „spasitelj“, „otkupitelj“) (Mt 1,21). Istočna crkva štovala je sv. Josipa vrlo rano, a u Zapadnoj se štuje najranije od 6. st., a možda i tek od 9. st. Godine 1479. uveden je njegov blagdan, a od god. 1714. taj je blagdan propisan za cijelu Crkvu. Nije potpuno jasno zašto je spomendan sv. Josipa utvrđen na 19. ožujka. Neki pretpostavljaju da je to u vezi s idućim blagdanom, 25. ožujka, kada se u Crkvi slavi Blagovijest, navještaj arkandela Gabrijela Mariji da će roditi Sina Božjega (Lk 1,26-38). Drugi pak Josipov dan povezuju s praznikom boginje Minerve, boginje rukotvorstva, koji se u starom Rimu slavio 19. ožujka. Štovanje sv. Josipa dostiže vrhunac 1870. godine kada je uzdignut u zaštitnika cijele Crkve. K tome, papa Pio XII. je 1955. godine odredio 1. svibnja kao blagdan „Josipa radnika“, čime je socijalistički Praznik rada dobio svoje kršćansko posvećenje. Na prikazima sv. Josip je bradati starac s tesarskim oruđem ili pak nosi dijete Isusa, u ruci nosi ljiljan ili putnički štap iz kojega cvjeta ljiljan (Schauber i Schindler 1995:110-111; Gorys 2003:200-201).

Spomendan sv. Josipa u Krivome Putu smatraju početkom vegetativnog ciklusa, odnosno proljeća, jer, prema njihovim kazivanjima, *sv. Josip udarajući čekićem unosi mezgru [vegetaciju] u stabla*. No, i sv. Juraj se, kako sam gore navela, u vjerovanju povezuje s dolaskom proljeća - on je zaštitnik polja koji donosi rodnost zemlji te se na njegov dan pretkazuje uspješnost gospodarske godine. Ponovit ću ovdje da je M. Gavazzi pisao da se u Hrvata Jurjevo, više nego Josipovo, shvaća kao pravi početak proljeća, i k tome više kao početak kućanstvene ili gospodarske godine (1988:41). U Krivome Putu, kako upućuju kazivanja, ova su dva sveca podijelila značenje proljetnih svetaca. Budući da je u vezi sa sv. Josipom naglašeno proljetno bujanje prirode, čini se da kazivači Josipovo doživljavaju početkom proljeća, a spomendan sv. Jurja, donositelja plodnosti, doživljavaju početkom gospodarske godine. O objektivno lošijoj prikladnosti spomendana sv. Josipa za pretkazivanje o rodnosti uopće piše i M. Sijerković. On pretpostavlja da se Sv. Josip kao ključni dan izabire radi glasovitosti svoga blagdana, te dodaje: *Ožujski ključni dani ipak su slučajno nanizani, a prognostički nisu znakoviti ni značajni* (1996:87), za razliku od Sv. Jurja koji je *neprijeporno (...) uvelike povezan s klimatskim obilježjima toga dijela godine* (ibid. 94).

Pišući o običaju cijepjenja voćaka u dijelovima Istre i Kastavštini na spomendan sv. Josipa, Branko Fučić je u potrazi za korijenima toga običaja prizvao jedan motiv iz Pseudomatejeva evanđelja koji se javlja i u kasnijim inačicama toga apokrifa, u Zlatnoj legendi te na crtežima i slikarijama Zaruka Marijinih i predaji nastaloj na temelju tog uprizorenja. Predaja govori o zaručnicima sv. Marije i Josipa, prema kojoj je sv. Josip prepoznat kao Marijin zaručnik po prolisalom štapu. Fučić pretpostavlja da je ovaj motiv mogao djelovati na praksu cijepjenja voćaka te da je puk vjerovao da kako je prolisao Josipov štap, analogno tome procvjetat će njihove voćke cijepjene na Josipovo (1971:338-339).

U ovome motivu mogli bi se pretpostaviti i korijeni krivoputskog vjerovanja o sv. Josipu na čiji dan počinje vegetacijski ciklus.

Budući da stanovništvo Krivoga Puta pripada primorskoj grani Bunjevaca, zanimljivo je dodati i podatak o vezi dana sv. Josipa i voćaka zabilježen kod bačkih Bunjevaca. Bački Bunjevci, naime, obrezuju voćke dan uoči Josipova, no to se također radi i dan uoči Jurjeva (Sekulić 1986:374).

Valja još spomenuti izreku Veljunara *Sv. Josip snigom posip. Ako ga nema, on ga sprema*. Izreka je u vezi s mogućim klimatskim zbivanjima sredinom ožujka, kada jaki prodori hladnoga zraka donesu i snijeg (usp. Sijerković 1996:85). Sveti se Josip ovdje spominje samo u vidu svoga spomendana, glasovitijega dana u tom dijelu ožujka s kojim se povezuju navedena klimatska zbivanja.

Vjerovanja u preostala tri sveca (sv. Marko, sv. Nikola i sv. Lucija) nisu toliko sadržajna te se uklapaju u općepoznatu pobožnost na prostoru Hrvatske, bez nekih naznaka lokalnih obilježja ili odstupanja. Ipak, zanimljivo je da **sv. Marka**, zaštitnika polja i donositelja plodnosti u vjerovanju, spominju gotovo jedino Veljunari (još ga je samo spomenuo jedan kazivač iz Podbila), no o tome se vjerovanju govori samo na razini sjećanja. Kazivači jedva da se sjećaju procesija i blagoslova polja na Markovo, a stoga nije ni bilo moguće dobiti detaljnije podatke, primjerice, o spomenutim individualnim blagoslovima polja (bez prisutnosti svećenika).

Sv. Marko, apostol i evanđelist, umro je kao mučenik 66. ili 67. godine – njegovu smrt na lomači spriječila je jaka kiša, pa je vučen ulicama Aleksandrije sve dok nije umro. Godine 828. venecijanski su trgovci pronašli njegove kosti i dopremili ih u Veneciju. Tada upravo građena crkva (na mjestu današnje crkve sv. Marka, nastale između 1063. i 1073. god.) posvećena je ovom svecu zajedno s njegovim relikvijama 832. godine. Prikazuje se s krilatim lavom (simbol ovoga evanđelista) ili kao evanđelist s knjigom, perom za pisanje i tintarnicom. Brojni su i prikazi njegova mučeništva i prijenosa relikvija (Schauber i Schindler 1995:181-182; Gorys 2003:272).

Iz poznatih izvora o životu ovoga sveca nije moguće razumjeti općerašireno vjerovanje u njegovu ulogu zaštitnika polja koji donosi plodnost zemlji. Procesije s blagoslovom polja na Markovo, kao izraz toga vjerovanja izvorno nisu u vezi s ovim kršćanskim svecem. One izvire iz nekog poganskog obreda (Schauber i Schindler 1995:182) koji je u kristijaniziranom obliku ušao u katolički obred. U tom kontekstu koristan je podatak da se na 25. travnja održavala rimska svetkovina povezana sa žitom, *Robigalia*. Na *Preneestinskim fastima [kamenim spomenicima na kojima su zapisani kalendari] se vidi da se odvijala na petoj milji na Via Claudia u svetom gaju. Čitava je svečanost posvećena uklanjanju žitne rđe. (...) Ime božanstva koje je obitavalo u žitnoj rđi je Robigus (lat. *robigo* „rđa“, „bolest na žitu, snijet“), a njegova je uloga bila zaštita žita (Milićević 1990:98). Svetkovina se obilježavala procesijom do gaja boga Robigusa gdje se žrtvovao pas ili ovca (Kuret 1989/1:275).*

Procesije s blagoslovom polja na Markovo dio su katoličkog bogoslužja – katoličanstvo ih je preuzelo, ali im je dalo novi sadržaj. Taj je sadržaj puk prilagodio sebi izvodeći blagoslov polja, kako navode Veljunari, i samostalno vjerujući da će tako potaknuti plodnost svojih polja.

Sv. Nikola također, kao i sv. Marko, nema većega odraza u cjelokupnoj krivoputskoj pobožnosti. Spominju ga samo Veljunari te kazivač iz Prpića kao zaštitnika putnika, a Veljunari k tome i kao darivatelja djece u okviru običaja s čizmicom.

Sv. Nikola (Patras, 270. - Mira, 345./350.), biskup iz Mire, inače je jedan od najštovanijih svetaca u Crkvi. Oko njega su snažno isprepletene povijest i predaje. Već je u 5. st. nad njegovim grobom u Miri podignuta kršćanska bazilika, uništena u potresu 529. godine, te odmah potom ponovno izgrađena. Godine 1087. talijanski su trgovci iz Mire, koju su opustošili Seldžuci, ponijeli kosti sveca u Bari gdje je potom podignuta i ovome svecu posvećena crkva. Na Istoku je ovaj svetac štovan još u 6. st., a u Rim i donju Italiju njegov je kult dospio tek u 9. st. U 10. st. kult se razvio u Njemačkoj zahvaljujući supruzi cara Otona II., carici Teofano bizantskoga podrijetla. Izgradnja crkve u Bariju utjecala je na porast njegova kulta na Zapadu. Svetac se prikazuje kao stariji biskup sa štapom, palijem i mitrom, a često s atributima koji su mu pridodani na temelju poznatih predaja o ovome svecu (Schauber i Schindler 1995:629-631; Gorys 2003:291).

Iako se to ne može reći za cijelo krivoputsko područje, sv. Nikola svoje inače općepoznate uloge zaštitnika putnika i darivatelja, odnosno u širem smislu zaštitnika djece, ima zahvaljujući kasnosrednjovje-

kovnim predajama o njegovu životu. Primjerice, prvospomenuta uloga u vjerovanju u vezi je s predajom prema kojoj je putnike, koji su ga došli posjetiti, spasio od otrova. Otrovi im je dala poganska božica Dijana kako bi se osvetila Nikoli za stablo koje je posjekao, a bilo joj je posvećeno. Druga uloga je u vezi s predajom prema kojoj je oživio školarce koje je neki gostioničar ubio i usolio ih ili kako je vratio u život dijete koje je izgorjelo na kućnome ognjištu ili pak kako je djevojkama, koje je otac želio poslati u javnu kuću da bi zaradile za miraz, noću kroz prozor ubacio vrećicu sa zlatnicima.

Običaj darivanja djece u čizmicu, kojega spominju Veljunari, pristigao je na prostor Hrvatske iz susjednih zemalja srednje Europe. Smatra se razmjerno mladim običajem na hrvatskome selu gdje je stigao iz građanske tradicije. Također, smatra se da je darivanje u čizmicu mlađa anticipacija božićnoga darivanja (Gavazzi 1988:116-117).

Sv. Lucija kao zaštitnica očiju sveprisutna je na cijelome hrvatskom prostoru. Dodjeljivanje uloge zaštitnice očiju u krivoputskoj pobožnosti, kako se i iz kazivanja čita, rezultat je predodžaba nastalih na temelju prikaza svetice koja na plitici nosi dva oka. Prikaz je nastao iz jedne kasnije legende prema kojoj si je Lucija, zavjetovana na vječnu nevinost, iskopala oči i poslala ih svojem neželjenom zaručniku.

O životu sv. Lucije (oko 286. – 304.), mučenice iz Sirakuze, govore samo predaje. Njezino su mučenje pratila brojna čudesa, a na kraju su joj mačem odsjekli glavu. Štovanje ove svetice procvalo je u 6. i 7. st. te ponovno od 16. st. Do uvođenja gregorijanskoga kalendara, 1582. god. njezin je dan bio najkraći u godini (zimski solsticij). Stoga se ne samo na hrvatskome prostoru, nego i drugdje u Europi, odvijaju običaji u kojima važnu ulogu ima neki izvor svjetlosti (žar, svijeće), a koji, prema nekim tumačenjima, imaju korijen u pučkoj etimologiji imena sv. Lucije (lat. *lux* „svjetlost“, *luceo* „svijetliti“) (Gorys 2003:248-250; Gavazzi 1988:119). Točan dan smrti sv. Lucije nije poznat, a Crkva je s njegovim utvrđivanjem, na 13. prosinca, imala jasnu namjenu. Niko Kuret navodi da je tih dana u prosincu na prostoru sjeverozapadno od Balkana i po jugozapadnom rubu Alpa ljude strašilo žensko božanstvo, čije je prvotno pogansko ime nepoznato, a poznata je bila svim Indoeuroljanima. Ona je voditeljica duša, prije svega duša umrle djece, a kasnije i duša nerođene djece. Istodobno je lijepa i ružna, dobra i zla. U njemačko-slovenskom prostoru je, navodi Kuret, zaštitnica prelja. Kuret joj je nadjenulo ime *Sredozimka*. Crkva je ovoj ženskoj pošasti tame suprotstavila sveticu koja je s imenom i simbolom donosila svjetlost. Zbog ove namjene, dodaje Kuret, događaji iz njezina prvotnoga predajnog života nisu bili toliko zanimljivi koliko događaj s očima koje je svetica žrtvovala i ponovno čudesno zadobila (prema jednoj kasnijoj legendi) (1989/2:244-245, 458). U dijelu srednje Europe (Međimurci, gradišćanski Hrvati i njihovi njemački susjedi, panonski Slovenci, u južnoj Češkoj i Moravskoj te djelomice u Mađarskoj) u noći s 12. na 13. prosinca obilaze „Lucije“ i plaše djecu, stoga, zaključuje Kuret, dogodilo se da sv. Lucija nije svoju pretkršćansku suparnicu potpuno zatrla – ona joj je samo predala svoje ime. S promjenom kalendara 1582. godine početak zime pomaknut je na 22. prosinca pa se s vremenom izgubilo ovakvo značenje dana sv. Lucije u puku te je, posebno u baroku, pokrenut novi val čašćenja kako bi se ponovno uspostavila vrijednost ove svetice (ibid. 245).

Zabrana šivanja, pređenja i pletenja, koje se Krivopučani pridržavaju na Lucijin dan, zabilježena je na prostoru od sjeverozapada do sjeveroistoka Hrvatske te kod bačkih Bunjevaca (Belaj, M. 2006:56), no nalazimo je i drugdje, primjerice, osobito u Bosni (Gavazzi 1988:119) ili u Sloveniji (Kuret 1989/2:250-251). Ovakva zabrana vrijedi i na neke druge spomendane svetaca (Belaj, M. 2006:189), no na dan sv. Lucije zabilježena je neusporedivo češće. Budući da se ova zabrana općenito odnosi na zabranu korištenja oštrih predmeta, neki je tumače aluzijom na mač kojim je sv. Luciji odrubljena glava (usp. Gorys 2003:250). U puku je, pak, prvotni smisao zabrane strah od gubitka vida. To bi također bilo u Lucijinoj vezi sa *Sredozimkom* koja je, prema Kuretu, sačuvala pogansko zaštitništvo nad prediljama i pređenjem, ali na račun prihvaćanja kršćanskih radnih propisa i napuštanja svojega imena (Kuret 1989/2:459).

U krivoputskim zaselcima Krivi Put i Podbilo, vezano uz sv. Luciju, navodi se izreka *Sv. Luca na vrata kuća* koja ukazuje da je njezin dan ključan u predviđanju klimatskih promjena. M. Sijerković navodi

da većina izreka u kojima se ističu klimatska obilježja prosinca potječu s primorja, što ima meteorološko opravdanje u zamjetnijim promjenama vremena u ovome podneblju (1996:168).

Ostali se sveci spominju isključivo na razini svojih spomendana, a ne kao zaštitnici. **Sv. Katarina** i **Sv. Matija** isključivo imaju značenje najavljanja klimatskih zbivanja svojstvenih dijelu godine u koji su smješteni, dok **Sv. Vid**, **Sv. Petar** i **Sv. Martin** imaju ulogu podsjetnika za obveze tijekom gospodarske godine. Krivoputska izreka *Sv. Martin, pušku na klin, vole pod pod [tavan], jaram na pod* govori o kraju svih gospodarskih radova.

Značenje dana sv. Martina zajedno s danom sv. Jurja na krivoputskom području govori i o poimanju vremena u godini uopće, poimanju čije korijene nalazimo u solarnom kalendarskom sustavu drevnih eu-roazijskih stočara (usp. Belaj, V. 1998:100-103). U Krivome Putu spomendan sv. Jurja označava početak gospodarske godine kada počinje ispaša stoke pri čemu ju je valjalo onda i blagoslovom zaštititi od bilo kakvih nedaća i stradavanja. Spomendan sv. Martina označava kraj gospodarske godine te početak zimskog razdoblja i mirovanja. Godina je ovim dvama danima podijeljena na dva dijela, ljetni i zimski.

Spomendani svetaca na istraženom području najčešće se vezuju uz zbivanja u prirodi. Kazivači govore o *ulasku mezgri* u stabla, o *gori* koja je prozelenila ili nije, o stoci koju na početku gospodarske godine valja blagoslovom zaštititi, o razdoblju kad se sije kupus i kad se kosi, o opasnosti od groma, o opadanju lista, trenutku spremanja svog oruđa za rad te dolasku snijega i leda. Ovakvo poimanje vremena ukazuje na ciklički protok vremena, a on nije značajka službenoga kršćanskoga poimanja vremena.

Vjerovanja i postupci sadržani u krivoputoj pobožnosti pokazuju značajke prema kojima ih možemo svrstati u dvije osnovne grupe. U nekim se vjerovanjima i postupcima, primjerice u vezi sa sv. Jurjem, sv. Markom, sv. Ilijom i sv. Lucijom mogu prepoznati tragovi nekog pretkršćanskoga vjerovanja povezanog sa zbivanjima u prirodi koji imaju svoj kršćanski pokrov. S druge strane, vjerovanja u vezi sa sv. Josipom, sv. Antunom Padovanskim i sv. Nikolom proizašla su iz kršćanskoga okrilja, no puk ih je u primjeni interpretirao prema vlastitim potrebama. No, poznavanje podrijetla ovih vjerovanja ili postupaka s njima u vezi ne mora biti uvjet za otkrivanje njihova današnjega značenja – o kojem god se tipu vjerovanja radilo, puk ih doživljava potpuno kršćanskima, bez obzira na nekršćanske primjese. Postupci, primjerice, u vezi sa stokom na Sv. Antuna Padovanskoga i Sv. Jurja za njih su u prvome redu blagoslovi koji se izvode na kršćanski blagdan, s (u crkvi) blagoslovljenim grančicama i s blagoslovljenom vodom.

Uopće, pobožnost o kojoj je ovdje riječ pokazuje zamjetan stupanj isprepletenosti kršćanskih i nekršćanskih elemenata: puk prati ustanovljene spomendane kršćanskih svetaca, no obilježava ih neovisno i neograničeno u odnosu na Crkvu. Tu mislim na nespontanu uporabu u Crkvi blagoslovljenih grančica ili vode u pučkim blagoslovima, na predodžbe o kršćanskim svecima kojima se pripisuje utjecaj u prirodnim zbivanjima i u ovozemaljskim potrebama, a koje katkad rezultiraju i zabranama odvijanja inače svakodnevnih poslova. Sa stajališta kazivača ovakvi postupci i vjerovanja odražavaju odnos prema svetome. *Sveti predmeti i obredne radnje u pučkoj su religioznosti sasvim neograničeni; u svojem nejasnom osjećanju svetosti čovjek želi cijeli svoj životni okoliš posvetiti: domaće životinje, kuću, gospodarske zgrade, vrt i polje* (Zorić 1991:35). *Svesakralnost* značajka je mitskoga svjetonazora. Prema takvom svjetonazoru, sve što nas okružuje više je ili manje prožeto svetim, uređenim, a to je posljedica djelovanja sila Reda (ili Kozmosa). No istodobno posvuda možemo uočiti djelovanje sila Nereda (ili Kaosa). U svim segmentima stvarnosti odvija se sukob između sila Reda i sila Nereda (usp. Belaj, V. 1998:24). Vjerovanje u svece zaštitnike uopće, kao i postupci i zabrane koji su u vezi sa spomendanima tih svetaca usmjereni su na rješavanje ovozemaljskih problema. *[S]eljak rabi religijsko, po definiciji onostrano i izvan granica iskustva da bi poboljšao i zaštitio sebe i svoju okolinu na ovome svijetu* (Čapo Žmegač 1997:106). To je ujedno, barem kako prikazano gradivo pokazuje, i osnovna svrha odnosa prema svetome i bitno obilježje pobožnosti u istraženom kraju.

LITERATURA:

- BADURINA, Anđelko (1988-1989): Hagiotopografija Istre i dubrovačkog područja. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 12-13:59-63, Zagreb.
- BEHAR, Ruth (1990): The Struggle for the Church: Popular Anticlericalism and Religiosity in Post-Franco Spain. U: ur. E. Badone, *Religious Orthodoxy and Popular Faith in European Society*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 76-112.
- BELAJ, Marijana (2006): *Sveci zaštitnici u hrvatskoj pučkoj pobožnosti*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- BELAJ, Vitomir (1988): Marija u pučkim vjerovanjima Hrvata (Prolegomena jednom istraživačkom zadatku. U: ur. A. Rebić, *Mundi Melioris Origo. Marija i Hrvati u barokno doba*. Zbornik radova hrvatske sekcije IX. međunarodnog mariološkog kongresa na Malti 1983. godine, Radovi Hrvatskog mariološkog instituta, sv. 7-8:190-195, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- BELAJ, Vitomir (1998): *Hod kroz godinu. Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*. Golden marketing, Zagreb.
- BEZIĆ, Srećko (1981): Pastoralna obnova crkve i pučka pobožnost prema Mariji. U: ur. A. Rebić, *Advocata Croatiae. Zbornik radova hrvatske sekcije VIII. međunarodnog mariološkog i XV. marijanskog kongresa, Zaragoza, 3.-12. 10. 1979. godine*. Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 312-319.
- BIBLIJA. Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2000.
- CHRISTIAN, William A., Jr. (1989): *Person and God in a Spanish Valley*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna (1997): *Hrvatski uskrsni običaji*. Golden marketing, Zagreb.
- ELIADE (1970): *Mit i zbilja*. Matica hrvatska, Zagreb.
- ELIADE, Mircea (2002 [1957]): *Sveto i profano*. AGM, Zagreb.
- FUČIĆ, Branko (1971): Cijepljenje na Josipovo. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, sv. 45:337-339, JAZU, Zagreb.
- GAVAZZI, Milovan (1988): *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*. Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb.
- GORYS, Erhard (2003): *Leksikon svetaca*. Naklada Slap, Jastrebarsko. [hrvatski prijevod i dopuna izvornika iz 1997. god.]
- HOŠKO, Franjo Emanuel (2001a): Temeljni oblici štovanja svetaca tijekom povijesti Crkve. U: *Franjevci i poslanje Crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 363-379.
- HOŠKO, Franjo Emanuel (2001b): Sadržajne i povijesne odrednice razvoja i istraživanja pučke pobožnosti. U: *Franjevci i poslanje Crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 381-401.
- IVANIŠEVIĆ, Milan (1994): Ikonografija solinskih mučenika kroz stoljeća. U: ur. E. Marin, *Salona Christiana*, Katalog - monografija izložbe. Arheološki muzej, Split, 393-409.
- JARDAS, Ivo (1957): Kastavština. Građa o narodnom životu i običajima u kastavskom govoru. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, sv. 39, JAZU, Zagreb.
- KULIŠIĆ, Marija i Ivana Vuković (2004): Majka Božja Snježna u pučkoj pobožnosti na području Krivoga Puta. *Senjski zbornik* 31:239-260, Senj.
- KURET, Niko (1989): *Praznično leto Slovencev*. Knjiga 1 i 2, Družina, Ljubljana.
- MILIĆEVIĆ, Marina (1990): *Rimski kalendar*. Latina et Graeca, Zagreb.
- O'CONNOR, Mary (1999): The Pilgrimage to Magdalena. U ur. S. D. Glazier, *Anthropology of Religion. A Handbook*, Praeger, Westport, 369-389.
- REBIĆ, Adalbert, ur. (2002): *Opći religijski leksikon*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb.
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja (1991): Božićni običaji i pučka pobožnost. *Etnološka tribina* 14:9-15, Zagreb.

- ŠAGI, Bono Zvonimir (1996): Fenomen štovanja sv. Antuna. *Zbornik „Kačić“ XXVII.-XXVIII, Sveti Antun Padovanski i Hrvati*, (1995/1996):113-123, Split.
- SCHAUBER, Vera i Michael SCHINDLER (1995): *Svetniki in godovni zavetniki*. Založba Mladinska knjiga, Ljubljana.
- SEKULIĆ, Ante (1986): Narodni život i običaji bačkih Bunjevaca. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, sv. 50:303-381, JAZU, Zagreb.
- SIJERKOVIĆ, Milan (1996): *Pučko vremenoslavlje*. Otvoreno sveučilište, Zagreb.
- ZEČEVIĆ, Divna (2000): *Poželjne biografije. Životopisi svetaca 18. i 19. stoljeća u hrvatskoj književnosti*. Durieux, Zagreb.
- ZORIĆ, Snježana (1991): *Obred i običaj*. Zavod za istraživanje folklor, Zagreb.

GODIŠNJI OBIČAJI

GODIŠNJI OBIČAJI

Aleksandra VLATKOVIĆ

Antuna Šoljana 6

10000 Zagreb

1. UVOD

U poglavlju o godišnjim običajima na području Krivoga Puta¹ opisani su običaji božićnog i uskrsnog razdoblja, ophodi s vučjom kožom, te oni vezani uz spomendane Svetoga Jurja, Svetoga Ivana i Svetoga Martina.²

Godišnji običaji primorskih Bunjevaca, dijelom su obrađeni u knjizi Rikarda Pavelića, kraćim prikazom pojedinih tema godišnjih običaja.³ Ukratko su opisani: spomendan svetog Ivana, poklade, Velika Gospa, te blagoslov kuća na Sveta tri kralja (1973:183).⁴ Novije podatke, prikupljene vlastitim terenskim istraživanjem 2004. godine, donosim u ovom prilogu.⁵

Protok vremena može se promatrati ciklički i linearno. Ciklički kalendar često se povezuje s mitskim vremenom, a linearni s racionalnom koncepcijom svijeta i života. Također, ciklički kalendar može se tumačiti kao rezultat *mitskog sukoba* načela *reda* i *nereda* čija posljedica je kružno izmjenjivanje godišnjih doba. Određene obredne radnje, koje se održavaju na dane crkvenih blagdana, možemo vezati uz *cikličko* shvaćanje vremena jer se iz njihova značenja iščitava poticanje vječnog obnavljanje prirode, te rodnosti i obilja u predstojećoj godini. (Belaj 1998:100-103) U cikličkom shvaćanju tijeka vremena, ali i u linearnom, blagdani ritmiziraju svakodnevicu. Oni nas na taj način vežu uz prirodu i njezino obnavljanje. Suvremeni čovjek u većini slučajeva živi neovisno o prirodnim mijenama, ali ga blagdani svojim običajima na određen način vraćaju prirodi (Rihtman-Auguštin 1992:13).

Prema definiciji njemačkog etnologa Andreas C. Bimmera, običaj *nije poželjna radnja koja se spontano odvija, već traži određenu pravilnost i ponavljanje, skupinu koja ga izvodi i za koju ta radnja ima značenje; k tome, običaj zahtjeva da je tijekom radnje obilježen početkom i krajem, a da je formalni i znakovni jezik poznat skupini koja ga provodi*” (Bimmer 1994:375-385; prema Čapo Žmegač 1997:8).

Etnolozi su se u ranijim radovima uglavnom bavili istraživanjem porijekla pojedinih običaja, tragali su za izvornim oblikom običaja, a zanemarivali kontekst običaja u zajednici koju su istraživali. Prekretnicu u tumačenju običaja predstavljaju teze njemačke etnologinje Ingeborg Weber-Kellerman, koja smatra da su

¹ U tekstu se pojam „područje Krivoga Puta“ odnosi na sve istražene lokalitete (vidi bilješku broj dva) budući da su mu navedena naselja gravitirala tijekom istraživog razdoblja. Osim područja Krivoga Puta postoji i istoimenu lokalitet, stoga je u tekstu jasno naznačeno na što se odnosi konkretni podatak.

² Tema godišnjih običaja Krivopučana, istraživana je u svibnju 2004. i srpnju 2005. godine u mjestima: Veljunu, Rupa, Šojatski Dolac, Mrzli Dol, Lucići, Šolići, Žuljevići, Škopci i Krivi Put. U srpnju 2005. godine kolegica Petra Kelemen provela je dopunska istraživanja teme godišnjih običaja u mjestima Veljun, Mrzli Dol, Lucići, Krivi Put i Senj, te se u radu koristim podacima dobivenim tom prilikom. Tekst je u izmjenjenoj varijanti objavljen u *Senjskom zborniku*, 32 (2005:317-348).

³ U poglavlju *Način života, narodna vjerovanja i običaji* (Pavelić 1973: 176-187).

⁴ Manjkavost ove knjige je činjenica da autor vrlo često ne navodi točne lokalitete na kojima je određena pojava zabilježena. Podatke o pokladama i danu Svetoga Ivana autor temelji na iskazu triju kazivačica od kojih za dvije navodi da su iz Senja, ali ne navodi mjesto njihovog rođenja ili mjesta na koje se njihova kazivanja odnose. Naime, običaji koji su u knjizi zabilježeni, očito se odnose na sela senjskog zaleđa, a ne na Senj, kako nam autor načinom opisivanja sugerira, a takvim poopćavanjima, prisutnim u cijeloj knjizi, gubi se pouzdanost podataka.

⁵ S obzirom na slabu istraženost ove teme istraživanje se uglavnom temelji na kazivanjima, a kao izvor su poslužile i Upitnice Etnološkog atlasa (UEA) za naselje Krivi Put (Fd 241/1382), pohranjene na Odsjeku za etnologiju i kulturu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

običaji sredstva komuniciranja koji, s vlastitim pravilima i predlošcima, prenose poruke unutar određene zajednice i izvan nje. I. Weber–Kellerman smatra da je crkveno–kultno nemoguće odvojiti od pučkog–običajnog, te da pri istraživanjima treba promatrati njihovo prožimanje (Weber-Kellermann 1985; prema Čapo Žmegač 1997:17), što, u okviru hrvatske etnologije, konkretnije proučavanja uskrasnih običaja, najcjelovitije primjenjuje Jasna Čapo Žmegač (usp. Čapo Žmegač 1997).

Godišnji su običaji povezani s važnijim crkveno–kalendarskim datumima, ali u svojoj jezgri sadrže nekršćanske elemente koji su tijekom vremena kristijanizirani. Ovakvu usporednost kršćanskih i nekršćanskih elemenata, odnosno vjerovanja, Pjotr G. Bogatirjov naziva “dualizmom vjerovanja” ili “religijsko–magijskim sinkretizmom”, te smatra kako ruralno stanovništvo u tom dualizmu ne vidi dva suprotstavljena vjerska sustava, već da se ti sustavi prožimaju i međusobno osnažuju (Bogatirjov 1971:198-199, prema Rihtman-Auguštin 1992:121-122). Kao primjer može se navesti prenošenje nekršćanskih običaja vezanih uz početak agrarne godine na Božić kao početak religijske godine.

Tako je na području Krivoga Puta jednaka pažnja u praksi posvećena odlasku na polnoćku i slavljenju *rođenja malog Isusa*, početku novog života, kao i paljenju *panja badnjaka* i unošenju slame, radnjama koje se čine s ciljem poticanja vegetacije u predstojećoj agrarnoj godini.⁶

Sve mijene običaja, u prošlosti i danas, pokazuju kako običaji nisu statične pojave, već se mijenjaju ovisno o gospodarskim, političkim i društvenim prilikama, čime običaj “živi”, dokazuje svoj aktualan značaj i ulogu u životu zajednice (usp. Čapo Žmegač 1997:8-13). Pritom običaji istovremeno sadrže kodove društvenog ponašanja, tragove minulih i znakove sadašnjih vremena (Rihtman-Auguštin 1992: 74, 149).

Slijedeći navedene teorijske postavke, pri tumačenju godišnjih običaja na području Krivoga Puta, u prilogu je, kako će čitatelj zamijetiti, pažnja posvećena istraživanju običaja u kontekstu lokalne zajednice, kako ga je prakticirala u prošlosti, a koja je dijelove običaja, u reduciranom obliku i s mijenama u izvedbi i značenju, održala do danas.

2. BOŽIĆNI OBIČAJI

Već prilikom prvih razgovora s kazivačima očituje se selektivnost tema i običaja o kojima govore i koje u razgovoru vrijednosno ističu. To su prije svega elementi vezani uz Božićni ciklus: Badnjak, Božić, *panj badnjak*, iznošenje slame na Svetog Ivana i sijanje pšenice na Sveta tri kralja.⁷

Unutar običaja vezanih uz zimsko razdoblje kao uža cjelina prema važnosti se izdvajaju - božićni običaji. Prema hrvatskom etnologu Milovanu Gavazziju, ti običaji počinju znatno ranije od samog Božića, već krajem studenog, a traju do iza Sveta tri kralja (Gavazzi 1939:5). Tijekom ovog razdoblja traju pripreme za obilježavanje Božića, nakon čega se slama i pšenica, pripremljeni u predbožićnom razdoblju, koriste u određenim radnjama za poticanje agrarnog obilja u predstojećoj godini. Ovo razdoblje vezano je uz zimski solsticij i obilježeno kao početak *agrarne* godine, te je kao takvo, bilo izazov ljudima koji su slavili “*tu prirodnu pojavu, nastojeći da učine neku vrstu bilance, te da uoči buđenja prirode na određeni način osiguraju boljitak u neposrednom budućem razdoblju života*” (Rihtman-Auguštin 1992:13).⁸

⁶ Prema kazivanju Krivopučana.

⁷ O pojedinim običajima Krivopučani su kazivali na temelju sjećanja iz svoje mladosti, prema onome što su proživjeli ili prema onome što su im pričali stariji ljudi. Takvi podaci odnose se na vrijeme njihova djetinjstva, uglavnom na prvu polovicu 20. stoljeća. Podaci o običajima u kojima su sami sudjelovali, nakon Drugoga svjetskoga rata, odnose se na obilježavanje blagdana tijekom socijalističkoga razdoblja, kao i danas.

⁸ Možemo postaviti pitanje o začudnosti slavljenja početka agrarne godine usred zime. Hrvatski etnolog Vitimir Belaj govori o tome kako je prihvaćanjem kršćanstva prihvaćen i julijanski kalendar u kojem je početak godine smješten na kraj prosinca. Prije prihvaćanja kršćanstva Slaveni su se služili lunarnim kalendarom, prema kojem je godina počinjala s proljećem i početkom vegetacijskog razdoblja (1998:99). S vremenom je proljetni termin početka godine u

2.1. PREDBOŽIČNI OBIČAJI

Na području Krivoga Puta, smatra se da je prvi blagdan u zimskom razdoblju Sveti Nikola (6. prosinca).⁹ Na taj dan roditelji su (pretežno do polovice 20. stoljeća) darivali djecu lješnjacima, orasima, bombonima, jajima, te ukoliko su imali, jabukom, narančom i novcem. Za Svetoga Nikolu roditelji su djeci darivali cipele, košulju ili hlače. Darove su stavljali u opanke ili *šlape* i u čizme, ako ih je netko imao, koje su djeca uvečer ostavljala pokraj kreveta. Darove su u Lucićima i Veljunu stavljali i pod jastuk.¹⁰ Običaj darivanja za Svetoga Nikolu bio je češći: *Onde di je bilo* (zaposlenih op.a.) *iz općine, pa su bili žandari, učitelji su bili, oni to malo dalje gledali.*¹¹

Blagdanom svete Lucije (13. prosinca), na području Krivoga Puta, započinje razdoblje priprema za Božić. Na taj dan je u posudice sijana pšenica koja bi narasla do Božića. Ovaj običaj vrlo je raširen i do danas. Na Krivome Putu ljudi se sjećaju kako su u vrijeme djetinjstva, u prvoj polovici 20. stoljeća, za Svetu Luciju¹², ponegdje za svetu Katarinu¹³ i Svetu Barbaru¹⁴, sijali pšenicu i ječam u nekoliko tanjurića. Svaka posudica sa pšenicom posvećivala se pojedincu, te su pšenicu najčešće sijali u onoliko posuda koliko ima članova obitelji, te se prema rastu pšenice određivala budućnost, odnosno uspjeh u idućoj godini.¹⁵ Danas se izgubila ta "proricateljska" dimenzija rasta pšenice, već sama pšenica koja se unosi u kuću na neki način garantira ili barem potpomaže uspješnost u predstojećoj kalendarskoj godini.¹⁶

U Veljunu se (do Drugoga svjetskog rata) pšenica sijala u tri posudice, kao simbolika Svetog Trojstva.¹⁷ Već izrasla, zelena, pšenica stavljala se na badnji stol oko božićnog kruha, a kasnije pod bor, i tu je stajala do Sveta tri kralja kada se iznosila iz kuće. Nakon iznošenja nije se bacala, već su je davali *blagu*, miješali u sjeme koje će se na proljeće sijati ili je stavili na *gumno* (prostor na kojem se *vršilo* žito, op. a.).¹⁸ Vjerovalo se da će tako zaštititi *blago* od ugriza zmiije, osigurati pšenici bolji rast, te da će kokoši bolje nesti jaja.¹⁹

Nakon Drugoga svjetskog rata, kada se velik broj stanovnika iz ovih mjesta počeo trajno naseljavati u Senju, pšenicu su odnosili na tvrđavu Nehaj da je pojedu ptice, a neke obitelji to čine i danas²⁰, jer se *blagoslov* ne smije bacati: *Čak ni mrve kruha, od jaja ljuske, to se nije dalo da se istresa u smeće nego se stavljalo u papir i bacalo u vatru.*²¹

praslavenskom lunarnom kalendaru zaboravljen, a obredi kojima se obilježavao početak agrarne godine preneseni su na kršćanske blagdane. Dio novogodišnjih poganskih obreda prenesen je na Božić, a oni koji su bili usko povezani s proljetnim buđenjem prirode na Uskrs (ibid: 104, 119-134).

⁹ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ive Krmpotić *Pičica*, Kuljići, Škopci; Mile Prpić *Popić*, Popići, Mrzli Dol; Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Milka Prpić *Markina*, Veljun; Tome i Ana Špalj *Cucini*, Senj – Krivi Put; Zlata Tomljanović *Pešina*, *Lucina*; Višnja Novoselnik, Senj.

¹⁰ Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Milka Prpić *Markina*, Veljun.

¹¹ Tomo i Ana Špalj *Cucini*, Krivi Put.

¹² Sijanje pšenice za Svetu Luciju potvrđeno je i u Upitnici Etnološkog atlasa, prema kazivanju Milana Krmpotića iz Krivog Puta koji navodi i to da se pšenica povezivala trobojnicom, te da su u nju zaticali svijeću koju bi nakon jela gasili vinom (UEA, IV, 135, Fd 241/478).

¹³ Mile Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

¹⁴ Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići.

¹⁵ Da se pšenica najčešće sijala u onoliko tanjurića, koliko je bilo članova u obitelji, potvrdili su kazivači u Veljunu, Krivom Putu, Mrzлом Dolu, Rup i Šojatskom Dolcu.

¹⁶ Zlata Tomljanović *Pešina*, *Lucina*; Višnja Novoselnik, Senj; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun.

¹⁷ Milka Prpić *Markina*, Veljun.

¹⁸ Pšenicu s božićnog stola domaćim životinjama su davali u selima Veljunu, Podbilu, Škopcima, Krivome Putu, u sjeme za sijanje su je stavljali u Veljunu i Popićima, te na *gumno* u Veljunu i Krivome Putu.

¹⁹ Podatak da božićna pšenica može utjecati na kokoši da bolje nesu jaja čula sam jedino od Marka Pavelića *Mijatine* iz Žuljevića.

²⁰ Jadranka Tomljanović, Zagreb/Veljun.

²¹ Jadranka Tomljanović, iz Senja, živi u Zagrebu, koja se ovog običaja sjeća iz djetinjstva, prema kazivanjima njezine bake iz Veljuna.

Za razdoblje, od Svete Lucije do Božića, u svim je mjestima na području Krivoga Puta, rašireno vjerovanje o određivanju vremenskih prilika za pojedine mjesece u godini, na temelju vremena tijekom tog dvanaestodnevnog razdoblja. Također, tijekom ovog razdoblja, djevojke su na trinaest papirića, koje su držale u posudi ili ispod jastuka, pisale muška imena. To se prakticira i danas, ali među djecom osnovnoškolskog uzrasta, naročito djevojčicama, u smislu igre i zabave.²² Svakodnevno bi eliminirale jedan papirić koji bi, ne pogledavši što na njemu piše, bacale u peć. Naime, vjerovale su da će se udati za dečka čije će ime pisati na papiriću koji ostane zadnji.²³

2.3. BADNJAK

Jedan od najvažnijih dana zimskoga razdoblja je Badnjak. Ovaj dan obilježen je pripremama za Božić, između ostalog i pripremom hrane za predstojeće blagdansko razdoblje, pečenjem božićnog kruha, pospremanjem kuće, odabirom i odlaskom po *panj badnjak*, te drugim sličnim poslovima.

2.3.1. Panj badnjak

U većini mjesta na području Krivoga Puta rano ujutro na Badnjak gazda kuće, najstariji član, odlazio je u šumu, u blizini kuće, po *panj badnjak*. U Veljunu su po *badnjak* išla djeca ili mladići.²⁴

Prema M. Gavazziju, *badnjak* u prvoj polovini 20. stoljeća nije bio rasprostranjen u cijeloj Hrvatskoj, već na područjima na kojima je još postojalo otvoreno ognjište.²⁵ *Badnjak* se i na ispitivanom području postupno prestajao unositi s nestankom ognjišta. U Veljunu se *panj badnjak* unosi u kuću sve do prije Drugoga svjetskog rata, kada se umjesto otvorenih ognjišta počinje koristiti *šparet*, peć na drva.²⁶ Običaj se napušta iz praktičnih razloga jer se *badnjak*, dugačak i do dva metra, ne može staviti u peć.

Za *panj badnjak* biralo se bukovo ili jasenovo drvo, jedan do dva metra dugačko i deset do petnaest centimetara široko. Ponekad se gledalo da to drvo bude ravnije ili da ima i malo lišća kako bi godina bila rodnija.²⁷

Kad se *badnjak* nekada unosi u kuću, naslonilo bi ga se pokraj ulaznih vrata kuće, te bi ga se kasnije stavljalo na otvoreno ognjište. *Panj badnjak* gorio je tijekom cijelog dana, do iza polnoćke, sve dok *ne pregori*. Tko je prvi primijetio da je drvo *prigorilo*, taj je *dobio prvo tele od krava ili janje ako su ovce bile*, odnosno novce od prodaje prvog teleta ili janjeta.²⁸ Kada je *badnjak pregorio*, gazda kuće ili neki drugi član obitelji zalijevao ga je vinom i govorio: *Ja tebe napajam vinom, ti men Gospodina Boga mirom*.²⁹

²² Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun.

²³ Jadranka Tomljanović i Zlata Tomljanović *Pešina*. Jadranka Tomljanović o ovom je gatanju čula od svoje majke, Eleonore Prpić *Lejine* iz Veljuna.

²⁴ Prema kazivanjima Milana Krmpotića *Zekonje*, Milana i Milke Prpić *Markinih*, te Ante Krmpotića *Škobca* po *panj badnjak* su odlazila djeca ili mladići. Ipak na većem dijelu područja na kojem je ova tema istraživana uobičajeno je bilo da to obave muškarci ili gazda kuće.

²⁵ M. Gavazzi navodi rasprostranjenost *panja badnjaka*, ali i razna tumačenja ove pojave - kao vrstu fetiša, zatim upućuje na njegovo solarno ili apotropijsko značenje, kao i na povezanost s demonom vegetacije, te na povezanost s pokojnicima. Isti autor pretpostavlja da *badnjak* nije praslavenskog porijekla, već da su ga Slaveni preuzeli po dolasku u jugoistočnu Europu, od starosjedioaca ili nekog drugog, te mu dali opće južnoslavensko ime *badnjak*. (1939:12-20; 1978:66).

²⁶ Milka i Milan Prpić *Markini*, Veljun.

²⁷ Milan Prpić *Markin*, Veljun.

²⁸ Isti kazivač. Taj je podatak zabilježen za Veljun. U većini slučajeva žene su prve primijetile da je drvo *prigorilo* jer su uvijek bile u blizini ognjišta, dok su muški bili zaokupljeni drugim stvarima kao slamom te igranjem orasima i lješnjacima.

²⁹ Milan Prpić *Markin*, Veljun.

Komad drveta koji nije do kraja izgorio spremao se na tavan,³⁰ u gospodarski objekt, štalu,³¹ *više grede u kući*³² ili na *rožnjik*, odnosno gredu na krovu,³³ te je tu bio do proljeća kada se prilikom oranja zaorao u prvu brazdu ili se pepeo od badnjaka *malo posije tobože* po njivi.³⁴ Oralo se uglavnom početkom travnja, a sam dan nije bio strogo određen. Najčešće objašnjenje takvoga zaoravanja u prvu brazdu je zaštita usjeva od tuče, *krupe*, odnosno osiguravanje boljeg uroda u tekućoj godini. U Šojatskom Dolcu *badnjak* je ostajao u zemlji bez obzira što se u nju sijalo ili sadilo, a ako bi ga netko slučajno iskopao motikom morao ga je: *Postaviti gdje je bia i zgrnuo si ga zemljom i tu je on trunuo*.³⁵ Točni razlozi ostavljanja *badnjaka* u zemlji su uglavnom nepoznati Krivopučanima koji se tog običaja sjećaju. Za taj postupak, pretpostavlja se da je služio za poboljšanje uroda, ili protiv tuče.³⁶

Neki se sjećaju da je užareni komad *badnjaka* stariji ukućanin, *gazda*, na Badnjak uvečer nosio oko kuće ponavljajući: *Neće kuća izgoriti*,³⁷ vjerujući da će tim postupkom spriječiti da se kuća zapali. Nadalje, žar *badnjaka* ljudi su na božićno jutro nosili oko voćaka vjerujući da će se tako poboljšati urod.³⁸

2.3.2. Slama

Prije badnje večeri u kuću se unosila i slama. Najčešće ju je unosiо gazda kuće i stavljao pod stol.³⁹ Osoba koja je unosila slamu u kuću tom prilikom je izgovarala, *nabrajala: Faljen Isus i Marija, u zdravlju vam doša Bog i porođenje Isusovo, Sveti Stjepan, Sveti Ivan i tako, sve one blagdane u tome nabraja*.⁴⁰ Unosnje slame u kuću na Božić povezuje se sa slamom na kojoj je rođen Isus. U većini mjesta na području Krivoga Puta ljudi su slamu stavljali na stol, u oblik križa, a preko toga su stavljali stolnjak.⁴¹ U Veljunu se slama, koja je bila na stolu i ispod kruha, iza Božića stavljala kokošima u gnijezda, *pod nasad*, da bi se bolje izlegli pilići.⁴² Na slamu koja se stavljala ispod stola bacalo se lješnjake i orahe, a djeca su se u njoj igrala.⁴³ U Veljunu su na slamu mogli leći i stariji radi *večernje radosti*.⁴⁴

Slama se iz kuće iznosila na *Ivanje*⁴⁵ ili na *Stipanje*,⁴⁶ a u nekim se selima božićna slama iz kuće izno-

³⁰ Ante Krmpotić *Škobac*, Škopci.

³¹ Jure Tomljanović *Ban*, Šolići.

³² Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put.

³³ Tomo i Ana Špalj *Cucini*, Krivi Put.

³⁴ Ivan Krmpotić *Škobac*, Škopci. Sličan podatak pronašla sam u UEA gdje je navedeno da se ostaci *panja badnjaka* (nije preciznije navedeno je li riječ o ugljenu, pepelu ili nedogorjelim dijelovima *panja badnjaka*) stavljaju u polje prije nevremena kako bi se spriječila tuča. (UEA, IV, 135, Fd : 241/478).

³⁵ Ivan Krmpotić *Šoparin*, Veljun.

³⁶ Ivanka Krmpotić *Grabarova*, Veljun; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Veljun; Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put.

³⁷ Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol.

³⁸ Ivan Krmpotić *Škobac*, Škopci.

³⁹ Prema podacima iz UEA u naselju Krivi Put slamu je u kuću na Badnji dan unosiо gospodar kuće ili starija žena, a oni tom prilikom nisu bili dočekivani na poseban način. S tom slamom kasnije bi se igrala djeca. (UEA, IV, 135, Fd 241/478).

⁴⁰ Ivka Krmpotić *Grabarova*, Veljun; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac.

⁴¹ Slama se pod stolnjak nije stavljala u Rupi.

⁴² Milka Prpić *Markina*, Veljun.

⁴³ Na badnju je večer poznata dječja igra *dešparanje*, u kojoj djeca traže lješnjake i orahe po slami, a zatim pitaju jedni druge «*Češ par ili dešpar?*». Ako jedno dijete pogodi da li drugo dijete ima paran ili neparan broj pronađenih plodova u ruci dobiva ih, a ako ne pogodi daje plodove koje ima u ruci.

⁴⁴ Mara Krmpotić *Brndina*, Veljun.

⁴⁵ Na Svetoga Ivana božićnu slamu su iz kuće iznosili u selima Veljun, Škopci i Popići.

⁴⁶ Na Svetoga Stjepana božićnu slamu su iz kuće iznosili u selima Veljun i Žuljevići, te u Krivom Putu (UEA, IV, 135, Fd 241/478).

sila na Sveta tri kralja.⁴⁷ Ujutro, na jedan od tih dana, ljudi su slamu najčešće zatali za vočke,⁴⁸ ali je i postavljali i odnosili u štalu pod *blago*⁴⁹ ili iza grede,⁵⁰ miješali sa sijenom i davali *blagu*⁵¹ ili stavljali u gnijezdo u kojem će se izleći pilići.⁵² Pritom su vjerovali da će vočke bolje roditi, da ih neće uništiti tuča, da neće grom udariti u vočke ili da će se pilići bolje leći. Zadnjih pedesetak godina, unošenje slame gubi značenje i uglavnom se unosi u kuće, a kao razlog zabilježila sam: *Trebate imati obitelj, mladu obitelj di su dječica...al di su stari ljudi jel, šta će vam ona slama, nema se tko uvlačiti, nema nigdje ništa.*⁵³ Pojedinci i danas donesu malo slame u kuću da se djeca igraju, no već drugi dan slamu iznesu iz kuće.⁵⁴ Na taj način, održava se dio božićnih običaja, ujedno ih se prenosi na mlađe generacije u drugom kontekstu, u gradu, te s promijenjenim značenjem. Božićna slama, unesena u kuću, za djecu i odrasle danas u gradu znači samo zabavu, bez svijesti o njenom nekadašnjem magijskom značenju.

U Veljunu, Rupci, Šojatskome Dolcu i Krivome Putu, ljudi su uz slamu u kuću, pod stol, unosili *jaram* i *teljuge* za volove ili *hamove* za konja.⁵⁵ Vjerovali su da će volovi bolje orati.⁵⁶ U Veljunu se, uz *jaram* i *teljuge*, koje su bile pod stolom, na stol stavljao i brus s kojim su kasnije *babe* kravama križale *vime* u slučaju upale.⁵⁷

2.3.3. Blagdanski stol

Tijekom Badnjaka ljudi su pripremali stol i hranu za badnju večeru, koja je *prvi ključni trenutak božićnog obiteljskog okupljanja*, ali i za ostale blagdanske dane (Rihtman-Auguštin 1992:93). Ispod stola je bila prostrta slama, ali se ona posipala i po stolu, a preko nje se stavljao bijeli *šlingani*⁵⁸ stolnjak. Na cijelom području Krivoga Puta svečani stol za Badnjak spremao se na karakterističan način: na sredinu stola postavljao se božićni kruh koji se jeo tek na Božić ili *Stipanje*.⁵⁹ Danas se Krivopučani više ne sjećaju razloga ovoj zabrani, kao ni eventualnih posljedica u slučaju njenog kršenja. Na kruh ili pokraj njega stavljali su jednu ili tri svijeće u čašu napunjenu pšenicom, žitom ili ječmom na koju su stavljali nekoliko reznjica ili čitavu glavicu bijelog luka. Tko je imao jabuku, stavio ju je na stol pokraj kruha. Na stol, oko kruha, slagane su posudice s pšenicom posijanom na Svetu Luciju. Kruh se stavljao na slamu, izravno ili preko stolnjaka i bio je omotan bršljanom kojeg su brali u Senju.⁶⁰ Bršljan su iz kuće iznosili na Svetog Ivana ili Svetog Stjepana i zatali ga u štalu za gredu, iznad blaga, gdje je ostajao dok sam ne istrune.

⁴⁷ Rupa, Cupići i Krivi Put.

⁴⁸ Za vočke se slama zatala u selima Veljunu, Žuljevićima, Škopcima i Krivome Putu.

⁴⁹ U Veljunu, Popićima i Krivome Putu.

⁵⁰ Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac.

⁵¹ Mara Krmpotić *Brndina*, Veljun.

⁵² Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; te prema podacima iz Upitnice Etnološkog atlasa (UEA, IV, 135, Fd 241/478).

⁵³ Jure Tomljanović *Ban*, Šolići.

⁵⁴ Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac; Mara Krmpotić *Brndina*, Mirko Prpić *Cungo*, Senj.

⁵⁵ Nekoliko kazivača u Veljunu nije potvrdilo unošenje *jarma* u kuću na Badnjak (Eleonora Prpić *Lejina*, Ivka Krmpotić *Grabarova*, Mara Tomljanović *Isanova*). *Jaram* nisu u kuću unosili u Cupićima, Šolićima, Žuljevićima i Mrzlome Dolu. Unošenje *hamova* za konja spomenuo je jedino Ivan Krmpotić *Škobac*, Škopci. Podaci iz Upitnice Etnološkog atlasa nisu potvrdili ovu pojavu. (UEA, IV, 135, Fd 241/478)

⁵⁶ Ante Krmpotić *Škobac*, Škopci.

⁵⁷ Milan Prpić *Markin*, Veljun.

⁵⁸ Od njemačkog schlingen što znači vesti, a *šlingeraj* je vezivo, vez i čipka. (Klaić 1986:1298)

⁵⁹ Na istraživanom području nije zabilježen poseban naziv za kruh koji se pripremao za Božić.

⁶⁰ Nevenka Krmpotić *Aneličina*, Veljun; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Milan i Milka Prpić *Markini*, Veljun; Ante Krmpotić *Škobac*, Veljun; Ivica Vukelić, Cupići; Ivanka Krmpotić *Grabarova*, Veljun; Mara Tomljanović *Isanova*, Veljun. Jedino su Marko Pavlič *Mijatini*, Žuljevići i Ivan Krmpotić *Šoparin*, Veljun/Škopci, naveli da bršljan beru sa stabala u svojoj bližoj okolini, odnosno na području Krivoga Puta.

Bršljan su, u Veljunu, stavljali u štalu protiv vještica, *coprnja*,⁶¹ zatim da ne bi zmija ušla u štalu,⁶² te da bi krave davale više mlijeka, a iz istog razloga su im bršljan vezali za rog. Žene su, kada se spremala tuča, uzele taj bršljan iz štale i vani ga zapalile, vjerujući da će tako tuča prije prestati.⁶³ Danas u ovim selima malo ljudi drži *stoku*, pa tako većina više ne stavlja bršljan u štale. U Veljunu⁶⁴ i Šojatskom Dolcu⁶⁵ bršljan su stavljali i na voćke.

2.3.4. Kićenje bora

Osim pšenice i bršljana, u kući se nalazio i bor, stablo jele ili smreke, koje su kitili na Badnjak. Boroze su počeli kititi u razdoblju prije Drugoga svjetskog rata,⁶⁶ bombonima, jabukama, orasima, lješnjacima,⁶⁷ raznobojnim krep papirom, obojenim *šiškama* (češerima), sušenim ružicama, a na vrh bora stavljali su jabuku koja je bila simbol mira, dobrote, ljubavi, ili paunovo pero koje je značilo ponos, a nabavljali su ga u Lici i Slavoniji.⁶⁸ Oko bora stavljala se pšenica, svete sličice, čestitke i slični predmeti. Krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina dvadesetog stoljeća, pojavile su se kuglice za kićenje koje su s vremenom i prevladale.⁶⁹ Bor je bio okićen do Sveta tri kralja, kada se stavljaao na ognjište da sagori,⁷⁰ ili bi se sasjekao i bacio.⁷¹

2.3.5. Ponoćka

Na *polnočku* su ljudi odlazili oko deset sati navečer u crkvu u Podbilu ili Vratniku, gdje se plesalo i pjevalo prije i nakon mise. Do povratka s polnočke, cijeli dan tijekom Badnjaka, postilo se. Hrana koju su pripravljali za badnju večer najčešće je bila grah i krumpir na salatu, kuhana jaja, te *falši* (lažni) bakalar od kuhanog krumpira, dok su tek imućniji kupovali i pripremali bakalar.⁷²

2.4. BOŽIĆ

Na Badnjak se pripremala i hrana za Božić koja se jela nakon povratka s polnočke, kada prestaje post. Tipična jela koja su se pripremala za Božić bila su: kiselo zelje i meso, a imućniji su jeli i: sarmu, juhu, kuhanu ili pečenu kokoš, odojak, pečeno meso i krvavice.⁷³ Pekli su se kolači od jabuke, sira, pe-

⁶¹ Milan i Milka Prpić *Markini*, Veljun.

⁶² Ivan Krmpotić *Šoparin*, Veljun.

⁶³ Mara Krmpotić *Brndina*, Veljun; Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol, koji je to zadnji puta vidio tridesetih godina 20. stoljeća, ali nije znao objasniti zašto se bršljan palio.

⁶⁴ Ivanka Krmpotić *Grabarova*, Veljun

⁶⁵ Jure Tomljanović *Ban* i Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac

⁶⁶ Ivan i Anka Krmpotić *Bokulić*, Veljun; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Anka Vukelić *Matićeva*, Rupe; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Škopci; Mile Prpić *Popić*, Popići; Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put. Tijekom terenskog istraživanja teme godišnjih običaja nisu zabilježena sjećanja kazivača o kićenju kuće zelenilom, osim ukrašavanja stola pšenicom i bršljanom. Ukrašavanja bora većina kazivača sjeća se još iz svog djetinjstva, najčešće 30-tih i 40-tih godina 20. stoljeća.

⁶⁷ Kićenje bora ovim plodovima navodi se i u Upitnici Etnološkog atlasa (UEA, IV, 135, Fd 241/478).

⁶⁸ Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun

⁶⁹ Jure Tomljanović *Ban*, Šolići.

⁷⁰ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

⁷¹ Jure Tomljanović *Ban*, Šolići.

⁷² Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun

⁷³ Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; Anka Vukelić *Matićeva*, Rupe; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put; Jadranka Tomljanović, Veljun; Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol; Ivan Krmpotić *Škobac*, Veljun; Milan i Milka Prpić *Markini*, Veljun.

kmeza, orahnjače, ali najviše suhi keksi koji su, pomoću čaše,⁷⁴ oblikovani u kružne oblike, iz tijesta. Na Badnjak su pekli i božićni kruh koji su stavljali na stol. Taj kruh pekao se prvotno pod pekom, a nestankom otvorenih ognjišta, u pećnici. Božićni kruh bio je sladak, s bogatijim i kaloričnijim sastojcima nego kruh koji se jeo svakoga dana. U tijesto za božićni kruh žene su stavljale mast ili putar, šećer, grožđice ili suhe smokve, jaja i mlijeko.⁷⁵ U Šojatskom Dolcu u tijesto su prije pečenja žene zabadale kuhana jaja u ljusci i tako ga stavljale peći pod peku ili u pećnicu.⁷⁶ Kruh se nije pretjerano ukrašavao, ali su žene ipak prije pečenja nožem urezivale znak križa ili bi križ izradile od tijesta i stavile ga na kruh.⁷⁷ Kruh je najčešće bio jednostavnog kružnog oblika s rupom u sredini ili izrađen poput pletenice, ali isto okrugao – *baškot*.⁷⁸ U Veljunu se malo božićnog kruha nakon Svetog Stjepana davalo *blagu*.⁷⁹

Područje Krivoga Puta tamošnje stanovništvo uglavnom poima kao vrlo siromašno. Između ostalog, ističu svakodnevno siromaštvo u hrani. Obilje u hrani i na Badnjak i na Božić bilo je izuzetak, ali se uvijek jelo obilnije i bolje nego inače. To se može zaključiti i prema sjećanjima ljudi o iščekivanju povratka s polnočke kada se, nakon molitve, moglo početi jesti, *mrsiti*. Najčešće se jela *ćeladija*, hladetina.

Na dan Božića, bitna sastavnica proslavljanja je zajedničko blagovanje kada se neposredno prije gozbe pali svijeća i moli. Te postupke obično vrši najstariji član obitelji, domaćin kuće. Na području Krivoga Puta, svijeću su palili prije ručka, te je najstariji član počeo moliti, a za njim i ostali članovi obitelji. Najčešće se molilo *Oče naš, Zdravo Marijo*, te za zdravlje i za duše pokojnika.⁸⁰ Nakon ručka ista osoba gasila je svijeću komadom kruha, prethodno namočenim u vino, ili kapanjem vina iz žlice, a u Rupi i Šolićima svijeću su gasila djeca.

Raširena su vjerovanja vezana uz dim svijeće. Naime kada se svijeća ugasila vinom, pratilo se prema kome će dim krenuti, te se vjerovalo da će ta osoba iduće godine umrijeti ili da će se udati, što je rjeđe rašireno vjerovanje.⁸¹ U Veljunu su ljudi vjerovali da ukoliko dim krene prema curi ili dečku udat će se, odnosno oženiti, a ako dim krene uvis, tada će godina biti rodna; ako se dim spusti, umrijet će osoba prema kojoj je dim krenuo. Ukoliko je dim otišao prema djetetu, majka bi rekla: *Neće tebe, mene će to doći*.⁸² Vjerovanja vezana uz dim svijeće uglavnom su bila raširena među starijom generacijom, rođenom uglavnom početkom 20. stoljeća. Krivopučani rođeni četrdesetih godina 20. stoljeća, dim svijeće često doživljavaju na šaljiv način, bilo da je riječ o udaji ili smrti. Na čitavom području Krivoga Puta, ljudi se živo sjećaju vjerovanja vezanih uz dim svijeće, te ih rado prenose svojim nasljednicima. No, danas se to vjerovanje doživljava isključivo na šaljiv način, ako se uopće i obrati pažnja na to kuda ide dim svijeće.⁸³ Na ovom se primjeru zanimljivo pokazuje kako se pojedini običaji zadržavaju, ali im se stara značenja gube ili mijenjaju kroz vrijeme, tj. nadomještaju ih nova značenja.

Na Božić se odlazilo čestitati po kućama. Poželjno je bilo da prva osoba koja u nekoj kući čestita Božić bude muško jer *muško plodi, žena rodi*.⁸⁴ Najčešće je to bilo muško dijete. U tom slučaju ljudi su

⁷⁴ Ivanka Krmpotić *Grabarova*, Veljun; Ivan Krmpotić *Bokulić*, Veljun.

⁷⁵ Nevenka Krmpotić *Aneličina*, Veljun; Ivan Krmpotić *Škobac*, Veljun; Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put; Ana Vukelić *Matićeva*, Rupe; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac; Anka Krmpotić, Veljun; Ante Krmpotić *Škobac*, Veljun; Ivan Krmpotić *Bokulić*, Veljun.

⁷⁶ Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac.

⁷⁷ Ante Krmpotić *Škobac*, Veljun; Marko Pavelić *Mijatini*, Žuljevići; Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put.

⁷⁸ Milan Prpić *Markini*, Veljun.

⁷⁹ Milka i Milan Prpić *Markini*, Veljun.

⁸⁰ Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac.

⁸¹ Gatanje o udaji prema dimu božićne svijeće naveli su jedino Milan i Milka Prpić *Markinovi* iz Veljuna.

⁸² Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac.

⁸³ Milan Prpić *Markini*, Veljun; Mara Krmpotić *Brndina*, Veljun; Ante Krmpotić *Škobac*, Veljun; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; Anka Vukelić *Matićeva*, Rupe; Jure Tomljanović *Ban*, Šolići; Ivanka Krmpotić *Grabarova*, Veljun; Marko Pavelić *Mijatini*, Žuljevići; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac; Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol; Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put; Mara Tomljanović *Isanova*, Krivi Put; Jadranka Tomljanović, Veljun.

⁸⁴ Milan Prpić *Markini*, Veljun.

vjerovali da će godina biti rodija, odnosno ako se *krava teli..bit (će) muško tele, ako se ovca janji da je sretno da će biti muško, ako je žena za rodit da će biti muško*.⁸⁵ U Veljunu je zabilježeno vjerovanje prema kojem nije bilo dobro doći nekome čestitati Božić bos jer bi tada konjima otpale potkove.⁸⁶ Pri ulasku čestitar je rekao: *...Hvaljen Isus i Marija, sretan vam Božić...rodila pšenica bjelica, u kućici muška dječica!*⁸⁷ Kada je čestitar, za kojeg nisu koristili poseban naziv, došao i zaželio sretan Božić, ukućani su ga počastili pićem, kolačima i svime što imaju pripremljeno za blagdane. Bilo je slučajeva da žena dođe prva čestitati Božić i da je ukućani prime i ugoste jednako kao i muškog čestitara, ali je bilo slučajeva kada je ipak bilo razlike u prijemu, te su tada domaćini bili manje gostoljubivi.⁸⁸ Bez obzira i na današnja tumačenja prema kojima nije bitno tko će prvi čestitati Božić, i kazivanja ljudi kako ne vjeruju da im to utječe na uspjeh godine, ipak muškarci odlaze prvi čestitati Božić ili telefonski zovu, odnosno pošalju muško dijete da čestita. Razlika je u tome da danas čestitar ne čestita pomoću formula kojima se izražava želja za muškim pomlatkom, već koristi „običnije“, ustaljene fraze poput: “Sretan Božić i Nova godina“ i druge slične, danas sveprisutne kako u pisanom, tako i usmenom čestitanju.

2.5. DANI IZA BOŽIĆA

Prvi i drugi dan iza Božića spomendani su svetog Stjepana, *Stipanje*, i svetog Ivana, *Ivanje*, a obilježeni su spremanjem kuće: iznošenjem slame, pšenice, bršljana i mrvica božićnog kruha. Stanovnici Krivog Puta tim su radnjama tijekom ovih dana željeli osigurati obilje i zaštitu *stoci* i voćkama u narednoj godini.⁸⁹

Na blagdan Nevine dječice, *Mladence*, treći dan iza Božića jedna osoba iz kuće, najčešće mama ili baka,⁹⁰ a mogao je to biti i čovjek iz sela,⁹¹ obilazi kuće i šibom od liske, bukovine ili *drina*, tuče djecu i mladež, osobito mlade *snaše*. Ukućani su tu osobu častili pićem i jelom. Na području Krivoga Puta *šibanje* na *Mladence* tumačilo se i opravdavallo poticanjem boljega rasta i napredovanja djece.⁹²

2.6. NOVA GODINA

Nova godina je obilježavana i slavljena u gostionicama i društvenim domovima u Krivom Putu,⁹³ gdje su proslave bile intenzivnije nakon Drugoga svjetskog rata, sve do osamdesetih godina 20. stoljeća.⁹⁴ Na proslavama su se okupljali i mlađi i stariji. Na Staru godinu, prije proslave u gostionicama, održavana

⁸⁵ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

⁸⁶ Ante Krmpotić *Škobac*, Škopci.

⁸⁷ Ivan i Anka Krmpotić *Bokulić*, Veljun.

⁸⁸ Mile Prpić *Markini*, Veljun; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put.

⁸⁹ Nevenka Krmpotić *Aneličina*, Veljun; Ivan Krmpotić *Bokulić*, Veljun; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Milan Prpić *Markini*, Veljun; Ante Krmpotić *Škobac*, Veljun; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; Ivanka Krmpotić *Grabarova*, Veljun; Marko Pavelić *Mijatini*, Žuljevići, Podbilo; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Veljun; Mile Prpić *Popić*, Popići.

⁹⁰ Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol; Tomo i Ana Špalj *Cucini*, Krivi Put; Zlata Tomljanović *Pešina* i Višnja Novoselnik, Senj.

⁹¹ Milan Krmpotić *Zekonja*, Ive Krmpotić *Pičica*, te Milan i Milka Prpić *Markini* iz Veljuna naveli su da je selom obilazio Mirko Krmpotić.

⁹² Tome i Ana Špalj *Cucini*, Krivi Put.

⁹³ Prema riječima Milana Krmpotića *Zekonje* i Ive Krmpotića *Pičice* u Krivome Putu su bile tri gostionice, a Zlata Tomljanović *Pešina* rekla je da je bilo i dva doma (domovi su izgrađeni 50-tih godina 20. stoljeća).

⁹⁴ Proslavu Nove godine spominjali su mi vrlo šturo i kazivači rođeni dvadesetih godina 20. stoljeća, a podaci su se uglavnom odnosili na proslave četrdesetih godine 20. stoljeća. Podaci u tekstu odnose se uglavnom na razdoblje iza Drugoga svjetskog rata kada je proslava Nove godine postala učestalija. Kako za razdoblje prije Drugog svjetskog rata nisu dobiveni podaci, proslavu Nove godine u ranijim razdobljima treba dodatno ispitati tijekom narednih istraživanja ove teme.

je misa u crkvi u Podbilu. U *ranijim razdobljima*,⁹⁵ na proslavama, se svirala *cintara*, usna harmonika, a zatim su se pojavile tamburice, *dangubice* iz Kutareva, i harmonike.⁹⁶ Tamburicu su svirali trgovac *Pešo*,⁹⁷ Pere Prpić *Nikoličin* iz Francikovca, te Vinko Lucin. Uz svirače, bio je i pjevač iz Senjske Drage.⁹⁸ Hrane na proslavama nije bilo u većim količinama, ali je zato pića bilo u izobilju. Za razliku od Badnjaka i Božića koji su se proslavljali u obiteljskom krugu, Nova godina dočekivala se i obilježavala u krugu prijatelja. To je bila prilika da se nakon dužeg vremena vide ljudi koji su iz ovih sela trajno iselili u Senj ili Rijeku.⁹⁹

2.7. SVETA TRI KRALJA

Na Sveta tri kralja završava božićni ciklus te započinje pokladni. Taj dan je bio važan gotovo koliko i sam Božić, ali se obilježavao skromnije, molitvom i odlaskom u crkvu. Oko blagdana Sveta tri kralja dolazio je svećenik blagosloviti kuću, a blagoslov mu se plaćao novcem ili mesnim proizvodima.¹⁰⁰ Skidali su se ukrasi s bora, a bor se bacao ili spaljivao na ognjištu, ali bez posebnog tumačenja i simboličkog značenja.¹⁰¹ Na dan Sveta tri kralja poznato je gatanje o udaji, prema kojem djevojka na taj dan posti pojevši tri zrna pšenice i popivši napršnjak vode da bi tu noć u snu vidjela dečka za kojeg će se udati.¹⁰² Rašireno je i vjerovanje o pronalasku zlatnog prstena, prema kojem su djevojke u razdoblju od Božića do Sveta tri kralja trebale svakodnevno prati suđe da bi pronašle taj prsten.¹⁰³

2.8. KONTINUITET POJEDINIH ELEMENATA BOŽIĆNIH OBIČAJA

Bez obzira koliko su se običaji i uvjeti proslave Božića promijenili u današnjem vremenu u odnosu na ranija razdoblja, kako općenito tako i na području Krivoga Puta, može se primijetiti da su se do današnjih dana očuvali pojedini tradicijski elementi. Neki običaji napušteni su iz praktičnih razloga, poput paljenja *panja badnjaka* i unošenja slame u kuću. Ipak, potvrđeno je kako ovi običaji žive u sjećanjima lokalnog stanovništva i prenose se usmeno na mlađe generacije kao dio tradicijskog nasljeđa. U Senju pojedinci još i danas, unoseći za Božić slamu u kuću, na jedan dan, pokušavaju djeci dočarati „nekadašnje“ obilježavanje Božića, iz svojeg djetinjstva.¹⁰⁴ Do danas su se očuvali i elementi za koje se vjerovalo da osiguravaju obilje u idućoj godini, primjerice, do danas raširen običaj sijanja pšenice na Svetu Luciju. Većinom se to čini kao i nekad – pšenica se sije u onoliko posudica koliko je osoba u kući. Oko božićnoga kruha i danas većina Krivopučana, bez razlike bili u Krivome Putu ili u Senju, stavlja bršljan. Uglavnom se na selu i danas ne kupuje kruh za Božić, već se peče božićni slatki kruh. U Senju se ipak kruh za Božić pretežito kupuje, iako i tu ima iznimaka.¹⁰⁵ Svijeća se i danas stavlja u posudu napunjenu sjemenom pše-

⁹⁵ Prilikom terenskog istraživanja nije precizirano razdoblje na koje se odnosi ova vremenska odrednica.

⁹⁶ O istim i sličnim instrumentima koji su bili zastupljeni na svadbama, vidi također u prilogu Lucije Čurić o upoznavanju mladih u knjizi o svadbenim običajima Krivopučana (u tisku), kao i o drvenim predmetima koje su izrađivali majstori iz Kutareva u prilogu Tihane Rubić o tradicijskom trgovanju i sajmovima u prvom svesku Monografije, str. 323-352.

⁹⁷ Suprug kazivačice Zlate Tomljanović *Pešine*.

⁹⁸ Prilikom terenskog istraživanja nisu prikupljeni podaci o točnim imenima i prezimenima svirača i pjevača.

⁹⁹ O iseljavanju u obližnje veće gradove vidi više u prilogu o migracijama autorice Marijete Rajković u prvom svesku Monografije, str. 80-85.

¹⁰⁰ Ako pak u neku kuću ne bi došao na sam dan Sveta tri kralja, to je bilo iz praktičnih razloga - nije mogao obići cijelo područje Župe u jednom danu.

¹⁰¹ Jure Tomljanović *Ban*, Šolići.

¹⁰² Milka i Milan Prpić *Markini* iz Veljuna. Milki Prpić *Markinoj* o ovom gatanju o udaji ispričala je njezina majka, a kazivačica ga sama nije prakticirala. Vidi više o gatanjima u prilogu autorice Sanje Lončar, u knjizi o svadbenim običajima Krivopučana (u tisku).

¹⁰³ Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun.

¹⁰⁴ Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put.

¹⁰⁵ Eleonora Prpić *Lejina* i Ivka Krmpotić *Grabarova*.

nice ili ječma, a ukućani je nakon večere gase vinom i gledaju kuda će dim krenuti, ali danas taj dim promatraju kroz šalu. Zadržao se i običaj da muška osoba prva čestita Božić, ali se izgubilo prvotno značenje ovog postupka koji je trebao utjecati na plodnost u predstojećoj godini, no i danas se smatra – srećom. To se može protumačiti činjenicom da većina ljudi, pogotovo u urbanim sredinama, više nije čvrsto vezana uz seoske načine privređivanja, te im značenje agrarnog obilja u predstojećoj godini nije relevantno. Forma običaja je zadržana, ali je značenje zaboravljeno.

Danas veći broj elemenata božićnog ciklusa običaja ima izmijenjeno značenje, kako na području Krivoga Puta tako i u urbanim sredinama (Senju), te su više rezultat nostalgije i svjesne rekonstrukcije „nekadašnjeg“ načina života, nego vjerovanja u mogućnosti utjecanja na obilje i urod u nadolazećoj godini.

3. USKRSNI OBIČAJI¹⁰⁶

3.1. KORIZMA

Nakon pokladnog razdoblja,¹⁰⁷ koje završava Pepelnicom, započinje korizmeno razdoblje obilježeno postom, uzdržavanjem od obilnijeg jela i naglašenom pobožnošću, a sve te radnje predstavljaju simboličko i fizičko *čišćenje* od prethodnog razdoblja. (Čapo Žmegač 1997:29-30) Tako se na području Krivoga Puta u korizmenom razdoblju nije vjenčavalo, što se objašnjava praktičnim razlogom da ne bi *proljetna mlada došla u praznu kuću, zato mora doći u jesen kad je kuća puna* (hrane op.a.).¹⁰⁸

Korizmom započinje uskršno razdoblje koje završava tjedan dana nakon Uskrsa. Svi datumi ovoga perioda, kao uostalom i završetak pokladnog perioda, ovisni su o datumu Uskrsa koji je pomičan, a slavi se prve nedjelje nakon proljetnog uštapa.

3.2. CVJETNICA

Na Cvjetnicu, tjedan dana prije Uskrsne nedjelje, djevojke i mladići su u crkvu Majke Božje Snježne u Podbilu nosili na blagoslov grančice *drina* (drijenak), koje su sami ubrali u blizini vlastite kuće, i masline, koje su nabavljali u Senju¹⁰⁹. Blagoslovljene grančice vrlo često su na Jurjevo koristili u radnjama koje su blagu trebale osigurati zdravlje i spriječiti mogući ugriz zmije.¹¹⁰ Maslinova grančica, na području Krivoga Puta, najčešće se čuvala u kući, zatakuta za pojedine predmete, prozor, okvire slika i ogledala, a kada se sasušila ljudi su je bacali u vatru.¹¹¹ *Drenak* se zaticao za gredu u štali i tamo je ostajao dok se ne osuši i dok sam ne otpadne.¹¹² Danas je magijska uloga maslinove i *drinove* grančice uglavnom nestala iz prakse, odnosno zabilježena je jedino u sjećanjima ljudi na ovom području, na nekadašnji postupak zaticanja drinove grančice. Postupak se vjerojatno izgubio u praksi onda kada je i uzgoj *blaga* postupno iščezao na ovom području (oko sedamdesetih godina 20. stoljeća), zbog iseljavanja stanovništva.

Na Cvjetnicu su do sredine 20. stoljeća stariji ljudi blagoslovljenim grančicama udarali djecu i tim udarcima pravili križ.¹¹³ Blagoslovljene grančice koristile su se i prilikom presađivanja povrća, te su se

¹⁰⁶ Terenskim istraživanjem i ovim radom nastojalo se prikazati godišnje običaje na području Krivoga Puta, a zbog širine same teme za pojedine dijelove poput Uskrsa, posebice korizmenog razdoblja, prikupljena je manja količina podataka, te je iste potrebno detaljnije ispitati tijekom budućih terenskih istraživanja.

¹⁰⁷ O pokladnim običajima vidi više u prilogu Nevene Škrbić-Alempijević i Aleksandre Vlatković u ovom svesku Monografije.

¹⁰⁸ Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put.

¹⁰⁹ Nevenka Krmpotić *Aneličina*, Veljun; Milan Krmpotić *Zekonja*, Vlejun; Ivanka Krmpotić *Grabarova*, Veljun; Marko Pavelić *Mijatini*, Žuljevići; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Veljun; Mile Prpić *Popić*, Popići; Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put.

¹¹⁰ Mile Prpić *Popić*, Popići; Mara Krmpotić *Brndina*, Veljun.

¹¹¹ Ivanka Krmpotić *Grabarova*, Veljun.

¹¹² Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Veljun; Mile Prpić *Popić*, Popići.

¹¹³ Jadranka Tomljanović iz Veljuna sjeća se kako ju je grančicom simbolički znala ošiniti njezina baka, objašnjenjem da će djeca na taj način biti dobrog vladanja, a danas ona simbolički blagoslovljenom maslinovom grančicom lupne svoju djecu.

tada prekrizene stavljale u zemlju.¹¹⁴ U Veljunu se *blagoslov* (blagoslovljena grančica, sol i voda) stavljao u zemlju kada se sijalo i sadilo.¹¹⁵ Malo blagoslovljene hrane i maslinovih grančica davalo se *blagu* pojesti, vjerujući da će mu se time osigurati zdravlje u idućoj godini.¹¹⁶

Grančica masline i danas se nosi na blagoslov u crkvu u Podbilu, dok se drijenak nosi rjeđe. Većina ljudi i danas ostavlja maslinovu grančicu zataknutu u kući, dok samo poneki *blagoslov* zatiču i u štali.¹¹⁷ Iako blagoslovljena grančica sve manje u svijesti ljudi ima zaštitnu moć koja joj je nekada pripisivana i dalje je prisutna u običajima uskrasnoga ciklusa.

3.3. VELIKI TJEDAN

Veliki je Petak ponajprije bio obilježen strogim suzdržavanjem od rada i jela, te nizom „zabrana“; na Veliki petak nije bilo dozvoljeno raditi na zemlji te su se konjima skidale potkove kako i oni ne bi rovali i kopali zemlju, a iz istog su se razloga i kokoši držale zatvorenima.¹¹⁸ Na Veliki petak se nije smjelo jesti meso i druga masna hrana. Postojala su vjerovanja vezana uz vrijeme i zemlju, te se vjerovalo *da kad na Veliki petak pada kiša, onda ne valja, zemlja puca preko lita*.¹¹⁹ Na taj su se dan bojala i jaja lupinama crvenog luka prokuhanim u vodi, a ponekad su ih ukrašavali travom i lišćem, a starije generacije znale su nešto i napisati na jajetu.¹²⁰

Na Veliku subotu ljudi su sijali *prisad*, odnosno presađivali kupus.

3.4. USKRS

Na Uskrs, rano ujutro, nosili su hranu na blagoslov, a najčešće su to činila djeca.¹²¹ Na blagoslov se nosio kruh koji se nije spravljao od posebnih sastojaka, samo su se ponekad u kruh stavljale groždice. Zatim se nosila *kapula* (luk), *škanjula* (mladi luk), češnjak, žito, malo mlijeka, sol, pršut, kuhana i obojana jaja. U Veljunu su s blagoslovljenom *škanjulom* ljudi kravama mazali njušku da kravu ne bi ugrižla zmija.¹²² U istom mjestu zabilježeno je da su ljudi na Uskrs ujutro žvakali blagoslovljenu maslinovu grančicu s malo kruha ili s kolačom i rakijom. Kad su prožvakali, bacili su to u vatru, iz praktičnih razloga jer nisu mogli progutati.¹²³ Ipak, ovu radnju ljudi povezuju simbolički i s Isusom kojem su davali žvakati *žuhku* (gorku) maslinu.¹²⁴

Zabilježena je i igra s uskrsnim jajima koju su igrala djeca udarajući jaje o jaje, *tuckaju se*.

U ciklusu uskrasnih običaja do danas se zadržao običaj blagoslova i čuvanje maslinove i *drinove* grančice, ali im se magijsko značenje izgubilo. Dosta ovdje predstavljenih običaja zaboravljeno je, žive u sjećanjima pojedinaca ili se prakticiraju, ali u izmijenjenim oblicima i s novim značenjima. No običaji nisu statične, nepromjenjive pojave, oni se mijenjaju sukladno društvenim i političkim prilikama.

¹¹⁴ Mara Tomljanović *Isanova*, Veljun; Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put, Tomo i Ana Špalj *Cucini*, Krivi Put.

¹¹⁵ Milka i Milan Prpić *Markini*, Veljun.

¹¹⁶ Marko Pavelić *Mijatini*, Žuljevići.

¹¹⁷ Milan Krmpotić *Zekonja* i Nevenka Krmpotić *Aneličina*.

¹¹⁸ Ivan Krmpotić *Šoparin*, Veljun; Milka Prpić *Markina*, Veljun.

¹¹⁹ Milka Prpić *Markina*, Veljun.

¹²⁰ Kazivači nisu znali reći što se na uskrasna jaja ispisivalo.

¹²¹ Milka Prpić *Markina*, Veljun.

¹²² Ive Krmpotić *Pićica*, Veljun.

¹²³ Milka i Milan Prpić *Markini*, Veljun.

¹²⁴ Milka i Milan Prpić *Markini*, Veljun.

4. JURJEVO

Nakon Cvjetnice i Uskrsa slijedi Jurjevo (21. travnja), kao početak gospodarske godine¹²⁵ (Gavazzi 1939:41). Na taj dan u većini običaja koriste se grančice blagoslovljene na Cvjetnicu u svrhu zaštite stoke.¹²⁶ Na Jurjevo ujutro običaj je bio da pri izgonu stoke gazda, gazdarica ili stariji ukućanin, svako govedo ili ovcu udari s blagoslovljenom grančicom¹²⁷ i poškropi blagoslovljenom vodom, a ponegdje su stoci davali i malo blagoslovljene soli. U Veljunu su uvečer, pri vraćanju stoke u štalu, dvije starije žene imale upaljene svijeće između kojih je stoka morala proći u štalu, a na zadnjoj životinji su gasile svijeće.¹²⁸ Vjerovalo se da će se ovim postupkom zaštititi blago od ugriza zmija, groma i drugih nemilosti. Na Jurjevo su *blago* od *coprnja*, vještica, zaštitili tako da su cijeli dan bila zatvorena vrata štale.¹²⁹ Također su žene na Jurjevo stavljale blagoslovljenu drijenovu ili maslinovu grančicu na tavu s malo žara, te su to davali stoci njušiti vjerujući da će blago tako zaštititi od zmije.¹³⁰

Vjerovalo se da *ako je prozelenila gora prvo nego on* (op. Sveti Juraj) *dode...kažu doći će sveti Juraj na zelenom konju. Sve će roditi. Al ako dođe na crnom, bogami sve nam je crno do kraja.*¹³¹ Slično tome je i vjerovanje da predstojeća godina neće biti rodna ako kukavica zakuka na *crnu goru*, odnosno po zimi dok još nema zelenila u prirodi, prije Jurjeva.¹³² U ovakve predznake Krivopučani su vjerovali, a neki i danas vjeruju, pa je tako u Veljunu zabilježeno da je *ovu godinu...već zimus počela kukati* (op. kukavica) *i sve je suho.*¹³³ Na Jurjevo je također vrlo rasprostranjen običaj da onaj tko ima volove, taj dan ih ne može koristiti za sebe. Tada ih posuđuje drugima, koji nemaju volove, da rade na polju. Ovdje je zabrana prevladana društvenom solidarnošću.

Ukoliko je netko zaspao na *Jurjevo*, onaj tko se ranije ustao, recitirao mu je:

*Pridajen ti sanak na Đurđev danak,
Ja leštar kao ptica, a ti lin kao magarica,
Pridajen ti sanak na Đurđev danak.*¹³⁴

5. PROLJETNE VATRE

Opaljenju vatri na području Krivoga Puta postoje sjećanja vezana većinom za prvi svibanj. Te vatre su se počele paliti nakon 1945. godine, u socijalističkom razdoblju, pa sve do osamdesetih godina 20. stoljeća, kada se stanovništvo već počelo intenzivnije iseljavati s područja Krivoga Puta. *Prvomajске* vatre palile su se na brdima u većini mjesta na ovom području. Jurjevske vatre spominju se samo u Veljunu gdje

¹²⁵ Tijekom istraživanja na ovom području nisu potvrđene potvrde i sjećanja o proljetnim ophodima (npr. na Jurjevo, Duhove i sl.), a ne potvrđuju ih ni podaci za Krivi Put iz Upitnice Etnološkog atlasa (UEA, IV, 138-139, Fd 241/478).

¹²⁶ Ivan Krmpotić *Bokulić*, Veljun; Ivanka Krmpotić *Grabarova*, Veljun; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Veljun; Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put; Jadranka Tomljanović, Veljun;

¹²⁷ Prema kazivanju Eleonore Prpić *Lejine* iz Veljuna životinje su po glavi lagano lupili s blagoslovljenom grančicom pri tome čineći križ.

¹²⁸ Milan i Milka Prpić *Markini*, Veljun.

¹²⁹ Milan Prpić *Markini*, Veljun;

¹³⁰ Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac; Mara Tomljanović *Isanova*, Veljun.

¹³¹ Milan i Milka Prpić *Markini*, Veljun.

¹³² Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac. Sličnu priču zabilježila je Petra Kelemen u Senju od Tome Špalja *Cucina* iz Krivog Puta koji je rekao: “*Đurađ jaše na zelenu konju, proljstat će šuma i tako*”.

¹³³ Milan i Milka Prpić *Markini*, Veljun.

¹³⁴ Tomo Špalj *Cucin*, Krivi Put.

se kazivači sjećaju da su se večer prije Jurjeva palile vatre oko kojih se okupilo deset do petnaest mlađih ljudi koji su tad plesali kolo, te se valjali po livadi vjerujući da ih nakon toga neće boljeti leđa i križa.¹³⁵ Na Jurjevo su u Veljunu djeca bosa preskakivala preko vatre, te se vjerovalo da neće imati bradavice i da će općenito biti zdravija.¹³⁶

6. IVANJE

Sve do polovice 20. stoljeća, u ljetnom je periodu kazivačima najupečatljiviji bio spomendan svetog Ivana (*Ivanje*, 21. lipnja), kada su se na seoskoj livadi, u ranu zoru, sastajale djevojke kako bi plele vijence od bijelih *rožica* (ivančica). Vijence su bacale zajedno na krov kuća, ili je svaka bacila vijenac na svoju, obiteljsku, kuću. Prema tome gdje je vijenac pao, određivale su kada će se koja udati, odnosno za koliko godina.¹³⁷ U Veljunu je zabilježen običaj da mlađa osoba iz kuće stavi bijele *rožice* u sito, jednu za svakog ukućana, i sito stavi na krov, vjerujući kako će prvi umrijeti onaj čija ružica prva uvene.¹³⁸ Danas se običaj više ne izvodi u praksi,¹³⁹ ali je zabilježeno sjećanje na nj, te podatak kako su se ivanjski krijesovi, kao zabavan društveni događaj u naseljima na području Krivoga Puta, palili do Drugoga svjetskog rata.¹⁴⁰

7. SVETI MARTIN

Spomendan svetog Martina (11. studenoga) obilježavao se kao prestanak radova u polju, te su ljudi na taj dan unosili jaram u kuću i spremali ga do proljeća. Obzirom da danas malo ljudi obrađuje zemlju, ovaj običaj održao se u sjećanju ljudi, ali i u uzrečici poznatoj na čitavom području Krivoga Puta: *Sveti Martin jaram na pod, vole pod pod* (na tavan op.a.) ili *Sveti Martin pušku na klin, vole pod pod, jaram na pod*.¹⁴¹

Iznimku predstavlja Mirko Prpić *Cungo* koji jedini na području Krivoga Puta (zadnjih tridesetak godina) krsti mošt. Grožđe za vino sam ne uzgaja, već kupuje, a pravljenje i krštenje mošta naučio je od svog prijatelja, porijeklom iz Krivoga Puta, a oženjenog u Pitomači, gdje je počeo pripremati i krsti mošt na Svetoga Martina.

Običaj je na ovom području, kojemu nedostaje uzgoj vinove loze, prihvaćen primarno zbog svojih zabavnih karakteristika.¹⁴² Tom prilikom okupe se prijatelji u nekoj od senjskih konobi, gdje svi međusobno nazdrave s punim čašama, bez posebnih zdravica i blagoslova. Ipak, prisutan je šaljivi ton krštenja mošta, specifičan za područja Hrvatske u kojima je ova praksa uobičajena. (usp. Lozica 1990:152-153) Na ovaj način unesen je novi element u ciklus godišnjih običaja Krivopučana.

8. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA O GODIŠNJIM OBIČAJIMA

Ako se osvrnemo na građu prikupljenu na području senjskoga zaleđa, uvidjet ćemo da postoje metonimijske prakse u kojima su pučke prakse i vjerovanja s kršćanskim blagdanom vezane jedino vremenom, a to bi bilo: sijanje pšenice za svaku osobu u kući na Svetu Luciju, paljenje *panja badnjaka*, unošenje jarma u kuću, paljenje i gatanje svijećom u ciklusu božićnih običaja, gatanje o udaji za *Ivanje*, unošenje

¹³⁵ Milan Krmpotić *Zekonja* i Mara Krmpotić *Brndina*, Veljun.

¹³⁶ Jadranka Tomljanović, iz Senja, sjeća se da joj je baka govorila kako su u *njezino vrijeme* (prva polovica 20. stoljeća) na Jurjevo palili vatru.

¹³⁷ Prema kazivanju Milana i Milke Prpić *Markini* iz Veljun, te Ivana Krmpotića *Šoparina* iz Škopaca broj godina do udaje određivao se prema rednom broju horizontalne trake na krovu, gdje je vijenac pao.

¹³⁸ Milka i Mile Prpić *Markin*, Veljun.

¹³⁹ O Ivanjskim vatrama na ovome području vidi u: Pavelić 1973:184.

¹⁴⁰ Isti kazivači.

¹⁴¹ Marko Pavelić *Mijatina*(a), Žuljevići.

¹⁴² Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put.

jarma u kuću na Svetog Martina i druge slične radnje. Metonimijsko–metaforičkim praksama moglo bi se protumačiti i unošenje slame koja se smatra elementom pretkršćanskog porijekla koji je kristijaniziran, a razlog unošenja povezuje se s time što je Isus rođen na slami. Isto je i s obilaženjem kuća na spomendan Nevine dječice i udaranjem mladih sa šibom od *liske*, bukovine ili drijena, kao i zabranom kopanja zemlje na Veliki petak.

Metaforičkim praksama mogu se protumačiti i sve radnje kojima se blagoslovima utječe na boljitak, primjerice: davanje pšenice *blagu* nakon blagoslova na Sveta tri kralja; stavljanje *blagoslova* na *gumno* ili miješanje sa sjemenom za sijanje; zaticanje božićne slame za voćke i bršljana s božićnog stola u štalu; te korištenje blagoslovljene maslinove i *drinove* grančice kojima se na Jurjevo stoka izgonila, ili su se grančice stavljale u zemlju prilikom sadnje nekih drugih biljaka (usp. Belmont 1982; prema Čapo Žmegač 1997:66-67).

Struktura običaja, kao i okolnosti proslave ovih blagdana, promijenili su se tijekom 20. stoljeća (razdoblja koje ovaj prilog obuhvaća). Neki običaji su na području Krivoga Puta napušteni zbog praktičnih razloga, poput paljenja *panja badnjaka* i unošenja slame u kuću. Do danas su se očuvali tek pojedini elementi iz ranijih razdoblja, a dio ih „živi“ tek u sjećanjima Krivopučana starije životne dobi. U kazivanjima potvrđuju kako vlastita sjećanja na *stare običaje* prenose mlađim generacijama pripovijedanjem o njima, i to najčešće prigodno, u kontekstu obilježavanja pojedinih blagdana. Pritom podcrtavaju prije svega simboličku važnost običaja. Primjerice, Mirko Prpić *Cungo* u Senju još i danas na Božić unosi slamu na jedan dan u kuću i tako pokušava djeci dočarati nekadašnju proslavu Božića, kakvu pamti iz djetinjstva. Drugi pak, primjerice, stave malo slame pod kruh.¹⁴³

Do danas su zadržani elementi sadržaja blagdanskoga stola iz prve polovice 20. stoljeća, a za koje se vjerovalo da osiguravaju obilje u idućoj godini; tako je danas raširen običaj sijanja pšenice na Svetu Luciju, te stavljanje bršljana oko božićnoga kruha. Mnogi Krivopučani i danas peku božićni slatki kruh, ali u Senju ga većina ipak kupuje. Svijeća se i danas stavlja u posudu napunjenu zrnjem pšenice ili ječma, a ukućani je nakon večere gase vinom i gledaju kuda će dim krenuti, ali gatanja dimom danas promatraju isključivo u šaljivom tonu.

Održao se i običaj da muška osoba prva čestita Božić. U suvremenom društvu, većina elemenata božićnog ciklusa običaja ima drugo značenje. Provedba pojedinih običajnih praksi više je izraz nostalgije i prizivanje sreće i boljitka u idućoj godini.

U ciklusu uskrasnih običaja do danas se zadržao običaj blagoslova te čuvanje maslinove i *drinove* grančice, ali im se magijsko značenje izgubilo.

Običaji koji su ovdje predstavljeni, uglavnom se danas ne prakticiraju, ali žive u sjećanjima pojedinaca, ili se prakticiraju u znatno izmijenjenom obliku, te s izmijenjenim značenjem. Uzrok nestanka pojedinih običaja nalazi se dijelom u dekrisitizaciji koju je zagovarao socijalistički svjetonazor, ali i u premještanju stanovništva, raspadu lokalnih zajednica, te modernizaciji. Pored toga, običaji nisu statične, nepromjenjive pojave, običaji se mijenjaju u kontekstu promjena društvenopolitičkih i drugih prilika.

LITERATURA I IZVORI:

- ANIĆ, Vladimir (2002): *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Novi liber: Zagreb.
- BELAJ, Vitomir (1998): *Hod kroz godinu. Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*. Golden marketing: Zagreb.
- BOGOVIĆ, Mile (2008): *Župa Krivi Put. U: Živjeti na Krivom Putu. Etnološko - povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, svezak I, ur. M. Černelić, M. Rajković, T. Rubić, FF-press i Gradski muzej Senj, Zagreb, 2008., 69-75.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna (1997): *Hrvatski uskrasni običaji*. Golden marketing: Zagreb.

¹⁴³ Milka i Mile Prpić *Markini*, Veljun.

- ČERNELIĆ, Milana (2006): *Bunjevačke studije*. FF press: Zagreb.
- GAVAZZI, Milovan (1939): *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*. Matica Hrvatska: Zagreb.
- GAVAZZI, Milovan (1978): *Vrela i sudbine narodnih tradicija*. Liber, Zagreb.
- LOZICA, Ivan (1990): *Izvan teatra*, Hrvatsko društvo kazališnih kritičara i teatrologa, Zagreb.
- LJUBOVIĆ, Blaženka (2008): Zemljopisni položaj i pregled novije povijesti Krivoga Puta. U: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko - povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, svezak I, ur. M. Černelić, M. Rajković, T. Rubić, FF-press i Gradski muzej Senj, Zagreb, 2008., 49-68.
- PAVELIĆ, Rikard (1973): *Bunjevci*. Osobna naklada: Zagreb.
- RAJKOVIĆ, Marijeta (2008): Pregled suvremenih migracija Krivopučana. U: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko - povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, svezak I, ur. M. Černelić, M. Rajković, T. Rubić, FF-press i Gradski muzej Senj, Zagreb, 2008., 79-94.
- RAJKOVIĆ, Marijeta (2008): Tradicijski i suvremeni lov. U: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko - povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, svezak I, ur. M. Černelić, M. Rajković, T. Rubić, FF-press i Gradski muzej Senj, Zagreb, 2008., 265-278.
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja (1992): *Knjiga o Božiću*. August Cesarec: Zagreb.
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja (2000): *Ulice moga grada*. Biblioteka XX vek: Beograd.
- RUBIĆ, Tihana (2008): Tradicijska trgovina i sajmovi. U: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko - povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, svezak I, ur. M. Černelić, M. Rajković, T. Rubić, FF-press i Gradski muzej Senj, Zagreb, 2008., 323-352.
- ŠARIĆ, Marko (2008): Bunjevci u ranome novom vijeku. Postanak i razvoj jedne predmoderne etnije. U: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko - povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, svezak I, ur. M. Černelić, M. Rajković, T. Rubić, FF-press i Gradski muzej Senj, Zagreb, 2008., 15-44.
- Upitnica Etnološkog atlasa (UEA), Svezak IV; Teme broj: 135. *Badnjak (panj, stablo, grana), božićno zelenilo, slama*; 136. *Čestitanje, polaznik, ophodi i igre u božićno i novogodišnje doba*; 138. *Proljetni ophodi sa zelenilom i za kišu*; 139. *Duhovski ophodi i igre*; 140. *Pisanice*, Fd 241/1382 (Krivi Put), Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu.
- VLATKOVIĆ, Aleksandra (2003): Odijevanje i tekstilno rukotvorstvo primorskih Bunjevaca. *Senjski zbornik*, 30:587-682, Senj.
- VLATKOVIĆ, Aleksandra (2005): Godišnji običaji primorskih Bunjevaca Krivoga Puta. *Senjski zbornik*, 32:317-348, Senj.

KRIVOPUČANI I SVI NJIHOVI KARNEVALI

Nevena ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
I. Lučića 3, Zagreb

Aleksandra VLATKOVIĆ
Antuna Šoljana 6
10 000 Zagreb

1. KARNEVALI, ZAJEDNICE, SUPROTNOSTI

Krivudajući Krivim Putem u potrazi za pričama o pokladnim zbivanjima u tom kraju, sedamdesetih godina bitno prorijeđenih, poput samog stanovništva koje je sigurniju egzistenciju tražilo u obližnjim urbanim središtima i dalje, uglavnom se može naići na izbljedjele fragmente sjećanja na *mačkare* zaogrnutu *kopertama*, na *Lucu* s košarom prepunom jaja i slanine, na rugalice namijenjene onima koji bi se drznuli zatvoriti vrata pred ovim prurušenim posjetiteljima.¹ Sva su ta kazivanja bila praćena naracijama o životu u selima prepunim mladeži, smijuljenjem vlastitim dogodovštinama iz mladih dana i žalom za prošlošću, kako pokazuje i opis Luke Krmpotića *Brnde* iz Veljuna: *Sad isto negdar učine te mačkare, ali jako malo. Sad nema nikoga i teže ide. Nekad je bilo naroda pa ovim selima, to bi se mladost okupila. To nije nego za mlada čovjeka. Ja sam išo svake godine, i još jedanput ili dva puta otkad sam se oženio. Tamo šezdesetih sam presta. Ali do nedavno se išlo, dok je bilo dečki i cura po selima. Sad više nema nikoga, samo koji did i baba. Veselje i vrisak je to bilo, sad svud tišina.*

Istodobno, kroz tu su krivoputsku tišinu odozdo, s mora, dopirali do nas zvuci vibrirajućeg i vrlo živog, sve brojnijeg i inventivnog, upakiranog u kulturno-turistički proizvod, a ipak saturnalijski iscerenog, Senjskog ljetnog karnevala. Naši su sugovornici krivoputske pokladne likove, koje su većinom ocrtavali kao uniformno uvijene u bjelinu, bez obzira na spol i dob sudionika, nerijetko kontrastirali sa senjskim *mačkarama*, nastojeći time svoje kazivanje začiniti većom raznolikošću. Tako, primjerice, na pitanje o inverziji spolova na Krivom Putu Mirko Prpić *Cungo* razgovor spontano skreće prema opisivanju prožetosti senjskoga načina života karnevalskim događanjima: *To se u Krivom Putu nisu* (prerušavali u suprotan spol, op. a.), *nije se to odražavalo dobro jer su to sve bile one iste bijele čipke i to, tako da to nije. U Senju toga ima, ima. Eto moga prijatelja, on se uvijek oblačio u žensku, stalno. Ima male noge, pa je moga nosit ženske cipele. (...) To je u Senju poznato, to svatko sudjeluje. U Senju je bilo poznato dosta da žena bolesna ostane u krevetu, muž ide na bal, ona se poslije obuče, s njim bude, zabavlja ga cilo večer, i dovede ga skoro negdje u ulicu i onda mu reče: "Ajde, idemo kući, biž kući."*

No, do kakvih nas dodatnih spoznaja o načinu življenja na Krivom Putu može dovesti analiza pokladnih događanja u lokalitetu koji se, premda prostorno blizak, poziva na drukčije povijesno i kulturno naslijeđe, u gradu u kojem se primorski Bunjevci definiraju kao "ruralni drugi"? (Usp. Škrbić Alempijević 2003:425-444) Tako upisana simbolička razlikovnost Krivopučana u odnosu na Senjane izražava se i u

¹ Višekratna terenska istraživanja vezana uz ovu temu obavile smo na području Krivoga Puta i u gradu Senju u razdoblju od 2003. do 2005. godine, u okviru znanstveno-istraživačkoga projekta "Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca". Članak koji obrađuje ovu problematiku, u nešto izmijenjenoj varijanti, objavljen je pod naslovom "Krivoputske poklade i senjski karnevali: Uključivanje Krivopučana u ophode s maskama" u *Senjskom zborniku* 33 (Škrbić Alempijević 2006:377-404). Također su u tekstu korišteni segmenti rada naslovljenog "Godišnji običaji primorskih Bunjevaca", objavljenoga u *Senjskom zborniku* 32 (Vlatković 2005:317-348).

pokladnom kontekstu, pri čemu, oslobođena svakidašnjih obrazaca društveno prihvatljivoga ponašanja, poprima smjehovnu dimenziju. Nerijetko se primorskom Bunjevcu u diskursu senjskoga karnevala dodjeljuje identitet lakovjerne žrtve pokladnih vragolija razularene gradske mladeži, pri čemu on podsjeća na Držićeva Stanca izvrgnutog šalama dubrovačkih pokladnih ophodnika te, umjesto pomlađen, završava obrijan i postišen (Držić 1987:275). Na taj motiv poznat iz hrvatske dramske umjetnosti podsjeća nacija o Peri, čovjeku iz senjske planinske okolice koji nasjeda na predstavljanje Senjanina spolno inverzno prerusenog u "Emiliju": *Kao maskara i Milo može postati Emilija... Bilo je već kasno doba kad je Emiliji prilično otežala glava pod maskom i kad su prijatelji počeli značajnim namigivanjem gurati Peru u daljnju fazu avanture s maskarom. Na njihov nagovor dugo joj je šaptao nešto, ona je samo povlađivala, a nakon toga ju je Pero onako otežalu s naporom premjestio iz krila na stolicu pokraj sebe i kroz vrevu zateturao prema izlazu. Bura, ona tipična senjska bura, donijela je te karnevalske noći sa sobom i snježnu mećavu. Uostalom, da je vani snijeg i bura, mnogi su u dvorani prvi put primijeti (sic!) po Perinom od vjetra i snijega zgrčenu licu.* (Zvrko 1963:23-24)

U pokladnom se kontekstu nesputano progovara i o razlikama u kulturnoj praksi gradskoga stanovništva i njihovih susjeda u zaleđu te o zgodama do kojih dolazi pri dodirima predstavnika tih dviju zajednica, posebice pri doseljavanju Bunjevaca u urbanu sredinu. Tako se, primjerice, u pokladnim novinama *Senjskoj metli* iz 1939. godine *parona* Karla i *parona* Luce s pozicija "starih Senjkinja" parodijski osvrću na gradnju novih bunjevačkih vila u Sv. Martinu. (Uredništvo *Senjske metle* 1972:28) Mentalna se granica koja odjeljuje ove dvije skupine u senjskim pokladnim napisima podcrtava grotesknim preuveličavanjem i okretanjem karnevalske kritičke oštrice prema onim osobinama koje Senjani pripisuju stereotipnoj slici Bunjevca, onoj koju s pozicija moći konstruiraju oni u gospodarskom i administrativnom središtu. Odnos "Senjanin" – "Bunjevac", "urbano" – "ruralno" u vicu je ocrtao *Senjanin iz svita* postavivši u opoziciju još dva pojma – *praščevinu* kume Marije i zelje kuma Mile: *Imao Mile iz Šojatovog dolca (sic.) u Senju vjenčanu kumu Mariju. Dolazeći u Senj sa tovarima drva i za nabavku živežnih namirnica, svraćao je više puta kumi Mariji, gdje je obično bio pozvan na objed. Da ne bi bilo baš uvijek badava znao je u zimsko doba donijeti kumi Mariji po kilu, dvije zelje. Kuma Marija je skupala (sic.) to zelje i u istoga naravno stavila slanine, kobasic i suhog mesa. Kada bi kum Mile došao na objed i jeo, stalno bi hvalio svoje zelje, te kako je fino, te kako je dobro njegovo zelje. Nikada ne bi spomenuo smok kume Marije, kojega je ova imala, jer je po tadanjim običajima kao svaka kućanica u zimi klala prasce. Kad je ovo kumi Mariji dodijalo, jednoga dana kada je opet kum Mile donio zelje, istoga samo skuha i malo začini a ne dodade svojega smoka. Jede kum Mile za objed ovo zelje, a kako mu se nikako ni dopalo, zapitkivaše kumu Mariju: ma jeli ovo moje zelje, te kako nije kao ono prvašnje. Kuma Marija nato čemu (sic.): E moj kume tisi (sic.) uvik falil svoje zelje, kako je fino i lipo, a nikada nisi spominjal moje slanine, mesa i kobasic. Eto ti sad tvoje zelje pa ga se nažeri i vidi kako je samo dobro. Kum Mile nije više od tada donosio zelja, a niti je navraćao kumi Mariji.* (*Senjanin iz svita* 1972:55)

Takvo kontrastiranje identifikacijskih markera predstavlja stalno mjesto i u naracijama o pokladnim običajima Senja i njegove okolice. Senjska karnevalska praksa te ophodi s maskama po obližnjim planinskim selima u dostupnim etnografskim zapisima, a i u kazivanjima naših sugovornika na terenu opisivali su se se kroz čitav niz dihotomija. Najčešće se ukazuje na one polarizacije kroz koje se urbani kulturni inventar odjeljuje od ruralnog. Tako se, primjerice, opisi elaboriranih balova pod maskama, *Nobelbala* i *Pudlbala*, te *Varošana* koji se vrte u ritmovima valcera, mazurke, polke i *štajera* sučeljavaju s kazivanjima o spontanom hvatanju u kolo na otvorenom, na *petunu* (betonu) pred crkvom u Podbilu;² (Bašić 1972:75) nastupi pjevača popularne glazbe i gradske limene glazbe stavljaju se u opoziciju naspram *pjesmama seljačkim, ojkanu* i ličkim napjevima izvođenim pri ophodima selima na području Krivoga Puta uz zvuke pokoje tamburice, harmonike ili *cintare* (usne harmonike);³ (Schneider 2001:21) raskošna su ruha *domina, pajaca, vražica, bauta, gospode* i *gospa*, stalnih lica senjskih karnevala te pseudopovijesni kostimi, onaj

² Jure Tomljanović *Ban*, Šolići.

³ Milan Krmptić *Zekonja*, Veljun; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun.

trubadurski blagoglagoljivoga karnevalskog *meštra* i krinolina njegove *kraljice*, u pripovijedanju oprečni šutljivim krivoputskim *mačkarama* umotanim u *šlingane* plahte, lica prekrivenog *miljerima* i sa štapovima u rukama, kojima su spremno odbijali znatizeljnike u pokušajima otkrivanja njihova identiteta.⁴ (Schneider 2001:8-9, 19) U naracijama senjskog i krivoputskog stanovništva o pokladnim zbivanjima unutar ove dvije zajednice često se uspostavlja polarizacija koju je hrvatski folklorist Ivan Lozica definirao kao glavnu razliku između gradskih i seoskih karnevala – *saturnalijska* komponenta, ona kritička i društveno osviještena, kontrastira se s *luperkalijskom*, magijskom. (Lozica 1997:192-195) Dok se pri opisima gradskih predstavljačkih oblika pozornost često usmjerava na karnevalsku porugu kojom su obuhvaćeni društveni problemi na lokalnoj, nacionalnoj, ali i globalnoj razini (kao što je, primjerice, bio slučaj s pokladnom skupinom koja se 1999. godine svojim alegorijskim vozilom “Biondich-line” parodijski osvrnula na najave o uspostavljanju trajektne linije između Senja i Baške) (Schneider 2001:34), dotle se krivoputski ophodi i dalje nerijetko interpretiraju u svjetlu zazivanja plodnosti i odbijanja zla, kako pokazuje kazivanje Ante Krmpotića *Škopca* iz Veljuna: *A ulazili smo u svaku kuću, zovu te, odi vamo, reče, žito će bolje roditi i sve.*

Razgraničavanje sastavnica senjskih i krivoputskih karnevala kroz kategorije živoga i suvremenoga s jedne strane te prošlog i “zastarjelog” s druge djelomice proizlazi iz činjenice da se ti opisi uglavnom odnose na različite vremenske segmente. Pri sakupljanju građe o pokladnim običajima Krivoga Puta pretežito se susrećemo sa sjećanjima na takva događanja koja okvirno sežu od tridesetih do sedamdesetih godina 20. stoljeća, nakon čega su se ophodi *mačkara* u bjelini održavali samo sporadično, da bi se potkraj toga desetljeća posve dokinuli. Uz to, kazivači redovito upućuju na starinu i kontinuitet krivoputskih pokladnih ophoda, percipirajući ih kao običaj koji su, netaknut ili neznatno izmijenjen, baštinili *od onih koji su tu bili prije od nas.*⁵ (usp. A. Vlatković 2005:333-338) Višestoljetna se tradicija često stavlja u prvi plan i pri definiranju senjskih karnevala: *Stoljećima se u Senju i okolnim mjestima svake subote u mjesecu siječnju i veljači održavaju vesele i temperamentne pučke zabave tzv. balovi tj. maskirane zabave sa plesom pod motom “Mesopust biži ki ča dobije nek i drži”.* (Ljubović 2004) No, naracije o senjskim karnevalima u prvom se redu vezuju uz današnje inačice, čiji je parodijski osvrt društveno još uvijek aktualan, koje su najsvježije u kolektivnom pamćenju zajednice te koje su, zahvaljujući brojnosti šarolikih maskiranih povorki iz raznih hrvatskih regija, a i inozemstva, kao i zastupljenosti u medijskom diskursu postale specifičnim kulturnim proizvodom na kojem grad Senj temelji svoj distinktivni identitet.

Nadalje, neke od opozicija uvriježenih u svijesti stanovnika Senja i njegove brdske okolice mogu se protumačiti različitim praksama opisivanja urbanoga te ruralnog kulturnog naslijeđa. Tako zapise o senjskim pokladnim običajima karakterizira neprestano isticanje njihove povijesnosti: već se njihovi rani spomeni u djelu *Die Ehre des Hertzogthums Crain* Johanna Weicharda Valvasora datiraju u točno određene godine, od 1658. do 1663. (Glavičić 1972:72-73; Valvasor 1689:88; *ibid* 1970:87) Ispisivanjem senjske pokladne povijesti ispisivala se povijest senjske svakodnevice općenito: mijene koje ova kulturna praksa doživljava prikazivane su u priložima tiskanim u brojnim gradskim pokladnim novinama (primjerice, *Vragoder, Pokladna rašpa, Tovarni list, Uštipci, Labura, Metlica, Metla i škavacera* i sl.), koje prate pokladna zbivanja sve od 1875. godine. (Glavičić 1972:3; Ljubović 2004) Konkretna politička i društvena previranja tematizirala su se, oslobođena općeprihvaćenih društvenih restrikcija, upravo u pokladnom kontekstu: tako se izvođenje hrvatskog kola na karnevalskom balu gimnastičkoga društva “Sokol” može shvatiti kao komentar građanstva na poziciju Hrvatske unutar Austro-Ugarske Monarhije. (Uredništvo *Narodnih novina* 1972:76) Da senjska pokladna zbivanja nedvojbeno predstavljaju dio gradske službene povijesti govori i činjenica da je na Trgu Cilnica 1975. godine Senjsko muzejsko društvo postavilo *spomenik u slavu senjskog humora i izlaženja pokladnih (mesopustnih) novina.* (Glavičić 1996:356)

S druge strane, pismu etnografa koji su bilježili podatke o tradicijskom načinu življenja na Krivom Putu često je svojstvena ahistoričnost, smještanje priče o “narodnom blagu” u bezvremenski, nerijetko

⁴ Ante Krmpotić *Škobac*, Veljun.

⁵ Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun.

idealizirani okvir. Takav je, primjerice, slučaj s poglavljem “Način života, narodna vjerovanja i običaji” u knjizi *Bunjevci* Rikarda Pavelića. Kod opisa poklada na nerazmrsiv se način isprepliću podaci koji se odnose na aktualnu kulturnu praksu te one naracije i postupci koje su održavali *prvi Bunjevci, kad su došli u ove krajeve 1605. godine*.⁶ (Pavelić 1973:183-184) Izostanak jasnijega bilježenja dijakronije tradicijskih pojava primjetan je i u podacima prikupljenim na temelju Upitnice Etnološkog atlasa za lokalitet Krivi Put, pri čemu se o pokladama govori u prezentu: *Zovu se mačkare. (...) U djeda se prerušavaju, u cigane, medvjeda*.⁷ Pritom je nemoguće ocijeniti je li riječ o pojavama koja su se u trenutku istraživanja još prakticirale ili se tom figurom izriču prošle radnje, svojevrsno “nepromjenjivo” stanje narodne kulture. Ovom je etnografskom diskursu također svojstveno prikazivanje kulture posredstvom kategorije uniformnoga “naroda”, koji pasivno s koljena na koljeno prenosi tradiciju prihvaćenu još od “prvih Bunjevaca”, za razliku od prikaza senjskih poklada koji su vrlo individualizirani, kako pokazuje i bilješka iz pokladnoga tiska o Senjaninu Juri klesaru, koji je *u prvanje vrime... najviše pantomime po gradu delal*. (Bašić 1972:75)

Konačno, uzrok postavljanju senjskih i krivoputskih pokladnih običaja u opoziciju je i bitna razlika koju te pojave igraju pri određivanju kulturnoga identiteta njihovih nositelja. Senjski je karneval, posebice onaj ljetni, postao bitnim markerom pri samoidentifikaciji zajednice i njezinu predstavljanju vanjskim promatračima. Spominje se u gotovo svakoj turističkoj brošuri koja ima za cilj promovirati Senj kao grad bogatoga kulturnog naslijeđa i dinamične kulture svakodnevice: *Pored Dubrovnika nema kod nas grada, kojega bi prošlost, spomenici i kulturne tradicije bile tako važne za povijest hrvatskoga naroda, kao što je to grad Senj. Senj je grad zanimljiv i važan po svojoj velikoj starini, slavnoj povijesti, starinskim spomenicima, jakoj kulturnoj tradiciji i osobitom životu. (...) Nećete moći zaobići njegovu sadašnjost osobito SENJSKI LJETNI KARNEVAL u kolovozu i morat ćete ostati nekoliko dana da biste se okupali, nauživali svježeg zraka uz obilje sunca, pa tek onda krenuli u obilazak prema najbližim odredištima*.⁸ Diferencijacija pokladnih običaja Senja i njegove okolice u sebi uključuje i vrijednosni sud: gradska se karnevalska praksa pritom postavlja kao “etablirana” i “dominantna” u odnosu na onu ruralnu. Takvu su interpretaciju vlastite kulture, proizvedenu u gospodarskom i društvenom središtu regije, uslijed diskontinuiteta održavanja i neprepoznatljivosti njihove prakse u odnosu na maskirane povorke koje ophode širom primorskom regijom, u velikoj mjeri preuzeli i žitelji Krivoga Puta: *A mačkare su vam... zapravo prave mačkare su vam bile u Senju. Senjani su imali svoje prave mačkare, oni su se spremali u opremu i tako. Mi smo ovdje na selu imali po seoski, mačkare su bile jednostavne... išla je pretežno omladina, nas desetak, ako ima netko ko zna harmoniku svirat il' usna harmonika. (...) Pazite, Senj ima jednu veliku tradiciju, jedan bal, di vi to ne možete doživjeti, to je bilo nešto zašto je živio grad. (...) To je bila jedna čar, jedna sloboda bila, di ste vi mogli nekoga zafrkavati i tako dalje. Sve vam je tu bilo... sve je bilo*.⁹

⁶ Za detaljniji kritički osvrt na knjigu R. Pavelića, kojim se u prvom redu analizira manjkavost u preciznijem prostornom lociranju podataka (naime, na osnovu iskaza dviju kazivačica autor donosi prikaz triju područja: Krmpota, Krivog Puta i Krasna), usp. Vlatković 2005:319, 338.

⁷ UEA, IV, 137, Fd 241/1382. Neodređenost razdoblja na koje se podatak odnosi znatno je uvjetovana načinom postavljanja pitanja u Upitnici Etnološkog atlasa – ona su također formulirana u prezentu. Takav vremenska nepreciznost proizlazi iz drukčijega fokusa istraživača u okviru Etnološkoga atlasa Jugoslavije, projekta kojim je šezdesetih i sedamdesetih godina prikupljana građa o elementima tradicijske kulture u približno 3100 lokaliteta diljem tadašnje Jugoslavije i među južnoslavenskim manjinama izvan njezinih granica. Cilj etnološke kartografije, naime, nije pružiti holistički prikaz pojedine teme; ova tehnika svjesno podatak pretvara u grafički simbol koji se upisuje u slijepu etnografsku kartu. “Na taj način etnološke karte služe svom glavnom cilju, da budu... pregledno i pouzdano pomagalo kod rekonstrukcije povijesti tradicionalne kulture i etničkog razvitka nekoga naroda i kod otkrivanja specifičnosti te povijesti.” (Bratanić 1959:11-12)

⁸ www.tz-senj.hr/Hr/Senj_Senj.htm, zadnje pregledano 19. studenoga 2006.

⁹ Jure Tomljanović *Ban*, Šolići.

2. POKLADNI OBIČAJI KAO SREDSTVO KOHEZIJE ZAJEDNICE

No, senjski i krivoputski pokladni običaji ipak imaju i bitnih dodirnih točaka. One se ne svode isključivo na rekvizite, postupke i tehnike maskiranja svojstvene većini hrvatskih pokladnih inačica, pa time i karneveskom inventaru na senjskom području: u takve se sastavnice, primjerice, ubrajaju posipanje pepelom, podizanje buke, sviranje na raštimanim glazbalima, izvođenje pjesama lascivnoga sadržaja, groteskno prerusavanje pri kojemu u prvi plan dolazi predimenzionirana tjelesnost, inverzija spolova – prerusavanje pojedinaca ili čitave skupine u pripadnike suprotnoga spola itd. Ophodima krivoputskih *maškara* te uključivanju u senjske zimske balove i rasplesanu ljetnu povorku zajedničko je i to što ih stanovnici toga kraja u pravilu prikazuju kao događanje oko kojeg se okupljaju svi oni koji se osjećaju pripadnicima dotične zajednice, bilo da su nastanjeni u lokalitetu ili su emigrirali, te koje ima važnu ulogu u samoidentifikaciji njezinih članova. Drugim riječima, pokladne običaje njihovi nositelji poimaju kao sredstvo kohezije zajednice.

Usporedo sa sve većom pozornošću koju mediji, predstavnici raznovrsnih karnevalskih udruga i folklornih festivala u posljednjih desetak godina posvećuju senjskim mesopusnim običajima, posebice Senjskom ljetnom karnevalu, *maškare* se sve izrazitije kristaliziraju kao prepoznatljivi simbol lokalnoga identiteta među samim stanovnicima Senja. Tako je njihovo sudjelovanje u pokladnim zbivanjima postalo svojevrsnom moralnom obvezom, dokazom naklonosti i povezanosti s mjestom i s ostalim mještanima. Osim žitelja danas nastanjenih u gradu, u ophode pod maskama uključuju se i iseljeni Senjani, koji s tom nakanom dolaze iz Rijeke, Zagreba itd. pa time zaključci zimskog i ljetnog karnevala postaju istaknutim danima u lokalnom kalendaru pri kojima se zajednica sastaje, o čemu govore i novinski prikazi karnevalskih ludorija: *Senjani tvrde da se pravi vjerni sinovi njihova grada poznaju po tome što i kad napuste Senj pa presele u drugo mjesto, ne propuštaju priliku a da ne dođu u Senj, makar samo na jedan februarski bal. Možda u tome malo i pretjeruju, ali činjenica je da su te subote popodne dva autobusa redovne linije stigla do grada pod Nehajem puna putnika a dalje nastavili gotovo prazni. To su došli Senjani koji žive u Rijeci i okolnim mjestima a među njima neki čak iz Zagreba.* (Zvrko 1963:23) To je svojstvo senjskog karnevala, iznoseći povijesni pregled nastanka i mijena ove manifestacije, konkretnim individualnim primjerima potkrijepila etnologinja Sanja Schneider: *Tako primjerice gđa. Karabaić, rodnom iz Senja, svake godine dolazi iz inozemstva da bi sudjelovala na Karnevalu pa je postala svojevrsnim simbolom Ljetnog karnevala. 1997. izrađen je plakat s njezinim likom za 26. Međunarodni senjski ljetni karneval.* (Schneider 2001:28) No, senjski se karneval poimao kao vrijeme iskazivanja veze emigranata s rodnim krajem i prije negoli su suvremene pokladne inačice postavljene na pijedestal vrijedne kulturne baštine, pa i prije samoga pokretanja ljetnih karnevalskih zbivanja. O tome svjedoče šaljivi napisi objavljivani u pokladnom tisku koje su iseljeni Senjani, u nemogućnosti boravljenja u rodnome mjestu u zimsko karnevalsko doba, upućivali svojim sugrađanima, doprinoseći barem na taj način gradskim pokladnim ludorijama. Takav primjer predstavlja parodijska pjesmica naslovljena “Senjani iz svita – onima u Senj”, koju su članovi Senjske lože iz Zagreba uputili uredništvu pokladnih novina *Metla i škavacera* 1930. godine:

*Poštovani uredniče, dragi,
Lipa fala Vam za lanjske glase;
Metnine nam vo pismo u 'Metlu'
Nek i za nas trun u Senju zna se.
Rado mi bi danas doli došli,
Da nam bude tamo lipše svima.
Ma ča ćete, kad vam zeleznice
Jos do doli, do dandanas nima! (...)
Sad imamo ovdje 'Senjsku ložu',
Ne za šulac i za bedastoće,
Pa uz litru sitimo se uvik*

*Na sve Vaše fufinje i floće. (...)
Mi ćemo se od sad za Vas starat
Golubi će padat Van u usta,
Strpite se samo lipo, mirno
Do drugoga jopet – Mesopusta.*

(Senjska loža u Zagrebu 1972:14)

Sličnu su funkciju u razdoblju njihova intenzivnog održavanja, do prije četrdesetak godina, na razini krivoputske zajednice igrali zimski pokladni ophodi skupina prurušenih u bjelinu. (Vlatković 2005:337) Tako je pri ophodima selima Krivoga Puta nepisano pravilo bilo da se višednevnim ophodom obuhvate sva domaćinstva na tom području, izuzev onih koje je nedavno pogodila smrt ili teška bolest ukućanina.¹⁰ (Vlatković 2005:335) Stanovnici Krivoga Puta određivali su se kao pripadnici svoje zajednice sudjelujući na različite načine u pokladnim događanjima, bilo kao članovi prurušene skupine, bilo kao sudionici u pripremama i pripravljanju gozbe, bilo kao domaćini koji su bili dužni pogostiti *mačkare*. Tako su oni koji bi odbili gostoprinstvo prurušenim ophodnicima, osim nepodopštinama maskiranih ophodnika, simbolički bili kažnjavani i od strane čitave zajednice, naracijama koje su o njima prenosile nakon završetka pokladnoga razdoblja te njihovim umanjenim ugledom u očima suseljana.

Jedan od načina iscrtavanja simboličkih granica zajednice predstavljao je i odabir prostora obuhvaćenog pokladnim ophodom: *sva ta naša sela krivoputska obiđi obavezno, i to je tako grupa iz svakog našeg zaselka išla i činila, a onda drugdi ako pristignu*.¹¹ S krivoputskog su se područja maskirane skupine nerijetko upućivale i u druge lokalitete nastanjene primorskim Bunjevcima: u Vratnik, u Senjsku Dragu, u Melnice itd. O činjenici da sama blizina nije bila jedini ili barem ne presudni čimbenik pri određivanju prostora ophoda svjedoče kazivanja o rjeđem upućivanju u obližnja pravoslavna sela Prokike i Ritavac te o fizičkim sukobima do kojih bi povremeno pritom dolazilo između *mačkara* i mještana, njihovih etničkih i vjerskih “drugih”.

Važnost ophoda s maskama pri iskazivanju pripadnosti krivoputskoj zajednici, odnosno samoidentifikaciji njezinih pripadnika, iščitava se i iz podataka o boravku iseljenih Krivopučana u rodnom selima upravo tijekom vikenda u pokladnom razdoblju, kako bi aktivnim sudjelovanjem u tim običajima pokazali *da nisu zaboravili odakle su. Jer to se radilo okolo. Po Slavoniji smo delali, otac moj, ja nisam, ja sam ovdje po Rijeci. I cure su išle, dolje u Senju je bila tvornica “Neda” pa su radile. Onda dođu obavezno priko tih pokladnih vikenda ovdje. Onda su išle, kako veli, u mačkare*.¹²

Međutim, uslijed intenzivne depopulacije Krivoga Puta u posljednjih četrdeset godina pokladni su se ophodi *mačkara* u bjelini održavali sve rjeđe, dok se danas mogu zabilježiti samo kroz naracije starijeg stanovništva još uvijek naseljenog na tom području. Do nove egzistencije krivoputske pokladne prakse dolazi nedavnom inicijativom učiteljice iz lokalne škole, pri čemu je ulogu maskiranih ophodnika danas preuzela šaćica djece u okviru svojih izvanškolskih aktivnosti: *Sad mi dicu tu mačkaramo, učiteljica ode sa dicom, onda dica dođu, a narod prizadovoljan, onda daje dici novce, jaja, svašta, ajd. Kaže “To je sretna godina, došle mačkare u kuću”*.¹³

Ipak, takvi ophodi više ne služe kao sredstvo kohezije odraslih žitelja Krivoga Puta niti potiču iseljeno stanovništvo na privremeni boravak u rodnom kraju u cilju uključenja u te običaje. Stoga u promijenjenim okolnostima i u drugim sredinama bunjevačko stanovništvo s Krivoga Puta nalazi nove načine uključivanja u ophode s maskama. Pritom distinktivne sastavnice nekadašnjih krivoputskih ophoda pod maskama prenose i uklapaju u ophode u mjestima sadašnjeg obitavanja, posebice u slučajevima kad su u

¹⁰ UEA, IV, 137, Fd 241/1382; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac, zaselak Škopci.

¹¹ Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun.

¹² Ivan Krmpotić *Bokulić*, Veljun.

¹³ Mara Tomljanović, Krivi Put.

određenom lokalitetu koncentrirani u većem broju u pojedinim gradskim četvrtima. Takav primjer predstavljaju dječji ophodi u Senju: unuka Krivopučanina Mirka Prpića *Cunge*, koja od rođenja živi u Senju, pri pokladnom obilasku susjednih kućanstava nerijetko preuzima ulogu *Luce*, zadužene za prikupljanje darova i nošenje košare pune poklonjenih delicija od kuće do kuće.¹⁴ (Vlatković 2005:338) Taj lik, kojeg su na Krivom Putu mogli utjelovljivati pripadnici obaju spolova, ranije nije bio zastupljen u senjskom pokladnom inventaru, a o *Lucinim* zadaćama i načinu ophođenja djevojčica i njezini vršnjaci doznali su iz pripovijedanja Mirka Prpića. Na taj način i pokladni običaji nove sredine, osim što služe kao način interakcije doseljenih sa zatečenim stanovništvom, također otvaraju prostor za iskazivanje još žive veze s krivoputskom zajednicom, neumanjene fizičkom odsutnošću njezinih članova.

Slika 1: Ophod alanarskih mačkara senjskim ulicama sedamdesetih godina 20. stoljeća; iz foto-albuma Vladimira Biondića Dujanova iz *Alana*.

No, usporedo sa sve rjeđim održavanjem ophoda s maskama u planinskoj okolici, senjski karnevali postaju središtem oko kojeg se u sve većoj mjeri okuplja i stanovništvo još uvijek nastanjeno u gradskom zaleđu (sl. 1). Stoga su u daljnjem tekstu, ukazujući na glavne sastavnice ophoda s maskama, s posebnim osvrtom na načine uključivanja Krivopučana u njih, ravnopravno prikazani pokladni običaji krivoputskoga područja od tridesetih do sedamdesetih godina 20. stoljeća te senjska karnevalska zbivanja, kako ona o kojima piše još Valvasor, tako i suvremena, kao noviji prostor za ostvarivanje primorsko-bunjevačke običajne prakse. U poglavljima koja slijede iznesen je prikaz ovih triju pokladnih inačica, krivoputskih ophoda, senjskih zimskih te ljetnih karnevala.

3. KRIVOPUTSKI POKLADNI OPHODI

Pokladna preobrazba podrazumijevala je usvajanje drukčijih normi ponašanja, bitno različitog, nerijetko i devijantnoga moralnog koda: *Ne moš se ti sa mačkarama pravdat, sa mačkarama nema suda. Moš ga ubit maskiran. Ne može ti ni policija ni niš'. Niko ništa.*¹⁵ Za takvim je fiktivnim identitetom tijekom vikenda u pokladnom razdoblju, a naročito intenzivno zadnje subote pred Pepelnicu, posezala grupica mladeži iz svakog zaselka na Krivome Putu.¹⁶ U ophod su se, otkada seže sjećanje kazivača, uključivali

¹⁴ Mirko Prpić *Cungo*, Senj.

¹⁵ Ante Krmpotić *Škobac*, Veljun.

¹⁶ UEA, IV, 137, Fd 241/1382.

pripadnici obaju spolova koji još nisu stupili u brak, rjeđe netom oženjeni muškarci, a mlađe udate žene samo sporadično. Ovakvi su obilasci selima do konca sedamdesetih godina, dakle u čitavu razdoblju njihova intenzivna održavanja, bili namijenjeni samo odraslima. Tek posljednjih godina, četrdesetak godina nakon što su *mačkare* u bjelini prestale obilaziti Krivim Putem, ovim su krajem krenule povorke sačinjene od učenika krivoputske osnovne škole.

Mačkare su selima Krivoga puta obilazile najčešće subotom, te rjeđe nedjeljom. Družinu bijelih *mačkara* obično je činilo petero do desetero *mačkara*, dok se iz većih sela, poput Veljuna, upućivala i skupina od dvadesetero ophodnika. Članovi maskiranih skupina pretežito su bili uniformno odjeveni, bez obzira na njihovu rodnu pripadnost; istovjetni se karnevalski odjevni kod odnosio i na svirače koji su se uključivali u ophod.¹⁷ Oprema, dostatna da se zbaci svakidašnji identitet Krivopučana i privremeno usvoji onaj *mačkarski*, transgresivni i liminalni, najčešće je bila načinjena od *koperti*¹⁸, *kuvarica*¹⁹ i plahti, vrlo često *štikanih*²⁰, *miljera* ili ručnika. Ponakad su sudionici oblačili i široke *šlingane* haljine, a preko njih košulje²¹ ili bijele *kiklje*²². Na glavu su stavljali šešire ili šubare, a lice su zakrivali rupcima ili *miljeima*, kukičanim tabletićima. Dodatno su se kitili raznobojnim krep-papirom izrezanim u dugačke trake, široke otprilike tri centimetra, koje bi pričvrstili odostraga na odjeću. Sami su izrađivali maske od kartona, dok su od sredine dvadesetog stoljeća najčešće u Senju kupovali plastične maske. Sve *mačkare* u povorci nosile su štapove, radi obrane od pasa te mogućih fizičkih obračuna s ponekim nenaklonjenim mještanimom. Često je u pokladnom razdoblju dolazilo do obostrane običajne inverzije spolova. Pritom su se muškarci zaogrtali plahutama, koje su oblikovali poput suknje, od krpa su oblikovali fiktivne ženske obline, a preko njih bi navlačili *bušt*.²³ Ophodnici s brkovima domaćinima čije su kuće obilazili ponekad su se predstavljali kao "brkate cure". No, češće do takvih suprotnih rodniha signala nije dolazilo, budući da su *mačkare* u većini slučajeva lice prekrivali *miljeom* ili kakvom mrežastom tkaninom. Prilikom prerusavanja u žensku odjeću muškarce su obično savjetovale žene, članice obitelji ili odabranice; pomagale su im u prikupljanju rekvizita i u spremanju. Kostimografska preobrazba nije bio jedini signal predstavljačkog prijelaza s onu stranu rodne granice: spolno inverzno preobučeni muškarci također su oponašali ženski glas. Djevojke su svoj običajni muški identitet u prvom redu naznačavale muškom odjećom: oblačile su hlače, a na glavu stavljale šešir. Premda im se lice nije vidjelo u većini su slučajeva od ovčje kože i vune također oblikovale brkove.

Unutar skupine uglavnom se isticala *Luca*. Taj je lik, poput drugih *mačkara*, bio prurušen u bijelu plahutu, sa šubarom ili kapom na glavi. Ipak, njezina je preobrazba bila razlikovna, budući da je nosila košaru u koju su domaćini odlagali darove za ophodnike: jaja, kobasice, sir, slaninu, rjeđe vino, rakiju i novce. *Luca* je usvajala i nešto drukčiji način ponašanja: za razliku od ostalih sudionika, taj lik nije plesao u kućanstvima niti se upuštao u lascivne šale s neudanim članicama obitelji, već je domaćinima najavljivao zaključak boravka *mačkara* u njihovu domu neizostavnim: *Dajte Luci što vam je pri ruci*.²⁴ Za tu se ulogu uglavnom odabirala osoba (muškarac ili žena) jače fizičke konstitucije, kako bi lakše mogla ponijeti svoj teret, te koja nema sklonosti plesu.²⁵ No, u slučajevima kad su ostali sudionici bili voljni *Luci* pomoći nositi košaru, ovaj lik je mogla utjeloviti i slabija osoba, pa i dijete.²⁶

¹⁷ Svirači su najčešće su virali harmoniku, usnu harmoniku - *cintaru* ili tamburicu.

¹⁸ *Koperta* – prekrivač za duple krevete. (Vlatković 2003)

¹⁹ *Kuvarice* – komad tekstila, najčešće četvrtastog oblika s natpisom, koji su ljudi vješali u kuhinji iznad peći. (Vlatković 2003)

²⁰ Od njemačkog *sticken*, što znači vesti. (Klaić 1986:1310.).

²¹ Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun.

²² *Kiklja* – haljina ili suknja od kupovanog materijala. (Vlatković 2003) *Kiklje* kao dio opreme *mačkara* naveo je Marko Pavelić *Mijatin* iz Žuljevića.

²³ *Bušt* – džemper bez rukava. (Vlatković 2003)

²⁴ Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun.

²⁵ Ivan Krmpotić *Bokulić*, Veljun; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; Grgo Prpić *Miškec*, Gorica.

²⁶ Ante Krmpotić *Škobac*, Škopci.

U povorci je važnu ulogu imao i vođa koji je bio maskiran jednako kao i drugi sudionici ophoda. Jedino je u Šojatskom Dolcu za vođu zabilježen naziv *Mesopust*, a birali su ga sudionici povorke između sebe. *Mesopusta* je pretežito predstavljao jači muškarac; važan je kriterij pri odabiru bila i elokventnost te vesela narav pojedinca.²⁷ Oblačio se u žensku odjeću crne boje, a na glavi je imao crnu maramu. Karakterizirali su ga brkove: ako nije imao vlastite, oblikovao bi ih od ovčje kože i vune. *Mesopusta* se moglo razaznati i po podrugljivom, isplaženom jeziku: crvenoj krpici, širokoj dva centimetra, koja mu je visjela do prsa. Sa sobom je nosio metlu, a pred domaćinima je glas mijenjao tako da nalikuje ženskom. U Mrzlom Dolu vođa povorke bio je odjeven u dugačke hlače i poširok, naopako navučeni kaput. Na glavi je imao šešir i naočale, a lice je prekrivao papirom.²⁸ U većini slučajeva vođa povorke bio je muškarac; jedino je u Veljunu zabilježeno da je tu funkciju mogla vršiti i žena, ukoliko dobro poznaje područje koje povorka namjerava obići.²⁹

Uz krivoputske *mačkare*, jednako važnu sastavnicu pokladne interakcije činili su domaćini čija su kućanstva ophodnici obilazili. Njihova uloga pri ovom teatralnoj običajnoj praksi nije bila nimalo način onoj pasivnoj poziciji “publike” pri klasičnim predstavama institucionalnoga kazališta. Maskirana povorka obilazila je sva sela na ovom području i pri tom svračala u svaku kuću. Dolazak *mačkara* čuo se iz daleka jer su pravile veliku buku vikom, glazbom i pjevanjem. Kad je povorka došla pred kuću pjevali bi i plesali³⁰, a domaćini su ih dočekivali, darivali *fritama* i sličnim jestvinama, priključivali im se u pjesmama, naručivali određene plesne izvedbe, vodili s njima šaljive dijaloge, poticali ih na lascivne postupke, u nekim slučajevima i sami nastojeći taktilno otkriti kojega je spola njihova *Luca*. Iskazivanje gostoprimstva *mačkarama*, kao i toleriranje njihovih nepodopština (razbacivanja pepela po kući, razmjestanja namještaja, dobacivanja seksualnih aluzija članicama kućanstva, fingiranje koitusa i sl.) doprinosilo je položaju koji dotična obitelj zauzima unutar zajednice. Posebno dobrim domaćicama nastojale su se pokazati mlade nevjeste koje su brak sklopile nakon prošlogodišnjih poklada.³¹ Bogato gošćenje moglo se očekivati i u onim domovima u kojima je bilo djevojaka u dobi za udaju – na taj su način njezini ukućani davali do znanja potencijalnim proscima da je riječ o *dobroj partiji*.³² S druge strane, obitelji koje bi odbile *mačkarama* otvoriti vrata svojega doma postale bi žrtvom pokladnih nepodopština: ophodnici su ih simbolički kažnjavali pjevanjem podrugljivih pjesmica, poput: *Što si, mala, zatvorila vrata, oli nemaš na krevetu plata*, podizanjem buke, pravljenjem nereda u dvorištu, sakrivanjem imovine ili barikadiranjem ulaznih vrata izvana.³³ *Mačkare* nisu obilazili jedino kuću u kojoj je netko te godine umro ili bio bolestan.

Ophode maskiranih skupina Krivim Putem omogućavali su i svi oni nemaskirani sudionici koji su *mačkarama* iz svoga sela pomagali u pripremama, izrađujući, prikupljajući ili uređujući njihovu odjeću, uređujući ih i opremajući za put, kao i u spravljanju završne gozbe. Koliko su pri izvedbi pokladnih događanja bili značajni i ti “zakulisni” pojedinci govori i činjenica da se nekih od njih njihovi suseljani sjećaju upravo po vremenu i trudu koje su ulagali pomažući mladima da se što primjerenije pripreme za svoj *mačkarani* pohod krajem: *Bila je tu jedna žena koja ih je najbolje (mačkare, op. a.) znala oblačiti. Svake godine, dok je mogla, ona nji mačkarala, sve, njima je spremala, navlačila robu... nje više nema, ona je sve*

²⁷ Izraz *Mesopust* na području Krivoga Puta jedini je spominjao Ivan Krmpotić *Šoparin* iz Šojatskog Dolca, koji je samoinicijativno spomenuo ovaj naziv te potom detaljno opisao lik. Naziv “mesopust” u pravilu je korišten u drukčijem značenju: prema kazivanjima, on i danas označava ili dan prije Čiste srijede ili cijelo mesopusno razdoblje. Ipak, u budućim istraživanjima trebalo bi u krivoputskim selima dodatno provjeriti značenja ovog pojma.

²⁸ Mile Prpić *Popić*, Mrzli Dol.

²⁹ Mara Tomljanović, Veljun.

³⁰ Kazivači na ovom području ne sjećaju se posebnih pjesama koje bi se pjevale u pokladnom razdoblju i za vrijeme ophoda.

³¹ Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun.

³² Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun.

³³ Ante Krmpotić *Škobac*, Veljun; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac, zaselak Škopci; Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun; Grgo Prpić *Miškec*, Gorica.

mačkare pripremala, da budu lijepe mačkare, da ne budu ružne. Uvijek je znala najbolje kako namazati po licu s ugljenom, ugljen ovaj od vatre uzmi i namaži. Bez nje nije bilo ništa.³⁴ (usp. Vlatković 2005:333)

4. SENJSKI ZIMSKI KARNEVALI³⁵

In der so genannten Faschnacht treiben sie allerlen Mummern und Affenspiel so nur immer zu erdencken sehn mögen. Am Aschermittwoch legen sie ebenfalls ungewöhnliche seltsame Kleider an und bestreichen das Angesicht ganz Schwarz mit Guß von Pfannen Kesseln und laufen also alenthalben auf die Gassen vor ihre Häuser heraus ziehen daselbsten die Glocken und begehren daß man ihnen Meel Baumöl Brot und Wein bringen solle. Wann dann dieser vermummten Leute sich eine genugsame Anzahl gesammelt hat machen sie auf dem Platz oder öffentlicher Strassen ein Feuer kneten aus Wasser und Mehl einen Kuchen rösten und braten setzen sich dann fressen saufen und treiben überaus lächerliche Händl und betrauern absonderlich dabey deß Bacchi Tod. (Valvasor 1689:88) *(U takozvanoj posnoj noći izvode svakojake maškarade i igraju se kao šimije kako se samo zamisliti može. I na Pepelnicu obuku neobično čudne haljine i čačom s pinjata i kotlova izmažu obraze da je sasvim crn, pa trče posvuda ulicama ispred kuća, potežu zvona i traže da im donesu brašna, ulja, kruha i vina. Kad se skupi dovoljan broj tih namaškaranih ljudi, načine na placi ili otvorenim ulicama oganj, od vode i brašna zamijese tijesto, prže ga i peku, pa tada posjedaju, jedu i piju i izvode neobično smiješne stvari, a pri tom osobito oplakuju Bakhovu smrt.)* (Valvasor 1970:87)³⁶ Tim je riječima Johann Weichard Valvasor u svojoj knjizi *Die Ehre des Hertzogthums Crain* prikazao senjske pokladne običaje, u kojima je imao prilike i sam sudjelovati više godina uzastopce, koncem pedesetih i početkom šezdesetih godina 17. stoljeća, kada je kao austrijski časnik boravio u tome gradu. Prema autorovu tumačenju, karnevalsku je povorku sačinjavala gradska mladež, s time da Valvasor ne određuje njihovu rodnu pripadnost pa ne možemo zaključiti jesu li se ophodu imale pravo priključiti i djevojke. Uz ove aktivnosti odraslih, Valvasor izdvaja i specifičan dječji angažman u pokladnom razdoblju i neposredno nakon njega, uprizorenja "ratova" između različitih gradskih četvrti. Autorov opis senjskih poklada usmjeren je u prvom redu na prerusene pojedince pa ne saznajemo mnogo o komunikaciji maskiranih skupina s njihovim nemaskiranim sugrađanima. Ipak, Valvasor spominje darivanje brašnom i drugim namirnicama, iz čega se može iščitati da ophodom nije bila obuhvaćena samo javna sfera, već su se postupci i želje maškara odnosile i na pojedinačna kućanstva, na što su im domaćini uzvraćali nagradom.

Više o interakciji prerusenih ophodnika i svih onih nemaskiranih sudionika koji su na različite načine doprinosili održavanju senjskih pokladnih zbivanja doznajemo iz kasnijih etnografskih zapisa. Senjske predstavljačke oblike koji su se ostvarivali dijalogom između ovih dviju strana opisivao je, primjerice, folklorist i književnik Nikola Bonifačić Rožin. Taj istraživač prikazuje odnose domaćina i njihovih prerusenih gostiju, pri čemu naznačava da se *mačkare*, za razliku od krivoputskih skupina, koje su znale i batinama kazniti preznatiželjne promatrače, nisu trudile posve prikriti svoj identitet, budući da su se upućivale susjedima i prijateljima koji su ih poznavali i očekivali: *Poznate mačkare bi dolazile u večer u kuću, pa bi ih domaćini ponudili sa fritami i vinom* (Bonifačić-Rožin 1954:29). Uz to, prikaz Bonifačića Rožina donosi drukčiju perspektivu u odnosu na uvriježeni istraživački fokus na same prerusene ophodnike, pri čemu se nerijetko zanemaruje širi kontekst unutar kojih se ophod ostvaruje kao i odjeci pokladnih zbivanja na svakodnevicu zajednice. Prolaz maskirane povorke gradskim ulicama, naime, ovaj autor opisuje iz perspektive kritički raspoloženih nemaskiranih promatrača: *Na utorak, zadnji dan Mesopusta su delali maškare, a stariji su govorili 'mačkare'. Su obučeni u razna odijela, muško u žensko, a žensko u muško. I onda su se rugali ljudi ki gledaju sa strane, kad bi ka mačkara došla ružno obučena na korzo: – Gle ovu mačkaru: Kiklja gori, kiklja doli, kiklja ne će da govori.* (Bonifačić-Rožin 1954:28)

³⁴ Mile Popić, Mrzli Dol, zaselak Popići.

³⁵ Sastavnice senjskoga zimskog karnevala detaljno su prikazivane u više radova u *Senjskoj smišnoj kronici: godišnjaku za senjske-bunjevačke mesopusne običaje, šalu i zabavu*, u izdanju Senjskoga muzejskog društva: usp. Bašić 1972:75; Glavičić 1972:72-74.

³⁶ Preveo Z. Sušić.

Za razliku od etnografskih prikaza krivoputskih *mačkara*, koji su pretežito depersonalizirani i anonimni, zamijenjeni općeprijemljivom formulom »naroda«,³⁷ pri opisima senjskih zimskih pokladnih događanja češće se u prvi plan stavlja uloga pojedinih društveno angažiranih pojedinaca i gradskih udruga. Tako se, primjerice, u pokladnom tisku s konca 19. stoljeća invencija »Corsa« (šetnje građana prerusenih uglavnom u pseudopovijesne kostime središnjim trgom), odnosno njegov prijenos iz obližnjih karnevalskih središta Rijeke i Trsta u Senj, pripisuje skupini utjecajne i imućne mlade gospode. U članku se također naznačuju načini uključivanja pripadnika *iz svih slojeva* u tu vrstu pokladne zabave (primjerice, nabacivanjem konfetima i stasticama), a ističe se i uloga općinstva u poticanju i promicanju novih kulturnih praksi, koja se tumači kao presudna za njihovo daljnje održavanje: *Na pokladni utorak iznenadila nas je ugodna novost 'Corso' u posljednji čas prije podneva dogovorila se nekolicina, da prirede improvizirani korso (sic!), koji je u istinu uspio. U 4 sata po podne dovezlo se 9 kočija na obalu gdje se po običaju sabrala nepregledna množina svijeta iz svih slojeva. U povorci sudjelovahu obitelji ovdašnjih veletrgovaca Olivierija i Paškića, činovnika tvornice duhana i više druge mlade gospode i nekoliko gosti iz Brinja. Nabacivanje sa konfetima, raznolikim bombonima, smokvama i naranžama bilo je vrlo živahno, tako da pod konac upravo žestoko, a poznavao tršćanske riječi i zagrebačkog 'Corsa' tvrde, da i senjski živahnošću i vatrom u svom malenom opsegu nije zaostao. Općinstvo je novu zamisao corsa sa simpatijom prihvatilo, tako da bi se na godinu uz pripreme moglo postati Corso za čitavo Primorje i Krajinu.* (Uredništvo *Narodnih novina* 1972:76)

Pokladni kontekst u kojem se izrazito zrcalila svakidašnja društvena gradska stratifikacija jesu balovi pod maskama. Postojala je, naime, podjela na tzv. *nobelbale*, plesne večeri namijenjene isključivo senjskim uglednicima pa su se na njima pojavljivale *samo ne familije ke bidu bile pozvane*, te na *puđbale* ili *publice*, o kojima su se obavijesti postavljale po čitavom gradu pa je *na njih mogal svaki doći*. (Bašić 1972:75) Organizacija pokladnih balova predstavljala je jednu od zadaća istaknutijih gradskih društava. Tako su godine 1893. održana tri takva plesa, od kojih su za prvi bila zaslužna senjska obrtnička udruženja, drugi je održalo gimnastičko društvo »Sokol«, i to s dobrotvornom namjenom, budući da su tom prigodom prikupljana sredstva za izgradnju nove bolnice; konačno, zaključni je ples održan na pokladni ponedjeljak *priredio odbor mlade gospode imenom »Zvonimirci«, a okupio je članove nižega i srednjega staleža*. (Bašić 1972:75) Slične su balove na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće priređivali i Glazbeno društvo, Zadruga »Uskok«, udruženje gimnazijalaca i sl. (Schneider 2001:7)

Uz to, u popularnim prikazima senjskoga zimskog karnevala u prvi se plan nerijetko stavlja uloga pojedinaca – nositelja senjske karnevalskosti. Tako se, primjerice, u mesopusnoj kronici donose crtice iz života Nacia, glasovitog gradskog šaljivdžije bez čijeg je angažmana senjski karneval u razdoblju između dva svjetska rata bio nezamisliv: *Bil van je pravi Senjanin iz fine familije. (...) Znalo ga je iz Senja nestat po leto i više dan. (...) Vajik je to bila senzacija kad bi se Nacio vratil iz svita. Sićan se da su mu znali govorit: »Ala, skini kapu ako si kapac!« Jer ako je bil ošišan, znalo se da je nafriško pušćen iz rešta. (...) Znalo je »zakuvat« i ništo većega, al to je bilo naretko. Nacio i danas živi u sjećanju starijih Senjanov, a da bi i mlađi svit saznal ništo o njemu evo nikuliko angdot (sic!) iz njegovog života.* (Uredništvo *Smišne senjske kronike* 1972:52)

5. KOME JE NAMIJENJEN SENJSKI LJETNI KARNEVAL?³⁸

Ljetni karneval u Senju smatra se nastavkom Venecijanskih noći koje su od 1948. do 1965. godine bile dio turističke ponude Senja. Dvije godine kasnije organiziran je prvi ljetni karneval koji je u početku trajao svega dva dana, da bi se postupno ljetna pokladna ludovanja produžila na četiri do najviše osam dana. Na prvim ljetnim karnevalima sudionici su u najvećoj mjeri bili sami Senjani i gosti iz Novog Vinodolskog. Postupno su se u karneval počeli uključivati i turisti, prvo kao publika, a zatim spontano i kao

³⁷ Usp. Pavelić 1973:183-184.

³⁸ Nastankom i kronologijom Senjskoga ljetnog karnevala, kao i glavnim obilježjima ove manifestacije sustavno se bavila Sanja Schneider: usp. Schneider, 2001; *ibid.* 2002:75-103.

sudionici povorke, da bi od osamdesetih godina započelo organizirano sudjelovanje gostujućih skupina iz Hrvatske i inozemstva. Maskirani sudionici čine povorku koja se kreće već utvrđenim putem od Velike place (Cilnice), kroz Velika vrata, ulicom Stjepana Radića, Starom cestom, Obalom kralja Zvonimira, Pavlinskim trgom, te ulicom Potok do Velike place. Povorka je posljednjih godina sastavljena prema ustaljenom redoslijedu. Na čelu povorke su djevojke s karnevalskom zastavom, zatim Gradska glazba i mažoretkinje, te Meštar karnevala s gostima. Slijede strane grupe, zatim grupe iz Hrvatske i na kraju povorke grupe iz Senja (Schneider 2001:22, 23).

Različitost i šarolikost skupina koje su ovim zbivanjima obuhvaćene naznačena je i u tekstu kojim je popraćena tematska izložba "Karnevalski običaji u Senju", postavljena prigodom Međunarodnog dana muzeja u Gradskom muzeju Senj 2004. godine: *Senj je poznat i po ljetnom karnevalu... Brojeći dosadašnje ljetne karnevale Grad će ove godine (2004., op. a.) organizirati 33. po redu Senjski ljetni karneval. Prošle godine na Senjskom ljetnom karnevalu sudjelovalo je preko 40-ak maškaranih skupina sa 1500 sudionika iz Senja, raznih hrvatskih gradova i inozemstva. Ljetni karneval postaje glavna turistička atrakcija i doprinosi stvaranju dobrih međukulturnih odnosa unutar raznih karnevalskih skupina, posebno od 1996. godine kada je Senj kao karnevalski grad ušao u Udrugu europskih karnevalskih gradova – FECC, a karneval postao i službeno međunarodni. Ljetni karneval traje nekoliko dana. To je vrijeme plesa, zabave i ludovanja na najljepšem senjskom trgu Cilnici, uz bogatu ugostiteljsku ponudu, dobru glazbu i pjesme pjevača i glazbenih sastava. Sastavni dio Senjskoga ljetnog karnevala je karnevalska kostimirana povorka koja je svake godine sve bogatija kostimiranim grupama i brojem sudionika. To je uvijek duhovita i vesela povorka bez dobnog ograničenja, koju pozdravljaju i dive joj se mnogobrojni okupljeni građani i turisti, od kojih se neki, poneseni glazbom i plesom, aktivno uključuju u karnevalske ludorije.* (Ljubović 2004)

Brojne dihotomije kroz koje možemo opisati ovaj festival svjedoče o njegovoj mnogostrukosti i raznolikosti. Među organizatorima se opaža čitav niz uključenih aktera, od individualne do globalne razine: od pojedinaca preko lokalnih društava i ustanova do nacionalnih, pa i međunarodnih organizacija. Često se u prvi plan stavlja uloga gradskih društava i kulturnih ustanova (kao što su Dom kulture Senj, Gradski muzej Senj, Gradska glazba, udruga ugostitelja itd.), zatim senjskoga poglavarstva te posebice Turističke zajednice grada Senja, pri kojoj je i začeta ideja da se *komadić tradicije iskoristi u turističke svrhe*. (Schneider 2001:9) Predstavnici svih ovih senjskih udruga i organizacija čine Karnevalski odbor, zadužen za osmišljavanje i koordinaciju programa događanja te simboličko preuzimanje ključeva grada tijekom manifestacije. Od 1996. godine, od ulaska Senja u mrežu europskih karnevalskih gradova, možemo pratiti i upliv međunarodne krovne organizacije FECC-a (*Foundation of European Carnival Cities*) na strukturu senjske manifestacije. Pritom se može uočiti preuzimanje pojedinih postupaka, predstavljačkih oblika, tehnika prerusavanja i rekvizita koji predstavljaju zaštitni znak te europske karnevalske udruge pa se time prenose i u sve gradove koji postaju njezinim članovima, o čemu svjedoči sljedeći podatak: *Karnevalski dužnosnici su odjenuli već tradicionalne odore čiji sastavni dio čine plavobijele kape u obliku pijetlove krijeste s oznakom FECC-a. Prema riječima V. Petera, u Nizozemskoj je bio običaj da se na karnevalu žrtvuje pijetao. S obzirom da FECC ima svoje sjedište u Amsterdamu, ne čudi što je ta kapa postala simbolom Udruge. Svi dužnosnici gradova-članica Udruge odijevaju tu specifičnu 'uniformu' u svim karnevalskim svečanostima.* (Schneider 2002:83) No istodobno se ističe doprinos istaknutih pojedinaca, poduzetnika, kulturnih djelatnika i umjetnika, poput senjskog humorista Vladimira Zudeniga *Čuka*, koji već godinama prigodom Senjskoga ljetnog karnevala objavljuje svoje *Stidne novine*, s time da mu kao medij na kojem predstavlja svoje pjesme i karikature služi pročelje vlastite kuće na Velikoj placi. (Schneider 2001:37)

Brojni oblici komunikacije mogu se uočiti i ako se usmjerimo na izvodače, kako na organizirane maskirane skupine, tako i na individualne predstavljače. Međunarodni karakter suvremenog Senjskog ljetnog karnevala odražava se u nastupima brojnih gostujućih skupina iz inozemstva: tako su, primjerice, 2000. godine u povorci senjskim ulicama sudjelovali predstavnici Fane u Italiji, Köszega u Mađarskoj, Wieluna u Poljskoj, Vratimova i Rimova u Češkoj te Seneca u Slovačkoj. (Schneider 2002:84) Uz to, za fiktivnim karnevalskim identitetom tih dana posežu i brojni individualni turisti koji svoj godišnji odmor provode

u Hrvatskom primorju. Zamisao je Turističke zajednice grada Senja da se posjetiteljima s dugogodišnjim prerušačkim “stažom” u Senju dodijele posebne nagrade. Usporedo s time, Senj se posljednjih godina iskristalizirao kao utjecajno karnevalsko središte u nacionalnim okvirima. Senjska ljetna scena tako okuplja brojne maskirane skupine iz različitih hrvatskih krajeva, od kojih su najzastupljenije one iz Hrvatskog primorja i Gorskog kotara. No, na tom su festivalu svoj program izveli i mnogi karnevalski likovi koji predstavljaju zaštitni znak pojedinih hrvatskih regija ili gradova, kao što su kastavski *zvončari*, mučki *didi*, međimurski *naphanci*, slavonski *bušari*, a svojom se satirom sa senjske pozornice oglasila i samoborska *Sraka*. O Karnevalu kao prigodi za komunikaciju Senjana s drugim hrvatskim gradovima snažne pokladne tradicije govori komentar koji su svojim domaćinima uputili predstavnici maskirane skupine iz Jastrebarskog: *10 godina nije mala stvar, a upravo toliko mi iz Jaske dolazimo na karneval. Budući da je to ipak 10 godina s pravom se možemo nazvati dijelom Senjskog ljetnog karnevala. Tokom godina mnogo nas je dolazilo, ali okosnica naše ekipe još i danas je tu. Čak nam se pridružio prijatelj iz Berlina (SALE) koji već četvrtu godinu dolazi samo na karneval. Iznimna nam je čast što nas ljudi u Senju prihvaćaju ovako vesele i pomalo 'neozbiljne'. Evo nas i ove godine te se iskreno nadamo da ćemo doći i dogodine. VELIKI POZDRAV SVIM SENJKINJAMA i SENJANIMA – “MISSICE IZ JASKE”.*³⁹

Unatoč sve ekspanzijem nacionalno i globalno prepoznatljivom licu Senjskoga ljetnog karnevala, unatoč činjenici da sami Senjani festival definiraju kao kulturni proizvod namijenjen u prvom redu senjskim posjetiteljima, posredstvom kojeg taj grad zaživljava kao specifična turistička destinacija, ovo događanje svejedno igra presudnu ulogu pri samopercepciji građana Senja, pri konstruiranju njihova razlikovnog lokalnog identiteta. Naime, u povorci i dalje bročano, ali i elaboriranošću svojih predstavljачkih oblika te karnevalsknošću svojih maski prevladavaju sami Senjani: svaka gradska četvrt te zaposlenici brojnih lokalnih poduzeća formiraju zasebne maskirane skupine, pripremajući za tu priliku i po dvadesetak alegorijskih vozila od njih ukupno četrdesetak koliko ih se u ovom desetljeću obično pojavljuje na Karnevalu. U povorci se mogu vidjeti maske s temom *različitih životinja (muha, leptira, paunova), putovanja kako u prošlost (Druidi, Rimljani) tako i u daleke krajeve svijeta (Havajci, Arapi, Divlji zapad, Kinezi)*, a česta je i inverzija spolova pa se muški sudionici maskiraju u *missice, balerine ili mažoretkinje*. (Schneider 2001:25, 27) Ponekad je njihova tema inspirirana upravo gradskim kulturnim naslijeđem: tako su 1971. godine ljetnu karnevalsku povorku predvodila grupica muškaraca preodjevenih u senjske uskoke. (*Meštar karnevala Đeno* 1972:58) Nadalje, parodijska je oštrica karnevalskih predstavljачkih oblika vrlo često usmjerena prema manjkavostima, propustima i ljudskim slabostima članova lokalne zajednice te prema problemima s kojima se Senjani susreću u svojoj svakodnevici. Govor se karnevalskog *meštra*, unatoč činjenici da velik dio publike ne čine Senjani te unatoč kritikama kako se sadržaj *meštrova* obraćanja često poziva na one mjesne *sitnice koje život znače* pa time nije razumljiv širem krugu slušatelja,⁴⁰ i dalje izriče na narječju domaćem: *Čuli smo da se gimnazija i pučka škola proširevadu, al' ne za njihove potrebe, nego će se uz njih našuntat i stanbena kuća za penzionere. Pametno rješenje. A dica neka i dalje gredu vježbat pol ure dalje od kuće i ondat se nako potni vraćadu nazad. (...) Nemojte se čudit ča je “Automobilia” zaprta. Puno su delali priko zime, pa su uzeli kolektivni dopust. A dok se oni iznovetka skupidu, dotle će van, tako da znate, popravljat avte Masa, Drasa ili Markina.* (*Meštar karnevala Đeno* 1972:57)

Senjani, dakle, svojim izvedbama na Senjskom ljetnom karnevalu odašilju poruku o jedinstvenosti senjskog humora i o značaju karnevalskoga smijeha za održanje gradskoga duha: *Senjani su tog 1967. leta pokazali Evropi i našoj okolici... da još ni nestal senjski duh, da živi humor, smih, veselje i lipa tradicija maškaranja i bali.*⁴¹ (Schneider 2002:78) No, ponekad se začuju i drukčija tumačenja toga kome je sve Senjski ljetni karneval namijenjen: *Senj je u principu pravi bunjevački grad... Oni* (Senjani, op. a.) *su uvi-*

³⁹ www.tz-senj.hr/asp/Karneval_2006/Karneval_lista.asp, zadnje pregledano: 8. prosinca 2006.

⁴⁰ Usp. Schneider 2001:36.

⁴¹ Dragan Vlahović *Gago, meštar* Senjskoga ljetnog karnevala, Senj.

jek govorili „doklačenci“, ali Senj je pravi bunjevački grad. Međutim, to su Senjani uvijek stavljali sa strane. (...) Prije nešto godina su se Bunjevci baš uključili u taj Senjski... karneval, ali se oni apsolutno nigdje nisu spominjali. Postoji jedan list, "Metla i škavacera"... i tu su obično bile dogodovštine, ali iz Senja i Bunjevci, to ovi s Krivoga Puta, nikad se nisu spominjali. A bilo bi normalno da se i o Bunjercima govori, i oni u tom Karnevalu sudjeluju.⁴²

6. KRIVOPUČANIN NA SENJSKOM LJETNOM KARNEVALU

Cilj je ovoga poglavlja pokušati progovoriti o Bunjercima na Senjskom ljetnom karnevalu, o njihovoj ulozi u urbanom karnevalskom događanju i o značenjima koja ova manifestacija danas poprima za Krivopučane. Naime, više je stanovnika Senja podrijetlom s Krivoga Puta istaknulo da toga dana svakako nastoje ne napuštati grad te da se sve veći broj primorskih Bunjevaca uključuje u senjsku maskiranu povorku.⁴³ Nerijetko se i stanovništvo još uvijek naseljeno na Krivom Putu tijekom karnevalskih događanja spušta u grad te se, prurušeni, priključuju povorci *mačkara* ili je barem prate iz publike. U tom se trenutku odnos bunjevačkih i senjskih pokladnih ophoda prestaje izražavati kroz niz suprotnosti, kojima se urbana sredina nastoji simbolički razgraničiti od svoje ruralne okolice; senjski *karneval* u ovom slučaju omogućuje i širu, regionalnu identifikaciju.

Uloga Krivopučana u Senjskom ljetnom karnevalu, iskustva i doživljaji svakoga od sudionika, individualnih posjetitelja, budući da stanovnici Krivoga Puta ne odlaze u Senj kao koherentna maskirana skupina, nesvedivi su na zajednički nazivnik. Stoga ću ovu temu pokušati rasvijetliti osvrtnom na uključivanje Grge Prpića *Miškeca* iz Gorice u senjsku ljetnu povorku – ovaj je sedamdesetogodišnjak u više navrata predvodio *mačkaranu* skupinu sastavljenu od samih Senjana pri njihovu prolazu gradskim ulicama. Čest motiv senjskih naracija o nedavnim gradskim pokladnim zbivanjima predstavlja pojavljivanje Grge Prpića *Miškeca* na karnevalskoj sceni: *Taj Miškec odozgo, on je uvijek glumio, on stalno, svaki bal ljetni. A on je ima dobroga konja i njega isto obući uvijek... glumio je nekog vojskovođu, dojava je na konju.*⁴⁴ Temeljne kriterije pri odabiru predvodnika gradske maskirane skupine u ovom slučaju ne predstavljaju višegeneracijska pripadnost senjskoj zajednici, pozivanje na uskočko naslijeđe, ukorijenjenost u urbanoj kulturi i sl. Razlozi takvoga odabira, kako se očituje na primjeru Grge Prpića, mogu biti posve jednostavni: bira se veseljak te vlasnik konja koji je dovoljno miran da bez otkazivanja posluha može podnijeti karnevalsku vrevu.

*U Senju je povorka ta, to je bilo nešto posebno. Onda su jednoga uzeli, kao budi car... nedaleko tu živi, bio je tu kod mene u subotu, Miškec iz Gorice. On ima obično konja i onda se on pozove na tu povorku s tim konjom. (...) Njega zovu zato, on je isto malo otvoren onako čovjek... I on je stalno vođa bio te povorke. Na konju je jašija, obučen u kao neku oficirsku robu, vojničku je kapu ima uvijek i on je sadržava tu kao neki komandant, komandir. I on je s tim konjem naprvo išao, konj ide mirno naprijed, oni su otraga, tambure, oni bubnjevi... to cijeli grad zvonit. Moga si čuti uveče kad je bilo tiho, ovdje smo mi čuli da bi se sviralo. (...) A poznat je on dole.*⁴⁵

Među gradskim *mačkaranim* skupinama u okviru Senjskoga ljetnog karnevala nerijetko se svojim maskiranjem i tematskim predstavljačkim oblicima ističe skupina koju je okupio Senjanin Mate Lopac. Skupina obuhvaća dvadesetak *mačkara*, a ima razgranatu mrežu nemaskiranih sudionika koji pomažu u pripremama, izradi kostima, opremanju alegorijskih kola, pripravljanju zakuske i sl. Redom je riječ o ljudima rođenim u Senju, uz jednog posebno pozivanog člana – Grgu Prpića *Miškeca* iz Gorice. Njegovim se sudjelovanjem osigurava smjehovnost nastupa, budući da je *Miškec* u cijelom Senju na glasu po svojoj sklonosti druženju i zbijanju šala. Stoga nerijetko preuzima ulogu nositelja karnevalskosti te skupine.

⁴² Jadranka Tomljanović, Zagreb.

⁴³ Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; Mirko Prpić *Cungo*, Senj.

⁴⁴ Mirko Prpić *Cungo*, Senj.

⁴⁵ Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac, zaselak Škopci.

Tako je po raspadu Jugoslavije, kada se njegova skupina parodijski obrušila na predstavnike Jugoslavenske narodne armije, pri karnevalskim zbivanjima on usvojio fiktivni identitet generala Rašete: *Jednom sam u Rašetu, njega sam imitira, on je bija partizanski general, tako ima neku posebnu kapu njegovu, gonija sam narod, ja sam jaši i sve tjera prid sobom. Taj je nastup strašno puno pažnje privuka, kad sam doša prid binu, onda nas je stalno snimalo, svi su tili znat kako smo došli na tu ideju, kako se osjećam ko Rašeta.*

Slika 2: Grga Prpić Miškec prerušen u sinjskoga alkara pri nastupu na Senjskom ljetnom kalendaru 2002. godine; iz foto-albuma Grge Prpića Miškeca iz Gorice.

Pri drugom je svom zapaženom pojavljivanju na senjskoj karnevalskoj sceni 2002. godine *Miškec* bio opremljen kao alkar: vješta je senjska *šilica* izradila rekonstrukcije kostima za “alkare” i njihove “pomoćnike”, koji su bakljama pratili *Miškeca* – “vojvodu” (sl. 2). Alkarski je vojvoda na konju, dovezenom u Senj kamionom i posebno urešenom, privukao veliku pozornost turista (*svi nas vuci, hoće se slikat s nama, govorili su da je to najbolja razglednica sa Senjskog karnevala*), gradskih organizatora, predstavnika drugih gradova-članova FECC-a i medija.

A kako to da su na Senjski karneval zvali Bunjevca odavde? Pa to je sve bunjevačko, više je Krivopučana u Senju nego pravih Senjana. Stolačana i tako. A niko konja nema nego ja. Svi drugi danas voze traktore. I znaju da je did veseljak, za društvo, za pismu, onda je to odma ljepše. Svi za to znadu. Onda šta je bitno jesi Senjanin, jesi Bunjevac, šta si. Važno je da maska uspije, da nam šala uspije i da se dobro provedelimo.

7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Istraživači i ljubitelji običaja, u prvom redu tragajući za njihovim tradicijskim obrascima, pri obilasku depopuliranih ruralnih hrvatskih područja (što su atributi kojima se svakako može okarakterizirati i Krivi Put) nerijetko konstatiraju da se običajni postupci u suvremenom kontekstu prakticiraju samo sporadično, da je došlo do “infantilizacije kulture”, pri čemu se ostaci nekadašnjih “ozbiljnih” obreda zadržavaju u “neozbiljnim” dječjim igrama; ukratko, da se običajna praksa dotičnog lokaliteta jednostavno “ugasila” te da jedino vrijedno bavljenja predstavljaju sjećanja preostalih stanovnika na nekadašnje, danas nepostojeće običaje.

No, razlog iz kojeg su senjska karnevalska zbivanja privukla našu pozornost nije njihova vizualna atraktivnost, glasnoća i medijska sveprisutnost, niti potreba da se nakon prebiranja po sjećanjima Krivopučana pozabavim nečim još živim, pulsirajućim i neponovljivim. Naime, senjski karnevali bili su stalno mjesto

u naracijama stanovnika toga kraja i to ne samo kao referentna točka o tome kako bi “pravo” pokladno ludovanje trebalo izgledati (premda sam često nailazila i na tumačenja koja su nekadašnje krivoputske poklade kontrastirala sa senjskim karnevalima, čemu je pripisivan i vrijednosni sud koji ruralnoj običajnoj praksi pripisuje “inferiornu drugotnost”). Naši su nam sugovornici iz senjskog zaleđa o gradskim karnevalima pripovijedali kroz prizmu vlastita uključivanja u ta događanja, o svojem individualiziranom karnevalu koji je, eto, ostvaren u Senju.

Pokladni običaji stanovnika Krivoga Puta ni u jednom trenutku svojega dosadašnjeg postojanja nisu pokazivali prepoznatljivost svojstvenu nekim drugim hrvatskim lokalitetima, pa i samom Senju, niti su uključivali kontinuitet etnografskog praćenja. Ni u jednoj terenskoj bilješci ne opisuju se distinktivne, ručno rađene primorsko-bunjevačke maske, specifični postupci i pučka tumačenja kakva se rijetko potvrđuju u drugim krajevima. I još k tome, danas se na Krivom Putu u pokladno vrijeme ne događa gotovo ništa! Svejedno, smatram da je pokladna praksa, ona koja se odvijala u tim selima do sedamdesetih godina 20. stoljeća, ali i ona današnja, vrijedna etnološkog zanimanja. Možda upravo stoga što se u svojoj suvremenoj pojavnosti najintenzivnije ostvaruje negdje drugdje, u Senju. Sudjelovanje stanovnika s Krivoga Puta u senjskim karnevalima možemo pratiti (barem) iz dvije perspektive. Jedno polazište predstavlja kulturna praksa iseljenoga bunjevačkog stanovništva trajno nastanjenog u tom gradu. Za njih senjski karneval postaje obilježjem njihove nove lokalne identifikacije i interakcije sa sredinom čiji su danas dio. Drugo su Krivopučani koji se redovito na karnevalske dane iz svojih rodni sela spuštaju u grad. Time oni senjske karnevale, zimske i ljetne, transformiraju u zgode koje zauzimaju istaknuto mjesto u primorsko-bunjevačkom godišnjem kalendaru, u događanja u kojima bi bilo *grijeh ne sudjelovati*,⁴⁶ u običaje koje krivoputska zajednica počinje poimati kao podjednako svoje.

LITERATURA I IZVORI:

- BAŠIĆ, Frane (1972): Mesopusne uspomene starog Senjanina ili “Mesopust biži, ki ča dobije nek’ drži”, *Smišna senjska kronika: Godišnjak za senjske-bunjevačke mesopusne običaje, šalu i zabavu*, 1:75, Senj.
- BONIFACIĆ ROŽIN, Nikola (1954): *Folklorna građa iz Senja i sjeverne Dalmacije*, rukopis Instituta za etnologiju i folkloristiku br. 274
- BRATANIĆ, Branimir (1959): Etnološki atlas Jugoslavije, *Etnološki pregled*, 1:9-18, Zagreb.
- DRŽIĆ, Marin (1987): *Djela*. Ur. Frano Čale, Biblioteka Prolog, Velika edicija, Zagreb.
- GLAVIČIĆ, Ante (1972): Predgovor, *Smišna senjska kronika: Godišnjak za senjske-bunjevačke mesopusne običaje, šalu i zabavu*, 1:3-4, Senj.
- GLAVIČIĆ, Ante (1972): Mesopusni običaji u Senju i okolici, *Smišna senjska kronika: Godišnjak za senjske-bunjevačke mesopusne običaje, šalu i zabavu*, 1:72-74, Senj.
- GLAVIČIĆ, Ante (1996): Spomen-ploče i obilježja u Senju i okolici, *Senjski zbornik*, 23:341-376, Senj.
- LOZICA, Ivan (1997): *Hrvatski karnevali*. Golden marketing, Zagreb.
- LJUBOVIĆ, Blaženka (2004): *Karnevalski običaji u Senju*, katalog izložbe, Gradski muzej Senj, Senj.
- Meštar karnevala ĐENO*, Kronika V. letnog karnevala, *Smišna senjska kronika: Godišnjak za senjske-bunjevačke mesopusne običaje, šalu i zabavu*, 1, Senj, 1972, 56-60.
- Uredništvo *NARODNIH NOVINA* 1893, Pokladna bilanca – senjski Korso, *Smišna senjska kronika: Godišnjak za senjske-bunjevačke mesopusne običaje, šalu i zabavu*, 1, Senj, 1972, 76.
- PAVELIĆ, Rikard (1973): *Bunjevci*. Osobna naklada, Zagreb.
- SCHNEIDER, Sanja (2001): *Senjski ljetni karneval*, diplomski rad, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- SCHNEIDER, Sanja (2002): Senjski Ljetni karneval, *Etnološka tribina*, 25:75-103, Zagreb.

⁴⁶ Grgo Prpić *Miškec*, Gorica.

- SENJANIN IZ SVITA, Zelje kuma Mile i prašćevina kume Marije, *Smišna senjska kronika: Godišnjak za senjske-bunjevačke mesopusne običaje, šalu i zabavu*, 1, Senj, 1972, 55.
- Uredništvo SENJSKE METLE, Razgovor parone Karle i Luce!, *Smišna senjska kronika: Godišnjak za senjske-bunjevačke mesopusne običaje, šalu i zabavu*, 1, Senj, 1972, 25-28.
- SENJSKA LOŽA IZ ZAGREBA, Senjani iz svita – onima u Senj, *Smišna senjska kronika: Godišnjak za senjske-bunjevačke mesopusne običaje, šalu i zabavu*, 1, Senj, 1972, 14. Uredništvo SMIŠNE SENJSKE KRONIKE, Nacio, *Smišna senjska kronika: Godišnjak za senjske-bunjevačke mesopusne običaje, šalu i zabavu*, 1, Senj, 1972, 52.
- ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena (2003): Prilozi poznavanju primorsko-bunjevačkog identiteta, *Senjski zbornik*, 30:425-444, Senj.
- ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena (2006): Krivoputske *poklade* i senjski *karnevali*: Uključivanje Krivopučana u ophode s maskama, *Senjski zbornik*, 33:377-404, Senj.
- Upitnice Etnološkog atlasa (UEA), svezak IV, tema br. 137. *Ophodi s maskama, pokladni običaji, ljuljanje*, Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu. Zagreb, 1960. Fd 241, lokalitet: Krivi Put.
- VALVASOR, Ivan Weikhard (1970): O Senju i Senjanima, (s njemačkog preveo Zvonimir Sušić), *Dometi*, 8:78-93, Rijeka.
- VALVASOR, Johann Weichard (1689): *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, druga knjig., Laybach-Nürnberg & Dr. Rudolf Trofenik, München.
- VLATKOVIĆ, Aleksandra (2005): Godišnji običaji primorskih Bunjevaca, *Senjski zbornik*, 32:317-348, Senj.
- ZVRKO, Ratko (1963): Maškarama se sve oprašta: Luda snježna noć, *Globus*, 191:20-25, Zagreb.

VJEROVANJA

VJEROVANJA U NADNARAVNA BIĆA

Petra KELEMEN

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

1. UVOD

Istraživanje duhovne kulture stanovnika pojedinog kraja za svakog etnologa predstavlja poseban izazov. Spremnost na razgovor o temama koje često otkrivaju vrlo osobna iskustva kazivača, njihove stavove i vjerovanja, odlučujuća je u okviru takvog terenskog istraživanja. Zahvaljujući izrazitoj susretljivosti i otvorenosti kazivača, istraživanjem vjerovanja u nadnaravna bića na području Krivoga Puta dobiveno je mnoštvo podataka.¹ Priče o vilama, *viškama*, morama, zapisi o vampirima i vukodlacima, mračnjacima i *vrimenjacima* te pojedina kazivanja o neobičnim, neobjašnjivim događajima čine središte ovoga prikaza prikupljenih podataka.² Razlike koje postoje u odgovorima kao i činjenica da su o nekim pojavama dobiveni odgovori samo od pojedinih kazivača, upućuju na važnost uvažavanja osobnog iskustva i razmišljanja kazivača, iako se, naravno, ponegdje mogu nazrijeti i zajedničke crte u kazivanjima.

2. LIPA KO VILA

Vile su bića uz koja nitko od kazivača nije vezao ništa negativno. Jedino je Kata Pavelić *Burgijina* iz Pavića navela kako su djecu plašili govoreći im *odnit će te vila*. Kazivači su vile okarakterizirali kao visoke, lijepe,³ kao mlade djevojke⁴. Anka Vukelić *Matićeva* iz Rupe pridodala je kako su djevojke znali uspoređivati s vilama: *...lipa ko vila. Ko vila nagorkinja oni su znali reć*. Vile su, prema riječima kazivača,

¹ Pri terenskom istraživanju podaci su prikupljeni na sljedećim lokalitetima: Gorica, Katići, Krivi Put, Kuljići, Lucići, Mrzli Dol, Pavelići, Pavići, Popići, Rupa, Rusova Draga, Serdari, Škopci, Šojatski Dolac, Šolići, Špalji, Veljun, Žuljevići. Pri prvom istraživanju sudjelovala je kolegica Marija Brajković koja je skupila vrijedne podatke i napravila početnu sintezu građe. Pojedina vjerovanja u svom tekstu u ovoj monografiji pod nazivom *Vjerovanja vezana uz odabir bračnoga druga i zaštitu mladenaca* donosi Sanja Lončar.

² Ispitivanje ove teme tražilo je ponajviše primjenu tehnike nestrukturiranog intervjua, zahvaljujući kojoj su kazivači iznijeli važna osobna iskustva i razmišljanja. Kao pomoć u pripremi za istraživanje poslužila je Upitnica Etnološkog atlasa Jugoslavije, svezak IV, teme broj: 141. *Mora, vampir, vukodlak i neka slična bića*, 142. *Vještice, vile, sudenice*, 143. *Neka druga natprirodna bića i pojave*, 149. *Zlo oko, uroci, sretni i nesretni dani*. Uz pojedina kazivanja prikazat će se i podaci prikupljeni ovim upitnicama (signatura Krivoga Puta: Fd 241, zapisivač Slobodan Šimić, kazivač Milan Krmpotić). Uz to što u upitnicama nije navedeno na koje se krivoputske zaseoke kazivanja odnose, već se i samim bilježenjem kazivanja samo jednoga kazivača dobiva generalizirana slika, kakva se nastojala izbjeći terenskim istraživanjem vjerovanja u nadnaravna bića kojim se željela zabilježiti raznolikost osobnih iskustava, vjerovanja, mišljenja, sjećanja, priča. Nevena Škrbić u svom članku *izvješće s istraživanja u selima pod Senjskim bilom i u zaleđu Sv. Jurja* (2001) u poglavlju *Viške, uroci i žene koje znadu izgovarat* donosi podatke o pojedinim segmentima vjerovanja u nadnaravna bića koji su obrađeni u ovome radu. Podaci koje je iznijela autorica, značajni su i zbog toga što su zabilježeni u novije vrijeme, vezani su uz područje koje nastanjuju primorski Bunjevci te postoji mogućnost komparacije s podacima prikupljenima na području Krivoga Puta. No, kako osnovna namjera mogega rada nije bila uklapanje pojedinih vjerovanja i zabilježenih sjećanja u širi prostorni kontekst, u tekstu nisam detaljnije upućivala na autoričine podatke.

³ Ove je karakteristike naveo Anton Prpić *Matin* iz Veljuna. Eleonora Prpić *Lejina* iz Veljuna kazala je kako su bile visoke, velike. Anka Vukelić *Matićeva* iz Rupe naglasila je njihovu ljepotu.

⁴ O vilama kao djevojkama govorili su: Anka Vukelić *Matićeva*, Rupa; Grgo Prpić *Miškec*, Gorica; Zdenka Pavelić *Vranićeva*, Pavići.

obučene u bijelo,⁵ imaju dugu kosu,⁶ za koju je Milan Prpić *Popić* iz Popića potvrdio da je plave boje, dok je Anton Prpić *Matin* iz Veljuna kazao kako su je vile plele u pletenice. Tome Špalj *Cucin* iz Krivoga Puta naveo je kako se djevojkama znalo reći da su kao vile kad bi raspustile kosu: *Kad bi prije neka djevojka imala, prije se nije šišalo, kaže, vidi je, ima kosu ko bijela vila, onda to njima drago bilo.* Milan Prpić *Markin* iz Veljuna uz vile je vezao sjaj, kazao je kako su bile obučene u sjajnu lepršavu haljinu te kako su na glavi imale *ko svjetlo, slično kao ono što sveci nose, sjajno.* Ivan Prpić *Kavarica* iz Lucića uz dugačku bijelu haljinu spomenuo je i *šlajer* koji je bio dugačak poput haljine. Često spominjana karakteristika vila su i njihove noge; naime, kazivači su naveli kako one nisu imale ljudske noge, već kopita, noge mule ili konja.⁷ Ivan Prpić *Kavarica* iz Lucića i Milka Prpić *Markina* iz Veljuna kazali su kako su vile *prvale* (vrtjele).

Uz vile su kazivači redovito vezali njihov ples u kolu.⁸ Pojedinci su naglasili kako su u prirodi bila vidljiva mjesta na kojima su vile plesale.⁹ Eleonora Prpić *Lejina* iz Veljuna pojasnila je: *Kada bi onda onako malo zelenija trava u obliku kola, kruga, veli, tu su vile kolo plesale.* Zdenka Pavelić *Vranićeva* iz Pavića jedina je navela kako su vile kolo plesale na raskrižjima te kako su ljudi pričali da ne bi bilo dobro ako se u to kolo uđe. Ive Krmpotić *Pićica* iz Kuljića se prisjetio: *A vile su pričali, ono di je crna livada, da su to vile kolo igrale. Onaj krug trave. (...) Ali kako trava drukčija. Vilino kolo. Trava je bila svugdje zelena, samo se kolo vidi. Drukčija je trava. I kolo je, krug. Al nije krug spojen. (...) Ovako je razmak. To san ja naiša po livadan. I tata pokojni – to je vilsko kolo. (...) I tu je ta vilina ditelina reste. Tu ti reste trava koja ko da je na njoj paučina. Vilina kosa.* Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna objasnio je kako su zapravo srne napravile taj krug na travi, da su one *igrale*.

Pojedini kazivači naglasili su kako se vile moglo vidjeti jedino noću, primjerice, Mile Prpić *Popić* iz Popića kazao je: *A vila se nije moglo vidjet po danu, samo po noći.*¹⁰ Ovaj je kazivač, kao i Zdenka Pavelić *Vranićeva* iz Pavića, objasnio da su vile živjele u šumama, točnije, u pećinama.

U pojedinim pričama vile su kazivači vezali uz konje. Tako je Anton Prpić *Matin* iz Veljuna kazao kako su *pripovjedali da idu vile na konjima*, dok se Mile Prpić *Popić* iz Popića prisjetio: *Pričali su da su vidili vilu kako konju grivu plete, rep i to.* Kazivač je naveo da se objašnjavalo da je konj bio dobar ako su mu vile plele grivu te da se to nije smjelo dirati jer *ako se to rasplete da nije dobro za konja, da neće konj bit dobar.* No, sam kazivač ne vjeruje u ovu priču, već misli da su konjima griva i rep bili spleteni zbog prašine i blata. Anka Prpić *Brunićeva* iz Krivoga Puta prisjetila se: *Imali smo konje, onda konj po noći, a što ja znan, ja to ne virujen, ja sam to vidila, konj onu grivu, kosu onu, pa mu budi popletena ko pletenica. Il bi*

⁵ Da su vile bile obučene u bjelinu, potvrdili su: Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; Grgo Prpić *Miškec*, Gorica; Zdenka Pavelić *Vranićeva*, Pavići; Ive Krmpotić *Pićica*, Kuljići; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Milka Prpić *Markina*, Veljun; Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put. Jedino je Milan Prpić *Markin* iz Veljuna naveo kako su vile imale obučeno *nešto sjajno*. Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna kazao je da su vile imale obučenu *bijelu robu isto ko mlada kad ide na vjenčanje*.

⁶ Dugu kosu kao karakteristiku vila naveli su: Anton Prpić *Matin*, Veljun; Milan Prpić *Popić*, Popići (kazao da su vile imale kosu *do nogu*); Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put; Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići.

⁷ O tome su govorili: Anton Prpić *Matin*, Veljun (noge konja ili mule); Anka Vukelić *Matićeva*, Rupa (noge konja); Zdenka Pavelić *Vranićeva* i Kata Pavelić *Burgijina*, Pavići (noge konja); Ive Krmpotić *Pićica*, Kuljići (*muletina noga*); Milka Prpić *Markina*, Veljun (noga mule); Milan Prpić *Markin*, Veljun (noge konja). Milan Prpić *Popić* iz Popića naveo je kako su vile imale ljudske noge. Eleonora Prpić *Lejina* iz Veljuna i Ivan Prpić *Kavarica* iz Lucića pojašnjavaju kako se noge nisu niti vidjele.

⁸ Da su vile plesale kolo, naveli su: Anton Prpić *Matin*, Veljun; Anka Vukelić *Matićeva*, Rupa; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun; Zdenka Pavelić *Vranićeva*, Pavići; Ive Krmpotić *Pićica*, Kuljići; Mile Prpić *Popić*, Popići; Milan Prpić *Markin*, Veljun; Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put.

⁹ Kazivači koji su naveli da je na travi bilo moguće vidjeti krug koji je označavao da su tu vile plesale kolo su: Anton Prpić *Matin*, Veljun; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; Luka Krmpotić *Brnde*, Veljun; Ive Krmpotić *Pićica*, Kuljići; Milan Prpić *Markin*, Veljun.

¹⁰ O mogućnosti viđenja vila jedino noću govorili su Anka Vukelić *Matićeva* iz Rupe, Grgo Prpić *Miškec* iz Gorice i Mile Prpić *Popić* iz Popića.

se to on preko noći sam, onda reci noćas su mu vile savile. Milan Prpić *Markin* iz Veljuna ispričao je iskustvo s vlastitim konjem iz pedesetih godina 20. stoljeća: ...*Nego san ja to doživija, ja san ima kobilu mladu. Ona je bila jača od jednoga konja. Ja san je proda tamo u Primorje kad san u Njemačku iša na posa, nije ima kome ostavit. Ona nije bila velika, mala kobilica. A lijepa je bila ko zlato. Njoj svaku noć, ti respleti grivu, počeslaj, sutra si došao, pletenice sve spletene. I one dvi pletenice spojene jedna za drugu, kao rukohvat. Ja ih opet razvali isti dan, počeslaj lipo, odnija baban češalj stari, onaj što glave su prvo one češljale, onaj ritki zubi, pa san ja to rastavlja. Ja sutradan i opet. A ljudima nisan virova dok su mi ljudi rekli da vile, da koga konj spliču vile da jaki, čudo snažan. I da ga one po noći to spliču i jašu na njemu, one mu snagu daju. (...) One su jašile na konju tom. A nisu svakoga konja. Samo odaberu, znadu one koga će izabrat. Iako su mu ljudi govorili da nije smio dirati pletenice, jer je to, kako su rekli, stvar vila, on ih je ipak raspleo jer mu onako spletene, smotano nije bilo lijepo.¹¹*

Pojedini kazivači povezali su vile sa svojim krajem, kao primjerice Ivan Krmpotić *Šoparin* iz Šojatsko-ga Dolca koji navodi sintagmu *vila Velebita*. Anka Vukelić *Matićeva* iz Rupe detaljnije je objasnila kako vile žive u šumi te *zato se i Velebit pjeva "Oj, ti vilo, vilo Velebita"*. Tome Špalj *Cucin* iz Krivoga Puta kazao je kako vile na određen način simboliziraju njihov kraj te su zbog toga i ušle u pjesmu o Velebitu.

Eleonora Prpić *Lejina* iz Veljuna pojasnila je kako nije svatko mogao vidjeti vile: *Netko bi vidio, možemo biti skupa, ja vidit, ti ne*. Milka Prpić *Markina* iz Veljuna ispričala je jedno svoje zanimljivo sjećanje vezano uz pojavu vila: *E, babe su pričale da su vidile vile. Ako si vilu vidiš, ne smiš reć eno vile. Onda ostanesh, ne moreš izgovarat, veli, da. Jedna je ova, meni je svekrva pričala, tamo čuvala blago i da je rekla di, di, di, ostala tako, dide, eno vile. Onda tako prvo neg bi govorila reci di, di. E, dok je did pogleda, već nema. (...) Govorila je ona, ali prvo tog govora uvik di, di.*

3. VJEŠTICA KO VJEŠTICA

Viške¹² predstavljaju nadnaravna bića o kojima su Krivopučani tijekom ispitivanja najviše pričali te je o vjerovanjima o njihovom postojanju zabilježeno najviše pojedinosti i zanimljivih sjećanja. Iako negativna bića, koja su, prema vjerovanjima, mogla nauditi ljudima i životinjama, priče o njima žive među stanovništvom Krivoga Puta.¹³

Od pojedinih kazivača dobiven je odgovor kako su to u pravilu bile udane žene¹⁴ ili kako je to objasnio Ivan Prpić *Kavarica* iz Lucića: *A malo su cura vikali, to su sve bile udane*. Za njih se vjerovalo kako

¹¹ U Upitnici Etnološkog atlasa Jugoslavije o vilama je zapisano: "Vile su lijepje mlade žene, duge kose koje igraju kolo na livadi i pletu konjima grive" (UEA, IV, 142, Fd 241/478).

¹² Svi kazivači koji su govorili o *viškama* upotrebljavali su ovaj naziv. Uz njega, pojedini su kazivači (Anton Prpić *Martin*, Veljun; Anka Vukelić *Matićeva*, Rupa; Mile Prpić *Popić*, Popići; Zdenka Pavelić *Vranićeva*, Pavići; Kata Pavelić *Burgijina*, Pavići; Milka Prpić *Markina*, Veljun; Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put) upotrebljavali i naziv vještice. Milan Prpić *Markin*, Veljun; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac te Marko i Draga Tomljanović *Rilčevi* iz Katića su za vrijeme razgovora upotrijebili samo naziv vještica. Eleonora Prpić *Lejina* upotrijebila je i naziv *višketina*. Marija Prpić *Vinina* iz Veljuna jedina je, uz nazive *viška* i *višketina*, upotrijebila i naziv *coprnje*.

¹³ U Upitnici Etnološkog zavoda Jugoslavije zabilježeni su oskudni podaci o ovim bićima. Na pitanje: "Vjeruje li se ili priča o ženama koje imaju natprirodnu moć da čine zlo (uzimaju mlijeko tuđih krava, prirod s tuđih polja, prave tuču, mraz, uzrokuju sušu, bolest i svađu, jedu ljudima srce, krađu Mjesec ili Danicu ili?) i kako se zovu (vještica, višćica, viška, vešća, veštčina, vešterka, činilica, štriga, štrija, vražarica, brkača, coprnjica, čarovnjica, teta, kuma ili?)?" zabilježen je tek odgovor: "Takve žene se zovu vištice", bez dodatnog objašnjenja njihovih natprirodnih moći i navođenja poznatih priča uz njihova djela. Nadalje, na pitanje kako vještica nastaje, zabilježen je odgovor: "Ne znadu kako bi postala. Valjda bi joj to bilo suđeno". Također, za pretvaranje vještice u neko drugo biće, životinju ili stvar zabilježen je odgovor: "Nepoznato im je to." Općenito je o vješticama zapisano, a vezano uz mogućnost njihova prepoznavanja: "To su bile stare žene zla pogleda". O kažnjavanju vještica zabilježen je odgovor "Ne znadu o tomu."; dok je za muškarce koji imaju moć i čine zlo kao i vještice zapisano: "Nisu čuli za to" (UEA, IV, 142, Fd 241/478).

¹⁴ O *viškama* kao udanim ženama govorili su: Anton Prpić *Martin*, Veljun; Anka Vukelić *Matićeva*, Rupa; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; Mara i Luka Krmpotić *Brndini*, Veljun; Zdenka Pavelić *Vranićeva*, Pavići; Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Zvonko Pavelić *Dujela*, Serdari.

odlaze na Klek,¹⁵ a rekvizit koji im u tome pomaže je, prema mišljenju pojedinih kazivača, metla.¹⁶ Pritom je Mile Prpić *Popić* iz Popića pridodao da *više pršu*, imaju krila. Ivan Prpić *Kavarica* iz Lucića kazao je kako su više prije svog noćnog odlaska metlom na Klek lojem ili voskom mazale tabane da ih putem ne bode kamenje, dok je Milan Prpić *Markin* iz Veljuna naveo kako su za tu potrebu imale neku mast te pridodao: *E, pa onda viču da "pr, pr, ni od drvo ni o kamen", a ona reče "i u drvo i u kamen". Pa se razbi*. Ovu su formulu u pravilnom obliku morale izgovarati prije polaska kako na putu ne bi u nešto udarile.

Sposobnost koju su kazivači najčešće vezali uz *više* je krađa mlijeka.¹⁷ Tako je kazivač iz Krivoga Puta, iako sam ne vjeruje u mogućnost da su *više* to činile, potvrdio da je to, kako je kazao, *bilo rašireno mišljenje*. Pojedini su objasnili kako je ona to činila pomoću *uprtice*.¹⁸ Anka Vukelić *Matićeva* iz Rupe kazala je kako *su vikali da može zaustaviti mlijeko kravi, bilo je takvih slučajeva*, dok su Mara i Luka Krmpotić *Brndini* iz Veljuna naveli kako je *viška vidila kravu i nema mlika*. Luka je objasnio: *E, imala tu neku moć, to valjda njihova tajna bila*, te naveo osobno iskustvo i mišljenje: *Izgleda da je moralo nešto djelovati od njih. Ja sam jedanput kravu gonija, kada je ona vidla, nije više mlika u njoj bilo, bilo vrlo malo, jel to tako, nije li, ja isto sam sebi ne vjerujem, nego sumnjaš*. Anka Šolić *Tutanova* iz Šolića iznijela je svoje mišljenje o nastanku priča o *viškama*: *I viška i vještica. Ona veli muze kravu. Ljudi su tako iznesi bez veze, veli, ona je muzla kravu. Žena jadna, ima dobro kravu, ima mlika, ona je, veli, na uprticu pomuzla. Izmisli iz glave tako i tako reče*. Slično razmišljanje izrekao je i Tome Špalj *Cucin* iz Krivoga Puta: *Jednu babu su jadnu, imala je tri krave i sad njih tri će dat više mlika nego ona jedna. Onda ona je imala više toga mlijeka i sira, onda su oni njoj vikali da je ta, bila Franca, o vruga, Vrnca muze na uprticu. Tobože ona gata. (...) Tako, lopovština ljudska*. O tome je govorio i Mile Prpić *Popić* iz Popića: *A to su znale ove babe po selu. I onda ako i ne bi bila viška, one nju nazovi viška. Lopovštine*. Ovi su kazivači tako postojanje priča o *viški* vezali ponajprije uz ljudsku zavist ili, kako kaže Tome Špalj, *lopovštinu*.

Kazivači su nadalje naveli kako su više mogle ureći ljude ili životinje.¹⁹ Mara Krmpotić *Brndina* iz Veljuna kazala je: *Ove da su kao vračale, kao da ureče nešto ili blago, da imaju take oči... Kad vidi blago da ga kao ureče, da ne napreduje to poslije blago, take oči da ima, može bit da ne bi ona rado to, je li, ali ako je tako rođeno*. Kazivačica je dalje navela kako su ljudi nastojali sakriti blago od pogleda ovih, kako je kazala, *vračarka* koje su se mogle prepoznati po pogledu: *Nekako drukčije, nekako namršteno, nekako čudnovato. Veli ta će vas ureć, blago nemojte joj pokazivat kad kupite ili nešto*. Zbog tog se, kako je kazala kazivačica,

¹⁵ O Kleku kao mjestu na koje su dolazile *više* govorili su: Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac; Kata Pavelić *Burgijina*, Pavići; Zdenka Pavelić *Vranićeva*, Pavići; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ive Krmpotić *Pićica*, Kuljići; Mile Prpić *Popić*, Popići; Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Milka Prpić *Markina*, Veljun; Milan Prpić *Markin*, Veljun; Marija Prpić *Vinina*, Veljun.

¹⁶ Metlu kao rekvizit spomenuli su: Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; Kata Pavelić *Burgijina*, Pavići; Ive Krmpotić *Pićica*, Kuljići; Mile Prpić *Popić*, Popići; Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Milka Prpić *Markina*, Veljun; Milan Prpić *Markin*, Veljun; Marija Prpić *Vinina*, Veljun.

¹⁷ O sposobnosti vještica da krađu mlijeko govorili su: Anton Prpić *Matin*, Veljun; Anka Vukelić *Matićeva*, Rupa; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; Mile Prpić *Popić*, Popići; Mara i Luka Krmpotić *Brndini*, Veljun; Zdenka Pavelić *Vranićeva*, Pavići; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Ive Krmpotić *Pićica*, Kuljići; Anka Šolić *Tutanova*, Šolići; Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put; Grgo Prpić *Miškec*, Gorica; Stjepan Prpić *Stipina*, Gorica; Francika Šojat *Babićeva*, Šojatski Dolac; Ivan Pavelić *Jandra*, Serdari; Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Marko Tomljanović *Rilac*, Katići; Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put; Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put; Anka Prpić *Brunićeva*, Krivi Put.

¹⁸ O muženju preko *uprtice* govorili su: Anton Prpić *Matin*, Veljun; Mile Prpić *Popić*, Popići; Mara i Luka Krmpotić *Brndini*, Veljun; Zdenka Pavelić *Vranićeva*, Pavići; Milan Krmpotić *Zekonja*, Veljun; Anka Šolić *Tutanova*, Šolići; Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put; Stjepan Prpić *Stipina*, Gorica; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; Ivan Pavelić *Jandra*, Serdari; Marija Prpić *Vinina*, Veljun; Marko Tomljanović *Rilac*, Katići; Nada Prpić *Terezina*, Krivi Put; Mirko Prpić *Cungo*, Krivi Put.

¹⁹ O tome su govorili: Mara i Luka Krmpotić *Brndini*, Veljun; Ivan Krmpotić *Šoparin*, Šojatski Dolac (ljude i blago), Zdenka Pavelić *Vranićeva* i Kata Pavelić *Burgijina*, Pavići (ljude i blago); Ive Krmpotić *Pićica*, Kuljići; Mile Prpić *Popić*, Popići (sjeća se jedne koja je urekla dijete); Milka i Milan Prpić (ljude i blago) *Markinovi*, Veljun; Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put; Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put; Grgo Prpić *Miškec*, Gorica (ljudi i blago). Anka Prpić *Brunićeva* iz Krivoga Puta upotrijebila je izraz *plaši ljude, nešto baca*.

ružnog pogleda, niti čovjek, prema riječima njenog supruga Luke, ne bi osjećao najbolje. Grgo Prpić *Miškec* iz Gorice kazao je da se *odma kao izgubi*. Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta je na pitanje kako je osoba znala da ju je netko urekao odgovorila: *A pa šta ja znan, ja ne znan, kako bi rekla, ako bi joj se nešto dogodilo, na primer nešto nevaljano, vidiš je, kaže, onda je kuni, onda reci, vidi urekla me, kaže, prokleta viščetina*. Kazivačica je dalje navela kako su postojale stare žene koje su znale odgovoriti urok.

U Veljunu je zabilježena sljedeća priča²⁰ vezana uz četrdesete godine 20. stoljeća: *Bila je ode jedna, došla iz Brloga, od Otočca, ode se bila udala. I moja sestra, od mene je starija bila 3 godine. Tu je došla od nje. A ona imala jednog od muža brata, to je bija, mi zvali patuljak, što je mali bija, nedorasli, stari je već bija. Doša je tu u kuću, pita mlika, nosi jednu flašicu dva decilitra, da mu neka majka da mlika. Što ćeš s dva decilitra. A ćaća je bija vani ko ja ovako. Stari uđe u kuću, majka nasula mlika i on ne da začepit nego svojih dole hlača otpara komad i metni u onu flašicu. A stari vidija što se dela, on bočicu pras, razbi. On proša kući, kaza i, što misliš, sestra moja ošla tu doli po vodu i glava joj se naopako okrenula, lice ošlo nazad. Što će, ćaća ka ćaća, majka k njoj, zna si da prasica to napravila i onda dođe da ditetu postriže nokte i u vodi popit nokte svoje. I glava se vratila. Onda je otišla, odnija je vrag tamo, u Brlog, zavadila curu i dečka, ovaj dečko je dozna što je stvorija, sruši je, probode kolac u zemlju i ostavi je onako. I tad je vrag odnija.*²¹

Ljudi su, prema riječima pojedinih kazivača, nastojali izbjeći susret s osobama za koje se pričalo da im mogu nauditi. Tako je, primjerice, zabilježeno ovo kazivanje: *Nisu ih ljudi baš rado imali, pričali su s njima, ali nije nitko želio imati posla s njima. (...) Kao nemoj s njon imat posla, ona to more nešto nabacit, nemoj s njon lipo ni ružno, zaobidi je i tako, nemoj je pustit ni u kuću da ti nešto dođe pa da uzme*. Također, jedno od vjerovanja je bilo da nije dobro da *viška* prijeđe preko puta, o čemu govori priča: *Kad bi god ona priko išla, ljudi su joj se uklanjali, nisu mogli ništa, nego ako je ona prišla preko puta, vraćali se nazad, to nije dobro kad bi prišla preko puta*. Slična priča o ženi za koju se vjerovalo da nije dobro da prijeđe preko puta kaže: *Ako ženska ide, ja idem sad s konjom s kolima, i ako mi pređe preko puta, e, onda mi se bolje vratit nazad nego da idem dalje, svašta se moglo dogodit. Ako ona nosi što u ruci, ako ide i nosi praznu kantu. Ja sam jednom isto iša i to dva puta, jednom mi prišla priko puta, ja iša kovat konja u kovačnicu, izašo na glavnu cestu i policija, hop! I kazni me trista hiljada što nisam imo zvono na konju. I onda drugi put isto mi je prošla, i onda sam je po ušima, po glavi, pridi nazad! Onda je prišla, onda sam proša i dobro. A ista jedna gore na Veljunu, ta je umrla, tri puta sam voz sjena navaga i prevalit, i odma sam osjetio da je ona prišla preko puta mi, i konji neće uzbrdo da voze, onda morate preokrenut, naopako, na drugu stranu, e, onda ne može više mokrit*. Kazivač je ovoj priči pridodao da *još punu kantu ako nosi dobro, al ako prazna kanta, onda će nešto napraviti*. Za zaštitu od njenog utjecaja bilo je potrebno reći: *Pomozi, Bože*. Kazivač to jednom nije učinio i kobila nije htjela ni pet vreća krumpira prenijeti jer je ova žena bila prisutna, a prije toga je, prema njegovim riječima, bez problema ponijela dvadeset i pet.

Tek su pojedini kazivači naveli kako su *viške* imale i sposobnost pretvaranja. Tako je Luka Krmptić *Brnde* iz Veljuna kazao kako su se mogle pretvoriti u leptire, Zdenka Pavelić *Vranićeva* iz Pavića navela je da se mogu pretvoriti u više toga, no najčešće u *mačketinu*, Milka Prpić *Markina* iz Veljuna kazala je da se *viška* mogla pretvoriti u *gujinu*, *muvu*, *svašta*, a njezin suprug Milan misli kako su mogle postati žabe, zmije i kokoši. Međutim, nitko od kazivača nije objasnio kako su one to uspijevale niti jesu li time nešto posebno postizale.

Pojedini kazivači naveli su kako je svećenik, dok su drugi ljudi sumnjali i pričali,²² jedini mogao vidjeti vještice i sa sigurnošću znati koja je žena *viška*. Tako je Anton Prpić *Matin* iz Veljuna pojasnio: *Stari su ljudi pripovijedali da vještice te, da pop može samo svaku vidit u crkvi kad je, kad diže Sveti sakrament, onda*

²⁰ Priču su odvojeno ispričala dvojica kazivača.

²¹ Marija Prpić *Vinina* iz Veljuna kazala je kako *coprnje* mogu čovjeku okrenuti glavu.

²² Marija Prpić *Vinina* iz Veljuna jedina je spomenula kako su *coprnje* znale obući jednu *šlapu* i jedan opanak te se po tome znalo koja je *viška*. Kako je kazivačica jedina navela ovu svima vidljivu pojedinost po kojoj bi se *viška* izdvajala, podatak treba uzeti s oprezom.

da vidi svaku, da ima ko sito, rešeto na glavi. Ive Krmpotić Pićica iz Kuljića kazao je kako je njemu djed tumačio da svećenik *viške* vidi kad *diže Sveto tilo*. Milan Prpić Markin iz Veljuna također je ispričao kako je svećenik u crkvi vidio *viške*, no zbog toga što su one zaštićene nije smio kazati koje su: *A one su zaštićene jer su one Isusa zaštitile, sakrile ga kad su ga tjeroali oni Židovi. Onda u crkvi pop ih vidi, ali ne smije odat. (...) A on ih vidi sam, a kako ih može vidit, ja ne znam.* Također, svatko je mogao na božićnu polnočku u crkvu donijeti tronožac te i sam vidjeti *viške*, no također poput svećenika nije to smio nikome reći jer su vještice Isusa zaštitile kad je bježao sa svojom majkom: *Onda su imalo tronožac stolac, na tri noge ovako, od drveta istesano lipo, to su stolčić nosili u crkvu, to su babe prvo pričale, onda se popni na taj stolčić i vidi svaku vješticu koja je u crkvi. Da ima sito na glavi. (...) Na ponoćki na Božić.* Jedan je od kazivača naveo kako mu je njegov djed savjetovao: *Kaže, uzmi pređu i oko crkve prođi i sveži na vratin na ulazu. Svi će izać van, one će ostat u crkvi.*

Vezano uz odnos svećenika i *viški* zabilježena je i ova priča: *Baš je to bilo tu u Krivom Putu, u crkvi, ja se sićam tog popa starog. A jednu ženu, tu iz ove kuće tu, sad je ta kuća srušena, ona je bila vještica. To mliko da je ona od krave muzla i tako. Tude krave odu na pašu, kod njene kuće bi urlikale, bugaru krave, i onda da je to mlijeko muzla i kuvala i delala taj putar, onda on njoj naručija neka njemu donese taj putar, da će on kupiti. I ona kad je donila, onda je on kleka na kolina, u stanu svom, a on je molija, uze knjigu i molija. Kako god da moli, taj putar iskaka iz te kante, da je iša van, ostalo je a jedno pola litre možda, da je ostalo putra u kanti, onda on njoj reka: ovo ću ti platiti, a ovo je otišlo! I nikad to nemoj više delati sirotinji!*

Jedna se kazivačica prisjetila zgrade od prije četrdesetak godina sa ženom koju su zvali *viška*, a koja je u dva navrata, prema njenom mišljenju, pokazala svoje neobične sposobnosti na njenom suprugu. Jednom je došla u njihovu kuću uzeti sijeno i za vrijeme dok je bila u kući, njezin suprug je nepomično ležao na otomanu,²³ dok je drugi put kad je došla nešto pozajmiti u njihovu kuću, pao s tavana, s oko dva do tri metra visine na glavu. Zanimljivosti koje se također vežu uz tu ženu jesu i da joj je nadimak bio Okana, što je kazivačica objasnila riječima: *Valjda je imala oči take, pogled,* te da su ljudi nalazili klupka vune koja su povezivali s njom. Kazivačica je također pridodala da je i njena majka bila takva te da se to vjerojatno nasljeđivalo.

Poput zgrade o Okani koja je dolazila po nešto u susjedne kuće, zabilježena je i priča po kojoj su *viške* i drugdje posuđivale od svojih suseljana, primjerice, soli i *kvaa od kiselog mlijeka*: *Uvijek su nešto tražile, posuđivale u selu, uvijek im nešto falilo. I uvik su tražile po raskrižjim, tražile, da su išle i uvik su nekakve kamenčiče bacale.*

Mile Prpić Popić iz Popića prisjetio se kako su vještice bile poznate po tome što su krale, opisao ih je obučene u isparanu haljinu i umotane u crni rubac, koji im je otkrivao samo oči. Ovaj kazivač jedini je donio objašnjenje o postanku vještica: *A vještica postaje od čovika, od žene, ako je žena vražja, ona se pritvori u vješticu.* Ivan Prpić Kavarica iz Lucića naveo je kako se *višketinama* nazivalo žene koje su se izdvajale svojim ponašanjem: *A bilo je takvi koji smo mi vikali, a da li to bilo istinito, da li nije bilo istinito, ali to smo mi vikali, ako je bila malo vražja ili sebična ili kako bi ti ja to reka, reci to ti je višketina.*

Luka Krmpotić Brnde iz Veljuna ispričao je kako su ljudi mogli prepoznati koja je žena *viška*: *Prije su ognjišta bila, onda uz ognjište lezi, žari željezo, ima je klišta i kad je došla, on je manio s onim željezom, uvati je malo po nosu, onda su po tom poznali da je viška. Tako je to bilo, to sam čuja, to je moj čaća pričo.*

U Veljunu je zabilježeno sjećanje na Maru Krmpotić Sokolušu koja je ostavljala *lug* na križanjima: *Ona ti je uvik kad su bile te kvatre i mine, uvik je nekog vraga sipala.* Na taj se *lug* koji se nalazio na raskrižjima nije smjelo nagaziti. Za ovu se ženu također pričalo da muze na uprticu te je jedna krava uvijek bježala na *kantun* kuće u kojoj je ona živjela. Zabilježeno je kako je ona *uvik nekog vraga kopala i sakrivala* te kako je pod svojim pragom imala bočicu mlijeka.²⁴

²³ Marija Prpić Vinina iz Veljuna kratko je napomenula kako su *coprnje* mogle učiniti da se čovjek *ne more dizat*.

²⁴ Nije zabilježeno objašnjenje.

Bića koja kazivači povezuju, a većinom i poistovjećuju s vješticama su **more**.²⁵ Zdenka Pavelić *Vranićeva* iz Pavića kazala je: *Sad mi zovemo viška i mora. Netko reče viška, netko mora reče, da to je isto, e. Jedino su Mile Prpić Popić iz Popića i Ive Krmpotić Pićica iz Kuljića objasnili razliku između mora i viške: Kad se uda, onda je viška, a kad je mora, onda je cura. Normalno. Tako se vikalo.*²⁶ Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna i Ive Krmpotić *Pićica* iz Kuljića kazali su kako su se *viške* i *more* rađale od majki koje su također imale takve sposobnosti: *To ti nastaje tradicija, majka i ćer. (...) Prinaša se s koljena na koljeno. More su bića koja ne daju spavati,²⁷ gnjave,²⁸ more,²⁹ duše, dave.³⁰ Kao zaštitu od mora pojedini su kazivači spomenuli češnjak,³¹ odnosno luk,³² kojima bi se namazala prsa, odnosno malo luka bi se trebalo pojesti.³³ Eleonora Prpić *Lejina* iz Veljuna kazala je kako su žene *stavljale ditetu pod glavu križ, Spasitelja i tri glavice češnjaka.*³⁴ Ive Krmpotić *Pićica* iz Kuljića naveo je sljedeće sredstvo zaštite od mora: *Kajiš muški skini i privuci ga priko vrata di spavaju. Onda ne bi dolazile.**

Jedan od kazivača donio je vlastito iskustvo s morom iz vremena sredine 20. stoljeća: *Zajaši na čovika pa ga davi, uiti ga pa ga cica po noći, ovake mu prsi nacica. I mene su bile nacicale.* Kako je znao koja mu je žena to napravila, odlučio joj je preko njenog unuka zaprijetiti te ga je nakon toga prestala *cicati*. Kata Pavelić *Burgijina* iz Pavića ispričala je kako je njenog oca često mučila mora: *To zna moj tata, njega je često ta mora mučila dok je spava, po noći. Onda on je vidiija, kad se probudija, da je vidiija da ima sito na glavi. Da, ta vještica.* Pojedini kazivači naglasili su kako su more mučile prvenstveno djecu: *Kad malo dite bilo, pa mu malo nateci prsa ovako. Veli, joj, mora ga pocicala. Malo mu nateci.*³⁵

Kazivači su naveli i pojedine postupke kojima se moglo zaštititi od negativnih bića u čije su sposobnosti ljudi vjerovali. Tako uz već spomenutu zaštitu protiv *mora*, pojedini kazivači spominju kako se blagu, prvenstveno kravama na koje su *viške* krađom mlijeka i imale utjecaj, vezala pređa,³⁶ odnosno crvene vrpce.³⁷ Milan Prpić *Markin* iz Veljuna ispričao je kako su se vezale *trake: A više boja, jednu kitu veliku ko ova flaša, crveni, bijeli, plavi, svakakvi, a to se višalo na jednog vola i konja, koji je bolji, na dešnjaka se recimo*

²⁵ O morama su govorili: Anka Vukelić *Matićeva*, Rupa; Mara i Luka Krmpotić *Brndini*, Veljun; Grgo Prpić *Miškec*, Gorica; Zdenka Pavelić *Vranićeva*, Pavići; Kata Pavelić *Burgijina*, Pavići; Ive Krmpotić *Pićica*, Kuljići; Mile Prpić *Popić*, Popići; Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Milka i Milan Prpić *Markinovi*, Veljun; Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put; Anka Šolić *Tutanova*, Šolići; Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun. Svi kazivači osim Mare i Luke Krmpotić *Brndinih* iz Veljuna, Ive Krmpotić *Pićice* iz Kuljića i Anke Šolić *Tutanove* iz Šolića izričito izjednačuju more i *viške*. U Upitnici Etnološkog atlasa Jugoslavije zabilježeno je da se biće koje je ljude i životinje mučilo, tištilo, gušilo u snu, sisalo im krv ili prsa nazivalo *mora*, no nisu navedeni detaljniji podaci o njenim postupcima ("Ne znadu kako onda to radi ali vjerojatno to radi njen duh."), tek je navedeno objašnjenje: "Mora je neka stara i lajava žena u selu".

Uz to, još je jedino naveden postupak za zaštitu od more: "Maloj djeci treba namazati prsa češnjakom a blagu privezati neku crvenu vrpcu" (UEA, IV, 141, Fd 241/478).

²⁶ Riječi Ive Krmpotića *Pićice* iz Kuljića.

²⁷ Riječi Anke Vukelić *Matićeve* iz Rupe.

²⁸ Mara i Luka Krmpotić *Brndini* iz Veljuna.

²⁹ Grgo Prpić *Miškec* iz Gorice.

³⁰ Ive Krmpotić *Pićica* iz Kuljića.

³¹ Kata Pavelić *Burgijina* iz Pavića.

³² Mara i Luka Krmpotić *Brndini*, Veljun; Ive Krmpotić *Pićica*, Kuljići.

³³ Milka Prpić *Markina* iz Veljuna vjeruje da je luk svojim mirisom tjerao vještice, tj. *more* te ga se trebalo malo pojesti.

³⁴ Kazivačici nije poznato značenje češnjaka.

³⁵ O tome su govorili: Ive Krmpotić *Pićica*, Kuljići; Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Anka Šolić *Tutanova*, Šolići.

³⁶ Mara i Luka Krmpotić *Brndini* iz Veljuna govorili su o pređi različitih boja koja se vezala kravi na rep. Eleonora Prpić *Lejina* iz Veljuna upotrijebila je naziv *preja* te također kazala da se raznobojna *preja* stavljala kravama na rep.

³⁷ O crvenoj vrpici govorili su Branko Tomljanović *Ropeta* iz Krivoga Puta i Mile Prpić *Popić* iz Popića. Crvene trake spomenuli su Ive Krmpotić *Pićica* iz Kuljića i Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna. Ive Krmpotić *Pićica* kazao je kako se to radilo u kvatrama, ali ne zna zbog čega.

višalo veliko zvono i kita, a kravi na rep i oko vrata. Tako da ista coprnja, ona koje muze kravu, da prvo pogleda u rep u kravu da ne vidi vime. Tako su žene odbijale to. (...) E tako i na mlado telešce. A stajalo naročito prid telivo i posli teliva kravi i dok je tele malo. (...) Na rep i na zvonce. I oko rogova vezale babe, svakako. A branile su. Muzle su. I moje su krave muzle. Zlata Tomljanović Pešina iz Krivoga Puta prisjetila se kako su se crvene krpe vezale posebno kravama koje su imale veliko vime: Jesu, kravama na rep. Ako bi vidili veliko vime, onda su znale stare babe svezat crvene krpe. Crvenu krpju, onda kad bi vidili veliko vime u krave, ta da puno mlika, može je ureć, crvenu krpju su vezali. Jedan od kazivača prisjetio se kako su u Škopcima u jednoj kući kravama na rep vezali božićne kosti, kosti od mesa koje se blagovalo na Božić, no nije znao objašnjenje toga postupka. Milan Prpić Markin iz Veljuna kazao je kako se radi odgona vještica bršljan koji se stavljao oko božićnog kruha zabijao za grede u štali. Ivan Prpić Kavarica iz Lucića naveo je kako se grančica koja je blagoslovljena u crkvi na Cvjetnicu zatala u štalu: *To su radili da ne bi došla viška*. Milka Prpić Markina iz Veljuna kazala je da se takvom blagoslovljenom drinovom šibom blago išibalo *da ga ne more niko ureć i tako, to su babe vikale*. Njezin suprug Milan prisjetio se kako večer prije Jurjeva babe u šprahet metni jedni staru cipelu da gori, tobož vješticama za večeru. *Ona smrdi ka vrag*.

4. PRITVORI SE U VUKODLAKA

Verovanje u postojanje vampira i vukodlaka potvrdili su pojedini kazivači.³⁸ Anton Prpić *Matin* iz Veljuna kazao je kako su ljudi pripovijedali da je bilo **vampira** ta kako su oni *stariji od vraga, jači, veći*, no nije znao objasniti što je vampir mogao učiniti ljudima.

Mile Prpić *Popić* iz Popića prisjetio se izgleda **vukodlaka**: *To je ima dugačku dlaku, vukodlak, da je sličan vuku i veliku dlaku ima. (...) A vuk je bio, vuk. A zna se i čovik da bude vukodlak i njega su zvali vukodlak isto, sav čupav, velika kosa na njemu, vuna, gol, i to su zvali vukodlak. (...) Ko pračovjek neki, ko će znat što je bio*. Ovaj kazivač ispričao je kako je u njihov kraj vukodlak jednom, kad je on bio dijete, došao iz Primorja i narod ga se jako plašio. Govorilo se da je došao iz pustinje i da živi tri stotine godina. Kata Pavelić *Burgijina* iz Pavića ovako je opisala vukodlaka: *Ima i rogove i dlaku, vrag, pripovidali su. Znali su to pripovidat kad bi se dica strašila. (...) Vukodlak čovika okreće, okrene ga, ako na Božju, on okrene na vražju, on okreće na svoju. (...) Ima moć u sebi. Na primjer, veli vidio je kako vodi kola, veli, čovik, crvena kapica, kao noge za kotačem i konji, i to praši vukodlak*.

Ive Krmpotić *Pićica* iz Kuljića kazao je da su vukodlacima, prema pričama njegova djeda, nazivali griješne ljude koji su se pojavljivali nakon svoje smrti i nisu davali ljudima mira.

U Veljunu je zabilježena ova priča: *A to su ljudi vikali da se čovjek pritvori u vukodlaka. Kao vrag runjav, orunjavi sav kao vuk. Zato ga zovu vukodlak. Da ga je Bog kaznija što je vrag bija na zemlji. E, kad vrag umre, onda leti, ne da narodu mira*. Prema mišljenju kazivača vampir i vukodlak su dva naziva za isto biće: *A to su ljudi rekli, a to sve jedno isto, on se povampirija, stvorija se u vukodlaka*. Iako su babe rekly da se mrtvac može povampiriti ako preko njega prilikom čuvarine prijede mačka, kazivač je iznio mišljenje da se to ipak događalo *ako on bija lopov, mrzija čovika, čoviku zlo pravija, onda ga Bog kaznija*. Sve do prije desetak godina ovaj je kazivač obavezno jednu večer između blagdana Velike i Male Gospe slušao kako na obližnjem brdu zvoni zvono te kako dva vampira ruše kamenje.

Zabilježeno je i kako su se ponašanje i izgled ljudi povezivali s vukodlacima. Tako se, primjerice, za ružnog muškarca rekly da je kao vukodlak, odnosno: *Kad je neko loš, baš si ka neki vukodlak, kao da nije od svetinje, nego kao da je vukodlak, e, baš si ko neki vukodlak*.

³⁸ Anton Prpić *Matin*, Veljun; Mile Prpić *Popić*, Popići; Grgo Prpić *Miškec*, Gorica; Kata Pavelić *Burgijina*, Pavići; Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put; Ive Krmpotić *Pićica*, Kuljići; Milan Prpić *Markin*, Veljun. U Upitnici Etnološkog atlasa Jugoslavije uz sva je pitanja vezana uz vukodlaka i vampira zabilježen odgovor: "Nepoznato je takvo biće" (UEA, IV, 141, Fd 241/478).

5. VELI – TO JE MRAČNJAK

Postojanju mračnjaka zabilježene su različite priče. Nekoliko je kazivača iznijelo vlastita iskustva susreta s, kako su vjerovali, mračnjakom, dok su pojedini pokušali objasniti kako je moglo doći do vjerovanja u postojanje ovog bića.³⁹

Tako je Anton Prpić *Matin* iz Veljuna objasnio da se mračnjakom zvalo biće koje noću *ide u jednon ko stablu*. Kazivač je slušao ovakve priče kad je bio dijete – *ljudi pripovidali, sastali se*. Nije znao pobliže što je mračnjak radio. Slično je i Grgo Prpić *Miškec* iz Gorice kazao da se mračnjak prikazuje noću.

Osobno iskustvo susreta s mračnjakom otkriva sljedeća zabilježena priča: *Ja mislim da sam mračnjaka možda baš doživila i ja! Ja mislim da je to morao biti mračnjak. Kada sam bila mlada cura, s svojih možda 18 godina, još jedna cura iz sela, jedna starija, koja se nikad nije oženila. Mi smo bili u selu Francikovcu, to jedno selo koje dijeli nas. Naveče smo došle kasno iz Francikovca kod nas u kuću, i sad, ja i ova starija pratimo ovu mlađu do njezine kuće, (...) i kroz šumicu nekakvu, treba ići okolo pa nije baš. A, govorili su ljudi, prije, da u tom gaju straši. (...) Stoji žena, možda jedno deset metri visoka, ne vidiš joj lice, samo vidiš da je ženska. Crna halja, ni jedan brokat, ni jedna svila se nije tako sjajila. Mi se krivile, derale se. (...) To sam vidjela, a što je bilo to. Sutradan smo išli vidjet, do tog stabla, ali nikakvih tragova nije bilo ujutro. To se desilo uveče oko ponoći, pola jedan. (...) Ženska u crnom, viša od deset metri u visinu, a u širinu oko dva do tri metra. Samo je stajala. Mi smo plakale i vriskom pobjegle kući (...) Ja mislim da je to bio mračnjak, sad, da li je ili nije, ja ne znam. Nitko nikad nije objasnio. Netko je rekao da smo izmislili, netko je vjerovao.*

Jedan je kazivač iznio priču svog djeda koji je ovako opisivao mračnjaka: *To su vikali da ide ko stog sena, da se zemlja ne dodira. To isto mi did tumačija. (...) Veliko, kao šuma neka. To ja nisan vidija. (...) On je, veli, od zemlje odmaknut puno i to, veli, samo ide. (...) To ti je on meni tumačija, priča te, priča kako straši uveče.*

Ivan Prpić *Kavarica* iz Lucića mračnjaka je opisao kao velikog čovjeka, dva puta većeg od ostalih ljudi, koji se noću mogao vidjeti po šumama ili na putevima, te pridodao kako ništa nije radio ljudima. Milan Prpić *Markin* iz Veljuna kazao je kako su stari ljudi pričali da je mračnjak visok i *crn ko vrag*. Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta naglasila je kako mračnjak noću *straši i plaši*.

Kazivanje Mile Prpića *Popića* iz Popića izdvaja se po tome što on kaže da su mračnjacima nazivali ljude koji se noću nisu ničega bojali: *Ljudi koji su išli po noći, ne vidi se ništa, i on ide po šumi, ne plaši se nikoga, onda su ga zvali mračnjak. Koji se ne boji ni medvjeda ni vuka, ni ničega, cijelu noć može hodati u šumi, ničega se ne plaši*. Isto je mišljenje potvrdio i Jure Tomljanović *Ban* iz Šolića.

Anka Šolić *Tutanova* iz Šolića navela je dio svog iskustva kojim je željela objasniti kako nastaju priča o mračnjacima te kako se neke pojave u mraku mogu pogrešno protumačiti: *Sve vragove. I mračnjake. Vidić ćete kako se dođe do tog mračnjaka. Ja san živila gor, mi smo kuću pravili u Krivon Putu, a ode san vrta imala. (...) I sad ja, tu veče, već se smrklo, ja velin, odi tetka otprati me malo. I mi došle u te Matiće tu gore, sad ona veli, neka ide s nami. I sad idemo nas troje. I sad mi idemo, i vidi cigareta i zasja se. Veli – to je mračnjak. I sad mi stali. A to su dvoje mladi sjedili (...), nji dvoje su ašikovali.*

Slično je kazao i Tome Špalj *Cucin* iz Krivoga Puta; po njemu mračnjakom bi ljudi nazivali svoju sjeenu: *Kad je ono lijepo mjesečina, vi idete, tamo iznad brda, reko bi da čovjek ide, onaj odsjen baca, pa je narod onda, deset metari visok. (...) Velik čovjek. Svoj odsjen.*

6. KAŽU ZA VRIME, PROGNOZERI

Pojedini kazivači sjećaju se priča o *vrimešnjacima*.⁴⁰ Tako je Mile Prpić *Popić* iz Popića objasnio: *To su bili oni što danas kažu za vrime, prognozeri. Vrimešnjak je čovik koji je to znao, da, on je prognozira kad će kiša bit, kad će sunce bit, i on je sve to ko što ovi danas priko radija govore. Da, to je čovik iz sela bio. (...) Te su*

³⁹ O mračnjaku su govorili: Anton Prpić *Matin*, Veljun; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun; Mile Prpić *Popić*, Popići; Grgo Prpić *Miškec*, Gorica; Ive Krmpotić *Pićica*, Kuljići; Ivan Prpić *Kavarica*, Lucići; Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put; Milan Prpić *Markin*, Veljun; Anka Šolić *Tutanova*, Šolići; Tome Špalj *Cucin*, Krivi Put.

⁴⁰ Zabilježeno je i kazivanje kako su pojedini ljudi po zvijezdama, izgledu neba prognozirali vrijeme, ali uz njih nije vezan naziv *vrimešnjaci*.

ljude zvali vrimenjaka, kaže, on će vam kazati. (...) On, vrimenjaka, on je kaziva kad će kiša, kad će vrime, kad će snig, on je zna koliko će duga zima biti, oće li biti topla, hladna. To je znao po prasetu. Kad se prase zakolje, on je zna po onoj slezeni, on je onda zna ako je vamo debela, biti će zima na kraju, ako je tanka, bit će počinje ujesen, ako je ona slezena vamo debela i amo u sredini tanka, i kaže u sredini, u sred zime će bit jaka zima. Tako on govorio, i točno bilo. Prema riječima ovog kazivača, vrimenjaka je mogao i sam utjecati na vrijeme: Ako će doći ova tuča, krupa što je padala, on nosi stolac van i okreni naopako, da gori noge, ko rogovi. A većinom su bili oni stolci na tri noge, na tri štapa. I sad, kad bi on vidija da će vrime on ga okrene ovako, prid kuću. I kiša stane. E, taj bi mu stolac bija ko pomoć. (...) E, kiše je on dozivo. Kako, ja to ne znam. Iša je u šumu i doziva.

Ivan Krmptotić Šoparin iz Šojatskoga Dolca također je spomenuo ljude koji su mogli predvidjeti kakvo će biti vrijeme, premda nije donio sve detalje na koji su način oni to činili: A, bilo je i takvih, ja ih se dobro sjećam, dosta ih je bilo. Vrimenjaci, neko ih je zva misečari, dosta ih je bilo tamo di sam se ja rodio, u Veljunu. Oni su obično izlazili van uveče, u zapadu sunca, i promatrali su oblake, i ako je bila, znali smo tu uzrečicu reć: "Ako je crvena večer, dobro jutro reće", znači da će sutra biti dobar dan, ako onako crvenkasto bude. Ako su bile one, crne guste, po oblacima, i tako su ti ljudi pogadali vrijeme.

7. BAKA KOJA JE UMRLA SJEDI GORE

Tijekom ispitivanja vjerovanja u nadnaravna bića zabilježeno je i nekoliko priča koje su kazivači vezali uz mrtve osobe koje se pojavljuju nakon smrti.

Tako je jedan kazivač ispričao svoj doživljaj susreta s ubijenim čovjekom iz susjednog sela, iz vremena nakon Drugoga svjetskog rata: *To bi ti moga reć istinito ja i baš je žena. Mi smo sjedili kod njezine kuće na prozoru, tu ti je jedan čovik je poginija, zapravo ne jedan neg dva poginula. I sad smo mi sjedili i tako zabavljali se. I jedanput se stvorio taj čovjek. Ne samo da vidilo je jedno, nego smo vidili ga obadvoje, doša je na šternu i napi se vode i nesta.* Mrtvac je izgledao poput tog čovjeka dok je bio živ, na njemu nije bila vidljiva nikakva rana.

Jedna priča govori o susretu s djevojčicom od desetak godina, obučenom u bjelinu. Slično je i kazivanje o susretu s mladom djevojkom u bjelini i okićenom pavenkom, koja je pjevala *tankin glason*. Njeno se pojavljivanje povezivalo sa smrću mlade djevojke u susjednom selu koja se, kao što je bio običaj kod mladih djevojaka, pokopala s pavenkom.

Zabilježena je i zgoda koju je ispričao jedan momak koji je na putu od djevojke iz Alana prolazio pokraj groblja: *Onda je iša pored groblja, a najedanput kaže on prolazi, a ide, kaže, kočija sa dva gospodina sa cilindrin na glavi i konji idu, a najedanput odoše sve uzbrdo. A tu je baš borovina i da su ošli u tu borovinu. Da je on to vidija, on to priča, a dal je to istina.* Kazivačica je pridodala kako se o mrtvim osobama puno pričalo: *Da straši, da plaši. Vidija san toga tu, taj plaši, vidija san toga tu, taj plaši. Jako puno.*

Jedna je kazivačica iznijela priču iz svoje obitelji, pridodavši kako ona sama nije imala takvo iskustvo: *Moja baka bi rekla njegovoj ujni, koja za ujca bila udata, idi gore na štalu dat blagu sijeno. I ona govori da je baba neka druga ispružila noge, što je umrla. Noge kud ova mora proć. Baka koja je umrla sjedi gore kud ova mora proć na tavan. (...) Ja san to radila poslije njih, ja nisan nikad vidla te babe ni njezine noge.*

Ive Krmptotić Pićica iz Kuljića kazao je kako su ljudi znali uz mjesto nečije smrti vezivati i pojavu svijetle: *I onda veli, tamo di je umrlo, tamo san, veli vidio svijetću. A to su ti ljudi pričali. Ono kad priča one svoje proživljaje.*

Branko Tomljanović Ropeta iz Krivoga Puta donio je objašnjenje kako su mogle nastati ovakve priče o mrtvacima: *A to san ja doživija na svoje... Tako su pričali kad se ide prema crkvi, tamo je križ, na vrh iz Krivog Puta je križ. Ja san iša od nje. Jugo, kiša pada, jugo, ja iden u dva sata poslije ponoći, a tamo su vikali – slaže drva, prilaze drva po noći, vozi lance, kopa. A ja tu moran proć, amo kroz polje mi je blato. Šušlavac. Kad ja doša blizu, čujen ja lanac, meni kosa pod kapon, ja dva kamena. Ja bliže. Vuče lance, kopa, gotovo. Kad ja malo dalje, vjetar nosi maglu. A tabla Krivi Put je bila pričvršćena i tablu jedan čaval nije drža. (smijeh)*

*Da ja nisan proša, ja bi mislija da kopa, da vuče lance. A bili uvjereni, ljudi su slušali vozi lance, slaže drva, prikopava.*⁴¹

8. POJEDINI NEOBJAŠNJIVI DOGAĐAJI I POSTUPCI

Kazivači su uz priče u *viškama*, vilama i mračnjacima često donosili zanimljive podatke o nekim običajima i njima neobjašnjivim događajima.

U Veljunu je zabilježena sljedeća priča povezana sa **sotonom** i mogućnošću pojedinaca da ga vide: *U jednoga je bija uša sotona. Onda moja baba, od ćaće majka, ona je jako bogomoljna žena, ona je vjerovala u puno, onda je ona došla gori, posula je pepel po sobi di on leži, sad tamo sutradan pasji trag, ko da je pas hoda.*⁴² *E, onda dođu po popa i nije pop moga, nego mladi pop je mora, mladomisnik doć. Kad je on doša, počea je molit, gonit njega iz njega van, on je iz njega govoriya. Pita kuda će. Na nožni palac van i u morske dubine, nije tija u šumu ić. Gore kud je uša, da će na usta, ne. Na nožni palac van i u dubine. Onda baba moja pita popa kako bi ga ona vidila. Stani meni doli na stopala i vidi i vidila ga je. Prema riječima kazivača sotona je u tog čovjeka ušao jer ga je majka u ljutnji zaklela. Nakon ovog događaja ova je žena mogla vidjeti sotonu i na drugim mjestima: *Ona je tamo gore imala rodbinu u Krivom Putu, onda došla, išla u posjete gore, on je ovce, u štalu gonija ovce, ne bi sunce sagnalo, ne daju se sagnat, a ona došla ljudi što je, pa Bog vas, vidite da van je sotona na vratin. Kako će ovce moć sotone uć. (...) Ona dođe, pomoli, nešto izmoli i sotona ode, ovce za njon u štalu. (...) A sotona, Bože, oslobodi, vrag, repinu ima, jezik, rogove. (...) Vrag, znaš što je sotona. Toga je prvo bilo dosta dok god nisu sveti sakramenti izašli. Onda su izašli sveti sakramenti pa je toga manje. Neobičan život ove žene ogleda se i u ovom dijelu kazivanja: *Ona bogomoljna jako bila žena. Ona je znala kad će umrit i sinu je, ćaći mom naredila kad će umrijet i da će prid njon ić druga povorka, mrtvac, da će ić djevojka mlada, nevina prid njon. I to se nije znalo, ko je prvo zna, umrla tu na Veljunu djevojka i tu se amo sastali sprovod i nosilo se na rukama, na ramenin. Sastala se oba sprovoda. Djevojka prid njon išla mrtva. Prvo rekla ćaći, sinu.***

Zabilježena je i priča kako su ljudi vjerovali da **dijete** može osjetiti mrtvaca u selu: *...Cijelu noć je plakala, nije se moglo nikako umirit. Onda moja pokojna majka rekla – nećeš je umirit, mrtvac je u selu. I to je. Da malo dijete osjeti.*

Uz djecu se vežu dvije pojedinosti koje su kazivači izdvojili kao neobične. Neki su naveli kako se smatralo da nije dobro da dječje **pelene** mrak zatekne na otvorenom.⁴³ Anka Šolić *Tutanova* iz Šolića kazala je da su se u tom slučaju pelene ostavljale vani do sutradan, dok je Branko Tomljanović *Ropeta* iz Krivoga Puta iznio mišljenje da su se morale ponovno oprati ako su *omrkle* te je objasnio da *se preko mraka može nauditi djetetu*. Zanimljivu priču donio je Milan Prpić *Markin* iz Veljuna: *Da mrak onda dođe na one pelene pa da dite plače, boli ga trbuh. To san ti ja doživija. Kad se moj ovaj stariji rodija i zabolilo njega, veli to je mračina na dite, krpe su ostale vani, uvatija ih mrak, i to je sad mračina na djetetu. Snig zapa. Ajde ti sad traži negdi galebu na suvoj grani. Suvu granu i galebu, a snig do zubi. Ja san proša svita, patija se. Kad ja tu gori više kuće iden kući, na suvoj grani baš komad galebe. Njegova supruga Milka kaže kako se galeba, koja je prema Milanu trebala biti kravlja, stavljala u vatru te su se pelene nad njom ugrijale. Milan je kazao da će tada *otić ta mračina sa diteta*, što je Milka potvrdila time što se dijete smirilo.*

Zabilježeno je i objašnjenje posebnog postupka kod **posjeta tek rođenom djetetu**.⁴⁴ Naime, kazivači potvrđuju kako se pritom, da se dijete ne bi ureklo, moralo prvo pogledati u vlastite nokte, a tek nakon toga u dijete.

⁴¹ Da se pričalo kako mrtvi vuku lance, potvrdili su i Anka Šolić *Tutanova* iz Šolića i Grgo Prpić *Miškec* iz Gorice.

⁴² Pasji je trag kazivač objasnio kao trag sotone.

⁴³ O ovoj pojavi govorili su: Milan Prpić *Markin*, Veljun; Anka Šolić *Tutanova*, Šolići; Ana Špalj *Cucina*, Krivi Put; Branko Tomljanović *Ropeta*, Krivi Put.

⁴⁴ O tome su govorili: Zlata Tomljanović *Pešina*, Krivi Put; Milan Prpić *Markin*, Veljun; Ana Špalj *Cucina*, Krivi Put; Eleonora Prpić *Lejina*, Veljun. Ive Krmpotić *Pičica* iz Kuljića i Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna spomenuli su ovaj postupak, ali nisu naveli objašnjenje.

Nekoliko je kazivača donijelo priče o stvarima zakopanima pod **pragom** za koje se vjerovalo da imaju utjecaja na zbivanja u kući. Zdenka Pavelić *Vranićeva* iz Pavića kazala je kako se vjerovalo da su, ako blago u kući ugiba, pod pragom zakopani uroci. Ive Krmpotić *Pićica* iz Kuljića je o tome ispričao ovu priču: *E, sad ću ti još nešto ispričat. U Francikovcu Šojat Ivan, njemu su krave, svake godine krava krepaj. I on ti je iša u Bosnu, ovin što gataju, vračarin. I vračar njemu veli – odi ti doma, pod pragon ćeš nać nešto u štali. I on je naša neke kosti. Pod pragon u štali. To je iskopa, od toga krave nisu crkivale. To spali, sredi.*⁴⁵ O istom je događaju, smjestivši ga u razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata, pričao i Milan Prpić Markin iz Veljuna, s tim što je dodao kako su uz kosti bile zakopane *krpice* i ženska kosa. Kazivač također misli da su ljudi koji su takve stvari radili nakon smrti za kaznu postajali vampiri: *A to je zakopa netko. Taj se u vampire stvorio ko je sirotinji napravio. To su ti vampiri.*

Zanimljivu priču o djetetu koje je na neobjašnjiv način nestajalo iz kolijevke potvrdilo je nekoliko kazivača, smjestivši događaj u prvu polovicu 20. stoljeća.⁴⁶ *Dite iz koljivke uzmi, niko ne bi vidija. Odnosi u podrum. I sada dođe jedan pop molit. I kad je pop molija, on veli popu – ti se popiša u šenicu, ne možeš me izagnat. To je ćaća meni priča. Kad je doša drugi pop, drugi pop moli, iz popa znoj bacaju, vodu. Izadi van! Kud ću izać? Kroz nožni palac kud si ušao. Kad je to išlo iz te kuće, taj je pop bija sav moker drugi. Taj nije bija grišan. A ovome je reko da se popiša u šenicu, da ga ne more. I to se ljudi celo se ovo selo sabralo i otišlo gledat. (...) To je meni tata moj pričao. Tata moj iša gledat to. Dite iz kolivke u podrum. A niko ne vidi kad dite uzme.* U drugoj varijanti ove priče, koju je kazivač ispričao prema sjećanjima svog starijeg susjeda, ovaj je neobični događaj prestao kada je, nakon neuspješnog pokušaja jednog svećenika, došao biskup iz Rijeke jer *takve stvari mogu riješit samo biskupi, oni su jaći od popa. Običan pop to ne more riješit.*

Pogled koji može **ureći** pojedini kazivači nisu vezali samo uz *više*.⁴⁷ Primjerice, Branko Tomljanović *Ropeta* iz Krivoga Puta kazao je kako su ljudi nastojali izbjeći susret s osobama za koje se vjerovalo da pogledom mogu nauditi. Ive Krmpotić *Pićica* iz Kuljića naveo je: *A bili su ljudi, nije tija ić u štalu da ti vidi prase, blago, odma zbrka, nešto se događa. To san isto čuja od svog djeda. A ti ljudi nisu ni ulazili koji su imale te, ne oči, nego imali su nešto u sebi, šta ja znan.* Luka Krmpotić *Brnde* iz Veljuna i Grgo Prpić *Miškec* iz Gorice misle da je bilo i muškaraca koji su mogli ureći te se pred njima, prema kazivanju Luke Krmpotića, blago uvijek nastojalo skloniti i tako ga zaštititi. Ivan Prpić *Kavarica* iz Lucića također misli da su i muškarci i žene mogli imati *vražje oči* zbog kojih bi *blago* zabortalo. *Neće da jide, neće da pije, neće da pase.* Ovaj je kazivač također spomenuo kako se za ženu koja nije mogla imati djece reklo da je urečena. U Pavićima je zabilježeno potresno sjećanje kako je zbog pogleda jedne suseljanke malo dijete umrlo jer je ona *nabacila*.

Zanimljivo kazivanje o ženi koja je mogla **ureći** donio je Mile Prpić *Popić* iz Popića. Naime, prisjetio se Soke Orlić, žene iz obližnjeg pravoslavnog sela Ritavca, koja je uspjela napraviti da se konji jednog kazivačevog suseljana, nakon što je ona prošla, više nisu htjeli pomaknuti s mjesta. Nakon što je bila sama s konjem u staji, sve se popravilo. Drugom zgodom je pomogla čovjeku čiji konj nije *moga pišat*. Za tu joj se pomoć, prema riječima kazivača, obavezno moralo platiti. Budući da su ljudi znali da ona može ureći, nastojali su izbjeći susret s njom.

⁴⁵ Kazivač se ne sjeća u kojem je mjestu u Bosni živio ovaj čovjek.

⁴⁶ Ovu su priču donijeli Ive Krmpotić *Pićica* iz Kuljića, Milan Krmpotić *Zekonja* iz Veljuna i Branko Tomljanović *Ropeta* iz Krivog Puta. Milan Krmpotić *Zekonja* kazao je kako je to bilo oko sredine 20. stoljeća, dok je Branko Tomljanović *Ropeta* naveo vrijeme između dvaju svjetskih ratova.

⁴⁷ U Upitnici Etnološkog atlasa Jugoslavije uz pitanje "Postoji li vjerovanje da neki ljudi imaju 'zlo oko' kojim mogu nanijeti nesreću, neuspjeh, bolest? Kakvi su to ljudi? (imaju npr. sraštene obrve, plave oči, razroki su ili?)" zapisano je: "Postoji vjerovanje da imade ljudi koji imadu takve oči i mogu nanijeti nesreću. Vjerojatno su to ljudi koji imadu sraštene oči". Nadalje, na pitanje "Mogu li i drugi ljudi nanijeti takvo zlo, npr. time da nešto pohvale ili nešto posebno kažu? (što?) Kako se to zove? (urok, vurok, počudište, barač ili?)" naveden je odgovor: "To se zove urok". Objašnjava se: "Navlastito je uroku izloženo malo dijete, krava, konj, vol."; a kao zaštitni postupak navodi se: "Treba svezati nešto crveno. Neku vrpću" (UEA, IV, 149, Fd 241/478).

Pojedini kazivači iznijeli su neke **načine zaštite** i pomoći kod negativnih događaja. Ive Krmpotić *Pićica* iz Kuljića naveo je savjet svog djeda za slučaj da se noću nađe na otvorenom. U toj je prilici uvijek trebalo držati palac preko kažiprsta, čime bi se dobio oblik križa koji je štitio. Zlata Tomljanović *Pešina* iz Krivoga Puta navela je kucanje o drvo kao zaštitu od uroka: *Nisi se smija začudit malon ditetu kako dobro reste, onda moraš i kucnut u drvo il u nešto ili blago ako vidi da blago da vidi, ako vidi nešto, e, mora si isto pokucat u drvo. To i danas se radi. A nije se smilo začudit da bi ureklo, to je bija urok, ako bi se začudili jako nečemu, to je bija urok. (...) A znalo se reć za mladenku, recimo, kada bi se začudilo da je lipa, da je zgodna, onda bi samo pokucali u drvo da je ne urekne i to.*

Zabilježeno je i sjećanje na ženu koja nije živjela na području Krivoga Puta, ali su ljudi iz ovih zaselaka zbog njenih sposobnosti odlazili k njoj kad bi im zatrebala pomoć. Radi se o Mandici *Lučanki*, pravoslavki koja je živjela u Lučanima kod Brinja. Priča kaže: *Kad si doša kod nje, Spasitelj je, visila velika slika i Spasitelja govorilo. On joj reci što će biti i on joj prenesi. Ona ti prenosi.* Zabilježeno je kako je jednom prilikom pomogla čovjeku koji je imao epilepsiju, kao i bolesnoj kravi kazivačeve bake. Mandica je kod njenog dolaska već znala dio razgovora koji je ona sa susjedom vodila putem do nje. Rekla joj je: *“I odi kući i nać ćeš komšiju, pomuzla je kravu, popit ćeš bijelu kavu kad dođeš kući.” Kad ona kući, krava se digla, pomuzla žena kravu i skuhala bijelu kavu.* Prema riječima kazivača za svoju pomoć Mandica nikada nije tražila naknadu: *Ništa. Ne daj, Bože, da bi uzela ni kave.*

9. ZAKLJUČAK – ONI STARI LJUDI PRIPOVIDAJ, A MI SLUŠAJ⁴⁸

Priče zabilježene o vjerovanjima u nadnaravna bića i neobjašnjive pojave i danas žive među stanovništvom Krivoga Puta. Prenošene s generacije na generaciju, čine dio duhovne kulture stanovništva ovog kraja o kojoj su tijekom istraživanja kazivači vrlo rado pričali.

Ipak, danas priče imaju drugačiji život. Luka Krmpotić *Brnde* iz Veljuna kazao je kako su priče prestale *otkad je ovaj priokret*, misleći pritom na razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata: *To onda, negda spominjalo, sad se ne spominje više niko ni o vilama ni o ničemu. (...) A šta ja znan, izašlo iz običaja.* Anka Prpić *Brunićeva* iz Krivoga Puta također je kazala kako su ove priče pripovijedale *babe stare*, koje *bi pričale o svemu*, a kad je ona već poodrasla, to se promijenilo: *Nismo vjerovali, nije niko vjerova u to, pa se nije ni pričalo.* Ova kazivačica tako, nestajanje priča povezuje s time što ljudi više nisu vjerovali u postojanje nadnaravnih bića, na što je ukazao i Tome Špalj *Cucin* iz Krivoga Puta rekavši: *Kako je to sve skupa sada malo bolje što se tiče nauke i malo više je prosvijećen narod, tako da se manje u to vjeruje.*

Neke od priča zabilježenih na području Krivog Puta predstavljaju osobna iskustva, susrete s nekim od opisanih bića, a neke su tek dio predaja koje su kazivači čuli od svojih starijih, kako to objašnjava Ivan Prpić *Kavarica* iz Lucića: *To je bilo tih starijih ljudi, onda bi sastali te mladeži, nije bilo tog nešto drugoga, zimi, to saberi se ta mladež i taj je bio starac koji je zna to govorit.* Iako se vjerovanja u nadnaravna bića, pojedinosti o njihovoj pojavnosti, sposobnostima i mogućoj zaštiti od njihova utjecaja te osobna iskustva i sjećanja vezana uz svako pojedino biće ili neobjašnjiv događaj razlikuju, ono što ih sve povezuje jest priča. Ta priča sastavljena je od, ponekad vrlo različitih elemenata sjećanja, iskustva, događaja, razmišljanja, vjerovanja, pri čemu je pitanje, jesu li nadnaravna bića doista postojala, za same kazivače manje važno od pitanja jesu li ljudi o njima pričali, jesu li ih, kako kaže Luka Krmpotić *Brnde* iz Veljuna, *spominjali*. Zbog toga se, i ovim istraživanjem, nastojala obuhvatiti sva raznolikost priča koje i danas žive, premda se njima više ne *straše dica*⁴⁹, već one čine dio duhovne kulture područja Krivoga Puta.

⁴⁸ Riječi Mile Prpića *Popića* iz Popića.

⁴⁹ Ovu je karakteristiku priča o vilama, *viškama* i drugim nadnaravnim bićima posebice naglasila Ana Špalj *Cucina* iz Krivoga Puta.

LITERATURA I IZVORI:

- ŠKRBIĆ, Nevena (2001): Izvješće s istraživanja u selima pod Senjskim bilom i u zaleđu Sv. Jurja. *Senjski zbornik*, 28:261-274, Senj.
- Upitnice Etnološkog atlasa (UEA), Svezak IV., teme broj: 141. *Mora, vampir, vukodlak i neka slična bića*, 142. *Vještice, vile, suđenice*, 143. *Neka druga natprirodna bića i pojave*, 149. *Zlo oko, uroci, sretni i nesretni dani*; Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu.

**MOGUĆNOST KORIŠTENJA I PREZENTACIJE
TRADICIJSKE BAŠTINE**

ETNOGRAFSKA ZBIRKA O PRIMORSKIM BUNJEVCIMA U GRADSKOME MUZEJU SENJ

Blaženka LJUBOVIĆ
Gradski muzej Senj
Milana Ogrizovića 5, 53270 SENJ

1. UVOD

Prilogom će biti predstavljena Etnografska zbirka primorskih Bunjevaca, nastanjenih na području Grada Senja i šire okolice, koja od početaka rada Muzeja čini dio fundusa Gradskog muzeja Senj. Radom se čitatelje želi upoznati s poviješću nastanka Zbirke, od prikupljanja materijala i podataka, do konačne obrade Fundusa i postava u Muzeju.

Zbirka obuhvaća nekoliko cjelina: bunjevačke migracije, tradicijski način života, stanovanje, prehrana, odijevanje, obrti, poljodjelstvo i dr., koje se sadržajem međusobno nadopunjuju te predstavljaju dio bogate tradicijske kulture primorskih Bunjevaca.

Predstavljeno je i postavljanje Zbirke kao gostujuće izložbe u Subotici, u srpnju 2007. godine. Subotica je bila mjesto gostovanja Izložbe, kao prostor na kojem žive podunavski Bunjevci, bački Hrvati.

Prostornim određenjem možemo razlikovati tri bunjevačke seobe (Šarić 2008: 35), a početkom 17. stoljeća¹ senjsku okolicu naseljava jedna bunjevačka grana.

Izložbom smo se usredotočili na etnografske predmete koji se odnose na jedan dio područja koje danas nastanjuju primorski Bunjevci (planinski prostor Velike Kapele i Velebita) te mahom na razdoblje od polovice 19. stoljeća do polovice 20. stoljeća. Živeći na tom području ljudi su stvarali materijalnu i duhovnu kulturu koju danas u Muzeju poimamao kao značajno tradicijsko i kulturno naslijeđe, vrijedno muzejske prezervacije i prezentacije. Godinama sakupljani etnografski predmeti iz okolice Grada Senja, usustavljeni su u Etnografsku zbirku koja danas čini važan dio fundusa Gradskog muzeja Senj.²

2. OSNUTAK ETNOGRAFSKE ZBIRKE³

Gradski muzej Senj kompleksna je kulturna institucija čija etnografska zbirka Bunjevaca u cilju stručne pomoći u obavljanju muzejske djelatnosti podliježe formalno drugoj razini matičnosti i u nadležnosti je Etnografskog muzeja Istre u Pazinu, koji podliježe prvoj razini, odnosno Etnografskom muzeju u Zagrebu.⁴

Muzej u Senju osnovan je 1962. godine. Sakupljanje etnografske građe počinje od osnutka Gradskog muzeja, a aktivnije i sustavnije od 1965. godine, otkupom građe na terenu. Ante Glavičić, dugogodišnji kustos i ravnatelj Gradskoga muzeja (od 1960. do 1997. godine), sakupljajući etnografsku građu na senjskome području rekao je: *“Želio sam ispuniti obećanje dato cijenjenim suradnicima profesorima Marijani*

¹ O seobama vidi više u: Karoly 1890:243-251; Pavelić 1991., Pavličević 1985:281-309, 1989:147-172; Šarić 2008:35 i Bogović 2008:69.

² Uz tu zbirku, u Gradskom muzeju Senj smještene su: Arheološka i hidroarheološka zbirka, Zbirka glagoljice, Prirodoslovna zbirka te tri stalne izložbe: Senj i Senjani u Domovinskom ratu, Intelektualni krug i Senjsko pomorstvo kroz povijest.

³ Arhivska građa Gradskog muzeja Senj, od 1962. do 1984. godine.

⁴ Više: www.mdc.hr

i Branimiru Gušiću da ću raditi na sakupljanju etnografske građe Bunjevaca i osnutku zbirke. Iako nisam etnolog, etno-baština mi je vrlo bliska i pri srcu te sam kako sam znao i umio, iz ljubavi prema toj građi, uložio sav svoj trud i znanje u cilju spašavanja i sakupljanja te građe.”⁵

Zahvaljujući A. Glavičiću od šezdesetih su godina nadalje, sačuvani i pohranjeni mnogobrojni etnografski predmeti koji su se dotad nalazili u posjedu malobrojnih, stalno naseljenih stanovnika u rasutim naseljima smještenim u senjskomu zaleđu.

U više je navrata, sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća, Muzej u okviru svojih redovitih djelatnosti organizirao prikupljanje etnografskih predmeta, koje je Glavičić nazivao *etno-akcijom*. Bio je to svojevrsni poziv za pomoć brojnim suradnicima iz struke, pojedinim tadašnjim muzejima i Zavodima za kulturu.⁶ *Akcija* je provedena osamdesetih godina 20. stoljeća, a radilo se na temeljitoj evidenciji i otkupu građe na području ondašnje Općine Senj. Akcija je imala za cilj prikupiti građu, što je trebalo doprinijeti rekonstrukciji i dopuni Etnografske zbirke, a obuhvatila je šire područje prikupljanja etnografskih predmeta, lokaliteta i naselja: Krivi Put, Alan, Vratnik, Stolac, Krasno, Sv. Juraj, Lukovo, Klade, Starigrad, Živi Bunari, Jablanac te Prizna-Karaula. Bile su uključene mnoge institucije: Gradski muzej Senj, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture i Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, te brojni stručni suradnici Muzeja, koji su radili na obradi i procjeni prikupljene građe.⁷ Poziv za prikupljanje građe bio je upućen u vrijeme kada je većina predmeta bila već dobrim dijelom napuštena iz svakodnevne uporabe, uslijed industrijalizacije i pojačanih migracija sedamdesetih godina 20. stoljeća.

Stručni tim, na čelu s A. Glavičićem, niz je godina⁸ terenskim obilascima vršio otkupe građe, koja se pohranjivala u Muzej s daljnjim ciljem očuvanja i proučavanja tradicijske kulture i identiteta primorskih Bunjevaca. Sakupljanje je otežavala slaba prometna povezanost između naselja, te nepristupačnost zaselcima i napuštenim ljetnim *stanovima*.

Glavičić je zabilježio kako su se na terenu suočavali s brojnim problemima spašavanja etnografskih predmeta, bilo radi nesuglasica s vlasnikom oko otkupa, nedovoljnih financijskih sredstava ili zbog činjenice da su naselja već tada bila depopulirana. Nedostajali su ljudi koji bi dali potrebne odgovore i objašnjenja o nazivima i korištenju pojedinih predmeta, o proizvodnji istih na selu, te o načinu uporabe.⁹

Danas Etnografska zbirka sadrži više od 700 predmeta. Za stanovnike okolice Grada, ona ima veliku simboličku vrijednost jer je velik broj predmeta donesen i doniran u Muzej, od strane lokalnog stanovništva. Objektivna značaj Zbirke leži u mogućnostima očuvanja predmeta i uvida u njezin sadržaj radi budućih etnoloških i povijesnih istraživanja tradicijske kulture primorskih Bunjevaca.¹⁰

⁵ Citat uzet iz dopisa Gradskog muzeja Senj dr. Jelki Ribarić, direktoru Etnografskog muzeja Hrvatske u Zagrebu, Urbroj: 01-75/72 od 3. studenoga 1972.

⁶ Ostale muzejske institucije na području Hrvatske rijetko su pratile etnografsko-povijesnu građu Bunjevaca. Iznimku čine Etnografski muzej Hrvatske u Zagrebu i Narodni muzej u Rijeci.

⁷ Značajnu financijsku pomoć prof. Glavičić imao je od Republičkog zavoda za kulturu SR Hrvatske i SIZ-a za kulturu Općine Senj, a imao je i stručnu podršku: Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Rijeke i Zagreba, Hrvatskog etnološkog društva, Etnografskog muzeja iz Zagreba, Etnološkog zavoda JAZU-a, Narodnog muzeja u Rijeci, Muzeja Like Gospić i Povijesnog muzeja Hrvatske u Zagrebu, prof. Branimira i Marijane Gušić, te etnologa Milovana Gavazzija s Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Republičkog fonda za unaprijeđivanje kulturne djelatnosti SR Hrvatske, kao i od drugih muzealaca i etnologa koji su se bavili ovim znanstvenim područjem.

⁸ Od šezdesetih do osamdesetih godina 20. stoljeća. Prikupljanje građe najčešće se organiziralo kroz planirane stručne ekskurzije u kojima su sudjelovali stručni suradnici Gradskog muzeja. Građa je većim dijelom sakupljena putem otkupa, a manjim dijelom donacijama.

⁹ Korespondencija Gradskog muzeja Senj tj. direktora A. Glavičića s raznim institucijama: Upravnom odboru Republičkog fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti, Komisiji za otkup umjetnina i građe spomeničkog značenja Zagreb, Urbroj:29-1969 od 13. ožujka 1969.; Urbroj:11/2-1970 od 13. ožujka 1970.; Urbroj: 01-49/72 od 22. lipnja 1972.; Urbroj:01-73/72 od 15. listopada 1972.; i Urbroj: 01-12/79 od 1. lipnja 1979.

¹⁰ U okvirima znanstvenog projekta *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca* koji je bio od 1998. do 2007. godine, a od 2008. godine do danas nastavljen pod nazivom *Identitet i etnokulturno oblikovanje Bunjevaca*, pod vodstvom dr.

Predmeti su u okviru Zbirke sakupljeni po grupama:

1. Tekstilni predmeti domaće proizvodnje (tkani ili pleteni od vune, konoplje, lana i dlake).
2. Alatke kojima se pripremao materijal za izradu tekstilnih predmeta
3. Predmeti ručne izrade vezani za uzgoj stoke, obradu zemlje (poljodjelstvo) i druge radove.
4. Predmeti vezani za pojedine obrte: kovač, kolar, bačvar, stolar, opančar, postolar, bravar i dr.
5. Predmeti vezani za pomorstvo, ribolov, brodogradnju (primorske padine Velebita)
6. Dijelovi pokućstva, pribor za kućanstvo, predmeti koji su vezani za ognjište, kuhanje, rasvjetu i grijanje, predmeti od drva.
7. Predmeti koji su služili za prijevoz i prijenos tereta, čuvanje hrane, vode te poljoprivrednih proizvoda.
8. Pastirski pribor.
9. Predmeti izrađeni od zemlje (zemljane posude lončara iz Podgorja i Like), posude izrađene od željeza i drugih materijala, odnosno predmeti koje su Bunjevci proizvodili ili kupovali za potrebe svakodnevnog života.¹¹

Zbirka se s godinama nadopunjavala i proširivala. U funkciji kustosa i ravnatelja, A. Glavičić prvi je dio sakupljenih predmeta s kratkim opisom, ali bez tematskog grupiranja, upisao u *Glavnu knjigu muzejskih predmeta Gradskog muzeja Senj*.¹² Kompletiranje postojeće etnografske zbirke u Muzeju od početka je bilo shvaćeno kao posao od znanstvenog, kulturnog i regionalno-turističkoga značaja, no Zbirka danas, smatrala sam kao ravnateljica i kustosica Muzeja, traži suvremeno sagledavanje. Zbirku treba promatrati i vrednovati u kontekstu aktualnih privrednih tijekova i svijetu koji se ubrzano mijenja. Ona je time poimana kao, kako dinamičan, tako i ciljano statičan dokument nekadašnjeg (građa) i sadašnjeg (postav) vremena, promjenljiva i nepromjenljiva istovremeno.

3. REKONSTRUKCIJA ETNOGRAFSKE ZBIRKE KAO DIJELA STALNOG POSTAVA

Još je 1969. godine planirano da se sakupljena etnografsko-povijesna građa usustavi u etnografsku zbirku. Budući da Gradski muzej Senj nikada nije imao zaposlenog etnologa, nije bilo niti sustavnog plana prezentacije etnografske građe. A. Glavičić ipak je imao nadzor nad predmetima koji su u Muzej stizali, a to je ostvarivao pridruživanjem inventarnog broja svakom predmetu. Ipak, 2001. godine ustanovljeno je kako su vremenom, papirići s brojem na pojedinim predmetima izbledili ili otpali, te se opisu predmeta i broju iz spomenute *Glavne knjige predmeta* nisu adekvatno i provjereno mogli pridružiti predmeti koje smo zatekli u Zbirci. Stoga je bilo potrebno prije svega izvršiti novu inventarizaciju predmeta, kako već postojećih, tako i u međuvremenu novopridošlih, neinventariziranih predmeta. Također, od svojeg osnutka Gradski muzej Senj nije imao niti izdvojen spremišni prostor, te je cjelokupna građa, bez nužne selekcije u muzejskoj prezentaciji, bila izložena očima posjetitelja. Stari postav nije imao jasnu izložbenu koncepciju i katkad je nalikovao *na depo*¹³.

sc. Milanom Černelić, izv. prof. s Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pronađeno je više predmeta materijalne kulture koji su fotografirani i opisani, ali uz te predmete za istraživanje i interpretaciju koristili su i predmete pohranjene u okviru Etnografske zbirke Gradskog muzeja Senj. Pojedini sudionici i istraživači, ujedno su i autori priloga u I i II. svesku Monografije o Krivome Putu.

¹¹ Kod sakupljenih predmeta bilo je teško odrediti majstore, godinu izrade većine predmeta, funkciju i kvalitetu, a njihovo stanje uz ostale elemente utjecalo je na prodajnu cijenu koja se temeljila na realnoj procjeni vrijednosti.

¹² Prof. A. Glavičić je tada bio jedina zaposlena stručna osoba (po struci arheolog i povjesničar).

¹³ Riječ je o slikovitom i vjerodostojnom opisu autorice ovog priloga koja od 1. srpnja 1997. godine radi kao ravnateljica i viša kustosica Gradskog muzeja Senj.

Nadolazeće 2005. godine trebala se obilježiti 400. godišnjica doseljenja Bunjevaca na senjsko područje.¹⁴ Djelatnici Muzeja¹⁵ željeli su to obilježiti i preuređenjem etnografske zbirke.

Godine 2001. susreli smo se, kao ondašnji djelatnici Muzeja, s dilemom: da li postav osuvremeniti ili zadržati u prezentaciji ideju ranijeg postava: izložiti sve predmete, čak i kada se neki ponavljaju, te time prikazati bogatstvo fundusa (više potpuno istih predmeta) što bi muzeološki bilo opravdano.¹⁶

Kako Muzej nije imao zaposlenog etnologa, inventarizaciju su od 2001. do 2004. godine obavljale vanjske suradnice, tada netom diplomirane etnologinje (Ivana Šarić Žic iz Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Rijeci i Marijeta Rajković) te tadašnje apsolventice etnologije (Tihana Rubić, Marija Brajković, Lidija Dokuzović i Danijela Birt) na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.¹⁷ Većina njih bile su i istraživačice-suradnice na znanstvenom projektu *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca*, voditeljice dr.sc. Milane Černelić.

Slika 1: Detalj iz starog postava etnografske zbirke, GMS; snimio Darko Nekić, listopad 1997.

Naposljetku, opredijelili smo se za promjenu postava za koju je bilo potrebno izvršiti reviziju, selektirati predmete (prema sadržaju, reprezentativnosti, stanju očuvanosti i sl.) te predstaviti Zbirku javnosti.

Cilj nam je bio predstaviti tradicijski život primorskih Bunjevaca korištenjem originalnih predmeta zajedno s arhivskom i fotografskom građom. To smo nastojali kroz muzejsku prezentaciju „bunjevačke priče“ postavljene u kontekst prvih seoba, naseljavanja, oblikovanja životnog prostora, načina stanovanja,

¹⁴ Tim povodom smo 2005. godinu proglasili godinom Bunjevaca u tijeku koje je u povodu Međunarodnog dana muzeja postavljena prigodna izložba kao uvod u završne pripreme konačnog preuređenja stalnog postava etnografske zbirke kojeg je pratio prigodni deplijan; nadalje znanstveni časopis Senjski zbornik za godinu 2005., također je posvećen toj visokoj obljetnici i u njemu je objavljen i veliki broj radova na temu tradicijske kulture Bunjevaca.

¹⁵ U uređenju novog postava sudjelovali su svi djelatnici Gradskog muzeja Senj: Blaženka Ljubović, prof. ravnatelj i viši kustos, Darko Nekić, prof. i viši kustos (danas gradonačelnik Grada Senja), Melanija Prpić, dipl. oec. i tehničko osoblje: Marija Margeta, Branimir Turina i Dragan Žunić.

¹⁶ O ovome više vidjeti u: *Muzeologija*, 38 (2001.), 78-79, o izložbenoj djelatnosti, tipologiji izložbenih postava te o njihovom razvrstavanju u zbirke. Posebno su značajne didaktičke izložbe koje imaju svrhu pružanja informacija, upućivanja i podučavanja budući da ova zbirka predstavlja ukupnost života primorskih Bunjevaca nastanjenih na senjskom području.

¹⁷ Odsjek je 2004. godine preimenovan iz Odsjeka za etnologiju u Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju.

Slika 2: Detalj iz starog postava etnografske zbirke, GMS, snimio Darko Nekić, listopad 1997.

obavljanja kućanskih poslova, tekstilne proizvodnje, snabdjevanja i vodoopskrbe, do šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća.

Tako smo prvotnoj statičnosti predmeta izloženih u tematskim skupinama, na legendama dodali povijesnu priču primorskih Bunjevaca, koja je obilježena migracijama, ratovima, prilagodbama i traženjima novih uvjeta i prostora življenja. Čini nam se da je upravo to dalo znatan pečat bunjevačkoj tradicijskoj kulturi. Izloženi predmeti bili su zamišljeni kao prožimanje povijesnih podataka s pričom o vještinama i tradicijskom načinu življenja primorskih Bunjevaca.

Na uređenju postava i stručnoj obradi etnografske građe, radovi su vođeni od 2000. do 2006. godine. Zbirka je otvorena i predstavljena javnosti 20. travnja 2006. godine u povodu obilježavanja Dana Grada Senja.¹⁸

¹⁸ Od ideje do realizacije novog-starog postava etnografske zbirke-izložbe prošlo je više godina za što je bila potrebna financijska i stručna pomoć bez koje ne bismo ostvarili zacrtani projekt. Zbog toga smo vrlo zahvalni svima koji su nam financijski pomogli i bez čije pomoći ova zbirka ne bi ugledala svjetlo dana: Ministarstvu kulture RH, Ličko-senjskoj županiji, Gradu Senju, a tehničku pomoć pružila nam je Uprava šuma Senj. U stručnom dijelu svesrdnu pomoć pružili su nam: Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu (dr. sc. Milana Černelić, izv. prof. i suradnici studenti na znanstvenom projektu *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca*, Marijeta Rajković, Tihana Rubić, Danijela Birt, Marija Brajković), te studentice: Lidija Dokuzović, Anita Akšić i Marija Ivatek; Konzervatorski odjel u Rijeci (Ivana Šarić-Žic, prof.); te Etnografski muzej Istre, koji je matični muzej za ovu Zbirku (mr.sc. Lidija Nikočević i Tanja Kocković). Ostali su brojni vanjski suradnici radili kako na uređenju prostora, tako i stručnoj obradi i zaštiti građe.

4. KONCEPCIJA NOVE ETNOGRAFSKE ZBIRKE

Izložbeni prostor smješten je na trećem katu zgrade Muzeja, a obuhvaća površinu od cca 200 m². Prilikom postavljanja izložbe odlučili smo građevinskim zahvatom otvoriti stropni grednik, te na taj način dobiti veći izložbeni prostor (postavljanjem nekih predmeta u potkrovni dio), ali i bolje dočarati interijer drvenih greda bunjevačke tradicijske kuće, preciznije, tavanškog prostora koji je služio za odlaganje uporabnih predmeta i osnovnih namirnica.

U uvodnom dijelu Zbirke izloženi su zemljovidi na kojima su vidljive bunjevačke migracije, dok je u glavnoj izložbenoj dvorani zastupljeno nekoliko tematskih cjelina: prikaz unutrašnjosti bunjevačke kuće, tradicijska prehrana, prikaz obrtničke djelatnosti i ostalih zanata, prikaz poljodjelstva i stočarstva, transport i vodoopskrba, tekstilno rukotvorstvo i replike bunjevačkih nošnji. Svaka od ovih tematskih cjelina u daljnjem je tekstu pojašnjena kako bi se stekao cjelovitiji uvid u koncepciju postava.

4. 1. BUNJEVAČKE MIGRACIJE

Prema M. Černelić, Bunjevci su hrvatska etnička skupina podijeljena u tri ogranka (Černelić 2003:407-424):

dalmatinski (Dalmatinska zagora i jugozapadni dijelovi Bosne i Hercegovine)
primorsko – lički (Gorski kotar, Hrvatsko primorje i Lika)
podunavski (Bačka, južna Mađarska i okolica Budimpešte)

Znanstvenim proučavanjem povijesnih izvora, te analizom etnoloških i lingvističkih pokazatelja, dokazane su sličnosti u predmetima materijalne i elementima duhovne i društvene kulture ovih triju bunjevačkih grana, iako žive na međusobno udaljenim prostorima.

U povijesnim dokumentima zabilježene su brojne bunjevačke seobe, od kojih su veće bile 1605. i 1627. godine kada uz pomoć krajiških časnika dolaze u Lič u Gorskom kotaru odakle će se proširiti sve do Senja i naseliti senjsku okolicu. Poslije oslobođenja Like od Osmanlija (1689.) počinju naseljavati i krajeve s druge strane Velebita (Pazarišta, Smiljan, Sv. Rok, Lovinac...) (Pavičić 1962). Seobe bačkih Bunjevaca, koje ljetopisne knjige nazivaju Dalmatincima (Dalmatae) nisu bile istodobne. Iako je seoba u Podunavlje bilo i ranije, najznačajnijim i najbrojnijim se smatraju one iz 17. stoljeća, kada se Bunjevci naseljavaju u krajeve između Dunava i Tise koje i danas nastanjuju. Uz navođenje izvora i relevantne literature, ovaj di Zbirke, dakle, govori o doseljavanju primorskih Bunjevaca na područje Krivoga Puta.

4. 2. GOSPODARSTVO I OBRITNIČKE DJELATNOSTI¹⁹

Osnovne gospodarske grane u senjskoj okolini bile su stočarstvo i zemljoradnja, a pojedinci su se bavili i obrtništvom (stolari, kolari i kovači), lovom na divlje životinje, pčelarstvom i *kirijanjem* (izvlačenjem trupaca iz šume).

Bunjevci u senjskoj okolini uzgajali su: volove, krave, konje, ovce, koze, magarce, mule, svinje i perad (najčešće kokoši). Posjedovali su nekoliko jutara zemlje, ponajviše u obliku oranica i livada koje su obrađivali i kosili. Od poljoprivrednih kultura najučestalije žitarice bile su ječam i zob, a u nekim predjelima i pšenica, heljda i kukuruz. Od povrtlarskih kultura sadio se krumpir, kupus (*zelje*), repa, mahunarke, mrkva i salata. Od voća su se najčešće uzgajale šljive i jabuke.

¹⁹ Tekst za legendu koja se odnosi na dio zbirke o gospodarstvu i obrtničkim djelatnostima, napisala je Marijeta Rajković.

Slika 3: Zaprežna kola, mladić Bunjevac i dio kovačije, GMS; snimio Darko Nekić, svibanj 2006.

Pčelarstvom su se bavili pojedinci i to isključivo za vlastite potrebe (jednog domaćinstva). *Kirijanje* je bila dopunska djelatnost koja se prenosila generacijama i to po muškoj lozi. Dodatni izvor prihoda bila je veoma često trgovina ogrijevnim drvetom i prodaja mlijeka i ostalih proizvoda u Grad Senj. Na području Krivoga Puta pojedinci su vješto proizvodili predmete i alate koji bi se koristili za: sječu drva, obradu zemlje, košnju i sakupljanje sijena, izvlačenje drvene građe iz šume i njegovu obradu, odnosno za izradu svih vrsta alata i proizvoda od drveta, primjerice – bačvarskog alata, te glazbenih instrumenata, od drveta i kože.

Slika 4: Poljodjelski i ostali alati, GMS; snimio Darko Nekić, svibanj 2006.

Budući da sve ove gospodarske grane ipak nisu bile dostatne za život, muškarci su od druge polovice 19. stoljeća pronalazili dodatne izvore prihoda. Najčešće bi to bio (privremeni ili trajni) odlazak na rad u Slavoniju, Bosnu, zapadnu Europu ili prekomorske zemlje (SAD i Kanada).²⁰

²⁰ Više o migracijama s područja Krivoga Puta vidi u prilogama Marijete Rajković, u prvom svesku Monografije, str. 79-122.

4.3. KOVAČ I KOVAČIJA²¹

Do sedamdesetih godina 20. stoljeća Bunjevci s područja Krivoga Puta, te Krasna i okolice, intenzivno su koristili usluge kovača u *kovačijama*. Obzirom da je do sedamdesetih godina 20. stoljeća gotovo svaka kuća imala konja ili vola, odnosno da je poljoprivredni alat činio neophodan dio kućnog inventara, te da se kovačkim poslom bavio vrlo mali broj ljudi, kovački posao u kovačiji odvijao se tijekom cijeloga dana: potkivanje konja i volova, izrada kovanih dijelova za drvena kola i dijelova alata, popravljivanje sjekira, motika, krampova i plugova.

Te je kovače lokalna zajednica nazivala *profesionalnim* kovačima, a ta se odrednica temeljila najčešće na kvaliteti njihovih vještina i na kriteriju nasljeđivanja (pozitivnije su se vrednovali oni koji su nasljeđivali taj zanat unutar obitelji). Oni kazivači koji su bili samouki, odnosno, sami su, bez poduke starijih, zanat usavršili uz drugi posao (primjerice izvlačenje trupaca iz šume, *kirijanje*) i počeli u manjoj mjeri kovati za vlastite potrebe i po narudžbi mještana, nazivani su *priučenicima* ili *poluprofesionalnima*. Kovački se posao veoma cijenio zbog fizičke mukotrpnosti.

Sedamdesetih godina 20. stoljeća postupno dolazi do prestanka korištenja kola, konja i volova zbog pojave motornih vozila i tvorničke proizvodnje. Tada postupno prestaje potreba za uslugama kovačije jer nestaje potreba za ručno kovanim proizvodima.

Zbirka sadržava kako predmete kovačke proizvodnje, tako i one koje su kovači koristili pri proizvodnji alata, dijelova konjske opreme, dijelova za drvena kola.

4.4. TRADICIJSKI PRIJEVOZ²²

Kod Bunjevaca u senjskoj okolici, a osobito onih nastanjenih u Podgorju, bile su izražene sezonske kosebe. Zimi su boravili u nižim i toplijim predjelima, a proljepšanjem vremena i kopnjenjem snijega postupno su sa stokom selili u više predjele gdje su boravili ljeti.

U najranijim razdobljima, kada nije bilo izgrađenih putova i cesta, najkorištenije životinje za transport bile su magarci i mule. Za potrebe transporta izrađivali su se samari. Ispod drvenog dijela samara stavljala se *stelja* – platno od konoplje koje se gusto tkalo i unutar kojeg se stavljala slama od zobi kako bi se zaštitila leđa magarca.

Izgradnjom putova do važnijih naselja u širu uporabu ulaze zaprežna kola koja najčešće vuku konji i volovi i koja su u uporabi ostala sve do današnjih dana.

Zbirka sadržava samar, kožnu opremu za gonjenje i sl.

4.5. OPSKRBA ROBOM²³

Pitka voda i danas je problem stanovnika planinskih sela u senjskoj okolici koja su naseljena Bunjevcima. Nedostatak pitke vode bio je jedan od važnijih razloga iseljavanja. Kako je velika udaljenost od izvora pitkom vodom otežavala život i rad, Bunjevci su kroz povijest koristili prirodne osobitosti terena i izrađivali vodoopskrbne sustave. Kao najpoznatiji prirodni vodoopskrbni sustav u planinskim dijelovima, korištene su snježnice (*snižnice*). U nižim predjelima za prikupljanje vode korištene su prirodne udubine u stijenama u kojima se prikupljala kišnica i koje su ponekad bile povezane u cijele vodoopskrbne sustave.

Od druge polovice 19. stoljeća na području Krivoga Puta počinju se graditi *šterne* (cisterne) najprije u tehnici suhozida s nepropusnim slojem od gline (ilovače), a kasnije uporabom modernih građevinskih materijala. Kako je gradnja *šterni* bila iznimno zahtjevna i skupa, te tako nedostupna većem dijelu stanovništva, građene su i tzv. državne šterne, po jedna ili najviše dvije, za svako naselje.

²¹ Tekst za legendu koja se odnosi na dio zbirke o kovačima, napisala je Tihana Rubić.

²² Tekst za legendu koja se odnosi na tradicijski prijevoz, napisala je Danijela Birt.

²³ Tekst za legendu koja se odnosi na opskrbu vodom, napisala je Danijela Birt.

Za transport i korištenje vode postojalo je nekoliko vrsta drvenih posuda: bačve, *barilci*, *burila* (*burla*) i *žbanjice*. Svi ti predmeti izloženi su u nekoliko primjeraka.

Slika 5: Detalj izložbe s prikazom inventara za vodoopskerbu, GMS; snimio Darko Nekić, svibanj 2006.

4.6. ODIJEVANJE I TEKSTILNO RUKOTVORSTVO

Već početkom 20. stoljeća tradicijsko ruho, odnosno predmeti ručne proizvodnje, počinju nestajati iz senjske okolice, tako da ih i najstariji stanovnici jako slabo pamte.

Ženska odjeća podijeljena je na donju (košulja i podsuknja) i gornju (haljine za koje postoji nekoliko naziva (*flajda*, *alja*, *kiklja*)). Preko haljina nosila se pregača (*zaslon*). Zimi žene nisu nosile kapute, nego pletene *maje* koje najčešće nisu bile ukrašene.

Slika 6: Detalj izložbe s prikazom tekstilnih predmeta, GMS; snimio Darko Nekić, svibanj 2006.

U mušku donju odjeću spadale su *gaće*, a u gornju: košulja, hlače, prsluk, džemper, čarape i natikače. Zimi se nosio kratki kaput dužine do bokova tzv. *ćurak*, a pojedini odjevni predmeti bili su izrađeni i od kože (*kožun* i *šubara*).

Glavna sirovina za izradu odjevnih predmeta bila je vuna. Poslije pranja i dijeljenja vuna se čupala rukama i vlačila na *gargaše* (češljeve), što se obično radilo na *prelima*. Tako obrađena vuna motala se u *kudilju* (smotuljak), zatim prela i motala u klupka. U ranijim razdobljima vuna se bojala (*strojila*, *mastila*) prirodnim bojama dobivenim od orahova lišća i kore, duhana, jasenove kore, *rušvice* (grmolike biljke), dok se u novijim razdobljima za bojanje upotrebljavala industrijska boja nabavljana u Senju.

Osim vune, za proizvodnju odjevnih predmeta koristili su se lan i konoplja od kojih su izrađivane ženske donje košulje, muške donje gaće, plahte, posteljina i ručnici i koža za izradu kožuna i šubara. Od kože izrađivala se i obuća, posebno opanci.

Da bismo što bolje dočarali način odijevanja, za potrebe izložbe izradili smo replike četiriju nošnji i to: svečanu i radnu nošnju djevojke Bunjevske, te svečanu i radnu nošnju mladića Bunjevca.

7. TRADICIJSKA PREHRANA²⁴

Svakodnevna prehrana ruralnog stanovništva ovisila je o načinu privređivanja. Budući da su se Bunjevci u senjskoj okolici uglavnom bavili stočarstvom prehrana im je bila bazirana na mlijeku i mliječnim proizvodima: kiselom mlijeku – *kiselini*, siru i *putru*. *Kiselina* se najčešće jela s palentom, te samostalno. Jedan od najpoznatijih bunjevačkih sireva je sir *škripavac* čiji je naziv povezan uz karakterističan zvuk (škripanje) prilikom konzumacije.

Nezamjenjiva namirnica bio je krumpir. Osim krumpira, često se koristio i *kupus* (zelje), koji se sadio na vlastitoj zemlji ili nabavljao u Lici. Zelje se kiselilo i pripremalo u kombinaciji s mesom.

Najraširenije žitarice bile su ječam i pšenica od kojih se dobivalo brašno za pečenje kruha. Kruh se pekao pod *pekrom*, a od šezdesetih godina 20. stoljeća u *rolu*, odnosno štednjaku. Zbog klimatskih obilježja i nedostatka plodne zemlje sadilo se malo voća, uglavnom su to bile jabuke. Često se sakupljalo samoniklo bilje i šumski plodovi (*drinjule*, jagode, maline, *merale*, šipak i *crne jagode*, *trnjule*).

Prehrana ribom i morskim proizvodima nije bila zastupljena kod primorskih Bunjevaca iako je veliki dio njih živio u blizini mora. Tek u novije vrijeme dobivaju veći značaj u prehrani.

Za piće se koristila voda, dok se vino nabavljalo samo za svadbe i ljetne košnje. U primorju su Bunjevci pekli rakiju od šmrike tzv. *šmrikovaču*, a od šumskih plodova izrađivali su slatka pića među kojima su najpoznatiji *malinovac* i *trambuva*.

Zbirka sadržava primjere posuđenog samoniklog bilja kao i posude za njihovu pripremu.

8. UNUTRAŠNJOST KUĆE²⁵

Stambene kuće i ljetne stanove Krivopućana možemo podijeliti u tri kategorije: kuće s odvojenim štalama, nastambe katnice (prizemni prostor za životinje, na katu ljudi) te nastambe s jednom prostorijom – *pojate*. Ove posljednje predstavljaju najjednostavniji oblik, a sastojale su se od jedne prostorije, pregrađene na dva dijela pomoću drvenih daščica ili kamena. U jednom dijelu boravili su ljudi, a u drugom blago: *Ulazile bi krave i ljudi na ista vrata, tu je bilo ognjište i visile su police sa suđem*. U ovu su prostoriju mogla stati dva kreveta ili se umjesto njih koristila *sečija* sabita od dasaka – nekoliko *dasaka postavilo bi se na male nožice, te se na to stavilo malo slame (u strožu ili tekstilnih predmeta)*, zatim drvena klupica i nekoliko *stoličica*, *kaštrola* (kotao) u kojem se *palenta kuvala*, lonac i nekoliko *padelica* (manje zdjelice).

²⁴ Tekst za legendu koja se odnosi na tradicijsku prehranu, napisala je Jasmina Jurković.

²⁵ Tekst za legendu koja se odnosi na tradicijsko graditeljstvo (unutrašnjost kuće), napisale su Ivana Šarić Žic i Marijeta Rajković.

Slika 7: Unutrašnjost bunjevačke kuće, GMS; snimio Darko Nekić, svibanj 2006.

Najrašireniji oblik i kuća i ljetnih *stanova* bile su nastambe u kojima su u prizemlju boravile životinje, a na katu ljudi. Donji, prizemni dio nazivao se *štala*, a gornji dio *kuća*. Gornji dio *bijelio se vapnom do pola*. U kućama su se nalazila otvorena ognjišta, koja su se počela zamjenjivati pećima – *kozama*, a za vrijeme Drugoga svjetskog rata na ognjištima su kuhali za svinje. U pojedinim obiteljima takve se prostorije danas koriste za dimljenje i sušenje mesa. Pokraj ognjišta su bile *tronoge*, na kojima se kuhalo *jelo u padeli* ili *mliko*, a u *kaštroli* se kuhala *palenta*, krumpir i *jušna jela*. Kruh, meso i krumpir pekli su se pod *pekama*. U istoj prostoriji bio je i mali ili veliki stol. Oko malog stola – *stolice* ljudi su sjedili na *tronošcima*, a oko velikog (koji se počeo upotrebljavati iza Drugoga svjetskog rata) na stolicama. *Polica za suđe* pričvršćivala se na zid. Od posuđa koristilo se: velike *zdile* za *donit na stol svoj familiji*, *cinjani pinjati* (aluminijски tanjuri), *paljak* (za grabiti juhu) te razni glineni *čupovi*.

Slika 8: Unutrašnjost bunjevačke kuće sa tavanjskim prostorom, GMS; snimio Darko Nekić, svibanj 2006.

Kreveti su rađeni od punog drveta i razdvojeni su svaki za sebe. Umjesto dekama, pokrivalo se ličkim vunenim *biljcima*. Spavalo se *i u podu gdje je seno bilo*. Tekstilne predmete držali su u *škrinjama*, u *borovima* s trima ladicama ili u ormarima.

Budući da je struja uvedena tek sedamdesetih godina 20. stoljeća, za rasvjetu su korištene svijeće od voska i *petrolejke*.

Spomenuti su se oblici stanovanja i uređenja unutrašnjosti kuće, zadržali mahom do Drugoga svjetskog rata, a kasnije su postupno bili napušteni. U socijalističkom razdoblju, kuće su dograđivane horizontalno, a ponekad je bio nadograđen katni dio.

Sav dio ranijeg inventara, koji se u tekstu spominje, izložen je u Zbirci i postavljen u vidu prikaza funkcioniranja dijelova unutrašnjosti kuće (ognjište s inventarom, potkrovlje kuće s inventarom i sl.).

Smatramo da je koncepcijom ove izložbe materijalna i duhovna kultura primorskih Bunjevaca zanimljivo prezentirana javnosti. U inventarizaciji, a dijelom i u idejnoj koncepciji Zbirke, sudjelovale su etnologinje Milana Černelić, Marijeta Rajković²⁶, Tihana Rubić²⁷, Danijela Birt²⁸ i Ivana Šarić Žic²⁹, ali najveći su dio organizacije i realizacije poslova, te idejnog rješenja Zbirke, ponijeli djelatnici Gradskog muzeja Senj: Blaženka Ljubović, Darko Nekić i Melanija Prpić; te *Studio Gobbo* d.o.o. iz Grožnjana.

Inventarizacija je rađena tako da je redom popisani svaki predmet koji smo zatekli u Zbirci, izuzev onih koji su bili u nepopravljivo lošem stanju, bez mogućnosti restauracije (primjerice, od moljaca većim dijelom uništena vunena torba ili dijelovi tronošca koji su bili u izrazito trusnome stanju uslijed crvotočine i sl.). Izvršena je inventarizacija cjelokupnog preostalog fundusa Zbirke, odnosno, svakom je predmetu pridružen broj s odgovarajućom inventarnom karticom u koju su upisivani sljedeći podaci o predmetu: naziv predmeta (lokalni, stručni), materijal i tehnika izrade, opis i stanje predmeta, ime onog/one koji/a je predmet izradio/la, dimenzije predmeta, broj komada, mjesto izvedbe i uporabe, način na koji je predmet dospio u Muzej, nabavnu cijenu i bilješku (napomenu) osobe koja je predmet inventirala. Svaki je predmet fotografski dokumentiran te je fotografija naknadno pridružena pripadajućoj inventarnoj kartici.

Vrijedno je opisati specifičnu situaciju koju smo zatekli u početku inventarizacije: već je spomenuto kako je prof. A. Glavičić prethodno bio inventirao određen broj predmeta i dosljedno ih upisivao u inventarnu knjigu. Predmeti su opisani i pridružen im je pripadajući broj. Nerijetko je te predmete i donosio sam A. Glavičić ili bi ih on kao stručna osoba preuzimao za Muzej i odmah po primitku upisivao i opisivao. Dogodilo se ipak da su se u međuvremenu, uslijed trošnosti, papirići s pripadajućim brojem odlijepili s predmeta. Na osnovu spomenute inventarne knjige pokušalo se prema opisima koji se u Knjizi nalaze odgonetnuti o kojem se predmetu radi, jer je pored opisa predmeta knjiga sadržavala i iznimno vrijedne podatke o primitku predmeta, osobi koja je predmet koristila i/ili darovala, otkupnu cijenu i sl. Međutim, opisi predmeta su bili vrlo uopćeni, odnosno, nisu sadržavali nekakve odrednice koje bi pri prepoznavanju predmeta bile jasan označitelj konkretnog predmeta. Trebalo je stoga započeti s novom inventarizacijom predmeta te svakom predmetu pridružiti novi inventarni broj.

Analizom postojećih predmeta unutar Zbirke, ustvrdilo se i na koji ćemo način tematski organizirati novi postav; tematske cjeline koje smo predstavili u novom postavu uglavnom su one za koje smo raspolagali najvećim brojem predmeta, te najočuvanijim i najraznovrsnijim predmetima, onima koji mogu

²⁶ Tada diplomirana etnologinja, a danas znanstvena novakinja u zvanju asistentice, na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

²⁷ Tada diplomirana etnologinja, a danas znanstvena novakinja u zvanju asistentice, na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

²⁸ Tada studentica etnologije, a danas znanstvena novakinja u zvanju asistentice, na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Sveučilišta u Zadru.

²⁹ Tada djelatnica Ministarstva kulture RH, Konzervatorskog odjela u Rijeci, a danas kustosica Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja u Rijeci.

cjelovitije „ispričati priču“ o nekoj tematskoj cjelini unutar postava koju želimo prikazati (primjerice, otvoreno ognjište s priborom; kovačija).

Svi izlošci unutar novog postava slikovito svjedoče o ručnoj proizvodnji kao isključivo zastupljenoj na ovom području do otprilike prvih godina nakon Drugoga svjetskog rata, te o skromnosti i oskudnosti u načinu življenja i privređivanja.

E-23-27		VRIJEME:	
INVENTARNI BROJ:	NAZIV USTANOVE:	NALAZIŠTE:	
1087(4310)	GRADSKI MUZEJ SENJ		
ZBIRKA: ETNOGRAFSKA ZBIRKA		MJESTO IZVEDBE:	
MATERIJAL I TEHNIKA: DRVENA ŠKRIJNJA, METALNI SPOJEVI (2.KOM.)		MJESTO UPOTREBE:	
PREDMET (autor, naziv, opis, stanje):		KADA I KAKO JE DOSPIO U MUZEJ:	
STARIJAŠKA DRVENA ŠKRIJNJA ZA KOBU (OKO 100 GODINA), IZRAĐENA IZ JELCVA DRVETA, DOSTA OŠTEĆENA.		MODRIĆ MARTINA, VEL. BRISANICE, KUPLENO 25. VIII 1968.	
UKRASNI I BIVAJA I VELIČINOM SUČI ŠKRIJNI POD BRUVEM 430L (1086). SA PREDNJE STRANE ČETVEROKUTNO POLJE RAZDJELENJE I NEMA TEKUTA KOJI JEDAN U DRUGOGA UPADAJU.		BR. RAČ. 4-ND. 120,00	
SREDNJE POLJE KAO SA 4 GREDE (STUPA) PODIJELJENO U TARE DOBIVENA 3 POLJA NALAZE SE RELIEFNO DOVEŠENI BILJNI MOTIVI.		NABAVNA CIJENA:	
ŠKRIJNJA NEMA KOŽICE I NEMA BRAVU (NEKAD IMALA).		KATEGORIJA VRIJEDNOSTI:	
SIGNATURA:		INVENTARNI OMOT:	
VELIČINA, TEŽINA: (ŠKRIJNJE) DULJINA = 124 CM DULJINA KOLOPCE = 131 CM ŠIRINA = 46 CM ŠIRINA = 52,5 CM BROJ KOMADA: ŠIRINA = 51 CM IMANA 2016		FOTO, DIA:	
		LITERATURA:	
		SMJEŠTAJ:	
		BILJEŠKA:	
		STANJE 05. VIII 1968. DOSTA OŠTEĆENA I NAGAZEENA OD CILJA	
		STANJE 04. XI 2003. DOSTA OŠTEĆENA, CRVOTOČINA, NEDOSTAJE BRAVA	

E23-27

2

Slika 9: Primjer ispunjene inventarne kartice koja je pisana prilikom nove inventarizacije Etnografske zbirke.

5. GOSTOVANJE ZBIRKE/ IZLOŽBE U SUBOTICI

Zbirka, kao dio stalnog postava Muzeja, danas obogaćuje muzejsku i turističku ponudu Grada.³⁰ Gradski muzej Senj i Etnografsku zbirku godišnje posjeti oko 6000 posjetitelja, od čega većinu čine školska djeca koja u programu imaju terensku nastavu. Ova im zbirka tako nadopunjuje i obogaćuje osnovnoškolski i srednjoškolski nastavni program, ali i njihove spoznaje o životu u ruralnoj sredini tijekom 20. stoljeća.

Pored toga, gostovanjem Izložbe, kulturna se baština Bunjevaca pokazala kao moguća kulturna poveznica među raseljenim bunjevačkim grupama. To je potvrđeno prigodnom otvaranja stalnog postava u Gradskom muzeju Senj.³¹ Svi su oni putem pisanih i vizualnih medija doznali kako su u Muzeju u tijeku pripreme za otvaranje Etnografske zbirke o tradicijskoj kulturi primorskih Bunjevaca. Obratili su se djelatnicima Muzeja s molbom i željom da ta izložba bude predstavljena i bačkim Hrvatima Bunjevcima u Gradskom muzeju u Subotici.

Naglasili su kako je hrvatski (bunjevački) identitet živ u svijesti i uporabi vođanskog stanovništva, te kako su uvjereni da bi gostovanje Izložbe pobudilo veliki interes kod mnogih tamošnjih Bunjevaca te dalo potporu očuvanju hrvatske narodne svijesti i identiteta među bačkim Hrvatima Bunjevcima.

³⁰ Na otvorenju su bili prisutni predstavnici Demokratskog saveza Hrvata Vojvodine iz Subotice, gospodin Petar Kunčić, dipl.ing., predsjednik ove stranke i zamjenik predsjednika općine Subotica i dr. sc. Slaven Bačić, glavni urednik Leksikona podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca.

³¹ O svom boravku u Senju na otvaranju izložbe – zbirke stalnog postava u Gradskom muzeju u Senju 20. travnja 2006. godine, navedena gospoda dala su intervjue u glasilima *Hrvatska riječ*, 28. travanj 2006. i *Glasu ravnice*, travanj 2006. u kojima su naglasili da je ovom zbirkom otvoren put suradnje unutar dviju bunjevačkih skupina i kako očekuju gostovanje Zbirke-Izložbe u Gradskom muzeju u Subotici.

Ubrzo se u organizaciju izložbe u Subotici uključio Gradski muzej Subotice i Generalni konzulat RH u Subotici, na čelu s generalnim konzulom mr. sc. Davorom Vidišom koji je s projektom upoznao brojne institucije RH, kao npr. Upravu za kulturni razvitak i kulturnu politiku Ministarstva kulture RH, Upravu za međunarodnu kulturnu suradnju Ministarstva kulture RH, Samostalni odjel za kulturu Ministarstva vanjskih poslova i europskih integracija RH.

Nije prošlo puno vremena od ideje do realizacije. Izložba je prenesena u cijelosti i prilagođena za tu priliku raspoloživom muzejskom prostoru. Otvorena je 20. srpnja 2007. godine, pod nazivom *Bunjevci na senjskom području*.³²

Slika 10: Prikaz izložbe Bunjevci na senjskom području, postavljene u Gradskom muzeju Subotice; snimila Melanija Prpić, srpanj 2007.

U ime organizatora izložbe Gradskog muzeja Senj skupu se obratila ravnateljica Gradskog muzeja Senj prof. Blaženka Ljubović.³³ Skupu su se obratili i prof. Istvan Hullo, ravnatelj Gradskog muzeja Subotice, koji je naglasio osobno zadovoljstvo time što je imao mogućnost ugostiti Izložbu, čime se povezuju dva muzeja i dvije grane Bunjevaca, s nadom da će se suradnja nastaviti i na nekim budućim projektima. Skup je pozdravio i Petar Kuntić dipl.ing., zamjenik predsjednika Općine Subotica. On je bio zadovoljan time što je uspio ostvariti projekt čiji je bio inicijator i ovom izložbom zbliziti dvije grane Bunjevaca za zajedničkih korijena. Nazočan je bio i mr.sc. Davor Vidiš, generalni konzul RH, koji je rekao kako ideja ove izložbe nije da riješi prijepore koji su prisutni po pitanju Bunjevaca, ali je moguće da će ona doprinijeti boljem razumijevanju identiteta Bunjevaca. Prisutnima se obratio i prof. Darko Nekić, gradonačelnik

³² Uz svesrednu pomoć domaćina predvođenih tajnikom Gradskog muzeja Subotice Svetislavom Milankovićem, dipl. iur., izložbu su postavili: djelatnici Gradskog muzeja Senj (ravnateljica, viši kustos Blaženka Ljubović, prof. i tajnica Melanija Prpić, dipl.oec.), uz stručnu pomoć Marijete Rajković, prof., s Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

³³ U svom pozdravnom govoru prof. B. Ljubović je naglasila: „Sretni smo što je ovaj projekt uspio uz financijsku pomoć i podršku više institucija: Ministarstva kulture RH, Diplomatsko konzularnog predstavništva u Subotici, Grada Senja, naših dvaju muzeja domaćina Gradskog muzeja Subotice i Gradskog muzeja Senj i stručnu pomoć djelatnika Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Svim ovim institucijama, ovom prigodom srdačno zahvaljujemo na pruženoj stručnoj i financijskoj pomoći.

Ovo kulturno događanje predstavljanja materijalne kulture Bunjevaca sa senjskog područja sve nas je zajedno usrećilo. Smatramo ga vrlo značajnim za muzeje u Subotici i Senju, ali i za naše Bunjevce čiji duh, kroz njihovu kulturnu baštinu, struji među nama, obogaćuje nas, oplemenjuje ali i upozorava na važnost očuvanja te baštine za buduće generacije u ovome danas globaliziranom svijetu koji ponekad ima negativne posljedice za identitet pojedinca i društva uopće.“

Grada Senja i donedavni kustos Muzeja, istaknuvši kako je i sam u ime Grada, kao osnivača Gradskog muzeja Senj, podržao ovaj projekt u cilju kulturnog zbližavanja dviju bunjevačkih grana. Kao muzelac i sam je dao doprinos u formiranju novog postava Zbirke. Grgo Kujundžić, predsjednik kulturnog događanja *Dužijance* bunjevačkih Hrvata u Subotici, obratio se okupljenima izrazivši nadu da će u budućnosti izložba o *Dužijancima* iz Subotice otići za Senj (Hrvatska riječ 231 2007:30-31; Subotičke 56 2007:8-9). Na kraju se okupljenim obratio i mons. dr. Mile Bogović, biskup gospičko-senjski, koji je govor započeo rekavši kako je *bunjevački* biskup.³⁴

Izložba je u Subotici bila otvorena do 20. kolovoza 2007. godine.³⁵

Slika 11: Otvorenja izložbe u Gradskom muzeju u Subotici; snimila Melanija Prpić, srpanj 2007.

³⁴ U svom je govoru naglasio kako je po drugi put među njima, da su ga lijepo primili prvi put i da je stoga ponovno došao. Nadalje je naglasio: „Dragi Bunjevci na ‘sjeveru Bačke’ nosimo Vam pozdrave iz zapadne Hrvatske. Došli su k vama u pohode predstavnici vlasti, kulture i Crkve s hrvatskog prostora naseljenog pretežno Bunjevcima. Ja sam biskup Bunjevaca koji su se smjestili oko Velebita, ‘kršne gore naše’, pa se može reći da sam bunjevački biskup. Bunjevci su se selili na sve strane pa su se ovako i razgranali. Drago nam je da se bar povremeno uspostavljaju među njima veze. Ovaj susret omogućili su Grad Senj i njegov Gradski muzej. Nije ni čudo kada znamo da su danas čelni ljudi Grada i Muzeja Bunjevci. Što te veze budu čvršće, to će preko njih Bunjevci bolje prepoznavati svoje zajedničko deblo iz kojega su potekli i koje i danas donosi slične plodove. Ova izložba je već jedan lijep način takva prepoznavanja i izmjene kulturnog bogatstva. Bunjevci oko Velebita: iz Primorja i Like žele doprinijeti da se ojačaju veze ne samo između dviju bunjevačkih grana nego također da se veze Bunjevaca ‘sa sjevera Bačke’ još čvršće povežu i s matičnim hrvatskim korpusom.“

³⁵ Ovo kulturno događanje popratili su brojni mediji: Televizija Novi Sad, Radio Subotica (program za Hrvate) i glasila koja inače prate događanja vezana za bunjevačke Hrvate u Subotici: *Hrvatska riječ*, *Glas ravnice*, *Subotičke*. Uz izložbu je tiskan prigodni deplijan čiji su tekstovi prevedeni na mađarski i srpski jezik. Prema riječima tajnika Gradskog muzeja Subotice, dipl.iur. Svetislava Milankovića, za nju je pokazan veliki interes te ju je posjetilo preko tisuću posjetitelja. To je dosad najposjećenija izložba u ovom muzeju. O njezinu značenju i važnosti govore i vrlo lijepi utisci posjetitelja zabilježeni u Knjizi utisaka Gradskog muzeja Subotice, kako navodi gđin. Milanković.

Slika 12: Posjetitelji na otvorenju izložbe u Gradskom muzeju u Subotici; snimila Melanija Prpić, srpanj 2007.

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Nova etnografska zbirka, kao dio stalnog postava Gradskog muzeja Senj, danas predstavlja dio opće kulturne ponude Grada Senja koja se aktivno koristi u turističko-kulturne promidžbene svrhe Grada Senja i okolice. Također predstavlja, sustavno i prezentacijski, adekvatniju pohranu vrijednih etnografskih predmeta, te temelj za daljni istraživački i muzeološki rad.

Isto tako, Zbirka nosi i simboličku vrijednost, ponajprije lokalnoj zajednici i stanovnicima Grada Senja.

Nadalje, prepoznaje se i kao mogući okvir za stručnu suradnju, povezivanje, razmjenu iskustava i znanja, promatramo li Muzej na način na koji sugerira autorica ovog priloga, kao dugogodišnja ravnateljica i kustosica Muzeja.

Autorica Zbirku promatra kao mjesto učenja o (vlastitoj) prošlosti, a time i budućnosti, te kao mjesto potvrđivanja bunjevačkog kulturnog identiteta.

LITERATURA I IZVORI:

Arhiva Gradskog muzeja Senj, 1969; 1970; 1972; 1979.

BOGOVIĆ, Mile (2008.): Župa Krivi Put, u: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, 1. svezak, ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić, str. 69-75.

ČILAŠ ŠIMPRAGA, Ankica (2008): O krivoputskome govoru, u: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, 1. svezak, ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić, str. 123-134.

ČERNELIĆ, Milana (2003): Istraživanje tradicijske baštine, identiteta i etnogoneze primorskih Bunjevaca, *Senjski zbornik*, 30, Senj, 407-424.

ERDELJANOVIĆ, Jovan (1930): *O poreklu Bunjevaca*, Beograd.

Glas ravnice, br. 103, travanj 2006.

Glas ravnice, br. 110, kolovoz 2007.

Hrvatska riječ, br. 167, 27. travnja 2006, Subotica.

Hrvatska riječ, br. 229 (13. srpanj), 230 (20. srpanj), 231 (27. srpanj), 2007., Subotica.

- KAROLY, Arpad (1890): «Vlasi», koji su iz okolice Bihačke iselili koncem 16. st, *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo*, III: 243-251, Sarajevo.
- PAVELIĆ, Rikard (1991): Stope predaka, Bunjevci u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Lici, Rijeka.
- PAVIČIĆ, Stjepan (1962): Seobe i naselja u Lici, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, Zagreb.
- PAVIČIĆ, Stjepan (1966): Raseljenje starosjedilaca i doseljenje Bunjevaca u senjski kraj, *Senjski zbornik*, 2, 310-378, Senj.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin (1989): Seobe Vlaha-Krmpočana u 17. st., u: *Vojne krajinne u jugoslavenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699.*, 147-172, Beograd.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin (1985): Iz prošlosti Krmpota, Klenovica i Ledenica (kratak pregled od početka 20. stoljeća), *Vinodolski zbornik*, IV, 281-309, Crikvenica.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin (1998): O pučanstvu Krbave, Like i Gacke s posebnim osvrtom na Bunjevce, *Zbornik Krbavska bitka i njezine posljedice*, 203-220, Zagreb.
- PETRIĆ, Mario (1966): Prilog proučavanju porijekla Bunjevaca, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 22/21, 87-103, Sarajevo.
- SEKULIĆ, Ante (1986): Narodni život i običaji bačkih Bunjevaca, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. 50, 5-474, Zagreb.
- Subotičke*, br. 56, 2007., Subotica.
- ŠARIĆ, Marko (2008): Bunjevci u ranome novom vijeku. Postanak i razvoje jedne predmoderne etnije, u: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, 1. svezak, ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić, str. 15-43, Zagreb.
- Vojvodina*, 25. srpnja 2007.

MOGUĆNOSTI KORIŠTENJA ELEMENATA TRADICIJSKE KULTURE U REVITALIZACIJI KRIVOPUTSKOG PODRUČJA

Milana ČERNELIĆ – Marijeta RAJKOVIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

1. UVOD¹

U okviru znanstvenog projekta *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca* pojedine su teme istraživanja izabrane ciljano sa svrhom stjecanja spoznaja o karakterističnim elementima tradicijske baštine ovoga kraja, kao što su: tradicijsko graditeljstvo, gospodarstvo, komunikacije unutar lokalne zajednice i izvan nje (trgovina, sajmovi, transport, opskrba vodom), tradicijsko odijevanje, etnomedicina, tradicijska prehrana, vjerovanja, običaji, pučka pobožnost. Istraživanja su rezultirala spoznajama o stupnju očuvanosti tradicijske baštine Krivoga Puta i pokazala kakvo znanje o njoj imaju pojedini njegovi žitelji. U ovom završnom prilogu namjera nam je ukazati na doprinos i rezultate istraživanja krivoputske tradicijske baštine te predložiti način na koji bi se pojedini njezini segmenti mogli primijeniti u revitalizaciji Krivoga Puta.

1.1. PREGLED LITERATURE, METODE ISTRAŽIVANJA I OSNOVNA POLAZIŠTA

Jedan od ciljeva projekta bio je usmjeren i na prepoznavanje i očuvanje tradicijske baštine ovoga kraja te mogućnosti njezine primjene u revitalizaciji ovih prostora kroz održivi razvoj. Da bi se ovo postiglo, potrebno je, među ostalim, spoznajama o zanemarenim tradicijskim vrednotama Krivopučana potaknuti stanovništvo ovoga kraja na pozitivniji stav prema vlastitome kulturnom naslijeđu, ne bi li ih prepoznavanje njegovih pozitivnih svojstava potaklo na inicijativu revitalizacije tradicijske baštine vlastitoga kraja.

Stoga nam je namjera, nakon iznešenih rezultata etnoloških istraživanja na području Krivoga Puta ukazati na ulogu etnologa i na mogućnost primjene istih u razvoju regionalnog turizma kroz vidove ruralnog turizma u senjskom zaleđu na primjeru područja Krivoga Puta. Možda bi u ovom slučaju bilo primjerenije govoriti o ruralnom turizmu u užem smislu, odnosno o agroturizmu ili turizmu na seoskom gospodarstvu, ovisno o kojoj se tradicijskoj aktivnosti radi, budući da su one vezane uz ambijent sela (usp. Baćac 2006:37).

Izvori na kojima se temelje naši prijedlozi jesu dosad objavljeni radovi i prilozi u ovom svesku monografije o pojedinim specifičnim temama spomenutim u uvodu, a koje su istraživane u okviru navedenog projekta. Istraživanja pojedinih tema obavljala su se metodom intervjua (strukturiranih i polustrukturiranih) na temelju pripremljenih upitnika, u razdoblju od 2002. do 2006. godine na području Krivoga Puta i u gradu Senju u kojemu danas živi dobar dio Krivopučana. Autori većine priloga uočili su mogućnost revitalizacije pojedinih segmenata tradicijske kulture Bunjevaca ovoga kraja.² Stjecanjem znanja o njima

¹ Rad je u izmijenjenom obliku objavljen u časopisu *Studia ethnologica Croatica* vol. 19, str. 245-268.

² Dio rezultata dosadašnjih istraživanja objavljen je u brojnim priložima u časopisu *Senjski zbornik* 30 (2003), 31 (2004), 32 (2005) i 33 (2006) čiji su autori sljedeći: Marijana Belaj, Danijela Birt, Milana Černelić, Jasmina Jurković, Petra Kelemen, Marija Kulišić, Sanja Lončar, Ivana Šarić Žic, Nevena Škrbić Alempijević, Ivana Radovani, Marijeta Rajković, Tihana Rubić, Aleksandra Vlatković, Ivana Vuković, te u časopisu *Studia ethnologica Croatica* vol. 16 (2004) (Vitimir Belaj i Ivana Šarić Žic), vol. 17. (2005) (Milana Černelić), vol. 19 (2007) (Marijana Belaj, Milana Černelić,

dobiva se osnova na temelju koje se mogu izraditi prijedlozi načina revitalizacije. Takvim se pristupom istraživanju ujedno dobivaju i spoznaje o identitetu stanovništva istraživanog područja, u ovome slučaju primorskih Bunjevaca.³ Istraživanje u okviru navedenog projekta pokazalo je kako su tradicijska baština, identitet njezinih nositelja i mogućnosti njene primjenjivosti u suvremenom kontekstu (u budućoj praksi realiziranom kroz oblike ruralnog turizma) blisko povezana i kako suvremena etnološka istraživačka metodologija nužno mora biti holistička. Rezultati takvoga pristupa daju potpuniji uvid i realniju sliku stanja istraživanoga područja i njegove populacije te višestruko doprinose kako u teorijsko-metodološkim promišljanjima, tako i u mogućim praktičnim rješenjima. Teorija i praksa na taj način postaju neodvojive cjeline, a svaka iz svog ugla daje važan doprinos istraživanju odgovarajuće problematike.

Kada bismo se ravnali isključivo prema statističkim podacima o naseljenosti Krivoga Puta tijekom 20. stoljeća, ne bismo niti pokušavali razmatrati mogućnosti realizacije agroturističkih sadržaja na ovome području.

Na temelju podataka iz popisa stanovništva vidljiv je rast stanovništva do 1910. godine, da bi nakon tog razdoblja broj stanovnika stalno opadao (...) Otpočela je tiha seoba tzv. socijalna emigracija iz Hrvatske u druge zemlje Austro-Ugarske pa i izvan Europe. Nakon Drugoga svjetskog rata, osobito šezdesetih godina 20. st. seobe se pojačavaju (Ljubović, 2008: 50- 51).⁴

Ovi nas podaci ne trebaju obeshrabrivati jer kroz to razdoblje nije bilo dovoljno poticaja s viših lokalnih i državnih razina za gospodarski razvoj ruralnih, a posebice krševitih područja Hrvatske, što je dugoročno dovodilo do raseljavanja kako u udaljenije zemlje, tako i u gradove, uglavnom u potrazi za osiguravanjem ekonomske egzistencije.⁵ Unatoč tendencijama opadanja naseljenosti Krivoga Puta⁶, dobar dio raseljene populacije svake godine u ljetnim mjesecima boravi u zavičaju kraće ili dulje razdoblje, koristeći neke od pogodnosti života u ruralnoj sredini. Ambijentalne prednosti ruralne sredine, koje postaju sve atraktivnije suvremenim turistima, mogu općenito biti poticajne za smanjenje depopulacije i motivacija povratku stanovništva u depopulirana područja, kao što je slučaj s područjem Krivoga Puta. Poticanje ruralnog turizma može doprinijeti očuvanju ambijentalnosti seoske sredine i zaustaviti njezinu depopulaciju.

Ruralni turizam, tj. potreba za boravkom turista u nenarušenim socijalnim, prostornim i prirodnim okruženjima, postaje okosnica i model ne samo daljnjeg razvoja, već i očuvanja ambijentalnih vrijednosti. Zbog toga se može tvrditi kako je ruralni turizam karika koja može usporiti metamorfozu sela i seoskog okruženja (Baćac 2006:37).

Marijeta Rajković). Također je objavljena etnološko-povijesna monografija *Živjeti na Krivom Putu*, svezak 1 (2008). Neki od tih radova objavljuju se i u ovoj Monografiji.

³ O identitetu primorskih Bunjevaca vidi više u: Škrbić Alempijević (2004) i Černelić (2005).

⁴ Više o demografskim prilikama na području Krivoga Puta u 19. i 20. stoljeću vidi u Ljubović (2008), te Husanović Pejnović i Pejnović u ovom svesku Monografije. O migracijama stanovništva Krivoga Puta i njihovim uzrocima vidi i u Rajković (2004).

⁵ Neke inicijative u tom razdoblju rapidne depopulacije Krivoga Puta od strane lokalne zajednice tiču se poboljšanja demografskog i gospodarskog stanja u regiji. Vapaj za spas Krivoga Puta upućen je sa sastanka u zadržnom domu Krivoga Puta 10. 11. 1970. godine pod znakovitim naslovom *Hoće li se u planinsko selo blizu Senja vratiti izgubljeni sinovi? Nove nade za Krivi Put*. (Večernji list 1970:6). O sličnoj problematici govori i članak pod naslovom *Senj – centar za preradu mlijeka? objavljen u Vjesniku 2. 4. 1970. godine (Vjesnik 1970:6)*. Bilo je čak i inicijative za razvoj turizma *turistima bi se omogućilo "kupanje u moru, a spavanje na gorskom zraku"* (usp. Ljubović, 2008). Te inicijative ipak nisu urodile plodom pa depopulacija nije zaustavljena.

⁶ Prema posljednjem popisu stanovništva iz 2001. godine, u općini Krivi Put živi 233 stanovnika (usp. Rajković 2004: 266).

Revitalizacija pojedinih segmenata tradicijske kulture Krivoga Puta mogla bi se ostvarivati kroz razne specifične izvorne i ambijentalne značajke ovoga kraja, koje su, premda zapuštene, u nekim oblicima sačuvane. Na temelju rezultata istraživanja izdvajamo te značajke iz različitih područja života te predložimo moguće načine njihova uključivanja u turističku ponudu: načine revitalizacije tradicijskog graditeljstva, oživljavanje kvalitetnim i primjerenim prenamjenama da bi se zadovoljile potrebe suvremenog života, a uz uvjet očuvanja karaktera i integriteta same arhitekture; načine organizacije sudjelovanja turista u oblicima tradicijskog gospodarstva sa specifičnim značajkama načina života ove zajednice, koje se mogu iskoristiti kao turistička atrakcija (primjerice obilazak i boravak u *ljetnim stanovima*); načine na koje se specifični tradicijski oblici transporta mogu oživjeti za turističke potrebe (jahanje na magarcu, vožnja zaprežnim kolima ili zimi vožnja saonicama); uključivanje karakterističnih tradicijskih jela u turističku ponudu; kroz pozitivne primjere upotrebe ljekovitog bilja uključivanje elemenata narodne medicine u suvremeni život, odnosno načine na koje ih kroz praktičnu primjenu i kroz stvaranje prepoznatljivih proizvoda i suvenira uključiti u turističku ponudu ovoga područja; način prezentacije elemenata iz materijalne kulture u vidu “eko-etno suvenira”; načine povezivanja lokalne proslave blagdana Majke Božje Snježne i Senjskog karnevala s kalendarom turističkih zbivanja na ovome području. Sve istražene značajke, aktivnosti i događanja odraz su načina života lokalnog stanovništva što je neophodno za samu ideju ruralnog turizma, imajući u vidu jednu od mogućih definicija toga pojma koja kaže da je:

Ruralni turizam – seoski turizam je oblik turizma u kojem se podrazumijeva povremeni boravak turista u seoskoj sredini; posjetiteljima, osim čistog zraka i prirodnog ambijenta, pruža različite mogućnosti aktivnog sudjelovanja u životu i radu seoskog gospodarstva (Vukonić, Čavlek prema Baćac 2006:37).

Pri formuliranju prijedloga za revitalizaciju segmenata tradicijske baštine Krivoga Puta vodi se računa o smjernicama za prepoznavanje turističke atrakcijske osnove kako ih je osmislio Eduard Kušen, ponajviše one u poglavlju o *kulturi života i rada*, te ćemo u daljnjem tekstu predstaviti *atrakcijske resurse* senjskoga zaleđa (2002:27, 102).

Turistički resursi su prirodna ili antropogena dobra koja se mogu iskoristiti (valorizirati). Dio su cjeline razvoja određenog geografskog područja, odnosno regije ili zemlje, a bogatstvo resursima komparativna je prednost u gospodarskom razvoju (...) Turistički resursi moraju imati visok stupanj privlačnosti, kako bi svojim svojstvima i karakteristikama privukli određeni segment turističke potražnje. Cjelokupna ponuda u turizmu zemlje morala bi se temeljiti upravo na atraktivnim svojstvima kojima ona raspolaže. Turistički se resursi prema genetskom porijeklu klasificiraju na prirodne (biotropne) i antropogene (atropične). Prirodni mogu biti klimatski, geomorfološki, hidrografski, biogeografski i pejzažni, a antropogeni su kulturno-povijesni, etnosocijalni, manifestacijski, umjetnički i ambijentalni (Kušen 2006:44).

Naši se prijedlozi uglavnom temelje na antropogenim svojstvima istraženoga područja koja su po našoj ocjeni dovoljno atraktivna da bi bila uključena u turističku ponudu šireg područja senjskoga zaleđa. Jednako su atraktivni i prirodni resursi ovoga kraja koji, međutim, nisu predmet našeg istraživanja.

U sljedećem ćemo poglavlju predstaviti mogućnosti njegove revitalizacije i uključivanja u nacionalni program razvoja ruralnog turizma u Hrvatskoj.

2. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I PREDSTAVLJANJE ATRAKCIJSKIH RESURSA KRIVOGA PUTA

2.1. TRADICIJSKO GRADITELJSTVO

Doprinos poznavanju tradicijskog graditeljstva i kulture stanovanja na području Krivoga Puta daju radovi Ivane Šarić Žic (2006, 2008). Autorica razmatra graditeljstvo ovoga područja kao jednostavno i funkcionalno. Osnovni građevni materijali su kamen i drvo. Definišući karakteristike graditeljskog naslijeđa na području Krivoga Puta i njegove okolice, razlikuje dva osnovna tipa prema načelu korištenja prostora: prostor namijenjen zajedničkom obitavanju ljudi i stoke te prostor namijenjen njihovu zasebnom obitavanju. U tradicijskoj okućnici vidljivi su pojedini arhitektonski elementi, primjerice *bajte* (ljetne kuhinje), *šterne* (vodospreme), *trapovi* za spremanje zimnice.

Autorica je uočila očuvanost tradicijskog graditeljstva koje se, u pozitivnom smislu, značajno razlikuje u odnosu na priobalni prostor. Budući da je po struci etnologinja, koja je u vrijeme istraživanja bila zaposlena pri Konzervatorskom odjelu u Rijeci, u njezinu su radu dane smjernice i modaliteti zaštite te upozorenje na moguće posljedice nekontroliranih sanacija i rekonstrukcija:

Jedan od suvremenih koncepata očuvanja graditeljske baštine jest njezina revitalizacija, odnosno «oživljavanje» kvalitetnim i primjerenim prenamjenama, kako bi se zadovoljile potrebe suvremenog života, uz uvjet očuvanja karaktera i integriteta same arhitekture. Zbog gubitka funkcije koju su nekada imale i nenalaženja nove, te su građevine izložene sve rapidnijem propadanju. Stoga im je, kako bi se očuvala njihova ambijentalna i arhitektonska vrijednost, potrebno dati nove sadržaje, primjerice u okvirima agro i ekoturizma. Međutim, pri tim prenamjenama valja biti vrlo pažljiv kako one ne bi rezultirale gubitkom vrijednosti same arhitekture. (...) Revitalizacija tih prostora podrazumijeva i infrastrukturnu rekonstrukciju, što bi omogućilo stvaranje prihvatljivog okvira za kvalitetnu turističku valorizaciju. To uključuje vodoopskrbnu mrežu kao i bolju prometnu povezanost. A ono što tom prostoru, uz očuvanu tradicionalnu arhitekturu, daje iznimnu vrijednost, kulturni je krajolik s brojnim suhozidima, na čijem je očuvanju također potrebno ustrajati (2006:373–374).

U tradicijskoj arhitekturi zanimljive su razlike između kuća za stalni boravak stanovništva i nastambi za sezonski i ljetni boravak.⁷

2.2. TRADICIJSKO GOSPODARSTVO

Turizam povezan (...) sa seoskim načinom života pokazao se jednostavnom i logičnom mogućnošću prezentiranja ruralnih sredina (Baćac 2006:36).

Na širem području senjskoga zaleđa još uvijek postoje seoska gospodarstva, a u pojedinim je predjelima tradicijsko gospodarstvo detaljno istraženo⁸, što daje dobre osnove za razvoj ovog oblika turizma.⁹ Osnovne su gospodarske grane u Krivome Putu bile stočarstvo i zemljoradnja, a pojedinci su se bavili *kirijanjem* (izvlačenjem drvenih trupaca iz šume), obrtništvom (stolari, kolari i kovači), lovom na divlje životinje te pčelarstvom. Posjedovali su po nekoliko jutara zemlje, ponajviše u obliku oranica i livada koje su se obrađivale i kosile. Osim samog boravka i sudjelovanja u svakodnevnom gospodarskom životu ovoga kraja (hranjenju domaćih životinja, mužnji krava, čuvanju ovaca) atrakcijske resurse predstavljaju i gospodarske djelatnosti u čijoj je izvedbi sudjelovao veći broj članova lokalne zajednice – poput *žetve*

⁷ Više o tome vidi u Rajković (2005, 2008).

⁸ Više o tradicijskom gospodarstvu vidi u prilogima Marijete Rajković u prvome svesku Monografije, str. 157- 278. (2008).

⁹ Više o turizmu na seoskom gospodarstvu vidi u: Baćac 2006.

žita (za ovo područje ječma i zobi), *vršenja žita* na volovima, konjima pa i magarcima. Sjenokoša je imala iznimnu važnost u životu stanovnika ovih predjela. Za turiste bi bilo atraktivno demonstriranje žetve žita pomoću srpa (žene) te košnje trave (muškarci), a oni sami mogli bi sudjelovati u radu, natjecati se i sl. Osim sudjelovanja u pojedinim poslovima (sadnja krumpira i zelja), turistima bi se moglo ponuditi da kupe domaće prehrambene proizvode iz ekološke proizvodnje. Također bi mogli pohađati školu jahanja, ili iznajmljivati konje za jahanje. Osim konja atrakcija bi mogla biti i jahanje na magarcu.

Specifičan sezonski način života Krivopučana također bi bio zanimljiv turistima, kojima bi se moglo omogućiti da borave u kućama u kojima njihovi domaćini stalno žive i u kojima su iz gospodarskih razloga boravili ljeti (*ljetnim stanovima*), gdje bi im bilo zanimljivo ložiti vatru na otvorenom ognjištu, spremanje hrane pod pekom, kuhanje u *kaštroli* i sl. Na području Krivoga Puta ima sačuvanih *ljetnih stanova*, ponekih zaraslih travom i grmljem u naseljima u kojima danas nitko ne živi (na primjer Šušanj), ali i takvih u koje vikendom i za vrijeme godišnjih odmora *ljudi zadnjih godina dolaze sve više. Šteta im je to zapustit. Ljudi što su stariji, to ih valjda sve više vuče neka nostalgija za tim rodnim krajem*, prema riječima Milana Tomljanovića *Livaka* iz Bunice. Njegov je djed imao ljetni stan na Vrataruši, no kako je bio u ruševnom stanju, srušili su ga. Trenutno na istome mjestu, sa sestrom koja živi u Njemačkoj, gradi kuću od kamena, u istom stilu kakva je nekada bila (usp. Rajković 2005:307, Rajković 2008: 159-183).¹⁰

Na lovištu Senja obitavaju: srna, divlja svinja, medvjed, zec obični, kamenjarka, divlja mačka, jazavac, kuna zlatica, kuna bjelica, lisica, tvor, šojka, vrana siva, divlji golub pećinar, vuk, ris, prepelica pućpura (usp. Jurčenko et al. 2005:37-38). Od devedesetih godina 20. stoljeća lov je postao turistička ponuda senjskog zaleđa. Uglavnom dolaze inozemni lovci iz Austrije, Švicarske, Njemačke i Italije. Dolazak inozemnih turista odražava se i na gospodarstvo Senja međutim to je veoma neznatno prema kazivanju Milana Vukelića *Devize* koji je objasnio: *Tereni nisu veliki, nije velika kvota odstrela, međutim određeni dio njih dolazi s obiteljima i prijateljima ponovno ljeti na godišnji odmor. Tako nastaje lančana reakcija koja doprinosi turističkoj dobiti*. Naš prijedlog, sa stajališta etnologije bio bi da se u turističku ponudu uvrsti prezentacija tradicijskog načina lova, te prepričavanjem priči i anegdota za djecu, s ciljem upoznavanja raznih životinja i njihova načina života. Kada već dolaze odrasli lovci da ostali dio godine povedu i članove obitelji, za što je dakako potrebno proširiti turističku ponudu.¹¹

2.3. PRIJEVOZ I OPSKRBA VODOM

Specifičan način života na planinama, stanovanje na dvije ili tri nadmorske visine ovisno o godišnjem dobu i vremenskim prilikama te nepristupačnost terena uvjetuju upotrebu odgovarajućih transportnih sredstava. U seobama, u kojima se često prenosila gotovo čitava imovina, za transport su upotrebljavani magarci i mule, a u kasnijim razdobljima zaprežna kola. Na magarcima, mulama, odnosno samarima, Bunjevci Krivoga Puta dopremali su s planine sijeno, drva, krumpir i žitarice, a u grad transportirali namirnice za prodaju. Izgradnjom putova do važnijih naselja u širu uporabu ulaze zaprežna kola koja najčešće vuku konji i volovi i koja se i danas upotrebljavaju. Zimi su se uglavnom koristile saonice.¹² Sve ove vrste transportnih sredstava mogu se iskoristiti kao turistički resurs.

Pitka voda i danas je problem stanovnika planinskih sela u senjskoj okolici. Njezin nedostatak bio je jedan od razloga iseljavanja. Najvažniji i najobilniji izvori vode u senjskoj okolici nalaze se u Senjskoj Dragi iz koje se do 1969. godine opskrbljivao i grad Senj. Osim ovih izvora, postoje i izvori manjeg kapaciteta

¹⁰ Taj dio turističke ponude bio bi još atraktivniji u području velebitskog Podgorja, gdje su podgorski Bunjevci u pravilu imali tri stalne naseobine: jednu blizu mora, drugu na oko 600–800 m nadmorske visine i treću pod samim vrhovima Velebita. Inicijativu za obnovu ljetnih stanova i za njihovo korištenje u turističke svrhe podupiru i djelatnici Nacionalnog parka "Sjeverni Velebit". Da bi se takav vid turizma ostvario, bilo bi potrebno revitalizirati i planinarske staze koje bi uključivale razgledavanje ljetnih *stanova*.

¹¹ Više o tradicijskom i suvremenom lovu vidi u istoimenom prilogu Marijete Rajković u prvom svesku Monografije, str. 265-278.

¹² Više o prijevozu i prijevoznim sredstvima vidi u prilogu Danijele Birt, u prvome svesku Monografije, str. 281-306.

koji su se upotrebljavali za opskrbu lokalnog stanovništva, a koje bi turisti mogli razgledavati. Spominju se u predaji i grčki bunari, jedan kod Klaričevca, za koji se tvrdi da je i za vrijeme najveće suše u njemu bilo vode, te na području Podbila: Dražica na *Alijinom bilu* na mjestu kojega je Alija, turski vojskovođa, po predaji, slomio nogu i *Štura* na Pekinom Dolcu¹³. Putove do tih bunara trebalo bi prokrčiti i osposobiti za turističke obilaske, a predaje vezane uz njih turistima bi sigurno bile zanimljive. U ranijim su razdobljima ovi izvori bili jedina vodoopskrbna mjesta od kojih se voda vozila i na udaljenosti veće od 20 km. Kako je velika udaljenost od izvora otežavala život i rad, Bunjevci su kroz povijest koristili prirodne osobitosti terena i izrađivali različite vodoopskrbne sustave. Kao najpoznatiji prirodni vodoopskrbni sustav u planinskim dijelovima koristile su se tzv. *snježnice*, *snižnice*, špilje ili jame u kojima bi se tijekom čitave godine sačuvao snijeg napadao tijekom zime. U ljetnim mjesecima sleđeni se snijeg rezao na kocke i prevezio do ljetnih stanova te upotrebljavao za piće i napajanje stoke. Od druge polovice 19. stoljeća počinju se graditi *šterne* (cisterne), najprije u tehnici suhozida s nepropusnim slojem od gline (ilovače), a poslije uporabom modernih građevinskih materijala, kojih iz različitih razdoblja ima mnogo na Krivome Putu.

Razgledavanje postojećih obiteljskih *šterni* i sudjelovanje u njihovoj izgradnji bila bi turistička atrakcija, kao i razgledavanje većih tzv. državnih *šterni*, kojih najčešće ima po jedna ili dvije za svako naselje.

Turistima s avanturističkim duhom i sklonosti prema planinarenju mogao bi se ponuditi odlazak s lokalnim vodičem na *snižnicu* i do ostalih izvora vode.

Za transport vode i pri obavljanju poslova u polju i šumi koristile su se drvene posude – *bačve*, *barilci*, *burila* (*burla*) i *žbanjice* – koje bi se u manjim dimenzijama mogle izraditi kao suveniri s praktičnom primjenom, na primjer za čuvanje hrane u kućanstvu (tekućina, začina). Ujedno bi se na taj način pridonio revitalizaciji obrtništva. Također, moglo bi se upriličiti demonstriranje obrade drveta da bi se turisti upoznali s načinom izrade tih predmeta, ali i u obliku radionica u kojima bi mogli aktivno sudjelovati.¹⁴

2.4. TEKSTILNO RUKOTVORSTVO

Tekstilno rukotvorstvo nudi, također, velike mogućnosti u turizmu. Glavna sirovina za izradu odjevnih predmeta bila je vuna. Nakon šišanja ovaca i janjadi vuna se prala i dijelila na ovčju i janječju. Janječja je bila mekša te se upotrebljavala za izradu svećanije odjeće. Ovčja je bila grublja i upotrebljavala se za izradu svakodnevnog odjeće, *šarenica* (pokrivača za krevete i zid) i *biljaca* (vunениh pokrivača). Poslije pranja i dijeljenja vuna se čupala rukama i *vlačila* na *gargaše* (češljeve), što se obično radilo na prelima. Tako obrađena vuna motala se u *kudilju* (smotuljak), zatim prela i motala u klupka. Ako je vunu trebalo bojati, motalo ju se na *raškovce* (štapove visine oko 1 m koji na jednome kraju imaju horizontalnu daščicu, a na drugome prirodnu rašlju). U ranijim razdobljima vuna se bojala (*strojila*, *mastila*) prirodnim bojama dobivenim od orahova lišća i kore, duhana, jasenove kore, *rušvice* (grmolike biljke) dok se u novijim razdobljima za bojanje upotrebljavala industrijska boja, koja se nabavljala u Senju (usp. Vlatković 2003, te u ovom svesku Monografije). Osim vune, za proizvodnju odjevnih predmeta koristili su se lan i konoplja, od kojih su izrađivane ženske donje košulje, muške donje gaće, plahte, posteljina i ručnici te koža za izradu kožuna i šubara. Od kože se izrađivala i obuća, posebice opanci.

Osim prezentacije načina obrade sirovina te mogućnosti organiziranja radionica, svaki upotrebnih tekstilnih predmet mogao bi se izrađivati za prodaju, u svojoj primarnoj funkciji ili prilagođen suvenirskoj ponudi. Primjerice, kao karakteristični muški odjevni predmeti mogu se izdvojiti: *ćurak* (kratki kaput dužine do bokova), *ječerma* ili *čerma* (prsluk), pletene *maje* (džemperi s rukavima), *puloveri* (pletene džemperi bez

¹³ Više o opskrbi vodom vidi u prilogima u prvome svesku Monografije, Danijele Birt i Matije Dronjića, str. 307-322.

¹⁴ Takve drvene posude izrađivale su se izvan Krivoga Puta, u Kutarevu, a prodavale su se na sajmovima u Otočcu i Brinju, a i sami Kutarevci su s natovarenim kolima prolazili selom i prodavali ih. Osim tradicijskog rukotvorstva u drvetu, za što bi svakako u Kutarevu trebao biti vezan i jedan od ogranaka eko-muzeja, gdje su još i danas ovi stari zanati vrlo živi; u daljnjoj budućnosti mogli bi se revitalizirati proizvodi kovačije, lončarstva i košaraštva. Vidi više o Kutarevcima u prilogu Tihane Rubić u prvome svesku Monografije, str. 344-346.

rukava), *manice*, *zašaknjače*, *narukvice* (odjevni predmet koji se navlačio preko *maje* i nosio na ruci od šake do lakta), odjevni predmet poput nogavica koji se nosio preko hlača na potkoljenicama – za koji se koriste različiti nazivi poput *natikače*, *štrimfe*, *štumfarice*, *nakoljenice* – a služio je za sprečavanje prodora snijega u nogavice; tu su još čarape od vune, *kožun* i *šubara* (usp. ibid. 599).

Budući da su se odjevni predmeti domaće proizvodnje već početkom 20. stoljeća počeli gubiti s ovoga područja, za turističke bi ih potrebe trebalo rekonstruirati na temelju rezultata provedenih istraživanja i uz pomoć žena koje neke od predmeta još i danas izrađuju i koriste, na primjer *štramce*, *biljce*, *krpare* i sl.

2.5. TRADICIJSKA PREHRANA

Budući da su se Bunjevci na Krivome Putu uglavnom bavili stočarstvom, prehrana im je bila bazirana na mlijeku i mliječnim proizvodima: kiselom mlijeku – *kiselini*, siru i *putru*. *Kiselina* se najčešće jela s *palentom*, ali i samostalno. Poznat je u ovome kraju sir *škripavac* kojemu ovdje dodaju atribut bunjevački, a inače je poznat i šire u Lici. Stanovnici ovoga kraja objašnjavaju da se škripavac *čuje pod zubima*, i *upravo škripa* (Jurković 2004:197). *Putar* se pravio metenjem skupljenoga skorupa (*slake*) u drvenom stapu uz pomoć *mećaje* (usp. ibid.:189–212).

Druga je neizostavna namirnica ovoga kraja bio krumpir, iznimno cijenjen zbog podneblja pogodnog za njegovu proizvodnju i kvalitetne zemlje. Najčešća jela od krumpira bila su: pečene polovice krumpira na koje su stavljali ploške slanine i češnjak – *pole* ili *police*; krumpirova *palenta* (tzv. *krumpirice*) koja se jela i uz kiselo mlijeko (*kiselinu*). Vrlo često jelo na bunjevačkome stolu je i kiseli kupus; osobito su zastupljene dvije vrste jela: *zelje gra* i *zelje meso*, po ocjeni kazivača Marka Pavelića *Mijatine to je bio božji ručak* (ibid. 202). Kruh od ječma i pšenice pekao se pod *pekoma*, a od šezdesetih godina 20. stoljeća u *rolu* (štednjaku). Od suhomesnatih proizvoda najzastupljeniji je pršut te dvije vrste kobasica (mesne kobasice i krvavice) koje su Krivopučani koristili u posebnim prilikama, za vrijeme većih ljetnih poslova i za goste.

Tradicijska je posebnost i rakija od samoraslog grma *šmrike*, tzv. *šmrikovača*. Pojedinci koji su imali pčele izrađivali su *šerbet* (piće od prokuhanog saća). Slastice su bile rijetke, sadilo se malo voćaka, ali se dosta koristilo samoniklo bilje i bobice. Od šumskih plodova izrađivali su slatka pića među kojima su najpoznatiji *malinovac* i *trambuva* (usp. ibid.)¹⁵. Na ovim je prostorima danas razvijeno pčelarstvo, posebice med od *kadulje* i *vriska* koji imaju i ljekovita svojstva, osobito za plućne bolesti i bronhitis¹⁶. Jasmina Jurković zaključuje:

Unatoč ekonomskoj nestabilnosti, ističe se nekadašnji zdrav način prehrane koji je, prema mišljenjima kazivača, u današnjoj prehrani slabo zastupljen. Zbog sve većeg značenja svjetskoga turističkog opredjeljenja za zdravu i domaću hranu, današnja prehrana nastoji objediniti namirnice i jela tradicijskih kuhinja. Takvim nastojanjima svakako pridonose sustavna terenska istraživanja, prikupljanje te sintetiziranje građe kao i konačno objavljivanje radova u sklopu znanstvenih projekata, kao što je ovaj o primorskim Bunjevcima (ibid. 207).

Saznanja o tradicijskoj prehrani nude mogućnost njihove primjene i u suvremenim uvjetima. Dijelom je ona i danas prisutna u svakodnevnoj prehrani. Stoga ovaj kraj ima potencijala da ponudi originalan gastronomski turistički proizvod svojim posjetiteljima.

2.6. NARODNA MEDICINA

Osim spomenutog meda, na obroncima Velike Kapele narodna medicina i danas čini važan segment svakodnevice. Krivopučani koji tu žive, ali i oni koji su se odselili u Senj, odlaze u potragu za ljekovitim travama od kojih pripremaju razne ljekovite pripravke. Spomenimo samo najzastupljenije biljke:

¹⁵ Više o tradicijskoj prehrani vidi u prilogu Jasmine Jurković o tradicijskoj prehrani u ovom svesku Monografije.

¹⁶ Više o pčelarstvu vidi u prilogu Marijete Rajković u prvom svesku Monografije, str. 249-264.

majčina dušica (za pluća), *bukvica* (trputac – za liječenje posjekotina), *gospina trava* (u kombinaciji s maslinovim uljem stavlja se na posjekotinu), *kamilica* (za upalu očiju), *metvica* (za želudac).

Živa su sjećanja na proizvodnju ljekovitih masti, primjerice od jazavca i puha (za posjekotine) i od nevena (za rane, vene, kožu). U članku o narodnoj medicini stanovništva Krivoga Puta Petra Kelemen zaključuje sljedeće:

Poznavanje ljekovitih trava i postupaka koje su ljudi prakticirali u slučajevima bolesti, kao i odnosi poštovanja prema osobama koje su poznavale pojedine načine liječenja, govore da je narodna medicina bila važan segment života stanovnika ovog kraja. Neki elementi narodne medicine žive i danas i uspješno su uklopljeni u vrijeme u kojem je službena medicina pristupačnija ... Naime, uslijed iseljavanja stanovništva, ali i bolje povezanosti s ostalim krajevima te lakšeg dolaska do potrebnih lijekova i liječnika, narodna medicina gubi primat koji je do tada imala. No, pozitivni primjeri upotrebe ljekovitog bilja pokazuju mogućnosti uključivanja elemenata narodne medicine u suvremeni život, kako kroz praktičnu primjenu, tako i kroz stvaranje prepoznatljivih proizvoda i suvenira i njihovoga uključivanja u turističku ponudu ovoga područja¹⁷.

Osim izleta na više nadmorske visine u potrazi za ljekovitim biljem, segmenti tradicijske medicine mogu se, također, prezentirati u obliku suvenira, a više znanja o njima zainteresirani turisti mogli bi steći preko organiziranih radionica.

2.7. PUČKA POBOŽNOST I OBIČAJI

2.7.1. OBILJEŽAVANJE BLAGDANA MAJKE BOŽJE SNJEŽNE

Majka Božja Snježna lokalna je zaštitnica Krivoga Puta kojoj je u čast 1856. godine podignuta crkva u Podbilu¹⁸. Njezin je blagdan 5. kolovoza. Proslava toga blagdana danas je veoma živa jer tada mnogi raseljeni Krivopučani, iz bližih i udaljenijih krajeva, dolaze u zavičaj pa je ovaj blagdan postao dan susreta stalnih i iseljenih stanovnika toga područja. Uz pobožni, blagdan ima i svjetovni karakter¹⁹. Pobožnost se sastoji od hodočašća, procesije s Gospinim kipom, molitava, mise i zavjetovanja za rješavanje raznih životnih problema, osobito zdravstvenih.

Popratne manifestacije imaju društveno-zabavni karakter: svira glazba uživo cijeli dan do kasno u noć, odnosno do jutro, peku se janjci, postavljeni su štandovi s jelom, pićem, predmetima vjerskoga, ali i svjetovnog sadržaja, do Drugoga svjetskog rata bilo je uobičajeno plesanje kola ispred crkve, organizira se nogometni turnir u kojemu, uz lokalnu momčad NK Bunjevac, sudjeluju gostujuće momčadi (usp. Kulišić – Vuković 2004).

Ova manifestacija, koja se održava ljeti u vrijeme turističke sezone, predstavlja također potencijalni atrakcijski resurs ovoga kraja. Uz obnavljanje nekih karakterističnih tradicijskih sadržaja, primjerice, plesanja bunjevačkog kola na *petunu* (prostoru ispred crkve) te zamjene ili nadopune prodajnih artikala na štandovima sa suvenirima s lokalnim obilježjima, ova živuća tradicija Krivoga Puta lako bi se mogla uvrstiti u turističku ponudu i na taj način pridonijeti raznovrsnosti turističke ponude ovoga kraja.

¹⁷ Više vidi u prilogu Petre Kelemen o narodnoj medicini, u ovom svesku Monografije.

¹⁸ Više o Župi Krivi Put vidi u prilogu Mile Bogovića u prvom svesku Monografije, str. 69-78.

¹⁹ Više o obilježavanju spomendana Majke Božje Snježne vidi rad Kulišić i Vuković (2004), te prilog u ovoj monografiji, a o dolasku raseljenih Krivopučana u prilogu *Pregled migracija Krivopučana*, Marijete Rajković u prvom svesku Monografije, str. 79-94.

2.7.2. KRIVOPUĆANI I SENJSKI KARNEVAL

Budući da je tradicija pokladnih ophoda na Krivome Putu od sedamdesetih godina 20. stoljeća bitno prorijeđena, ponajviše zbog nedostatka mlađe populacije, Krivopučani su postupno počeli sudjelovati u Senjskome ljetnom karnevalu. Primorskom Bunjevcu je u diskursu senjskog karnevala nerijetko dodijeljen identitet lakovjerne žrtve pokladnih vragolija razularene gradske mladeži (na primjer, Pero iz senjske planinske okolice nasjeda na predstavljanje Senjanina spolno inverzno prerušenog u “Emiliju”). Pokladna zbivanja mjesto su na kojemu se nesputano iskazuje opozicija između gradskoga i seoskog stanovništva, koja je odraz različitog načina života dviju susjednih zajednica, kao i razlika u prakticiranju pokladnih običaja. Dok su krivoputske poklade imale luperkalijsku (magijsku) komponentu, senjski karneval (i ljetni i zimski) pripada saturnalijskom tipu karnevala, gradskom, s naglašenom društveno-kritičkom komponentom (usp. Lozica 1997:192–195). U svom prikazu krivoputskih i senjskih karnevala Nevena Škrbić Alempijević daje prikaz interakcije urbanih i ruralnih pokladnih sadržaja, bolje reći napuštanjem ruralnih sadržaja dolazi do njihova postupnog prilagođavanja urbanim karnevalskim događanjima²⁰.

O uključivanju Krivopučana u senjski karneval N. Škrbić Alempijević zaključuje:

Nerijetko se i stanovništvo još uvijek naseljeno na Krivom Putu tijekom karnevalskih događanja spušta u grad te se, prerušeni, priključuju povorci mačkara ili je barem prate iz publike. U tom se trenutku odnos bunjevačkih i senjskih pokladnih ophoda prestaje izražavati s nizom suprotnosti, kojima se urbana sredina nastoji simbolički razgraničiti od svoje ruralne okolice; senjski karneval u ovom slučaju omogućuje i širu, regionalnu identifikaciju. (...) Sudjelovanje stanovnika s Krivoga Puta u senjskim karnevalima možemo pratiti (barem) iz dvije perspektive. Jedno polazište predstavlja kulturna praksa iseljenoga bunjevačkog stanovništva trajno nastanjenog u tom gradu. Za njih senjski karneval postaje obilježjem njihove nove lokalne identifikacije i interakcije sa sredinom čiji segment danas čine. Drugo su Krivopučani koji se redovito na karnevalske dane iz svojih rodnih sela spuštaju u grad. Time oni senjske karnevale, zimske i ljetne, transformiraju u zgode koje zauzimaju istaknuto mjesto u primorsko-bunjevačkom godišnjem kalendaru, u događanja u kojima bi bilo “griješ ne sudjelovati”, u običaje koje krivoputska zajednica počinje poimati kao podjednako svoje (2006: 397, 401).

Senjski karnevali, osobito ljetni, zaživjeli su kao svojevrsna turistička atrakcija u gradu Senju. Na temelju spoznaja o pokladnim običajima u zaleđu Senja i o njihovoj povezanosti s pokladnim događanjima u gradu, može se turistička ponuda vezana uz tu manifestaciju obogatiti novim sadržajima, omogućiti turistima jedan drugačiji doživljaj karnevala, u svoj njegovoj raznovrsnosti, kroz opoziciju i interakciju ruralnih i urbanih sadržaja.

2.7.3. PRELO

Premda *prelo*, kao sastanak mladih, koji se sastoji od radnog i zabavnog dijela, danas više nije živuća tradicija (kao takva održavala se u zimskim mjesecima do šezdesetih godina 20. stoljeća), u sjećanju kazivača ona je još živa. Zahvaljujući tome, *prelo* bi se moglo rekonstruirati, i na taj način višestruko prezentirati kulturna baština kraja preko sadržaja koji su u *prelima* zastupljeni: ples (vrste tradicijskih kola), tradicijski instrumenti (usna *citara*, tamburica), pjesme *bećarci*, zagonetke, igre, tradicijski poslovi (*čijanje* perja, *čupanje* vune, a kao rezultat tih poslova mogli bi se izrađivati tradicijski odjevni predmeti ili se izrađivati kao suveniri za prodaju). Na taj način bi *prelo* moglo postati dio programa razvoja zimskoga turizma. Turisti bi mogli postati sudionici samoga *prela*, uključivanjem u neke aktivnosti karakteristične za *prelo*, bilo radnog bilo zabavnog karaktera.²¹

²⁰ O tome vidi više u prilogu Nevene Škrbić-Alempijević i Aleksandre Vlatković u ovom svesku Monografije.

²¹ Više o *prelima* vidi u knjizi o svadbenim običajima Krivopučana (u tisku).

3. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Terenski obilazak područja Krivoga Puta za potrebe istraživanja u okviru projekta *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca* potvrdio je da to područje obiluje brojnim prirodnim i antropogenim resursima. Rezultati prikazuju, a tome svjedoče i ova dva opsežna sveska monografije, kako su na području Krivoga Puta još relativno dobro očuvane ambijentalne vrijednosti, posebice tradicijska arhitektura i segmenti drugih pojava iz tradicijskog života, a osim toga i živo sjećanje njihovih žitelja na tradicijski način života. Istraživanja su, dakle, pokazala da ovaj kraj može ponuditi originalan turistički proizvod i da ima potencijala za različite vidove ruralnog turizma.

Agroturizam (...) povezuje tradicionalne vrijednosti i dostignuća te ih uopćava u turistički proizvod s naglašenom karakteristikom ambijentalnosti i antropomorfnosti, odnosno očuvanja povijesnih područja s izrazito tradicionalnom arhitekturom koja zajedno s prirodnim okruženjem čini područja izrazito vizualno prihvatljivima i atraktivnima. Nesumnjivo je da se upravo na takvim područjima stvara antropomorfni turizam, odn. turizam 'po mjeri čovjeka', koji je u skladu s prirodom, okruženjem i prevladavajućim načinom života (Baćac 2006:39).

Prezentacija atrakcijskih resursa Krivoga Puta pokazala je kako ovaj kraj ima sve potrebne agroturističke potencijale.

Rezultati istraživanja ukazali su, također, na važnost uloge etnologa u dijagnosticiranju stanja i potencijala tradicijske baštine, kao i na mogućnost njezine iskoristivosti u turističkoj ponudi. Drugim riječima, etnolog ima što doprinijeti razvoju i realizaciji ruralnog turizma u svim njegovim vidovima. Kada govorimo o segmentima tradicijske kulture, etnolozi u njoj mogu prepoznati proizvode, aktivnosti, manifestacije, pomoći da oni budu prezentirani, potom i revitalizirani u svojem autentičnom i autohtonom obliku.

Duh prostora ne čine samo ljepote pejzaža i povijesne znamenitosti, već i karakter ljudi, običaji, način života, način ishrane, vizualna očuvanost ambijenta i ostali detalji (ibid.).

Na sve te detalje u našim istraživanjima na području Krivoga puta obratile smo posebnu pozornost i prikazale ih na primjeru ove mikroregije.

Kulturološka komponenta kao sastavnica "duha prostora" snažno prožima agroturizam tj. elementi etnologije provlače se kroz gotovo sve elemente ponude i aktivnosti na seoskim domaćinstvima, a nerijetko postaju i osnovna atraktivnost ambijenta koji temelje svoju originalnost upravo na uslugama s izrazitim etnološkim motivima (ibid.).

Etnologija, dakle, može doprinijeti realizaciji ruralnog turizma na određenom području kroz različite sadržaje: u rekonstrukciji objekata i određenih tradicijskih djelatnosti (gospodarskih, rukotvornih i sl.), u uređenju okoliša, u gastronomiji, u odnosu s gostima, preko suvenira, običaja, vjerovanja, tradicionalnih manifestacija i dr. (usp. ibid. 39–40). Posebna uloga etnologa očituje se u objedinjavanju spomenutih resursa za turističku uporabu.

Od turizma kultura dobiva dodatni izvor prihoda (...) potiče se profesionalno upravljanje kulturnim dobrima i njihov marketing, omogućava se bolja kontrola nad korištenjem kulturnih potencijala, a među lokalnim stanovništvom stvara se bolji imidž kulture (Demonja 2006:11).

Etnolozi boravkom na terenu mogu pozitivno utjecati na odnos nositelja kulturnih dobara prema svojoj kulturnoj baštini. Sudionici istraživanja na Krivome Putu često su se susretali s nekim predmetom, koji je zbog prestanka njegove upotrebe bio u lošem stanju i nije bio adekvatno čuvan. Naše zanimanje za upravo takve predmete, potaknulo je lokalno stanovništvo da im počnu posvećivati veću pažnju, stavljati

na istaknuta mjesta u kući te im se na taj način u očima nositelja kulture povećala vrijednost, dok su ih do nedavno podcjenjivali, ponekad ih se čak i sramili, jer su ih doživljavali kao znak zaostalosti i siromaštva. Naš višekratni boravak na Krivome Putu u razdoblju od 2003. do 2006. godine doprinio je promjeni stava naših kazivača, Krivopučana, prema svojoj baštini; predmeti koji su propadali počeli su dobivati na važnosti. Pozitivni pomaci u stavu prema tradicijskoj baštini njihovih nositelja još bi se više mogli potaknuti njihovim uključivanjem u agroturističku ponudu. Jedan od razloga takvome odnosu prema vlastitoj baštini leži i u nedovoljnoj brizi šire lokalne zajednice. O tome Blaženka Ljubović piše sljedeće:

Polazeći od pretpostavke da svaki grad u svojoj opstojnosti mora biti usko povezan sa širom okolicom, tj. da bude pravo središte za pomoć i podršku naseljima na svom području, Senj je izgubio tu povezanost Zbog toga danas bilježimo ovakvo demografsko i gospodarsko stanje (2008: 51).

Razvoj ruralnog turizma interaktivni je proces koji uključuje mnoge segmente te zahtijeva permanentnu organizaciju, financijsku podršku i promociju (Baćac 2002:40).

Za uspješniju realizaciju ruralnog turizma od velike važnosti je i senzibiliziranje potencijalnih financijera takvih projekata. Budući da je Vlada Republike Hrvatske usvojila *Strategiju razvoja kulturnog turizma* u Hrvatskoj, na državnoj razini za to već postoji razvojni okvir. Prijedlog revitalizacije Krivoga Puta uklapa se u taj okvir, čime njezino ostvarivanje postaje lakše izvedivo u praksi. *Osnovni strateški cilj razvoja kulturnog turizma u razdoblju od četiriju godina je oblikovanje okružja i infrastrukture koji dugoročno potiču i usmjeravaju razvoj kulturnih turističkih inicijativa u Hrvatskoj* (Demonja 2006: 12). Da bi se to konkretno postiglo u slučaju područja Krivoga Puta, nužno je uspostaviti suradnju etnoloških i drugih kulturnih institucija na razini grada Senja, Turističke zajednice grada Senja, lokalne samouprave i drugih nadležnih ustanova, privatnih poduzetnika porijeklom iz Krivoga Puta, u zemlji i inozemstvu. Dosad je već, vezano uz istraživanja tradicijske baštine ovoga kraja, uspostavljena suradnja između Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Gradskog muzeja Senja i lokalne samouprave. Atrakcijski resursi ovoga kraja mogli bi se organizacijski povezati osnivanjem ogranaka ekomuzeja sa središtem u gradu Senju i uklopiti u već osmišljenu urbanu turističku ponudu grada Senja, što bi na općoj razini bio doprinos obogaćivanju dosadašnje turističke ponude. To pripada sferi organizacije i načina realizacije agroturističkih sadržaja.

Na lokalnoj zajednici dobrim dijelom leži odluka hoće li ova obavljena istraživanja iskoristiti za gospodarski razvoj svoje sredine. Razvoj ruralnog turizma doprinio bi razvoju grada Senja i njegova zaleđa i na širem gospodarskom planu, tako na primjer u samozapošljavanju stanovništva, čime bi se zaustavio trend depopulacije sela i poticao povratak stanovništva iz urbanih sredina u ruralne. Na taj bi se način moglo doprinijeti očuvanju i valorizaciji prirodne i kulturne baštine i revitalizaciji senjskog zaleđa socijalno i ekonomski, kroz izravan poticaj obnavljanja tradicijskog graditeljstva, segmenata tradicijskog gospodarstva u funkciji turističkog proizvoda, kroz poticaj proizvodnje tradicionalnih proizvoda preko razvoja maloga obiteljskog gospodarstva te poticanjem već spomenutih materijalnih i nematerijalnih sadržaja. Za sve to potrebne su predradnje koje više nisu u nadležnosti etnologa (usp. Baćac 2006: 40). Etnolog je samo jedna, rekli bismo neizostavna, karika u lancu razvoja ruralnog turizma.

Predstavljanje turističkih potencijala jedne mikroregije u zaleđu grada Senja iz ovog rada, potencijalno utječe na predstavljanje atrakcijskih resursa drugih područja senjskoga zaleđa (Senjsko bilo, Krasno, Velebitsko podgorje) u kojima su, također, slična istraživanja dobrim dijelom provedena. Postojeći model istraživanja mogao bi se primijeniti i u drugim krajevima Hrvatske, uzimajući u obzir sve prirodne, društvene i kulturne specifičnosti određene regije, kao i dosadašnja pozitivna iskustva primjene ruralnog turizma u pojedinim hrvatskim regijama.

LITERATURA:

- BAĆAC, Robert (2006): Agroturizam – tradicijske vrijednosti u funkciji turizma. U: *Etnologija i kulturni turizam*, ur. Tihana Petrović Leš i Tomislav Pletenac, Zagreb, 36–42.
- BIRT, Danijela (2004): Transport i opskrba vodom na području Krivoga puta. *Senjski zbornik* 31, 159–188.
- BIRT, Danijela (2008): Tradicijski prijevoz. U: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, 1. svezak, ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić, str. 281–306.
- BIRT, Danijela, DRONJIĆ, Matija (2008): Opskrba vodom. U: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, 1. svezak, ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić, str. 306 – 320.
- ČERNELIĆ, Milana (2005): Pristupi istraživanju bunjevačkih identiteta. *Studia ethnologica Croatica* 17:25–49.
- DEMONJA, Damir (2006): Institucijska mreža kulturnog turizma. U: *Etnologija i kulturni turizam*, ur. Tihana Petrović Leš i Tomislav Pletenac, Zagreb, 11–15.
- JURČENKO, Vladimir, Vlatko SKORUP, Krešimir STANIŠIĆ, Branimir TOMLJANOVIĆ, Josip TOMLJANOVIĆ, Dragan VLAHOVIĆ (2005): *Jarebica*. Izdavač: Lovačka udruga Jarebica Senj, Senj.
- JURKOVIĆ, Jasmina (2004): Tradicijska prehrana kao prilog poznavanju primorsko-bunjevačkog identiteta. *Senjski zbornik* 31:189–212.
- KULIŠIĆ, Marija, Ivana VUKOVIĆ (2004): Majka Božja Snježna u pučkoj pobožnosti na području Krivoga Puta. *Senjski zbornik* 31:239–260.
- KUŠEN, Eduard (2002): *Turistička atrakcijska osnova*. Zagreb: Institut za turizam.
- KUŠEN, Eduard (2006): Turistička atrakcijska osnova s osvrtom na Goli otok. U: *Etnologija i kulturni turizam*, ur. Tihana Petrović Leš i Tomislav Pletenac, Zagreb, 43–51.
- LOZICA, Ivan (1997): *Hrvatski karnevali*. Golden marketing, Zagreb.
- LJUBOVIĆ Blaženka (2008): Zemljopisni položaj i pregled novije povijest Krivoga Puta. U: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, 1. svezak, ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić, str. 49- 68.
- RAJKOVIĆ, Marijeta (2005): Sezonske migracije na području Krivoga Puta: tradicija u recentnoj povijesnoj perspektivi. *Senjski zbornik* 32:273–316.
- RAJKOVIĆ, Marijeta (2008): Tradicijsko gospodarstvo. U: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, 1. svezak (Ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić), str. 157- 278.
- ŠARIĆ ŽIC, Ivana (2006): Prikaz tradicijskog graditeljstva na području Krivog Puta. *Senjski zbornik* 33:353–376.
- ŠARIĆ ŽIC, Ivana (2008): Tradicijsko graditeljstvo. U: *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, 1. svezak (Ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić), str. 137- 154.
- ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena (2003): Prilozi poznavanju primorsko-bunjevačkog identiteta. *Senjski zbornik* 30:425–444.
- ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena (2006): Krivoputske poklade i senjski karnevali: uključivanje Krivopučana u ophode s maskama. *Senjski zbornik* 33:377–404.
- VLATKOVIĆ, Aleksandra (2003): Odijevanje i tekstilno rukotvorstvo primorskih Bunjevaca. *Senjski zbornik* 30:587–628.

TO LIVE ON KRIVI PUT¹

ETHNOLOGICAL MONOGRAPH ON THE LITTORAL BUNJEVCI

In the **introduction** to the second volume of the monograph on Krivi Put coeditors (Milana Černelić, Marijeta Rajković and Tihana Rubić) give an overview of chapters and thematic units included in this volume, which are related to customs, beliefs and social culture of inhabitants of Krivi Put. In the first volume, the emphasis was placed on the historical survey of this area and the phenomenon of Bunjevci, on speech features of the Krivi Put inhabitants and on certain segments of their material traditional culture. In this volume, various aspects of social and material life, customs and beliefs of the Krivi Put inhabitants are shown and analyzed. They are presented through the following thematic blocks: the family and the local community, demographic development of the Krivi Put microregion, last names and nicknames, clothing and textile handicraft, food culture, folk medicine, annual customs, beliefs, popular religiosity, premarital life of the youth, ways of entering into marriage, extramarital life. The monograph ends with a chapter dealing with the presentation of traditional heritage through the permanent ethnographic exhibition mounted in the Town Museum of Senj, as well as with proposals for the revitalization of the Krivi Put area by means of rural tourism.

Coeditors explain that they have followed a holistic approach to research of traditional heritage, identity of its carriers and its applicability in the contemporary context. Their aim was to get an overall insight and a more *realistic* image of circumstances in this area and within the Krivi Put population. Furthermore, they point to a lack of scientific monographic-type works that deal primarily with ethnographic contents, apart from the early monographs that follow Antun Radić's approach to ethnography and ethnology. The majority of such monographs consist of historical and geographic surveys, while the ethnological contents are mostly omitted or are presented merely through meagre descriptions of folk life and customs, which have a decorative rather than a structural function.

Starting points for this research are found in the frame of the scientific project *Identity and Ethnogenesis of the Littoral Bunjevci* (from 2003 to 2007) and its continuation titled *Identity and Ethnic and Cultural Formation of the Bunjevci* (ongoing project, started in 2008), associate professor Milana Černelić, PhD, being the leader of the projects. Acting on the results of this research and on the reviewers' comments, the coeditors stress that the data published in both volumes have never been recorded before in the Krivi Put area. Authors of contributions to the monograph have collected valuable material through fieldwork and offered professional and scientific interpretations of the researched topics. The knowledge of the Krivi Put inhabitants related to different traditional phenomena has been recorded, based on the informants' own experience or oral tradition.

In the introduction, the coeditors point to the authors' aim to observe continuity and transformations of traditional culture, to determine moments when those changes occurred and to follow their destiny in the contemporary context, while contemplating at the same time their potential future applicability. They emphasize that these contributions can serve as significant starting points for further research of ethnic and cultural processes among the Bunjevci.

In the chapter on **demographic development of the Krivi Put microregion**, Dragica Husanović-Pejnović and Dane Pejnović analyze demographic changes (caused by massive emigration of the population) in the area of the coastal slope of Velika Kapela mountain, that is, in the surroundings of the town of Senj.

The social and economic development of the Bunjevci settlers in the 17th century occurred in the frame of the extended family systems (*zadruga*), and from the mid-18th century up to the 1870s in the frame

¹ Literally translated from Croatian, the name of the area, Krivi Put, means "the curvy way". The title also carries witty connotations in the sense of "living in the wrong way".

of the political and legal system of the Croatian Military Border. Emigration from the mountainous Karst areas was the main characteristic of demographic development after the demilitarization of the Border, which led to their depopulation in the 1880s and the 1890s. Still, at the beginning of the 20th century the birth rate again exceeded emigration trends, so that the highest population density was reached right before the World War I. After that period, continuous depopulation has ensued, triggered by polarized development (urbanisation) and finding employment abroad.

A more complex social and economic development of a wider region, especially of the urban centres – Senj, Rijeka and Zagreb – has triggered social restructuring (deagrarization) since the beginning of the 1960s, and since the 1980s polarization within the place's network as well.

Due to extensive emigration that mobilized primarily younger age groups, an accelerated process of aging is a characteristic of the observed space (since the advanced old age marks its age structure), whereas the localities of Alan and Vrataruša reflect less disadvantageous trends in comparison to the other places in the region.

The text also depicts the educational structure of the Krivi Put microregion, which fails to keep pace with the average of the town of Senj. Alan and Vrataruša again represent exceptions that are more favourable.

The authors show that the Krivi Put microregion has a small number of farmers (merely 12, 10 of them are active). In the social and economic structure, the primary sector of economic activity is of great importance. In this matter, Vrataruša has a smaller, and the upper villages three times greater share in employment within that sector in comparison to the average of the town of Senj. Tertiary and quaternary sectors are dominant in the economy of Vrataruša, whereas agriculture, hunting and forestry are prevalent in the upper villages, which points to a great difference in the levels of development and education.

In the conclusion, the authors discuss how the aforementioned differences in developmental tendencies directly affect the physical appearance of settlements in the observed space. In accordance with that, Vrataruša (the part of Krivi Put along the coast) shows features of a more urbanized settlement, whereas the other, mountainous places represent the so-called depopulated landscape.

In the chapter on **family life and family relations among the Krivi Put inhabitants** in the period from 1930s to 1970s, certain ethnologically interesting segments of family life, relations and values are observed, which reflect collective, but also individual value systems, and are related to both traditional and contemporary social and family life of the Krivi Put inhabitants. Tihana Rubić and Danijela Birt, coauthors of this chapter, present and analyze results of their field research conducted in 2006, mostly grounded on interviews with the older Krivi Put inhabitants, born in the 1930s. Some of the results are complemented with the data collected from archival sources (*Stati animarum* – vital records comprising lists of households and inhabitants for the Krivi Put parish), and from relevant ethnological literature.

Authors tackle different topics, such as family names, influence of poverty on family life, birth-rate decline, intergenerational support and division of labour into *male* and *female* tasks, and show how patterns, and sometimes even individual families, tend to deviate from what is the usual and socially acceptable. These values and practices are reflected in narratives and attitudes of the Krivi Put inhabitants themselves. These features are observed at the diachronic level and through individual cases, and therefore approached as dynamic and changeable. Although families exist within the given social and economic context and formally established regulations (for instance, successive inheriting of property), as well as in accordance with generally accepted social norms and values (division into *male* and *female* jobs, intergenerational support, care of the elderly, etc.), internal changeability of circumstances and relations characterizes each family/ household unit. Based on the ethnological research of family life and relationships among family members in the area of Krivi Put, the authors conclude that these two levels are intertwined and inseparable in practice.

The following chapter on **vital records of the Krivi Put parish for the period from 1750 to 1850** is based on fundamental archival sources – vital records (*Stati animarum*) for the Krivi Put parish, Tihana

Rubić and Marinko Vuković analyze features related to numeric and kinship structure of the family organized in separate households in the parish territory, for the period from 1770 to 1857. The contribution gives an outline of data encompassed in two books: one starts from 1750 and rectified in 1857, and the other covers the period (of birth of the Krivi Put inhabitants) from 1800 to 1890.

The text consists of two parts: in the first, the authors attempt to establish trends of the number of family members in separate households in the whole territory of the Krivi Put parish from the beginning to the second half of the 19th century. In the second part, several families living in separate households and encompassing different numbers of family members have been selected from each place. They have been analyzed in-depth in order to keep track of the age of individual members, the number of children within the family, mortality rate of infants, small children and childbearing women, re-entering into marriage, marrying into another place within the parish territory, as well as moving out of the parish.

Although the ethnographic research is grounded primarily on the qualitative methods (narratives, memories, ethnographic description), sometimes there is a need to take quantitative data for a certain region into account and analyze them thoroughly. Therefore, the authors stress the importance of comparing data gathered through qualitative and quantitative research when reaching conclusions about the past of an area. That is the case particularly when one tries to study the family and demographic past. Social values and practices can be read out primarily from narratives and attitudes of informants themselves, whereas practices of the population migratory movements, tradition of emigration, tradition of labour organization and ways of finding jobs, elements of the family life and the like can be reconstructed on the bases of church documents for the certain area as well.

The authors apply a critical approach to reliability of church documents as sources for the reconstruction of the demographic and family history. Through the analysis of data gathered from that source, in this chapter they attempt to contribute to our knowledge of the social life in the Krivi Put area in the period from mid 18th to mid 19th century. The archival data analysis is combined with the research of data from relevant ethnological and historical literature, as well as data gathered from local informants through ethnological fieldwork related to the family life in the Krivi Put area conducted in 2005.

The aim of the chapter on **two extended families (*zadruga*) in Krivi Put**, written by Milana Černečić, is to observe how these concrete cases of extended families function. This text represents a comparative ethnographic overview of the life within *zadruga* in the Krivi Put area in the first half of the 20th century: the family Prpić-Grgajice from Kosovo Buljima village and the family Tomljanović-Puljiz from Podbilo village. The field research was carried out in the 1980s. This contribution contains data: on the members of each of the extended families, on the *zadruga* household, on property, on economy and management of work, on organisation of everyday life of each of the household members and on regulation of their duties and rights that are defined by their superiors. In the conclusion, the author points out several interesting indicators that show a gradual division into two extended families by means of specific transitive forms from the extended to the nuclear family. She also observes such forms in other families in Lika and among other Bunjevci branches, for instance among the Bunjevci in the Danube area and in the area situated to the southeast from the Dinaric regions.

In the chapter titled **Last names, names, family and personal nicknames of the Krivi Put inhabitants** Enver Ljubović describes last names, names and nicknames of the Krivi Put inhabitants, viewed as the littoral branch of the Krmpote region Bunjevci. In this contribution, the author aims to give an overview of last names in Krivi Put, to explain their origins and the formation of a multitude of the Krivi Put nicknames, attaching short explanations to some of them. The most common names in the Krivi Put area are also listed, based on the vital records entries for the Krivi Put parish. Nicknames are categorized according to last names and places (hamlets) of birth. All the family and personal nicknames are presented in such a way that they evoke some past events, customs and the way of living in general. Numerous successive generations of families in Krivi Put have identified themselves by means of such nicknames. The goal of this text is to save all those nicknames from oblivion. For that purpose, the author has also written

down some interesting short stories that explain the formation of certain nicknames. The inclination of the Krivi Put inhabitants, and of the littoral Bunjevci in general, to give their fellow-villagers nicknames is very significant. Those nicknames have been in everyday usage up to the present and easily noticeable in informal communication, but also in the regional phone book, as well as on gravestones. The data on nicknames and their origins have been gathered through interviews with numerous inhabitants of Krivi Put.

In the chapter on **traditional clothing and handicraft textile production**, Aleksandra Vlatković presents results of the ethnographic field research carried out in the following villages and hamlets: Krivi Put, Matići, Lucići, Rusova Draga, Stanić Brig, Katići, Pavići, Pavelići, Šojatski Dolac, Gorica, Provoz, Veljun, Serdari, Škopci and Mrzli Dol. The data included in the text relate to the period from the beginning of the 20th century to the 1940s. They are primarily based on memories of informants that have only heard about the majority of homemade traditional articles of clothing from their elders, while they personally wore or saw very few of them.

In the first part, the author enumerates the most common materials used in traditional clothing production: wool, flax, hemp and leather. The processing of these materials is briefly described. Furthermore, parts of traditional female clothing are depicted, such as the undershirt (*donja košulja*), the underskirt (*vriz*), the dress (*flajda* or *alja*) that could also be worn as the skirt (*vriz*, *fuštan* or *kiklja*), the pinafore (*zaslon* or *vriz*) worn over it, and finally the clothes made through the winter and used during the winter months. The traditional male clothing is described in details. It consisted of the undertrousers (*svitice*), over which a person wore the trousers made of ready-made textiles (*rajtoze* or *rajt blače*) and the shirt. Articles made of leather and fur complemented the basic woven clothing, such as waistcoats (*kožuni*) and fur caps (*šubare*). Shoes, homemade textiles used for other purposes (coverlets and blankets – *šarenice*, rugs – *biljci*, carpets – *krpari* and female needlework (tablecloths, table linen) are also described.

The author places emphasis on the identity dimension of the traditional clothing. She thus analyzes symbolic meanings that the local inhabitants inscribe into what they perceive as *the folk costume*, while they point to *a lack* of it in this area, that is, to the *scarcity* and *simplicity* of their costume.

In the thematic block **Traditional Food** and the chapter of the same name, Jasmina Jurković presents the gathered data on the food and nutrition habits of the Krivi Put inhabitants. The author first describes the daily distribution of meals according to the season, and then the preparation of food characteristic of Krivi Put. Milk has formed one of the most significant groceries. That was the case especially up to the 1970s, when cow and sheep breeding prevailed. The preparation of the characteristic Bunjevac cheese (*crunching cheese*), sour milk and butter are depicted. Along with milk, meat (pork and lamb) secured the subsistence of families. That is why the author pays attention to the description of the pig butchering time and the ways of preparing the fresh pork meat. Different ways of the preservation of meat are shown, together with the preparation of regional pork delicacies: meat and blood sausages. The author points to certain unwillingness of the local inhabitants to include fish in their nutrition, for all its nutritional value and the possibility of its swift transportation to Krivi Put. Frequently given explanations are the potential choking on the fish bones and the lack of skill needed to prepare it well. Jurković examines which bread grains the Krivi Put inhabitants mostly used and what the process of making bread looked like. Furthermore, she gives a detailed account of the usage of fruit and vegetables, self-grown plants and berries in nutrition, as well as the preparation of winter food stores. The pickling of cabbage is also a topic shown in the paper, since it was an important grocery served throughout the year. In recent times several women from Krivi Put have produced homemade marmalade, jam and red-pepper chutney and exhibited them at various manifestations (Zagreb Fair, Autumn in Lika). Along with data on meals and groceries, results of preparation and usage of drinks are also presented: there are descriptions of liqueur, wine, brandy, juices, coffee and various types of tea. The author discusses differences between everyday meals and food prepared for special occasions (weddings, birth and death ceremonies). Dishes and cutlery as a part of this region's material culture are also depicted.

Along with this, the author outlines individual reflections of the Krivi Put inhabitants on the changes in their nutritional habits and their evaluation of the food quality. Although they have stressed that poverty lead to a choice of relatively simple food, still they have pointed out some of the recognizable delicacies, such as the cheese, sour milk, meat and cabbage, baked potato halves and several kinds of blood sausages. These meals, along with other characteristic elements of tangible and intangible culture, represent markers of the Littoral Bunjevci group.

The thematic block on folk medicine consists of two chapters. The author of both the papers is Petra Kelemen. The first chapter is titled **Segments of Folk Medicine among the Krivi Put Inhabitants**. The choice of topics presented in the article has depended entirely on what informants viewed as crucial in their folk medicine practice. Folk medicine as a wide research field consists of numerous aspects and raises a number of questions, treatment issues and interpretations. Distribution and significance of each of these segments varies from one place to another, depending on what the community members consider important in their everyday life. Its varied status itself can open up some discussions and provide guidelines for further research grounded in the collected material. The data presented in this work provide such a basis. The informants have defined the analyzed folk medicine segments as practices belonging primarily to the middle of the 20th century. Through unstructured interviews, Kelemen has gathered data that reflect the status of folk medicine. Her results show how memory of certain forms that are not performed any longer is perpetuated nowadays. She also raises the question to which extent the awareness of such treatments is present among the inhabitants of Krivi Put. Different, sometimes contradictory, narratives tell us more of various views than of varied distribution, and make the wholesome accounts of folk medicine in this region impossible. Still, this valuable material can provide a basis for further studies of this rural community.

The first part deals with medicinal herbs and products like honey and different ointments. In the second part, Kelemen brings data on curing different maladies, like ear and eye diseases, fevers, fractures and the like, together with stories about people who performed the role of village dentists. The topic of giving birth is a focus of a separate part, in which child deliveries at home are primarily dealt with. The last part elaborates on the hygiene in the Krivi Put area. In the conclusion, the author brings narratives on the status of folk medicine, on “quack doctors” conducting certain treatments and on the application of certain folk medicine forms in the contemporary life of the Krivi Put inhabitants.

From numerous records depicting the treatments, one may conclude that folk medicine represented a significant segment of life in Krivi Put. Different answers concerning the curing methods or application of medicinal herbs indicate that there was a variety of ways to provide help in the case of illness or injury, applied both to people and for cattle. Certain folk medicine elements still exist and are successfully adjusted to the time when institutional medicine is more accessible than in 1970s, and that is the period to which the majority of collected data is related. Due to depopulation, to better communication with other regions and easier accessibility to medicaments and doctors, folk medicine has lost its primacy. However, positive examples of the medicinal herb usage make us rethink the possibilities of including folk medicine elements in the contemporary life, either through its practical application or through the production of souvenirs and inclusion in this area’s tourist offer.

In the second chapter **Snakebite Treatments – Story as Part of Collective Memory**, material related to this specific folk medicine segment is presented. Snakebite treatments, which were still conducted as late as in the 1950s, mostly by women, have proved to be an interesting topic in the very course of research. Informants have initiated stories on these procedures on their own initiative, which shows that this memory is very fresh and possesses a certain symbolic value for the community.

The story as a part of collective memory represents the main starting point in this work. The stress is put on the narratives and considerations of the Krivi Put inhabitants related to snakebite treatments.

Viewed from that perspective, this segment of folk medicine is observed as one of the elements that may contribute to the understanding of the complexity of rural social life. That social life gains an extra dimension through the secrecy that shrouds the treatments, and sometimes even the informant's narration about it.

Numerous data on snakebite treatments and people who performed them have been collected through fieldwork, so that sometimes it seemed difficult to represent all the variants described by informants. However, an attempt to reduce all those variants to a generalized image would lead to a completely wrong conclusion. To schematize a certain cultural segment would mean to approach culture in an inadequate way, as an unchangeable and fixed structure. This very diversity speaks of the story as of something ever changing, vivid and sometimes elusive. So, if we look at all of the narratives as motifs formed by different human experiences, fragmentary memories and village gossips can bear witness of a story shaped by social memory. This work is an attempt to give an insight into memory that, although partial and incomplete, reveals a segment of life of the Krivi Put inhabitants.

In the contribution of two authors, Marija Kulišić and Ivana Vuković, on the figure of **Our Lady of the Snow in popular religiosity**, religiosity connected with this saint in the villages and hamlets of Krivi Put is analyzed. A church was erected in Krivi Put in honour of Our Lady of the Snow in 1856. Along with the dedication of the main altar to this saint, her statue is also exhibited in the church. This text is based on data gathered through fieldwork that combined two different techniques: in the first phase of the research, in May 2004, data on religiosity related to Our Lady of the Snow and on celebrations of the patron saint's day (5th of August) were collected through semi-structured interview. In the second phase, the authors entered roles of "participant observers" in order to conduct research of the patron saint's day in 2004. Two different approaches to the research of the same topic brought some difficulties (it was impossible to compare all the data). On the other hand, this provided the authors with a better insight into the phenomenon they studied and its better understanding.

In this work, devotion to Our Lady of the Snow is presented through several thematic units that were clearly articulated in narratives of the informants from Krivi Put: legends of the erection of the church; prayers and vows; procession organized on the patron saint's day; the marking of the holiday, with an emphasis on the celebration in 2004. The research showed that the practical belief in Our Lady of the Snow is very vivid. There are several characteristic expressions of it. Prayers through which the pilgrims address Our Lady of the Snow are, apart from one exception, directed towards the solving of problems in this-worldly life. They mostly relate to restoration to health. Mostly women make vows to Our Lady of the Snow and they fulfil them on the day of Our Lady of the Snow. A person that makes a vow goes around the church altar three times, touching its left and right corners. When touching it, in some cases elderly women make a sign of the cross. On the third round some women place notes and prayers to Our Lady of the Snow, along with some money, into a special basket at the altar. While doing that, some women hold rosaries in their hands. Some individuals stop in front of the altar for a few moments after each round, some of them kneel. After the third round women approach the statue of Our Lady of the Snow, located to the right of the altar. They stop and pray in front of the statue, some of them kneeling and some standing. All of them touch the statue in the process. Donations of money are a common way of expressing gratitude to Our Lady of the Snow for the granted plea.

On the saint patron's day, elderly women mostly touch the left exterior part of the church apse. According to an informant, the reason for doing this is to make the prayer addressed to this saint more powerful. It is also possible that this act forms a part of the vow.

Apart from the aforementioned features, the figure of Our Lady of the Snow is important in the creation of the local identity, since the inhabitants of Krivi Put describe her as "our saint" and "our protector".

The chapter of Marijana Belaj titled **Patron saints in the religiosity of the Krivi Put community** is based on the ethnological research of the worship of patron saints in religiosity of the Krivi Put community. The research was conducted in the villages and hamlets of the Krivi Put area on two occasions in 2004.

The author presents specific occasions in the course of which worship is expressed and practices through which it is embodied. By doing so, she analyzes diverse roles, meanings and significance that the Krivi Put inhabitants attach to their patron saints in their everyday lives.

In order to reach a more coherent understanding of the worship of patron saints in Krivi Put, the author briefly describes the worship of Our Lady of the Snow, who is the most popular patron saint in personal religiosity and an important factor in self-identification of the Krivi Put inhabitants. While tracking the presence of other patron saints in people's lives, the author chooses to observe it through the prism of annual customs. This approach to the research has proved to be very useful, since it offers an insight into diverse non-institutional practices occurring on the patron saint days, as well as into beliefs accompanying them.

In the area of Krivi Put, these saints are attributed with a role of ensuring economic betterment. Their connection with economy is sometimes made directly, but in some cases it can be read out indirectly, based on procedures or bans attached to a patron saint day. Transformations of the way of living have affected the worship of saints. However, the gathered material has shown that this results in changes of certain patron saints' roles rather than in their abandoning.

In this text, possible reasons for attributing certain roles to certain saints are also discussed. Individual practices and meanings they have for those that perform them reflect some general characteristics of religiosity within this community.

In the thematic unit on **annual customs** in the area of Krivi Put, Aleksandra Vlatković deals with the topic of annual customs of the Littoral Bunjevci – inhabitants of Krivi Put. Her analysis is based on the material gathered in the villages and hamlets of Veljun, Rupa, Šojatski Dolac, Šolići, Žuljevići, Škopci and Krivi Put in May 2004.

The focus is placed on explaining shifts in meanings attached to certain customs over time and on local differences in ways in which customs are carried out in the Krivi Put area, but also by emigrated Bunjevci families that settled in urban centres (Rijeka, Senj). The data are based on older generation's memories of customs in their own youth and on stories they have heard from previous generations. These narratives are mostly related to the first half of the 20th century, whereas data on customs in which they participated themselves refer to the period from the second half of the 20th century until today.

Christmas and Easter customs, as well as those related to St George's, St John's and St Martin's Days are presented in separate chapters. Customs and ways of celebrating these holidays have nowadays changed considerably in comparison to the earlier periods, in general as well as in the area of Krivi Put. Emigration of the local inhabitants, depopulation of this area and modernisation seem to play a major role in the forgetting and disappearing of certain customs. Customs should therefore be observed as changeable and dynamic phenomena. Changes in ways they are performed or selection of elements that are retained in new performances ensure further social existence of customs. The focus of this contribution is placed on that very issue.

The following chapter, titled **The inhabitants of Krivi Put and all their Carnivals** is based on the research of masked parades in Krivi Put and winter and summer Carnivals in Senj. In this text Nevena Škrbić Alempijević and Aleksandra Vlatković analyze the formation of symbolic borders between inhabitants of the urban centre and their "rural Other", which is reflected on the Carnival practice of Senj and its surroundings. At the same time, the authors depict the urban Carnival as a new space within which cultural practices of the Littoral Bunjevci are carried out. In the first part, material on Carnival customs

gathered through fieldwork in the Krivi Put area is systematized and presented. The recorded data are mostly based on the informants' memories, which reach back to the first half of the 20th century. Taking these results as a starting point, the authors indicate which elements characterizing Krivi Put masked parades of that period have been gradually incorporated in the Senj Carnival, thus existing in a new context and with different meanings. As the masked parades in the mountainous hinterland have become only sporadic, Senj carnivals have been transformed into central events for the people of Krivi Put as well. The participation of the Krivi Put inhabitants in Senj Carnivals can be studied from different points of view. One of the starting points is the cultural practice of the emigrated Bunjevci population that live permanently in Senj. For them, the Senj Carnival has become a marker of their new local identity and of their interaction with the community in which they have been integrated nowadays. In that process they transpose distinctive features of Krivi Put masked parades and incorporate them into the town parades. In that way they express a vivid connection with the Krivi Put community, which has not diminished because of a physical absence of its members. The second focus is placed on the inhabitants of Krivi Put that regularly leave their home villages in the Carnival period in order to attend the town events. By doing that, they transform the Senj winter and summer Carnivals into occasions that hold a prominent place in the yearly calendar of the Littoral Bunjevci, into customs that the Krivi Put community has started to perceive as equally theirs. The inclusion of the Krivi Put inhabitants in contemporary masked parades in Senj is described through a case study, through the example of performances carried out by Grga Prpić *Miškec* from Gorica.

A chapter on **beliefs in supernatural beings** pose a challenge to every ethnologist, since the informants' readiness to share very personal experiences, attitudes and beliefs represents a decisive factor for the whole research. Owing to the informants' cooperativeness and openness, the author of this text Petra Kelemen, and Marija Brajković, who started the field research of this topic previously, gathered plenty of data related to beliefs in supernatural beings. Stories about fairies, witches, incubi, hags, texts about vampires, werewolves and warlocks and accounts of certain unusual, inexplicable events form a core of this article.

The recorded narratives related to beliefs in supernatural beings (fairies, witches, incubi, hags, vampires, werewolves, and warlocks) and of certain inexplicable phenomena still live in the oral tradition of the Krivi Put inhabitants. Passed down from one generation to another, they form a segment of customs and beliefs to which the Krivi Put inhabitants have readily referred. Although there is a variety of recorded beliefs in supernatural beings, details of their appearance, abilities and potential protection from their influence, personal experiences and memories of each of those beings and inexplicable occurrences, what they all have in common is the story. That story sometimes consists of very diverse elements of memory, experience, event, reflection, beliefs. In that process, the question whether the supernatural beings have really existed becomes less important than the question whether the people have talked about them, whether they *mentioned/ remember them*, as Luka Krmpotić *Brnde* from Veljun would put it. The author thus tries to capture the diversity of stories that are still a part of a living tradition. Nowadays they are not used to *scare the children* any longer, but form a part of the intangible heritage of the Krivi Put area.

In the contribution on the **Ethnographic collection of the Town Museum of Senj** Blaženka Ljubović discusses the concept and the process of planning and mounting of the museum collection that forms a part of the Town Museum's holdings and permanent exhibition. The ethnographic collection includes exhibits representing the traditional culture of the Littoral Bunjevci inhabiting a wide area of the Senj hinterland (the coastal side of Velika Kapela and Velebit mountain ranges).

The author aims to introduce the readership to the history of the collection formation, the gathering of objects and data in the field and final systematization of the holdings and shaping of the exhibition. The collection encompasses several units: Bunjevci migrations, traditional way of life, dwelling, food,

clothing, crafts and agriculture. These units are interwoven and represent segments of the Littoral Bunjevci traditional culture of cultural, historical and ethnological significance.

The author also describes the occasion when the Littoral Bunjevci ethnographic collection was presented as a visiting exhibition in July 2007 in Subotica, where the branch of the (Croats of Bačka) live. The visiting exhibition served the purpose of establishing professional cooperation between the two Bunjevci branches and show exemplars of the Bunjevci (and Croatian) traditional culture to the public.

The aim of the thematic block titled **Possibilities of using elements of traditional culture in the revitalization of the area of Krivi Put**, written by Milana Černelić and Marijeta Rajković, is to point to the role of ethnologists and possibilities of ethnological research application in the development of regional tourism in the hinterland of Senj.

The revitalization of certain segments of traditional culture in the Krivi Put area could be conducted in accordance with the regional original and ambience features. On the basis of research results gathered in the frame of the project *Identity and Ethnogenesis of Littoral Bunjevci*, the authors present the attraction resources of Krivi Put, which encompasses all the major segments of the way of living in the area: traditional architecture, traditional economy, transportation, water supplying, textile handicraft, traditional food, folk medicine and certain festivities related to customs and popular religiosity (Carnival, social gathering called *prelo*, Our Lady of the Snow celebration). The authors conclude that the micro-region of Krivi Put is rich in natural and anthropogenous resources. They highlight significance of the role of ethnologists and analyze possibilities of their contribution to the defining of rural tourism products and contents, as to other factors which could add to the development of rural tourism in this part of Croatia.

Concrete incentives are needed to revive this space through the development of rural tourism. A small number of local inhabitants still living there is preoccupied with their basic subsistence needs and is, unfortunately, unaware of their traditional heritage value. The concept of high-quality rural, eco or agro-tourism is still in its beginnings in Croatia, so that its aims and the ways of reaching them are still not clearly articulated. Along with incentives coming from the top levels of political hierarchy (state, regional or local), systematic education of local inhabitants on their traditional heritage value represents an important factor, as well as the raising the consciousness among potential financers of such projects.

DAS LEBEN IN KRIVI PUT¹

ETHNOLOGISCHE MONOGRAPHIE ÜBER DIE KÜSTENLAND BUNJEWATZEN

In der **Einleitung** dieses (zweiten) Bandes der Monographie über Krivi Put geben die Mitredakteurinnen (Milana Černelić, Marijeta Rajković und Tihana Rubić) eine Übersicht über die im zweiten Band vertretenen Kapitel und Themeneinheiten, welche die Themen aus der geistlichen und gesellschaftlichen Kultur der Einwohner von Krivi Put behandeln. Im ersten Band lag der Schwerpunkt auf der Geschichte dieses Gebiets und dem Phänomen der Bunjewatzen, auf den sprachlichen Eigenschaften der Einwohner von Krivi Put sowie auf Bereichen der materiellen traditionellen Kultur. In diesem Band werden die Aspekte des gesellschaftlichen, geistlichen und materiellen Lebens der Einwohner von Krivi Put anhand verschiedener Themen dargestellt: Familie und lokale Gemeinschaft, demographische Entwicklung der Mikroregion Krivi Put, Familiennamen und Beinamen, Kleidung und textiles Handwerk, Ernährung, Volksmedizin, Jahresbräuche, Glaube, Volksglaube, voreheliches Zusammenleben der Jugendlichen, Arten der Trauung, außereheliches Leben. Die Monographie endet mit einem Kapitel, welches der Präsentation des traditionellen Erbes im Rahmen einer ethnographischen Sammlung der Dauerausstellung des Stadtmuseums Senj gewidmet ist, sowie mit Vorschlägen zur Wiederbelebung des Gebietes Krivi Put durch verschiedene Formen des ländlichen Tourismus.

Die Mitredakteurinnen führen an, dass eine holistische Herangehensweise an die Erforschung des traditionellen Erbes, der Identität dessen Träger und dessen Anwendbarkeit im modernen Umfeld verfolgt wurde. Das Ziel war, einen möglichst vollständigen Einblick und ein realistisches Bild der *tatsächlichen* Situation des erforschten Gebietes und dessen Bevölkerung zu gewinnen. Zudem deuten sie auf den bisherigen Mangel an Arbeiten einer derartigen, monographischen Art mit primär ethnographischem Inhalt, ausgenommen von älteren Monographien, in denen jenes Herangehen an die Fragen der Ethnographie und Ethnologie verfolgt wird, das bei Antun Radić zu beobachten ist. Der Großteil der Monographien dieser Art enthält geschichtliche und geographische Daten, wobei ethnologische Inhalte vollständig fehlen oder diese gerade einmal in Form einer kurzen Beschreibung des volkstümlichen Lebens und der Volksbräuche vertreten sind und vorwiegend eher eine dekorative als strukturelle Funktion haben.

Den Ausgangszielen für die Forschung im Rahmen des wissenschaftlichen Projektes *Identität und Ethnogenese der Bunjewatzen aus dem Küstenland* (von 2003 bis 2007) und deren Fortsetzung im Rahmen des Projektes *Identität und ethnokulturelle Prägung der Bunjewatzen* (aus 2008) der Leiterin Dr. Sc. Milana Černelić, außerordentlicher Professorin, sowie den Rezensionskommentaren folgend, wird in der Einführung hervorgehoben, dass die Angaben, die wir in beiden Bänden darlegen, niemals zuvor für das Gebiet von Krivi Put aufgezeichnet wurden. Die Autoren des Beitrags haben durch Feldforschungen wertvollen Stoff zusammengetragen und den von ihnen erforschten Themen eine fachliche und wissenschaftliche Interpretation verliehen. Das Wissen der Einwohner von Krivi Put über verschiedene traditionelle Erscheinungen aus eigenen Erfahrungen und mündlichen Überlieferungen wurde aufgezeichnet.

In der Einführung wird angekündigt, dass die Autoren mit den folgenden Beiträgen im Allgemeinen bestrebt waren, die Kontinuität und die Prozesse der Wandlung der traditionellen Kultur zu ergründen, deren Veränderungen zeitlich präzise zu bestimmen und ihr Schicksal im modernen Umfeld zu verfolgen; hierbei wird stets ihre mögliche zukünftige Anwendung im Auge behalten. Die Mitredakteurinnen der Monographie heben hervor, dass die angeführten Beiträge zudem bedeutende Ausgangspunkte für die Ergründung der ethnokulturellen Prozesse der Bunjewatzen sein können.

¹ Krivi Put – der Name der Gegend lautet in deutscher Übersetzung: „der krumme Weg“.

Im Kapitel über die **demographische Entwicklung der Mikroregion Krivi Put** liefern Dragica Husanović-Pejnović und Dane Pejnović eine Analyse der demographischen Veränderungen (infolge von Auswanderungen) für das Gebiet des Küstenhangs von Velika Kapela bzw. die Umgebung der Stadt Senj.

Die gesellschaftlich-wirtschaftliche Entwicklung der bunjewakischen Zuwanderer im 17. Jahrhundert fand im Rahmen von Familiengenossenschaften und - von Mitte des 18. Jahrhunderts bis zu den 1870er Jahren - auch im Rahmen des politisch-rechtlichen Systems der Militärgrenze (Vojna krajina) statt. Nach der Demilitarisierung der *Krajina* wurde die demographische Entwicklung der Siedlungen grundlegend durch die Auswanderung aus diesem Gebirgs- und Karstgebiet bestimmt, was sich zudem auf die Entvölkerung während der Achtziger- und Neunzigerjahre des 19. Jahrhunderts auswirkte. Dennoch hat der Zuwachs seit Beginn des 20. Jahrhunderts die Auswanderungsintensität erneut übertroffen, so dass kurz vor Ausbruch des Ersten Weltkriegs die höchste Bevölkerungsrate erreicht wurde. Hiernach beginnt eine kontinuierliche Entvölkerung unter dem Einfluss einer polarisierten Entwicklung (Urbanisierung) und der Beschäftigung im Ausland.

Die komplexere gesellschaftlich-wirtschaftliche Entwicklung der weiteren Umgebung, vor allem der Stadtsiedlungen – Senj, Rijeka und Zagreb, hatte seit Beginn der 1960er Jahre eine soziale Umstrukturierung (Deagrarisierung) und seit den Achtzigerjahren auch eine Polarisierung innerhalb des Siedlungsnetzes ausgelöst.

Aufgrund der langjährigen Auswanderung vorwiegend jüngerer Altersgruppen unter den Einwohnern ist das beobachtete Gebiet durch einen beschleunigten Alterungsprozess geprägt (Alterszusammensetzung mit dem Merkmal des *besonders hohes Alters*), wobei in den Siedlungen Alan und Vrataruša etwas weniger ungünstige Merkmale zu erkennen sind.

Dieser Beitrag zeigt zudem Daten über die Bildungsstruktur der Mikroregion Krivi Put, die unter dem Durchschnitt der Stadt Senj liegt. Auch hier ragen Alan und Vrataruša mit etwas günstigeren Merkmalen heraus.

Es wird zudem gezeigt, dass die Mikroregion Krivi Put über eine kleine Anzahl an Landwirten verfügt (insgesamt 12, hiervon sind 10 aktiv). In der sozialwirtschaftlichen Struktur hat der primäre Tätigkeitsbereich eine relativ hervorragende Bedeutung, wobei Vrataruša einen geringeren und die Gebirgssiedlungen einen dreimal so hohen Anteil an Beschäftigten in diesen Tätigkeiten gegenüber dem Durchschnitt der Stadt Senj aufweisen. Die Unterschiede in der Entwicklung und dem Ausbildungsgrad werden zudem durch Daten darüber abgerundet, die bezeugen, dass in der sozialwirtschaftlichen Struktur von Vrataruša Tätigkeiten des quartären und tertiären Sektors überwiegen, und bei den Gebirgssiedlungen Landwirtschaft, Jagd und Forstwirtschaft.

Der Beitrag wird mit Erörterungen darüber abgeschlossen, inwieweit die angeführten Unterschiede bei den Entwicklungstendenzen auch in den physiognomischen Merkmalen der Siedlungen der beobachteten Region unmittelbar wiedergegeben sind. Somit weist Vrataruša (Küstenteil der Siedlung) Merkmale einer stärker urbanisierten Siedlung auf, während die restlichen Gebirgssiedlungen durch die sog. entvölkerte Landschaft charakterisiert sind.

Im Kapitel zum **Familienleben und den Familienverhältnissen der Einwohner von Krivi Put** im Zeitraum von den Dreißiger- bis zu den Siebzigerjahren des 20. Jahrhunderts wurden einzelne ethnologisch interessante Bereiche des Familienlebens, der Verhältnisse und Werte betrachtet, die sowohl kollektive als auch individuelle Werte beschreiben und das traditionelle und zeitgemäße gesellschaftliche Leben und Familienleben der Einwohner von Krivi Put betreffen. Die Mitautorinnen des Beitrags, Tihana Rubić und Danijela Birt, zeigen und analysieren die Ergebnisse eigener im Jahre 2006 durchgeführten Feldforschungen, welche vorwiegend auf den Erzählungen älterer Einwohner von Krivi Put (geboren in den Dreißigerjahren des 20. Jahrhunderts) gründen. Diese Daten wurden im Nachhinein stellenweise durch jene aus den Archivquellen (*Stati animarum* – Stand der Seelen /Aufzählung der Haushalte und Einwohner/ für die Pfarrei Krivi Put) und durch die einschlägigen ethnologischen Literaturquellen ergänzt.

Im Zusammenhang mit den aufgegriffenen Themen wie: Verwandtschaftsbezeichnungen, Einflüsse der Armut auf das Familienleben, Rückgang der Geburtenzahl, Hilfe zwischen Generationen, sowie die Aufteilung von *Männer-* und *Frauenarbeit*, werden in diesem Kapitel sowohl Muster- als auch Einzelbeispiele bei den jeweiligen Familien hervorgehoben, die gelegentlich vom Üblichen und Erwünschten abweichen. Diese Werte und Praxen sind vor allem aus den Erzählungen und Einstellungen der Einwohner von Krivi Put selbst herauszulesen. Diachronisch und auf der Ebene einzelner Beispiele betrachtet, werden diese Charakteristika als dynamische und veränderliche Merkmale aufgegriffen. Obgleich Familien innerhalb der gegebenen sozioökonomischen Verhältnisse und formal strukturierten Regeln (beispielsweise beim Vererben von Vermögen) sowie der allgemein akzeptierten Gesellschaftsnormen und –werte (Aufteilung von *Männer-* und *Frauenarbeiten*, Hilfe zwischen Generationen, Sorge um die Älteren u.Ä.) existieren, zeichnet jede Familien-/Haushaltsgemeinschaft zudem eine interne Veränderlichkeit der Umstände und Verhältnisse aus. Gerade durch die ethnologische Erforschung des Familienlebens und der Verhältnisse zwischen den Familienmitgliedern in der Gegend von Krivi Put wurde festgestellt, dass diese zwei Ebenen in der Praxis miteinander verflochten und nicht voneinander trennbar sind.

Im nächsten Kapitel **Stand der Seelen der Pfarrei Krivi Put von 1750 bis 1850. Kirchendokumente als Quelle für die Familiengeschichte** analysieren Tihana Rubić und Marinko Vuković anhand der grundlegenden Archivquelle – *Stand der Seelen (Stati animarum)* für die Pfarrei Krivi Put die Charakteristika betreffend die zahlenmäßige und die verwandtschaftliche Struktur der Familien nach den einzelnen Haushaltsgemeinschaften auf dem Gebiet der Pfarrei für den Zeitraum von 1770 bis 1857. In diesem Beitrag werden Daten wiedergegeben, die aufgrund zweier Bücher verarbeitet wurden; eines wurde im Jahr 1750 begonnen und im Jahr 1857 rektifiziert, das andere wiederum erfasst den Zeitraum (der Jahrgänge der Einwohner von Krivi Put) von 1800 bis 1890.

Die Arbeit besteht aus zwei Teilen: im ersten war man bestrebt, die Fluktuation der Anzahl der Familienmitglieder je Haushalt für das gesamte Gebiet der Pfarrei Krivi Put in der Zeit vom Anfang des 19. bis zur zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts zu erkunden. Im zweiten wurden für die einzelnen Siedlungen einige Familien (sei es mit wenigen oder mit vielen Mitgliedern) je Haushalt ausgesucht und folgende Daten tief gehend erforscht: Lebensalter der Einwohner, Anzahl der Kinder innerhalb der Familie, Sterblichkeit von Neugeborenen, Kleinkindern und Gebärenden, Wiederverheiratung, Häufigkeit der erneuten Verheiratung in eine andere Siedlung auf dem Gebiet der Pfarrei sowie Auswanderung der Einwohner aus der Pfarrei.

Obgleich die ethnographischen Forschungen primär auf qualitativem Stoff basieren (Erzählungen, Erinnerungen, ethnographische Schilderungen), erweist es sich gelegentlich als notwendig, quantitative Daten für ein regionales Gebiet zu erfassen und zu verarbeiten. Aus diesem Grunde betonen die Autoren dieses Beitrags die Bedeutung des Vergleichs zwischen quantitativem und qualitativem Stoff bei der Erfassung der Vergangenheit einer bestimmten Region. Dies bezieht sich insbesondere auf die familiäre und demographische Vergangenheit. Gesellschaftliche Werte und Praxen sind in erster Linie aus Erzählungen und Einstellungen der Erzähler selbst herausgelesen, wobei die Praxen der Migrationsbewegungen der Einwohner, die Auswanderungstradition, Arbeitstradition und Tradition der Arbeitssuche, die Elemente des Familienlebens und Ähnliches zum Teil auch aus den Kirchendokumenten für das jeweilige Gebiet zu ersehen sind.

Bei gleichzeitigem kritischem Betrachten der Verlässlichkeit von Kirchendokumenten als einer Quelle für die demographische und familiäre Geschichte und aufgrund der Auswertung der auf dieser Quelle beruhenden Daten, war man mit diesem Beitrag bestrebt, einen Anteil zu den Erkenntnissen über das gesellschaftliche Leben des Gebiets von Krivi Put im Zeitraum von der Hälfte des 18. bis zur Hälfte des 19. Jahrhunderts beizusteuern. Die Analyse der Archivquellen wurde in Verbindung mit dem Studium der Daten aus einschlägigen ethnologischen und geschichtlichen Literaturquellen sowie aus den Erzählungen

der lokalen Einwohner durchgeführt, die durch ethnologische Feldforschungen des Familienlebens in der Gegend von Krivi Put im Laufe des Jahres 2005 erhoben wurden.

Der Beitrag von Milana Černelić über **zwei Familiengenossenschaften in Krivi Put** hat das Ziel, anhand einer Fallstudie etwas über das Funktionieren konkreter Beispiele von *Familiengenossenschaften* (erweiterten Familien - *zadruga*) herauszufinden. Dieser Beitrag ist eine vergleichende ethnographische Darstellung des Lebens innerhalb zweier Familiengenossenschaften in der Gegend von Krivi Put in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts: Familie Prpić-Grgajice aus dem Dorf Kosovo Buljima und Familie Tomljanović-Puljiz aus dem Dorf Podbilo. Die Feldforschungen wurden in den Achtzigerjahren des 20. Jahrhunderts durchgeführt. Der Beitrag enthält Daten über die Anzahl der Mitglieder der einzelnen Familiengenossenschaften, über die Verwaltung (der Einnahmequellen) der Familiengenossenschaft, die Darlegung des Vermögens (Liegenschaften), Wirtschaft und Arbeitsverwaltung, Organisation des Alltags jedes einzelnen Hausgenossen, deren Pflichten und Rechte, die vom Vorsteher der Familiengenossenschaften bestimmt werden. In der Zusammenfassung hebt die Autorin einige interessante Indikatoren über die stufenweise Aufgliederung in zwei erweiterte Familien anhand spezifischer Übergangsformen zwischen der erweiterten und der Kernfamilie hervor. Sie weist auf derartige Erscheinungsformen bei anderen Familien in der Gegend von Lika und bei anderen Gruppen der Bunjewatzen hin, beispielsweise bei den Bunjewatzen an der Donau und in der Gegend südöstlich vom Dinara-Gebirge.

Autor Enver Ljubović beschreibt im Beitrag mit dem Titel **Familiennamen, Vornamen, Familien- und Personenbeinamen der Einwohner von Krivi Put** die Familiennamen, Vornamen und Beinamen der Einwohner von Krivi Put, als dem Küstenzweig der Bunjewatzen aus der Gegend Krmpote. Mit diesem Beitrag möchte der Autor die Leserschaft mit den Familiennamen aus Krivi Put, ihrer Herkunft sowie der Entstehung zahlreicher Beinamen in Krivi Put, einhergehend mit kurzen Erläuterungen zu den jeweiligen Beinamen, vertraut machen. Es wurden zudem die häufigsten Namen in Krivi Put unter Zugrundelegung des Buches *Stand der Seelen der Pfarrei Krivi Put* angeführt. Er führt Beinamen nach den jeweiligen Familiennamen und Siedlungen (Weilern) an. Alle genannten Familien- und Personenbeinamen tragen vergangene Ereignisse, Bräuche und das Leben im Allgemeinen in sich, und es sind daraus zahlreiche Generationen einzelner Familien aus Krivi Put zu erkennen. Das Ziel dieses Beitrags war, alle angeführten Beinamen der Vergessenheit zu entreißen, und aus diesem Grunde wurden interessante Kurzgeschichten über die Entstehung der jeweiligen Beinamen angeführt. Von besonderer Bedeutung ist die Vorliebe der Einwohner von Krivi Put, jedoch auch aller Bunjewatzen aus dem Küstenland, für das Vergeben von Beinamen, die heute noch sowohl in der alltäglichen sprachlichen Kommunikation und Identifikation der Personen und Familiennamen als auch im Telefonbuch und sogar auf Grabdenkmälern verwendet werden. Die Angaben über die Beinamen und deren Herkunft wurden aus Gesprächen mit zahlreichen Einwohnern von Krivi Put gewonnen.

Im Beitrag über **die traditionelle Kleidung und das textile Handwerk** legt Aleksandra Vlatković Ergebnisse ethnologischer Feldforschungen dar, die in folgenden Dörfern und Weilern durchgeführt wurden: Krivi Put, Matići, Lucići, Rusova Draga, Stanić Brig, Katići, Pavići, Pavelići, Šojatski Dolac, Gorica, Provoz, Veljun, Serdari, Škopci und Mrzli Dol. Die Daten im Text beziehen sich auf die Zeit von Anfang des 20. Jahrhunderts bis zu den Vierzigerjahren des 20. Jahrhunderts und beruhen vor allem auf den Erinnerungen der Erzählern, die über die meisten traditionellen Kleidungsstücke von den älteren Generationen gehört haben, jedoch nur sehr wenige Stücke aus der heimischen Herstellung selbst getragen oder gesehen haben.

Im ersten Teil des Textes sind Werkstoffe (Materialien) angeführt, die am häufigsten für die heimische Herstellung von Kleidung verwendet wurden: Wolle, Leinen, Hanf und Leder. Zudem wird die Verar-

beitung dieser Stoffe kurz beschrieben. Ferner werden Teile der traditionellen Frauenkleidung beschrieben, wie das *Unterhemd*, *vriz* (Unterrock), dann das Kleid *flajda* oder *alja*, anstatt dessen auch ein Rock getragen werden konnte, *vriz*, *fuštan* oder *kiklja*, hierüber trug man ein *zaslon* oder *vriz* (eine Schürze), anschließend die Kleidung, die in der Winterzeit und für die Wintermonate gestrickt wurde. Auch die traditionelle Männerkleidung wird genau beschrieben. Diese bestand im Grunde aus *svitice* (Unterhosen), über welche man eine Hose aus gekauftem Stoff trug, *rajtoze* oder *rajt hlače* (*Barbarismus des deutschen Wortes „Reithose“*) sowie aus einem Hemd. Kleidungsstücke aus Leder und Fell, welche die grundlegende, gewobene Kleidung vervollständigten, waren am häufigsten *kožuni* (Westen) und *šubare* (Kopfbedeckungen) und als Kleidungsergänzung werden auch Schuhe, Taschen, Gebrauchstextilien (*šarenice* - Tagesdecke und Bettdecke, *biljci* - Decken, *krpari* - Teppiche) und Frauenhandarbeiten (Tischdecken, Oberdecken) beschrieben.

Besonderes hervorgehoben werden die Identitätsmerkmale, die mit dem Verständnis der eigenen traditionellen Bekleidung beziehungsweise der symbolischen und wertmäßigen Bedeutung einhergehen, welche die lokalen Einwohner mit ihrer Vorstellung von *Tracht* verbinden, bzw. vor allem *mit dem Fehlen* der Tracht oder der *Kargheit* und *Einfachheit* der Tracht.

Im Kapitel **Traditionelle Ernährung**, das die gleichnamige thematische Einheit bildet, stellt die Autorin Jasmina Jurković die gesammelten Angaben über Ernährung und Essensgewohnheiten der Einwohner von Krivi Put dar. Am Anfang gibt sie eine nach Jahreszeiten geordnete Einteilung in Tagesmahlzeiten und die Vorbereitung einiger charakteristischen Lebensmittel der Einwohner von Krivi Put. Milch war eines der wichtigsten Lebensmittel vor allem bis in die Siebzigerjahre des 20. Jahrhunderts, als die Einwohner intensiv Kuh- und Schafzucht betrieben. Die Vorbereitung von charakteristischen Käse *Škripavac*, Sauermilch und Butter werden beschrieben. Neben der Milch hat das Fleisch (Schweinefleisch und Lammfleisch) die Existenz der Familie gesichert. Deshalb wird die Schweineschlacht und Zubereitung des Schweinefleisches mit besonderer Sorgfalt beschrieben. Verschiedene Arten der Konservierung des Fleisches und Zubereitung verschiedener Schweinespezialitäten und Delikatessen dieser Gegend: Wurst und Blutwurst werden beschrieben. In diesem Beitrag ist auch eine sehr starke Abneigung der Bewohner dieser Gegend zu Fischgerichten, trotz Meeresnähe, Möglichkeit schneller Anschaffung und Ernährungswert zu spüren. Als Hauptgründe werden Angst vor dem Ersticken durch Gräte und schlechte Kenntnisse über die Fischzubereitung angeführt. Wichtige Getreidearten werden angegeben und Brotzubereitung wird auch beschrieben. Die Autorin beschreibt auch die Verwendung von Obst und Gemüse, wildwachsenden Pflanzen, Beerenfrüchten in der Ernährung, aber auch bei der Zubereitung von Wintervorräten. Da Sauerkraut das ganze Jahr durch eine wichtige Rolle in der Ernährung der Einwohner von Krivi Put spielt, wurde ihm eine besondere Aufmerksamkeit geschenkt. In letzter Zeit bereiten die Frauen Marmelade, Konfitüre und *Ajvar* (Paprika–Auberginenmus), was bei verschiedener Manifestationen (Zagreber Messe, Herbst in Lika) vorgestellt wird. Neben Angaben über Gerichte und Lebensmittel, werden auch Angaben über Getränkezubereitung gegeben: Likör, Wein, Schnaps, Saft, Kaffee und Tee. Alltags- und Festgerichte zu verschiedenen Anlässen (Hochzeit, Geburt, Tod usw.) und auch das Geschirr und Besteck, als ein Bestandteil der materiellen Kultur dieser Gegend, werden geschildert.

Neben Beschreibungen der Zubereitung einiger Produkte, bringt die Autorin auch einen Überblick der Gedanken über die Veränderungen der Ernährungsgewohnheiten und Bewertung der Ernährungsqualität der Einwohner von Krivi Put. Obwohl die Einwohner von Krivi Put eine begrenzte Lebensmittelauswahl hatten, was auch eine relativ einfache Ernährung zur Folge hat, heben sie typische Spezialitäten wie: *Škripavac* (eine besondere Käsesorte), *Kiselina* (Sauermilch), *Pole* (gebratene Kartoffelhälften) und ein einige Blutwurstsorten hervor. Erwähnte Spezialitäten bilden neben anderen charakteristischen materiellen und geistlichen Elementen der Kultur Zeichen dieser küstenländisch- bunjewakischer Gruppe.

Die thematische Einheit über Volksmedizin besteht aus zwei Beiträgen. Die Autorin beider Beiträge ist Petra Kelemen. Der erste Beitrag trägt den Titel **Segment der Volksmedizin bei den Einwohner**

von Krivi Put in der Erforschung der Volksmedizin der Einwohner von Krivi Put haben sich schon in den ersten Gesprächen mit den Informanten einige Themen aufgedrängt, die zugleich der Kern dieses Kapitels bilden. Die Volksmedizin ist nämlich ein großer Forschungsbereich und beinhaltet viele Aspekte, eine ganze Reihe an Fragen, Heilpraxen, Deutungen und ihre Bedeutung unterscheidet sich in den Gemeinschaften in denen sie praktiziert wird, bzw. in denen sie als ein wichtiger Segment ihres Alltags erkannt wird. Gerade ihr unterschiedlicher Status kann einige Fragen aufwerfen und ihre Aufnahme in diese Forschung rechtfertigen, bzw. Grundlagen für weitere, auf dem gesammelten Material basierende Untersuchungen bieten. In diesem Beitrag angeführte Angaben bilden gerade eine solche Grundlage, die auch die Informanten als einen Teil der volksmedizinischen Praxis der Mitte des 20. Jahrhunderts ansehen. Mit Hilfe des unstrukturierten Interviews wurden Angaben gewonnen, die am besten über den Stand der Volksmedizin, die Erinnerungen an nicht mehr präsenste Elemente, das Bewusstsein über die Heilmethoden unter der Bevölkerung von Krivi Put berichten. Unterschiedliche, manchmal auch gegensätzliche Aussagen, die sich mehr auf Meinungen und weniger auf das Präsenste beziehen, ermöglichen somit kein einheitliches Bild über die Bestandteile der Volksmedizin in dieser Gegend. Aber als wertvolles Material können sie nach wie vor für weitere Forschungen dieser Dorfgemeinschaft dienen.

Die gesammelten Angaben werden in diesem Beitrag in thematischen Einheiten dargelegt, die sich während der Feldforschung von selbst aufgeworfen haben und somit Schwerpunkte darstellen, über welche die Interviews geführt worden sind. Das erste Kapitel umfasst Heilpflanzen und Naturprodukte wie Honig und verschiedene Salben, im zweiten werden Heilmethoden bei verschiedenen Krankheiten, wie Ohr- und Augenentzündung, erhöhtes Fieber, Vorgehensweisen bei Knochenbrüchen, Geschichten über Dorfbewohner, welche die Arbeit der Zahnärzte ausübten, geschildert. Das Thema Gebären ist ein besonderes Kapitel, das auch Angaben über Hausgeburten beinhaltet. Das letzte Kapitel bringt Angaben über Hygiene in Krivi Put. Den Schlussteil dieses Beitrags bilden Angaben aus verschiedenen Meinungen über Volksmedizin, Scharlatane, die sich als Ärzte oder Heilpraktiker ausgaben und einige Heilpraxen anwandten und über das heutige Präsenste der Volksmedizin in Krivi Put.

Anhand vieler vorhandener Notizen über Heilpraxen, kann man den Schluss ziehen, dass die Volksmedizin eine ganz wichtige Rolle im Leben der Bevölkerung von Krivi Put hatte. Es bestehen Unterschiede zwischen den einzelnen Heilmethoden oder bei der Kenntnis der Heilpflanzen, aber sie zeugen von unterschiedlichen Heilpraxen bei Krankheiten oder Verletzungen sowie bei Menschen als auch beim Vieh. Obwohl die Schulmedizin heute auch erreichbarer als in den Siebzigerjahren des 20. Jahrhunderts ist, existieren einige Elemente der Volksmedizin noch heute. Durch die Migrationen der Bevölkerung, aber auch als Folge besserer Verbindungen mit anderen Teilen des Landes und Erreichbarkeit der Ärzte und Medikamente verliert Volksmedizin ihre Tragweite. Positive Beispiele des Gebrauchs der Heilpflanzen, bieten die Möglichkeit, Elemente der Volksmedizin ins heutige Leben und das touristische Angebot, durch Anwendung, aber auch durch Produkte und Souvenirs der Gegend einzuschließen.

Im zweiten Beitrag mit dem Titel **Heilmethoden des Schlangenbisses - Geschichte als Teil des kollektiven Gedächtnisses** werden Materialien über ein Segment der Volksmedizin dargestellt. Heilung von Schlangenbissen wurde Mitte des 20. Jahrhunderts in dieser Region vor allem von Frauen durchgeführt. Während der Interviews erwähnten die Informanten dieses Thema von sich aus, woraus man schließen kann, wie wichtig ihnen diese Heilpraxis ist, wie dieses Heilungsverfahren in ihrem Gedächtnis eingepägt ist und als ein bedeutendes und erkennbares Element ihres Kollektivs betrachtet wird. Der Ausgangspunkt dieses Teils war die Geschichte als ein Teil des kollektiven Gedächtnisses. Der Schwerpunkt liegt deshalb auf Zeugnissen und Meinungen der Einwohner von Krivi Put über die Methoden der Heilung von Schlangenbissen, wobei dieses Segment der Volksmedizin als ein zur Untersuchung der Vielschichtigkeit der Dorfgemeinschaft bebringendes Element angesehen wird. Das Geheimnisvolle in diesem Verfahren, aber auch in der Erzählweise der Informanten, gibt dem Kollektiv eine besondere

Dimension. Durch Feldforschung wurden viele Daten über verschiedene Heilmethoden und Menschen, die sie durchgeführt haben, gewonnen und man hat während der Bearbeitung manchmal den Eindruck bekommen, dass es sehr schwer ist, einen Überblick aller erwähnten Varianten zu geben. Durch eine Verallgemeinerung würde man aber einen falschen Eindruck bekommen und die Kultur als unveränderliche und geschlossene Struktur darstellen. Alle gesammelten Angaben und Varianten zeugen davon, dass die Geschichte veränderlich, lebendig und unaufhaltsam ist. Werden all diese Angaben als Motive betrachtet, die durch die Interaktion von verschiedenen Erfahrungen, schwächlichem Gedächtnis und Dorfgerede geprägt worden sind, kann man von einer Geschichte sprechen, die das kollektive Gedächtnis gestaltet. In diesem Kapitel wollte man einen Überblick dieses Gedächtnisses geben, das obwohl unvollständig, einen Segment des Lebens in Krivi Put darstellt.

Im Beitrag der beiden Autorinnen Marija Kulišić und Ivana Vuković über **Maria Schnee im Volksglauben** wird die Anbetung dieser Heiligen in Dörfern und Weilern im Gebiet von Krivi Put beschrieben. Zu ihren Ehren wurde in Krivi Put im Jahr 1856 eine Kirche erbaut, und ihr wurde nicht nur der Hochaltar gewidmet, sondern befindet sich in der Kirche auch ihre Statue. Die Arbeit basiert auf Daten, die im Laufe zweier Feldforschungen gesammelt wurden; im ersten Teil der Erkundungen im Mai 2004 fanden anhand der Technik eines halbstrukturierten Interviews Befragungen zur Anbetung der Maria Schnee und der Feier zu ihrem Gedenktag (dem 5. August) statt. Im zweiten Teil der Forschung haben die Autorinnen als „teilnehmende Beobachter“ die Feier dieses Gedenktages im Jahr 2004 erforscht. Zwei unterschiedliche Herangehensweisen an die Erforschung desselben Themas haben zu einigen Schwierigkeiten geführt (die Unmöglichkeit des gegenseitigen Vergleichs aller Daten), jedoch hat dies andererseits einen besseren Einblick in die Erscheinung selbst und das tiefere Verständnis derselben ermöglicht.

Die Anbetung der Maria Schnee wurde in der Arbeit anhand kleinerer Themen näher gebracht, die aus Gesprächen mit Erzählern (Einwohnern von Krivi Put) hervorgegangen sind: Überlieferungen über den Bau der Kirche, Gebete und Gelübde, Prozession am Gedenktag der Heiligen sowie das Feiern des Gedenktages mit besonderem Rückblick auf die Feier im Jahr 2004. Die Forschungen haben gezeigt, dass die Praxis in Bezug auf den Glauben an Maria Schnee im Gebiet von Krivi Put ein sehr lebendiges Phänomen ist. Einige der wichtigsten Merkmale sind:

Gebete, mit denen sich die Pilger an Maria Schnee wenden, hängen, außer in einem Fall, mit der Lösung von Problemen im diesseitigen Leben zusammen. Am häufigsten wird sie mit dem Wunsch auf Genesung angebetet. Gelübde an Maria Schnee legen größtenteils Frauen ab und die Erfüllung dieser Gelübde findet am Gedenktag der Maria Schnee statt. Die Person, die ein Gelübde abgelegt hat, läuft dreimal um den Kirchenaltar herum und berührt hierbei meist die linke und rechte Ecke desselben. Einige ältere Frauen zeichnen beim Berühren des Altars mit der Handfläche ein Kreuzzeichen. Beim dritten Umlaufen des Altars werfen einige Frauen in ein Körbchen auf dem Altar Botschaften und Gebete an Maria Schnee sowie Geld. Einige Frauen halten beim Umlaufen des Altars den Rosenkranz in der Hand. Nach jedem Umlaufen des Altars wird individuell einige Augenblicke vor dem Altar innegehalten, einige knien nieder. Nach dem Umlaufen des Altars geht man zur Statue der Maria Schnee, die sich links vom Altar befindet. Vor der Statue wird innegehalten und gebetet, manch einer kniet nieder, einige stehen und meist berührt man die Statue. Eine Geldspende ist die übliche Form der Danksagung an Maria Schnee für die Erfüllung einer Fürbitte. Während der Prozession am Gedenktag berühren ältere Frauen meist den linken äußeren Teil der Kirchenapsis. Nach Schilderung einer Erzählerin wird dies getan, um das an diese Heilige gerichtete Gebet zu verstärken, doch diese Handlung kann auch ein Teil des Gelübdes sein.

Die Figur der Maria Schnee ist neben dem Angeführten auch für die Gestaltung der Identität der lokalen Gemeinschaft von Bedeutung, da die Einwohner von Krivi Put diese unter anderem als «unsere Heilige» oder «unsere Schutzheilige» bezeichnen.

Der Beitrag **Schutzheilige in der Religiosität der Einwohner von Krivi Put** der Autorin Marijana Belaj basiert auf einer ethnologischen Forschung über die Verehrung von Heiligen als Schutzheilige in der Religiosität der Gemeinde von Krivi Put. Die Forschung wurde in zwei Anläufen in den Dörfern und Weilern der Gegend von Krivi Put im Laufe des Jahres 2004 durchgeführt.

Unter Beobachtung der Anlässe, in denen es zu dieser Verehrung kommt, sowie der Praxis, durch welche diese zum Ausdruck kommt, werden in der Arbeit die verschiedenen Rollen, Bedeutungen und die Wichtigkeit hinterfragt, welche die Einwohner von Krivi Put in ihrem Leben den Schutzheiligen beimessen. Zum vollständigeren Verständnis der Verehrung von Schutzheiligen in Krivi Put wurde zudem ein kurzer Rückblick auf die Huldigung der Maria Schnee einbezogen, welche nicht nur die beliebteste Schutzheilige in der persönlichen Religiosität, sondern zugleich auch ein wichtiger Faktor der Selbstidentifikation der Einwohner von Krivi Put ist. Bei der Suche nach der Präsenz anderer Schutzheiligen im Leben der Einwohner von Krivi Put hat sich das Prisma der Jahresbräuche für die Forschung als besonders operativ erwiesen, da es einen umfassenden Einblick in verschiedenartige außerinstitutionelle Verfahren gewährt, die am Gedenktag des jeweiligen Heiligen durchgeführt werden, sowie in den damit einhergehenden Glauben.

In der Gegend von Krivi Put wird den jeweiligen Heiligen nahezu in der Regel die Rolle desjenigen zugesprochen, der den wirtschaftlichen Wohlstand sichert, ob unmittelbar oder durch das Herausdeuten deren Verbindung mit der Wirtschaft aus den Handlungen oder Verboten an ihrem Gedenktag. Veränderungen in der Lebensweise wirken sich zudem auf die Verehrung der Heiligen aus, jedoch muss dies, zumindest laut dem gesammelten Material, nicht in der Lossagung von den einzelnen Heiligen resultieren, sondern in der Veränderung ihrer Rollen.

In der Arbeit werden zudem mögliche Gründe für die Zuteilung einzelner Rollen an die erwähnten Heiligen erörtert. Aufgrund des Inhalts der einzelnen Verhaltensweisen und deren Bedeutung für jene, die diese praktizieren, treten einige allgemeine Merkmale der Religiosität in dieser Gemeinde zum Vorschein.

Im Beitrag zu den **Jahresbräuchen** im Gebiet von Krivi Put der Autorin Aleksandra Vlatković wurde aufgrund des im Mai 2004 in den Dörfern und Weilern Veljun, Rupa, Šojatski Dolac, Šolići, Žuljevići, Škopci und Krivi Put gesammelten Materials das Thema zu den Jahresbräuchen der Küstenland Bunjewatzen - Einwohner von Krivi Put, bearbeitet.

Der Fokus wird auf die Auslegung der allmählichen Veränderungen in der Bedeutung einzelner Bräuche gelegt sowie auf die lokalen Unterschiede beim Praktizieren von Bräuchen, sowohl im Gebiet von Krivi Put als auch bei den ausgewanderten bunjewakischen Familien in urbanen Gegenden (Rijeka, Senj). Die Erzählungen basieren auf Erinnerungen der Erzähler im höheren Lebensalter über die Bräuche aus ihrer eigenen Jugend oder jene, über welche ihnen von Älteren berichtet wurde. Derartige Angaben beziehen sich vorwiegend auf die erste Hälfte des zwanzigsten Jahrhunderts, wobei sich die Angaben zu den Bräuchen, an denen sie selbst teilgenommen haben, auf das Feiern von Festtagen in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts bis zum heutigen Tage beziehen.

In gesonderten Kapiteln werden die Weihnachts- und Osterbräuche vorgestellt sowie jene in Bezug auf die Tage des Heiligen Georg, des Heiligen Johannes und des Heiligen Martin. Die Bräuche und Umstände der Begehung dieser Feiertage haben sich heutzutage im Vergleich zu den früheren Zeiten verändert, was sowohl allgemein als auch in der Gegend von Krivi Put beobachtet werden kann. Es scheint, als liege der Grund für das Vergessen und Aussterben einzelner Bräuche größtenteils in der Auswanderung der lokalen Einwohner, der Entvölkerung der Region und der Modernisierung. Bräuche sind aus diesem Grunde als veränderlich und dynamisch zu betrachten. Veränderungen in der Form der Begehung oder bei der Wahl der Begehungselemente sichern die gesellschaftliche Existenz der Bräuche, was auch im Mittelpunkt dieses Beitrags steht.

Am Beispiel der *mačkarani ophodi* - Karnevalsumzüge aus Krivi Put sowie der Winter- und Sommerkarnevale in Senj analysieren die Autorinnen Nevena Škrbić Alempijević und Aleksandra Vlatković, im Text unter dem Titel **Die Einwohner von Krivi Put und alle ihre Karnevale**, wie die symbolische Abgrenzung zwischen den Einwohnern des urbanen Zentrums und der „ruralen Anderen“ in die Fastnachtspraxis der Region von Senj eingepreßt wird. Gleichzeitig zeigen sie, dass genau im Rahmen der städtischen Karnevalsgeschehnisse ein neuer Raum für die Umsetzung der bei den Küstenland Bunjewatzen üblichen Praxis geschaffen wird. Im ersten Teil der Arbeit wird der systematisierte Stoff über die Fastnachtsbräuche vorgebracht, der durch Feldforschungen in der Gegend von Krivi Put gesammelt wurde. Die dargelegten Angaben wurden vorwiegend anhand der Erinnerungen von Erzählern aufgezeichnet und reichen hauptsächlich bis zur ersten Hälfte des zwanzigsten Jahrhunderts zurück. Hierauf basierend weisen die Autorinnen auf die Elemente der einstigen Fastnachtsbräuche in Krivi Put hin, die allmählich in den Karneval von Senj aufgenommen wurden und in diesem neuen Umfeld und mit neuen Bedeutungen fortbestehen. Einhergehend mit den immer seltener werdenden Maskenumzügen in der Gebirgsgegend bilden die Karnevale von Senj einen Mittelpunkt, zu dem sich auch die Einwohner von Krivi Put in immer größerem Maße versammeln. Die Teilnahme der Einwohner von Krivi Put an den Karnevalen von Senj kann aus mehreren Perspektiven betrachtet werden. Ein Ausgangspunkt ist die kulturelle Praxis der ausgewanderten bunjewakischen Bevölkerung, die sich dauerhaft in Senj niedergelassen hat. Für diese wird der Karneval von Senj zum Merkmal ihrer lokalen Identifikation und Interaktion mit dem Umfeld, deren Bestandteil sie heute bilden. Zudem übertragen sie distinktive Elemente der einstigen Maskenumzüge in Krivi Put und fügen diese in die Stadtumzüge ein. Auf diese Weise bekunden sie die noch immer lebendige Verbindung zu der Gemeinde von Krivi Put, die durch die physische Abwesenheit ihrer Mitglieder nicht beeinträchtigt ist. Den zweiten Forschungsfokus haben die Autorinnen auf jene Einwohner von Krivi Put gelegt, die an Karnevalstagen regelmäßig aus ihren Geburtsdörfern in die Stadt hinuntergehen. Dadurch machen sie die Karnevale von Senj im Winter und im Sommer zu Gelegenheiten, die einen besonderen Platz im Jahreskalender der Küstenland Bunjewatzen einnehmen, zu Bräuchen, welche die Gemeinschaft von Krivi Put beginnt, auch als die ihrigen anzusehen. Das Einbeziehen der Einwohner von Krivi Put in die zeitgenössischen Maskenumzüge von Senj wird anhand von Fallstudien aufgeklärt, und zwar am Beispiel der Darstellungsformen von Grga Prpić *Miškeca* aus Gorica.

Der Beitrag über das **Glauben an übersinnliche Wesen** gründet auf den Forschungen der geistlichen Kultur der Einwohner einzelner Regionen und ist für jeden Ethnologen eine besondere Herausforderung. Entscheidend ist dabei die Bereitschaft zum Gespräch über Themen, die oft äußerst persönliche Erfahrungen der Erzähler, ihre Einstellungen und ihren Glauben preisgeben. Dank dem außerordentlichen Entgegenkommen und der Offenheit der Erzähler konnte die Autorin des Beitrags, Petra Kelemen, sowie Marija Brajković, die zuvor mit der Erforschung dieses Themas vor Ort begonnen hat, bei der Erforschung des Glaubens an übersinnliche Wesen in der Gegend von Krivi Put eine Vielzahl an Angaben gewinnen. Geschichten über Feen, *viške* (*Hexen*), den Alb, Niederschriften über Vampire und Werwölfe, Finsterlinge und *vrimejnaci* (*Wetterfeen*) sowie einzelne Erzählungen über ungewöhnliche, unerklärliche Ereignisse bilden den Mittelpunkt dieser Darstellung der gesammelten Angaben.

Die aufgezeichneten Erzählungen über den Glauben an übersinnliche Wesen (Feen, *viške* (*Hexen*), den Alb, Vampire, Werwölfe, Finsterlinge) sowie einzelne unerklärliche Erscheinungen sind bei den Einwohnern von Krivi Put noch heute lebendig. Von Generation zu Generation überliefert, bilden sie einen Teil der geistlichen Kultur der Einwohner dieser Region, über welche die Einwohner von Krivi Put im Laufe der Forschungen sehr gern berichteten. Obgleich sich der jeweilige Glauben an übersinnliche Wesen, die Einzelheiten über deren Erscheinen, deren Mächte und den möglichen Schutz vor ihrem Einfluss sowie die persönlichen Erfahrungen und Erinnerungen in Bezug auf jedes einzelne Wesen oder unerklärliche Ereignis unterscheiden, verbindet sie eines, nämlich - die Erzählung. Diese Erzählung besteht

gelegentlich aus sehr verschiedenen Elementen von Erinnerungen, Erfahrungen, Ereignisse, Gedanken, Glauben, wobei die Frage, ob es diese übersinnlichen Wesen tatsächlich gab, für die Erzähler selbst weniger von Bedeutung ist, als die Frage, ob die Menschen über diese gesprochen haben, ob sie diese, wie Luka Krmpotić *Brnde* aus Veljun sagt, *erwähnt* haben. Aus diesem Grunde war man auch bei diesen Forschungen bemüht, die gesamte Vielfalt an Erzählungen zu erfassen, die auch heute noch lebendig sind, obgleich diese *den Kindern keine Angst mehr einjagen*, denn diese bilden nunmehr einen Bestandteil der geistlichen Kultur des Gebiets von Krivi Put.

Im Beitrag über die **Ethnographische Sammlung des Stadtmuseums Senj** der Autorin Blaženka Ljubović werden die Idee und der Prozess der Planung und Aufstellung der Museumssammlung thematisiert, die einen Teil des Fundus und der Dauerausstellung des Stadtmuseums Senj bildet. Hierbei handelt es sich um eine ethnographische Sammlung von Gegenständen der traditionellen Kultur der Küstenland Bunjewatzen, angesiedelt in der weitem Umgebung beziehungsweise im Hinterland der Stadt Senj (Küstenseite von Velika Kapela und Velebit).

In der Arbeit ist man bemüht, der Leserschaft die Geschichte der Entstehung dieser Sammlung, vom Sammeln der Gegenstände und der Daten vor Ort bis hin zur endgültigen Bearbeitung ihres Fundus und der Ausstellung im Museum nahezubringen.

Die Sammlung umfasst mehrere Einheiten: Migration der Bunjewatzen, traditionelle Lebensweise, Wohnen, Ernährung, Kleidung, Handwerk und Landwirtschaft. Diese Einheiten ergänzen einander und bilden einen relevanten Bestandteil der traditionellen Kultur der Küstenwald Bunjewatzen, die von kulturgeschichtlicher und ethnologischer Bedeutung ist.

Der Beitrag beschreibt auch das Gastieren der ethnographischen Sammlung über die Küstenland Bunjewatzen in Subotica im Juli 2007, wo ein Zweig der Bunjewatzen an der Donau (Kroaten aus Batschka) lebt. Mit dieser Gastausstellung wollte man eine fachliche Zusammenarbeit zwischen den zwei Zweigen der Bunjewatzen herstellen und der breiteren Öffentlichkeit Gegenstände aus der bunjewakischen (als auch kroatischen) traditionellen Kultur vorstellen.

Ziel des Beitrags mit dem Titel **Möglichkeiten des Einsatzes von Elementen der traditionellen Kultur zur Wiederbelebung der Gegend von Krivi Put** der Autorinnen Milana Černelić und Marijeta Rajković war es, die Rolle der Ethnologen und die Möglichkeit der Anwendung ethnologischer Forschungen auf die Entwicklung des ländlichen Tourismus im Hinterland von Senj hervorzuheben. Die Wiederbelebung einzelner Bereiche der traditionellen Kultur der Gegend von Krivi Put könnte durch verschiedene spezifische, ursprüngliche und milieubedingte Merkmale dieser Region umgesetzt werden. Auf Grundlage der Ergebnisse der im Rahmen des Projektes *Identität und Ethnogenese der Bunjewatzen aus dem Küstenland* durchgeführten Forschungen stellen die Autorinnen attraktionsfähige Ressourcen in der Gegend von Krivi Put vor, die alle wichtigeren Lebensbereiche der Einwohner von Krivi Put aufgreifen: traditionelle Baukunst, traditionelle Landwirtschaft, Transport, Wasserversorgung, textiles Handwerk, traditionelle Ernährung, Volksmedizin sowie einzelne Veranstaltungen im Bereich der Jahres- und Lebensbräuche (Karneval, *prela* (abendliche Treffen)) und des Volksglaubens (das Maria-Schnee-Fest). Die Autorinnen folgern, dass die Mikroregion Krivi Put über reichhaltige natürliche und anthropogene Ressourcen verfügt und machen auf die Rolle der Ethnologen aufmerksam und prüfen die Möglichkeit deren Beitrags zur Konzipierung landwirtschaftlich-touristischer Erzeugnisse und Angebote sowie andere Faktoren, die einen bedeutsamen Beitrag zur Entwicklung des ländlichen Tourismus in diesem Teil Kroatiens leisten können.

Zur Wiederbelebung der Region von Krivi Put durch die Konzipierung und Entwicklung des ländlichen Tourismus bedarf es günstiger Förderungsmaßnahmen, da die wenigen lokalen Einwohner mit den Sorgen um ihre Grundexistenz beschäftigt sind und sich ihres traditionellen Erbes bedauerlicherweise nicht

in ausreichendem Maße bewusst sind. Die Idee eines hochwertigen ländlichen, Öko- oder Agrotourismus steckt hierzulande erst in den Anfängen und es mangelt an klar profilierten Zielen und Umsetzungsweisen. Eine wesentliche Vorbedingung ist aus diesem Grunde, neben der unmittelbaren Förderung auf höherer (staatlicher, regionaler oder lokaler) Ebene, auch die ständige und systematische Aufklärung der lokalen Einwohner über die Werte ihres traditionellen Erbes sowie die Sensibilisierung potentieller Geldgeber für solche Vorhaben.

O AUTORIMA

BELAJ, MARIJANA, dr. sc., doc.

Rođena je 1970. godine u Zagrebu. Godine 1994. diplomirala je etnologiju i informatologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 2000. godine zaposlena je na istome fakultetu, na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju. Godine 2006. doktorirala je radom *Sveći zaštitnici u hrvatskoj pučkoj pobožnosti*, a znanstveno-nastavno zvanje docentice stekla je 2007. godine. Područja njezina užeg znanstvenog interesa su: suvremena hodočašća, procesi posvećivanja, novi oblici religioznosti i religijski pokreti te religijski pluralizam. Suradivala je na nekoliko projekata, objavila desetak znanstvenih radova u domaćim i međunarodnim časopisima i zbornicima radova te sudjelovala na desetak domaćih i međunarodnih skupova. Trenutno razvija znanstveni projekt u Međugorju (Bosna i Hercegovina).

BIRT, DANIJELA, prof.

Rođena je 1981. godine u Bjelovaru. 2005. diplomirala je povijest i etnologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Od 2006. godine zaposlena je kao asistentica na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Sveučilišta u Zadru. Potkraj 2007. upisala je poslijediplomski doktorski studij etnologije i kulturne antropologije na Odjelu za etnologiju i kulturnu antropologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Uže područje znanstvenog interesa su joj teme iz društvenog života (običaji, obiteljski rituali), te vjerovanja i prakse vezane uz vještice i magiju kao dio popularnih sustava znanja. 2005. primila je nagradu "Franjo Marković" (Filozofskog fakulteta u Zagrebu) za izniman doprinos etnološkom istraživanju u Kumrovcu 2004. u okviru međunarodnog projekta *The Politics and Poetics of Place*.

ČERNELIĆ, MILANA, dr. sc., izv. prof.

Rođena je 1954. godine u Osijeku. Maturirala je u Somboru, a diplomirala 1980. godine, engleski jezik i književnost i etnologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Neposredno nakon stjecanja diplome izabrana je za stručnog suradnika na Odsjeku za etnologiju. Obranila je magistarski rad naslova *Tradicije svatovskih časti, njihovi nazivi i uloge*, s osobitim obzirom na pojave i uloge *staćela*, na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Doktorsku disertaciju s naslovom *Odabrane pojave iz svadbenih običaja bunjevačkih Hrvata kao izvor za proučavanje njihove etnogeneze* obranila je 1997. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. U srpnju 2006. godine izabrana je za izvanrednog profesora. Voditeljica je dvaju znanstvenih projekata u okviru kojih se ciljano i sustavno istražuju život, običaji i kultura Bunjevaca: *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca* (od 2002.-2007.) i *Identitet i etnokulturno oblikovanje Bunjevaca* (od 2008.).

Uže područje njezina znanstvenog interesa u okviru nacionalne etnologije čine pojave iz duhovnog i društvenog života (običaji, obitelj/zadruga, problemi etničkih grupa), a u novije vrijeme uloga etnologa u razvoju ruralnoga turizma. Ta su istraživanja napose vezana uz istraživanja identiteta i etnogeneze hrvatske etničke grupe Bunjevci. Autorica je dviju knjiga: *Uloge i nazivi odabranih svatova u Bunjevaca* (1991) i *Bunjevačke studije* (2008), za koju je 2008. godine primila i Godišnju nagradu "Milovan Gavazzi" Hrvatskog etnološkog društva. Objavila je šezdesetak članaka u znanstvenim časopisima i zbornicima radova.

HUSANOVIĆ-PEJNOVIĆ, DRAGICA, mr. sc., prof.

Rođena je 1946. godine u Osijeku, gdje je završila gimnaziju i Pedagošku akademiju, smjer: zemljopis – povijest. Diplomirala je geografiju na Prirodno-matematičkom fakultetu u Novom Sadu. Magistarski rad obranila je na Geografskom odsjeku Sveučilišta u Zagrebu, gdje je u završnoj fazi izrade doktorske disertacije naslova *Preobrazba naselja Podvelebitskog primorja u uvjetima polariziranog razvoja*.

Od 1994. godine zaposlena je na Učiteljskom fakultetu u Rijeci, Odsjek za učiteljski studij u Gospiću, gdje predaje kolegije: *Prirodoslovlje, Ekologija, Osnove geografije i Metodika nastave prirode i društva*, te obnaša funkciju dekanice i prodekanice. Bila je suradnica Ministarstva znanosti obrazovanja i športa na izradi nastavnog programa iz geografije, te voditeljica Povjerenstva za izradu PIP-a i HNOS-a iz geografije.

U znanstveno-stručnoj aktivnosti orijentirana je na problematiku održivog razvoja, s težištem na stanovništvu i okolišu. Objavila je dvadesetak znanstvenih i stručnih radova. Suradnica je na znanstvenom projektu *Prostorne značajke demografskih resursa Hrvatske*.

JURKOVIĆ, JASMINA, prof.

Rođena je 1981. godine u Đakovu. 2005. godine je diplomirala etnologiju i povijest na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 2005. godine radi u Gradskome muzeju Virovitica, na mjestu kustosa etnografske zbirke. Bavi se običajnom kulturom virovitičkih sela, etničkim manjinama na tom području, te prehranom kao markerom identiteta pojedinih skupina. U muzejskom radu usmjerena je na pedagoške radionice kao sredstva promicanja tradicijske baštine.

KELEMEN, PETRA, prof.

Rođena je 1981. godine u Varaždinu. U prosincu 2004. godine završila je dodiplomski studij hrvatskoga jezika i književnosti te etnologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, nakon čega je na istome Fakultetu upisala poslijediplomski doktorski studij književnosti, smjer kulturalni studiji. Od rujna 2007. do listopada 2008. godine bila je zaposlena kao asistentica na Odjelu za etnologiju i kulturnu antropologiju Sveučilišta u Zadru. Od studenog 2008. godine zaposlena je kao znanstvena novakinja/asistentica na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, na znanstvenom projektu *Kulturne predstave hrvatskog prostora: postkolonijalnost i hrvatska etnologija*, voditelja dr. sc. Tomislava Pletenca. Središte njenog znanstveno-istraživačkog interesa čine: antropologija turizma, urbana antropologija te antropologija festivala.

KULIŠIĆ, MARIJA, prof.

Rođena je 1977. godine u Dubrovniku. Diplomirala je na Odsjeku za etnologiju i Odsjeku za informacijske znanosti Sveučilišta u Zagrebu, u lipnju 2006. godine. Nakon diplome, godinu dana radi kao kustos pripravnik u Etnografskom muzeju u Dubrovniku. Od 2007. godine zaposlena je kao asistent na Odjelu za umjetnost i restauraciju na Sveučilištu u Dubrovniku. Doktorski studij započela je u rujnu 2006. godine na Odsjeku za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

LJUBOVIĆ, BLAŽENKA, prof.

Rođena u obitelji Prpić, 1951. godine u Senju. Osnovnu školu završila je u Krivom Putu, gimnaziju u Senju, a studij arheologije i povijesti na Filozofskom fakultetu u Zadru, čime je stekla zvanje profesora povijesti i arheologije.

Nakon dugogodišnjeg profesorskog rada u srednjoj školi od 1997. godine do danas zaposlena je u Gradskom muzeju Senj gdje obnaša dužnost ravnateljice i obavlja poslove višeg kustosa.

U sklopu svog muzejskog rada vršila je arheološka istraživanja, konzervatorske i zaštitne radove, te pripremila više autorskih i suautorskih izložaba na razne teme. Svoje pisane radove na temu bogate senjske kulturne baštine objavila je u stručnim časopisima i raznim tiskovinama. Član je više različitih društava i udruga u kulturi na području grada Senja i šire. Dobitnica je Povelje Grada Senja za poseban doprinos u razvoju muzejsko-galerijske djelatnosti i promidžbu bogate kulturno-povijesne baštine grada Senja.

LJUBOVIĆ, ENVER, prof.

Rođen je 1950. godine u Obrama-Kakanj, Bosna i Hercegovina. Osnovnu i srednju školu završio je u rodnom mjestu. U Zadru je diplomirao povijest i latinski jezik s pregledom rimske književnosti. Trideset godina radi kao gimnazijski profesor latinskog jezika i povijesti, stalno zaposlen u Srednjoj školi dr. Antuna Barca u Crikvenici. Kao vanjski suradnik predaje latinski jezik u Srednjoj školi Pavla Rittera Vitezovića u Senju.

Već dugi niz godina bavi se epigrafikom, toponomastikom, onomastikom i heraldikom. Jedan je od rijetkih povjesničara u Hrvatskoj koji se bavi heraldikom i rodoslovljem obitelji. Iz tog je znanstvenog područja objavio pet knjiga i više stručnih članaka u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te Italiji. Predsjednik je Senjskog književnog ognjišta, udruge koja promiče hrvatski jezik i kulturu i afirmira književno stvaralaštvo u Senju i šire. Stalni je suradnik Leksikografskog zavoda »Miroslav Krleža«, s člancima o hrvatskim plemićkim obiteljima. Član je Hrvatskog društva klasičnih filologa te dobitnik Povelje Grada Senja za doprinos u prosvjeti, kulturi i znanosti. Živi u Senju s obitelji.

PEJNOVIĆ, DANE, dr. sc., izv. prof.

Rođen je 1950. godine u Zrenjaninu. Osnovnu i srednju školu završio je u Perušiću, a Pedagošku akademiju, smjer povijest – zemljopis, u Gospiću. Diplomirao je na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta (PMF-a) u Zagrebu, gdje je 1984. godine obranio magistarski rad naslova *Srednja Lika – socijalnogeografska transformacija*, a 1994. godine doktorirao s naslovom disertacije *Regionalna struktura Like*.

Zaposlen je na Geografskom odsjeku PMF-a u Zagrebu. Bio je predsjednik Hrvatskoga geografskog društva i pročelnik Geografskog odsjeka, a od 1998. predstojnik je Zavoda za socijalnu geografiju. Voditelj je nekoliko kolegija: *Ruralna geografija* i *Geografija Jugoistočne Europe* na preddiplomskom istraživačkom studiju; *Restrukturiranje i problemi održivog razvoja ruralnih područja*, *Baština i turizam u ruralnom prostoru* i *Geografija krša* na istraživačkom diplomskom smjeru; te *Ruralni prostori u prostornom planiranju i regionalnom razvoju* na doktorskom studiju. Voditelj je tekućeg znanstvenog projekta *Geografsko vrednovanje prostornih resursa krških i ruralnih područja Hrvatske*.

RAJKOVIĆ, MARIJETA, prof.

Rođena je 1976. godine u Sisku. Diplomirala je etnologiju i povijest 2003. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Godine 2004. upisuje poslijediplomski doktorski studij etnologije/kulturne antropologije na istom fakultetu i trenutno je apsolventica (izrađuje doktorsku disertaciju pod naslovom: *Primorski Bunjevci: migracije (1919. – 1939.), translokalizam, akulturacija, identitet*). Zaposlena je kao asistentica/znanstvena novakinja na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu od 2004. godine na znanstvenom projektu *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca*, te njegovom nastavku *Identitet i etnokulturno oblikovanje Bunjevaca*. Također je sudjelovala na dva međunarodna istraživačka projekta. Središte njenog znanstvenog interesa čine: ekonomske migracije, etničke manjine, konstrukcije identiteta i ruralni turizam.

RUBIĆ, TIHANA, prof.

Rođena je 1978. godine u Zagrebu. Diplomirala je etnologiju i povijest umjetnosti 2004. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje je iste godine upisala i Poslijediplomski studij etnologije i kulturne antropologije. Trenutno je zaposlena kao znanstvena novakinja na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, na znanstvenom projektu *Identitet i etno-*

kulturno oblikovanje Bunjevac, voditeljice dr. sc. Milane Černelić. Izrađuje doktorsku disertaciju na temu obitelji i nezaposlenosti, pod mentorstvom dr. sc. Jasne Čapo Žmegač (Institut za etnologiju i kulturnu antropologiju). Područje njezina znanstvenog interesa čine teme vezane uz etnologiju obitelji i antropologiju rada.

ŠKRBIĆ–ALEMPIJEVIĆ, NEVENA, dr. sc., doc.

Rođena je 1976. godine u Supetru na otoku Braču. Godine 1999. diplomirala je etnologiju te engleski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 2001. zaposlena je na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju istoga fakulteta. Doktorirala je 2006. godine s temom *Analogne pojave u hrvatskim pokladnim i svadbenim običajima*, a znanstveno-nastavno zvanje docentice stekla je 2007. U razdoblju od 2002. do 2006. sudjelovala je kao istraživač u znanstvenom projektu *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca*, voditeljice dr. sc. Milane Černelić. Suradivala je na još tri domaća te jednom međunarodnom znanstvenom projektu. Suurednica je knjige *O Titu kao mitu: Proslava Dana mladosti u Kumrovcu* i autorica dvadesetak članaka u znanstvenim časopisima i zbornicima radova. Uže područje njezina interesa predstavljaju studije izvedbe, karneval, društveno sjećanje, studije mjesta i prostora, kulturnoantropološki problemi Sredozemlja.

VLATKOVIĆ, ALEKSANDRA, prof.

Rođena je 1979. godine u Zagrebu. Diplomirala je u lipnju 2003. godine povijest umjetnosti i etnologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Godine 2004. upisuje poslijediplomski studij na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Tijekom i nakon studija sudjelovala je u istraživačkom dijelu projekta *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca*. U razdoblju od 2003. do 2006. godine radi u Etnografskom odjelu Muzeja Slavonije u Osijeku. Od 2007. godine je zaposlena u Muzejsko-memorijalnom centru "Dražen Petrović" u Zagrebu.

VUKOVIĆ, IVANA, prof.

Rođena je u 1983. godine u Splitu. Diplomirala je 2008. godine etnologiju te ruski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Tijekom dodiplomskog studija sudjelovala je u više terenskih istraživanja na projektu *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca*, na temelju čega je objavila dva rada.

VUKOVIĆ, MARINKO, prof.

Rođen je 1971. godine u Slavanskom Brodu. Povijest i etnologiju je diplomirao 1997. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Nakon završenog fakulteta radio je kao profesor povijesti u osnovnoj školi, a od 1999. godine u Državnom arhivu u Slavanskom Brodu kao voditelj Odjela za zaštitu i prikupljanje arhivske građe s terena. Zadaća mu je bila otkrivanje i prikupljanje građe nastale u 19. stoljeću i prvoj polovici 20. stoljeća. U siječnju 2006. godine prelazi u Državni arhiv u Zagrebu, gdje do danas radi na istim poslovima.

U prosincu 2003. godine upisao je Poslijediplomski studij etnologije i kulturne antropologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i trenutno završava doktorsku disertaciju. Znanstveni mu je interes proučavanje hrvatske narodne kulture, promatrane kroz simboličko iskazivanje identiteta etničkih i subetničkih skupina, te njihovu povijesnu etnogenezu.

POPIS KAZIVAČA

ALAN¹

Atalić, Ivanka, *Garina*, r. Butković, 1921. godine u Alanu
Butković, Anka, *Matićeva, Garina*, r. Vukelić, 1921. godine u Rupci
Butković, Ivan, *Gara*, r. 1920. godine u Alanu †
Butković, Gašpar, *Rila*, r. 1941. godine u Alanu
Komadina, Mica, *Marićeva*, r. Tomljanović, 1939. godine u Alanu
Rončević, Marija, *Garina*, r. Butković, 1923. godine u Alanu
Tomljanović, Draga, *Omanić*, r. Tomljanović, 1913. godine u Vrtlini
Tomljanović, Ivan, *Samardžija* r. 1944. godine u Zamaliću
Tomljanović, Ivka, *Marićeva*, r. Tomljanović, 1935. godine u Alanu
Tomljanović, Jula, *Marićeva* r. Tomljanović, 1938. godine u Alanu
Tomljanović, Mladen, *Omanić*, r. 1947. godine u Vrtlini
Tomljanović, Milan, *Periša (Mića)*, r. 1927. godine u Zamaliću †
Tomljanović, Tomislav, *Talijan*, r. 1937. godine u Zamaliću
Vukelić, Anka, *Matićeva*, r. Vukelić, rođ. 1922. godine u Rupci
Vukelić, Ivan, *Rokić*, r. 1930. godine u Alanu
Vukelić, Ivica, *Pop*, r. 1937. godine u Rupci †
Vukelić, Marko, *Mrce*, r. 1938. u Alanu, živi u Rijeci
Vukelić, Milan, *Deviza*, r. 1959. godine u Senju

VELJUN PRIMORSKI²

Krmpotić, Ivica, *Šimeta*, r. 1947. godine u Veljunu
Krmpotić, Ana, *Traljina, Kraljeva*, r. 1926. u Škopcima
Krmpotić, Anka, *Bokulić*, r. Bilen, 1948. godine u Lukovu
Krmpotić, Ante, *Šimunov, Škobac*, r. 1944. godine u Veljunu
Krmpotić, Ivan, *Škobac*, r. 1929. godine u Veljunu
Krmpotić, Ivan, *Bokula*, r. 1948. godine u Veljunu
Krmpotić, Ivan, *Šoparin*, r. 1925. godine u Veljunu †
Krmpotić, Ivanka, *Šimunova*, r. Rupčić, 1948. godine u Švici, živi u Škopcima
Krmpotić, Ive, *Pićica*, r. 1944. godine, živi u Kuljićima
Krmpotić, Ivka, *Grabarova*, r. Krmpotić, 1942. godine u Veljunu, živi u Senju
Krmpotić, Joso, r. 1942. godine u Veljunu
Krmpotić, Julka, *Jula, Škopčeva, Econjina*, r. Biondić, 1932. godine u Melnici
Krmpotić Kata, *Kaselina*, r. Rončević, 1931. godine na Vratniku, živi u Škopcima
Krmpotić, Krunoslav, *Econja*, r. 1936. godine u Melnici
Krmpotić, Luka, *Brnde*, r. 1919. godine u Veljunu †
Krmpotić, Mara, *Brndina, Mlići*, r. Krmpotić 1922. godine u Milićima
Krmpotić, Marija, *Migečeva*, r. 1943. godine

¹ Naselju Alan pripadaju zaselci: Alan, Brina, Butković Dolac, Cigići, Klanac Alanski, Rupa, Vrtlina, Zamalić (Izvor: KORENČIĆ, Mirko (1979): *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske*: 603-605).

² Naselju Veljun Primorski pripadaju zaselci: Brezica, Burići, Donji Veljun, Francikovac, Francikovac-Matići, Gornji Veljun, Kuljići, Lopci, Lukci, Marinovići, Milčići, Petrovo, Rončevići, Šabani, Škopci, Veljun Primorski, Zečevi (Izvor: *ibid.*).

Krmpotić, Marica, *Migec*, r. Smolčić, 1943. godine
Krmpotić, Milan, *Kraljev, Traljin*, r. 1926. godine u Škopcima
Krmpotić, Milan, *Zekonja*, r. 1930. godine u Veljunu
Krmpotić, Milan, *Tralje*, r. 1945. u Primorskom Veljunu
Krmpotić, Milan, *Žutija*, r. 1931. godine u Veljunu
Krmpotić, Mirko *Taban*, r. 1922. u Primorskom Veljunu
Krmpotić, Nevenka, *Aneličina, Anelica*, r. Krmpotić, 1920. godine u Veljunu
Krmpotić, Slavka, r. 1926. godine u Veljunu
Prpić, Anton, *Matin*, r. 1926. godine u Veljunu
Prpić, Eleonora, *Lejina, Hela*, r. Krmpotić, 1942. godine u Veljunu, živi u Senju
Prpić, Kata, *Copić*, r. Krmpotić, 1932. godine u Veljunu
Prpić, Marija, *Vinina*, r. Krmpotić, 1928. godine u Veljunu
Prpić, Milan, *Markin*, rođen 1929. godine u Veljunu
Prpić, Milka, *Markina*, r. Krmpotić, 1931. godine u Veljunu
Tomljanović, Jadranka, *Lejina*, r. Prpić, 1965. godine u Senju, živi u Zagrebu

KRIVI PUT³

Filipović, Vlade, r. 1934. godine u Krivome Putu, živi u Rijeci
Lopac, Đurđica *Vickova*, r. 1952. u Matićima
Prpić, Anka, *Domljanova*, r. Tomljanović, 1944. godine u Gorici
Prpić, Anka, *Icina*, r. 1932. godine, Brunići
Prpić, Anka, *Tomljanović* r. 1938. godine u Matićima
Prpić, Grgo, *Miškec*, r. 1939. godine u Krivome Putu, Gorica †
Prpić, Josip, *Paljak*, r. 1956. godine u Krivome Putu, živi u Senju
Prpić, Kata, *Domljanova*, r. Prpić, 1932. godine u Krivome Putu
Prpić, Ljubica, *Miškecova*, r. Kurtović, r.1945. godine u Vrbanji, Banja Luka, živi u Gorici
Prpić, Milan, *Juda*, r. 1930. godine u Rendulićima
Prpić, Milan, *Junac*, r. 1949. u Krivome Putu
Prpić, Nada, *Terezina, Bojina*, r. Prpić, 1933. godine u Serdarima, Brezica
Prpić, Milan, *Terezin*, r. 1930. godine u Brunićima, Krivi Put
Prpić, Miroslav, dr. med, *Ropeta*, r. 1963. godine u Krivome Putu, živi u Senju
Prpić, Mirko, *Cungo*, r. 1939. godine u Krivome Putu
Prpić, Stjepan, *Stipina (Juda)*, r. 1940. godine u Gorici, Klarićevac
Prpić, Tomo, *Marojica*, r. 1929. u Lucićima
Prpić, Vlade *Babica*, r. 1946. u Krivome Putu
Prpić, Zdenka, r. Pavelić, 1933. godine u Pavelićima
Špalj, Tome, *Cucin*, r. 1928. godine u Matićima
Špalj, Ana, *Cucina*, r. Špalj, 1926. godine u Špaljima
Špalj, Ana, r. Tomljanović, 1933. godine u Matićima
Špalj, Ana, *Aničina, Kebinova*, r. Špalj, 1926. godine
Špalj, Anka, *Jukšina*, r. 1933. godine u Špaljima
Špalj, Mile, *Kebin*, r. 1917. godine u Špaljima †
Tomljanović, Anka, r. Prpić, rođena u Špaljima živi u Matićima
Tomljanović, Branko, *Ropeta*, r. 1943. godine u Krivome Putu, živi u Senju

³ Naselju Krivi Put pripadaju zaselci: Anići, Gorica Krivoputska, Krivi Put, Longovac, Nikolići, Šošina, Šojatski Dolac, Špalji, Špinići, Zekanovići; (Izvor: ibid.).

Tomljanović, Ivan, *Tole*, r. 1936. godine u Podbilu
 Tomljanović, Marija, *Maca*, r. Tomljanović, 1935. godine u Krivome Putu
 Tomljanović, Mara, *Isanova*, r. Krmpotić, 1945. godine u Veljunu
 Tomljanović, Zlatko, *Pešo*, r. 1949. godine u Krivome Putu, živi u Senju
 Tomljanović, Marko r. 1949. godine u Krivome Putu
 Tomljanović, Mila *Ropetina*, r. 1945. godine u Špaljima
 Tomljanović, Mira *Ropetina*, r. Prpić, 1931. godine u Lukićima
 Tomljanović, Mirko, *Sova*, r. 1934. godine u Krivome Putu
 Tomljanović, Petar, *Pešo*, r. 1914. godine u Krivome Putu †
 Tomljanović, Zlata, *Pešina*, r. Tomljanović, r. 1923. godine u Krivom Putu
 Tonković, Ivan, r. 1931. godine u Otočcu, živi u Matićima
 Tonković Ružica, r. Tomljanović r. 1929. godine u Matićima
 Vukelić, Nena, r. 1940. godine u Krivome Putu

PODBILO⁴

Hotlovec, Katica, r. Prpić, 1925. godine u Matićima
 Filipaš Miroslava, *Cotina*, *Buba* r. 1939. godine u Šimerićima, živi u Varaždinu
 Pavelić, Marko, *Mijatina*, r. 1917. godine u Žuljevićima †
 Prpić, Milan, *Apel*, r. 1960. godine u Matićima
 Prpić, Ruža, *Apel*, r. 1939. godine u Šojatskom Dolcu
 Prpić, Marija, *Coto*, r. Tomljanović, 1931. godine u Podbilu
 Prpić, Rudolf, *Milan*, *Švorac*, r. 1924. godine u Lucićima †
 Šolić, Anka, *Tutanova*, r. Tomljanović, 1932. godine u Sibinju, Sovinoj Dragi
 Šolić, Petar, *Tutan*, r. 1924. godine u Krivom Putu †
 Tomljanović, Dragica, r. Tomljanović, 1932. godine u Podbilu
 Tomljanović, Gojko, r. 1930. godine u Panjićima, živi u Senju
 Tomljanović, Ivan, *Blitva*, *Čona*, r. 1965. godine u Cupićima
 Tomljanović, Jure, *Ban*, r. 1943. godine u Murtićima, živi u Rijeci
 Tomljanović, Milan, *Markiša*, r. 1965. u Žuljevićima
 Tomljanović, Milan, *Puljiz*, r. 1902. u Tomićima, živi u Senju †
 Tomljanović, Petar, *Jukša*, r. 1935. godine u Matićima
 Tomljanović, Petar, *Šimaica*, r. 1944. godine u Podbilu
 Tomljanović, Pere, *Rambula*, r. 1935. godine u Tomićima
 Tomljanović, Petar, *Čona*, r. 1934. godine u Cupićima †
 Tomljanović, Marija, *Čonina*, *Tolina*, r. Tomljanović, 1930. godine u Panjićima
 Tomljanović, Marija, *Kikešova*, *Puljizova*, r. 1930. godine u Tomićima
 Tomljanović, Marin, r. 1980. godine, u Senju
 Tomljanović, Marko, *Coto*, r. 1947. godine u Šimerićima
 Tomljanović, Marija, r. Cupić, 1945. godine u Veljunu
 Tomljanović, Milan, *Ivić*, *Kanada*, r. 1967. godine u Rijeci
 Vukelić, Ivan, *Mikula*, r. 1931. godine u Cupićima †

⁴ Naselju Podbilo pripadaju zaselci: Cupići, Matić-Gaj, Murtići, Panjići, Plemići, Podbilo, Simerići, Šolići, Tomići, Žuljevići (Izvor: *ibid.*).

MRZLI DOL⁵

Blažević, Josip *Ivela*, r. 1932. godine u Stanić Brigu
Blažević, Milan, *Ivela, Trečak, Šnajder, Nikolin*, r. 1932. godine u Stanić Brigu †
Mihelac, Marija, r. Prpić, 1919. godine u Mrzlom Dolu
Mihelac, Ante, r. 1942. godine u Mrzlom Dolu
Mihelac, Anton, r. 1914. godine u Mrzlom Dolu †
Pavelić, Anka, *Kuzmanova*, r. Lopac, 1936. godine u Vratniku
Pavelić, Ika, *Tomina*, r. 1925. godine u Pavićima
Pavelić, Kata, *Burgijina, Medonjina*, r. 1933. godine u Judić Gorici
Pavelić, Marijan, *Mašin*, r. 1942. u Pavićima
Pavelić, Milan, *Sikirica*, r. 1943. godine u Pavićima
Pavelić, Milan, *Vranić*, r. 1931. godine u Pavićima
Pavelić, Pavla, *Ćirilova, Vidina*, r. Krmpotić, 1936. godine u Veljunu, živi u Pavićima
Pavelić, Zdenka, *Vranića*, r. Burić, r. 1931. godine u Burićima
Prpić, Ana, *Matošova*, r. u Slunju
Prpić, Anka, *Tomljanović*, r. 1938. godine u Špaljima
Prpić, Ante, *Rus*, r. 1949. godine u Rusovoj Dragi
Prpić, Dubravka, r. 1941. godine u Mostaru
Prpić, Ivan, *Kavarica*, r. 1927. godine u Lucićima †
Prpić, Josip, *Jurina*, r. 1928. godine u Rusovoj Dragi, Stanić Brig †
Prpić, Ljubica, r. Platiša, 1916. godine u Platišinoj Dragi †
Prpić, Marija, *Kavaričina*, r. Prpić *Švorčova*, 1926. godine u Lucićima
Prpić, Marijan, *Miladina*, r. 1936. godine u Katićima
Prpić, Marko, *Rus*, r. 1934. godine u Rusovoj Dragi †
Prpić, Milka, r. Klipa, 1936. godine u Plaškom, živi u Stanić Brigu
Prpić, Milan, *Matoš*, r. 1935. godine u Iličićima
Prpić, Milan, *Mile, Popić*, r. 1938. godine u Popićima
Prpić, Miroslava, *Rusova*, r. Prpić, u Lucićima
Prpić, Zvonko, *Rus*, r. 1939. u Rusovoj Dragi
Prpić, Tome, *Marojica*, r. 1929. godine u Lucićima
Tomljanovi, Anka, *Zekanova*, r. u Matićima, živi u Otočcu
Tomljanović, Marko, *Rilac*, r. 1935. godine u Katićima
Tomljanović, Draga, *Rilčeva*, r. Margeta, 1937. godine u Stolcu
Tomljanović, Marko, *Zekan*, r. 1936. godine u Matić Gaju

BUNICA

Ostović, Mira, *Šare, Brzina*, r. Tomljanović, 1937. godine u Bunici
Tomljanović Milan, *Livak*, r. 1954. godine u Senju

FRANCIKOVAC

Prpić, Kata, *Copićeva*, r. Krmpotić, 1932. godine u Veljunu
Prpić, Marija, *Nikolčina*, r. Tomljanović 1933. godine u Vrataruši
Prpić, Nikola *Lopac*, rođen 1917. godine u Francikovcu †

⁵ Naselju Mrzli Dol pripadaju zaselci: Katići, Kostići, Lipo Jela, Lučići, Mrzli Dol, Pavelići, Pavići, Rusova Draga, Stanić Breg, Tamburi (Izvor: *ibid.*).

Prpić, Pere, *Nikolčin*, r. 1930. godine u Francikovcu
 Šojat, Ana (Anka) *Colaševa*, r. Butorac, 1948. godine u Dunjevcima, Perušić
 Šojat, Milan *Colaš*, r. 1937. godine u Francikovcu
 Šojat, Mladen, *Bilin*, r. 1928. godine u Francikovcu, živi u Senju

SERDARI⁶

Burić, Kata, r. Grdić, 1930. godine u Rakovici
 Krmpotić, Ana *Bojina*, *Brndina*, r.1936. u Serdarima
 Pavelić, Ivan, *Jandra*, r. 1932. godine u Serdarima
 Pavelić, Zvonko, *Dujela*, r. 1938. godine u Serdarima

ŠOJATSKI DOLAC

Krmpotić, Ivan, *Šoparin*, r. 1925. godine u Veljunu †
 Krmpotić, Marija, *Marićeva*, r. Tomljanović, 1919. godine u Šojatskom Dolcu †
 Šojat, Ana, *Švabina*, r. Krmpotić, 1939. godine u Šojatskom Dolcu
 Šojat, Ante, *Tine*, r. 1941. godine u Šojatskom Dolcu
 Šojat, Francika *Nana*, *Babić*, *Mokina*, r. Šojat, 1922. godine u Šojatskom Dolcu †
 Šojat, Ivan, *Valin*, r. 1935. godine u Šojatskom Dolcu
 Šojat, Mara, *Budić*, r. Prpić, 1931. godine u Judić Gorici
 Šojat, Nada, *Valina*, r. 1939. godine u Šojatskom Dolcu
 Šojat, Petar, *Budić*, r. 1928. godine u Šojatskom Dolcu †
 Taboga, Mario, *Balun*, r. 1953. godine u Šojatskom Dolcu

VRATARUŠA

Tomljanović, Ivan, *Rokin*, r. 1940. godine u Vrataruši
 Tomljanović dr. *Željko*, *Nožica*, r. 1950. u Senju, živi u Crikvenici

ŠUŠANJ

Prpić, Milan, *Brkac*, r. 1928. godine u Šušnju

KOSOVA BULJIMA

Prpić, Mirko, *Grgajica*, r. 1907. godine u Kosovoj Buljimi, Senj †
 Prpić, Nada, *Grgajica*, r. Prpić, 1939. godine u Kosovoj Buljimi

SV. JELENA

Špalj Antun, *Franetov*, *Vraneta*, r. 1946. godine u Podbilu, Sv. Jelena
 Špalj, Milan, *Škicin*, r. 1937. godine u Donjim Špaljima

PROVOZ

Šojat Ruža, *Mokina*, r. Prpić, 1934. godine, u Nikolićima, živi u Provozu
 Šojat Stjepan, *Moko*, r. 1931. godine u Provozu

⁶ Stariji naziv: Brezica.

TISKANJE OVE MONOGRAFIJE OMOGUĆILI SU:

Ministarstvo znanosti, obrazovanja
i športa Republike Hrvatske

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske

Gradski muzej Senj

Gradsko poglavarstvo Senj

Senjsko muzejsko društvo

Ogranak Matice Hrvatske Senj

Ankica i Josip Šojat

AS inženjering - Zlatko Prpić *Ropeta*

Darko d.o.o. - Darko Tomljanović *Čona*

Boris Lopac

Članovi Mjesnog odbora Krivi Put

SENJ

BRINJE

BRINJE

OTOČAC

OTOČAC

SENJ

VRHOVINE

D. KRK

PLAŠKI

RAB

Ramljani

Turjanski

Rt Lun

Stinica

Studenci

Buketici